

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Sedat Ulugana

Kürt-Ermeni Coğrafyasının Sosyopolitik Dönüşümü (1908 - 1914)

Halidiler, Hamidiyeliler,
Bedirhaniler ve Taşnaklar

SEDAT ULUGANA
**Kürt-Ermeni Coğrafyasının
Sosyopolitik Dönüşümü
(1908-1914)**

SEDAT ULUGANA 1985 yılında Adilcevaz'da doğdu. Lisans eğitimini Selçuk Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde tamamladı. Yüksek lisansını Mardin Artuklu Üniversitesi Kürdoloji alanında yaptıktan sonra, École des Hautes Études en Sciences Sociales'den siyasi tarih alanında doktora derecesi aldı. Mardin Artuklu Üniversitesi'nde bir süre misafir öğretim görevlisi olarak Kürt dili ve edebiyatı dersleri veren Ulugana'nın başlıca çalışmaları arasında *Ağrı Kürt Direnişi ve Zilan Katliamı 1926-1931* (Peri Yayınları, 2010); *Tarih İçinde Konya'daki Kürtler* (Peri Yayınları, 2015); *Kürdün Üç Hali: Direniş Katliam ve Sürgün* (Peri Yayınları, 2019); "Şiddet Yüzyılı' İçinde Dört Sınırdas Aşiret: Hesenan, Cibran, Pencınaran ve Xweytî 1837-1937", *Kürt Aşiretleri* (der. Yalçın Çakmak ve Tuncay Şur, İletişim Yayınları, 2022) başlıklı yayınlar bulunmaktadır. Ulugana'nın çeşitli dergi ve kitap derlemelerinde Kürt sorunu, Kürt mirlikleri tarihi, Ermeni soykırımı, aşiret antropolojisi ve sözlü Kürt tarihi gibi konularda pek çok çalışması yayımlanmıştır.

İletişim Yayınları 3178 • Araştırma-İnceleme Dizisi 531

ISBN-13: 978-975-05-3334-1

© 2022 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM

1. Baskı 2022, İstanbul

EDİTÖR Merve Öztürk

DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Bitlis vilayeti Muş sancağına bağlı Tapik isimli

Kürt-Ermeni köyü, 23 Eylül 1320 Perşembe (h.), askerî kışlanın açılışında Halîdi Norşin şeyhleri, amirler, aşiret reisleri ve köy ahalisi dua okurken (Cumhurbaşkanlığı Osmanlı arşivi, BOA-PPK, 1020).

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Remzi Abbas

BASKI Ayhan Matbaası SERTİFİKA NO. 44871

Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul

Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CİLT Güven Mücellit SERTİFİKA NO. 45003

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları SERTİFİKA NO. 40387

Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,

Harbiye Mahallesi, Elmadag, Şişli 34367 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

SEDAT ULUGANA

Kürt-Ermeni Coğrafyasının Sosyopolitik Dönüşümü (1908-1914)

Halidîler, Hamidiyeliler,
Bedirhaniler ve Taşnaklar

Aynur'a...

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

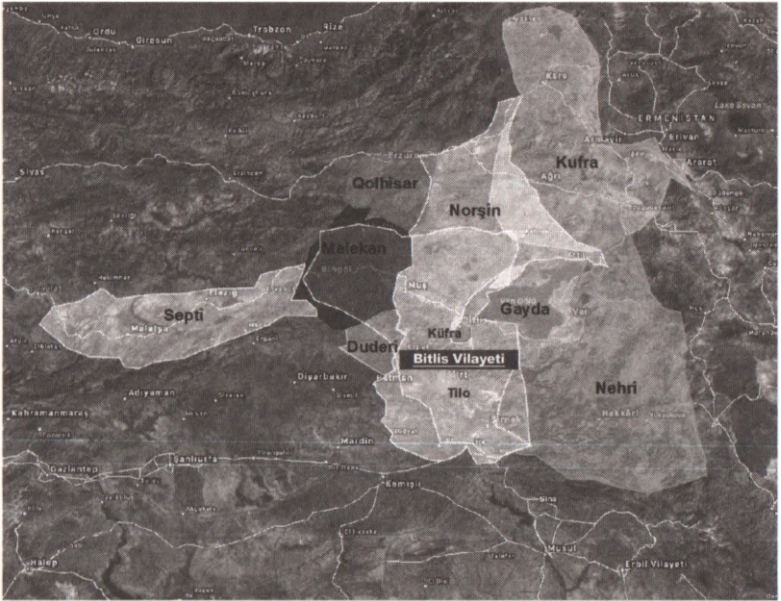
HAMİT BOZARSLAN

13

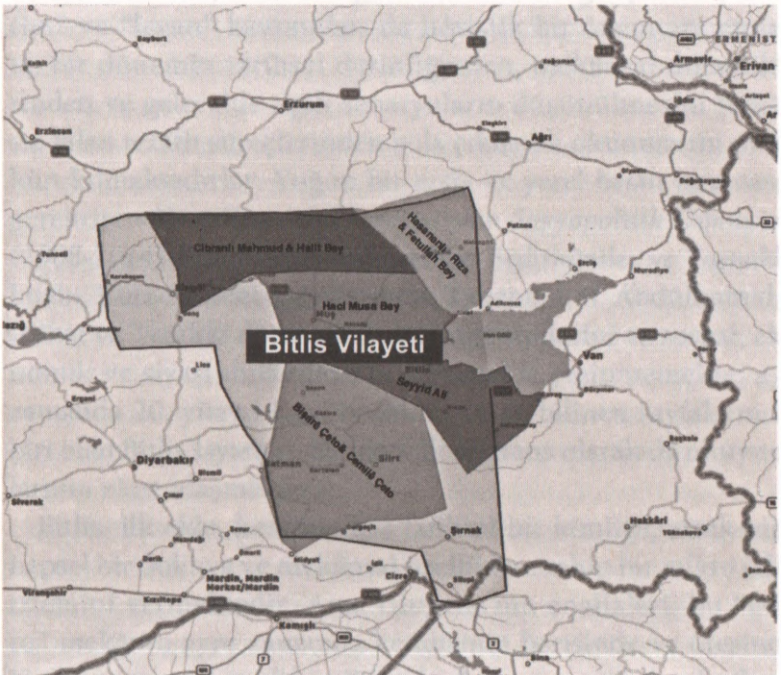
Giriş	23
Metodoloji ve kaynak tasnifi	27
Emirlik	30
<i>Bitlis'in kadim hanedanı Şerefhanlar: Osmanlı yöneticilerinin ve Kürt eşrafın kaderlerini belirlediği muktedir emirler</i>	30
<i>Bitlis Emirliği'nin statüsü: Otonom hükümetten önemsiz bir Şark kazasına dönüşme serüveni</i>	38
Tanzimat	46
<i>Merkezileşme operasyonları kısılcığında Bitlis Emirliği: Emir'in memurlaşması ve Kürt sermayesinin gaspı (1827-1857)</i>	46
<i>Emirliklerin küllerinden yaratılan özel statülü eyalette (Kürdistan) sıradan bir dağ kazası: Bitlis</i>	53
<i>Abdülhamid'in otoritesini sağlamlaştıran proje: "Kürdistan'ın kalbgâhı" Bitlis Vilayeti'nin kurulması</i>	56

BİRİNCİ BÖLÜM	65
Şiddet	65
<i>Halidîler</i>	65
Gavs, Seyda ve Küfrevî üçgeninde Bitlis	65
Aşîret şiddeti: Kronik direniş alanları veya yeni saldırı üsleri	90
Hamidiye Alayları: Aşîret şiddetinin devlet hizmetine sokulması	101
Aşîret barışının istisnaları	123
Hamidiye Alayları'nın dışında şiddetin içinde	
iki Kürt beyi: Hacı Musa Bey ile Bişarê Çeto	123
Mağdurlar	136
<i>Sünnî şeyhlerin kalesi Bitlis'in neo-havarileri:</i>	
<i>Amerikalı Protestanlar ve Fransız Katolikler</i>	136
<i>Bitlis'in kadim Hıristiyanları:</i>	
<i>Ermeniler, Keldaniler, Süryaniler ve Nasturiler</i>	151
<i>Öteki Kürtler: Êzdîler ve Kızılbaşlar</i>	167
Şiddetin bilançosu	175
<i>İhtida: Müslümanlaş(tır)ma</i>	175
<i>Mülksüzleştirme ve göçertme</i>	184
İKİNCİ BÖLÜM	189
Devrim	189
<i>Devrimin arifesi: Linç, işgal ve tasfiye</i>	189
<i>Devrim: Özgürlük, kardeşlik, eşitlik ve adalet</i>	201
<i>Ermeniler nezdinde devrim: "Kurtuluş"</i>	205
<i>Kürtler nezdinde devrim: "Şeriata karşı meşrutiyet"</i>	213
<i>Kapanmaya zorlanan Kürt kurumu:</i>	
<i>Bitlis Kürt Teavvün ve Terakki Cemiyeti</i>	
veyahut "Bitlis Kürt Kulübü"	220
<i>İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin vilayetteki Kürt yüzü:</i>	
Topalzade Molla İlyas Sami Bey	228
Hayal kırıklığı	232
<i>"Despot"ların dönüşü: "Abdülhamid rejiminin mağdurları,</i>	
<i>Meşrutiyet'in destekçileri" Hacı Musa Bey ve Bişarê Çeto</i>	232
<i>Arazi meselesi</i>	247
<i>Hamidiye Alayları'nın dönüşümü:</i>	
Aşîret alaylarından Teşkilat-ı Mahsusa'ya	254

Fiyasko	259
<i>Toplumsal mühendislik girişimi, idari yozlaşma, ekonomik çöküntü ve müdahale edilmeyen kan davaları</i>	259
<i>“Dinin hizmetçisi, vatanın kurtarıcısı çeteler”:</i>	
<i>Şiddetin vekâleten uygulanması</i>	265
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	271
İsyan	271
<i>EDF-İTC ittifakının kırılması</i>	271
<i>Kürt çatı siyasetinin önünün kesilmesi: Hüseyin Kenan Bedirhan Paşa’nın mebusluğunun düşürülmesi</i>	275
<i>Vilayeteki huzursuzluğun tezahürü:</i>	
<i>“Kürdistan Kürtler için!”</i>	284
<i>Bedirhanilerin “Kurmancî Beyliği” projesi ve Kürt hareketinin isyan hazırlığı</i>	290
<i>Bitlis Vilayeti’nin isyan merkezine dönüşmesi</i>	302
<i>Kürt hareketinin “erken doğumu”: Bitlis isyanı</i>	313
<i>Halidîlerin çatışması: Tarikat kardeşliğinden aile düşmanlığına</i>	319
<i>Aşiretlerin isyana katılmasını önleyen</i>	
<i>“Sakıncalı” İttihatçı: Bediüzzaman Molla Said-i Kürdî</i>	322
<i>İsyanın üçüncü tarafı: Ermenilerin tavrı</i>	326
<i>Bitlis’te kent savaşı ve Molla Selim’in Rusya Konsolosluğu’na sığınması</i>	330
Tasfiye	332
<i>İsyanın ardı</i>	332
<i>Politiksizleştirme</i>	332
<i>Ceza ve ödül</i>	341
<i>Rus Konsolosluğu’nda mahsur kalan şeyh: Halife Molla Selim</i>	352
<i>Tasfiye: Cihat, iskân ve tehcir</i>	356
SONUÇ	369
EKLER	383
KAYNAKÇA	415

Harita 5. Kuzey Kürdistan'daki Nakşibendi-Halidî tekellerinin coğrafi dağılımı.

Harita 6. Vilayetteki şiddet ve güç paylaşım sahaları.

Epistemolog Giovanni Sartori, her kavramın bir veri bankasına denk geldiğini söylemekteydi. Birer bölüm başlıkları olmalarının ötesinde, Sedat Ulugana'nın kullandığı “Şiddet”, “Devrim” ve “İsyan” kavramları da hüristik bir önem arz etmekte, bir dönemin tarihsel derinliğinden, mekânsal dinamiklerinden ve gelecekle ilgili senaryoların düşünülmesini imkânsız kılan tezatlı süreçlerinden yola çıkılarak okunmasını mümkün kılmaktadırlar. Yoğun bir arşiv ve yerel basın taramasını gerektiren *Kürt-Ermeni Coğrafyasının Sosyopolitik Dönüşümü (1908-1914)-Halidîler, Hamidiyeliler, Bedirhaniler ve Taşnaklar* kitabı, Kürt-Ermeni coğrafyasının Tanzimat, II. Abdülhamid ve İttihat ve Terakki dönemlerindeki değişimlerini ve sosyal, ekonomik ve siyasi dinamiklerini okumakla yetinmemekte, aynı zamanda 20. yüzyıl Kürt tarihinin en az bilinen sayfalarından biri olan Bitlis İsyanı'nı ele alan ilk referans olarak da okuyucularının eline ulaşmaktadır.

Bitlis, ilk elde, kendine has tarihsel bir kimliğe, etnik-mezhepsel bir dokuya ve mekânsal özelliklere sahip bir *mikro* iklim izlemine vermektedir. Ama Ulugana'nın analizleri, bu “mikro” mekânın aynı zamanda kendisinin berisinde ve ötesindeki mezzo ve makro dinamikleri besleyen ve onlardan beslenen

bir saha olarak değerdendirilmesi gerektiğini de göstermektedir. Bu anlamda, bir şehir ve bir vilayet olarak Bitlis, gerçekten de Kürdistan'ın bir "minyatürü"nü ya da "Kürdistan'a girişi" mümkün kılan en önemli kapılardan birisini oluşturmaktadır.

* * *

Kürt emirliklerin 19. yüzyılın ilk yarısında kanlı bir şekilde ortadan kaldırılmaları ya da dinimizlerini kaybederek tarih sahnesinden silinmeleri, Kürdistan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi Bitlis'te de iktidar ilişkilerinin çok kısa bir zaman içinde çetrefilleşmesini beraberinde getirmiştir. Babıali'nin emirlikleri ortadan kaldırma kararı, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat süreçleriyle yakından ilişkilidir. Demokratik bir muhtevaya sahip olmayan Tanzimat'ın, değişik mezheplerden gelen elitlerin yerel meclisler yoluyla vilayetlerinin yönetimine sınırlı bir katılımı sağladığı bir gerçektir. Ama, bölgede nispeten kısa bir dönem içinde kurumsallaştırılabilen Tanzimat, amaçladığı hedeflere ters düşen bazı süreçleri de tetiklemiş bulunmaktadır. Kuşkusuz ki Babıali nezdinde Tanzimat'ın bölgedeki en büyük başarısı "Kürdistan'ın yeniden fethini" sağlamış olmasıdır. Ama, Osmanlı merkez bürokrasisi, aynı zamanda, bugünkü en radikal Kuzey Kürdistan tahayyülüne denk gelecek genişlikte bir *Kürdistan Vilayeti* oluşturarak, Kürtlük bilincinin güçlenmesini de beraberinde getirmiştir. Tanzimat yönetimi, bu vilayetteki bürokratlarına önemli maaşlar ödeyerek vilayetin stratejik öneminin altını çizmiş ve kısa zamanda vergiden askerliğe kadar günlük hayatı tümüyle değiştiren bir varlık kazanabilmiş, ama kendisine sahiplenecek bir toplumsal katman bulmakta zorlanmış, dahası, her önemli şehirde kurulan "Hükümet" binasının neredeyse kenarında başlayan bir iktidar boşluğuna da yol açmıştır.

Tanzimat'ın yarattığı istikrarsızlık, Irak'ta ve kısmen Suriye'de de olduğu gibi Kürdistan'da da yeni bir aşiretleşme sürecinin başlamasına yol açmıştır. Rus diplomat ve Kürdolog Bazil (Basile) Nikitin'in onyıllar önce dile getirdiği gibi, aşiret olgusu hem geleneksel olarak Kürtlüğün İslâm camiasında erimesini engelleyen ve bu nedenle de tarihsel olarak varlığını mümkün

kılan bir yapı, hem de bu varlığın siyasi bir bütünleşmesini, dolayısıyla da devletleşmesini engelleyen bir fragmantasyon olgusu olarak ortaya çıkmaktadır. Aşiretler, özellikle merkezî iktidarın zayıf olduğu dönemlerde ciddi bir güç sahibi olabilmekle birlikte, nadiren iktidar ilişkilerini ağırlıklı olarak belirleyen aktörler olarak ortaya çıkabilmekte, son tahlilde daha kapsamlı şiddet ve/veya da meşruiyet kaynaklarına sahip olan diğer aktörlerin otoritesini kabul etmek zorunda kalmaktadırlar. Osmanlı ordusunun müşaviri Alman generali Helmut von Moltke'nin Türkiye mektupları, Osmanlı Devleti'nin Tanzimat'ı bazı koşullarda sınırsız bir güç kullanarak dayattığını göstermektedir; ama yüzyıllar boyunca hem zoru hem de meşruiyeti ellerinde bulundurmuş devrik emirliklerle karşılaştırıldığında, devletin hâkimiyetinin "doğallaşması"nı ve "içselleşmesi"ni sağlayacak bir meşruiyet üretmediğini, zor kullanamadığında "sözünü geçirmek"te büyük sorunlarla karşı karşıya kaldığını görmekteyiz. Emirliklerin yok edilmesiyle doğan meşruiyet boşluğunu ise, aşiretler arası ihtilafları çözebilen ve toplumun aşiretler-üstü yeniden üretimini sağlayan bir merci olarak tarikatlar, özellikle de Nakşibendiliğin Halidi kolu doldurmuştur.

Aralarında Ernest Gellner, Fanny Colonna ve Türkiye'deki okuyucuların da yakından tanıdığı Martin van Bruinessen'in de bulunduğu bazı antropologlar, tarikatların aşiret-üstü konumlarının Kürt aşiretleriyle sınırlı olmadığını, İslâm aleminin diğer mıntıkalarında da gözlemlendiğini göstermişlerdir. Aynı şekilde, bu araştırmacıların çalışmaları, bazı koşullarda kolonyal imparatorlukların ve kolonyalizm sonrası merkezî idarelerin, aşiretlerin bir kısmını sisteme entegre etmeye çalıştıklarını, bu yolla aşiretsel sahadan gelen şiddeti bu mekâna yeniden "ihraç" ettiklerini ve geleneksel olarak kendilerine düşman olan bu sahada bazı ittifaklar kurabildiklerini göstermektedir. Ulugana'nın bir anlamda, Janet Klein'in İletişim Yayınları tarafından *İmparatorluğun Sınır Boyları* anabaşlığıyla yayımlanan tezini tamamlayan çalışması, bu olgunun Kürdistan'da da gözlemlendiğini anlamamızı sağlamaktadır. Ama, yazarın detaylı bir şekilde ele aldığı gibi, Osmanlı (ve kısmen Rus ve İran) Er-

meni devrimci hareketinin büyük bir ivme kazanması, “milli bir dava”yı benimseyen Batılılaşmış bir Kürt entelijansiyasının oluşması ve Osmanlı-Kürt-Ermeni ilişkilerini yeniden konfigüre eden paramiliter, ama özerk bir manevra sahasına sahip olan Hamidiye Alayları’nın kurulması, Osmanlı Kürdistanı’nda geleneksel aşiret siyasetlerini yetersiz kılan ve büyük ölçütlü bir şiddetle belirlenen yeni dinamiklerin oluşmasına yol açmıştır.

* * *

Ibn Haldûn’un kavramlarını kullanırsak, aşiretlerin bir *asabiyyete*, bir iç dayanışmayı mümkün kılan -kısmen- eşitlikçi bir “insan gücü”ne, dolayısıyla da şiddet üretebilme kapasitesine sahip bulunduklarını, aynı zamanda etkin bir otorite oluşturabildiklerini, ama iktidarlaşmalarını mümkün kılabilecek bir *davadan* mahrum olduklarını görmekteyiz. En ücra mekânlara ulaşabilen ve tarihsel devamlılıklarını aşiretler içinde oluşturdıkları müritlere borçlu olan tarikat ise, ya radikalleştirebileceği dinî bir söylem ya da ortopraksi yoluyla topluma iktidarını dayatabilecek bir *davaya* sahip bulunmaktadır. Bu *davanın*, aynı zamanda şeyhlerin bir kısmının devletle müzakere edebilmelerini de sağlayabildiği açıktır. Ama Osmanlı Kürdistanı bağlamında tarikat, çok kısa bir zamanda, kökenleri genellikle eşraf ya da eski mîr ailelerine uzanmakla birlikte yepyeni bir konfigürasyonda ortaya çıkan ve kendine has bir *davaya* sahip olan bir aktörle, Kürt entelijansiyasıyla da karşı karşıya gelmektedir. Ulugana’nın mükemmel bir şekilde dile getirdiği gibi, çok-aktörlü, çok-kimlikli ve reformcu İslâm’dan Batıcılışma ve “millileşme”ye kadar değişik ilham kaynaklarına sahip olan bir Kürtlüğün oluşması, bu üç tür aktör arasında bir dizi etkileşimin oluşmasını sağlayacak, aşiretlerin bir kısmı devletle ittifakı tercih ederken, özellikle de Hamidiye Alayları’ndan dışlanan aşiretler, entelijansiyanın söyleminden yola çıkarak kendi varlıklarını ve koşullarını meşrulaştırmaya çalışacak, tekke-lerin bir kısmı “devletleşirken” şeyhlerin diğer bir kısmı Kürt hareketini sahiplenecek, İslâm’ı Kürtlükten, Kürtlüğü de İslâm’dan yola çıkarak tanımlayacaklardır. 1908-1914 arasında

bölgede Bedirhaniler tarafından temsil edilen ve oldukça dar bir sosyolojik katman oluşturan entelijansiya ise, bir yandan Kürtleri “uyanmaya”, mütegalibe olarak tanımladığı aktörlere karşı mücadeleye ve “muassır medeniyet”e ulaşmaya çağırarak, diğer yandan ise ihtiyaç duyduğu insan kaynaklarını ancak ve ancak aşiret üyeleri ve müritler arasında bulacaktır.

Bu karmaşık tablo, devletin kısa dönemde Kürt hareketlerini bastırmasını kolaylaştırmış, ama tek bir aktöre indirgenemeyecek Kürtlük dinamiklerinin ve Kürt hareketinin uzun erimli bir zaman diliminde güçlenmelerini de beraberinde getirmiştir. Aşiretler arası ihtilaflar ve tarikat şeyhlerinin genellikle bağlı kaldıkları “iktidar erki”ne itaat kültürü ya da ayrıcalıklı bir konum edinme arzuları devlete bölgesel müttefikler sağlama imkânını vermiş, ama diğer yandan kendilerini Kürt, hatta devlete sadık Kürtler olarak tanımlayan aktörlerin devamlılık kazanmalarını, bir dönem sonra “Kürt kavgası” kavramını sahiplenmelerini, mahalli ya da milli bir ortak hafıza geliştirmelerini de beraberinde getirmiştir. Ermenilerle, Ezidilerle ve “Kızılbaşlar”la kanlı-bıçaklı olan bazı Cibranların Cumhuriyet’le birlikte Kürt davasına kayması ya da geçmişte Ermenilere karşı katliamlara katılmış bazı Hamidiye liderlerinin 1927’de Taşnaksut-yun’la bir ittifak içinde olan Hoybun örgütüne katılmaları böyle bir süreç içinde gerçekleşmiştir. Bu durum, Kürt entelijansiyasının siyasal alanda hegemonik bir boyut kazandığı 1970’lere kadar devam edecektir.

Ulugana’nın da gösterdiği gibi Bitlis’i ve genel olarak 1864’te feshedilen “Kürdistan Vilayeti”nin önemli bir kısmını Musul Vilayeti’nden ya da Güney Kürdistan’dan ayıran belirleyici faktörlerin başında Ermeni sorunu gelmektedir. Önemli bir nüfus kaybına yol açan ve “Ermeni ziraat sorunu”nun oluşmasını tetikleyen 1894-1896 katliamlarına rağmen Ermeni toplumu, Osmanlı İmparatorluğu’nun en dinamik, ekonomik ve entelektüel olarak en gelişmiş topluluklarından birini oluşturmaktadır. 1908 öncesinde hem Rusya’da hem de İran’daki devrimci kalkışmalarda önemli bir yer alan Ermeni hareketi, 1908’den sonra Van, Bitlis, Muş ve Diyarbakır’da küçümsenemeyecek siyasi bir

varlık gösterecek, partiler, kulüpler ve basın faaliyetleri yoluyla bu şehirlere oldukça dinamik bir boyut kazandıracaklardır.

Kürt aşiretlerinin bir kısmının 1894-1896 pogromlarına katıldığı bilinmektedir; bu aktörler, daha sonra 1915'teki soykırımda da seferber olacak ve Ulugana'nın da gösterdiği gibi, Teşkilat-ı Mahsusa'nın mahalli nüvelerini oluşturacaklardır. Aynı şekilde, şeyhlerin bazılarının da toplumsal şiddet dinamiklerini Ermenilere (ve Ezidilere ve Müslüman olmadıklarını iddia ettikleri "Kızılbaşlar"a) karşı kullandıkları inkâr edilemez. Ulugana'nın da belirttiği gibi, bu tablo, Bitlis'in II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra "Kürt-Ermeni çatışmasının (bir) üssü" haline gelmesini de açıklamaktadır. Ama vilayet, aynı zamanda, Ermeni ve Kürt hareketleri arasında bir olasılık olarak bazı müzakere imkânlarının, ortak bazı söylem ve programların geliştirilmesinin koşullarının mevcut olduğunu da göstermekteydi. Her iki harekette de bu yönde bir eğilim bulunmaktaydı. 20. yüzyılın başında, kendisini neredeyse hegemonik bir şekilde sosyalist olarak tanımlayan Ermeni hareketi hem milli hem de enternasyonalist bir boyuta sahip bulunmakta, Taşnak liderlerinden Ruben Ter Minassian'ın da anılarında dile getirdiği gibi, Ermeni halkının ve Osmanlı unsurlarının, özellikle de Kürtlüğün "istibdad"dan kurtulmasını hedeflemekteydi. Bununla birlikte, "inkilab" olarak tanımlanan ama gerçekte bir askerî *pronuncimento* olan "Hürriyet'in ilanı", Ermeni hareketini çözülmesi zor çelişkilerle başbaşa bırakmaktaydı: İttihat ve Terakki'nin "uhuvvet" söylemlerinin yüzeyselliğini gösteren 1909 Adana katliamlarına ve Hınçaksutyun ve Ahrar (daha sonra da Hürriyet ve İtilaf) Fırkalarının uyarılarına rağmen, Ermeni Devrimci Federasyonu, İttihat ve Terraki ile kalıcı ve "devrimci" bir ittifak kurmak istemekte, 1913 sonrasında ise Ermeni Reform Projesi'ni tehlikeye atabilecek bir adım atmaktan kaçınmakta, bu nedenle de Kürt hareketiyle bir ittifaka erişmekten çekinmekteydi.

İstanbul'daki Kürt hareketi ve bölgedeki Kürt entelijansiyasının ana aktörlerinden biri olan Bedirhaniler de, Ermenilerle bir "Osmanlı mukavelesi" çerçevesinde bir ortak zemin aramaktaydılar, ama Kürt aşiret liderleri ve tarikat şeyhleri çok daha deği-

şik bir konumda bulunmakta, gelişmeleri okumakta büyük bir güçlük çekmekteydiler. Ulugana'nın da isabetli bir şekilde getirdiği gibi, bu "önde gelenler" Meşrutiyet'le birlikte şeriat-tan çıkıldığını düşünmekte, devlet nezdinde ayrıcalıklı konum-larını kaybedecekleri endişesini taşımaktaydılar. 1894-1896 katliamları sırasında Ermeni arazilerine el koyan Kürt liderleri ise, bu taşınmaz zenginlik kaynaklarının, meşru sahiplerine iade edilmesinden korkmaktaydılar. Ermeni devrimcileri gibi bu muhafazakâr aktörler de, 1908 yazına damgasını vurmuş olan "hürriyet, müsavat, uhuvvet, adalet" şiarının daha 1909 başla-rında yerini Sosyal-Darwinist bir dünya görüşüne ve icraata bıraktığını görmemekteydiler. Hacı Musa Bey, Kör Hüseyin Paşa, İbrahim Paşa Milli, Emin Ali Bey gibi liderler Ermenilere karşı duyulan nefretten ya da korkudan dolayı silahlı bir muhalefete geçmiş bulunmakta, (1925'te asılacak olan) Seyyid Abdülkadir Efendi'nin oluşturduğu Ermeni-Kürt uzlaşma komisyonunun ya da Osmanlı liberalizminin önemli simalarından olan Kürt Şerif Paşa'nın ortak zemin arama arayışlarının akim kalması için çabalamaktaydılar. Bu liderlerin bir kısmı el altından İttihat ve Terakki'nin mahalli kadroları tarafından da desteklenmekteydi.

1960'larda Ermeni-Kürt ilişkileri üzerine yazdığı önemli kitabında Garo Sasuni, Ermenilerin ve Kürtlerin ortak ya da entegre bir tarihe sahip olduklarını dile getirmekte, "Kaybedenler neden kaybetti?" ve "Yeniden kaybetmemek için ne yapmalıdırlar?" sorularına cevap aramakta, 19. yüzyılın ortalarından itibaren Kürtlerin ve Ermenilerin kaçırdıkları ittifak fırsatlarının detaylı -ama militan- bir analizini yapmaktadır. Ulugana'nın kitabının son bölümünde ele aldığı 1914 Bitlis İsyanı, bu kaçırılan fırsatlara yeni birini eklemiştir. İsyan, Kürt sahasının bölündüğü, daha önce devlet karşıtı olan Küfrevilerin devletle ittifak kurduğu, İttihatçılığın radikal-milis örgütlenmesinin bölgede bir korku iklimi yarattığı bir zaman diliminde ve mekânda gerçekleşmişti. Bu zor koşullara ve Halife Mela Selim'in ve şeyhlerin dinî kimliğine rağmen, isyan, açık bir şekilde Ermeni hareketiyle temas kurmayı, hatta, bir Ermeni-Kürt isyanına dönüşmeyi hedeflemiştir. "Yeşil sarıklı şeyhleri ve kırmızı fesli bürok-

ratları” karşı karşıya getiren bu başkaldırı, bir anlamda Kürt hareketinin Ermeni fobisini kırmasını ve antagonist “Müslüman Kürtler-Hıristiyan Ermeniler” ikileminden çıkılmasını da mümkün kılmıştır. Taşnak liderlerinden B. Avasardiyân’ın 19 Nisan 1914’te *Michak*’ta yazdığı gibi, “Bitlis İsyanı Türklere karşıdır (...) Hareket ne mürteci ne de Ermenilere karşı bir hareket değildir. İsyan, bir uyanışın ve Kürt milletine karşı baskının sonucudur. Kürtler arasında yeni fikirler dolaşmaktadır. Uyanıp, insanlığın gelişmesinin en üst aşamasına varmak istemektedirler. İsyan Jön Türklere karşıdır; (Ermeni) reform(uyla), Kürtlerin (Ermeniler tarafından) öldürülmesi ile bağlantılı değildir”

* * *

Dönemin diğer Kürt kalkışmalarıyla karşılaştırıldıklarında, Bitlis İsyanı’nı önemli kılan özelliklerden biri de, aynı yıl Güney Kürdistan’da meydana gelen Baban ve Barzan isyanları gibi Kürtçü olarak tanımlayabileceğimiz bir söyleme sahip olmasıdır. Bu, bir anlamda, 1880 Şeyh Ubeydullah İsyanı’na uzanan “Kürtlük damarı”nın aynı boyutlarda sınıraşırı bir nitelik kazanmazsa da yeniden canlanması anlamına gelmektedir: Kürt coğrafyasının uç mekânlarında yer alan Bitlis, aynı zamanda üç-imparatorluk arasında yer almakta, Kürtlüğün devletlerarası sınırlarla bentlenebilecek bir olgu olmadığını göstermektedir. Avrupa ve Rusya konsolosluklarının ve misyonerlerin mesken tuttuğu Bitlis’te yaşanan dramın hemen hemen tüm aktörleri, Ermeni devrimci hareketi, Kürt entelijansiyası, aşiretler ve tarikat, sınıraşırı bir niteliğe sahip bulunmaktadır.

Ama 1880-1881 Şeyh Ubeydullah İsyanı ile Bitlis İsyanı arasında önemli bir fark da gözlemlenmektedir: Şeyhler, “Kürtlük arenası”nı, sosyolojik bir katman olarak cılız ama kendine has bir tarihselliğe sahip olan, 1908 öncesi referanslarını sürgündeki *Kürdistan* gazetesinde, 1908 sonrası referanslarını da *Kürd Terakki ve Teavün* ve *Rojî Kurd* gazetelerinde bulan Kürt entelijansiyasıyla paylaşmak durumundadırlar. Bu entelijansiya, bir yandan tarikatın söylemlerinin Kürtleşmesini ve radikalleşmesini kaçınılmaz kılmakta, diğer yandan da aşiretler

arasından bir taban bulabilmekte ve direnişin organik ve ideolojik bir aktörü haline gelebilmektedir. Ulugana'nın aktardığı bilgiler ve sunduğu analiz, 1912 seçimleriyle beraber Kürt hareketinin siyasi tanınmasının ve entegrasyonunun önünün kapatılmasının, Bitlis Kürt sahasında hem entelijansiyanın hem de şeyhlerin bir kısmının radikalleşme sürecini hızlandırdığını da göstermektedir. Bütün bu özelliklerden dolayı, Bitlis İsyanı 1925'teki Şeyh Said İsyanı'nda görülecek olan entelijansiya ve "geleneksel güçler" arasındaki ittifak konfigürasyonunu hazırlayan bir etap olarak değerlendirilebilir.

* * *

Son olarak Bitlis İsyanı'nın bastırılmasının, Abdülhamid'in mirası, İttihat ve Terakki iktidarı ve dokuz yıl sonra kurulacak Cumhuriyet arasında bir devamlılığın oluşmasını sağlayan gelişmeler arasında yer aldığını belirtmek gerekmektedir. Şükür Hanioglu'nun da gösterdiği gibi, İttihat ve Terakki, Abdülhamid devletinin kadrolarını çok kısa bir dönem içinde tasfiye edebilmiş, bunların yerine çoğu daha yirmilerinde olan ve fedai zihniyetine sahip kendi komitacılarını getirmiştir. Ama, daha sürgün yıllarında Türk milliyetçiliğini benimsemiş, 1905-1906'dan sonra Makedonya'daki subaylar tarafından radikalleştirilmiş, 1908 Boykotu ve 1909 Selanik Kongresi'nden sonra tümüyle paramiliter Türkçü bir nitelik kazanmış olan cemiyetin, Abdülhamid'in "hikmet-i hükümeti"nden başka sarılabilecek bir "hikmet"i bulunmamaktadır. Ulugana'nın çalışması, Bitlis İsyanı'nı bastıran Talat Paşa'nın kayınbiraderi Vali Abdülhalik Renda'nın, bu redd-i mirastan "Kızıl Sultan"ın mirasını sahiplenmeye geçişi sağlayan en önemli aktörlerden biri olarak değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. 1914'te daha otuzlarında olan Renda, bu sıfatıyla 1915'te aynı vilayette soykırımı örgütleyecek ve 1925'te hazırladığı gizli raporlarla Kemalist Cumhuriyet'in Kürt siyasetini belirleyen kalburüstü aktörleri arasında yer alacaktır.

GİRİŞ

Uzun yüzyıllar boyunca Kürt ve Ortadoğu siyasetinde önemli bir yeri olan Bitlis, siyasi ve askerî gücünden kültürel ve etnik zenginliğine kadar pek çok yönüyle dikkat çekicidir. Ancak özellikle son iki yüzyıllık süreçte, günümüze doğru geldikçe bu önem ve özelliklerin yavaş yavaş solmaya başladığı görülür. Bütün bu sürecin geniş ve çeşitli bilimsel çalışmalara konu olamaması düşündürücüdür. Ortadoğu'nun göbeğinde yer alan Bitlis'in bilimsel alanda da ihmal edilmesi, sadece bilim insanlarının ihmal ve ilgi eksikliğiyle açıklanamaz. Dikkatle bakıldığında Bitlis'in tarihi, bir anlamda barındırdığı halkların yenilme, belirsizleşme ve hatta yok olmasının da tarihidir. Elinizdeki bu çalışmada, Bitlis'in son beş yüzyılını yoğun bir dikkatle irdelemeyi, onu tarihsel süreç içinde vurgulamayı ve bu sürecin görmezden gelinen önemli bir kısmını ortaya çıkarmayı amaçlıyoruz.

Üç bölümden oluşan bu çalışmada, bütün yakın ve uzak çevre gibi, Bitlis'in de kaderini büyük ölçüde belirleyen Çaldıran Savaşı'nı (1514) başlangıç noktası olarak belirledik. Çaldıran Savaşı ile başlayan Osmanlı-Bitlis Emirliği, siyasi ve askerî ittifakının kilit kavramları olan "Yurtluk-Ocaklık" ve bu terimin Osmanlı yönetimi kademesindeki karşılığı olan "Hükümet",

yıllara göre ölçüsü değişken bir özerkliği tanımlar. Özerk statüye sahip emirlik içerisinde tahrir (vergilendirme), tayin yetkisi bizzat emirliğe ait olmasına karşılık, emirin Van'daki Beylerbeyliği'nin emrinde olması, tarihçilerinin kafasını karıştırır. Zira Bitlis, Türk tarih yazımının iddia ettiği gibi sıradan bir Osmanlı sancağı olmadığı gibi Kürt tarihçilerin iddia ettikleri gibi bütün iktidara sahip, neredeyse “bağımsız bir Kürt devletçisi” de değildi. Bazen yerel özgün kurallar ve bazen klasik Osmanlı yöntemleriyle idare edilen Bitlis Emirliği, sadece Kürtlerden de müteşekkil değildi. Ermeniler de en az Kürtler kadar bu siyasi ve idari teşekkülün bir bileşenydi. Bu bağlamda Bitlis Emirliği ve onun ardılı olan Bitlis Vilayeti, Kürt-Ermeni bölgelerinden birini oluşturunuyordu.

Tanzimat Fermanı (1839) ile dönüşen Osmanlı Devleti, her ne kadar Bitlis'teki emirlerin saltanatına son vermişse de yeni oluşturduğu kaymakamlık makamına İstanbul'dan “mektepli” bir yöneticiyi atayamıyordu. Yani memur temelli yeni yönetim, yüzyıllardır Kürt idareciler tarafından yönetilen Bitlis'te, halkın yaşam tarzını, psikolojisini ve “devlet” denen şeyi algılama biçimini pek değiştiremiyordu. Tanzimat aklının, bütün Kürdistan'da olduğu gibi Bitlis'te de merkezîleşme operasyonlarıyla bir düzine Kürt aşiretini katliama uğratması ve aşiret beylerini sürgüne göndermesi, Kürtler nezdinde “Rom” olarak tanımlanan Osmanlı'nın olumsuzluklarına yenisini ekledi. Aynı zamanda Kürdistan Sorunu'nun belirginleştiği dönem olan Tanzimat süreci, Bitlis coğrafyasında başarılı olamadı. Osmanlı Devleti, bölgede otorite kuramayınca Kürtlüğün ana omurgasını oluşturan aşiretleri cezalandırmaktan vazgeçti ve 1860'larda, “aşiret barışı” diye adlandırdığımız entegrasyon sürecini başlattı. Bu entegrasyon süreci, aşiretlere “asıl güç” olma yolunda umut verdiyse de Halidî şeyhlerin Kürdistan'a yayılmasıyla birlikte aşiretler tekrar emirlik dönemindeki konumlarına itildiler.

Çalışmanın Birinci Bölümü'nde, Jön Türk döneminin öncesi-ni uzun tuttuk. Zira bu bölümde üzerinde durduğumuz şiddet olgusu, tezin ana konusunu oluşturan Jön Türk dönemini şekillendirmiştir. 1860'ların sonunda Nehrî şeyhi Şeyh Taha'nın

iki popüler öğrencisi, Sigbatullah Arvasî ve Muhammed Kürevî (ikisi de köylerinin isimlerini nisbe yapmışlardı) Bitlis'e dönünce, kısa bir süre sonra, civardaki Kürt-Ermeni coğrafyasını mürit ağı ile donattılar. Böylece 1870-1880 yılları arasında Bitlis, Halidîliğin kumanda merkezi haline geldi. Aynı şekilde Amerika ve Avrupa merkezli Hristiyan misyon kurumları da aynı yıllarda Kürt-Ermeni coğrafyasına açıldılar. Bitlis hinterlandını kendisine hedef bölge olarak seçen American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) ve Dominiken Misyonları, önce bu havalideki kadim Hristiyanlığı revize etmeyi ve sonrasında Kızılbaş ve Êzdî gibi Sünni olmayan unsurlara Hristiyanlığı tanıtip onları söz konusu dine geçirmeyi amaç edindiler. Misyonların çalışmalarıyla paralel olarak, bütün Kürt-Ermeni bölgelerinde olduğu gibi Bitlis hinterlandında da modern Ermeni eğitim kurumları ve buna bağlı Ermeni milliyetçiliği gelişti. Zira modern Ermeni edebiyatının 1878 tarihli romanı *Ջալալեդդին* (*Jalaleddin*), Halidî şeyhi Sigbatullah'ın vârisi Şeyh Celaleddin'in Bitlis civarında Ermenilere karşı giriştiği bir dizi katliam ve soygun temasını işliyordu. Böylece modern Ermeni eğitim kurumlarını, yerel Ermeni milliyetçiliğini, misyonlara öfke duymayan Êzdî ve Kızılbaş topluluklarını kendi varlıklarına karşı "tehlikeli unsurlar" olarak görmeye başlayan Halidî şeyhler, Kürt aşiretlerini ellerinden geldiğince radikalleştirdiler ve 1890'ların başında Bitlis'te Sünni milliyetçiliği en üst seviyeye ulaştı. Bütün bu süreç içinde elbette Sultan Abdülhamid yönetimindeki Osmanlı Devleti tarafsız değildi. Üstelik yeni kurulan vilayet yönetimi, şeyhlerden habersiz hareket etmiyordu. Her ne kadar bu yıllarda Hamidiye Alayları, devletin resmî bir askerî kurumu olarak kurulmuş olsa da, Hamidiye reisleri, umumiyetle Halidî şeyhlerin müritleriydiler. Nitekim Bitlis'te devlet destekli Sünni milliyetçiliği 1890'ların ortasında Ermenilere yönelik bir dizi pogrom başlattı. Vilayetteki şiddet her geçen gün arttı. Bu atmosferde 1908 Jön Türk Devrimi'ne gelindiğinde, Bitlis vilayeti; Ermenileri katledilmiş, göçertilmiş, Êzdî ve Kızılbaş Kürtler ile aşiretsiz kesimi açlığa mahkûm edilmiş, harap bir idari birimin adı oldu.

Bu çalışmanın İkinci Bölümü'nde, "devrim" olarak adlandırılan Jön Türk devrinin Bitlis'te Kürtler ve Ermeniler tarafından nasıl karşılandığını, bu iki unsurun devrimden beklentilerini ve devrimin neye evrildiğini irdeleyeceğiz. 1907 yılında kentte yaşanan küçük çaplı isyanın Jön Türk Devrimi'ne giden yolda önemli bir kilometre taşı olduğu savının aksine, aslında Bitlis vilayeti ahalisinin Jön Türklere ve meşrutiyete dair bir fikri yoktu. Bir "restorasyon" hareketi olarak doğan Jön Türk rejimi, kısa bir süre sonra Abdülhamid rejiminden pek de farklı olmadığını gösterdi. Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksutyun) bu süreçte vilayette yasal bir otoriteye dönüşürken, devlet aklı İttihatçı denilen yeni bir elit oluşturdu ve Halidî şeyhler ve Hamidiyeli Kürt reislerle ilişkilerini gözden geçirdi, yerel aktörleri tekrar tasarladı. Bu bağlamda Hesenanlı Rıza ve Gayda tekkesi gibi güç odakları gözden çıkarılırken Hacı Musa Bey ile Küfra ve Norşin tekkeleri "devletçi siyaset"e tamamen dahil edildiler. Bize göre Halidî şeyhler, Jön Türklerin seküler argümanlarına meydan okuyarak Bitlis Vilayeti'nde hâlâ "asıl güç" olduklarını ortaya koymuşlardır. Netice itibarıyla devrim, Bitlis vilayeti özelinde başarılı olamadı. İddialı bir program ile yola çıkan Jön Türk iktidarı, var olan şiddet atmosferini dağıtamadı. Ancak Türkçülüğe kayan Jön Türk eliti, kadim unsurlar olan Kürtler ile Ermeniler arasındaki çelişkileri derinleştirmek için özel uygulamalara başvurmaktan geri durmadı. Böylece Birinci Dünya Savaşı arifesinde, vilayet derin bir siyasi, sosyal ve ekonomik kaosa sürüklendi. Kaosla birlikte geliştirilen "toplumsal mühendislik" ve "yozlaşma" aynı zamanda soykırımın da habercisiydi.

Çalışmamızın Üçüncü Bölümü'nde, söz konusu devrimin yarattığı hayal kırıklığının vilayette nasıl isyana dönüştüğünü anlatmaya çalışacağız. 1912 yılında gerçekleşen genel seçimlerde "Kürt çatı siyaseti"nin önünün kesilmesi, Kürtlerdeki isyan duygusunu olgunlaştırırken, mecliste Taşnaksutyun'a Ermeni nüfusuna oranla çok daha az sandalye verilmesi, Ermeniler ile Jön Türk rejimi arasındaki siyasi kırılmayı hızlandırdı. Bedirhan ailesinin öncülük ettiği "Kürt kareketi"nin top-

yekûn isyan projesi, Kürt-Ermeni bölgeleri içinde en çok Bitlis Vilayeti'nde destek buldu. Bu tutum, vilayetin adeta “Kürdistan'ın minyatürü” olmasıyla alakalı bir durumdan kaynaklanıyordu. Zira hiçbir vilayet Bitlis kadar etkili aşiret güç odaklarını barındırmıyordu. Nitekim 20. yüzyıl başlarında Kürt siyasetine damgasını vuran Hacı Musa Bey, Hesenanlı Fethullah Bey, Cibranlı Halit Bey, Bişarê Çeto, Cemilê Çeto, Mala Eliyê Ünîs, Seyîdxanê Kerr gibi isimler Bitlis vilayeti sınırları içinde yaşıyorlardı. Aynı şekilde hiçbir vilayet Bitlis kadar Halidî şeyh barındırmıyordu. Gayda, Küfra ve Norşin tekkeleriyle bu tekkelerden doğan Ohin ve Çan medreseleri, Bitlis Vilayeti'nin sınırları içerisindeydiler ve neredeyse bütün Kürt-Ermeni bölgelerini devasa mürit ağlarıyla kontrol etmekteydiler. Ayrıca Ermeni, Keldani ve Süryani halkları, vilayetin Muş ve Siirt sancaklarında son derece güçlüydüler ve vilayetin muhtelif dağlık bölgelerinde Sünni Osmanlı Devleti'yle dinî çelişkiler yaşayan Êzdîler ve Kızılbaşlar da hafife alınmayacak güç odaklarıydı. Bu temelde, 1914'te isyanın Bitlis ayağı gerçekleşirken tarihi olarak değerlendirilebilecek bir fırsat heba edildi; Kürt hareketinin Bitlis ayağı olan Gayda tekkesi, vilayette Ermenilere “müşterek bir isyan” teklifinde bulunurken, Ermeni cenahı “reform süreci”ni riske atmamak adına ve Gayda tekkesinin daha önceki yıllarda Ermenilere yönelik giriştiği pogrom ve göçertme eylemlerini göz önüne alarak müşterek bu teklifi reddetti. Müşterek isyanın gerçekleşmemesi, daha doğrusu sadece Kürtler tarafından gerçekleşmesi, Kürt hareketinin ezilmesine neden olurken, bir yıl sonra gerçekleşecek Ermeni soykırımının yaşanmasına da yol açan etmenlerden biri olacaktı. Böylelikle Jön Türk Devrimi, Bitlis Vilayeti'ni adeta yok ederek ömrünü tamamlayacaktı.

Metodoloji ve kaynak tasnifi

Bu çalışma, Bitlis özelinde Kürt coğrafyasının emirlik ve vilayet süreçlerini geniş bir biçimde ele alarak, Jön Türk iktidarı döneminde (1908-1914) yaşadığı siyasal ve sosyal dönüşüm ile güç odakları arasında gerçekleşen iktidar çatışmalarına yo-

ğunlaşmaktadır. Burada Kürdistan ortalamasını temsil eden ve bir tür Kürdistan minyatürü olan Bitlis Vilayeti'ndeki yerel aktörlere odaklanılarak Osmanlı devlet anlayışı ve vilayetteki etkisinin tarihine katkıda bulunmayı amaçlıyoruz. Çalışmamızda söz konusu vilayeti klasik Osmanlı vilayet tarihi yazımı içinde değil, Kürtler ve Ermeniler arasındaki etkileşim ve uyuşmazlıkların Jön Türk iktidarı dönemindeki seyrine dair bir çerçeve içinde sunmayı önceliyoruz.

Çalışmamızı ele aldığımız dönemde bölgede etkin olan Osmanlı, Rusya, Fransa, İngiltere ve Yunanistan resmî arşivlerinden yararlandık. Ancak belirtmek gerekir ki, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) başta olmak üzere Türkiye'deki arşivlerde geçirdiğimiz üç yıllık zaman dilimi içerisinde en sık karşılaşılan sorun, belgelerin iki tür sansüre uğramış olmasıydı:

1. Özellikle Ermenilere dönük pogrom ve göçertme ile Kürt hareketi üyelerine yapılan suikastlara dair dosyalar eksikti. Örneğin bir dosya kapağında, dosyanın 50 farklı dokümanı barındırdığı yazdığı halde, dosyada en fazla 10 doküman bulunabiliyordu. Dokümanların sıra sayısına bakıldığında da sayıların ardışık olmadığı görülüyordu. Vilayetdeki Ermenilerin şikâyetlerine dair dosyaların hemen hemen hiçbirinde Ermeniler tarafından vilayetdeki Osmanlı makamlarına verilen dilekçelere yer verilmezken, yetkililerin bu dilekçelere "savunma halî" ile vermiş oldukları cevaplar yer alıyordu.

2. Devlet yetkililerinin kaleme aldıkları dokümanların neredeyse tamamında iddialar kesin bir şekilde olmasa da reddediliyordu.

Bu nedenlerle objektifliği şüpheli bu belgeleri işlerken dikkatli olmaya çalıştık ve belgelerin gerçeklere uygunluğunu sözlü tarih ürünleri olan dengbêj şarkılarıyla karşılaştırdık. Belge fetişizmini aşan bu metot ile, olaylar karşısında sadece devletin değil, vilayetdeki halkın algısı ve tavrını da anlamaya çalıştık. Sözlü tarih ürünlerinden yararlanmamızın diğer bir nedeni ise, vilayetdeki Kürt ahalinin algısına ve tavrına dair neredeyse hiç objektif yazılı belgenin bulunmamasıydı. Yerel aktörlerin biyografilerine ışık tutacak yazılı doküman yokluğu ya da

eksikliği, söz konusu aktörlerin aileleriyle yapılan sözlü görüşmelerle aşılmaya çalışıldı. Devlet arşivlerinin bu aktörleri tek yönlü anlatıp “özne” olarak ele almamasına karşılık bu tez, onların biyografilerine ışık tutarak, onların sanılanın aksine vilayette son derece etkili aktörler olduklarını ve kendi gündemlerine sahip olduklarını ortaya çıkarmıştır diyebiliriz.

Bu çalışmada dört bine yakın Osmanlıca resmî belgeyi incelemenin yanı sıra, yüzlerce Osmanlıca matbu ve elyazması eseri okuyup kullandık. Söz konusu dönemde Van’da bir Fransa viskonsolosluğu ile Bitlis’te İngiltere ve Rusya viskonsolosluklarının bulunması, vilayetteki gelişmelere dair aktüel bilgi sağlamıştır diyebiliriz. Ancak bu temsilciliklerin istihbarat kaynaklarının daha çok Hristiyan ahali arasından seçilmesi, özellikle Müslüman ahaliye dair bilgilerin objektifliğine kuşkuyla yaklaşmamıza sebep oldu. Doğrudan viskonsoloslar tarafından kaleme alınan dokümanlar ise, objektifliğe daha yakındı. Özellikle vilayet geneline yapılan gezilerde kaleme alınan gözlem raporları, vilayetteki aktüel durumu ve toplulukların birbirleri ve Osmanlı Devleti’yle kurmuş oldukları ilişkileri daha net anlamamıza yardımcı olmuştur.

Dönemin süreli yayınlarını incelerken, Jön Türk rejimi döneminde yayınına son veren *Bitlis Gazetesi*’nin önceki yıllara ait sayıları, vilayetteki bazı aktörleri tanıma ve mekânsal coğrafyasını anlamamıza yardımcı oldu. Söz konusu dönemde Bitlis Vilayeti’nden Ermeni ve Müslümanların İstanbul ve Avrupa’da yayımladıkları süreli yayınlara gönderilen haber ve mektupların çalışmamıza katkılar sağladığını belirtmeliyiz. Özellikle *Pro-Armenia*, *Tanin*, *Jîn*, *Rojî Kurd* gibi yayınlarda vilayette dair zengin içerikler bulmak mümkün oldu. Vilayete ve vilayetin kapsadığı içeriklere dair yapılmış olan akademik çalışmaların neredeyse tamamının Türkiye’de yapılmış olması ve buna bağlı olarak sadece Türkçe ve Osmanlıca kaynakların kullanılmış olması bu çalışmaların çerçevelerini sınırlandırmıştır. Buna karşın bu çalışmalardan özellikle Halidî şeyhlere dair kronolojik bilgiler bağlamında yararlandık.

Bitlis'in kadim hanedanı Şerefhanlar: Osmanlı yöneticilerinin ve Kürt eşrafın kaderlerini belirlediği muktedir emirler

Ermenilerin “Pağeş” dedikleri Bitlis'teki¹ Ermeni varlığı, Kürtlerden daha eskidir. Şehir Kürt hâkimiyetine geçtikten sonra da Ermeniler toplumsal ve ekonomik yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bitlis'in Kürt emirleri, Ermenilere, yüksek vergiler karşılığında belli bir özerklik sağlamaya devam ettiler.² 641 yılında Arap-İslâm orduları tarafından ele geçirilen Bitlis, birkaç yüzyıl sonra Mervani Kürtleriyle tanıştı.³ Mervani emirlerinden olan Melik Eşref tarafından uzun süre idare edilen Bitlis, 1000'li yılların başlarında Oğuz saldırılarına maruz kaldı. Bu saldırılar, Kürdistan'daki⁴ Türk-Kürt zoraki ya da yarı gönüllü kesintili birlikteliğinin de başlangıcı oldu.⁵ Yoğunlaşan Oğuz saldırıları sonucu zayıflayan Mervani ve ardılı yerel Kürt hâkimiyeti bitmeye yüz tuttuğu bir esnada, Bitlis'teki Kürt kabileleri⁶ ve

- 1 Bu kadim şehir Arap-İslâm kroniklerinde “Badlis”, “Bedlis”, “Bidlis”; Ermeni-Hristiyan kroniklerinde ise “Bagagis”, “Balaliş”, “Bagheş” ve “Pagheş” şeklinde geçer. Mehmet Tezcan, “Bagagis/Balaliş’ Adından ‘Badlis/Bidlis’ Adına: Ermeni ve Bizans Kaynaklarında Bitlis Adının İlk Görünümleri”, *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis* (ed. M. İnbaşı, M. Demirtaş), Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2019, c. 1, s. 49-61.
- 2 Richard G. Hovannisian, “Ermeni Bağış/Bitlis ve Daron/Muş”, Richard G. Hovannisian (der.), *Bitlis ve Muş*, Zülal Kılıç (çev.), Aras Yayınları, İstanbul, 2016, s. 7-20.
- 3 M. Orhan Bayrak, *Türkiye Tarihi Yerler Kılavuzu*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979, s. 118.
- 4 “Kürdistan” sözcüğünün coğrafi kullanımının ilk örneğine, Ermeni tarihçi ve rahip Edessalı Matthias (Türk tarih yazımında “Urfalı Matheus”) tarafından yazılan ve 952-1136 yılları arasındaki vakaları anlatan kronikte rastlanır. Garnik Asatrian, “Die Ethnogenese der Kurden und frühe kurdisch-armenische Kontakte”, (BRILL is collaborating) *Iran & the Caucasus*, cilt 5, 2001, s. 41-74.
- 5 M. Salih Mercan, “Van'ın Türk-İslâm Tarihindeki Yeri ve Önemi”, *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, Van, 1990, s. 226.
- 6 Birden fazla küçük kabileler bir araya gelip “Rojki” federasyonunu oluştururlar. Şeref Han'ın aktarımına göre Rojkan Aşiret Federasyonu tam da böyle bir kombinasyonun ürünüdür. Mîr Şerefhanê Bedlisi, *Şerefname*, çev. Ziya Avcı, Avesta Yayınları, İstanbul, 2007, s. 483.

Ermeni şehirliler, Şerefhan sülalesini kente davet ederek şehrin anahtarını kendilerine takdim ettiler.⁷ Aşiret üstü statüye sahip bu sülale, soyunu İslâm peygamberi Hz. Muhammed'in ardılı Abbasi halifelerine ve ünlü komutanı Halid bin Velid'e dayandırıyor. Kendisine böylesi bir "kutsallık" atfeden Şerefhan sülalesi, kritik süreçlerde Rojki federasyonu ile eşrafın müdahaleleri nedeniyle aşiretler üstü statüsü sarsılsa da, 500 yıldan fazla bir süre Bitlis yöresini yönetmeyi başardı.⁸ Özellikle *Şerefname*'nin müellifi Şerefhan'ın ve ardıllarının politika ve diplomasi yeteneği⁹ ve Bitlis'in stratejik konumunun son derece verimli kullanılmasıyla kentte hasıl olan uygarlık seviyesi sonucu, 17. yüzyıla gelindiğinde, bu sülale Kürdistan'da en muktedir yönetici sınıfını oluşturuyordu.¹⁰ Nitekim Abdal Han (1618-1664) döne-

- 7 Martin van Bruinessen, Bitlis dolaylarında bir dönem mevcudiyeti söz konusu olup, ismi tarihi kroniklere geçmiş "Boz-Ulus" isimli heterojen konfederasyonun Kürt-Türkmen karışımı bir aşiret olduğunu ve bu aşiretin Kürt emirliğinin teşekkülünde rol oynadığını iddia etmişse de, iddiasını herhangi yazılı ve sözlü bir veriye dayandırmamıştır. Gerçekten de Türkmen orijinli bu konfederasyonun Bitlis Emirliği siyasasında kurucu ve düzenleyici bir pozisyon alıp almadığı bilinmiyor. Martin van Bruinessen, "Les Kurdes, Etats et Tribus", *Etudes Kurde*, sayı 1, Paris, 2000, s. 9-31.
- 8 Emirler, emirlik sınırları içerisinde çoğu kez otoritelerini sahadaki diğer ağalarla paylaşmak zorunda idi. Bilindiğinin aksine, emirlikler tek bir otoriteden müteşekkil değillerdi. Aşiret asabiyesinin son derece güçlü olduğu bu Kürt emirliklerinde aşiret ağaları, emirliğin siyasasının şekillenmesinde bazen belirleyici olabiliyordu. Ayrıca Osmanlı'nın fırsatçı müdahalesinin yanı sıra emirlikler de sık sık birbirlerinin emirliklerini işgal edebiliyor ve birbirlerinin "emir tayini sürecini" etkileyebiliyorlardı. Şirvan emirlerinin tarihine dönük Arapça bir elyazması olan ve Budak ibn-i Salih Han tarafından kaleme alınan kronik, bu sosyo-politik panoramayı gözler önüne serer. Salihê Kurê Xan Budaq, *Dîroka Nîjada Şêrwan*, çev. Kerem Soylu, Weşanên Enstituya Kurdî ya Stenbolê, İstanbul, 2005, s. 50-70.
- 9 Şeref Han, yaşamının çoğunu, İran şahına sığınan babası Şemseddin sayesinde Safevî sarayında geçirir. Burada iyi bir eğitim alır, Farsçanın yanı sıra Türkçe ve Arapça öğrenir. Safevî İmparatorluğu'nun çeşitli kademelerinde görev yaptıktan sonra, şah tarafından kendisine Nahçıvan valiliği verilir. Bitlis emirliği kendisine tekrar verildiğinde, oğlu Ziyadin ve torunu Abdal Han'ı yetiştirir. Ayrıca Bitlis'te bir kütüphane oluşturur. Bu kütüphane torun Abdal Han zamanında Kürdistan'ın en büyük kütüphanesine dönüşür. Yasemin Beyazıt, "Evliya Çelebi'nin Sunduğu Önemli Bir Portre: Bitlis Hanı Abdal Han", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 10, Denizli, 2011, s. 77-79.
- 10 Sedat Ulugana, *Mîrektiya Bitlîşê di Êwra Evdal Xan de (1618-1664)*, Nûbihar, İstanbul, 2018, s. 12-19.

minde emirlik, çevresindeki bütün Kürt emirliklerini etkisi altına almayı başardı. Hemen yanı başındaki Hizan, Şirvan ve Hezo emirlikleri tamamen Abdal Han'a bağlıydılar. Ayrıca biraz daha uzak olan Bargirî ve Mahmudî emirliklerini de akrabalık ilişkileriyle etkisi altına aldı.¹¹ Akabinde emirlerinde bulunan askerî güç, "cihan hâkimi" Osmanlı ordusuna karşı etkili savunma ve saldırı yapabilecek bir kapasiteye ulaştı. İddiaya göre Osmanlılar ne zaman Kürdistan'a sefer düzenleseler, önceliği Bitlis'e vermek zorunda kalıyorlardı. Öyle ki Osmanlılar artık Bitlis Emirliği'ni, "Kürdistan'a açılan kapı" olarak kodlamaya başlamışlardı.¹² Yaklaşık yüz yıl süren Osmanlı-Safevî çatışması 1639 yılında Kasr-ı Şirin Antlaşması ile sonuçlandıktan sonra, Osmanlı merkezî otoritesi Kürt emirliklerine yöneldi. Kalabalık Osmanlı ordusu 1655 yılında Bitlis Emirliği'ne saldırdı. Dağlara çekilen Abdal Han teslim olmayı reddettiye de Bitlis şehri tarihin en kapsamlı talanına maruz kaldı. Mervanilerden beri mamur bir kent olan Bitlis yerle bir edildi.¹³ Dedesi Şeref Han'dan sonra Bitlis'in en muktedir yönetici olan Abdal Han'ın mağlubiyesinden sonra Bitlis Emirliği'nin idari yapısı bozulmaya başladı.¹⁴

11 Anladığımız kadarıyla emir, emirlik sahasının idaresini genellikle kendi ailesinden olan fertlere verirdi. Emir, emirliğin merkez şehrinde oturur ve bizzat şehrin yönetimiyle ilgilenirdi. Emirliğin sınırları içindeki daha küçük şehir, nahiye ve kalelere ise kardeşlerini, oğullarını ve diğer aile fertlerini tayin ederdi. Bu yerleşim birimlerinin iç bölgelerinde aşiret reisleri de bu aile üyelerine karşı birinci dereceden sorumlu idi. Bu duruma tanıklık eden bir kaynak için bkz. R.P. Giuseppe, *Kürdistan Tarihi*, çev. Heval Bucak, Avesta Yayınları, İstanbul, 2009, s. 17-52.

12 Yaşar Abdüselamoglu, "Bitlis Beyliği'nin Statüsü, Rolü ve Önemi", *Bitlisname*, <http://www.bitlisname.com/2017/11/23/bitlis-beyliginin-statusurolu-ve-onemi-arastirma/> (erişim 23.11.2017).

Ayrıca Bruinessen'in Bitlis Emirliği için bu minvaldeki tanımlaması önemlidir. Öyle ki Bitlis stratejik konum bazında diğer Kürt emirliklerinden ayrılıyordu. Bu yönlü konumu itibarıyla Bitlis, Kürdistan'ın kültür ve ticaret ehlini barındıran nadir kentlerinden biridir. Bruinessen, "Les Kurdes, Etats et Tribus", s. 9-31.

13 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi-Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, c. 4, haz. Yücel Dağlı -Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 211.

14 Osmanlı'nın Van, Erzurum ve Diyarbakır beylerbeyinin gasp ve talanları, yüz yılın ortalarında Kürt emirliklerindeki ekonomik krizi derinleştirdi. Neredeyse bütün emirler borç batağına sürüklendi. Bu durumun sahaya yansımaları y-

Kürdistan siyasasında kilit role sahip bu emirliğin bozulması, diğer emirliklerin de politik ve kültürel tersyüz oluşuna neden oldu. Abdal Han'dan sonra emirliğin tahtına geçen oğul Bedredin Han babasının sert politikalarını sürdürdüyse de 1664'teki Osmanlı saldırısını püskürtmeyi başaramadı.¹⁵ Öyle ki Osmanlı'nın Kürdistan'daki "Osmanlıcılık" politikasının ilk numunelerinden biri sayılabilecek müdahalesi bugünlerde Bitlis'te yapıldı.¹⁶ Osmanlı yönetimi, Abdal Han'ın Türk eşinden olan oğlu Şerafeddin'i Bitlis'e emir olarak atadı. Şerafeddin'in idare ettiği emirliğin sadece görünürde var olan özerkliği, Osmanlı'ya sınırsız bağımlılığı ve Bitlis'in dejenere statüsüne bağlı olarak diğer emirliklerdeki idari ve sosyal bozulmalar, Kürt proto-milliyetçiliğinin tohumlarını attı. Bu dönemde Kürdistan'daki emirliklerin dejenerasyonuna şahit olan ünlü Kürt şairi Ehmedê Xanî'nin yazdığı bazı dizeler, Kürt proto-milliyetçiliğinin örneklerini oluşturuyordu.¹⁷ 18. yüzyılın sonlarına doğru Bitlis Emir-

kıcı oldu. Emirlerden maaş alamayan askerler sık sık göçebe aşiretler ve Hristiyan ahaliyi yağmaladılar. Ekonomi ve asayiş alanındaki sorunlarla boğuşan emir, sınırda teyakkuza halindeki Safevî birliklerine karşı eskisi gibi mukavemet edemez hale geldi. Bu durum, dönemin Osmanlı bürokratlarının dikkatini çekti. Rezan Ekinci, "Aziz Efendi'nin Islahat-namesi Üzerine", *Kürt Tarihi*, c. 2, 2012, s. 14-19.

- 15 Ibn-i Nuh, *Van Tarihi*, Fatih Millet Yazma Eserler Kütüphanesi Ali Emiri Tarihi Kitapları Koleksiyonu, arşiv kayıt no. 630, s. 80, 90; Zeki Tekin, *Ibn-i Nuh Van Tarihi-Inceleme-Metin*, Ahenk Yayınevi, Van, 2003, s. 116.
- 16 Bu dönemde "Türk" ve "Müslüman" sözcükleri aynı anlama gelebiliyordu. Kürt emirliklerinin yönetici erkinin Müslüman oluşu, Osmanlılara "Türklük" hissiyatını hatırlatabiliyordu. Ayrıca bu dönemi zihniyet babında "Osmanlı'nın doğululaşma yüzyılı" olarak da isimlendirebiliriz. Bkz. Taner Timur, *Osmanlı Kimliği*, İmge Kitabevi, Ankara, 2010, s. 80, 93.
- 17 Xanî'nin Kürdistan'daki idari bozulma ve siyasi dejenerasyondan söz ederken kullandığı "Kurmanc" kimliği ve tanımlaması, muğlak ve modern milliyetçilik kavramıyla pek bağdaşmasa da proto-milliyetçiliğe örnek teşkil eder. Bkz. Hakan Özoglu, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 46-47. Ayrıca Xanî'nin ardılı Xewstî'nin (Gavsi), "Mir Mustafa" isimli Kürt emirin, 18. yüzyılda Gürcü prenslerle girilen bir savaşta esir düşmesine dair yazdığı "mersiye"de dile getirdiği beyitler, Kürt proto-milliyetçiliğinin yanı sıra, dönemin emirlerine yapılmış güçlü bir politik eleştiriye de içerir: "Çend Padişah ew rakirin / Xapand hinek ew şakir in / Paşê hemû wenda kirin / Kanê Mustafa Beg naxuyê" (Bazı padişahlar onları ayaklandırıdılar / Bazılarını kandırıp gönüllerini hoş ettiler / Sonra hepsini ortadan kaldırıdılar / Hani, Mustafa Bey görünmüyor). Bkz. Sedat Ulugana, "Di Kurdolojiye de Keşfeke

ligi'ndeki hızlı yönetici değişikliği trafiği, bölgeyi tamamen istikrarsızlaştırdı.¹⁸ Rojkilerin yanı sıra güçlü bir eşraf sınıfının da Bitlis Emirliği'nin idari ve ekonomik yaşamına dahil olması, Şerefhan sülalesinin politik alanını daralttı. Bu süreçte emirlik yönetiminden bağımsız olarak eşraf takımının İstanbul Osmanlı sarayına gönderdiği jurnaller ve şikâyet mektupları, emirleri tahtlarından edebilecek düzeyde etkili olmaya başladı.¹⁹ Emirlik tahtı için çatışan Şerefhan sülalesi mensupları için de bu eşraf takımı, tahtı garantilemek için kullanabilecekleri bir silah haline geldi.²⁰ Ayrıca Van, Erzurum, Diyarbakir ve Musul beylerbeyi ile İstanbul sarayında bulunan vezirlere, bazen de doğrudan sultanın kendisine verilen yüklü miktardaki altın karşılığında, talepkâr mîr adayına Bitlis tahtı çok rahat bir şekilde verilmeye başlandı.²¹ Eşraf takımının zamanla emirliğin kaderini belirlemede bu kadar güçlü bir pozisyona gelmesi, emirliği yöneten emirlerin ne kadar zayıf olduğunu gösteriyordu. Öyle ki, söz konusu eşraf, 18. yüzyılın ortalarında Rojkî aşiretini poli-

Nû: Xewsî û Diwana Wî", *Nûbihar*, İstanbul, 2017, s. 137, 5-10. Bu eleştiriyi sadece Kürt entelektüelleri yapmıyordu. Sıradan Kürt kitlelerinde de bu düşüncelerin yaygın olduğunu görüyoruz. Nitekim 1820'de Kürdistan'da olan İngilizlerin Bağdat temsilcisi Claudius James Rich'in görüştüğü bir Kürt'e göre, emirliklerdeki idari, sosyal ve politik dejenerasyon sebebi, birbirlerinden hazzetmeyen kıskanç Kürt emirin, "Farşlar ve Türkler" tarafından karşılıklı olarak kullanılmalarıydı. Bkz. C. J. Rich, *Narrative of a Koordistan and on the Site of Ancient Nineveh, with journal of a voyage down the Tigris to Baghdad and an account of visit to Shirauz and Persepolis*, haz. His Widow c. I, W. Clowks and Sons, Londra, 1836, s. 89-90.

- 18 Mehmet İnbaşı, "XVIII. Yüzyılda Bitlis Sancağı ve İdarecileri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, c. 33, Erzurum, 2007, s. 243-261.
- 19 Abdullah Demir, "XVI. Yüzyılda Bitlis Beyleri", *Bitlisim*, c. 6, İstanbul, 2012, s. 33.
- 20 "Bendeleri kuşaktan kuşağa Bitlis hâkimi olarak bulunduğumuz bu hükümette, babam Nuh Han ölünce yerine ben han oldum. Bütün Bitlis aşiretleri, uleması, ağalar, salihler ve askerler ve Van paşaları benden razıdır. Ve bu yönde dilekçeler verdiler. Bunun için sizden ricam, beni Han olarak tanımanızdır. Abid Han", BOA, İE.TCT.11/1341 (19. 2.1118/ 2 Haziran 1707).
- 21 "Muhammed Şeref Han taht için en uygundur. Yerinde kalması ve tahtın kendisine ihsan buyurulması münasıptır. Kendisinin bunun karşılığında her biri bir altın değerinde olan üç bin hayvanı hazineye vermesi karşılığında, yüce makamın kendisine ihsan edilmesi hususunda emir ve ferman hazreti sultanındır. Anadolu kazaskeri Ali", BOA, C.DH.67/3321 (8.2.1159/ 2 Mart 1745).

tik sahada neredeyse tamamen pasifize ederek emirliğin yönetiminde yegâne odak haline gelmeyi başardı. Mesela tahta çıkması öncesinde abartılı övgülerle dolu 13 mektup yazdıkları Burhan Han'ın yerine, defalarca ağır sözlerle aşağıladıkları eski emir Selim Muhammed Han'ın tekrar Bitlis tahtına çıkmasını sağlayabiliyorlardı.²² Bu kadar etkili olan eşraf bileşenlerine bakıldığında şeyhlerin çoğunluğu oluşturması, bu grubun ekonomik bir zümre olmaktan ziyade dinî refleksi bir yapı olduğu izlenimini veriyordu. Öte yandan aşiret erki, dışa kapalı olan karakterinden dolayı nadiren mirlik coğrafyasındaki siyasaya müdahil olabildi. Aşiretlerin Osmanlı merkezî otoritesiyle olan sınırlı teması ve iletişimsizlik tercihi, onlara oranla daha geniş bir vizyon ve etkinlik sahasına sahip olan şeyhlerin önünü açtı. Böylece aşiretler mirlik sahalarında mevzi kaybederek yaylalara ve dağ köylerine hapsedildiler.

Şeyhlerin güçlenmesinin kaçınılmaz sonucu, emirin zayıflaması idi. Öyle ki Selim Han, Norşin (Göroymak-Çukur) isimli muhitte isyan halinde bulunan Êzdî Kürtlere tek başına müdahale edebilme iradesini bile gösteremez hale gelmişti. Dönemin etkili şeyhlerinden Şems-i Bitlisi'nin oluşturduğu "dervişler ordusu" ile Êzdi'lere saldırılabildi.²³ Özetle, şeyhler Kürdistan'ın diğer yerlerinden farklı olarak Bitlis'te daha erken bir dönemde etkin olmaya başladılar.

Bitlis Emirliği, 18. yüzyılı tamamen taht kavgaları ve ekonomik buhranlarla geçirdi. Emirlikteki istikrarsızlık ve bozulma ile 19. yüzyılın ilk yarısında tekrar alevlenen Osmanlı-İran savaşları, emirliği son derece pasif bir pozisyona soktu. Öyle ki emirlik bu savaşlarda merkezî orduya sadece lojistik destek sağlayabiliyordu.²⁴ Her ne kadar geçen yüzyıllarda Muş Sanca-

22 "(...) Kendi arzularına uyup, tebaa ve reaya ve ümmet-i Muhammed'e zulm eden Burhan Han'ın yerine, hoşnut olduğumuz Selim Muhammed Han'a, eskisi gibi hanlık verilmesi konusunda emir ve ferman yüce sultanındır. İmzalardan bazıları. Müftü Ahmed, Şeyh Muhammed, Şeyh Bekir, Mûderris Abdullah, Tımar sahibi İsa, Kethûda Hüseyin, (...)", BOA, C.DH.24/1183 (2.11.1172/ 27 Haziran 1759).

23 Abdulhalim Durma, *Evliyalar Şehri Bitlis*, Erol Ofset, Samsun, 2014, s. 44.

24 BOA, C.BLD. 91/4512 (29.12.1255 / 4 Mart 1840).

ğı, Bitlis Emirliği'nin tasarrufu altında ise de 19. yüzyılda emirlikten bağımsız idare edilmeye başlamıştı. İran-Osmanlı savaşları bağlamında önem kazanan Muş Sancağı, Kürt bir hanedan dan gelen Selim Paşa tarafından yönetiliyordu. Safevî-İran ordusunun 1820'lerdeki istilasına karşı direnmeden taraf değiştiren Selim Paşa, komşu olduğu Bitlis Emirliği'nin daha da zayıflamasına neden oldu. Osmanlı'nın Muş'a saldırmaması üzerine, Muş'ta tutunamayan Selim Paşa, Osmanlı kuvvetlerinden kaçarak Bitlis Emirliği'ne sığındı.²⁵ Selim Paşa'nın Bitlis Emirliği'ne sığınması, Osmanlı'nın Bitlis'te o dönem hâlâ etkisinin sınırlı olduğunu gösteriyordu. Ne var ki dönemin resmî yazışmalarına göre Bitlis'te eşraftan alınan ihbar mektuplarına dayanarak (eşrafın Bitlis'te Osmanlı yönetimiyle devamlı bir istihbarat ilişkisi içinde olduğunu da anlıyoruz) paşa Bitlis'te ahali tarafından pek de hoş karşılanmamıştı.²⁶ Osmanlı yönetimi Muşlu bir din adamı olan Şeyh Ömer'i elçi olarak Bitlis hanına gönderdi. Ancak Osmanlı yönetiminin bütün ısrarlarına rağmen Bitlis hanı Salih Han, Selim Paşa'yı teslim etmeye yanaşmadı.²⁷

25 Şirvan Hâkimi'ne göre Selim Paşa'nın mensup olduğu aileye halk arasında "Alaeddin Paşa Ailesi" diye hitap edilir. Hâkimin bu aileye dair verdiği bilgiler, dönemin Kürt siyasasının ana aktörleri olan emirlikler içi ve emirlikler arası geçişkenlik bağlamında önemli bir çerçeve sunmaktadır. Öyle ki, İran'dan Bitlis emiri Bedreddin Han'a getirilen bir kölenin kızıyla evlenen Hoytî Aşireti'nin reisi Kasım'ın oğlu olan Alaeddin Paşa Muş, Murad Paşa da Diyarbekir hâkimi olur. Osmanlı siyasetini iyi çözümleyen bu iki kardeş uzun bir müddet Bitlis emirliğinin hinterlandı olan Garzan'ın zengin maden yataklarını ele geçirmekle meşgul olurlar. Osmanlı merkezî yönetiminden aldıkları askerî güç ve idari yetkilerin yanı sıra Bitlis'in bir aşiretine mensup olmaları, onlara muazzam bir avantaj sağlar. Öyle ki birkaç asırdır yörenin mutlak hâkimi olan Şerefhanları devirerek tahtlarına el koyarlar. Bkz. Salihê Kurê Xan Budaq, *Dtroka Ntjada Şerwan*, s. 51-52, 101-114.

26 "(...) Selim Paşa Bitlis'e sığınmıştır. Bitlis'te pek barınmaz. Zira Bitlis halkı bu adama düşmandır. Bitlis ahalisi Ahmet Paşa'ya haber göndermektedir. Erzurum Valisi Mehmet Sait Galip Paşa", BOA, HAT.1229/47949 (3.5.1242 /3 Aralık 1826). Ayrıca Selim Paşa Bitlis'te bulunduğu zaman diliminde Mela Hasan Şirvani'nin türbesi başta olmak üzere, şehrin önemli tariht yapılarını tamir ettirir. Bu düzlemde bakıldığında paşanın Bitlis'te misafir olmadığı, adeta ev sahibi gibi davrandığı görülüyor. Bkz. Abdülselem Uluçam, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 32.

27 Selim Paşa, ancak 1828 yılında yakalanır ve dönemin Erzurum valisi tarafından idam edilir. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 12, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1974, s. 113.

Bunun üzerine çevredeki Kürt beylerinin askerlerinden oluşan devasa bir orduyla Bitlis'e saldıran Osmanlı Devleti, Salih Han'ı sağ yakalayarak sürgüne gönderdi, yerine de yeni bir han seçildi.²⁸ Seçilen yeni hanın göstermelik olarak seçildiğini, yardımcı olarak bir Osmanlı yetkilisinin Bitlis'te bırakılmasından anlıyoruz. Gerçekten de Bitlis'te Şerefhan sülalesinden son muktedir yönetici Salih Han'dı,²⁹ yerine seçilen Mehmed Han haliyle pek varlık gösteremedi. Zira Bitlis'i ilhak eden Erzurum valisi tarafından atanmış ve atama beratı sonradan İstanbul'dan sipariş edilmişti. Sonrasında ise "mütesellim" veyahut "müdür" rütbesiyle maaşa bağlanarak tamamen etkisiz hale getirildi. Selim Paşa'nın oğlu Alaeddin Paşa, Şerefhan sülalesinden gelen Mehmed Han'a boyun eğdirdikten bir müddet sonra, bu sülalenin hükümranlılığı fiilen sona erdi. Akabinde Bitlis, tamamen Muş Sancağı'na bağlandı ve yönetici olarak da Alaeddin Paşa'nın oğlu Şerif Bey, Bitlis beyi olarak atandı. Nitekim Osmanlı merkezî yönetiminin bu atamayı kabul etmesi, Kanunî'den beri kabul edilegelen "hükümet yönetimi, aynı ailede kalmak şartı ile babadan oğula geçer" hükmünün açıkça ihlal edildiği anlamına geliyordu.³⁰ Yüzyılın ilk yarısında, Osmanlı'nın merkezîleştirme politikası sonucu, Bitlis'te artık sıradan bir Osmanlı yöneticisine dönüşen Selim Paşa'nın torunu Şerif Bey'in³¹ Bit-

- 28 "(...) Yazı, Şeyh Ömer ile Bitlis halkına ve hanına tebliğ edildi. Ancak Selim Paşa'yı desteklediklerini açıkladılar. Bunun üzerine Ahmet Paşa, Bitlis üzerine yürüyerek Bitlis'in yarısını ele geçirdi. Bitlis'e yeni bir han atandı, hanın yardımcısı olarak da Yusuf Paşazade Hacı Ahmet Bey Bitlis'e bırakıldı ve eski han Salih Han hapsedildi. Selim Paşa ise tekrar kaçmayı başardı. İmzalar: İshak Paşa, Ahmet Paşa, Behlül Paşa", BOA, HAT.736/34932 (9.5.1242 / 9 Aralık 1826).
- 29 Günümüzde hâlâ Bitlis dolaylarında mevcut olan ve Cumhuriyet idaresiyle "Şerefhanoglu" soy ismini alan Şerefhan sülalesinin ardıllarına göre, Salih Han bugünlerde özellikle Bitlis'teki şeyhlere karşı çok sert önlemler alır. Osmanlı yönetimiyle işbirliği yapan bazı şeyhleri cezalandırır. Lakin emirlik kurumunun tekrar eski gücünü kazanması konusunda başarılı olamaz. Hişyar Barzan Şerefhanoglu ile 28 Haziran 2014'te, Bitlis'te yapmış olduğumuz sözlü mülakat.
- 30 "Bitlis Beyleri, Emin Paşa'nın babası tarafından boyun eğdirilinceye kadar her zaman bağımsızlıklarını koruyabilecek kadar güçlüymüşler. O zamandan beri Muş Paşalığına bağlıdır." James Brant, 1838 Yazında Kürdistan, çev. A. Celil Kaya, Rüpel Yayınları, İstanbul, 2014, s. 86.
- 31 Selim Paşa'nın bölgeden kaçması, kendi hanedanının sonunu getirmemişti. Her ne kadar Muş'un yönetimi azılı düşmanı Ahlat serdarı Şeyh Ahmed'e ve-

lis'ten uzaklaştırılmasıyla Bitlis'te emirlik devri de "fiilen" tamamlanmış oldu. 1838 yazında bölgeden geçen İngiltere'nin Erzurum Konsolosu James Brant'a göre Şerif Bey'in hükmü altında sadece 80 köy kalmış ve bey son derece zayıf bir konuma düşmüştü.³² Şerif Bey'in ardılı ve "müdür" olarak hitap edilen Eşref Bey yüzyılın birinci yarısı biterken, cüzi bir miktar maaşa bağlanarak imparatorluğun uzak mahallerine sürgüne gönderildi.³³ Bu sürgün ile birlikte Bitlis'teki emirlik devri artık "resmen" sona erdi.

Bitlis Emirliği'nin statüsü:

Otonom hükümetten önemsiz bir

Şark kazasına dönüşme serüveni

Bitlis'in 16. yüzyılda Safeviler tarafından ilhak edilmesi ve Mervanilerin ardılı olan bilumum Kürdistan emirlerinin İran'da rehin alınması, Kürt tarihinde yeni bir sayfa açtı. Hapis tutulduğu İran'dan kaçmayı başaran Bitlis emiri Şeref Bey, birkaç yıl önce Diyarbekir'den Osmanlı sarayına geçen hemşehrisi Şeyh İdris-i Bitlisi üzerinden Yavuz Sultan Selim'den yardım istedi.³⁴ Dönemin "gaddar" sultanı Selim için "Kızılbaş"

rildiyse de birkaç yıl sonra Ruslarla işbirliği yaptığı gerekçesiyle Osmanlı merkezî otoritesi tarafından kendisinden alınır ve kaçan Selim Paşa'nın oğlu Alaeddin Paşa'ya verilir. Birkaç yıl sonra Alaeddin Paşa'nın ölümü üzerine oğlu Emin Paşa Muş'un yöneticisi olur. Emin Paşa da kardeşi Şerif Bey'i Bitlis emiri olarak atar ve bu atamayı Osmanlı merkezî otoritesine kabul ettirir. BOA, HAT.728/34650.C (11.9.1255/18 Kasım 1829).

32 Brant, 1838 Yazında Kürdistan, s. 79-92.

33 Wadie Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, Kökenleri ve Gelişimi*, çev. İsmail Ferhat Çekem, Alper Duman, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s. 142.

34 Nazmi Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, T.K.A.E, Ankara, 1982, s. 211 ve Ahmet Akgündüz, "Yavuz Selim ve Kürtler", *Osmanlı*, <https://osmanli.org.tr/yavuz-sultan-selim-kurtler/> (erişim 12.10.2017). "Can ü gönülden İslâm Sultânı'na b'at eyledik, ilhâdları zâhir olan Kızılbaşlar'dan teberri eyledik. Kızılbaşların neşrettiği dalalet ve bid'atleri kaldırdık ve ehli sünnet mezhebi ve Şafi'i mezhebini icra eyledik. İslâm Sultânı'nın namı ile şeref bulduk ve hutbelerde dört halifenin ismini yâda başladık. Cihada gayret gösterdik ve İslâm Padişahı'nın yollarını bekledik. Bu muhlis ve size itaat eden bendelere yardım edesiniz. Bizim beldelerimiz Kızılbaş diyarına yakındır, komşudur ve hatta karışıktır. Nice yıllar bu mülhidler, bizim evlerimiz

Safevî'nin düşmanı, koşulsuz şartsız "İslâm devleti" Al-i Osman'ın dostuydu.³⁵ Hele soylarını Abbasilere ve Halid bin Velid'e dayandıran bu Sünni Kürt emirleri, "halifelik" makamı için sabırsızlanan sultan için yardım edilmesi elzem olan Müslümanlardı.³⁶ Nitekim 1514'te Abaga Ovası'nda (Çaldıran) karşılaşan Sünni Osmanlı cenahıyla Şii Safevîler kanlı bir savaşa giriştiler.³⁷ Tarihsel Kürt-Türk ilişkisinde bir dönüm noktası olan bu savaşta Sünni Osmanlı'nın saflarında savaşan Kürt emirliklerinin koordinasyonunu ve öncülüğünü de Şeref Bey yapıyordu.³⁸ Savaş sonrasında, aynı dinin farklı yorumlarına inanan ve bu yorumları birbirlerinin tebaasına empoze etme çabasını kararlılıkla sürdüren Osmanlı ve Safevî gibi iki emperyal gücün arasında sıkışan çetin ve parçalı Kürdistan siyasetinin, klasik bir fetih girişimiyle kolayca elde edilemeyeceğini anlayan galip Osmanlı cenahı, sahada mevcut olan Kürt emirlerin kadim otonomilerini tanıyarak Kürdistan'dan ayrıldı.³⁹ Ayrılırken, Erzurum, Van ve Diyarbakır gibi kentlere kendi valilerini atayarak, "beylerbeyliği" olarak bilinen yönetim merkezlerini inşa etti. Bu yönetim merkezleri, Osmanlı'nın Kürdis-

yıkılmışlar ve bizimle savaşmışlardır. Sadece İslâm Sultânı'na muhabbet üzere olduğumuz için, bu inancın saf insanları o zalimlerin zulûmlerinden kurtarmayı merhametinizden bekliyoruz. Sizin inâyetleriniz olmazsa, biz kendi başımıza müstakil olarak bunlara karşı çıkamayız. Zira Kürtler, ayrı ayrı kabile ve aşiret tarzında yaşamaktadırlar. Sadece Allah'ı bir bilip Muhammed ümmeti olduğumuzda ittifak halindeyiz. Diğer hususlarda birbirimize uymamız mümkün değildir. Sünnetullah bizde böyle cârî olmuştur."

- 35 Ahmet Mumcu, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 2000, s. 8.
- 36 İdris-i Bitlisi, *Selim Şah-name*, çev. Hicabi Kırılancık, T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, 2001, Ankara, s. 84.
- 37 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Evrak: 8333, no. I.II.III.
- 38 Abdullah Demir, "16. Yüzyılda Safevî ve Osmanlı Hâkimiyeti Altında Arşiv Belgeleri Işığında Bitlis Beyleri", *I. Uluslararası Dünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu Bildirimi*, Beyan Yayınları, Ankara, 2008, s. 253, 283.
- 39 "Cihat" ve "fetih" mefhumları ile neredeyse bütün Doğu Avrupa ve çevre denizleri hükûmü altına alan Osmanlı için bu savaş, Müslüman Kürdistan emirliklerinin ilhakı anlamına gelmez, sadece statü ve sınırlarını yeniden tanımlar. Zeki Tekin, "Zeynel Bey ve Oğullarının Hakkâri Hâkimliği Mücadelesi ve İsyanları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, c. 10, sayı 2, Erzurum, 2007, s. 121.

tan'daki politik-idari temsilcilikleri ve Safevîlere karşı askerî üsleri görevini görüyorlardı. Nitekim Osmanlı erki, yeri geldiğinde bu üsleri Kürt emirliklerini kontrol etme, cezalandırma ve hizaya getirme (tedip ve tenkil) görevi gören birer “pro-karakol” olarak da kullanacaktı.

Kanunî'nin antlaşmasına göre Kürdistan'daki bu emirlikler “yurtluk-ocaklık” adlı özel bir yönetim şekliyle tasarruf ediliyorlardı.⁴⁰ Yani klasik Osmanlı yönetim şekliyle yönetilmiyorlardı. Emirlik yönetimi aynı sülalede kalmak ve toprakların iç ya da dış bir yönetime verilmemesi, satılmaması şartıyla babadan oğula geçiyordu.⁴¹ Kürdistan'daki bu özel yönetim, üç ayrı statü şeklinde uygulanıyordu. Birincisi “Ekrağ Sancağı”ydı. Bu statüye sahip Kürt emirlikleri daha az özerktiler. Emirliğin gelirleri Kürt emirin şahsına kaldığı halde, emirlik içinde herhangi bir Osmanlı yetkilisi de herhangi bir araziye sahip olabi-

40 1517 yılından itibaren Osmanlı kayıtlarında Bitlis'e dair kayıtlara rastlanmaya başlanıyor. Söz konusu yıla ait bir kayıta Bitlis “Yurtluk-Ocaklık” olarak tanımlanmaktadır. Bkz. Hoca Sadettin, *Tâcû't-Tevârîh*, cilt II, Matbaa-i Amere, İstanbul, 1863, s. 300. Osmanlı'nın Kürdistan'daki otoritesinin ilk yıllarında Kürdistan'da beş hükümet mevcuttu: Cizre, Eğil, Genç, Palu ve Hazro. Görüldüğü gibi ilk yıllarda Bitlis, “hükümet” statüsünde değildir, klasik bir Ekrağ sancağıdır. Ancak Osmanlı-Safevî savaşlarının sıklığı ve şiddetiyle orantılı olarak, Ekrağ sancağından hükümete geçen Kürt emirliği sayısı artar. Örneğin Kanunî döneminde Amediye, Hakkâri, Mahmudî ve Bitlis Ekrağ sancağı statüsünden hükümet statüsüne geçiş yapan Kürt emirlikleridir. Bkz. Orhan Kılıç, “Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 11, hejmar 1, Elazığ, 2001, s. 264.

41 Bu şarta Kürt cenahın pek de riayet etmediğine dair kayıtlar mevcuttur. Öyle ki 1822-1823 yılları arasında İran güçleri Hakkâri Emirliği'nin bir kısmını işgal edince, dönemin Kürt reisleri bu vesileyle İran'a tabi olmuşlardır. Hakkâri Emirliği sahasında hiçbir Osmanlı yetkilisinin bulunmaması, Kürt reislerinin de bunu bahane ederek hükümetlerine Osmanlı'nın olası askerî müdahalesini katiyen istemedikleri için, merkezî Osmanlı otoritesinin bu vakadan haberdar olması epey zaman almıştı. Aynı zamanda Mahmudî Emirliği içinde mîr aşiretlik statüsüne sahip olduğu anlaşılan bazı Kürt reisler, kendi köylerini İran tebaasındaki reislerle satmış, böylece Mahmudî Emirliği'nin bir kısmı İran idari sınırlarına dahil olmuştu. Bkz. BOA.A. MKT, 206/9 (23.7.1265/14 Haziran 1849) ve BOA, HAT, 812/37250 (29.12.1241/4 Ağustos 1826), Akt. Fatih Gencer, “Merkezileşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 49, c. 30, Ankara, 2011, s. 75-96.

liyordu. Buna da “tımār” deniliyordu. Ayrıca Osmanlı yönetimi bu yerlerde “tahrir” (vergilendirme yapılandırması) ve “tayin” (merkezden memur atanması) yapabiliyordu. İkincisi, büyük aşiretlere özgü idare biçimi olan “Mîr aşiretlik” idi.⁴² Bu idare biçimi de Ekrad sancaklarına benziyordu, yani bu aşiretlerin sahip olduğu bölgelerde de tahrir ve tayin yapılabilirdi. Ancak bunlar, Ekrad sancakları ve hükümetlerin sahip olduğu kendilerine has “alem û tabl” (bayrak/sancak ve bando takımları) ile savaşa katılma hakkına sahip değillerdi. Mîr aşiretlikler her ne kadar otonom yapılar olsa da içinde yer aldıkları Ekrad sancağı ya da hükümetin emrine bağlıydılar ve savaş zamanı onların sancağı altında savaşa katılmak zorundaydılar.⁴³ Üçüncü idari birim ise “hükümet”ti. Hükümet, diğer iki idare biçiminden daha fazla özerkliğe sahipti. Hükümet bölgesi “mefrûzül-kalem” ve “maktuül-kadem”di, yani vergilendirme ve tayin işleri hiçbir şekilde yapılamazdı. Tamamen emirin idaresi altında bulunurdu. Ayrıca vergilendirme vb. yapılamadığı için, bu emirliklerde tımār da bulunmazdı⁴⁴ ve “alem û tabl” sahibiydiler. Ama bu üç statüye sahip emirliklerin ortak noktası, “eben an ceddin”, yani saltanatlarının babadan oğula geçmesi, savaş zamanı bağlı oldukları eyaletlerin beylerbeyi emri altında savaşma zorunluydu ve yönetim birimlerinde yer alan ahali-den toplamış oldukları vergi, emirin şahsına kalırdı.⁴⁵ Bu farklı uygulamalı kadim statü, gelecek yüzyıllarda Kürtlerin hem Osmanlı hem de hükümleri altında yaşayan Ermeni, Süryani, Keldani ve Nasturi gibi Hristiyan topluluklarla olan ilişkilerini derinden etkileyecekti, zira Kürt ümerası Osmanlı otoritesinden kopardıkları haklardan kolayca feragat etmeyecek ve gayrimüslimlere uyguladıkları tahakkümden vazgeçmeyeceklerdi. Oto-

42 Bu aşiretlerin yönetici reislerine “hâkim” ya da “vali” diye hitap edilmiştir. Bkz. İlhan Şahin, “Tımār Sistemi Hakkında Bir Risale”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C.10/2, İstanbul, 1979, s. 923-924.

43 Kılıç, XVI. ve XVII. Yüzyılda Van, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, no. 6, Van, 1997, s. 126.

44 Bayram Kodaman, *Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu*, Anadolu Basın Birliği Yayınları, Ankara, 1986, s. 13-29.

45 Kılıç, XVI. ve XVII. Yüzyılda Van, s. 135, 136.

nom statüye sahip Kürt emirlerinin hinterlandını diğer güçlü emir ve aşiretler oluşturunuyordu. Osmanlı Devleti'nin hiçbir şekilde emrine girmek istemeyen bu emirler, Osmanlı'nın bölgedeki sınırlı etkinliklerinden bile rahatsızdılar. Genellikle sarp dağlık bölgelerde inşa edilmiş "cankurtaran" olarak adlandırabileceğimiz zapt edilmesi zor şatolar, Osmanlı merkezî yönetimine kafa tuttuklarında yegâne sığınakları oluyordu. Bu emirler her şeye rağmen 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar hâkimiyetlerini sürdürmeyi başardılar.

Bitlis Emirliği sahasında, söz konusu statünün uygulanma ve tanımlanma biçimine bakıldığında, emirliğin başlarda Ekrad sancağı statüsüne sahip olduğu görülür. Yavuz'dan sonra imparatorluk yönetimini devralan oğlu Kanuni Sultan Süleyman, Irak'a büyük bir sefer düzenlerken sefere kendi ordusu saflarında katılan Bitlis emiri dahil Kürt emirlerinden etkilenmişti, İstanbul'a döndüğünde Bitlis'e hükümet statüsünü verdi ve Kürdistan emirliklerinin statülerini yazılı bir fermanla resmîleştirdi.⁴⁶ Hükümet olarak tanınan Bitlis Emirliği'ne Osmanlı'nın müdahalesi her ne kadar Kanuni tarafından kati bir şekilde yasaklanmış olsa da, Kanuni'nin ardılı sultanların buna pek uymadığını görebiliyoruz.⁴⁷ Nitekim Sultan I. Ahmed zamanında Bitlis Emirliği'nin topraklarında tahrir yapıldı ve sınırlı sayıda olsa da tımar uygulandı.⁴⁸ Kısacası Kanuni'den birkaç yıl sonra, Kürdistan emirliklerine dair olan söz konusu kanunnamesi üzerinde tekrar çalışıldığını ve yeni eklemeler yapıldığını söy-

46 Ulugana, *Mîrektiya Bitlisê di Êwra Evdal Xan de (1618-1664)*, s. 107-08.

47 Safevî saldırıları ve depremler yüzünden sık sık harap olan Van Kalesi'nin tamir edilmesi meselesi çoğu zaman Van beylerbeyi ve Bitlis emirleri arasında soruna yol açıyordu. Beylerbeyi, Bitlis Emirliği klasik Osmanlı eyaleti olan Van Beylerbeyliği'nin idarî bir parçasını oluşturduğu için, Bitlis emirlerinin de Van Kalesi'nin tamir çalışmalarına katılmak zorunda olduklarını iddia ediyor ve tamir çalışmalarına katılmalarını istiyordu. Buna karşılık, Bitlis emirleri, Kanuni'nin kanunnamesine bağlı kalarak, beylerbeyinin bu isteğini redd ediyorlardı. Son kararı İstanbul'daki sultan veriyordu ve istisnasız bu karar hep Van beylerbeyinin lehine oluyordu. Bkz. B.O.A, Mühimme Defteri, no. 71, s. 451/hüküm.256.

48 Orhan Kılıç, "730 Numaralı Van, Adilcevaz, Muş ve Bitlis Livaları Tımar İcmal Defteri", (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Elazığ, 1989, s. 155-222.

leyebiliriz.⁴⁹ Öyle ki Van beylerbeyliğine atananlar, yeni sultanların emri ve bilgisi dahilinde emirliğin iç işlerine her seferinde daha güçlü bir şekilde müdahale etmeye başladılar.⁵⁰ Dede Şeref Han'ın uzlaşmacı ve biatçı tavrının tersine, Osmanlı'nın müdahaleci politikasına sert karşılık veren Abdal Han döneminde (17. yüzyılın ortaları) Bitlis'e uğrayan ünlü seyyah Evliya Çelebi, dönemin hükümet idaresine dair ayrıntılı bilgiler verir. Çelebi'ye göre Bitlis “muktedir bir hükümet” idi.⁵¹ “Osmanlı'nın yeniçerisi tımarlı sipahisi” buralarda bulunmuyorlardı. Şehirde bulunan “yeniçeri temsilciliği”, şehre ticaret yapmaya gelen Van, Diyarbakır ve Erzurum beylerbeyine bağlı yeniçerilerin emirlikteki hareketlerini kontrol etmek amacıyla kurulmuştu, yoksa hiçbir şekilde bu temsilcilik emirliğin işlerine karışamazdı. Öyle ki Osmanlı'nın idari hükmü burada pek geçmiyordu, yani yöneticileri atama hakkı emire aitti. Vergilerden elde edilen gelir emire kalıyordu. Bitlis'teki Ermenilerin yarısından elde edilen gelir Van beylerbeyinin hakkı olsa da diğer yarısının ve (Revan seferindeki başarılarından dolayı) Muş ovasındaki Ermenilerin vergilerini toplama hakkı yine emire aitti. Kaldı ki emirlikteki vergi sistemi, Osmanlı'nın vergi sistemine benzemiyordu. Eyyubi ve Mervanilerden kalma “Evhedüddin Narhı” vergi sistemi olarak hâlâ yürürlükte idi.⁵² Emir in emri altında iki bin kişilik düzenli bir askerî birlik her an hazır bulunuyordu ve emir istediği anda emirliğinin idari sınırları için-

49 “Bitlis emirlerinin tayini, görevden el çektilirilmesi ve yerine yeni birinin getirilmesi hakkı Van Beylerbeyi'nin hakkıdır ve bu konuda İstanbul'a tavsiyede bulunabilir.” Bekir Kütükoğlu, “Şeref Han”, *İslâm Ansiklopedisi*, c. 11, İstanbul, 1979, s. 427.

50 Sedat Ulugana, “Di Dewra Evdal Xan de Sınor û Statuya Mirektiya Bitlisê”, *Nûbihar*, c. 130, İstanbul, 2015, s. 6.

51 “Bu Hükümetin sınırlarını doğuda Van Gölü-Tatvan, Hakkâri emirliğine bağlı Vastan, kuzeydoğuda Muş Ovası'nın Erzurum tarafındaki ucunda yer alan Mamrevan emirliği ve Van beylerbeyliğine bağlı Ahlat, güneyde Şirvan, Zirki emirlikleri, kuzeyde Tercil ve Hizan ve Çapakçur emirlikleri, batıda ise Hezo emirlikleri oluşturur.”

Evliya Çelebi Muhammed Zeyli ibn-i Derviş, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 5, çev. Ahmed Cevdet Paşa, İkdâm Matbası, İstanbul, 1315 (1897), s. 20.

52 Ahmet Tabakoğlu, “Osmanlı Ekonomisinde Fiyat Denetimi”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 43, İstanbul, 1987, s. 111-150.

de bulunan yetmiş yedi aşiretten yedi bin savaşçı toplayabilecek güce sahipti. Emirliğin sınırları içinde yine on üç adet zeamet ehli mevcuttu. Bu da emirlikteki bazı güçlü aşiretlere mîr aşiretlik statüsü verildiğini gösteriyordu, ama bunların hepsi yine emire tabiydi. Emir savaş zamanında Van beylerbeyinin emri altında savaşa katılmak ve Van kalesinin tamirine katkıda bulunmak zorundaydı. Öyle ki, artık Bitlis emirlerinin değiştirilmesi ve yerine başka bir emirin ataması (aynı aileden olmak kaydıyla) Van beylerbeyinin bilgisi ve önerisi dahilinde yapılmak zorundaydı.⁵³

Osmanlı müdahalesinin daha da yoğunlaştığı 18. yüzyılda Bitlis'in statüsü hâlâ hükümet ise de, yüz yıllık bir süre içerisinde elli üç emir tahta çıkmıştı ki bu da müdahalenin boyutlarını ve buna bağlı olarak idari anlamda emirliğin ne kadar istikrarsız bir dönem yaşadığını gösteriyordu.⁵⁴ İstikrarsızlığın önemli nedenlerinden birinin Osmanlı müdahalesi sonucu taht kavgasına tutuşan, birbirlerini katletmekten çekinmeyen Şerefhan sülalesine mensup yöneticiler ve varislerdi.⁵⁵ Kürdistan'daki idari ve politik parçalanmışlığın aynı zamanda 18. yüzyılda belli bir emirlik sınırları içerisinde gerçekleşiyor olmasının da merkezî otoritenin arzuladığı ve desteklediği bir durum olduğu ileri sürülebilir. Çünkü Osmanlı merkezî otoritesi, geçen yüzyılda Abdal Han gibi, emirlik sınırları içerisinde bütün rakiplerini sindirmiş, komşu emirlikleri bir anlamda kendisine bağlamış ve çevre beylerbeyilerine korku salmış olan güçlü bir emirin yaklaşık yarım asır kendisini nasıl uğraştırdığını tecrübe etmişti.⁵⁶ Ayrıca politik ve ekonomik bağlamda Osmanlı için son derece sarsıntılı bir dönem olan bu yüzyılın bir ürünü "ayan"⁵⁷ sisteminin, hükümet olduğu halde Bitlis'i de kap-

53 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. 4, s. 128-135.

54 Mehmet İnbaşı, "XVIII. Yüzyılda Bitlis Sancağı ve İdarecileri", s. 250.

55 Kerem Soylu, *Osmanlı Belgelerinde Bitlis ve Cıvırı*, İstanbul Kült Enstitüsü, İstanbul, 2017, s. 22.

56 Sedat Ulugana, "Bitlis Mirliği Tarihinde Abdal Han Dönemi", *Kürt Tarihi*, c. 20, 2015, s. 52-57.

57 Ayanlık, merkezî Osmanlı otoritesi, "taşra" olarak nitelendirdiği uzak mahallerden vergileri kolay ve verimli bir düzeyde toplayamadığı için, uzak mahal-

şıyor olması ve bu ihale usulü gelir elde etme işi için dönemin emiri Adil Han'dan yardım istenmesi, Osmanlı merkezî otoritesinin bölgede çok fazla alternatifinin olmadığını gösteriyordu. Bunu, emir ile sultanın –yani halifenin soyundan geldiğini iddia eden ile halifelik kurumunun bizzatı başında olanın– inişli çıkışlı ilişkisinin bir zorunluluğu olarak okuyabiliriz.⁵⁸ Ama bu alternatifsizlik, vergi toplama hakkını belli bir ücret karşılığında merkezî otoriteden satın alan emir ve aşiret reislerini “mütesellim”e⁵⁹ dönüştürdü. Bu dönüşüm, Kürdistan'daki aşiret sahibi Kürt reislerinin, aşiret olmayan “reaya” Kürtler ve Müslüman olamayan topluluklar üzerindeki orantısız ekonomik sömürsünün miladıydı.

19. yüzyıl başlarında yeni idari taksimat gereği Muş sancağına dönüştürüldü ve Bitlis Emirliği de “kaza” statüsüne indirilerek Muş'a bağlandı. Akabinde Van eyaleti ortadan kaldırılarak, Erzurum eyaletinin idari sınırları genişletildi. Böylece bu zaman diliminden sonra Bitlis emirlerinin atanmalarına Erzurum beylerbeyi müdahil olmaya başladı.⁶⁰ Merkezî otoritenin Kürdistan'da başlatmış olduğu “merkezîleştirme” operasyonlarından sonra Bitlis Emirliği'nin yurtluk-ocaklık statüsüne son verildi. Emirlikte hüküm süren beyler ve aşiret reislerinin (mîr aşiretlik beyleri), maaşa bağlanıp bir müddet daha kendi bölgelerini “müdür” sanı ile yönetmelerine izin verildi. 1849 yılından itibaren ise aileleriyle birlikte topluca Şam ve İstanbul gibi

lin en güçlü zatına veya sülalesine vergileri toplama hakkının verilmesi olarak nitelendirilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tamer Güven, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlar, Sermaye Birikimi ve Girişimcilik”, *Türkiye İslâm İktisadî Der-gisi*, c. 3, sayı 1, Zonguldak, 2016, s. 63-88.

58 Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Ankara, 2014, s. 344 ve Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 143.

59 Kürtlerin “mîr”, Osmanlı'nın “han” dediği bu emirler bundan sonra bu san ile nitelendirildi. 19. yüzyılın başlarında Kürdistan'da bulunan İtalyan rahip Giuseppe Campanile de Bitlis emirinden bu san ile bahsetmektedir. Bkz. Campanile, *Kürdistan Tarihi*, s. 18.

60 “Kürdistan'da âdet olunduğu üzere, han atamaları padişah fermanına göre yapıldığı için, Bitlis hanlığı için beratın acilen gönderilmesi gerekmektedir. Erzurum Valisi Mehmet Sait Galip Paşa”, BOA.HAT.736/34906 (21.5.1242 / 21 Aralık 1826).

uzak yerlere sürgün edildiler.⁶¹ Böylece dört yüz küsur yıl hükümet olarak tanınan ve yönetilen Bitlis Emirliği, diğer bütün Kürt emirlikleri gibi tarih sahnesinden çekildi. Bitlis-Muş kaymakamlığına getirilen Hurşit Bey, bölgede etkin olan Emin Paşa ailesine mensuptu. Görülüyor ki, devlet her ne kadar emirlerin saltanatına son vermişse de, yeni oluşturduğu kaymakamlık makamına uzak bir mahalden birini atayamıyordu hâlâ. Öyle ki, ismi yolsuzluğa karışan Hurşit Bey'i görevden uzaklaştırmayı da yine kolayca yapamıyordu.⁶² Yani “memur temelli” yeni idare düzeni Kürdistan özelinde yeni sorunlara yol açıyordu. Zira yüzyıllardır özgül koşullar ve yerel Kürt idareciler tarafından yönetilen bu coğrafya, halkın yaşam tarzını, psikolojisini ve “devlet” denen mefhumu algılama biçimini radikal bir biçimde belirlemişti.⁶³

Tanzimat

Merkezileşme operasyonları kısılcasında Bitlis Emirliği: Emir'in memurlaşması ve Kürt sermayesinin gaspı (1827-1857)

III. Selim ile başlayan “Batılılaşma”⁶⁴ siyasetiyle işlevsiz hale gelmiş olan devletin modernizasyonunu (Nizam-ı Cedit) önüne koyan Osmanlı erki, “merkezileşme”⁶⁵ çabalarını, amaca

61 Gencer, “Merkezileşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi”, s. 75-96.

62 Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarihi Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 237-238.

63 Hamit Bozarslan, *Ortadoğu: Bir Şiddet Tarihi*, çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 33.

64 Köprülüler devri ile Tanzimat süreci arasında bir nevi köprü işlevi gören III. Selim'i farklı kılan olgu, Selim'in Avrupai usulleri kabul etme ve bu usulleri uygulama babında son derece istekli olmasıydı. Geniş bilgi için bkz. Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 43-54.

65 18. yüzyılı yüzeysel reformlarla geçiştiren Osmanlı erki, akabindeki yüzyılda Batılılarca inşa edilen “Şark Meselesi” söyleminin özü olmaktan kurtulmamıştır. Osmanlı, coğrafyasındaki uyumsuzluğu ve ekonomik, askeri ve siyasi geri kalmışlığı nitelendiren Şark sorununu merkezileşme hamlesiyle telafi edebileceğini düşünmüştür. İstanbul merkezli Osmanlı otoritesinin mut-

ulaşmak için olmazsa olmaz bir kilometre taşı olarak görüyordu. Ama asıl amaç, yerel güçlerin nezdinde asırlardır oluşmuş maddi birikimi devlet hazinesine aktarmak ve merkezî otoriteye pek katkısı bulunmayan bu yerlerdeki insan unsurunu doğrudan İstanbul'un tahakkümü altına sokmaktı.⁶⁶ İmparatorluğun diğer yerlerine göre daha otonom bir yapıya sahip olan Kürt coğrafyası, merkezîleşmeyi amaç edinen Osmanlı erkinin öncelik verdiği mahal oldu.⁶⁷ Geçen yüzyılda, birkaç yılda bir "tedip ve tenkil" uygulamalarıyla Kürt emirliklerinin mal varlığına el koymayı ve Kürt yerleşim birimlerini talan etmeyi idari bir gelenek haline getiren Osmanlı cenahı, hasılatı merkezî otoriteye tamamen aktarmıyordu. El koyma ve talanla ele geçirilen Kürt sermayesi, daha çok yerelde bulunan Osmanlı valisi, memur ve askerler arasında pay edilirdi. Merkezîleşme hamlesi, bu bağlamda ekonomik edinimin doğrudan devlet hazinesine yansımaları da amaçlıyordu.⁶⁸ Bu niyet, aynı zamanda Osmanlı'nın süregelen "geleneksel toplumsal mühendislik" edini-

lakıyetçi anlayışı ve merkezin gücünü imparatorluk sahasında hissettirme çabası, "merkeziyetçilik" değil, devletin İslâmî kültüründen gelen tahakkümün yansımasıdır. Osmanlılarda modern anlamıyla merkeziyetçilik, Tanzimat sürecile başlamıştır. Bkz. Timur, *Osmanlı Kimliği*, s. 61, 126. Gerçekten de modernleşme çabaları, özünde merkezîleşme çabaları idi. Bu bağlamda mutlakîyet rejimine doğru büyük adımlar atılıyordu. Bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014, s. 78.

- 66 Emirlikler savaş zamanı Osmanlı ordusuna askerî güç göndermek zorunda olmasına rağmen, Nizam-ı Cedit'in uygulandığı ilk yıllarda bile Kürdistan'dan toplatılabilen asker sayısı en fazla 25.000'dir. Denilebilir ki, emirlikler döneminde Osmanlı merkezî otoritesi Kürdistan'daki insan gücünden çok az yararlanabiliyordu. Bkz. ed. Engelhardt, *Turquie et le Tanzimat*, Paris, 1882, s. 90.
- 67 Osmanlı İmparatorluğunun iyice zayıfladığı 19. yüzyılda, "bağımsız" denilebilecek kadar politik, askerî ve ekonomik bir konuma erişen Kürt emirliklerinin çoğu, coğrafyalarında peyda olan yeni aktör Rusya'nın saldırılarına maruz kalır. Bir müddet sonra Rusya'nın politika değiştirerek Kürt cenahını Osmanlı'dan koparmayı amaç edinmesi, Kürt emirlerin askerî boyutta pasif kalmasını sağladığı gibi Osmanlı'nın merkezî ordularının Kürdistan'a konuşlanmasına da neden olmuştu. Öyle ki bu süreçte, Bitlis Emirliği dışındaki çoğu Kürt emirliği Osmanlı-Rus savaşına katılmamıştı. Bkz. Michael Eppel, "The Demise of the Kurdish Emirates: The Impact of Ottoman Reforms and International Reforms and International Relations on Kurdistan During the First Half of the Nineteenth Century", *Middle Eastern Studies*, cilt 44, no. 2, 2008, s. 244-247.
- 68 BOA, HAT.637/31417-A (24.6.1252/ 6 Ekim 1836).

minin azli,⁶⁹ yeni “modern toplumsal mühendislik” çabasının bir parçasını oluşturma girişimiydi. Sınır bölgelerinin tespiti için yüzyılın başlarında teşkil edilen uluslararası komisyonda Osmanlı’yı temsilen Kürdistan’da bulunan Mehmed Hurşid Paşa, sahada yurtluk-ocaklık statüsüyle mevcut olan emirliklere yeterince müdahale edilmemesinden yakınıyordu.⁷⁰ II. Mahmud’un Sivas Valisi Reşit Paşa’yı ayrıca “bütün Kürdistan’ın valisi”⁷¹ olarak atayıp, son derece geniş yetkilerle donatması, Osmanlı’nın Kürdistan’da, özellikle de Bitlis’in hinterlandı olan Garzan’da Êzdi ve Sünni aşiret mekânlarında uygulayacağı sınırsız şiddetinin yolunu açtı.⁷² Binlerle ifade edilecek insan korkunç yöntemlerle katledildi,⁷³ muhitteki maddi servete ve edinime el konuldu.⁷⁴ Öyle ki bu yıllarda Bitlis’e uğrayan bir İngiliz rahibin elindeki seyahat fermanında II. Mahmud’un mührünü gören Şerif Bey, mektubu sinirli bir şekilde rahibin yüzüne fırlatır. Zira Mahmud, bu bölgede var olan huzur ve refahı bozan olumsuz bir karakter olarak anılıyordu.⁷⁵

69 Bozarslan, *Ortadoğu: Bir Şiddet Tarihi*, s. 30.

70 Yüzyılın başlarında Rusya ve İran ile vuku bulan savaşlar ve Kürt aşiretlerinin (hareketli yaşam tarzları gereği), Kürdistan’ı ikiye bölen Kasr-ı Şirin Antlaşması’ndan beri yaşamlarına giren “Acem serhadı” temasını doğuran İran-Osmanlı sınırına hiçbir şekilde sadık kalmamaları, söz konusu sınırın muğlak kalmasına neden oldu. Bkz. Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, çev. Alaattin Eser, Simurg Yayınları, İstanbul, 1997, s. 240-242.

71 Bu uygulama, Kemalist Türkiye döneminde uygulanan “umumi müfettişlik” ile 1980’lerin sonlarında “PKK ile mücadele” kapsamında yürürlüğe konulan “OHAL valiliği” uygulamalarının prototipi olarak tanımlanabilir.

72 Nezirê Cibo, *Kürt Tarihinde Garzan ve Pencinartler*, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2016, s. 44-49.

73 Alfred Marchand, *Letters du Maréchal de Moltke sur L’orient*, Librairie Sandoz et Fischbacher, Paris, 1877, s. 192-228.

74 Osman Sebri, *Şerrên Sasûnê (1925-1937)*, Pêri Yayınları, İstanbul, 2005, s. 9-15.

75 “John’dan, Bey’e göstermesi için üzerinde Sultan’ın onayı olan imzalı belgeyi uzatmasını istedim. Belgeyi Bey’in yardımcısı aldı, okudu ve aynı anda da Bey’e uzatarak tek bir kelime olarak ‘Mahmut’ dedi. Normalde saygıdan da olsa Bey’in o belgeyi alıp okuması gerekirken, Bey büyük bir hışım ve hiddet ile belgeyi almayarak elinin tersi ile itti. Bu durumda ben hemen Erzurum Paşasının bana vermiş olduğu buyruğu çıkartıp Bey’in kâtibine uzattım. Paşanın buyruğunu duyan Bey hemen içeriğinin ne olduğunun okunmasını emredererek kendisini toparlayarak hanın girişine yığılmış kalabalığa da yüksek sesle

1827-1836 yılları arasında merkezileşme operasyonlarının (ya da kadim emirlikleri tasfiye etme hamlesi) ilk merhalesini gerçekleştiren Reşit Paşa, içinde Bitlis'in de olduğu Kürt yerleşim birimlerine ulaşmak için Karadeniz'den Diyarbakir'e kadar bir yol inşa etti. İmparatorluğun Rumeli ve Batı bölgelerinden tam teçhizatlı modern askerî birliklerin kısa sürede emirlikler sahasına varması için inşa edilen bu "işgal amaçlı yol", o tarihe kadar muktedir Osmanlı tarafından Kürdistan'da inşa edilen en uzun ve işlevsel yoldu.⁷⁶

Reşit Paşa'nın korkunç şiddetine karşın Bitlis bölgesinde kayda değer bir direniş sergilenmedi. Öyle ki Reşit Paşa, Kürdistan'ın diğer yerlerinde de yaptığı gibi, Bitlis'teki gelirin üçte ikisinin doğrudan merkezî hazineye aktarılması koşuluyla Şerif Bey'in "mütesellim" olarak Bitlis'i yönetmeye devam etmesine izin verdi. Geri kalan üçte birlik gelir ise yine devlet tarafından hesaplanarak Şerif Bey'e "maaş" olarak verildi.⁷⁷ Yani "kadim emirlikleri tasfiye etme hamlesi" aşamalı bir biçimde uygulandı. İlk aşamada beylerin çoğu, Şerif Bey gibi memurlaştırıldı ve Kürt sermayesinin görünürdeki kısmı hazineye akmaya başladı. Bir nevi "geçiş süreci" olan bu etaptan sonra ölen Reşit Paşa'nın yerine aynı yetkiyle göreve atanan Hafız Paşa, tasfiye aşamasını kaldığı yerden devam ettirdi. Hafız Paşa döneminde daha çok Van Gölü çevresinde yoğunlaşan askerî operasyonlar, Müküs ve Hakkâri emirlerini memurlaştırmaya çalıştığı gibi, Şerif Bey ile kardeşi Emin Paşa'nın üzerindeki baskı-

Kürtçe bir şeyler söyledi. Bey'in onlara ne dediğini anlamasam da, yüz ifadesi ve ses tonundan kızgın olduğu aşikârdı. Neyse ki Paşa'nın buyruğu arzu edilen sonucu vermişti, ki Bey hemen kapıdaki kalabalığa tekrar döndü ve bu sefer Türkçe olarak 'misafirimizi ağırlayıp ona gereken ilgi ve alakayı göstermemiz gerekiyor' diye ekledi. (...) Türk'ün ismi buralarda vatanseverlik çağrışımı yapmaz. Açıkçası zaten kendi yerel yöneticilerinin yetki ve hükümleri de o şehir veya mintikanın dışına da çıkamamakta. Bu sonuncusu, Sultan'ın bölgedeki valileri vasıtasıyla gerçekleştirdiği en kötü şeylerden biri, huzur ve sükûnet içinde yaşayan köylüleri, imparatorluğun ücra köşelerine göndermek üzere silah altına almasıydı." Bkz. Horatio Southgate, *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, cilt I, Londra, 1840, s. 210, 221.

76 John S. Guest, *Yezidilerin Tarihi*, çev. İbrahim Bingöl, Avesta Yayınları, İstanbul, 2007, s. 133.

77 BOA, HAT.490/24028 (3.12.1250 / 2 Nisan 1835).

yı da yoğunlaştırdı. Kürdistan'da olası topyekûn bir Kürt isyanından korkan Osmanlı cenahının uyguladığı politik hamleler sonucu, suskunluğa gark olmuş olan Cizre ve Botan emirlerinin bu operasyonlara karşı hiçbir şekilde mukavemet etmemeleri, Hafız Paşa'nın söz konusu bölgede zafer kazanmasına vesile oldu.⁷⁸ Hafız Paşa, Osmanlı merkezî otoritesini tedirgin eden diğer bir sorun olan Mısır hidivine bağlı ordunun Kürdistan'ın güneybatı ucuna (Nizip) kadar ilerlemesi üzerine 1839'da söz konusu merkezîleşme operasyonlarını durdurdu. Böylece merkezîleşme operasyonlarının birinci hamlesi sona ermiş oldu.⁷⁹

Kavram olarak imparatorluk sahasındaki siyasi, idari, iktisadi ve sosyal yaşamda topyekûn bir değişmeyi ve yeniden yapılanmayı amaçlayan⁸⁰ (Kürdistan-Mısır meselelerinin hâlâ güncel olduğu bir dönemde ilan edilen) 1839 tarihli "Tanzimat Fermanı" veyahut "Gülhane Hatt-ı Hümayunu", öncelikle "Batılılaşma" davasının bir yansımasıydı.⁸¹ Lakin Osmanlı toplumuna en belirgin katkısı, kendi ismiyle anılan bir politikacı ve edebiyatçı kuşağı yaratması oldu. Birbirlerine benzeyen bu politikacı ve edebiyatçılar, her ne kadar bakış açıları "Doğulu" değil ise de birbirlerini sık sık ananeden ve İslâmi tözden kopmakla suçladılar.⁸² Batılılaşma ve merkezîleşmenin bir kıstası olarak fermanda güçlü bir şekilde vurgulanan "tebaanın eşitliği" söylemi, teoride müslim ile gayrimüslim unsurun eşitliğini öngörüyordu. Bu teorik söylem bağlamında, bölgede bulunan misyonerlerin de etkisiyle tehlikeli bir hal alan Botan ve Hak-kâri muhitlerindeki Kürt emirlerle (artık Osmanlı merkezî otoritesi nezdinde emir değil memur olsalar da) Nasturi melikler

78 Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri*, çev. Memo Yetkin, Med Yayınları, İstanbul, 1992, s. 66.

79 Sinan Hakan, *Mükûs Kürt Mirleri Tarihi ve Han Mahmud*, Pêri Yayınları, İstanbul, 2002, s. 65.

80 Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992, s. 90-91.

81 Yavuz Abadan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Dergisi*, cilt 14, sayı 1, Ankara, 1956, s. 10.

82 Hamit Bozarslan, *Türkiye Tarihi: İmparatorluktan Günümüze*, çev. Işık Ergüden, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 139-140.

arasındaki gerginlik çatışmaya dönüştü.⁸³ Bugünlerde Mısır sorununu fırsata çeviren Cizre mütesellimi meşhur Bedirhan Bey, Kürdistan'ın bir kısmına (Bedirhan Bey'in hâkimiyet kurduğu alanlar daha çok Kurmancı'nin "Badini" şivesini konuşan aşiretlerin yaşadığı eski Amediye, Botan, Hakkâri ve Müks emirlik sahalarıydı) hâkim oldu. Öyle ki Bedirhan Bey'in Nasturilere karşı giriştiği kanlı katliamlar,⁸⁴ Osmanlı merkezî otoritesinin yeniden "isyan mahalli" olarak tasavvur ettiği Kürdistan'da şiddetin dozunu artırmasına neden oldu. Bu süreçte, ölen kardeşi Emin Paşa'nın tasarrufunda bulunan Muş'un da kendisine bırakılmasını isteyen Bitlis mütesellimi Şerif Bey'in bu arzusu-na karşılık, merkezî otorite kendisinden Bedirhan Bey'in oluşturmuş olduğu "Kürt ittifakı"ndan⁸⁵ ayrılması ve ittifaktaki diğer beyleri de ayrılma konusunda ikna etme şartlarını öne sürdü.⁸⁶ Öyle ki Abdülmecid'in sultan olduğu bu dönemde Anadolu ordusu müşiri Osman Paşa, Bedirhan Bey ve ona tabi olan Han Mahmud ile uğraşırken, Şerif Bey'e ise isyanın zayıf halka-

83 Tuncay Ay, "Tanizmat'ın Hakkâri'de Uygulanması", Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Bitlis, 2015, s. 31-35.

84 Hacer Yıldırım Foggo, *Kırmızı Püskül: 1843-1846 Nasturi Katliamı*, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 53-73.

85 "Anadolu Ordusu Komutanı Müşir Osman Paşa, bir yandan Bedirhan Bey üzerine yapılacak askerî harekât için son hazırlıkları yaparken diğer taraftan da onunla Kürt beyleri arasında var olan ittifakı bölme amacıyla çalışmalar yapmıştır. Bu yolda kullanılan yaygın metot, onunla ittifak hâlinde olan veya ona yakın olan Kürt ağa ve beylerine birtakım unvanlar ve hediyeler vererek onları devletin yanına çekip kendisini yalnızlaştırmaktır. Bu amaçla irtibatı geçilen Muşlu Şerif Bey, Han Abdal, Hakkâri Beyi Nurullah Bey ve İzzeddin Şir Bey gibi birçok Kürt beyinin Bedirhan Bey ittifakından ayrılarak devletin yanında yer almaları sağlanmıştır." Bkz. Cabir Doğan, "Bedirhan Bey İsyanı: Tanzimat'ın Diyarbakır ve Çevresinde Uygulanmasına Karşı Bir Tepki Hareketi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt 2, sayı 12, Isparta, 2010, s. 26-27.

86 "Muş ümerasından vefat eden Emin Paşa'dan mahlul yurtluk ve ocaklık olan yirmi dört gedik, Muş Mütesellimi Şerif Bey kendi oğullarının uhdelerine tevcihini istemiş ve muvaffak olamadığını öğrenince diğer bazı kimseleri de iffal ile isyan eylemiş olduğundan mütesellimlikten azliyle yerine İstanbul'da bulunan Muşlu Hüseyin Paşa'nın tayini" diye bir karar alınmış ise de devam eden yazışmalarda görülüyor ki Muşlu Hüseyin Paşa Muş'ta uzun süre kalamamış, Şerif Bey tekrar Muş'a mütesellim olmuştur. BOA, C.DH.117/5810 (20.4.1260 /9 Mayıs 1844).

sı olarak görülen Hakkâri Beyi Nurullah'ı merkezî otoriteye teslim olmaya ikna etme görevi verilmişti.⁸⁷ Böylece Kürdistan'daki merkezîleşme operasyonlarının ikinci hamlesi de başlamış oluyordu. Bir memur olarak sürecin doğal bir parçası olan Şerif Bey'in merkezî otoriteyle işbirliği yapması, onu topyekûn bir tasfiyeyi amaçlayan merkezîleşme hamlesinden muaf tutmadı. Bedirhan Bey'in 1847'de teslim olmasından sonra, Erzurum valisinin tavsiyesi üzerine Osmanlı merkezî yönetimi Şerif Bey'e yöneldi. Şerif Bey, merkezî otoriteyi şaşırtacak düzeyde direniş gösterdi. İstanbul'un bütün uzlaşma girişimlerini reddetti. Erzurum valisinin, Şerif Bey'in ailesiyle birlikte uzaklaştırılmasını içeren tasfiye mektubu İstanbul'a ulaşır ulaşmaz Şerif Bey isyan sahasını genişletti.⁸⁸ Özetle, denilebilir ki tasfiye sürecinde Kürt coğrafyasında Osmanlı'ya en fazla direnen emirlik, Bitlis Emirliği oldu.⁸⁹ 1843 yılından beri bölgeden uzaklaştırılmaya çalışılan Şerif Bey, bütün askerî operasyonlara rağmen bölgedeki pozisyonunu korumayı başardı.⁹⁰ Buna karşın 1849 yılında Osmanlı ordusuna teslim olmak zorunda kaldı ve aynı yılın ilk aylarında ailesiyle beraber İstanbul'a sürgüne gönderildi.⁹¹ Her ne kadar İstanbul'un iklimini bahane edip, tekrar bölgeye

87 Şerif Bey, Bedirhan Bey'e destek vermemesi konusunda tehdit edildikten sonra, Müşir Osman Paşa tarafından Nurullah Bey'i ikna etme konusunda görevlendirilir. Müşir Osman Paşa, Şerif Bey aracılığı ile Nurullah Bey'e gönderdiği mektupta beyi tehdit eder ve kendisinin Şerif Bey'in dediklerini yapmaması durumunda hiçbir yerde barınamayacağını, şayet teslim olursa can ve mal güvenliğinin kesinlikle temin edileceğine dair söz verir. BOA, A.MKT. MHM, 2/103-1-2, (16. 5.1263/2 Mayıs 1847).

88 "Kötü hal ve hareketleri bilinen Muş Kaymakamı Şerif Bey ve yakınlarının münasip bir yere nakilleri babında emr-ü ferman ulu padişahındır. Erzurum valisi ve defterdarı." BOA, A. MKT.100/13 (19.11.1263 /29 Ekim 1847).

89 Austen H. Layard, M.P, *Discoveries Nineveh And Babylon*, Harper-Brothers Publisher, New York, 1853, s. 9.

90 "Mahmudî Kazası'nın İran aşiretlerinden muhafazası ile Hakkâri Müdürü Nurullah Bey, Müküs kazası Müdürü Abdal Bey ve Muş Kaymakamı Şerif Bey hakkında yapılacak muamele babında." BOA.A.MKT.MHM.6/80 (15.10.1264 /14 Eylül 1848).

91 "Tahir Efendi'nin evinde misafir bulunan sabık Muş Kaymakamı Şerif Bey ve adamlarının yevmiye masrafları için verilen paranın artırılması." BOA, A.MKT.MHM.15/100 (30.8.1265/21 Ağustos 1849) ve V. Minorsky, Th. Bois, D.N. MacKenzie, *Kürtler ve Kürdistan*, Doz Yayınları, İstanbul, 1996, s. 86.

naklini istediye de, bir daha Kürdistan'a dönmesine izin verilmedi.⁹² Şerif Bey ve kardeşlerinin sürgün edilmesiyle birlikte Kürdistan'daki merkezîleşme hamlesinin ikinci aşaması da bitmiş oldu. Akabinde tasfiye hamlesine katılan askerlerin her biri, "Kürdistan Fatihî" ilan edilen Abdülmecid tarafından "Kürdistan" yazılı madalyalarla ödüllendirildiler ve Çaldıran Savaşı ile başlayan "Osmanlı himayesinde Kürt emirlik dönemi" böylece tamamen kapanmış oldu.⁹³

Emirliklerin küllerinden yaratılan özel statülü eyalette (Kürdistan) sıradan bir dağ kazası: Bitlis

Memurlaştırılmış emirlerin uzaklaştırılmasından sonra Kürt coğrafyasında, sosyal, politik ve ekonomik şekillenme yeniden yapılandırıldı. Bu yeniden yapılandırma süreci, aynı zamanda "Kürt Sorunu" denen mefhumun da artık görünür olduğu bir döneme denk geliyordu.⁹⁴ Tasfiyeden sonra, Tanzimat'ın Kürt coğrafyasında uygulanması için bir idari taksimat üzerinde çalı-

92 "Muş hanedanından ve İstabl-ı Amire payelilerinden olup bir müddetten beri ailesiyle Dersaadet'de ikamet etmekte olan Şerif Bey'in hava şartlarının uygunsuzluğu nedeniyle Erzurum'da ikamet talebinin değerlendirilmesi." BOA, A.MKT.MHM.757/67 (14.2.1271 /5 Kasım 1854).

93 Bir Avrupa icraatı olan "madalya ile ödüllendirme" kavramı, Kürdistan özelindeki isyanların bastırılmasında artık bir şartlandırma aygıtı olarak Türkiye tarihinde günümüze kadar kullanılacaktı. Bkz. Ramazan Balcı, *Osmanlı'nın Doğu Siyaseti*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2010, s. 75.

94 Alişan Akpınar, "Kürtler Ne Zaman ve Neden "Sorun" Oldular? Kısa Bir Tarihçe Denemesi", BGST, <http://www.bgst.org/kurdoloji-gundem/kurtler-ne-zaman-ve-neden-sorun-oldular-k-sa-bir-tarihce-denemesi> (erişim 14.6.2009). Kronik bir seyri olan Kürt sorunu Çaldıran Savaşı (1514) sonrası baba Yavuz Selim ve oğul Kanuni Süleyman'ın Kürt emirliklerin statü ve haklarını içeren kanunnamelerine, onlardan hemen sonra artık biat etmeyen 16. yüzyıl hükümdarı II. Selim'in (1566-1574) dönemiyle başlar ve özellikle Ortadoğu coğrafyasıyla ilgilenen IV. Murad ile iyice karmaşık hale gelir. Bu dönem "Kürt Sorunu", emirlik temelli "özyönetim"e sık sık Osmanlılar tarafından "müdahale etme" ve kanunnamelerde geçmediği halde, "emirliklerin iç işlerine karışma" haddinden fazla şekilde gelişir. Sonraki yüzyıllarda aşiret temelli "asayişsizlik ve devlete asker-vergi vermeme" şekline bürünen Kürt sorunu, 19. yüzyılda artık tamamen görünür olur. Ulugana, *Mîrkekiye Bitlisê di Êwra Evdal Xan de (1618-1664)*, s. 41-45.

şıldı. Kuruluşu 1847 yılına dayanan “Kürdistan Eyaleti”nin aktif hale gelmesi birkaç yılı buldu. Söz konusu eyalet, Cizre’den Erzurum’a kadar, sabık emirliklerin ve bağlı bulundukları eyaletlerin idari sınırlarına dayalı bir coğrafyayı kapsıyordu.⁹⁵ Bu dönemde artık önemsiz bir dağ kazası olan Bitlis, eyaletin dahilinde olup, merkezden atanan müdürler tarafından yönetiliyordu.⁹⁶ Denilebilir ki bu denli büyük bir coğrafyayı kapsayan bir yönetim biriminin teşekkül sebebi, Tanzimat’ın tam anlamıyla uygulanması ve bu kararlılığa bağlı olarak artık hiçbir şekilde emirliklerden artakalan Kürt ümerasının yönetici olarak tekrar ortaya çıkmalarına meydan verilmemesiydi.⁹⁷ Devletin deyimiyle “İdare-i Mahsusa”, yani Osmanlı’nın diğer eyaletlerinde uygulanmayan özel bir yönetim biçimiyle idare edilen Kürdistan Eyaleti, Çaldıran Savaşı (1514) ile başlayan Osmanlı-Kürt ilişkilerinde, Osmanlı’nın artık tamamen ve resmen Kürdistan’ın hâkimi haline gelmesi anlamına geliyordu.⁹⁸ Nitekim eyalet merkezi olarak Bitlis dolaylarında bir kıyı kasabası olan Ahlat’ın seçilmesi de son derece manidardı. Öyle ki eyaletin kuruluş lahikasında geçen, “Kürtlerin devamlı ezici bir gücün pençeleri altında tutulması gerektiği için” ibaresi asıl amacı gösteriyordu.⁹⁹ Kürtlerin daima baskı altında tutulması gereken bir unsur olarak lanse edilmesi, Abdülmecid’e verilen “Kürdistan Fatihî” sanının tesa-

95 “Diyarbakır, Van, Muş, Hakkâri, Mardin, Cizre ve Bohtan’ın birleştirilerek Kürdistan eyaleti namıyla bir eyalet teşkil edilmesinden sonra bu eyalete tayin olunan vali, kaymakam, defterdar, naib vs. memurlar ile bunların maaşlarına dair Maliye Nezareti’ne gönderilen fermanın sureti” için bkz. BOA.A.MKT.103/64 (29.12.1263/8 Aralık 1847).

96 Müdürün öncelikli görevi, Bitlis kazası dahilindeki vergileri zamanında ve eksiksiz toplamaktı. Bkz. Fatih Sadık Torun, “Osmanlı Taşra İdaresinin Yeniden Yapılanma Süreci (1842-1876)”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, sayı 32, Trabzon, 2012, s. 66.

97 BOA, I. MSM, 52/1346-1 (9.10.1264 /8 Eylül 1848).

98 Devletin resmî gazetesi *Takvim-i Vekayî*’nin, Kürdistan eyaletinin teşekkülünü duyurduğu bildiride geçen bazı ifadeler bu tezimizi destekler niteliktedir. Örneğin, Kürdistan coğrafyasının yüzyıllardır, “zalim tiranlar” tarafından yönetildiği ve “padişahın bu coğrafyanın asıl fatihi ve gerçek sahibi olduğu gerçeğinin hatırlatılması” gibi ifadeler, bu eyalet teşekkülüyle birlikte üç yüz küsur yıllık Osmanlı-Kürt ilişkisinin idari ve politik ayağının tamamen değiştiğini gösteriyordu. *Takvim-i Vekayî*, sayı 360 (5.1.1264/14 Aralık 1847).

99 BOA, I. MSM 51/1310 (20.5.1263/6 Mayıs 1847).

düf olmadığını gösteriyordu. Öte yandan Ahlat'ın merkez olarak seçilmesi "Rus-İran hududuna yakın" olmasıyla ilişkilendirilse de, asıl korkulanın "mütegallibe" ve "zalime" olarak nitelendirilen Kürt emirliklerinin tekrar dirilme olasılığıydı. Ayrıca Bitlis'e yakın bir kazanın, bu özel statülü eyaletin merkezi olarak seçilmesi, hâlâ bölgede bulunan Şerif Bey'in tasfiye edilme süreciyle de bağlantılıydı. Nitekim Şerif Bey tasfiye edildikten sonra, eyaletin merkezi önce Erzurum'a, ardından da Diyarbakir'e taşındı.¹⁰⁰

Eyaletin teşekkülüne ve yöneticilerine karşı irili ufaklı bazı aşiret başkaldırılarının yanı sıra, kayda değer en şiddetli tepkisel hareket, Cizre hâkimi Bedirhan Bey'in tasfiye edilme sürecinde merkezî otoriteyle doğrudan çalışmış olan İzzeddin Şîr Bey'in (Êzdîşêr Begê Botanê) isyanıydı. Denilebilir ki Kürdistan eyaletinin büyük bir kısmı 1854 yılında Şîr Bey'e bağlı Kürt aşiret güçlerinin eline geçti. Bitlis ve Hizan müdürleri ailelerini de yanlarına alarak bölgeden kaçtılar. Kürtlere emirliklerden kalma asabiye ve güç nostaljisi yaşatan bu isyan, dönemin Kürdistan Valisi Hamid Paşa'yı birkaç yıl uğraştırdı. Sınırları ve yönetim merkezi bir türlü sabit kalamayan bu eyaletin ömrü, Tanzimat'ın Kürdistan'daki uygulanabilirliğiyle doğru orantılı oldu. Kısacası Osmanlı merkezî otoritesi Kürdistan isimli bu eyalet teşekkülüyle bölgeye vali, kaymakam ve defterdar gibi üst düzey yöneticiler atadıysa da kırsaldaki geniş Kürt kitleleriyle daha kolay iletişim kurabilen "müdürlük ve nahiye ağalığı" (Şîr Bey de zaten bu tarz yerel kurumların kendisinde kalmasını arzuluyordu) gibi, daha alt düzey kurumlara merkezden atama yapmayı başaramadı ve bu da söz konusu eyaletin ölü doğmasına neden oldu.¹⁰¹

Kısacası İzzeddin Şîr Bey isyanıyla bu eyalet teşekkülünün de başarılı bir proje olamadığı anlaşıldı; eyalet sonraki yıllarda lağvedildi ve eyalet coğrafyası birkaç yeni eyalet arasında bölüştürüldü. Erzurum Vilayeti'nin (yeni ismiyle "Erzurum Re-

100 Cemal Ülke, "Kürdistan Eyaleti'nin İdari Yapısı (1847-1867)", Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Mardin, 2014, s. 43-44.

101 Tuncay Öğün, *Doğu'nun Mirlerine Son Veda: Cizreli İzzeddin Şîr Bey ve İsyanı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 159-160, 387

dif-i Mansure Müşirliği”) Muş sancağına bağlanan Bitlis kazası bu defa “müşirlik” kurumuyla tanıştı. Hem askerî hem idari hem de mali yetkilerin bütününe kendisinde toplayan müşirlik, bu kez Bitlis kazasında “muhtarlık” denilen taşra teşkilatlandırmasını kurdu ve bu teşkilat ile kırsaldaki Kürt aşiretlerle “doğrudan” temas kurmayı amaçladı.¹⁰² Bitlis’in bu idari konumu “vilayet” olduğu 1 Aralık 1878 tarihine kadar devam etti.

Abdülhamid’in otoritesini sağlamlaştıran proje: “Kürdistan’ın kalbgâhi” Bitlis Vilayeti’nin kurulması

Her ne kadar 93 Harbi (1877-1878) Osmanlı tebaasının tamamını etkilese de, en büyük zararı Ermeniler ve Kürtler gördü. Van, Erzurum ve Diyarbakır’da başlayan kıtlık ve açlıkla beraber yerel isyanlar patlak verdi. İmparatorluğun parçalandığı, hatta çökmeye başladığı izlenimi umutsuzluğa neden oldu, öyle ki Kürdistan’da yaygın bir bireysel silahlanma furyası başladı.¹⁰³ Aşiret şiddetinin Bitlis civarında ölçüsüz dozağa tekrar tekrar nüksetmesi –elbette Amerika ve Avrupalı misyonların da katkısıyla– Hristiyanlara politik bir vizyon sağladı. Bu bağlamda “Hristiyanlara dönük reform” taleplerinin devlet nezdindeki parçalanma fobisini körüklemesi, zaten 93 Harbi ile bağlantılı olan aşiret şiddetinden dolayı var olan yıkım ve otoritesizliği daha da şiddetlendirdi. Bu da o günlerde Erzurum Vilayeti’nin Muş sancağına bağlı bir kaza olan Bitlis merkezli bir vilayet teşkilini zorunlu kıldı. Bitlis vilayeti 1878’de, kadim Bitlis, Hizan, Hezo, Şirvan ve Botan (bir kısmı) Kürt emirliklerinin bir zamanlar hükmettikleri coğrafya üzerinde kuruldu.¹⁰⁴ Bitlis, Muş, Siirt ve Genç san-

102 Ebru Polat, “H. 1316, 1317, 1318 (M. 1898, 1899, 1900) Tarihli Bitlis Vilayet Salmelerinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Kayseri, 2006, s. 349-350.

103 “Arsen Yarman ile 19. Yüzyılda Ermeniler ve Bozulan İlişkiler Üzerine”, *Toplum ve Kuram*, sayı 3, İstanbul, 2010, s. 92.

104 Danyal Tekdal, “1907 Bitlis Depremi ve İsyanında Bir Vali: Ferit Paşa”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 27, 2017, s. 96.

caklarından oluşan Bitlis vilayeti ayrıca idari sınırları içerisinde 18 kaza, ondan fazla nahiye ve yüzlerce köy barındırıyordu.¹⁰⁵ İdari taksimat babında bu vilayet mühim bir politik görev üstlenmişti. Dönemin Ermeni entelijansı, Erzurum müşirliğinin parçalanıp Bitlis'in de içinde bulunduğu yeni vilayetlerin kurulmasını, Ermeni milletine karşı demografik mühendislik odaklı politik bir komplo olarak görüyordu. Nitekim Krikor Zohrab şöyle diyordu:

Ermeniler Osmanlı-Rus savaşından (93 Harbi) önce, tüm kıyımlara rağmen, Erzurum eyaletinde hâlâ çok yoğun kitleler oluşturuyordu. Savaş bittikten sonra, hükümet bütün bu bölgeyi parçalayarak Van, Erzurum, Bitlis ve Mamuret-ül Aziz vilayetlerini oluşturdu ve sadece Müslümanlarla meskûn olan kazaları bu vilayetlere bağladı. Bu yolla, Ermeni unsurunu her yerde azınlık durumuna düşürmek istiyordu Türk hükümeti, Rumeli'de Bulgarlara ve Rumlara karşı da aynı oyunu oynamıştı.¹⁰⁶

"Bitlis hinterlandı"ndan kastımız, Bitlis Kürt Emirliği'nin sınırları içinde yer alan Bitlis ve civarı, Muş ve civarı, Siirt civarının (Garzan) bir kısmı, Bingöl'ün (Genç) civarının bir kısmıyla onun himaye ve etkisinde siyasal ömrünün büyük bir bölümünü geçirmiş olan Hizan Emirliği, Hezo Emirliği (Batman-Kozluk merkezli), Şirvan (Kufra merkezli) ve Sason Emirliği (Zok merkezli), Zirkan (Siirt-Baykan merkezli), Genc Emirliği (Darahinê-Bingöl/Genç merkezli), Karni, İsparit, Mutki mîr aşiretlikleriyle Ahlat ve Tatvan kazalarının bir zamanlar temsil ettikleri idari bölgelerdir. Bkz. Harita I.

105 Bitlis vilayeti, Bitlis sancağı (Bitlis, Mutki, Hizan, Ahlat kazaları), Muş sancağı (Muş, Sason, Bulanık, Malazgirt, Varto kazaları), Siirt sancağı (Siirt, Rıdvan, Şirvan, Arva, Garzan, Pervari, son yıllarda kaza olan Şırnak kazaları), Genc sancağı (Genç, Kulp, Çapakçur kazaları) şeklinde idari bir örgütlenme şemasına sahipti. Ayrıca bu vilayette özellikle, kırsala açılan devlet kapısının en dış halkası olan nahiyelerin teşkil edilmesine de önem verilmiştir. Nitekim Çukur (Norşin), Hoyut, Hindiris, Kësver, Oğnut, Zekti, Pidjad, Zirki, Dêrgol, Dêdkutan isimli nahiyeler kurulmuş, bu nahiye merkezlerine karakollar inşa edilmiş ve böylece Kürt aşiretlerine en yakın merkezler olmaları dolayısıyla vilayet teşkilinin güvenlik hedefine bir nebze de olsa ulaşılmaya çalışılmıştır. Bkz. *Annuaire Oriental (Ancien Indicateur Oriental) du Commerce de L'industrie de L'administration et de la Magistrature*, haz. Cervati Frères, İstanbul, 1891, s. 879-882. Tüccarzade İbrahim Hilmi'nin 1907'de yazdığına göre ise Bitlis Vilayeti'nde 4 sancak, 13 kaza, 31 nahiye ve 2.040 köy vardı. Bkz. Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Memalik-i Osmaniye Cep Atlası*, İstanbul, (1323) 1907. 1914 yılında Şırnak'ın da kademeli olarak köyden nahiye ve nahiyeden Siirt sancağına bağlı kaza statüsüne geçmesiyle birlikte vilayetteki kaza sayısı 14 olur.

106 Marcel Léart (Krikor Zohrab), *Belgelerin Işığında Ermeni Meselesi*, çev. Renan Akman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 51-52.

Vilayet teşkili aynı zamanda eski emirlik muhitlerini de parçalamıştı. Vilayet sınırlarının aşiretlerin meskûn bulunduğu bölgelere göre şekillenmemesi, Kürtlerin kendi klasik bölge tanımlamalarını hiçe sayarak aynı bölgenin birkaç kaza veya sancak arasında bölüştürülmesi, devletin tek başına hareket edebilen Kürt aşiretlerine dönük olumsuz niyetini ortaya koyuyordu. Her ne kadar yerel yöneticilerin ağzından merkezî otorite bunu, “birbiriyle sorunlu aşiretlerin karşılaşmaması için bir tedbir” pratiği olarak lanse etse de bu idari taksimat, güçlü aşiretleri daha küçük parçalara bölmeyi amaçlayan bir politikaydı.¹⁰⁷ Nitekim, Dersim hinterlandına tabi Kızılbaş Kürt aşiretlerinden Hormek ve Lolanların bölgesi Varto kazasına, Beşiri-Batman hinterlandındaki Êzdî Kürtlerin bir kısmı da Sason’a bağlanıp, dolayısıyla Bitlis Vilayeti’ne dahil edilmişlerdi. Sünni aşiretler için ise durum daha vahim ve karmaşıktı, Pencinar aşiretinin bölgesi Diyarbekir-Bitlis, Hasanan ve Cibran muhiti de yine Erzurum-Bitlis vilayetleri arasında bölüştürülmüştü ve her halükârda söz konusu aşiretler komşu vilayet sınırları dahilinde kalan arazilerinden vazgeçmeyeceklerdi. Nitekim Bitlis vilayeti dahilindeki Hasanan aşiretinin, yanı başlarındaki Erzurum Vilayeti’ne bağlı Hınıs, Tutak kazalarına bağlı köylere saldırmasını,¹⁰⁸ Sason kaymakamlığı tarafından taciz edilen Pencinarilerin Diyarbekir vilayeti sınırları dahilinde bulunan Midyat, Beşiri ve Silvan kazalarına geçip rahatça barınma imkânı bulmalarını ve bu muhitteki köyleri “vergi”ye bağlamalarını, komşu vilayet topraklarında aşiretsel bir hak iddia-

107 “Dahiliye Nezaretine. (...) Diyarbekir Vilayetine (merkezden) Raman ve Alikan aşiretlerinin bulunduğu köylerin Beşiri kazasına, Reşkotan aşiretinin bulunduğu köylerin ise Garzan kazasına bağlanması ile asayişin sağlanacağı Bitlis vilayetinden bildirilmiş, ol babda...” Bkz. BOA.DH.TMIK.S.68/4. (21.2.1324 / 4 Mayıs 1908).

108 “Dahiliye nezaretine (...) Bitlis vilayetindeki Hasananlı reislerinden Binbaşı Rıza Ağa’nın birtakım adamları Tutak’ın Mirşûdan köyü çiftçileri üzerine hücum edip Ahmed bin Sado ve Halil bin Peder nam şahısları katl ettikleri haber alınması üzerine keşif memuru gönderildiği sınır kumandanlığına haber verilerek ve Tutak kaymakam vekiliyle bir müfreze asker gönderildiği Beyazıt mutasarrıflığından bildirilmiştir. Gereğinin yapılmasını rica ederim. Erzurum valisi Saruhan ...” BOA. DH.TMIK.M. 34/66. (11. 4.1313/ 23 Mayıs 1897).

sı ve emirlik dönemi sınırlarına mutlak bağıllık hareketleri olarak okuyabiliriz.¹⁰⁹

Vilayet matbaasında basılan ve valiliğin resmî yayın organı olan Bitlis isimli gazetenin sorumlusu, Ali Galip Efendi kaleme aldığı “Bohtan Kıt’ası” isimli yazısına “Kürdistan’ın kalbgâhı olan Bitlis vilayeti” cümlesiyle giriş yapıyordu.¹¹⁰ Bitlis vilayeti için kullanılan bu terim, Jön Türk rejimi döneminde de değişmedi. Öyle ki 1910’da kısa bir süre için vilayet valisi olan İsmail Hakkı Bey, raporlarında Bitlis vilayeti için “Kürdistan’ın merkezi olması itibarıyla önemli bir yer,” tabirini kullanıyordu.¹¹¹ Nitekim Van, Diyarbekir ve Erzurum vilayetlerinin idari sınırlarının ortasında yer alan Bitlis ve hinterlandının, alan olarak neredeyse imparatorluğun en engebeli arazisini oluşturması, içerdiği farklı halk, sosyal, dinsel, dilsel ve politik bileşenler itibarıyla adeta bütün bir “Kürdistan’ın minyatürü” konumunda olması onu son derece önemli kılıyordu. Yine Serhat’tan (Serhed) Muş, Garzan’dan (Xerzan) Siirt, Botan’dan (Bohtan) Şırnak, Dersim’den (Dêrsim) Varto bölgelerini içermesi, bu vilayetin her tarafına yayılmış bir şekilde Sünni Kürt, Muş sancağına bağlı Varto kazası civarında Kızılbaş Kürt ve yine Siirt sancağına bağlı Rıdvan kazasında ve vilayetin muhtelif yerlerin-

109 “Midyat Kazası’ndan Derhanlı Halil’in telgrafı: Siirt sancagındaki Eşkiya Bişarê Çeto ve arkadaşlarının Midyat kazasına bağlı Talet ve Kilitli köylerini harap ve hayvanlarını gasp edip ve yedi jandarmayı katl ve yirmi atını telef ettikleri yerel hükümet tarafından makamlara arz kılınmış. Eşkiya Bişarê Çeto tamı tamına beş yüz bin lira değerinde mal ve hayvana el koymuştur. Biraderi Cemil bile Garzan’dan 600 lira toplamış. Müslüman ahali perişan bir halde başımıza bela olmuştur. Şayet bu kardeşler tedip ve tenkil edilmezse, Bitlis ve Diyarbekir vilayetleri harab olacak.” Bkz. BOA.DH. TMIK.M 162/46 (19.11.1319/ 1 Şubat 1904).

110 “Kürdistan’ın kalbgâhı olan Bitlis vilayetine tabi Siirt sancagına bağlı Arva ve Pervari kazalarını teşkil eden Bohtan kıt’ası yakın zamana kadar nüfus yoğunluğu bazında en kalabalık yerlerdendi.” Bkz. Bitlis, no. 238, s. 1 (17.4.1307/ 29 Haziran 1891).

111 Hakkı (İsmail), *Raporlarım*, Osmanlı Matbaası, Adana, (1328) 1912, s. 1.

112 Bu tanımlamalar, Kürdistan’ı ellerinde bulunduran devletlerin idari taksimatlarından bağımsız olarak Kürtlerin kendi coğrafyalarını adlandırmada kullanlagelmıştır. Bkz. Harita IV.

de Êzdî Kürt varlığı mevcuttu. Aynı şekilde vilayetin her yerinde farklı cemaatlere mensup Ermeniler,¹¹³ Siirt sancağında Keldaniler ve Süryaniler, Şırnak civarında Nasturiler yaşamaktaydı.¹¹⁴ Bitlis kent merkezi ve Siirt'te hatırı sayılır sayıda Arap ve Ahlat'ta Türk nüfus bulunuyordu. Yine Varto ve Muş civarında Çerkes ve Çeçen toplulukları vardı.¹¹⁵

Vilayetin her yerinde Kürtçenin Kurmancî lehçesinin yanı sıra, Varto ve vilayet merkezi Bitlis'e bağlı Mutki'de Zazakî (Kirmanckî) lehçesi, yine vilayetin her yerinde Batı Ermenicesi, Siirt'te Arapça, Ahlat'ta Türkçe ve Muş ovasının bazı köylerinde Çerkesçe konuşuluyordu. Daha önce de üzerinde durduğumuz gibi, Bitlis dinsel anlamda görünür bir yerdeydi. Dönemin Kür-

113 Katolik rahip M. Nerses Djendoyan'ın 1894 yılı verilerine göre vilayetteki Ermeni nüfus 200.000-250.000 civarındadır. Bitlis sancağında 5.000 veya 8.000 civarında bir Ermeni nüfusu mevcuttur. Vilayetin Muş sancağı başlı başına bir Ermeni yerleşim birimidir ki Bulanık kazasının 54 köyünün yarısı, Malazgirt'in 195 köyünden 5 ya da 7'si, Varto'nun 98 köyünün 7'si Ermenidir. Muş genelindeki 344 köyün 123'ü Ermenidir. Yine Piskopos kayıtlarına dayandırılan verilere göre Muş merkezin nüfusu 15 ile 18.000 arasındadır ve bu nüfusun üçte ikisi Ermeni'dir. Vilayet genelindeki Ermenilerin sadece 5.000 ya da 6.000 kadarı Katolik, 210.000 kadarı Ethcmiazin Patrikliği'ne ve geri kalanı ise diğer mezheplere bağlıdır. Rahibe göre Siirt sancağındaki Ermeni nüfusunun Kürtlerle iç içe olması, sağlıklı bir istatistik çıkarmayı güçleştirse de 150.000 kişilik nüfusun 50.000 kadarını Ermeni olarak değerlendirir. Bkz. Mgr. Nerses Djendoyan, "Armenie: Rapport de Mgr Nerses Djendoyan sur le Diocèse Arméno-Catholique de Mouche", *Oeuvre des Ecoles D'Orient*, cilt XVII, Aux Bureaux de L'Oeuvre, Paris, 1894, s. 382.

114 Siirt sancağının merkez nüfusu 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında 15.000 kadardı. Bu nüfusun 5.000'i Hristiyan, geri kalanı ise Müslümandı. Hristiyanların 1.000 kadarı Keldani, 3.000'i Protestan Ermeni, geri kalanı ise Süryani (Yakubi) ve Katolik Ermeni idi. Yine sancağın 33 köyünde yaklaşık 3.900 Keldani, 25 köyde yaklaşık 4.000 Süryani, dağınık bir şekilde yaşayan Nasturiler; kuzeydeki büyük köylerde yaklaşık 30.000 Ermeni ve güneyde, Dicle Nehri boyunca 32 Êzdî köyü mevcuttu. Kürtlerin yanı sıra Ermeni, Süryani (Yakubi), Keldaniler de kendi dillerini de konuşuyordu. T.R.P. Duval, *La Mission Des Dominicains à Mossoul*, Bureaux de L'Année Dominicaine, Paris, 1889, s. 45; ayrıca Bkz. Harita II.

115 93 Harbi'nden sonra Rusya'dan göç eden Çerkes ve Çeçenlerin bir kısmı Varto'ya yerleştirilmişti. Çerkesler, bölgeye uyum sağlayamamış, 1892'de bulaşıcı hastalıklardan dolayı adeta yok olma noktasına gelmişlerdi. Bitlis, N. 264, (24. 7.1309/23 Şubat 1892). Geriye kalanlar, Hamidiyeli Cıbrın aşiretinin reyaları haline gelmişlerdi. Bu hal Jön Türk rejimine kadar devam etmişti. M. Şerif Fırat, *Doğu Illeri ve Varto Tarihi*, T.K.A.E, Ankara, 1983, s. 71-72. Vilayetin etnik ve dini haritası için bkz. Harita III.

distan'daki Müslüman Sünni inancının güçlü temsilcileri olan şeyhler, vilayetin her tarafına dağılmışlardı. Yine Varto'daki Kızılbaş Hormek ve Lolan Kürtlerinin “dede ve seyyitlik” ocakları, Ermeni ve Keldanilere ait kadim Doğu Hristiyanlığının güçlü kilise ve temsilleri, Siirt-Rıdvan'da da Êzdî Kürtlerin “pîr” ve şeyhler ile temsil edilen inanç kurumları vardı. Vilayetteki Hristiyan ve Sünni Arap kesim daha çok kentlerde ve kasabalarda ticareti ve esnaf loncalarını ellerinde tutarken, kırsaldaki Hristiyan, Arap, Çerkes, reaya Kürt ve Türk kesim tarım ve hayvancılıkla uğraşıyordu. Sünni, Kızılbaş ve Êzdî Kürt aşiretleri ise genellikle kırsalda göçebe ve yarı göçebe bir yaşam tarzı sürdürüyorlardı.¹¹⁶ Bütün bu farklı dinamikleri içermesi ve özellikle Kürtlere özgü tanımlarıyla “Serhed” (Serhat), “Botan” (Bohtan), “Xerzan” (Garzan), “Dêrsim” (Dersim) gibi birbirinden farklı bölgelerin kesiştiği bir bölgede kurulmuş olması, Bitlis Vilayeti'ne atfedilen “Kürdistan'ın kalbgâhı” teriminin yersiz olmadığını ve bu vilayetin güçlü bir sosyo-politik teşekkül olduğunu gösteriyordu.

Sürgünden dönebilen Şerefhanlar, Selimpaşazadeler ve Fetahpaşazadeler gibi emirlik sülalesinden gelen ailelerin artık sıradan eşraf takımına dönüştüğü Bitlis'te şeyhler, yaşamın her alanında kontrol ettikleri reaya, aşiret Kürtleri ve aşiretlerin himayesindeki Hristiyanlar üzerindeki tartışmasız otoriteleriyle vilayetin politik, ekonomik ve sosyal yaşamında asıl aktörlerdi.¹¹⁷ Nitekim 1896'da Bitlis'e uğrayan seyyah Georges Pisson özellikle vilayetteki muazzam şeyh kontrolünden bahsediyordu. Pisson'un gözlemine göre kentteki olağanüstü şeyh saygınlığı, Vali Rauf Paşa'yı da bağlayan bir olguydu. Vali her ne kadar resmî otorite olsa da onun şeyhe bir anlamda tabi olma-

116 Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie: Géographie Administrative-Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de L'Asie-Mineure*, cilt 2, haz. Ernest Leroux, Paris, 1894, s. 558-628.

117 Örneğin Selim Paşazade Rüstem Muşlu bir esnafa, her seferinde Bişar ve Cemil Çeto kardeşlerin hışmına uğrayan Fetah Paşazade Mehmed Efendi Garzanlı bir çiftçiye ve Şerefhan ailesinden Salih Safi Bey, şehre uğrayan üst düzey bürokrat ve askerlere sık sık ziyafet veren şehirli bir ticaret adamına dönüşmüştü. Bitlis, no. 202, s. 2 (6.6.1306/ 20 Ağustos 1890).

sı zorunluydu.¹¹⁸ Özellikle kısa bir sürede önce “Vilayet İdare Meclisi” azalığına seçilen Küfrevî Şeyh Emin Efendi örneği çarpıcıydı. İddiaya göre Bitlis şehir merkezindeki Ermeni-Müslüman çatışmasını bizzat o körüklemişti. Bununla da yetinmeyerek yarısı hazineye yarısı da Ermenilere ait hatırı sayılır büyüklükte bir araziye ele geçirip çocuklarını bu arazideki köylere yerleştirmişti ve vilayetteki bazı ittirazlara rağmen vali, söz konusu şeyh hakkında hiçbir şey yapamamıştı.¹¹⁹ Knapp ailesi özelinde vilayette bir “misyoner ağı” kuran Protestanların ise Hristiyanlar üzerinde kısmi etkisi vardı. Nitekim bu iki güç odağını etkisizleştirmek, hatta yok etmek ve merkezî otoriteyi asıl güç haline getirebilmek için merkezî otorite tarafından vilayette görevlendirilen hiçbir vali (vilayetin bütününe temsil eder), mutasarrıf (sancağı temsil eder), kaymakam (kazayı temsil eder) ve müdür (nahiyeyi temsil eder) hiçbir zaman şeyh ve misyoner kadar etkili olamıyordu.

Sultan Abdülhamid’in misyoner faaliyetlerini kendi iktidarı ve imparatorluğun selahiyeti için bir tehdit olarak görmesi,¹²⁰ Kürt şeyhlerine dair algısının Şeyh Ubeydullah İsyanı’ndan sonra değişmesi bir nevi stajyer görevi gören valilerin¹²¹ Kürdis-

118 Georges Pisson, “D’Arménie en Perse: à Travers le Kurdistan”, *Journal des Voyages*, no. 39, Paris, 1896, s. 120.

119 BOA.DH. ŞFR.206/39 (19.1.1313/12 Temmuz 1895).

120 “Hususi mektepler, devletimiz için büyük tehlike teşkil etmektedir. Şimdiye kadar affedilemez bir kayıtsızlıkla her devlete her zaman ve mahalde mektep açmak hakkını vermiş bulunuyoruz ve maalesef bunun acısını çekmekteyiz. Bizim müsamahamıza karşılık, bu mekteplerde dinimize, devletimize karşı nefret öğretiliyor.” Bkz. Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1987, s. 189-190.

121 Bitlis Vilayeti’nde bir idari istikrarsızlığın söz konusu olduğu, hiçbir valinin doğal görev süresini tamamlayamadığını söyleyebiliriz. Zira bazen bir yıl içinde bir vilayet için dört valinin atanması sık sık karşılaşılan bir durum değildi. Hiçbir vali, Bitlis Vilayeti’ne gönüllü olarak gitmiyordu. Zorunlu olarak atanmışlar ise, daha çok sağlık sorunlarını bahane ederek görev yerlerinin değişmesini talep ediyorlardı. Osmanlı arşivinde, merkezî otoriteyle Bitlis valileri arasında gerçekleşen bu tarz yazışmalar mevcut. Nitekim vilayetin kuruluşundan, Birinci Dünya Savaşı’na kadar (1878-1914) yani 26 yılda Bitlis’e 29 vali atanmıştır: Arif Paşa (1878), Fikri Paşa (1881), Arif Paşa (ikinci defa 1882), Mehmed Reşid Paşa (1883), Ethem Paşa (1884), Şerif Mehmed Rauf Paşa (1884), Tahsin Paşa (1887), Ömer Sabri Bey (1889), Mecid Bey (1892), Ömer Sabri Bey (ikinci defa 1895), Mecid Bey (ikinci defa 1898), Hüsnü Bey

tan'daki Hıristiyan ve Halidî kurumlarına bakış açısını belirledi.¹²² 93 Harbi'nde merkezî otoritenin Celaleddin ile kurmuş olduğu sorunlu ilişki ve onun yerine geçen oğlu Seyyid Ali'nin babasıyla aynı karakterde olması (Seyyid Ali de babası Şeyh Celaleddin gibi klasik bir Halidî şeyhinden ziyade bir aşiret ağası gibi davranıyordu; babasının şüpheli ölümü ise, merkezî otoriteyle olan ilişkisini sorunlu hale getirmişti), vilayete atanan yetkililerin Gayda tekkesini kısmi olarak gözden çıkarmasına neden oldu. Ancak Küfrevî ve Norşin tekkeleriyle kurmuş oldukları ilişki pragmatist bir seyirle devam etti. Örneğin pek işlemeyen "Vilayet İdare Meclisi" ve "İstinaf Mahkemesi", şehirdeki Küfrevî tekkesinin elindeydi.¹²³ Vilayetteki tek belediye (Bitlis Belediyesi), daha sonra şeyhlerin desteğiyle milletvekili olacak Sadullah Efendi tarafından ele geçirildi. Nahiye müdürlükleri ise yine şeyhlerin güdümündeki aşiret ağalarının elindeydi.¹²⁴ Kısacası merkezî otoritenin tek güç olmak ve Sultan Abdülhamid'in otoritesini etkin kılmak için husule getirdiği Bitlis vilayeti projesi, şeyhler özelinde yerel aktörlerin çabası ve katılımıyla ölü doğmuştu.

(1900), Ferit Paşa (1904), Tahir Paşa (1907), Feyyaz-Feyzi? Bey (1909), Resid Paşa (1909), Hüsnü Efendi (1909), Esad Efendi (1909), İsmail Hakkı Bey (1911), Ulvi Bey (1911), Nedim Bey (1912), Ali Paşa (1912), Mazhar Bey (1913), M. Abdülhalik Bey (1914). Bkz. Bülent Cırık, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Bitlis Sancağı (1908-1914)", Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış doktora tezi), Sakarya, 2015, s. 46.

122 Bekir Biçer, "Sultan II. Abdülhamid'in Kürt Politikası", *Tarih Okulu Dergisi*, sayı 26, 2016, s. 66.

123 Küfrevî şeyhi Şeyh Muhammed Küfrevî'nin oğlu Şeyh Abdülbaki Küfrevî, Vilayet İstinaf Mahkemesi azası idi. II. Abdülhamid devrinden itibaren başlayan bu konumu Jön Türk Devrimi'nden sonra da değişmemişti. Bir kayıta, Ermenilere dair bir soruşturma için Dahiliye Nezareti'nden kendisine yol parası için ödenek çıkarılması isteniyordu: "Bitlis Valiliği'nden Dahiliye Nezareti'ne. Bitlis Vilayeti İstinaf Mahkemesi azasından Şeyh Abdülbaki Efendi'ye Pervari kazasındaki Ermeni saldırısını tahkik etmeye gideceğinden harcırah ödenmesi arz olunur." BOA.BEO.3511/ 263281(21.2.1327/ 14 Mart 1909).

124 Nahiye müdürleri seçimle göreve geliyorlardı. Bitlis Vilayeti'nde ise seçim hiçbir zaman sağlıklı bir şekilde yapılmıyordu. Merkezî otorite, yöneticilerden nahiye müdürlüklerini atama yoluyla artık ağalara vermemelerini her seferinde tekrarlıyordu. B.O.A.DH. MUİ.28/42 (16.10.1327 / 2 Haziran 1909).

BİRİNCİ BÖLÜM

Şiddet

Halidîler

Gavs, Seyda ve Küfrevî üçgeninde Bitlis

Merkezî otorite, emirliklerin tasfiyesiyle güçlü bir şekilde ortaya çıkan aşiret öznesini ortadan kaldıramayınca, Kürdistan coğrafyası bu yıllarda üç yeni aktörle tanıştı: “Sarıklı Halidî şeyhler, şapkalı Batılı misyonerler ve kırmızı fesli Osmanlı yöneticileri.” Bitlis’te şeyh diğer iki rakibinden (Avrupalı misyoner ve Osmanlı kaymakamı) daha avantajlı bir düzlemde hareket ediyordu. Zira o kaymakam veyahut vali gibi belli bir ücret karşılığında, tanımadığı bir coğrafyaya gönderilen bir Osmanlı idarecisi ya da dindeş olsa da bin yıldan fazladır Avrupa’dan doğrudan pek kimse-
nin iletişim kuramadığı Doğu Hıristiyanlığını ihya etmeye gönüllü bir rahip, doktor ya da öğretmen değildi. “Saadat”tan olduğunu iddia edip kendisine “Seyyid” diyen/dedirten şeyh, son birkaç yüzyıldır emirin zayıflamasıyla doğru orantılı olarak sahada güçlenen “mukaddes” bir şahsiyetti.¹ Kutsallığını bazen, sahih-

1 Bu dinî aktörlerin çoğu kendilerinin Araplardan türemiş oldukları ve peygamber soyundan geldiklerini, onun için “saadat”tan olduklarını iddia ederken bir kısmı da Şeyh olup Kürtlerden geldiklerini inkâr etmezlerdi. Kürt olan

liği tartışmalı olan peygamber soyuna kadar dayanan soy seçerresinden, bazen de çoğu akrasının da yaptığı gibi, peygamberin çağdaşı olan sahabe Veysel Karani'nin ya da takipçisi Abdülkadir Geylani'nin akrabası olduğunu iddia ettiği dedesinden alıyordu. Her şeyden önemlisi Kürt coğrafyasında görünen diğer iki rakip politik aktörle mücadele edebilecek yeteneğe sahip dışlayıcı, otoriter ve silahlı şeriatın sahibi olağanüstü kişiydi o. Şeyhlik kurumu Kürt kolektif hafızasında, “geri kalmışlığın ve devasa parçalanmışlığın sembolü” olarak görülse de kitleler için Kürt kimliğiyle özdeşleşmiş olumlu bir figürdü. Kürt kimliğinin oluşumunun kaçınılmaz bir parçası olduğu gibi, Kürtlük mefhumunu her fırsatta bastırmaya çalışan Türkçü ideolojinin de beslendiği bir kaynaktı.²

Tekke ve medreseler vasıtasıyla dönemin Kürdistanı'nın en ücra köşesine kadar mürit ve ekonomik gelir ağı kuran şeyhlerin meşhurları ve muktedirleri Bitlis'in çevresine yerleşti.³ Zira ilim ve irfan sahibi şahıslara düşkünlüğüyle bilinen Şerefhan sülalesinin 300 küsur yıllık iktidarı boyunca, bu şeyhler sahip olmak istedikleri her şeye sahip oldular. Ayrıca soylarını Abbasilere ve Halid bin Velid'e dayandıran Bitlis ümerası üzerinde otorite sahibi olmak ya da var olan otoriteyi meşru kılmak, çoğu zaman kutsal soydan gelen şeyhin fetvasına bağlıydı.⁴ Emirliklerin tasfiye edildiği süreçte birlikte şeyhin “milli önder” ko-

şeyh, saadattan değildir. Seyyidler Kürt aristokrasisine bile kız vermezler ve onlardan kız almazlar, zira peygamber ırkı olan Seyyidliğin bozulmasını asla istemezler. Bkz. Hagop Şahbazyan, *Kürt-Ermeni Tarihi*, çev. Ferit M. Yüksel, Kalan Yayınları, Ankara, 2005, s. 80, 90.

2 Fırat Aydınkaya, “Halidilik”, *Kürt Tarihi*, sayı 30, İstanbul, 2017, s. 8.

3 Medreselerin idarecileri, “seyda” diye tabir edilen hocalardı. Kürtçe eğitimin de verildiği bu kurumlar Kürdistan'daki emirler tarafından finanse edilmiş, emirlerin tasfiyesinden sonra ise halk tarafından ekonomik yönden desteklenmeye devam edilmişti. Bkz. Şakir Epözdemir, *Medreseye'n Kurdistane: Di Dewra Mîran û Neqşebendiyan de*, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2017, s. 54.

4 1655'te Bitlis'e saldırmak isteyen Melek Ahmed Paşa'nın “Şeyhülislâm fetvası”na karşılık, Bitlis Emiri Abdal Han da şehirdeki bütün tarikat ve mezhep şeyhlerinden ayrı ayrı fetvalar alıp, Osmanlı'nın Bitlis'e olası saldırısını Müslim unsur nezdinde önceden mahkûm etmek ve kendi otoritesinin meşruluğunu sürdürmek istemişti. Bkz. Ulugana, *Mirektiya Bitlisê di Êwra Xan de 1618-1664*, s. 102.

numuna yükselmesi, cezbedici karizmasının yanında, Kürdistan'da yeterli bir nüfuza sahip dünyevi bir başka makamın bulunmamasıyla da doğrudan ilintiliydi.⁵ Kürdistan'daki bu güç değişimi, buna bağlı olarak aşiret şiddetinin tırmanışa geçmesine neden oldu. Bu bağlam, şeyhin ayrıca "toparlayıcı ve arabulucu güç" olarak ortaya çıkmasına da zemin hazırladı.⁶ Nitekim Kürdistan'daki işleyiş, emirlerden boşalan politik alanı değerlendirmek isteyen yerel Kadirî Şeyh ile aşiretlerin devlete daha fazla itaatini hedefleyen merkezî otoritenin umduğu gibi olmadı.⁷ Kürdistan'daki hâkim Kadirî geleneğiyle çatışan Mevlâna Halid-i Şehrezorî'nin (ö. 1825) Hindistan'dan Nakşibendi icazeti almış bir halife olarak geri dönmesi, tekke-cami-medrese üçgenindeki dinî güç dengesini tersine çevirdi.⁸

Büyük Caf Aşiret konfederasyonundan olan Şehrezorlu Mevlâna Halid, Baban emirleri tarafından Silêmanî'den (Süleymaniye) kovulduğunda, kendisine Bağdat valisi sahip çıktı. Onu Baban emirleri nezdinde tehlikeli kılan şey, Kadirilerin tersine dar-milliyetçi yaklaşımı reddedip, ümmetçi anlayışa yönelmesiydi. Nitekim, tasfiye süreciyle yüz yüze olan Kürt emirlikleriyle çatışan ve ümmetçi anlayışı savunan bir dinî figür, o tarihlerde merkezî otorite kurumları için son derece çekici bir şahsiyetti. Buna karşılık, Osmanlı yöneticilerinin başkent İstanbul'a

- 5 Robert Olson, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı (1880-1925)*, çev. Ç. B. Pekar ve N. Kırac, Özge Yayınları, Ankara, 1992, s. 22.
- 6 Martin van Burinessen, *Ağa, Şeyh ve Devlet*, çev. Banu Yalkut, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 274. Şeyhin kendisini emir ile özdeşleştirmesi ve hatta emirden üstün görmesi, medrese literatürüne de yansır. Nitekim, medrese sistemi içerisindeki hiyerarşide "mîr" denilen bir yetki kurumu peydah olur. "Mîr" olarak hitap edilen en kıdemli öğrenci, medresede, şeyh-seydanın sonra en yetkili kişiydi, seydanın yardımcısıydı ve medresenin işleyişinde şeyh-seyda adına neredeyse bütün alanları kontrol ediyordu. Bkz. Muhammet Sadık Hamidi, "Doğu ve Güney Doğu Medreseleri'nin Mahiyeti ve Ders Müfredatı'nın Islah Önerisi", *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu*, 5-7 Ekim 2012, cilt II, Muş, 2013, s. 315.
- 7 Joyce Blau, "Le Rôle Des Cheikhs Naqshbandî Dans le Mouvement National Kurde", *Varia Turcica XVIII (Naqshbandis)*, L'institut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul, Paris, 1985, s. 372.
- 8 Halidiligin duayenlerinden olan Molla Sadrullah Yüksel'in oğlu gazeteci-yazar Müfid Yüksel ile 12 Aralık 2016 tarihinde İstanbul'da yapmış olduğumuz sözlü mülakat.

göndereceği halifelerinin “Kürt orijinli olmaması” şartını öne sürmeleri, merkezî otoritenin kendisinden bir nebze de olsa çekindiğini gösteriyordu. Kaldı ki Mevlâna Halid’in 26 seçme halifesinin hepsi de Kürttü. Halidîliğin Kürt kimliğiyle güçlü bir şekilde özdeşleşmesi, bu revize Sünni öğretinin “Kürt-İslâm” olarak telakki edilmesine neden oldu.⁹ Ancak Mevlâna Halid’i Kürt milliyetçisi olarak tanımlamak gerçekçi olmadığı gibi Osmanlı sultanına biatı da Osmanlı erkini özümsemişti anlamına gelmiyordu. Kürt-Osmanlı ilişkilerinde sıkça karşılaştığımız gibi Mevlâna Halid için de “sultan” ve “devlet” aynı şeyler değildi. Burada sultanın “İslâm Halifesi” olduğu olgusu daha çok öne çıkıyordu. Kesin olan şey, Mevlâna Halid’in bir “Sünni milliyetçisi” olmasıydı.¹⁰ Onun içindir ki Şia karşıtlığı Mevlâna Halid’i, “Ehl-i Sünnet’in yeryüzündeki temsilcisi Osmanlı halifesi”ne yakınlaştırıp İran Şahı ile çatışmalı bir sürecin içine itti.¹¹ Halidî-Nakşibendiliğin bu kadar kısa bir sürede, özelde Kürt toplumunun genelde ise Osmanlı Devleti’nin Sünni kesiminin can damarlarına bu denli hükmetmesinin başlıca sebebi, Hristiyan Avrupa’nın yayılmacı politikasına karşı sosyopolitik bir perspektif sunmasıydı. Şeriat erkini revize edip ortaya “militan bir şeriat” çıkaran Halidîlik, Sünni İslâm dışındaki bütün inançları “mel’un” olarak nitelendirerek onları adeta lanetledi. Sömürgecilik ile Hristiyanlığı aynı kefeye koyan Mevlâna Halid için bu iki olgu aynı şeydi, nitekim kısa sürede onu takip eden binlerce müridi de bu katı Hristiyanlık karşıtlığını miras aldı. Halidîlikten etkilenen Said-i Nursî dışında, Kürdistan’daki hiçbir Halidî bu karşıtlığı yumuşatma eğilimi göstermedi.

9 Aydınkaya, “Halidilik”, s. 8-9.

10 Fırat Aydınkaya, “Martin van Bruinessen ile Söyleşi-Mevlâna Halid: Bir Sünni Milliyetçisi”, çev. Şenol Tokman, *Kürt Tarihi*, sayı 30, İstanbul, 2017, s. 10, 13.

11 Mevlâna Halid’in Hindistan’da icazet aldığı Nakşibendi tekkesinin kült şeyhlerinden biri olan Şeyh Abdisübhan Dihlevî, Şiiler tarafından öldürülmüştü. Denilebilir ki Sünni öğretinin Şia karşıtlığından ziyade, onun Şiilere karşı kişisel bir tavrı da vardı. Bu tavır sonraki yıllarda atadığı halifeler aracılığıyla Kürt coğrafyasının tümüne sirayet edecekti. İbrahim Baz, “Sünni-Şii Sınırlarında Nakşibendi-Halidi Şeyhlerin Ehl-i Sünnet Savunması”, *Uluslararası Ba-haeddin Nakşibend ve Nakşibendilik Sempozyumu Tebliğleri*, ISTAM, İstanbul, 2016.

Mevlâna Halid'in ilk kuşak halifelerinin en ücra dağ köylerine yayıldığı bu dönemde, kapitalist ekonomik dalga gibi Ermeni milliyetçiliği ve misyonerlik faaliyetleri de Kürdistan'da hâkimiyet kurmayı amaçlıyordu.¹² Bu yarışta Halidî şeyhler daha avantajlıydı, zira savaşçı Kürt profiline bürünen şeyh, manevi boşluğun yanı sıra Kürt aşiretlerinin fiziki ihtiyaçlarına da cevap olabilen "kutsal şahsiyet" veya " beklenen kurtarıcı"ydı artık.¹³ Halidilik ile birlikte, eskiden beri Êzdî ve Hıristiyan topluluklarla aynı muhitlerde yaşayan Sünnî (fakat Sünniliği pek de bilmeyen, daha çok Zerdüştilik ve Êzdlikten kalma ritüellerle dolu simgesel bir İslâmî itikadı benimseyen) "aşiret Kürtlerinin yeniden İslâmlaşması", artık onları Sultan Abdülhamid'in pan-İslâmizm politikasının etkin bir figürü haline getirdi.¹⁴ Aynı şekilde aşiretlerin yerleşik yaşama zorlandığı bir dönemde ortaya çıkan Halidilik ile aşiret olgusu birbirlerinin muhtevasını değiştirdi. Yani Sünniliği aşiretlerin sosyo-politik dinamizmiyle birleştiren Halidilik, yeni bir Kürtlük inşa ederken, aşiret asabiyesinin dönüştürüp radikal bir kıvama getirdi-

-
- 12 Fırat Aydınkaya, "Halidilerin 'Ehli Zimme' Anlayışı ve Şeyh Celaledin", *Kürt Tarihi*, sayı 30, İstanbul, 2017, s. 42-46.
- 13 Osmanlı arşivine göre Bitlis Vilayeti'nden Müftü Şeyh Abdülbaki ve Şeyh Abdülhadi işi biraz daha ileri götürerek "peygamberlik" iddiasıyla sahada etkinlik kurmayı denediler. Van Vilayeti'nden Erzurum Vilayeti'ne kadar, çevre muhitlerde uzun soluklu bir geziye çıktılar, etraflarına topladıkları sofı kitleleriyle asıl İslâm'ın kendileriyle beraber hasıl olacağını, Sultan Abdülhamid'in halifelik makamını hak etmediğini iddia ettiler. BOA. BEO.2347/175991 (23.3.1320/ 5 Haziran 1904). Çok geçmeden şeyh kardeşler merkezî otoritenin takibatına uğradılar. Erzurum'da yakalanan müftü ve kardeşi Trablusgarb'a sürgüne gönderildiler ve 1906'ya kadar da orada kaldılar. BOA.Y.MTV.269/216 (20.10.1320/ 2 Ocak 1905).
- 14 1878 Rus-Osmanlı Harbi öncesi Ağrı Dağı eteklerindeki Celali aşiretinden bir kadının, obaya yeni gelen imamın ezan okuması üzerine, imama "Neden bağırıyorsun, koyunlarımıza bir zararı var mı bu söylediklerinin?" diye sorması, dönemin aşiret profilinin Sünnilik mefhumunun gündelik tatbiklerinden ne kadar habersiz ve alakasız olduğunu gösteriyordu. Halidî şeyhler bu zaman diliminde sadece Sünnî aşiretler arasında irşad faaliyetlerine önem veriyorlardı. Nitekim bu irşad faaliyetleri "İslâm'ın son kalesi" olarak kodlanan dönemin Osmanlısı açısından, rakip Rus İmparatorluğu'yla mücadele etmek için son derece elzemdi. Abdulcebbar Kavak, "Anadolu'daki İrşad Merkezlerinden Nehrî Tekkesinin Osmanlı Rus Savaşlarındaki Olumlu Katkıları", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 6, Bingöl, 2013, s. 103-123.

gi Halidîlik de artık Mevlâna Halid'in Halidîliği değildi.¹⁵ Karşılıklı etkileşimin yaşandığı bu zaman diliminde Halidîliğin yayılış hattı, aşiretlerin göç güzergâhını takip ediyordu. Kaldı ki bu Kürt hinterlandlarını takip eden Halidîlik için aşiret, ayrıca ekonomi ve insan kaynağıydı. Heterojen olan Ermeni-Kürt bölgelerinde tıpkı "aşiret ideolojisi"ne bürünen Halidîliğin Kürtlerin fetih iştahını kabartıp, onlara Emirlik nostaljisi yaşatması, bu iki kadim halkın süregelen sosyal, ekonomik ve politik ilişkilerini de kalıcı olarak değiştirdi. Öyle ki Tağî'nin halifesi olan Şeyh Ahmet Taşkesenî'nin, yöresi olan Hınıs dolaylarındaki aşiretlerin arasına gittiği ilk gün patlak veren olaylarda her iki taraftan onlarca kişi öldü. Bu tarz olaylardan yola çıkarak aşiret efradı gibi silahlarla kuşanan Halidî şeyhler ve müritler "askerî şeriat" çizgisini daha da içselleştirdiler.¹⁶

Mevlâna Halid'in öğretilerinde ehli-i sünnete tabilik, yani Sünniliğe kesin bağlılık ile şeyhe koşulsuz biat temel iki şarttı. Mevlâna Halid ilk başlarda Şeyh Taha Nehrî gibi Kadirilikten dönen güçlü halifelerini Hakkâri gibi Şia sınırlarına gönderdi. Gönderdikten sonra da kontrolü elden bırakmadı, her seferinde onları, Şiaya meyletmemeleri için mektuplar aracılığıyla uyardı.¹⁷ Bu kontrol süreci, Mevlâna Halid yaşadığı müddetçe devam etti. Mevlâna Halid diğer bütün tarikat şeyhlerinin aksine eleştirel politik bir vizyona sahipti. Yetiştirdiği ortam (Hindistan) münasebetiyle Batı emperyalizmine karşı sert bir tavır

15 Nihat Karademir, *Osmanlı'nın Son Yüzyılında Kürtler: Modernleşme, Merkeziyetçilik ve Kürtler*, Nübihar Yayınları, İstanbul, 2017, s. 407.

16 Aydıncaya, "Halidilerin 'Ehli Zimme' Anlayışı ve Şeyh Celeddin," s. 47-48.

17 "Kalbini Acem beldelerine meyletmesini, ruhu öldüren ve kurutan zehiri biliniz. Onların yanına gitmeyi ve yöneticilerin huzurunda bulunmayı asla kabul etmiyorum. Onlara olan mücaveretinizden dolayı uzaktan uzağa olan iyi muameleler ile size bir zararları dokunmasın. Bunun dışında eğer Şah bizzat davet etse bile gidilmemelidir. Nerede kaldı ki, başkalarının davetine gidilsin. Böyle davete verilecek cevap şudur: 'Biz derviş kimseleriz, bizim işimiz dünya ile olan irtibatı kesmek, İslâm padişahına dua etmek ve İslâm dinine hizmet etmektir. Devlet reislerinin meclis edeplerini bilmeyiz. Bu bizim yolumuz değildir.' Sana emredilene itaat et! Muhalefet etme! Kulların en zayıfı Halid-i Nakşibendi" Bkz. Mehmet Saki Çakır, "Nakşibendi-Halidîliğin Seyyid Taha Hakkâri Nehrî Kolu-XIX. Yüzyıl", (yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul, 2016, s. 89.

içindeydi.¹⁸ Diğer tarikatların sadece tekke çevresinde örgütlenip, Osmanlı'nın her yerine sirayet eden Batı yayılmacığın karşı pasif bir duruş sergilemesine karşılık, Halidîlik Osmanlı coğrafyasında siyasal ve toplumsal bir dönüşümü hedefliyordu. Kısacası "Her aşiretin bir şeyhi olmalı" prensibinden yola çıkarak, yani alt sınıftan gelen halifeler aracılığıyla aristokrat çevrelerden olan Kadirilere karşı taşrada üstünlüğü sağlaması ve taşranın katı mizacından son derece etkilenmesi, Halidîliği otoritelerle çatışmaya sürükledi.¹⁹ Kadro tarzı bir örgütlenme ağına sahip bu yeni tarikatın Van Gölü hinterlandındaki temsilcisi başlarda Nehrî ailesiydi. Yüzyılları aşan Kadirî geçmişiyse bölgenin etkin ailesi olan Nehrîlerin Nakşibendi-Halidîliğe geçiş yapmaları, Van ve Bitlis çevresinin sosyo-politik çehresini tamamen değiştirdi. Mevlâna Halid'in halifesi olan Seyyid Taha, bölgedeki diğer dinî otoritelerden farklıydı. Yaşama dair her şeyle ayrıntılı bir şekilde ilgilenmesi, onu geniş kitlelerin toplumsal yaşamlarının merkezine soktu. Hocası Mevlâna Halid'in özetle "Biz derviş kimseleriz, siyasetten anlamayız," takiyesine rağmen, o bölgedeki hiçbir siyasal, toplumsal ve askerî gelişmeye kayıtsız kalmadı.²⁰ İddiaya göre Seyyid Ta-

18 Hindistan günleri, gerçek manada Halid'in politikleştiği dönemdir. Şeyhi Abdullah Dehlevî dönemin kolonyalist gücü İngilizlerle teması müritlerine kati şekilde yasaklar. Bkz. Aydınkaya, "Martin van Bruinessen ile Söyleşi-Mevlâna Halid: Bir Sünnî Milliyetçisi", s. 11.

19 Kadirîliğin "seçkin aile" tutuculuğuna karşılık, Halidîliğin daha çok alt tabakadan ve güçlü olmayan aşiretlerden gelen öğrencilere verdiği "halifelik" icazetiyle tekçi anlayışı kırıp liyakat öğesini öne çıkarması, Kürdistan'da Kadirîliğin hızlı bir şekilde erimesine neden olduğu gibi sınıfsal bir altüst oluşu da doğurdu. Bkz. Aydınkaya, "Halidîlerin 'Ehli Zimme' Anlayışı ve Şeyh Celaleddin," s. 46; Abdulcebbar Kavak, "Nakşibendiliğin Ortadoğu'da Yayılmasında Mevlâna Halid El-Bağdadi'nin Rolü", *Uluslararası Bahaeddin Nakşibend ve Nakşibendilik Sempozyumu Tebliğleri*, ISTAM, İstanbul, 2016.

20 Günümüzde de özellikle Türkiye sahasında mevcudiyetini koruyan irili ufaklı Nakşibendi tarikatlarının rol modeli (en önemlileri Menzil ve İsmail Ağa tarikatları) ve Türk-İslâm akidesi (Büyük Doğu, Akıncılar, Milli Görüş vb.) bu tekkeden fazlasıyla etkilendiler. Öyle ki 1976 yılında Nehrî'yi ziyaret eden Büyük Doğu Cemiyeti'nin kurucusu şair Necip Fazıl şu dizeleri yazacaktı: "Şemdinli dağlarının içtim nur çeşmesinden / Kurtuldum akreplerin ruhumu çeşmesinden." Mehmet Saki Çakır, "Taha Hariri ve Sursure Tekkesi Üzerine Bir Saha Araştırması", *Uluslararası Bahaeddin Nakşibend ve Nakşibendilik Sempozyumu Tebliğleri*, ISTAM, İstanbul, 2016.

ha'nın politikaya olan meyli, onu Botan Emirliği'nin tasfiye sürecinde Bedirhan Bey'in giriştiği Nasturi kırımında aktif bir taraf yaptı.²¹ Söz konusu süreçte yörede bulunan Batılı tanıklara göre o, Bedirhan Bey'i ve Müslüman kitleleri Hristiyan Nasturilere ve Ermenilere karşı ajite eden bir "kan dökücü" ve "cihat" temelli şiddet kışkırtıcısıydı. Öyle ki şehre indiğinde Hristiyanları ve diğer inançlara bağlı kişileri görmemek için yüzünü bir peçeyle saklardı. Mevlâna Halid'den esinlenerek uyguladığı bu ritüel, halifeleri ve müritleri tarafından nadiren de olsa uygulanacaktı.²²

Nehrî'nin yetiştirdiği halifeler, Van Gölü hinterlandını asırlar boyunca derinden etkiledi. Fakir iki imam çocuğu olan Sıbgatullah Arvasî ve Fehim Arvasî isimli kuzenler²³ uzun yıllar Nehrî Tekkesi'nde kalıp eğitim aldıktan sonra birer radikal Sünni olarak köylerine geri döndüler.²⁴ Dağlık ve izole Müks muhiti, bu iki rakip Halidî halifeye yetmez olunca da, Seyyid Sıbgatullah, soluğu Hizan'ın Gayda köyünde aldı ve söz konusu mahalde bir tekke inşa etti.²⁵ Seyyid Sıbgatullah da diğer birçok şeyh gibi yoksul bir halife olarak geldiği dağlık Hizan mu-

21 Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, Kökenleri ve Gelişimi*, s. 141-142.

22 1840'lı yıllarda bölgeye bir gezi düzenleyen Layard'a göre (Layard ona "Şeyh Tahir" diyor) Seyyid Taha, Bedirhan Bey'i "dinine şevkle bağlılığını kanıtlaması için Hristiyan kanı dökmeye" teşvik etmişti. Layard ona dair gözlemlerini şu cümlelerle bitiriyordu: "Bedirhan Bey'in en yakın öğütçülerinden biri olan bu fanatik, Musul'a girdiği zaman görüş alanı Hristiyanlar ve diğer münaflıklar tarafından kirletilmesin diye yüzünü bir peçe ile kapatırdı. Kürt nüfus üzerinde inanılmaz bir etkisi vardı. Onu mucizeler yaratabilen bir ermiş sayıyorlardı." Austen Henry Layard, *Ninova ve Kalıntıları: Kürtistan'ın Keldani Hristiyanları Ezdiler ya da Şeytana Tapanların Ülkesine bir Gezi, Eski Asur'un Töre ve Sanatlarının Araştırılması*, çev. Zafer Avşar, Avesta Yayınları, İstanbul, 2000, s. 164.

23 Kürtistan'ın ücra dağ köylerinden gelen bu iki kuzen Kadirî tarikatına bağlı dindar ailelere mensuptu. Seyyid Taha onlara yeni bir tarikat bahşettiği gibi, ekonomik ve sosyal anlamda sınıf atlamalarını da sağladı. Etnolojik olarak "Kürt" kültürü içinde yetişen bu iki kuzen soylarını peygambere dayandırdıkları için "seyyid" unvanını kullanıyorlardı.

24 Nimetullah Arvasî, "Arvas Medresesi ve Toplum Üzerindeki Tesirleri", *Uluslararası Medrese Gelenegi ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu*, Muş, M.Ş.Ü Yay., cilt 1, 2013, s. 488.

25 Cemalettin Canlı, Yusuf Kenan Baysülen, *Zaman İçinde Bediüzzaman*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 41.

hitinde güçlü ailelerle evlilik vb. bağlar kurarak kısa zaman-
da zengin bir mürit ağına ve ekonomik servete sahip oldu²⁶ ve
mal varlığını artırdıkça, Van Gölü çevresini adeta sarıp sarma-
ladı, nitekim Karçıkan (Gevaş) kazasına bağlı Kêsan nahiyesin-
de bizzat yeni bir tekke inşa etti.²⁷ İddiaya göre Seyyid Sıbgat-
ullah oraya yerleştikten sonra ilk yaptığı icraat, Ermenilerin,
Müslüman mezarlıklarının yakınlarına gömülmesini yasakla-
mak oldu.²⁸ O da en az mürşidi kadar “Ermeni karşıtı” idi ve
bir Fransız gazetesi, her ne kadar şiddet olayları daha çok oğlu
Şeyh Celaleddin’e isnat edilse de, Seyyid Sıbgatullah’ı okurları-
na “Hizan dolaylarındaki 167 Ermeni genç kız ve kadının ka-
çırılması ve tecavüz edilmesi” gibi olayların faili ve azmettirici-
si olarak tanıtıyordu.²⁹

Halid Oreki isimli bir devlet görevlisiyle tanışması, Seyyid
Sıbgatullah’ın talihini kökten değiştirdi. Zira, son derece içine
kapanık bir karakteri olan Seyyid Sıbgatullah’a, Hizan bölge-
sinde hâlâ Mela Abdulfatur gibi inanmayan birçok imam ve eş-

26 Ermeni rahiplerin iddiasına göre, o zamanlar “molla” olarak hitap edilen Sey-
yid Sıbgatullah çıplak ayakla Arvas’tan Hizan’a göç etmişti. Asıl popülaritesi-
ni ise “ara sıra öbür dünyadan kendisine bir şeyler bildirildiğini söyleyerek”
ve Hizan Kürtlerini kendisine inandırarak elde etmişti. Bkz. V. Bardizaktsi, B.
Natanyan, K. Sirvantsdyants, *Palu-Harpüt 1878: Çarsancak, Çemişgezek, Çe-
pakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler II. Cilt /Raporlar*, haz. Arsen Yarman,
Belge Yayınları, İstanbul, 2015, 2. baskı, s. 221-223. Pierre Rondot’un aktardığı
nota göre, Kürdistan’ın güneyinde güçlü Kürt aşiretleri arasına göç eden ye-
ni şeyhler, etkili ailelerden evlenerek konumlarını güçlendirdiler. Ayrıca aşi-
ret efradı için şeyh, bir maneviyat kaynağıdır. Bkz. Pierre Rondot, “Les Tribus
Montagnardes de L’Asie Antérieure: Quelques Aspects Sociaux, Des Populati-
ons Kurdes et Assyriennes”, *Extrait du Bulletin D’Etudes Orientales de L’institut
Français de Damas*, cilt VI, Şam, 1937, s. 42-45.

27 Bitlis, sayı 195, s. 2 (4.4.1306 / 16 Haziran 1890).

28 Tıpkı o da mürşidi Nehri gibi Hristiyanlara karşı katıydı. Müslümanların Er-
menilerin kilise ve evlerini ziyaret etmelerini “zararlı fiil” olarak nitelendire-
cek kadar iki topluluk arasındaki günlük ve süreli geçişkenliğe karşıydı. Bu
açıdan bakıldığında o, Bitlis muhitindeki Müslümanların, Müslüman olma-
yan topluluklara karşı radikalize olmasını sağlayan bir katalizör görevini ifa
ediyordu. Bkz. İbrahim Sarı, *Güneydoğu Evliyalari*, Nokta-ebook, Antalya,
2016, s. 62.

29 “Şeyh Sıbgatullah tek başına Hizan bölgesinde 167 kız ya da kadını kaçırıp te-
cavüz etti. Oğlu Şeyh Celaleddin ise onu geçti, 1877-1878 savaşında Eleşkirt
ve Bazid kasabalarını yerle bir edip, adeta dehşet saçtı ve zulüme zulüm kat-
tı.” Bkz. *Les Nouvelles d’Orient*, no. 16, 15 Mayıs 1895, s. 8.

raf vardı. Oreki ona biat ettikten sonra, bir an bile kuşku duymadan onu “Gavs” ilan etti.³⁰ Kadiri Tillo geleneginden gelen Oreki, Gavs ata bindiginde egilip sırtına basmasına izin verecek kadar iradesini Gavs’a teslim etti. Seyyid Sıgbatullah “Hizan Gavsı” ilan edildikten sonra keramet üstüne keramet gösterdi. Bu kerametleri, sofı ve mürit ağı üzerinden hızlı ve etkili bir şekilde Bitlis ve Van Gölü hinterlandına yayıldı ve birkaç yıl içinde bu ağ Kürdistan’ın kuzey ucuna kadar uzandı.³¹ Eski devlet adamı Oreki’nin sonsuz biatı Seyyid Sıgbatullah’ı Kürdistan’daki devlet ricali arasında nadide bir yere yükseltti. Halidilikte gelenek olduğu üzere politik ve askeri olaylara uzak durmayan Gavs, bugünlerde patlak veren Kırım Savaşı’na emrindeki sofı ve müritlerle katılmak için gönüllü oldu. İstanbul’a gönderdiği mektubunda kendisini “Kürdistan Müftüsü” olarak tanıtıyordu, resmîyetle bu rütbeyi almadığını ise, mektubu değerlendiren paşanın kendisini “Sıgbatullah Ağa” olarak devlet ricaline tanıttımasından anlıyoruz.³² Anlaşılan o ki, Seyyid Sıgbatullah, Oreki tarafından çoktan bilumum Kürdistan’ın müftüsü ilan edilmişti bile. Seyyid Sıgbatullah’ın inşa ettiği ikinci kuşak Halidiliğin “Hizan Ekolü”, Nehri’nin sınırlı müdahalelerine rağmen, sonraki yıllarda tamamen otonomlaş-

30 İslâm tasavvufuna göre kâinatın yönetiminden sorumlu olduğuna inanılan veliler örgütünün başı.

31 Aydıncaya’nın “Keramet Ekonomisi” olarak tanımladığı (Aydıncaya, “Halidilerin ‘Ehli Zimme’ Anlayışı ve Şeyh Celaleddin”, s. 50) bu ağın etkili bir biçimde kullanılması, şeyhlerin en ücra Kürt köyünde bile duyulmasını sağladı. Şeyhler hemen hemen bütün doğa olaylarını ve gelip geçici salgın hastalıkları bile keramet göstermek için bir fırsat olarak değerlendirdiler. Örneğin bir bahar günü bulunduğu yere yağmur yağmayıp, müritlerinin bulunduğu yere yağması, Kürdistan’da Nisan ayının klasik iklim koşullarıyla açıklanabilse de müritleri bunu şeyhin büyük bir kerameti olarak görüp ahaliye yetiştirdi. Ahalinin inandığı gibi “Gavs olanın üzerine yağmur yağmaz” inancının pratiğini bir bahar ayında, Hizan’ın bir vadisinde gösteren Seyyid Sıgbatullah’ın karşısında düşüp bayılan öğrencisi Tağı, o günden sonra şeyhine sonsuz biat edecekti. Abdüllatif Uyan, *İslâm Meşhurları Ansiklopedisi*; cilt 3, İstanbul, 1991, s. 1812; Sarı, *Güneydoğu Evliyalrı*, s. 64.

32 Timur Kumbar, “Osmanlı Ordusunda Zorunlu Askerlik ve Aşiretler: Doğu ve Güneydoğu Anadolu Örneği (1843-1880)”, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul, 2016, s. 95.

tı ve Mevlâna Halid'in baştan beri korktuğu "elitist" ve "devletçi" çizgiye doğru kaymaya başladı³³ ve bu hal, torun Seyyid Ali ile Şeyh Şahabeddin'in tekkenin yönetimini devraldığı zamana kadar devam etti.³⁴

Birkaç yıl sonra, Bitlis civarında en az Seyyid Sıbgatullah kadar hırslı olan başka bir dinî figür peyda oldu. Aslen Siirt-Şirvanlı olan bu genç imam, gönümüzde de Halidîliğin Kürdistan'daki en güçlü temsilcisi olan Norşin Medresesi'nin kurucusu Abdurrahman Tağî'den başkası değildi. Hesenan Kürt aşiretine mensup olan molla Abdurrahman, Bitlis Emirliği'nin tasfiye sürecinde, Hizan'ın bir köyü olan Tağ'da, Bitlis Emiri Şerif Bey'in komutanlarından biri olan Abdi Bey'in himayesinde medrese sahibi oldu, ancak o zamanlar Kadirî bir din adamıydı.³⁵ Bu noktada Kürt emirlerin, kendi iktidarları için tehlikeli gördükleri politikaya meyilli Halidîlere karşı Kadirîleri himaye ettikleri çıkarımında bulunabiliriz. Dönemin Kadirîliğinin son ocağı olan Arap kökenli Tillo dergâhında yetişen Tağî, katı Seyyid Sıbgatullah karşıtıydı. İkilinin çatışması, aslında Halidîlik ile Kadirîliğin çatışmasıydı. Lakin Kadirîliğin hızlı çöküşü, beraberinde Tağî'nin Seyyid Sıbgatullah'a boyun eğmesini sağladı. Her ne kadar bu boyun eğme dinî çevrelerce "ilmi biat" olarak dillendirilse de Seyyid Sıbgatullah'ın halifesi Tağî'yi Hizan çevresinden uzaklaştırarak Norşin'e göndermesi, ikilinin

33 Devletçi çizgiye karşı direnenler de vardı. Özellikle Siirt çevresindeki Halidî şeyhler, Şafiiliği o kadar çok içselleştirmişlerdi ki, Sünniliğin diğer bir alt öğretisi olup Osmanlı devlet ricalinin de resmî itikadı olan Hanefiliği neredeyse "küfür" olarak görüyorlardı. Çoğu yerde Halidî şeyhler, cuma günleri camilerde Sultan-Halife adına hutbe okutulmasına bile karşı çıkıyorlardı. Hatta "Ezan-ı Sultaniye"nin (Osmanlı Sultanı'na yapılan dua) okunmaması için, Kur'an okuma seanslarını uzun tutuyorlardı. Bkz. Bahattin Demir, Namık Kemal Dinç, Ayhan Işık, İnci Şahin, "Kürdistan Malumatı", *Toplum-Kuram*, sayı 3, İstanbul, 2010, s. 219.

34 Nitekim Kürt şeyhleri merkezî otoriteyle kendi egemenlik alanlarını genişletme ve bu alanları korumak için farklı politik bağlar kurdular. Bu bağlar bazen "başkaldırı" bazen de "uzlaşma" veya "koşulsuz teslimiyet" şeklinde oldu. Bkz. Serdar Şengül, "Halidî-Nakşibendilik ve Medreselerde İlim Anlayışının Dönüşümü", *Kıyam ve Kıtâl: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Devletin İnşası ve Kolektif Şiddet*, ed. Ümit Kurt ve Güney Çeğin, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015.

35 Mehmet Saki Çakır, "Şeyh Abdurrahman-ı Tağî ve Norşin Tekkesi'nden Yayılan Kollar", *İhya*, cilt 3, no. 2, İstanbul, 2017, s. 26-53.

ilişkisinin pek de dostane olmadığını gösteriyordu.³⁶ Halidîlikte mürşid (usta) ile mürit (çırak) arasındaki çatışma ve mürşidin, yetenekli müridi kendine rakip olarak görme eğilimi, ikili arasındaki ilişkinin gidişatını belirledi. Nitekim Nehrî'nin Seyyid Sıbgatullah'a yaptığını o da Tağî'ye yaptı. Taha'nın yaşadığı sürece Sıbgatullah'a "molla" diye hitap etmesi, ilişkilerindeki hiyerarşik öze işaret ediyordu. Kaldı ki hilafetini aldıktan sonra, hitabet yeteneği hemen hemen hiç olmayan³⁷ Seyyid Sıbgatullah'ın mürit sayısının Nehrî'ye göre ikiye katlanması ve Hizan ekolünün Nehrî ayağının yayılma alanını sınırlandırması, mürşid şeyh Nehrî'nin korkularının yersiz olmadığını gösteriyordu.³⁸ Seyyid Sıbgatullah da elinden geldiğince yetenekli öğrencisi Tağî'nin alanını kısıtlayarak olası etkisini önlemeye çalıştı. Lakin Halidîleştiği halde Kadiriğin izlerini üzerinden bir türlü atamayan Tağî, Norşin'de pasifleşmedi, üstadı Gavs gibi popüler olmanın anahtarını aramaya koyuldu ve aradığı anahtarı, sonradan kendisine koşulsuz biat eden Şeyh Fetullah Varakinisi'nin atalarının mezarlarını ziyaret ederken buldu. İddiaya göre, mezarlardan biri dile gelerek kendisine "Seyda"³⁹ diye hitap etti.⁴⁰ Oreki gibi etkili bir devlet adamının desteklediği Gavs'a karşı onun Kürtçe olan "Seyda" sanını alması, soyunu Araplara dayandırsa da, onun Norşin ve hinterlandı olan Muş ovasındaki güçlü Kürt aşiret varlığının desteğini almayı amaçladığını gösteriyordu.⁴¹ Son derece karmaşık bir karaktere

36 Canlı, Baysülen, *Zaman İçinde Bediüzzaman*, s. 43.

37 İstisnasız her zaman derin bir suskunluğa gark olup, suskunluğunu da "suskunluğumuzdan bir şey anlamayan, konuşmamızdan bir şey anlamasın," cümlesiyle izah edip müritlerinin kendisine olan tepkilerini yatıştıran Seyyid Sıbgatullah'ın yerine çoğu zaman vaazları oğlu Şeyh Bahaeddin verirdi. Sarı, *Güneydoğu Evliyalari*, s. 62.

38 Aydınkaya, "Halidilerin 'Ehli Zimme' Anlayışı ve Şeyh Celaeddin", s. 49.

39 "Seyda" mahlası Kürtçe olup, dinî otoriteler için kullanılır. Günümüzde de Kürt coğrafyasında din adamları (özellikle imamlar) bu sözcükle çağrılır.

40 İbrahim Baz, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Norşin Dergâhi ve Şeyh Abdurrahman-ı Tağî", *Tassavuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, cilt 2, sayı 34, İstanbul, 2014, s. 73-108.

41 Aşiretler nezdinde yaşanan altüst oluş, Kürt şeyhlerine etkili ajitasyon yapma fırsatı da yarattı. Merkezî otoritenin emrine ve etkinliğine bakmaksızın, Osmanlı Devleti'nin aşiretlere yönelik uyguladığı yüksek vergilendirme ve iskân

re sahip olan Seyda, adeta geçmişinden intikam alırcasına Kadirilik sahasına yöneldi ve birkaç yıl içinde bölgedeki Kadiriliğin sonunu getirdi.⁴² En az Gavs kadar mürit ve atadığı halife ağını kontrol etmeye özen gösteren Seyda, Halidiliği Erzurum dolaylarına kadar etkin bir biçimde yaymayı başardı. Muş dolaylarındaki Kürt aşiretlerinin hemen hemen hepsinin sahasına kendi halifelerini gönderen Seyda, Muş ovası-Tatvan ve Erzurum-Ağrı-Kars hinterlandında Ohin, Abirî, Melakend, Hamzaşeyh, Leter ve Çokreş⁴³ gibi yeni Halidî merkezlerinin oluşmasını sağladı. Aşiretlere özel bir önem veren Seyda, dönemin itaat etmeyen aşireti Berazanların Şafiî öğretiye tamamen tabi olması nedeniyle ve eli kulağında olan Osmanlı-Rus harbine iştirak etmeleri için Şeyh İbrahim Çokreşî'yi söz konusu aşiret muhitine gönderecek kadar "rabita" (müridin ya da halifenin müridini-öğretmeni şeyhini düşünmesi, ona bağlı kalması) sistemine önem veren bir sosyal mühendislik örneği sergiledi. Çünkü ne kadar çok aşirete ulaşılsa rabita sistemi o kadar işlerlik kazanacaktı. Diğer Halidîlere karşılık son derece uzlaşmacı bir kişiliğe sahip olan Seyda, yetiştirdiği halifelere gittikleri bölgelerde yerel beylerle iyi geçinmeleri, otoritelerine saygı duymalarını öğütlediği gibi, söz konusu beylerin zamanla otoritelerinin sınırlandırılması için halkı hızlı bir şekilde Halidîleştirmeyi ve aşiret imamlarını kendine bağlamayı da hedefledi. Bu hedefinde başarılı olduğu da söylenebilir, zira bölgenin güçlü aşiret beylerinden olan Hoytili Mîrza Bey'in (Hacı Musa

çalışmalarını "zulüm" olarak tanımlayıp, "zulmeden devletin meşrutiyetinin olmadığı"nı her yerde açıkça anlatıyorlardı. Bu tarz aleni propaganda, dönemin devlet adamlarının nazarından kaçmamıştı. Bkz. Demir, Dinç, Işık, Şahin, "Kürdistan Malumatı", s. 219.

42 Muhammed Şefik Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye Meşayihî Nakşibendi*, Pakajans, İstanbul, 2010, s. 90.

43 Çokreş (Çuxreş; günümüzde Erenler-Karaçoban) medresesinin banisi Muş'un Til nahiyesiyle Molakend köyü medreselerinin hocası ve önceleri katı bir Kadirî olup, Halidiliğe Seyda tarafından transfer edilen Mele Abdurrahman Molakendî'nin oğluydu. Çokreş medresesi kesinlikle Norşin medresesine bağlıydı ve hiçbir zaman da bu baskın medresenin yörüngesinden çıkmadı. Bkz. İsmetullah Sami, "Doğu Medreselerinde Eğitim Öğretim: Çokreşî Örneği", *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu* (5-7 Ekim 2012), Muş, 2013, II, s. 153-154, 155.

Bey'in babası) haberi olmadan yayla otlarının, Kadirilikten yeni dönen Tillo tekkesine taşınmamasını (Mîrza Bey, bölgesine gelen Halidî şeyhlere kendisinden habersiz hiçbir şey yapılmasını şart koşturmuş) öğütlediği gibi, İsparit bölgesinin güçlü beyi Halid Bey'e karşı, müritleri olan Hurşid ve Muhammed gibi ağaları da koruduğunu görüyoruz.⁴⁴ Yani Tağî'nin kendi hinterlandındaki sosyal ve siyasal güç dengesini Halidîlik lehine çevirdiğini, Halidîliğe biat etmiş olan ağalığın, Halidî olmayan klasik ağalığa karşı avantajlı bir konum teşkil ettiğini söyleyebiliriz.

Mürşidleri Halid, Taha ve Sıbgatullah gibi Seyda da onulmaz derecede bir Hıristiyan karşıtıydı.⁴⁵ Gayrimüslimlere karşı aşiret şiddetinin dorukta olduğu zaman diliminde, Muş-Erzurum dolaylarını yakıp yıkan Cibran aşiretinin şiddetini, "Müslüman halka eziyet edilmemesi" şartına bağlaması, onun aslında şiddet eyleminin bütününe karşı olmadığını gösteriyordu.⁴⁶ Aşiret şiddetinin gayrimüslimlere ve kendilerine biat etmeyen (daha Halidîleşemeyen) aşiretlere dönük olan kısmına kayıtsız kalıyordu.

Seyda'nın referansı her zaman Gavs olsa da 1870'lere gelindiğinde Gayda ile arasındaki ilişkinin hâlâ dostane olmadığı anlaşıyordu. Bu anlaşmazlık Gavs'ın ölümü (1870) ile daha da derinleşti. Gavs'ın ölümü üzerine Gayda tekkesinin başına geçen oğlu Şeyh Bahaeddin ile Seyyid Sıbgatullah'ın gözde halifesi Şeyh Halid-i Orekî arasında yaşanan yetki tartışmasında, Şeyh Bahaeddin'in tarafını tutan Tağî'nin amacı, kendisine de rakip olarak gördüğü Orekî'yi tasfiye etmektir. Lakin Şeyh Bahaeddin'in de aynı yıl içinde ölmesi, Gayda tekkesini daha da karmaşıktırdı. Bunun üzerine, bu defa da tekkenin başı-

44 Şeyh Abdurahman-ı Tahi, *Mektubât-ı Seyda-yı Tahî*, çev. Ahmet Şahin, Semerkand Yayınları, İstanbul, 2013, s. 119, 126.

45 Hizan'dan Norşin'e yaptığı bir yolculuk sırasında hastalanmasını, yolculuk esnasında bir Hıristiyan köyünde konaklamış olmasına bağlayacak kadar, Süniliğin Hıristiyanlığı ötekileştiren ve küfre yoran, kötülüklerin kaynağı olarak gören öğretisine inanan radikal bir din adamıydı Seyda. Tahî, *Mektubât-ı Seyda-yı Tahî*, s. 82.

46 Tahî, *Mektubât-ı Seyda-yı Tahî*, s. 35-38.

na geçen Celalleddin'in yerine göz diken Oreki'yi tamamen etkisizleştirmek için Gayda'ya giden Seyda, tekkenin başına geçti ve hemen Oreki'yi Siirt tarafına gönderdi. Böylece Gavs'ın ortanca oğlu Celalleddin'i Gayda'nın tek otoritesi haline getirdi.⁴⁷ Gayda'daki Gavs sülalesinin aksine Tağı, merkezî otoritenin önem verdiği bir figürdü. Nitekim 1896'da maaşa bağlandı ve her ay kendisine vilayet hazinesinden 500 kuruş ödenmesine karar verildi.⁴⁸

Şeyh Celalleddin, pasif kişilikli babasına ve diğer kardeşlerine göre son derece örgütçü ve usta bir siyasetçiydi.⁴⁹ Babasının ustası Taha ve gözdesi Oreki'den daha katı bir Hristiyan karşıtıydı. Klasik Halidî şeyhliğinin dışına çıkarak, adeta bir Kürt beyi gibi yaşayıp kitlesini bir aşiret ağası edasıyla seferber etti. Ona "Halidîliğin Ağası" denilmesi,⁵⁰ Seyyid Taha Nehri'nin, Celalleddin daha küçükken fevri davranışlarına dayanarak ona bu sanı yakıştırmasından daha fazla bir anlam taşıyordu. Celalleddin gerçekten de bir Kürt ağası gibi davranıyordu.⁵¹ Onun klasik şeyhlik profilinin dışına çıkması, icazeti gibi bütün eylemlerinin de Halidîler nezdinde sorgulanmasına neden oldu. Aslında, manevi gücü, maddi güce dönüştürme, ikinci kuşak Halidîlerin amaçladığı bir eylemdi. Celalleddin'in maddi servet sahibi olma isteği, onun katı Hristiyan karşıtlığıyla birleşince, Bitlis civarında korkunç bir Ermeni kıırımının yaşanmasına yol açtı. Evvela konargöçer Sünni Kürt aşiretlerinden "şeyh için zekât" ve "tekkeye armağan" adı altında toplanan binlerce küçükbaş hayvan için mera ve otlak

47 Tahî, *Mektubât-ı Seyda-yı Tahî*, s. 61.

48 BOA.I.HUS.50/25 (18.5.1314 / 25 Ekim 1896).

49 Özellikle, "sofi" diye hitap ettiği fanatik destekçilerini çok iyi örgütleyebiliyordu. Bkz. Bardizaktsi, Natanyan, Sırvantsdyants, *Palu-Harput 1878: Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler*, s. 223.

50 Aydınkaya, "Halidîlerin 'Ehli Zimme' Anlayışı ve Şeyh Celalleddin", s. 49.

51 Daha çok bir aşiret ağası gibi davranan Celalleddin'in halifeligi ve Halidî kimliği dönemin dini ricali ve aktif müritler tarafından sorgulanır. Bu sorgulamaların önünü almak ise Seyda'ya düşer. Seyda, halifelerine ve müritlere gönderdiği mektuplarda Celalleddin'in giybetinin yapılmamasını ister. Ayrıca Celalleddin'in tarikatın bilgisi ve onayı doğrultusunda halifelliğini hak ederek aldığını ekler. Bkz. Tahî, *Mektubât-ı Seyda-yı Tahî*, s. 61.

alan bulma gereksinimi, civardaki onlarca Ermeni yerleşim biriminin Celalleddin'in eline geçmesiyle karşılandı, ancak Ermenilere karşı olan politik-dinsel tavrı, onu daha fazla şiddet eğilimine soktu, birkaç yıl içinde onlarca Ermeni mabedini ve mamur yerleşim birimini yerle bir etti.⁵² 93 Harbi olarak bilinen (1877-1878) Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kürdistan'daki cihadı daha çok Seyda örgütlese de, Gavs'ın asi ve sert mizaçlı oğlu Celalleddin öne çıktı. Daha savaş başlamadan adeta "askerlik şubesi"⁵³ gibi çalışan Seyda, Sünni Kürt aşiretleri ve reaya Kürtler arasından binlerce asker tedarik etti.⁵⁴ Daha sonra Şeyh Tahir Verkanisî, Halid Oreki ve Şeyh Celalleddin'in komutasında toplanan binlerce savaşçı Doğubeyazıt civarındaki savaş cephesine dahil oldular.⁵⁵

Şeyh Celalleddin her ne kadar Kürdistan'daki Osmanlı politikasından hoşnut değilse de, Ermenilerle dindaş olan Rusların Kürdistan'ın iç bölgelerine kadar geliştirecekleri işgal harekatiyle, kendisinin Ermeniler üzerinde kurduğu tahakkümün kırılacağı, Halidiliğin onulmaz yaralar alacağı, hatta bu işgal hareketinin Ermenilerin olası rövanşına dönüşebileceği olasılık-

-
- 52 "Hizanlı Şeyh Celaleddin otoritesini kullanıp Ermeni köyleri olan Pertera ve Khatcbganu'yu zaptetti ve sakinlerini sürdü." Bkz. K.S. Achguer, *Les Arméniens de Turquie: Rapport du Patriarche Arménien de Constantinople à la Sublime Porte*, Paris, 1877, s. 56.
- 53 Aydınkaya, "Halidilerin 'Ehli Zimme' Anlayışı ve Şeyh Celaleddin", s. 52.
- 54 İngiliz subay Burnaby, savaş esnasında Bitlis civarındaki bir Kürt reisinin Sultan Abdülhamid'e bir mektup yazarak yirmi bin asker taahhüt ettiğini, buna karşılık sultanın da bu reise hediyeler gönderdiğini aktarır. Manastırlı Mehmet Rifat'tan öğrendiğimize göre ise bu reis Şeyh Celalleddin'dir. Captain Fred Burnaby, *On Horseback Through Asia Minor*, cilt I-II, Sampson Low, Marston-Searle-Rivington, Londra, 1877, s. 223; Manastırlı Mehmet Rifat Bey, *93 Harbi Faciası*, çev. Tahsin Yıldırım, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul, 2010, s. 176-177, akt. Nihat Karademir, *Sultan Abdülhamid ve Kürtler*, Nübihar Yayınları, İstanbul, 2016, s. 48, 53.
- 55 Celalleddin'in taahhüt ettiği asker sayısını tedarik edemediği, sadece 1.440 süvariyle savaşa katıldığını, dönemin Osmanlı yönetici ve askerlerinin yaz-dıklarından anlıyoruz. Karademir, *Sultan Abdülhamid ve Kürtler*, s. 54. Ayrıca bu savaşta Halid Oreki yaşamını yitirir. Kavak, "Anadolu'daki Irşad Merkezlerinden Nehri Tekkesinin Osmanlı Rus Savaşlarındaki Olumlu Katkıları", s. 120. Bu savaşa Celaleddin'in yanı sıra Şeyh Ubeydullah ve oğlu Seyyid Abdülkadir de katılır. Odile Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Işık Ergüden, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 86.

larını hesaplayarak Osmanlı cenahında yer aldı.⁵⁶ Her ne kadar cephe gerisinde yer aldığı söylense de Şeyh Celalleddin'in Doğubeyazıt Kalesi'nin Ruslardan geri alınması sırasında şehir merkezi ve civardaki Ermenilerin katledilmesi⁵⁷ ve mallarının yağmalanması sürecine bizzat katıldığı bilgisi, dönemin Osmanlı yöneticilerinin yazışmalarına da yansdı.⁵⁸ Nihayetinde Şeyh Celalleddin'in yol açtığı katliam ve talan, Ermeni yazınının ilk milliyetçi roman örneğinin verilmesine vesile olduğu gibi⁵⁹ pek de üzerinde durulmayan Berlin Antlaşması'na 61. maddenin eklenmesine de neden oldu.⁶⁰ Yani Şeyh Celalled-

56 Brad Dennis, "Kurdish-Armenian Relations in the Late Ottoman Empire Power Structures and Interactive Behavior", (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), University Of Utah, 2008, s. 54-55. Akt. Karademir, *Sultan Abdülhamid ve Kürtler*, s. 50.

57 Aydınkaya, "Halidilerin 'Ehli Zimme' Anlayışı ve Şeyh Celeleddin", s. 52.

58 Örneğin, Van Vilayeti'ne yazılan 23 Haziran 1877 tarihli, Ahmet Faik imzalı bir yazışmada, Şeyh Celalleddin Efendi'nin Beyazid savaşında önyak olmak ve orduya yardım etmekle görevlendirildiği, lakin Beyazıt civarını yağmaladığı, yağmaladığı eşyayı da kendi adamları arasında bölüştürdüğü, yağmaladığı eşyaların merkezi otoritece geri isteneceğini duyunca da bu bölgeden kaçtığı yazılır: BOA.HR.SYS.2941/28.(11.6.1293 / 23 Haziran 1877). Yine bir Rus birliği, ablukadan dolayı susuz kalınca, teslim olmaya karar verir. Ancak teslim olanlar Celalleddin'in müritleri tarafından infaz edilirler. Bunu gören diğer Rus birlikleri ölümüne direnmeye devam ederler. Dahası Celalleddin'in adamları apaçık bir şekilde defalarca savaş suçu işlerler. Anadan üryan bir şekilde esir Rus askerlerini soymaları, civardaki binlerce sivil Hristiyanı yağmalayıp katletmeleri, Rus devletinin hafızasına "Kürt" olgusunu "korkunç" ve "vahşi" bir detay olarak kazır. Nitekim Rus devleti bugünlerde kendi saflarında bulunan Zilanlı birçok Kürdü infaz eder. Bkz. Karademir, *Sultan Abdülhamid ve Kürtler*, s. 67, 70.

59 "Ünlü Ermeni romancı Raffi'nin [Hagop Melik Melkonyan] (1835-1888) ilk baskısı 1884 yılında Moskova'da yapılan *Jalaleddin* adlı romanı, onun yönettiği bu saldırı ve talanı ele almaktadır. Romanda bütün bu eziyetleri ve küle dönmüş memleketi, çocukluğunun geçtiği köyüne dönen bir genç adamın gözüyle görürüz. Romanın kahramanı, babasını, kendilerine baskı ve eziyet yapanlara karşı çıkmadığı için suçlayan ve sonunda ailesi için mücadele ederken ölen Sarhat adlı bir gençtir." Bkz. Sait Çetinoğlu, "Tarihi Ermenistan'ın Tedricen Kürdistan'a Dönüşümü", *westernarmeniatv*, <http://westernarmeniatv.com/tr/12080.html> (erişim 22.12.2017).

60 Antlaşmanın 61. maddesi, Ermenilerin Kürtler ve Çerkeslere karşı korunmasını taahhüt eder ve Ermenilerin yoğunlukla yaşadığı vilayetlerde reformlar yapılmasını öngörür. Celalleddin şiddetinin doğrudan etkilediği bu antlaşma uyarınca, ilgili maddenin uygulanabilirliğini denetlemek için Kürdistan ve Batı Ermenistan'ın yerleşim merkezlerine yabancı konsolosluklar ve alt bi-

din, Kürdistan'daki olası fiziki Rus işgaline karşı, dahil olduğu bu savaş esnasında ve sonrasında sergilediği pratiklerle Rusya'nın siyasi anlamda Kürdistan'a dahil olmasını sağladı.⁶¹ Avrupalı devletlerin Osmanlı'ya daha etkin bir biçimde müdahale etmesine neden olan Şeyh Celalleddin, 1880'de şaibeli bir şekilde öldü. Kürt kolektif hafızasına mal olan bu şahsiyetin ölümü, kimi iddalara göre, Osmanlı Devleti'nin eliyle gerçekleşmişti.⁶² Günümüzde hâlâ kendisinin dönemin Van Valisi Ali Paşa tarafından zehirlendiğine inanılmaktadır.⁶³ Celalleddin'in Osmanlı Devleti'ne atfedilen ölümü, daha sonra müritleri tarafından Kürdistan'ın her tarafında beyt (ilahî) formunda dağıtıldı.⁶⁴ Öyle ki, o artık Kürdistan'ın "Gazi Mîr"iydi. Ermenilere yönelik yaptığı kırım ve talanlardan daha çok, 93 Harbi'nde sergilediği cihat pratiğiyle hatırlandı.

rimleri açılır. 61. maddenin etrafında dönen polemikler ve devletlerin karşılıklı olarak vermiş oldukları notalar için, bkz. Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meşalesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 2001, s. 29, 32-33, 38, 42, 48, 71, 90, 94.

- 61 Bilal Şimşir, İngiliz arşivlerine dayanarak, "Bitlis'te 800 kişilik bir askerî kuvvetle Van'a gideceğini söyleyen şeyhe (Celalleddin) valinin cephane verdiği, şeyhin de bu cephaneyle Hristiyan köylerine saldırıp Hristiyanları yağmalayıp katlettiklerini" içeren bir notun Bitlis'teki misyonerler tarafından konsolos Layard'a gönderildiğini söyler. Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri:1850-1880*, çev. Şinasi Orel, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1986, s. 105.
- 62 Nitekim Şahbazyan, İngiliz askerî diplomat Clayton'un ağzından, Şeyh Celalleddin'in zehirlendiğini aktarır: "Konsolosun Mar-Şimon'a cevabı şu oldu: 'Celalleddin ve Ubeydullah, Beyazıt'e gitmeden önce zaferle döneceklerini ve Van'ı alacaklarını söylemişlerdi. Fakat Celalleddin zehirlenerek öldürüldü.'" Şahbazyan, *Kürt-Ermeni Tarihi*, s. 116.
- 63 Osmanlı ordusu içindeki İngiliz subayların ve rakip Rus devletinin Şeyh Celalleddin'in cezalandırılmasına dair ısrarlarına karşılık Osmanlı Devleti her ne kadar resmî bir adım atmamışsa da şeyh ile bölgedeki Osmanlı yetkililerinin arasındaki sürtüşme, Celalleddin'in ani ölümünü şüpheli kılar. Karademir, Sultan Abdülhamid ve Kürtler, s. 69. Üçüncü kuşak torunu olan Celadet Gaydalı'ya göre Şeyh Celalleddin zehirlenme korkusuna karşılık tedbiri elden bırakmamış, yüzüğünde devamlı "panzehir" taşımıştır. Van Valisi Ali Paşa'yı ziyaret ettikten hemen sonra fenalaşmış ve kendi ifadesine göre, içtiği kahveye zehir katıldığını belirtmiştir. Celadet Gaydalı ile 15 Ağustos 2018 ve 20 Mart 2020 tarihlerinde yapmış olduğumuz görüşmeler.
- 64 Celalettin Çelebi ile 12 Mart 2016 tarihinde Erciş'te yapmış olduğumuz görüşme.

93 Harbi, yıllardır Kürdistan'ın en ücra köylerine kadar örgütlenen Halidîler için politik bir sınavdı aslında. Osmanlı Devleti'nin tolerans gösterdiği bu tarikatın taahhüt ettiği asker sayısının çok altında bir sayıyla savaşa dahil olması ve kendi gündeminden kopmayarak talan ve katliamlara girişmesi, devletle olan ilişkisini yeni bir merhaleye taşıdı. Nitekim devlet için asıl tehlike olan Şeyh Celalleddin'in tasfiye olmasıyla beraber, daha da görünür hale gelen ve Şeyh Celalleddin gibi babasının manevi sermayesini maddi güce dönüştüren ikinci kuşak Halidî olan Seyyid Ubeydullah, savaştan sonra Halidî müritlerden oluşan ordusunu dağıtmadı ve Kürdistan'ın hem İran hem de Osmanlı tarafında "Kürtlük mefhumu"nun⁶⁵ hâkim olduğu bir ayaklanma hareketine girişti.⁶⁶ 93 Harbi'nin bir sonucu olan Kürdistan'daki açlık ve salgın, yiyecek stoklarının çoğunu elinde bulunduran Halidî şeyhlerin halkla kurmuş oldukları patronaj ilişkisini daha da güçlendirdiği için, şeyhin iradesi doğrultusunda kitlelerin hareket etmesini son derece kolay-

65 İsyana dair, Osmanlı arşivinde bulunan bir belge isyanın özellikle barındırdığı "Kürtlük mefhumu"nu öne çıkarmaktadır. İsyan sırasında bölgede bulunan 4. Ordu (Erzincan) kumandanı Ferik Nafiz Paşa, İstanbul'a gönderdiği bir telgrafta Kürt mefhumunun güçlü olduğu bu isyana karşı Kürtleri kullanmanın sakıncalı olduğunu, onun için isyan mahalline gönderilecek askerlerin özellikle Kürt olmaması gerektiğini belirtip, daha çok Türk ve Laz askerlerin gönderilmesini arz etmektedir: BOA.Y.PRK.ASK.4/76 (4.12.1297/ 7 Kasım 1880).

66 M. Ernest Chante, "Aperçu Sur les Caractères Ethniques des Anshariés et des kurdes", *Bulletin de la Société d'Anthropologie de Lyon*, XIII. Séance, 4 Mayıs 1882, cilt 1, Lyon, 1882, s. 170-171. Ayrıca bu isyanla ilgili literatür için bkz. Celil Celil, 1880 Kürt Ayaklanması: Şeyh Ubeydullah Nehri, Avesta Yayınları, İstanbul, 2014; Melike Sarıçioğlu, "İran Arşivlerine Göre Şeyh Ubeydullah İsyanı", *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 3, no. 5, Muğla, 2013, s. 1-35; Sabri Ateş, "Millet ve Halife Yolunda I.: Şeyh Ubeydullah İsyanı", *Kürt Tarihi*, no. 7, İstanbul, 2013, s. 34-39; Sabri Ateş, "Millet ve Halife Yolunda II.: Şeyh Ubeydullah İsyanı", *Kürt Tarihi*, no. 8, İstanbul, 2013, s. 8-15; Sabri Ateş, "Millet ve Halife Yolunda III.: Şeyh Ubeydullah İsyanı", *Kürt Tarihi*, no. 9, İstanbul, 2013, s. 15-21; Mehmet Fırat Kılıç, "Sheikh Ubeydullah's Movement", (In Partial Fulfilment of the Requirements for the Degree of Master of Arts), The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, Ankara, 2003; Ahmet Deniz, "Şeyh Ubeydullah Nehri'nin Siyasi Faliyetleri", Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Mardin, 2017; Avni Kılıç, "Şeyh Ubeydullah İsyanı", Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Mardin, 2014.

laştırdı.⁶⁷ Lakin Şeyh Celalleddin'den sonra yerine geçen oğlu Seyyid Ali'nin o yıllarda daha çocuk olmasından dolayı tekrar Gayda'nın başına geçen Seyda'nın itirazları, Şeyh Ubeydullah'ı frenleyen unsur oldu.⁶⁸

Nehrî'nin halifesi olup onun isteği üzerine Bitlis kent merkezine taşınan Şirvan'ın Kufra köyünden olan Muhammed Küfrevî, ölen eşinden olan oğlu Abdurrahman'la birlikte Bitlis'e geldikten sonra, Müftü Muhammed Emin⁶⁹ ile Kızılmes-cid Mahallesi imamı Molla Hasan'ın bütün engellemelerine rağmen şehirde bir tekke açmayı başardı.⁷⁰ "Bitlis'e yeni bir şeyh

67 93 Harbi ile Osmanlı'nın Kürdistan'daki otoritesi neredeyse sıfırlanır. Sadece Kürtler üzerinde değil Ermeniler üzerinde de eskisi gibi otorite kuramayan merkezî yönetimin bu zayıflığını, Bitlis'in Amerikalı Protestan misyoneri George C. Knaap 10 Mayıs 1878 tarihinde misyon merkezine yazdığı raporda "buradaki Ermeni kitlemiz, Türk Hükûmetinin baskısından kurtulmak ve özgür olma ihtimali doğduğu için çok sevinçlidir," şeklinde belirtmektedir. Bkz. Lukas Kieser, *İskalanmış Barış: Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet (1839-1938)*, çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 168.

68 Babasının soyundan ötürü "Seyyid" olarak tanınan Ubeydullah'ın kendisini ayrıca "şeyh" olarak nitelendirmesine karşı çıkan Seyda, onu şeyh olmadığına ikna etmek için Halid Orekî'yi görevlendirir. Ancak Ubeydullah yine de şeyhlik iddiasından vazgeçmez. Seyda'nın itirazı ve ikna çabası her ne kadar aynı öğretiyi paylaşan farklı tekkelerin inanç konulu bir tartışması olarak görünse de asıl mesele Şeyh Celalleddin'in ölümünden sonra beka sorunu yaşayan Gayda tekkesinin Nehrî tekkesi karşısında güçsüzleşmesini engellemektir. Lakin Seyda yine de Şeyh Ubeydullah'ın Şii İran devletine karşı giriştiği askerî hareketine sınırlı bir destek verir. Bitlisli Hacı Yusuf ve diğer müritlere yazmış olduğu bir mektupta, "Rojkan kasabası" olarak tanımladığı Bitlis'teki müritlerin Ubeydullah'ın emirlerine uymalarını ister ve kendisinin Şeyh Ubeydullah'ın düşmanı olmadığını da özellikle belirtir. Seyda'nın bu tavır değişikliği, Ubeydullah'ın Kürdistan'ın büyük bir kısmını ele geçirdiği bir döneme denk gelmesi noktasındaki politik manevra kabiliyetiyle açıklanabilir. Zira "üstadının üstadının oğlu" olan Ubeydullah'ı doğrudan karşısına almak istemez. Nitekim Seyda, Ubeydullah'ın halifesi Molla Abdüselam'a gönderdiği bir mektupta, Gavs-ı Hizanî'nin arkadaşları ve talebeleri olarak Ubeydullah'a tabi olduklarını, lakin Şeyh Ubeydullah'ın Gavs-ı Hizanî'yi karalamasını kabullenmediklerini, Taha Nehrî'nin hatırı için de olsa Ubeydullah'a bağlı olduklarını belirtir. Buna karşılık Hizan ve Norşin arasındaki yazışmalarda Ubeydullah karşıtlığı belirgindir. Bkz. Taht, *Mektubat-ı Seyda-yı Taht*, s. 63, 85, 111, 112, 121.

69 Molla Muhammed Emin Efendi'nin lakabı "Melaye Mezin" (Büyük Molla) idi. Selahaddin Kınacı, *Gavs-i Bilvanisi Hayatı*, Sey-Tac Yayınları, Ankara, 2002, s. 13.

70 Küfrevî, Müftü Muhammed Emin'in kardeşi Fatma ile evlenerek, Fatma üzerinden, devletin bu mühim temsilcisinin kendisine zarar vermesini engeller.

geldi,” haberi duyulunca, özellikle Kars ve Bayezid gibi Serhat muhitlerden binlerce Kürt Bitlis’e akın edip, kendisine mürit oldu. Daha çok bu muhitlerden gelen kitlelerin kendisine bağlanması elbette tesadüf değildi, zira daha Bayezid’de Abdurrahman Celalî’nin medresesinde öğrenci iken, medrese efradı tarafından “keramet sahibi” olduğuna dair çok güçlü bir propaganda yapılmıştı.⁷¹

Küfrevî rakipleri olan Gayda ve Norşin tekkeleriyle elinden geldiğince çatışmamaya özen gösterdi, daha çok Bitlis’teki devlet adamlarıyla bağ kurmaya çalıştı. Soyunu Halid bin Velid’e dayandıran Küfrevî’nin kerameti ise çağdaşları olan Gavs ve Seyda’ya göre günlük yaşam için daha işlevseldi. İddiaya göre o, suyu kandile koyup ateşe dönüştürebilecek kadar “mucize” sahibi kutsal bir kişilikti.⁷² Lakin ona atfedilen mucizenin özünü büyük ihtimalle, bölgede yeni yeni keşfedilen petrol oluşturunuyordu.⁷³ Şeyh, çok geçmeden, bir zamanlar Halep çarşısında dilenen “cinci hoca” lakaplı Ebü’l Hüdâ’nın sözünden çık-

Molla Hasan’ı ise feci bir son beklemektedir. Bir akşam komaya girerek, sabah şaibeli bir şekilde yaşamını yitirir. İddiaya göre molla, şeyhe hakaret ettiği için “zatülcenb” yani bir çeşit akciğer hastalığına yakalanmıştı: “Molla Hasan, Küfrevî’nin yanından geçerken tükürür, lanet okur. (...) Küfrevî Allah’a seslendi ‘Ya Rab nereye gideyim?’, ‘sahibine dön.’ Cevabını aldı ve lanet gelip sahibine yapıştı. (...) Bir iki saat sonra Molla Hasan’dan haber geldi. Yatağa düşmüş, zatülcenb diye bir hastalığa yakalanmış. (...) Sabaha kadar o güzel yüzü kömür gibi siyah oldu. Kelime-i şehadet getirmeden de öldü. (...) İkinci gün Molla Hasan’ın etrafındaki talebe ve müritleri, şeyhlerinin başına geleni görünce, tevbe edip Küfrevî hazretlerine geldiler. Kendisinden tarikat icazeti alıp, af istirhamında bulundular.” Vahyeddin Küfrevî, *Pir Muhammed Küfrevî*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2013, s. 57-58. Oysa tıp literatüründeki ismiyle “Plörezi” (zatülcenb), ani gelişen ve ani ölüme neden olan bir hastalık türü değildi ve “vücudun siyahlaşması” gibi bir semptomu da en azından vaka düzeyinde görülmuş bir şey değildi. Bkz. Ragıp Kayar, “Osmanlı Dönemi Tıp Terimlerimiz: Eski Nefroloji ve Üroloji Terimlerine Bakış”, *Türk Nefroloji Derneği Terim Kolu Bülteni*, sayı 10, İstanbul, 2015, s. 15. Dolayısıyla Molla Hasan’ın ani ölümü, kendisinin zehirlenmiş olabileceğini akla getiriyor.

71 Küfrevî, *Pir Muhammed Küfrevî*, s. 10-36.

72 Küfrevî, *Pir Muhammed Küfrevî*, s. 2.

73 1910 sonbaharında Siirt’e askerî doktor olarak tayin olan Kilisli M. Derviş Kuntman, bu muhitteki Botan çayının kenarında çamur gibi gazyagı aktığını, köylülerin bunu çıra olarak evlerinin aydınlatılmasında kullanmaya başladıklarını söylüyordu. Cumhur Kılıçoğlu, *Her Yönüyle Siirt*, Ankara, 1992, s. 37.

mayan Sultan Abdülhamid'in dikkatini çekti.⁷⁴ Müritlerinin iddiasına göre, Küfrevî'nin insanlar arasından olduğu kadar cinler arasından da mürit ve halifeleri vardı.⁷⁵ İddiaya göre bir şekilde "gayb dünyası"na şiddetli bir biçimde inanan Sultan Abdülhamid onun müridi olmuştu ve zinhar sözünden çıkmıyordu. Öyle ki 1898'de öldüğünde türbesinin inşası için binlerce altın harcadı.⁷⁶ Hayatta iken sultan tarafından maaşa bağlandı.⁷⁷ Ölümünden sonra ise maaşı çocuklarına ödenmeye devam edildi.⁷⁸ Devletin yatırım yaptığı bu şeyhin ardında bıraktığı silsile bir an bile devletin belirlediği politik sahanın dışına çıkmadı.⁷⁹ Yüzyılın sonlarına doğru Norşin tekkesine bir anlamda itaat eden Kufra tekkesi, kritik süreçlerde Seyda'nın direktiflerinin dışına çıkmadı, Seyyid Ubeydullah isyanı sürecinde, Şeyh Ubeydullah ile Van'da görüşen Şeyh Muhammed Küfrevî, Seyda'nın direktifleri doğrultusunda ona biat etmeyi reddetti. Küfrevî'nin kendisini reddetmesini Gayda ve Norşin'in etkisine yoran Şeyh Ubeydullah'ın yine Gavs'a hakaret etmesi, Küfra tekkesinin o dönemde Gayda ve Norşin tekkelerinden bağımsız düşünülmediğini gösteriyordu.⁸⁰

74 Süleyman Tevfik Özzorluoğlu, *Abdülhamid'in Cinci Hocası Abû'l-Hûda*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 10.

75 Küfrevî, *Pir Muhammed Küfrevî*, s. 34.

76 "Pir Muhammed Küfrevî", *Evliyalar*, <http://www.evliyalar.net/pir-muhammed-kufrevi-k-s/> (erişim 8.12.2015).

77 "Maliye Nezareti'nden Bitlis Vilayetine, Nakşibendi şeyhlerinden Bitlis'te gömülül olan Şeyh Muhammed el-Halidî'nin kesilmiş olan maaşının oğulları ile eşi Fatma Hanım'ın maaşlarına eklenerek yaşadıkları müddetçe ödenmesi arz olunur." Bkz. BOA.BEO. 1866/139880 (6.3.1320 / 12 Haziran 1902).

78 Küfrevî'nin Bitlis'teki tekkesine bizzat Sultan Abdülhamid'in emriyle Bitlis civarındaki birkaç köyün geliri bağışlanmıştı. Ölümünden sonra çocukları başka köylerin gelirlerini de isteyince, artık sultanın bu kadarına razı olamayacağını düşünen Sadrazam Said Paşa devreye girmişti. Bkz. B.O.A.Y.A.RES.117/29, (23.3.1320 /23 Haziran 1902).

79 Mehmet Saki Çakır, *Seyyid Taha Hakkâri ve Nehrî Dergâhı: 19. Yüzyılda Nakşibendi-Halidilik*, Nizamiye Akademi, İstanbul, 2017, s. 154.

80 Seyda, Gavs'ın oğlu Seyyid Nur Muhammed'e gönderdiği mektupta, Küfrevî'nin Ubeydullah'a biat etmediğini, buna hiddetlenen Ubeydullah'ın Gavs'a hakaret ederek ayrıca Seyyid Nur Muhammed'in kendisini ziyaret etmemesini ise düşmanlık olarak addettiğini belirtir ve Ubeydullah'ın Sipkan ve Haydaran aşiretlerinin sahalarına kadar kendi adamlarını göndererek, Gayda ve Hi-

Mirlerin tasfiyesiyle beraber Kürdistan'daki kuvvet dengesi-
nin bozulması, buna bağlı olarak aşiretler arası ve içi çatışmalar-
nın yoğunlaşması, Bitlis özelinde "Zamanın Kutbu" Gavs, "Ho-
caların Hocası" Seyda ve "Cinlerin Efendisi" Küfrevî'yi son de-
rece görünür ve elzem kılmıştı. Bu elzemlik aynı zamanda Bitlis
gibi dağlık bir mekânda, daha çok Hristiyanların elinde olup,
son derece sınırlı olan verimli tarım arazilerinin hızlı bir şekil-
de el değiştirmesine neden oldu.⁸¹ Öyle ki bu üç şeyh birkaç
yıl içinde binlerce dönüm araziye sahip oldular. Elbette arazi-
yi kendi adlarına değil, evliyası bulundukları Allah adına işle-
yip, gelirini dergâha aktardıklarını iddia ediyorlardı ve bu gelir-
le muazzam bir mürit ağı kurdular. Bitlis, Hizan, Müks, Tatvan,
Ahlat, Şırnak ve Van'ın doğu kısmı Gavs'ın, Muş Ovası, Siirt-
Garzan, Erzurum mıntıkasının bir kısmı Seyda'nın, Kars, Ağrı,
Bayezid dolayları Küfrevî'nin, Palu, Varto, Bingöl, Erzurum'un
bir kısmıyla Diyarbakır'ın bir kısmı Septî ekolünden gelen Me-
lekanlı Şeyh Abdullah'ın tekkesinin etkinlik sahasını oluşturu-
yordu.⁸² Kısacası Hakkârî'den Kars'a kadar hemen hemen her
köyde, yaylada ve göçebe aşiretler arasında atamış oldukları bir
halifesi vardı.⁸³ Bütün bu halifelerle geliştirdikleri mektuplaşma
ve rabıta yöntemiyle Kürdistan'ın ve Batı Ermenistan'ın en ücra
köylerini bile kontrol ediyorlardı. Bu açıdan bakıldığında, Bitlis
bu şeyhler döneminde Kürdistan'ı ve Batı Ermenistan'ı kontrol
eden bir kumanda merkeziydi ve Halidî şiddetinin ana üssüydü.
Aynı gelenekten gelen bu üç şiddet atlası, Kürt-Ermeni coğraf-
yasında etkin güç olma mücadelesinde, aşiretler arasında daha

zan tekkelerinin etkilerini kırmaya çalıştığını, kendisinin de buna karşılık söz konusu bölgedeki müritlerini Ubeydullah'ın etkisinden kurtarmaya çalıştığını ekler. Bkz. Tahî, *Mektubat-ı Seyda-yı Tahî*, s. 116-117.

81 Osmanlı toprak mülkiyet sisteminin değişmesiyle beraber vakıf arazilerini mülklerine geçirerek bazen de merkezî otoritenin hibe ettiği araziler veyahut Hizan örneğinde görünen Ermenilerin köylerine el koyarak, şeyhler 19. yüz-
yılın sonlarına doğru artık birer aristokrat olarak ortaya çıkarlar. Bkz. Şengül,
"Halidî-Nakşibendilik ve Medreselerde İlim Anlayışının Dönüşümü", s. 328.

82 Bkz. Harita V.

83 Sait Ebinç, "Doğu Anadolu Düzeninde Aşiret-Cemaat-Devlet (1839-1950)",
yayımlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Ankara, 2008, s. 65.

işlevsel ve yaygın mürit ağı kuran Seyda'nın Norşin ekolü galip çıktı. Kürdistan'ın emirlik sonrası dönemine damga vuran, dinî ve politik-sosyal aktörler olan bu birinci ve ikinci kuşak Halidî şeyhler, 19. yüzyılın sonlarına doğru ömürlerini tamamladılar. Yerlerine gelen, Küfra'dan Şeyh Abdülbaki Küfrevî (Şeyh Muhammed Küfrevî'nin oğlu), Norşin'den Şeyh Hazret Ziyaüddin (Seyda-Şeyh Abdurrahman-ı Tağî'nin oğlu) ve Gayda'dan Seyyid Ali (Gavs-ı Hizani-Sıbgatullah-ı Arvasî'nin torunu, Şeyh Celalleddin'in oğlu) isimli üçüncü kuşak Halidî şeyhler, 20. yüzyılda vilayetteki şiddet sürecinin ana aktörleri oldular.

Seyyid Ali, amcası Seyyid Nur Muhammed 1890'da daha 26 yaşındayken ölünce, Gayda ve bağlı diğer iki tekkenin başına geçti.⁸⁴ Akranları Küfrevî'nin oğlu Abdülbaki ve Tağî'nin oğlu Ziyaüddin gibi mürit ağını genişletip yerel ve merkezî otoriteyle ilişkilerini genişletmek yerine babası Celalleddin gibi "Halidîliğin ağası" olma iddiasını sürdürdü ve kısa bir süre içinde vilayetin nüfuz haritasındaki yerini aldı.⁸⁵ Birkaç yıl sonra, Seyyid Nur Muhammed'in büyük oğlu Şeyh Şahabeddin de Gayda'nın postnişinliğinde iddia sahibi olunca, ikili kısa süreli bir çatışmaya tutuştu. Bugünlerde, ismini Üçüncü Bölüm'de daha sık duyacağımız yeni bir aktör peyda oldu: Aslen Genç'in Şin köyünden olup Sıbgatullah oğlu Şeyh Bahaeddin'in halifesi olan Molla Selim, Gayda'ya geldi. Molla Selim aynı zamanda Seyyid Nur Muhammed'in kızıyla evliydi ve Şeyh Şahabeddin'e icazet veren kişiydi. Yani Şeyh Şahabeddin'in hem eniştesi hem de hocasıydı. Şeyh Celalleddin'in çocuklarına karşı devamlı Şahabeddin'i koruyan Molla, zamanla Gayda'yı yöneten asıl kişiye dönüştü.⁸⁶ Zira Şeyh Şahabeddin'in kuzeni Seyyid Ali gi-

84 Seyyid Nur Muhammed'in vefatına geniş yer ayıran Bitlis gazetesi, matem tutan her yaştan yaklaşık beş bin kişilik bir kalabalığın Gayda'ya akın ettiğini yazıyordu. Uzun uzadıya Seyyid Nur Muhammed'i öven gazeteye göre Nur Muhammed bir yıl önce (1889), Bitlis-Hizan yolu üzerindeki Ermeni yerleşim yeri Sakvanis isimli mezraya yeni bir zaviye inşa edip, "Seyidabad" ismini vermişti ve şimdi bütün bu tekkelerin başına yeğeni (Seyyid Ali) geçecekti. *Bitlis*, no. 195, s. 2 (4.4.1306 / 16 Haziran 1890).

85 Vilayetteki şiddet sahası için bkz. Harita VI.

86 Müfid Yüksel ile 14 Eylül 2018 tarihinde İstanbul-Fatih'te yapmış olduğumuz sözlü görüşme.

bi hem şeyh hem de ağa olup şiddet atlasına dahil olma gibi bir iddiası yoktu. Babasının inşa ettiği Seyidabad tekkesine çekilen Şahabeddin, köylülerle iç içe gözlerden ırak, sakın bir yaşam sürdürmeyi tercih etti. Hem Müslüman hem de Hristiyan köylülerin sempati duyduğu Şahabeddin, büyük cüssesinden ötürü “Hûtê Gewr” (Beyaz Dev/Ejder) lakabını alacaktı.⁸⁷

Seyyid Ali ise, beş yıl sonra, Hizan’daki Ermenilere yönelik şiddet vakalarına karışacaktı. İddiaya göre, sadece katliam yapmakla yetinmemiş, kiliseleri yıkıp yüzlerce Ermeni’yi de zorla Müslümanlaştırmıştı.⁸⁸ Hem Avrupalı diplomatlar hem de Patrikhane tarafından yerel ve merkezî otoriteye defalarca şikâyet edilmesine rağmen, kendisine Jön Türk dönemine kadar dokunulmadı. 1908’de Ermeni köylüler kendisinden şikâyetçi olunca, Bitlis’te gözaltına alındı,⁸⁹ lakin kısa bir süre sonra Bitlis valisi, merkezî otoriteye çektiği telgrafta, seyyidin daha fazla gözaltında tutulması için bir gerekçenin olmadığını, şikâyetçi olanların mahkemeye başvurmaları gerektiğini belirtiyordu.⁹⁰ Yerel hükümet harekete geçmeyince, İstanbul’daki Ermeni basını haber üstüne haber yaptı.⁹¹ Daha sonra ilginç bir şekilde vilayetteki eşraf takımı da kendisinden şikâyetçi olmaya başladı. Emirlik döneminde Muş ve Bitlis muhitini yöneten Selim Paşa’nın torunlarından olan Rüstem Bey ile Muş Ermeni murahhasası Beznik Efendi birlikte İstanbul’a çıktıkları telgrafta Seyyid Ali’nin yargılanmasını talep ediyorlardı.⁹² Bu, aynı zamanda, Halidiliğin kurumsallaşmasından sonra, eski şaşaalı günlerine veda eden emir sülalesinden zevatın şeyh sülalesiyle açık bir yarış içinde olduğu ve fırsat buldukça şeyhlik kurumuyla hesaplaştığını da gösteriyordu.

87 Celile Celil, Ermeni arşivlerine dayanarak, dönemin Ermenilerinin Şeyh Şahabeddin’ne karşı derin bir muhabbet beslediklerini belirtiyordu. Celile Celil ile 5 Şubat 2016 tarihinde Viyana’da yapmış olduğumuz sözlü görüşme.

88 G. Clemenceau, *Les Massacres d’Arménie: Témoignages des Victimes*, Paris, 1896, s. 109.

89 BOA.DH. ŞFR.406/97 (25.5.1324/ 7 Ağustos 1908).

90 BOA.DH.MKT.2656/36 (17.10.1326/ 12 Kasım 1908).

91 *Aravelek* gazetesi Seyyid Ali ve müritlerinin vilayet genelinde serbestçe dolaştıklarını yazıyordu. Bunun üzerine merkezî otorite soruşturma başlatmıştı. BOA.DH.MKT.2683/14 (20.11.1326 / 14 Aralık 1908).

92 BOA.DH.MKT.2886/13 (10. 7.1327/4 Ağustos 1909).

Kısacası, Jön Türk devrimiyle birlikte hem şeyhlik hem de ağalık kurumunu temsil eden Gayda'nın güçlü temsilcisi Seyyid Ali'yi tasfiye etme girişimi pek de başarılı olamadı. Jön Türk rejimi onun etkinlik sahasını daraltsa da, Ermeni temsiliyetinin güçlü olduğu bu Şark vilayetinde, tıpkı Hamidiye Alayları örneğinde olduğu gibi, devlete biat eden (her ne kadar Gayda tekkesi gözden çıkarılmışsa da) etkili Halidî bir şeyhi tasfiye etmek istemiyordu. Ne zaman Seyyid Ali, Kürt Kulübü ile ilişkilendirilip Jön Türklere karşı açıkça cephe aldı, işte o zaman kesin bir şekilde tasfiye edilme süreci başlatıldı.

Aşiret şiddeti: Kronik direniş alanları veya yeni saldırı üsleri

19. yüzyılın ortalarında aşiret reislerine belli tavizler vererek onları merkezî otoriteye bağlama çabaları, Kürt coğrafyasında yitirilmiş olan emirlik dönemi güven ve asayiş ortamını temin etmedi. “Aşiretler dönemi” olarak tanımlayabileceğimiz bu dönemde, eski Kürdistan eyaleti coğrafyasında yeni güçler ortaya çıktı. Sabık eyaletin valisi Kamil Paşa'nın deyişiyle “tehdit ve tedip” edilmesi gereken aşiretler bir türlü Osmanlı erki tarafından idare edilemiyorlardı.⁹³ Hamit Bozarslan'ın da belirttiği gibi bu kaos döneminde “aşiretlerin kitlesel düzeyde yeniden oluşması”⁹⁴ aşiret göçünü hızlandırdığı gibi yeni yurtlarında, artık herhangi bir emirin koruması altında olmayan eski sakin Kürt reayanın kendilerine kıyasla güçsüz aşiret ve Hristiyanlara saldırma, mal ve mülklerini talan etme gibi bir tutumun tekrar çok güçlü bir şekilde ayyuka çıkmasına sebebiyet verdi. Nitekim birkaç yıl önce Avrupalıların Ermenilere hürmet ettiği için yere göğe sığdıramadığı emir Şerif Bey'in tebaası olan Ermenilere artık zulmedildiği, dönemin raporlarına yansımıştır.⁹⁵

93 BOA. I. MVL.484/ 21933 (18.11.1279 / 7 Mayıs 1863).

94 Bozarslan, *Türkiye Tarihi: İmparatorluktan Günümüze*, s. 133.

95 Sinan Hakan, *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867)*, Doz Yayınları, İstanbul, 2011, s. 267.

Bilindiği gibi “aşiret”, dönemin Kürt toplumunda hâkim örgütlenme biçimidir.⁹⁶ Kürt kitlelerinin hiyerarşik örgütlenmesinde “mal” (aile) en alt katmanı, “milet” (millet) ise en üst katmanı oluşturur. Bu iki katmanın arasındaki kategoriye oluşturulan “eşîr” yani aşiret örgütlenmesinin bir kısmı, emirlikler dönemindeki asabiyelerinden sıyrılarak (şehirleşerek) emirlere bağlandılar. Bu anlamda, Bitlis şehri civarındaki Rojkî aşiret örneği, bu tespite son derece uyuyordu. Ama Bitlis’in hinterlandını oluşturan Garzan ve Muş civarındaki aşiretler için bunu söylemek zordu. Bu, tamamen söz konusu muhitlerdeki aşiretlerin “rewendî”⁹⁷ yani konargöçer ya da yarı konargöçer olmasıy-

96 Ahmet Kerim Gültekin’e göre, aşiretin sahip olduğu en önemli boyut “akrabalık” tipi ilişki sistemine dayanmasıdır. Gültekin, “Ortak bir dil konuşan, benzer kültür özellikleri gösteren, kan bağı esasının geçerli olduğu, aynı ortak atadan geldiklerine inanan, ekonomik sosyal ve siyasal birliktelikler oluşturmuş iki veya daha fazla alt soy grubunun yan yana geldiği toplumsal organizasyonlara, özelde antropoloji genelde sosyal bilimler literatürü içerisinde ‘aşiret’ tipi toplumsal örgütlenme denmektedir,” diye ekliyor. Bkz. Ahmet Kerim Gültekin, “Aşiret Ne Anlatır?”, *Kürt Tarihi*, sayı 32, İstanbul, 2018, s. 12-19. Ayrıca Yaşar Kaplan, Kürt toplumunu aşiret bağlamında iç kategorilere ayırıp, dizilimi şu şekilde yapıyor: “Mal” (aile) / “Gund” (köy) / “Qebile” (Kabile) / “Eşîret” (Aşiret) / “Bask” (Aşiret konfederasyonu) / “Mîrgeh” (emirlik) / “Qewm” (Kavim) / “Netew” (Ulus). Bkz. Yaşar Kaplan, “Kürtlerde Kan Bağı, Aşiret, Şehir ve Ulus”, *Kürt Tarihi*, sayı 32, İstanbul, 2018, s. 20-25. Yaşar Kaplan’ın yaptığı kategorizasyonda eksiklikler olduğunu belirtmek gerekir. Daha önce sözlü Kürt tarihi babında yapmış olduğumuz çalışmalardan elde ettiğimiz bilgiler doğrultusunda dizilimi şöyle yapabiliriz: “Malbat” (aile) / “Deste” (aynı babadan birkaç aile) / “Mal” (birkaç desteden oluşur) / “Bavik” (birkaç maldan oluşur) / “Qebile” (Kabile-birkaç Bavik’tan oluşur) / “Eşîr” (Aşiret-birkaç Qebile’den oluşur) / “Bask” (Aşiret konfederasyonu-birkaç aşiretten oluşur) / “Mîrekti” (emirlik-birkaç basktan oluşur) / “Qewm” (Kavim-birkaç mîrektiden oluşur) / “Netew” (ulus-birkaç qewmden oluşur). Ele aldığımız dönemde Kürtlerin ulus olamadığı gerçeğini gözeterek, Netew’i o zamanki dizilime dahil edemiyoruz. Ayrıca aşiret içi “torin”, yani bütün bir aşireti idare eden “yönetici aile” kategorisinin de aşiret mefhumu içinde önemli bir yer teşkil ettiğini de belirtmek gerekir. Öte yandan Hagop Şahbazyan’a göre, her aşiretin “aksakallı” (rûspî) dedikleri rehberleri de vardır. Bkz. Şahbazyan, *Kürt-Ermeni Tarihi*, s. 79. Ayrıca Bkz. A. Vahap Uluç, “Kürtler’de Sosyal ve Siyasal Örgütlenme: Aşiret”, *Mukaddime*, sayı 2, 2010, s. 35-52 ve ayrıca aşiret tipolojisine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Nejat Abdulla, *İmparatorluk Sınır ve Aşiret: Kürdistan ve 1843-1932 Türk-Fars Sınır Çatışması*, çev Mustafa Aslan, Avesta Yayınları, İstanbul, 2009, s. 75-91.

97 Mele Mehmedî Bazîdî, Kürtçenin Kurmancî lehçesini konuşan Kürt aşiretlerini ikiye ayırır: “Rewendî” (göçebe) ve “Yerlû” (yerleşik). Rewendî bölgesin-

la alakalıydı. Aşiretlerin Kürt siyasasında otonom örgütlenmeler olarak ortaya çıkmaları, sadece 19. yüzyıla ait bir durum değildi. Hakeza klasik Kürt mirlikleri döneminde de (13.-18. yüzyıl), her ne kadar politik ve askerî anlamda emirlerle ortak paydalarda buluşsalar da “mîr aşiretlik”⁹⁸ denilen kurumun var olması, aşiretleri kısmi olarak emirlerin güç sahasının dışına çıkarıyordu. Mîr aşiretlik statüsünün (bu bağlamda aşiret reisi o dönem için “aşiret emiri”dir)⁹⁹ verdiği motivasyon ve asabiyyeyle kendi zamansallığını yaratan bu aşiretler, 19. yüzyılda da bu nostaljiden yola çıkarak kendi direniş alanlarının psiko-tarihsel dayanaklarını inşa ettiler. Örneğin Bitlis Emirliği’nin yanı başında “mîr aşiretlik” statüsüne sahip Motkî aşiret konfederasyonunun bir bileşeni olan Hoytî aşiretinin mevcut olduğu coğrafyanın kronik direniş alanına dönüşme sürecini bu çerçevede okuyabiliriz.¹⁰⁰ Hoytî aşireti örneğinde olduğu gibi Bitlis

de (Muş, Erzurum, Van, Kars ve İran sınırı) göçebe aşiretler, yerleşik Kürtler ve Hristiyanlar üzerinde etkin iken (ki bu baskın olma durumu, komşu birçok Türk ve Arap aşiretini asimile edip Kürtleştirmiştir), Yerlû bölgesindeki aşiretler ise (Hakkârî ve Botan) Rewendiler yani göçebe aşiretler üzerinde etkindirler. M. Mahmut Beyazîdî, *Adetên Kurdistan*, çev. Margarita Borisovna Rudenko, Petersburg, 1963, haz. Delîlo İzolî, Den Haag, 1979, s. 40.

98 Mîr aşiretin reisi olan aşiret emirinin rütbesi, hükümet-sancak emiriyle klasik bir Osmanlı uygulaması olan “zeamet beyi”nin arasındaki bir dereceye tekabül ederdi. Aşiret emiri öldüğünde veyahut merkezî otorite tarafından bu rütbeden azledildiğinde, statüsü ve hakları oğluna verilir. Merkezî otoriteye karşı tek sorumluluğu, savaş zamanında sahasında bulunduğu hükümet veyahut sancak emirinin emri altında savaşa katılmaktı. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi: İstanbul’un Fethinden Kanunî Sultan Süleyman’ın Ölümüne Kadar*, V.II, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 581. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz. Şahin, “Tımar Sistemi Hakkında Bir Risale”, s. 923-924.

99 “Mîr” terimi, daha çok şehir ve kale sahibi Kürt emirler için kullanılırdı. Aşiret (taşra) orijinli dengbêjlerin destansı şarkılarında, aşiret reisleri için de “mîr” terimini kullanmaları, taşradaki otorite olan aşiret beyini, kentli muktedir emirle kıyaslamadan ziyade gerçekten de aşiretler arasında, “mîr aşiretlik” statüsünden dolayı öteden beri var olan bir terimsel kullanıma işaret etmekteydi. Nitekim 19. yüzyılda yaşamış olan Kürt dengbêjleri Evdalê Zeynikê ve Fêrtkê Boreza’nın şarkılarında Serhat ve Garzan dolaylarındaki aşiret reislerini tanımlamada kullandıkları “mîr” teriminin kolektif Kürt hafızasında güçlü bir karşılığının olduğunu gösteriyor. (1 Mart 2018’de İstanbul’da Dengbêj Zahiro ile yapmış olduğumuz sözlü görüşme.)

100 Motkî aşiretinin “mîr aşiretlik” olduğunu ilkin Evliya Çelebi’nin *Seyahatnâme*’sinden öğreniyoruz. Motkî aşiret mîri Ali Ağa’nın dönemin Bitlis emiri Ab-

Emirliği özelinde, “mîrektî” (emirlik) denilen aşiret üstü kategoriye pek de eklemelenemeyen Hasanan, Cibran ve Pencînaran gibi konfederasyonlar (büyük bir ihtimalle bu aşiretler de geçen yüzyıllarda “mîr aşiretlik” statüsüne sahiptiler) bu dönemin Bitlis hinterlandında “aşiret zamansallığı”nı oluşturan ana aktörlerdi.¹⁰¹ Bu zamansallıkta, emperyal siyasal güç olan Osmanlı ise onlar için “Rom/Rûmî” idi¹⁰² ve Rom onlar için ekseriyetle “bêbext” (güvenilmez), diplomatik ilişkilerde “derewîn” (sahtekâr), savaş arenasında ise “reş” (gözü kara-acımasız) idi. Bu tanım kabataslak, Osmanlı kimliğiyle özdeşleşmiş, Osmanlıca konuşan elit, yönetici ve askerî tabaka için kullanılırdı.¹⁰³ Nitekim bu kullanımın tarihî bir arka planı da vardı. Örneğin

dal Han ile birlikte hareket etmesi, emire yönelik Osmanlı askerî müdahalelerinde arabulucu rolüne soyunması, az çok bu statünün barındırdığı politik ve askerî niteliklere açıklık getirir. Bkz. Evliya Çelebi Muhammed Zeyli ibn-i Derviş, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, cilt 5, s. 20 ve Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, cilt 4, s. 303-325.

- 101 Bozarslan, “aşiret zamansallığı”nı, toplumsal bir örgütlenme olarak bir aşiretin kendi varoluşunu ve dış dünya ile olan güç ilişkilerini yönetmesine olanak sağlayan özgül bir süreç, şahsına münhasır bir dönem olarak açıklar. Bkz. Hamit Bozarslan, “Sosyotarihsel Bir Perspektiften Aşiret Asabiyyesi ve Kürt Politikası”, s. 127-144, *Kürtler: Milliyetçilik ve Politika*, der. Falih A. Cabbar ve Hoşem Davud, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2017.
- 102 Cemal Kafadar, Osmanlı kültürü, siyasası ve coğrafyasıyla ilintili “Rum” mefhumuna dair ufuk açan çalışmasında, “Rumî” tanımlamasının 11. yüzyıldan itibaren eski Bizans sahasında yaşayan Türk dilli insanların bir kısmının o coğrafyaya ait ve onun kültür mirasıyla gündelik hayatın akışı içinde hemhal olmak babında kullanıldığını, bazen Anadolu’ya yakın bir coğrafya için kullanılsa da, kullanılan siyasi, fiziki ve kültürel coğrafyaların her zaman örtüşmediğini, yani sabit bir sınır için kullanılmadığını belirtir. Nitekim Yavuz Aykan’dan alıntılanarak Kürtler nezdinde “Eskerên Romî” kullanımının Kürtler arasında hâlâ canlı olduğunu da ekler. Cemal Kafadar, *Kendine Ait Bir Roma: Diyar-ı Rum’da Kültürel Coğrafya ve Kimlik Üzerine*, Metis Yayınları, İstanbul, 2017, s. 39, 43, 46.
- 103 Arshak, 1948’de “Rom”u şöyle tarif ediyordu: “Tahminen 40 yıl öncesine kadar ‘Rom’ tanımı, *Bosphore* (İstanbul boğazı) ile *Asia minor* (Anadolu) arasında yaşayan her ılgacı, fatih için kullanılırdı. Rumilerin sınırı Samsun-Sivas-Kilikya meridyeninin batısına kadar uzanırdı. Romalılar, Bizanslılar ve Türkler hepsi birbirinden farklı bir şekilde “Romi” idiler. Bu terim tanırtanımazlık ve bunun gibi kötülüklerle aynı anlamda kullanıldığı gibi, içinde büyük onursuzluk ve rezilik barındırıyordu. Bu tanımlama hâlâ günümüzde izole, modern hareketlerden etkilenmeyen Kürt aşiretleri, kuzeydeki bazı Arap kabileleri, batıdaki İranlılar ve Ermeniler arasında kullanılmaktadır.” Arshak Safrastian, *Kurd û Kurdistan*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2007, s. 11-12.

Bedirhan Bey, isyandan sonra İstanbul'a getirildiğinde ifadesinde, Rom'un, yani Osmanlı'nın Kürtler nezdinde "güvensiz" olarak kodlanmasından bahseder. Bedirhan Bey'in, "Biz isyan ettiğimizde, Osmanlı bize güvence verip, canımıza ve malımıza bir zarar gelmeyeceğini söylediğinde, biz 'yalandır, hiledir' diye Osmanlı'ya katiyen inanmazdık," şeklindeki ifadesi, Kürtler nezdinde "güvenilmez Rom" algısının aşiret hukukunun geçerli olduğu klasik Kürt emirlik dönemine kadar uzandığını gösterir.¹⁰⁴ Daha sonra Kürt şeyhler arasında da belirginleşen söz konusu söylem, Kürtlerin Osmanlı Devleti'ne karşı var olan olumsuz algılarının sınırlı olmadığını gösteriyordu. Nitekim Nakşibendî-Halidî silsilesinin önemli figürlerinden biri olan Şeyh Abdurrahman Tağî, Şeyh Ubeydullah İsyanı için aşiretler arasından savaşçı tedarik etmekle görevlendirdiği halifelerine gönderdiği mektubunda "Rom'un bu işi öğrenmemesine dikkat edilmesi gerekiyor," cümlesiyle Osmanlı'nın klasik bir parçası olmadığını adeta ilan ediyordu.¹⁰⁵ Yine aşiretlere dönecek olursak, Sason naibi ve eski Siirt mutasarrıfı Fazıl Efendi, 1895'te, Hamidiye Alayları'nın banisi Şakir Paşa'ya yazdığı bir raporda, Kürt halkının çoğunluğu Müslüman olduğu halde, hükümeti "yabancı" olarak gördüklerini ifade ediyordu.¹⁰⁶

Pierre Rondot'nun 1930'larda, Bitlis Vilayeti'nden Suriye'ye kaçan Kürt ağa ve şeyhlerin bilgilerine başvurarak hazırladığı dosya, aşiretlerin en az yüz yıllık bir zaman diliminde, "Rom" ile yaşamış oldukları sancılı ilişkilere ve dönüşümlere ışık tutuyor.¹⁰⁷ Rondot'nun aktardığına göre, 19. yüzyıl boyunca top-

104 Ali Aktan, *Muharrerat-ı Nadire*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018, s. 148.

105 Tahî, *Mektubât-ı Seyda-yı Tahî*, s. 121.

106 Demir, Dinç, Işık, Şahin, "Kürdistan Malumatı", s. 218.

107 Rondot'ya göre, dönemin Kürt toplumu "raiya" ve "eşir" (aşiret), iki ana kategoriyi ihtiva eder. Raiya, aslında Kürt aşiretlerinin asimile edip Kürtleştirdiği çeşitli kavimlerden oluşur, aşiretler arası veya aşiret içi çatışmalarda taraf tutmaz, kan davalarında "kisas" uygulamayıp daha çok "kan parası"nı kabul eder, tanımla uğraşır. Eşir ise zorbadır, talan ve raiyattan elde ettiği haraçla geçinir. Kan davalarında daha çok kisası uygular. Bunlar "koçer" (konargöçer) ve "akıncı" (yerleşik) olarak ikiye ayrılırlar. Pierre Rondot, "Les Tribus Kurde", *Institut Kurde de Paris* (archive speciale). no. Fr.L. s. 299.

rağa yerleşmeye özendirilen Hasanan, Cibran, Hoytî¹⁰⁸ ve Pencînaranlar ancak merkezî otorite tarafından silah zoruyla iskân edildiler. Ancak toprağa yerleştirilmeleri, onları devletle çatışan birer aktör olmaktan çıkarıp biat eden tebaaya dönüştüremedi. Zira Ziya Gökalp'in de dediği gibi "aşiret mefkûresi" Kürtler için başat güçtür¹⁰⁹ ve ekseriyetle devletle çatışır ve devletin onun için öngördüğü projeleri zinhar kabul etmez. Öyle ki hâkim devletin projelerini (Fars, Arap, Türk fark etmez) kendisi için ontolojik bir tehlike olarak görür.¹¹⁰

Merkezileşme baskısıyla parçalanan aşiretlerin tekrar toparlanarak "talan ekonomisi" temelinde örgütlenmesi, Kürdistan'daki yapı taşlarını yerinden oynattı.¹¹¹ Öyle ki eski simetrik güç yoğunlaşmasının bozulması, yeni güçlü aktör olan aşiret mefhumunu 19. yüzyılda yoğun bir şiddet sarmalına soktu.¹¹² 19. yüzyıla kadar Kürt toplumunda iktidar ilişkilerinde ikincil konumda olan "aşiret asabiyesi"nin bu yüzyılın ikin-

108 Hoytî aşireti, Garzan, Motkî ve Muş ovası üçgeninde yer alan yarı dağlık araziye dağılmış kalabalık köylere sahipti. Aşiretin en güçlü kabilesi "Mala Mîrza Begê" idi. Meşhur Mîrza Bey ile oğlu Musa Bey'in reisliğini yaptığı bu kabile, serfleştirdikleri Ermeni köyleriyle beraber yüzlerce yerleşim birimine hükmederdi. Rondot, "Les Tribus Kurde" (Le Plaine de Mus /Xwêt).

109 Gökalp'in "mekfûre"den kastı, aşireti oluşturan psikoloji ve içinde barındırdığı temel motivasyonlardır. Ona göre şiddet ve bağlılık, mefkûrenin olmazsa olmazlarıdır: "Kürtlerin askerlikten kaçığına bakanlar, bu kavmi mefkûresiz (ülküsüz) zannederler. Yahut korkak zannederler. Halbuki Kürtlerde mefkûre gayet kuvvethidir. Fakat bu mefkûre, vatan mefkûresi olmadığından askerliğe meyilleri yoktur. Buna mukabil, aşiret mefkûreleri çok şiddetlidir. Hayatlarını, servetlerini, evlatlarını bu mefkûreye feda etmekten kadın erkek, çok büyük zevk duyarlar. Aşiret kavgalarında gösterdikleri kahramanlıklar, ibraz ettikleri fedakârlıklar şayan-ı takdirdir." Bkz. Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1992, s. 39.

110 Bir aşiret reisi, Tanzimat'ı, "Müslümanların maneviyatını yok eden, gerçek müminleri inançsızlığa iten ve aşiretine zarar veren bir uygulama" olarak tanımlıyordu. Bkz. Layard, M.P, *Discoveries Nineveh And Babylon*, s. 20.

111 Bu sarsıcı dönemde aşiretlerin parçalanması, yeniden birleşmesi gerçeğini göz önüne aldığımızda, konumuzu oluşturan Hoytî, Pencinârî, Hasanan ve Cibran aşiretlerinin içinden "torin" denilen yönetici ailelerin zamanla genişleyerek kendi başına bir kabileyi oluşturdıklarını, geri kalan aşiret kollarının da ikinci konuma düştüklerini ve bu dönemde aşiret içi çatışmaların en büyük sebebinin, talan ve toprak hasılatından torini oluşturan kabilenin büyük paya sahip olma teşebbüsü olduğunu söyleyebiliriz.

112 Ebinç, "Doğu Anadolu Düzeninde Aşiret-Cemaat-Devlet (1839-1950)", s. 64.

ci yarısından sonra birincil konuma yükselmesi, onu merkezî otorite karşısında yegane direniş alanı haline getirdi.¹¹³ Söz konusu asabiyyenin bozulması için çeşitli önerilerde bulunan dönemin devlet erkânının derdi, aşiretlerin tamamen biat etmesinden çok, dönemsel olarak onlardan yararlanmaktı.¹¹⁴ Bitlis çevresindeki platolarda mevcut olan ve konfederasyon tarzında örgütlenen Hasanlı, Cibran, Hoytî ve Pencinaren aşiretleri, devletle uzun dönem iletişime geçmeyi bile kabul etmedi.¹¹⁵

- 113 Bozarslan, “asabiyye” kavramını aşiret özelinde şöyle açıklar: “Antropolojide aşiretlerin yeniden oluşumunu ya da yeniden aşiretleşmeyi ve bazı Ortadoğu toplumlarında yaygın bir fenomen olarak şiddeti açıklayan parçalı olmayan, dinamik bir model çerçevesinde kullanılabilir.” Bozarslan, “Sosyotarihsel Bir Perspektiften Aşiret Asabiyyesi ve Kürt Politikası”, s. 130. Ayrıca bu zaman diliminde, dengbêjler tarafından şarkılaştırılan aşiret direnişleri, Kürt sözlü edebiyatı ve tarihinin 19. yüzyıldaki numunelerini teşkil ederler. Merkezî otoritenin aşireti için öngördüğü iskân projesine karşı Muş-Mutki arasındaki dağlarda direnen meşhur Hacı Musa Bey’in babası Mîrza Bey’e dair Dengbêj Reso tarafından söylenen “Lêxe Bavo Lêxe, Rom Revî di Deystê de” (Vurun ha Babam Vurun, Rom Kaçıyor Ovada) isimli şarkı, bir aşiretin Bitlis çevresindeki dağları nasıl direniş alanına çevirdiğini gösterir. (Bu Kürtçe şarkı 12 Mayıs 2018’de İstanbul’da Dengbêj Mihemedê Beyro’dan derlenmiştir.)
- 114 Geylanigil’in Kürt aşiret asabiyyesinin bozulması için devlete önerdiği reçete, “eğitim”dir. Kolonyalist bakış açısına sahip bu Osmanlı aydını, aşiretlerin ıslah edilmesi ve çapulculuk gibi pratiklerden vazgeçmesi için, devlete aşiretler için okullar yapmasını şiddetle önerir. Lakin bu öneri uzun yıllar dikkate alınmaz. Bkz. Safvet Geylanigil, *Memalik-i Osmani’nin Coğrafya-yı İktisadî*, Kanat Kitapevi, İstanbul, 1910, s. 34-36. İleriki yıllarda aşiret asabiyyesinin ilgası için devletin önerileri çeşitlilik gösterir. “İskân” ve “gazete neşri” gibi birbiriyle pek de uyumlu olmayan projeler konuşulur ve 1880’lerde uygulanır. Bkz. Karademir, *Osmanlı’nın Son Yüzylında Kürtler: Modernleşme, Merkeziyetçilik ve Kürtler*, s. 84. Bitlis civarındaki aşiretlerin yerleşik yaşama zorlanması ve Bitlis gazetesinin yayın hayatına başlamasıyla söz konusu önerilerin pratiğe geçtiğini görüyoruz. 1880’lerde Bitlis Vilayet Matbaası kurulduktan sonra 1884 yılının Nisan ayında Bitlis gazetesi çıkarılır. Devletin resmî propaganda aracı olan bu yayın, 1900’lerin ortasına kadar yayın hayatına haftalık olarak devam eder. Bkz. Uygur Kocabaşoğlu, Ali Birinci, “Osmanlı Vilayet Gazete ve Matbaaları Üzerine Gözlemler”, *Kebikeç*, sayı 2, 1995, s. 101-122.
- 115 1846 yılında devlet bu aşiretler arasında nüfus sayımı yapmak ister. Aşiretler bu niyete karşı çıkıp topluca İran tarafına geçerler. Aşiretlerin İran tarafına geçmesi, ödenen beri tartışmalı olan Osmanlı-İran sınırının bir sorun olarak uluslararası arenada İngiltere, Rusya gibi küresel güçlerin hakemliğinde tekrar çizilmesi anlamına geliyordu. Bu yüzden Osmanlı Devleti bu aşiretler arasında nüfus sayımı yaptıktan vazgeçer. Bu da devletin daha uzun bir süre boyunca bu aşiretlerden asker ve vergi anlamında yararlanmayacağı anlamına geliyordu. Bkz. BOA,A.MKT. 53/96 (14.11.1262 /4 Kasım 1846).

Nitekim o yıllarda (1853) devlet Kırım Savaşı için Bitlis çevresindeki aşiretlerden tekrar asker toplamak isteyince¹¹⁶ Hasanan aşireti mensupları ayaklanıp Muş ovasındaki Ermeni ve reaya Kürt köylerini yakıp yıktılar.¹¹⁷ Bitlis'in dağ aşiretleri nezdinde de durum farklı değildi. Devlet her ne kadar Hizan, Şirvan, Hezo ve Garzan emirlerini tasfiye, Hoytî ve Pencinarî gibi aşiretlerin reislerini cezalandırsa da bu muhitteki aşiretlerle de herhangi itaatvari bir bağ kuramadı.¹¹⁸ Devletin atamış olduğu müdür ve kaymakamlar, aşiretlerden çekindikleri için görev yerlerinin yakınlarına bile gidemediler, zira bütün bu muhitler aşiretlerin kronik direniş alanlarıydı.¹¹⁹

Garzan'da "Mîrê Kal" isimli emir tasfiye edildikten sonra, merkezî otorite Pencinar aşiretine yöneldi.¹²⁰ Pencinarîlerin Garzan dağlarını direniş sahasına dönüştürmesi, söz konusu bölgede Tanzimat'ın uygulanmasını imkânsız hale getirdi.¹²¹ Ardından devletin iskân siyasetine tekrar yönelmesi, var olan direniş gücünü yeni bir safhaya geçirdiği gibi direniş alanını da son derece genişletti.¹²² Örneğin, Malazgirt havalisinde ya-

116 "Din ve devlet" temalı savaşlarda 12-70 yaş arasındaki erkeklerin silah altına alınması uygulaması, "nefir-i 'amm" olarak tanımlanıyordu. Bkz. Kumbur, "Osmanlı Ordusunda Zorunlu Askerlik ve Aşiretler: Doğu ve Güneydoğu Anadolu Örneği (1843-1880)", s. 87.

117 BOA,İ.MVL.269/10320 (1.7.1269/ 11 Nisan 1853).

118 BOA,A.MKT.23/59 (9.4.1261/ 17 Nisan 1845).

119 Aşiretlerin Bitlis şehir merkezini güçlü bir şekilde tehdit etmesi, zaten yıllardan beri şehrin dışına bile çıkamayan müdür Ahmed Bey'i makamından etti. Yerine Cizre'den bir müdür atandı, lakin o da kenti tehdit eden aşiret şiddetine çözüm bulamadı. BOA,İ.MVL.361/15804 (23. 2.1273/ 24 Ekim 1856).

120 Sebrî, *Şerrên Sasûnê* (1925-1937), s. 16-18.

121 Kürdistan Valisi Halil Kamil Paşa, aşiretlere her zaman "şiddet" uygulamanın doğru olamayacağı ve Tanzimat sürecini sekteye uğratacağını belirtir. Şevki Bey'in beceriksizliğinde de ayyuka çıktığı gibi, aşiretleri cezalandırmanın "zaman" ve "mekân" mefhumlarına göre farklılık gösterdiğinin her zaman hatırdta tutulması gerektiğini özellikle ifade eder. BOA,A.MKT. MHM.253/51(29.7.1279/19 Ocak 1863).

122 Osmanlı, 19. yüzyıl iskân siyasetinde, geçen yüzyıllara göre daha spesifik yöntemler izler. Daha 1842'de çıkarılan İskân Kanunu uyarınca aşiret reislerine mühürler dağıtılır, aşirete tabi fertlerin aşiret muhiti dışına çıkması aşiret reisinin mühürlü iznine bağlanır ve yine aşiretlerin yurt edindikleri sancak ya da kazanın dışındaki herhangi bir yaylaya ya da kışlak köye gitmeleri kati suretle yasaklanır. Her ne kadar resmî Türk tarihi tezi bu siyaseti, "aşiretlerin eko-

rı göçebe bir yaşam sürdüren Hasanan Konfederasyonu soluğu İran'da aldı. Devletin genel iskân için birden fazla politika yürütmesi, Hasananları eski bölgelerine dönmeye ikna edebildi.¹²³ Yarı yerleşik, yarı göçebe olmak şartıyla Hasananların yurtlarına dönmesi devlete yine de o muhitte askerî ve ekonomik alan açmadı. Buna karşılık Hasananlara, Ermeni köylerinin peşkeş çekilmesi, Sünniliği çok da özümseyemeyen (ama resmîyette devletin Sünni olarak tanıdığı) ve aslında Êzîdîliğin derin emarelerini üzerinde taşıyan bu aşiretleri, Sünni-ortodoks ideolojiye çekme çabası olarak görmek gerekir. Böylece Tanzimat'ın ruhuna

nomik ve sosyo-kültürel şartlarının iyileştirilmesi amacının güdüldüğü" gibi pragmatist ve iyimser çıkarımlarda bulunsa da bütün bu eylemlerin amacı, devletin merkezî yapısını güçlendirmek ve ıslah etmektir. Yusuf Halaçoğlu, XVIII. Yüzyılda İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, s. 7; Yusuf Halaçoğlu, Osmanlı Kimliği ve Aşiretler, Bab-ı Ali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2010, s. 76-77; Nejat, İmparatorluk Sınır ve Aşiret: Kürdistan ve 1843-1932 Türk-Fars Sınır Çatışması, s. 22-24. İskân siyaseti, söz konusu dönemin Kürt toplumu için bir sendromdur. Öyle ki Pencînar aşiretinin ağa kategorisini oluşturan "Mala Faro"ya mensup Kasım Ağa'nın devletin iskân politikası yürüttüğü bu zaman diliminde dünyaya gelen oğluna "İskân" ismini vermesi, söz konusu politikanın dönemin Kürt aşiretleri nezdinde ne kadar önemli ve derin bir yer edindiği izlenimini veriyor. Zeynelabidîn Zinar, Jinewariya Derwêşê Sado, Nas Yayınları, İstanbul, 2011, s. 10.

- 123 İskân siyasetinin mühim bir safhasını oluşturan "aşiret iskânı" konusunda, hedeflerine ulaşmak için merkezî otoritenin birden fazla politika yürüttüğü söylenebilir. Aşiret profilinin, politik-askerî dinamik ve etkisinin bu politikalarda etkin olduğu gerçeği göz önüne alındığında, çoğu zaman şiddetin yanında "uzlaşma" seçeneğinin de kullanıldığı görülüyor. Bkz. Yonca Köksal, "Coercion and Mediation: Centralization and Sedentarization of Tribes in the Ottoman Empire", *Middle Eastern Studies*, cilt 42, no. 3, 2006, s. 472. Öyle ki, 1800'lü yılların başından beri Muş bölgesinde göçebe olarak yaşayan Hasanan aşireti, Osmanlı-Rus savaşlarında her ne kadar Osmanlı cenahında savaşmış olsa da (örneğin 1828'de İran sınırındaki Rus saldırıları karşısında Osmanlı'nın düzenli birliklerinden daha çok dirense de) Osmanlı merkezî erkinin baskılarına maruz kalır. Bkz. P. Averyanof, 19. Asırda Rusya, Türkiye, İran Muharebeleri Türk-İran-Rus Kürtlerinin Vaziyet-i Hazıraları, çev. Yüzbaşı Mustafa Efendi ve Mülazım Adil Efendi, Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, Ankara, 1926, s. 33. Kaldı ki 1848'in Aralık ayında 200'den fazla aileden müteşekkil Hasanan ahalisi İran tarafına geçerken Osmanlı ordusu tarafından engellenir. Bkz. BOA, A.MKT.MHM.18/83 (01.02.1265 /28 Aralık 1848). Kalabalık bir kabile mevcudiyetine sahip bu aşiretin "daha fazla şiddet"le yola getirilemeyeceğine kanaat getiren Osmanlı saray, aşiret reisi Rızgan ile uzlaşır ve kendisine 500 kuruş aylık maaş ve aşiret efrafina da firarı Bitlis Emiri Şeriften kalma Malazgirt Ermenilerine ait harabe köyleri verir. BOA, A.I.MVL, 159/4585 (28.02, 1265/ 24 Ocak 1849).

ters olan bu devlet eyleminin, Bitlis civarındaki Müslüman olmayan kitlelere karşı başlayan sınırsız aşiret şiddetini teşvik ettiği kolaylıkla söylenebilir. Öteden beri merkezî otoriteye karşı kronik direniş alanları olan bu muhitler, bu bağlamda artık diğer kitlelere-alanlara karşı “aşiretlerin saldırı üsleri” olarak kullanıldı.¹²⁴ Devletin bu kronik direniş alanlarına yahut yeni saldırı üslerine yaklaşımı eski yüzyıllarda olduğu gibi klasikti.¹²⁵ Osmanlı merkezî yönetimi için bu alanlar “haşarat” yerleriydi ve şiddet en sonuç alıcı çözüm yoluydu. Nitekim daha sonra “medeni İstanbul”un “vahşi Kürd”ü¹²⁶ “terbiye etme” çabasının bir ayağını Kürtleri “zorla silah altına almak” eylemi oluştuyordu.¹²⁷ Öyle ki aşiretlerden gönüllü askerler peyda olmayın-

124 Bitlis aşiretlerinin direniş alanlarını nasıl saldırı üslerine dönüştürdüklerini, mesnetsiz yönetici Şevki Bey örneğinde daha açık seçik görebiliyoruz. Şerif Bey'den sonra Kürdistan eyaleti içinde bulunan Bitlis-Muş bölgesini idare eden Kaymakam Şevki Bey'in (merkezî otoriteye atanmıştır artık) bölgedeki aşiretlere uyguladığı şiddetin sonucu ağır olur. Dönemin Muş ve Bitlis eşrafının da çatışmalı sürece dahil olması, 1863 sonbaharında Hasan, Seydan ve Heyderan aşiretlerinin Muş mutasarrıfı Şevki Bey'in konağını basarak, hapishanedeki kendi mahkûmlarını kaçırmalarına sebebiyet verir. Bkz. BOA.A.MKT.MHM.253/51(29.7.1279/19 Ocak 1863). Aynı yıl, aynı pratik Bitlis merkezde de sergilenir, Modikan aşiretinden bir Kürt, bir Ermeni köylüyü kalettiği için Bitlis hapishanesine atılınca, Modikanlı yüzlerce atlı geceleyin Bitlis'i basıp hükümet konağını yakar, ardından katil zanlısını hapishaneden kaçırlar. Kaçmadan önce ise şehri talan etme girişiminde bulunurlar. Devletin “rakip aşiret”e haber vermesiyle (büyük ihtimal “Belekan” aşiretidir, zira bu aşiretler o dönemde kan davalıdır), Modikanlar şehri talan etmeden ayrılırlar. BOA.MVL.646/96.(15.9.1279 / 6 Mart 1863).

125 Tarih içinde, Osmanlı'nın Kürt kitlelerine (daha çok “ekrad” şeklinde ifade edilir) son derece hâkim ve ötekileştiren bir bakış açısıyla yaklaşması, Kürtlere özgü bir durum olmadığı gibi, “etrak” olarak nitelendirilen Türkmen aşiretler ve sair gruplara karşı da bu dil kullanılır. Söz konusu tanımlamalar için Bkz. Mele Kerem Soylu, *Mesail-i Mühimme-i Kurdistan*, Diyarbakır Kürt Enstitüsü Yayınları, Diyarbakır, 2010, s. 16-17.

126 Osmanlıca “akvam-ı vahşiyye-i Ekrad” (vahşi Kürt kavimleri) anlamına gelse de Osmanlı cenahının bu tabiri daha çok Kürt aşiretleri için kullandığını biliyoruz. “Kavim”den kasıt burada daha çok aşiretlerdi. Nitekim Hakkâri Valisi Mehmed Reşid Paşa, 1855'te İstanbul'a gönderdiği raporda “vahşi Kürt kavimleri”ne karşı askerî şiddet kullanılmazsa şımaracaklarını ve Osmanlı erkine diz çökmeyeceklerini iddia ediyordu: BOA.I.MMS.4/135 (11.4.1271/ 1 Ocak 1855).

127 Osmanlı, sırf Kürtleri ikna edip düzenli orduya dahil edebilmek için Diyarbakirli Kürt bir hanedana mensup olan Osman Nuri Paşa'yı gönderir. BOA.I.DH.328.21415 (13.01.1273/ 25 Eylül 1855). Lakin Osman Paşa'nın

ca, Garzan'da Pencinariler ve Mutki'de Hoytilere askerî seferler düzenlendi.¹²⁸ Hoytilerin saldırıları sonucu Mutki kaymakamı, emrindeki otuz kadar jandarmayla bir Ermeni köyüne sığındı. Bu, Hoytilere dağlardan inip Muş Ovası'ndaki görece daha güçsüz Ermeni köylerini işgal etmek için de gerekçe oldu. Yani devlet şiddeti, ilk zamanlarda kendisine karşı olan aşiret şiddetinin dolaylı olarak Ermenilere yönelmesine sebebiyet verdi.¹²⁹

Tanzimat projesinin ekonomik hedeflerinin farkında olduğunu gördüğümüz Pencinarilerin, Êzîdilerin yardımıyla Şirvan

Kürt kimliği, aşiretleri düzenli orduya asker vermeleri babında pek etkilemez. Muş ve Bitlis'te bulunduğu sırada aşiretlere asker vermeleri konusunda baskı uygulay (Gülay Durmaz, "Püsküllü Bela: Diyarbakırlı Osman Nuri Paşa Divanı'nda Fes", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 26, 2014, s. 202-203). Osman Paşa'nın bu şiddet döneminde aşiretlerden binlerce kişiyi zorla askere alması ve 1850'lerde Rusların Muş ve Kars dolaylarını işgal etme girişiminde bu askerleri öne sürmesi, onun, kolektif Kürt hafızasında "olumsuz bir figür" olarak kalmasını sağladı. Nitekim dengbêj Reso tarafından günümüze ulaştırılan "Osman Nuri Paşa / Sefera li Ser Qersê" adlı tarihî anonim Kürtçe şarkı onun "Kürt topraklarında olumsuz bir yönetici" oluşunu vurgular. Bkz. Dengbêj Reso, "Sefera Li ser Qersê/Osman Nuri Paşa", (2018, Ağustos), [video dosyası] <https://www.youtube.com/watch?v=YYZliZHdujk>. adresinden elde edilmiştir. Dahası özellikle Erzurum müştri olduğu dönemde bile (bkz. BOA.HAT.1242/48300 (27.7.1254/16 Ekim 1838), Kaskan aşireti reisi Yusuf Pertev Bey'le yaşadığı çatışmalar, merkezî otoriteye baş eğmeyen bir aşiretin kökünün kazınmasına neden olur. Yıllar sonra Ebuziyya Tevfik bu hazine olayı, Osmanlı İmparatorluğu'nda "ilk yerli piyes" olan "Ecel-i Kaza" adlı eserinde işleyecekti. Erzurum valisinin (E. Tevfik burada valiyi "Laz Ahmed Paşa" olarak isimlendirir) kızına aşık olan Pertev Bey'in aşiretinden yüzlerce adamın ölmesiyle sonuçlanan öyküde, valinin kızına hitaben kullandığı bir diyalog, dönemin devlet nezdindeki "Kürt aşireti" algısını gözler önüne serer: "Hanedanının saraylarını bırakıp da Kürt çadırlarında yatacak... Utanmaz! Senin büyükbaban onların elinde öldü. Ben kimim? Pertev kim? Ben bugün padişahın bir veziriyim... O bir Kürt... Bir kanlı köpeğin oğlu... Bir asi... Bir haydut. Daha babamın kanı kullandığı kılıçta duruyor. Ona vereceğime kara top-rağın ne suçu var? Gebersin." Bkz. Sedat Ulugana, "Kürtlerin En Eski Tiyatro Eseri: Ecel-i Kaza", *Bîrnebûn*, sayı 54, Stockholm, 2012, s. 70.

128 "Sason, Huyut (Hoyti) ve Mutki kazaları aşiretleri her ne kadar başta uya-caklarının garantisini verdikleri asker toplama kurasına karşı çıktıkları için üzerlerine kuvvetli askerî birlikler gönderilmesi." BOA.C.DH./160/7965 (4.11.1268/20 Ağustos 1852); "İki seneden beri Sason-Garzan muhitinde vergi ve asker toplamasına engel olan eşkiyaların cezalandırılması için Si-irt kaymakamı Kenan Paşa'nın görevlendirilmesine karar verilmiştir." Bkz. BOA.İ.DH.265/16498 (3.4.1269/ 14 Ocak 1853).

129 BOA.A.MKT.MHM. 353/25 (22.11.1282 / 8 Nisan 1866).

ve Garzan dolaylarındaki maden ve petrol yataklarını koruması ve Osmanlı birliklerinin bu sahaları ele geçirmelerini engellemesi, aşiret şiddetini yeni bir merhaleye taşıdı. Öyle ki bu yıllarda yolu Kürdistan'dan geçen oryantalistlerin dikkatini çeken zengin maden yatakları için daha emirlikler döneminde kıyasıya bir mücadele yaşanmıştı.¹³⁰ Diyarbekir Valisi Murad Paşa'nın Garzan'daki yataklar için Şirvan Emiri Salih Han ile giriştiği çatışmada, o zamanlar yine söz konusu aşiretler taraftır.¹³¹ Yani aşiret şiddetinin dayanaklarından birini de ekonomik kaynakların merkezî otoritenin eline geçmesini engelleme çabası oluşturunuyordu. Öyle ki 1858 Arazi Kanunnamesi, adı geçen aşiretler için talan ve haraçtan elde edilen gelirin yanı sıra yeni bir ekonomik kazanç ve siyasal etkinlik alanı açtı. Öyle ki ucuz fiyata geniş "mîrî araziler"i elde ettikleri gibi, öteden beri yerleşik olup tarımla uğraşan köylüleri "ortakçı" olmaya zorladı. Bu da yeni siyasal ve sosyal alanların aşiretler tarafından pervasızca kullanılması anlamına geliyordu. Hasananlar Bulanık-Malazgirt, Cibranlar Varto-Genç, Hoytiler Mutki-Muş ve Pencinariler Garzan-Siirt dolaylarındaki Ermeni ve aşiretsiz yerleşik Kürtleri bu bağlamda tamamen serfleştirdiler. Aşiret ağaları bu kanunname bağlamında birer emire dönüştüler ve bu kanunnameyle ele geçirdikleri araziler, artık Osmanlı'nın hükmünün geçmediği topraklardı.

Hamidiye Alayları: Aşiret şiddetinin devlet hizmetine sokulması

Kürdistan'da yeni idari düzenlemeler ve merkezî otoritenin atadığı sadık, eğitilmiş yöneticilerin gösterdiği çabaların, Kürtler nezdinde şeyhlerin güç ve itibarlarını bir türlü kıramaması veyahut en azından potansiyellerinin tamamını devlet erkinin

130 J.G. Taylor, "Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Euphrates and Western Tigris, and Ancient Ruins in Their Neighbourhood", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, cilt 35, Londra, 1865, s. 57-58, akt. Karademir, *Osmanlı'nın Son Yüzyılında Kürtler: Modernleşme, Merkezîyetçilik ve Kürtler*, s. 368.

131 Salihe Kurê Xan Budaq, *Dîroka Nijada Şêrwan*, s. 101-14.

hizmetine sokamaması, aşiretlerin tamamen şeyhlerin kontrolüne girmesi gibi nedenler, Abdülhamid ile Kürt aşiretleri arasında bir barış sürecini elzem kıldı. 1871’de Vilayet Nizamnamesi ile aşiret beylerinin bürokrasiye eklemlenmesiyle (aşiret ağalarının bir kısmı “aşiret-nahiye müdürü” sanı ile maaşa bağlanır) barışın ilk adımı atıldı.¹³²

Emirliklerin tasfiyesinden sonra bir nevi “direniş alanları”na (bu direniş alanları daha çok yüksek rakımlı yaylalar veyahut dağ köyleridir) çekilip, kentlerle ve dolayısıyla merkezî otoritenin Kürdistan’daki bürolarıyla da ilişkilerini kesen aşiretler, şeyhlerinin çağrısıyla 93 Harbi’ne (1877-1878) katıldılar. Bu savaş kesinlikle Halidî şeyhler için bir güç sınavı, aşiret ağaları için de uzun yıllardır temas kurmadıkları devletle barışmak için bir fırsattı. Lakin hem Halidî şeyhlerin hem de aşiret ağalarının savaş esnası ve sonrasında sergiledikleri pratikler, devletin umutlarını kırdı. Bu, aynı zamanda Osmanlı Devleti’nin Kürt aşiretlerine yönelik önyargısının tekrar hortlmasına da neden oldu.¹³³ Bedirhanilerden Osman ve Hüseyin Kenan beylerin bu kaos dönemini fırsata çevirerek Cizre ve Siirt civarlarında onlarca aşireti bir araya getirerek yönetimi devralmaları,¹³⁴ aşiretlerin 93 Harbi’nin yarattığı otorite boşluğundan yararlanarak bu topraklarda tamamen özne olma niyetinin bir sonucuydu.¹³⁵ Siirt ve Bitlis civarındaki Reşkotan, Motkan ve Êzdî aşiretlerinin destek verdiği bu isyan, kısa sürede Van Gölü hinterlandına kadar yayıldı. Bedirhaniler bu muhitteki bütün Osmanlı yetkililerini tutuklayarak, hazine ve silah depolarına el koydular. Bölgede tekrar, Bedirhaniler eliyle Botan (Azizi) Emirliği tesis olunca, Osman Bedirhan adına hut-

132 İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 65.

133 Ebinç, “Doğu Anadolu Düzeninde Aşiret-Cemaat-Devlet (1839-1950)”, s. 67.

134 “Bedirhanilerden Osman ve Hüseyin beylerin Siirt civarındaki Kürt eşkıyalarını tahrik ve teşvik ederek, bölgeyi yönetimi ellerine almalarına karşılık, bu bölgede sıkı yönetim (idare-i örfi) ilan edilmiştir.” BOA, I.DH.780/63429 (27.1.1296 / 20 Ocak 1879).

135 Bekir Sami Seçkin, *Başlangıçtan Günümüze Siirt Tarihi*, İstanbul, 2005, s. 125-126.

be dahi okutuldu.¹³⁶ İsyanın kısa sürede bu kadar etkili olmasının nedeni, aşiretlerin emirlerin tasfiyesinden beri merkezî otoriteyle kurmuş oldukları sorunlu ilişki ve bu sorunlu ilişkiden kaynaklanan ölçüsüz şiddetti. Nitekim isyan sırasında Diyarbekir Valisi Abdurrahman Paşa ile birkaç kez yazışan Osman Bedirhan, devletin göndermiş olduğu valilerin baskısından dolayı Kürt aşiretlerinin devletle olan bağlarının tamamen koptuğunu, Osmanlı'nın artık buraları idare edemeyeceğini, bu nedenle Siirt ve çevresinin kendisine bırakılması gerektiğini yazıyordu. Diyarbekir valisi ise Osman Bedirhan'a gönderdiği telgrafta, babası Bedirhan Bey'in isyanından sonra ailesinin sürülmesini hatırlatarak, isyanından tekrar ailesinin sorumlu tutulacağını söylüyordu. Osman Bey ise cevabında, "isyan" terimine bile karşı çıkarak, kalkışmanın kişisel olmadığını, bölgeye gelmesinden sonra yıllardır merkezî otoritenin zulmüne maruz kalan Kürtlerin etrafında toplanmasından dolayı bir yanlış anlaşılmanın söz konusu olduğunu savunuyordu. İddia edilenin aksine modern-milliyetçi bir tasavvuru olmayan, daha çok eski Kürt hanedanlarından bir şahsiyetin, şeyh faktörünü es geçerek aşireti tekrar birincil konuma getirip kendisini Kürdistan'da özne haline getirme niyetinin hâkim olduğu bu kalkışma hareketi, Bitlis ve civarından gönderilen askerî birliklerin taarruzuyla bastırıldı.¹³⁷ Bedirhanilerin tekrar tasfiye edilmesi, direniş alanlarında veyahut saldırı üslerinde fırsat kollayan ve gücünü, kendisine muazzam bir serbestiyet tanıyan dağlardan alan aşiretleri sindiremedi. Bugünlerde Abdülhamid'e sunulan bir rapor,

136 Karademir, *Sultan Abdülhamid ve Kürtler*, s. 71.

137 BOA.Y.PRK.BŞK.58/1 (11-12-13-18-28.9.1294/ 23-24-25-30 Kasım ve 10 Aralık 1878). İsyan bastırıldıktan sonra, klasik bir Osmanlı taktiği olan "isyan eden şahsiyetin maaşa bağlanarak mahalden sürgün edilmesi" pratiği ile Bedirhan kardeşler Kürdistan'dan uzaklaştırılır. BOA, I.DH.780/63429 (27.1.1296 / 20 Ocak 1879). Başka bir yazışmada ise, Osman ve Hüseyin Kenan Bedirhan'ın yanı sıra, Bahri Bedirhan da "aşiretlerden 93 Harbi için asker tedarik etme" gerekçesiyle Siirt ve Cizre bölgesinde bulunduğu, sonradan Osman ve Hüseyin Kenan Bedirhan'a katıldığı yazılır. Bkz. BOA.I.DH.778/66317 (1.12.1295/ 26 Kasım 1878). Nitekim o da diğer Bedirhaniler ve 15 kadar aşiret ağasıyla beraber İstanbul'a ve başka mahallere sürgüne gönderilirler. Bkz. BOA.I.MMS.61/2863 (3.3.1296/ 24 Şubat 1879).

Bitlis ve Garzan civarındaki aşiretlerin kentler üzerinde kurmuş oldukları baskılardan ve Hristiyan köylerini yağmalayıp kilise mallarını aleni bir şekilde Siirt çarşısında sattıklarından bahsediyordu.¹³⁸ Merkezî otorite, Kürdistan'daki aşiretleri düzenli ordu birlikleriyle kontrol edemeyeceğini (Osmanlı'nın bu mahallere sevk edebileceği yeterli miktarda eğitimli askeri de yoktu) anlayınca, günümüzde bile mevcut olan bir uygulamaya başvurdu. "İsyan eden aşirete karşı, ona rakip ya da düşman aşireti kullanma taktiği" olarak tanımlayabileceğimiz aşiretlerden asker devşirme sistemi olarak "nefir-i 'amm", daha çok Kürdistan'ın minyatürü olan Bitlis Vilayeti'nde denendi.¹³⁹ Sason'da düzenli bir şekilde vergi vermeyen Rıdvan Êzdîlerine karşı Modkan aşireti, "ganimet elde etme" motivasyonuyla kullanıldı.¹⁴⁰ Yine vergi temalı sorunlardan dolayı başkaldı-

138 Musa Çadırcı, "II. Abdülhamid'e Sunulan Bir Layiha: Heyet-i Teftişîye'nin Geşt ü Gûzâr Eylemiş Olduğu Mahallerin Ahvâliyle Heyet-i Mezkûr'un Harakâtı", OTAM, sayı 3, Ankara, 1992, s. 416.

139 Nefir-i amm uygulaması eski bir Osmanlı pratiği olduğu halde (ilk defa 1444'te Varna Savaşı'nda uygulanır), 19. yüzyılda daha çok Kürt coğrafyasında aşiretlerden asker devşirmek için kullanıldı. Yani bu kadim uygulama zaman içinde form değiştirerek, aşiretlerin cezalandırılmasında ve Rus tehdidini bertaraf etme sürecinde (1800-1918) Kürtlere dönük özel bir uygulamaya dönüştü. Örneğin, 1891'de Bitlis Vilayeti'ndeki (Genç ve Muş sancaklarından) Sünni aşiretlerden teşkil edilen nefir-i amm birlikleriyle Dersim'deki Kızılbaş aşiretlere saldırıldı. Sonuç alınamayınca da nefir-i amm birlikleri daha sonra dağıtıldı. Bkz. BOA.DH.MKT.1864/34 (26.1.1309/ 1 Eylül 1891). Yine 1893'te Sincar liva kumandanı Mirliva Bekir Paşa, başkent İstanbul'a haber vermeden Sünni Kürt aşiretlerinden nefir-i amm teşkil ederek Êzdi aşiretlere saldırı. Bkz. BOA.Y.PRK. ASK.95/13 (6.4.1311/ 16 Ekim 1893). Sonraki süreçte (Cumhuriyet döneminde) bu uygulama, ismi her ne kadar "umumi seferberlik" olarak değiştirilse de, 1921-1937 yılları arasında Kürt isyanlarını bastırmada etkili bir askerî yapı olan "milislik" kurumunun temellerini oluşturdu. Lakin kolektif Kürt hafızasında da bu kurum, nefir-i amm olarak telakki etmeye devam etti. Örneğin Ağrı İsyanı'na (1926-1931) dair söylenen bir şarkıda geçen "ji bo egîdê mala bavê min dantê nefirê amme" (Babamın ailesinin yiğitleri için nefir-i amm düzenlenmiş) dizesi, bu uygulamanın Kürt hafızasındaki değişmez yerine işaret eder. Bkz. Hemê Hect, "Nemfnim", (2018, Ağustos), [Video dosyası], <https://www.youtube.com/watch?v=85vxbz1cREs>. adresinden elde edilmiştir.

140 Aşiretler harp zamanı veyahut mevkilerinde merkezî otoritenin hedeflerinden ziyade, genellikle kendi gündemleriyle meşgul oluyordu. Kürt aşiretlerinin talan kaynaklı "ganimet motivasyonu"na dair son derece ilginç bir tablo çizen Hagop Şahbazyan, aşiretlerin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik şartlara işaret eder. Aşiretler için talan bir hobiden ziyade bir gereklilik ve ihtiyaç-

ran Siirt civarındaki aşiretler üzerine, bu defa Rıdvanlı Êzdîler ve Bitlis vilayeti dahilindeki diğ er S nn i aşiretler sevk edildiler.¹⁴¹ 1904'te Alikan aşiretinin  zerine Bişar  Çeto'nun emrindeki Pencinar aşireti gönderildi ve karşılıklı çatışma 1905 senesine kadar devam etti.¹⁴²

“Aşiretlerin birbirine kırdırılması süreci” olarak da tanımlayacağımız nefir-i ammin Kürdistan'da uygulanması döneminde (1850-1908), sahada devlet destekli aktörler husule geldi. Daha sonra kurulacak Hamidiye Alayları'na da eklemelenmeyen bu aktörler, merkezî otorite tarafından kaza veyahut nahiye müdürü olarak tanınıyorlardı.  rneğ n aşiretler arası çatışmaları devlet lehine  eviren ve aşiretlerden askerî g   devşiren Sason kazası müdürü Abdülfettah Bey, bu aktörlerden biriydi.¹⁴³ Abdülfettah, Seyda'nın yani Şeyh Abdurrahman Tağ 'nin radikal bir müridiydi, yaptığı hiçbir eylemi Seyda'nın bilgisi ve icazeti dışında yapamazdı.¹⁴⁴ Dolayısıyla Bitlis Vilayeti'ndeki nefir-i

tır. Aşiret ağasının “r s p ” dediğı ihtiyaçlar meclisine danıştıktan sonra, aşiretteki mevcut erkeklerin ekseriyetini kattığı bir aksiyon safhasıdır. Talan-ganimet, aşiretin zaruri ihtiyaçlarından ziyade, şehirli tüccar ve esnafa olan birikmiş borçları ödemek ve Osmanlı yöneticilerine verilmesi gereken “rüşvet” için yegâne kaynaktır. Onun için ganimetin kaynağına pek bakılmaz ve önemsenmez. Bkz. Şahbazyan, *Kürt-Ermeni Tarihi*, s. 102-103.

141 BOA.A.MKT.UM.231/81.(29.7 1298 / 19 Haziran 1879).

142 “Alikan ve Pencinaran aşiretleri arasında nicedir devam eden çatışmalar “Hab”, “Desedek” ve “Kang” adlı köyleri harap etti. Şimdi de Kaymakam'ın da yaşadığı büyük bir köy olan “Prindon” da tehdit altındadır.” *Pro-Armenia*, no. 83 / 15 Nisan 1904, s. 477.

143 Abdülfettah Bey, Garzan'daki aşiretlerden devşirdiğı askerlerle hem Osmanlı savaşlarına hem de bölgedeki aşiretlerin tenkiline katılıyordu. Bkz. BOA.I.MVL.302/12356 (12.07.1275/ 16 Şubat 1859). Sonraki yıllarda Abdülfettah Bey'in (kendilerini “Abdülfettah Paşazade” olarak tanımlıyorlardı)  ocukları ve torunları, Cemil  Çeto'nun şiddet ve talanlarına maruz kalınca Bitlis'e gelip devlete sığınacaktır. Bu aynı zamanda bir zamanlar nefir-i ammin birlikleriyle Cemil  Çeto'nun aşireti Pencinar aşiretine saldıran Abdülfettah Bey'den alınan geç kalmış bir intikam fiiliyatıydı, bkz. BOA.DH.ŞFR.629/80 (11.05.1335/ 11 Temmuz 1919).

144 Garzan bölgesi büyük oranda Seyda'ya bağılı Kürt aşiretlerinden müteşekkildi. Halidîlik  zerine araştırmaları olan, aynı zamanda Halidî Norşîn medresesine bağılı medreselerde eğitim gören gazeteci-yazar Müfid Yüksel, bu anekdotun medrese çevresince günümüze ulaştırıldığını, Fettah Paşa'nın (Bey) bu yönünün özellikle vurgulandığını aktarmıştır. (Müfid Yüksel ile 14 Eylül 2018 tarihinde İstanbul-Fatih'te yapmış olduğumuz sözlü görüşme.)

amm pratiği, bir şekilde Halidî şeyhlerin kontrolünün de olduğu bir düzlemde uygulanıyordu.

Aşiretlerin zapt edilmezliği ve komşu devletlerle veyahut da idari komşu bölgeyle olan “hudud” kavramının Kürt unsurlar için bir şey ifade etmemesi aşiretlerin hareket alanını genişleten, merkezî Osmanlı yönetiminin de eylemselliğini ve hükmetme iradesini sınırlayan olgulardı. İsyan eden bir aşiret, yerel idarenin baskısına maruz kalınca, iyi geçindiği ya da tekrar barıştığı komşu idaredeki bir aşirete sığınabiliyordu. Devreye Osmanlı merkezî otoritesi girince bu defa hududu geçip Osmanlı’yla ontolojik meseleleri bulunan bu devletlerden (daha çok Rusya ve İran) “siyasi sığınma” hakkı elde edebiliyorlardı. Bazen de “politik koz” olarak devletler arasında işleyen diplomatik sürecin bir parçası olabiliyorlardı.¹⁴⁵ Kısacası aşiretlerden güç devşirme politikasının pek işe yaramadığı, emperyal güçlerin yaptığı gibi merkezî ordudan devamlı askerî güç bulundurmanın imkânsız olduğu, aşiretlere daha fazla imkân ve az vergi öneren komşu devletlere geçişlerin ise engellenemediği Kürdistan coğrafyasında, merkezî otorite “aşiret ıslahı” denilen bir süreci yeniden başlatmıştır. Bu süreç aynı zamanda aşiret barışının ilk safhasıydı.¹⁴⁶

145 Bitlis vilayeti dahilinde bulunan Hasanan aşireti, Türk-İran-Rus ilişkileri bağlamında en sorunlu aşiretti. Aşiret defalarca uyruk değiştirmiş, devletler arası çelişkileri kendi gündemi çerçevesinde ustaca kullanmıştı. Bu sadece Hasanan aşireti için değil, sınırın farklı yakalarında bulunan Kürt aşiretlerinin ekseriyeti için de mühim bir kozdu. Öyle ki, aşiretlerin uyruk değiştirmesi, savaşı bir şekilde devletlerin sınırlarının değişmesi anlamına gelebiliyordu. Bazen devletler aşiretlerin uyruk değiştirmesi için, onlara geniş meralar ve onlarca köy teklif edebiliyorlardı: “Erzurum’dan İran tarafına giden Hasenanlı aşiretinin iade edildiği İran’dan gelen Zilanlı aşiretinin aslen Osmanlı tobaşından olduğundan Hasenanlı aşireti ile Zilanlı aşiretinin aynı konumda olmadıkları ve yine İran tarafına giden Haydaranlı mîr aşiretinin henüz iade edilmediği, konularında İran Sefareti’ne gerekli cevabın verildiği”, bkz. BOA. HR.MKT.29/63 (5.3.1266 / 19 Ocak 1850). Ayrıca bkz. Fehminaz Çabuk, “Osmanlı-İran Münasebetlerinde Hudut Boylarındaki Kürt Aşiretlerinin İltica ve Dehalet Meselesi (1890-1900)”, İASSS, sayı 65, 2018, s. 393-415.

146 Karşılıklı güvensizliğin hâkim olduğu bu zaman diliminde, resmî belgelere yansıyan devlet niyetinin çok da masum olmadığı söylenebilir. Söz konusu aşiretleri kontrol etmek için önerilen önlemler, dönemin emperyal gücü olan Fransa’nın Cezayir’de pratikleştirdiği uygulamalardır. Örneğin Kürdistan Serkomiseri Abidin Paşa, Halep ve Sivas’a sürgün edilen aşiret reislerine dair Şu-

Abdülhamid, 1890'da Mehmed Salih Safi Paşa'yı Bitlis Vilayeti'ne gönderdi. M. Salih Safi Paşa'nın hazırladığı rapor, Reşkotanlar özelinde dönemin Kürt aşiretleriyle "adalet, doğru idare ve diyalog" temelinde bir barışın pekâlâ mümkün olabileceğini göstermesi bakımından önemliydi. Safi Paşa her ne kadar bu tespitleri yapsa da kalıcı bir çözümden ziyade, kaza merkezlerinin stratejik mahallere taşınması, resmî konutların yaptırılması (hükümet konakları, camiler, medreseler, yollar, köprüler ve okullar aşiret halkına yaptırılacaktı), düzenli vergi toplanması, tuzlaların işlenmesi gibi, devlet otoritesini sağlamlaştıracak pratiklerle meşgul oldu. Bu da Osmanlı'nın bu dönem için aşiretlere dönük yaşamsal bir politikasının olmadığını, devletin Kürt aşiret olgusunun doğasını dönüştürme fikrinin hâlâ mevcut olduğunu gösteriyordu. Öyle ki devlet iradesine hizmet edebilecek bir İslâmlaştırma niyetinin tekrar hasıl olduğu bu dönemde Reşkotan konfederasyonunu oluşturan Malazêgo, Bedri, Asi ve Celali gibi kabilelerin ismen İslâm'a, cismen arkaik Kürt ritüellerine inanması, Safi Paşa'yı son derece rahatsız ediyordu ve paşanın reçetesi hazırды: "Camiler, medreseler, okullar yapılacak; dağ aşiretleri arasına İslâm fikhını iyi bilen imamlar gönderilecek ve Hristiyan mabetlerini kutsal sayma, çocuklarına Ermenice isimler verme, ziyaretlere tapma gibi faaliyetler zinhar yasaklanacaktı." Siirt'ten sonra Malazgirt-Bulanık-Muş üçgenine geçen Safi Paşa, burada da Hasanan aşiretine askerî kışla yaptırıp, daha önce aranan 75 şahsı (idam edilmeme-adil yargılanma koşuluyla) sancak merkezine gönderdikten sonra Hoytî, Hiyan ve Modkan aşiretlerinin bölgelerine geçip düzenli orduya asker vermeleri ve vergilerini düzenli bir biçimde ödemeleri konusunda nasihatler-

ra-yı Devlet Dahiliye Dairesi'ne sunduğu mazbatada, yüz kadar aşiret reisini söz konusu yerlere sürgün ettiğini belirttikten sonra, bölgedeki devlet yöneticilerinin halkı itaat altına alamadığından ve aşiret reislerinin asıl otoriteyi oluşturduklarından yakınıyordu. Fransa'nın o dönemki kolonyalist uygulamalarını yakından takip ettiği anlaşılan Osmanlı paşası, Kürt aşiretlerini kontrol etmek için, Fransızların Cezayir'de yaptığı gibi "seyyar ve devriye" askerî birliklerin devamlı aşiret muhitlerinde faal olarak bulundurulmasını şiddetle öneriyordu. Bkz. BOA, Y.PRK.ŞD.1/13 (16.1.1298/ 18 Aralık 1880).

de bulundu.¹⁴⁷ Her ne kadar Osmanlı merkezî otoritesinin girdiği bu ıslahatlar kalıcı bir çözüm perspektifi sağlamasa da Bitlis hinterlandındaki aşiretlerle oluşturulmaya çalışılan “barış süreci”nin ilk safhasını oluşturma girişimi olması açısından her iki taraf için de önemlidir. En azından artık aşiret obalarına Osmanlı askeri geldiği zaman, aşirete mensup erkekler kaçıp saklanmayacaklardı.¹⁴⁸

Devletin, özneye dönüşme çabası içindeki aşiretlere emirlikler sürecinde olduğu gibi tasfiye planlarıyla karşılık verme politikası 1890’larda çöktü.¹⁴⁹ Halidî şeyhler ve emirlik sülaleleri gibi tek ve kitleler üstü bir güce sahip olamayan, mîr aşiretlik sürecinden beri tekrar güçlü bir aktör olma arzusuyla pervasız bir şiddet sarmalının içinde bulunan birden fazla bileşenden husule gelen Sünni aşiretlerin, devlet için son derece işlevsel hale gelebileceğini anlayan Abdülhamid, akrabası Zeki Paşa’yı bölgeye gönderdi.¹⁵⁰ Zeki Paşa, bölgenin yükselen strate-

147 BOA.Y.PRK.UM.19/64 (1.4.1308 / 14 Kasım 1890).

148 Safi Paşa, Reşkotan aşiretinin bulunduğu mahallere ilk defa gittiğinde aşirete mensup erkeklerin kadınları ve koyun sürülerini bırakıp dağlara saklandığından bahseder ve bu manzaranın kendisini son derece üzdüğünü, aşiretlere doğru temelde yaklaşıldığında, “özünde halifeye ve devlete sadık” bu kitlelerle anlaşılacağından kuşku duyulmaması gerektiğini belirtir. Bkz. a.g.e.

149 Zira aşiretler defalarca, baskın şiddet eylemleriyle emirlikler gibi tek bir güç olmadıklarını, önderliksiz kalsalar dahi kendilerini tekrar üretebileceklerini, dolayısıyla çok farklı dinamiklere sahip olduklarını kanıtlamışlardı.

150 *Kurdistan* gazetesinin sahibi Abdurahman Bedirhan, Hamidiye Alayları’na dair kaleme aldığı yazıda, Hamidiye süreciyle birlikte peyda olan aktörleri küçümseyerek, “Kürtlerin en fenaları” olarak tanımlar. Emirlik sülalesinden gelen bu Kürt entelektüelin Hamidiyeli reisleri böyle tanımlaması, bu yeni sistemi kendilerine karşı bir proje olarak addettiği anlamına da geliyordu. Serhat Bozkurt, Mesud Serfiraz, “Belge: Kürdistan Ayaklanması”, *Toplum ve Kuram*, sayı 4, İstanbul, 2010, s. 241. Müşir Mehmet Zeki Paşa (1830-1924), II. Abdülhamid döneminde, Erzincan 4. Ordu-yu Hümayun Komutanlığı’nda bulunmuş bir Osmanlı paşasıdır. Sultan II. Abdülhamid’in çok sevdiği ve güvendiği Zeki Paşa’nın bu görevi, 1887-1908 tarihleri arasında tam 21 sene devam eder. Sultanın tahtının zayıflamasıyla beraber, Zeki Paşa’nın görevi de sona erer ve 1924’te Erzincan’da 94 yaşında yaşamını yitirir. Mezar taşındaki, “bir asra yaklaşan ömrümde devlete hizmet etmeye doyamadım” ifadesi, onun Abdülhamid rejimine olan bağlılığına işaret eder. Bkz. Ömer Özcan, *Risale-i Nur Hizmetkari Ağabeyler Anlatıyor 5*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2013, s. 51, 56-57. Ahmet Şakir Paşa, 1878-1889 yılları arasında Rusya’da resmî görevde iken “Rus Kazak Süvari” birliklerinden esinlenerek, Kürt aşiretleri ara-

jik önemine odaklanmış olan Rusya'ya karşı, Osmanlı'nın daha önce de Kürt emirler vasıtasıyla Safevîlere karşı yaptığı gibi Şark hududunda doğal bir set oluşturma ve güçlenen Ermeni milliyetçiliğini bastırma (Ermeni milliyetçiliğiyle paralel gelişen Protestan ve Katolik mezheplerinin yayılmasını da engelleme) gibi başat hedeflerin yanında, eşraf ve şeyhlere karşı bir denge unsuru da olabilecek bu aşiretlerden askeri birlikler oluşturmaya çalıştı.¹⁵¹ Yani devlet eskiden beri zayıflatmaya çalıştığı aşiretleri 20. yüzyıla on yıl gibi kısa bir süre kala, bu defa güçlendirmeye çalıştı.¹⁵² Devlet, öncelikle aşiretlere dair oluşturduğu olumsuz yargıyı kırmak ve “vahşi, medeniyetsiz” gibi resmî genel kanıları ortadan kaldırmakla işe başladı, Abdülhamid'in yaverlerinden Miralay Vehbi Bey, bugünlerde aşiretlere dair yazdığı bir raporda şöyle diyordu:

sında da benzer bir uygulamaya gidilebileceği fikrine sahip olduğu söylenir. Nitekim bu konuya dair izlenim ve fikirlerini daha sonra, İstanbul'a döndüğünde Abdülhamid ile paylaşması olasıdır. Bkz. Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, İstanbul, 1993, s. 178. Lakin, Abdülhamid'i mitsel bir öğeye dönüştüren bazı kaynaklar, bu fikre karşı çıkarlar. Zira Ahmet Şakir Paşa'dan bağımsız Abdülhamid'in zaten benzer uygulamaları bildiği ve daha evvel Kuzey Afrika'da pratiğe geçirdiği ileri sürülmüştür: “Bundan ayrı olarak yine Doğu'da bir mesele vardı ki bu, Kürt vatandaşlarla ilgiliydi. II. Abdülhamid hem bunların hem de türlü mezâlimler yapan Ermenilerin zabt-u rapt altında tutulabilmeleri için 1891'de ertesi yıl 3 Ekim 1892'de kuracağı Aşiret Mektepleri'nden evvel düzensiz birliklerden oluşan Hamidiye Alayları'nı teşkil ettirmişti. Bu alayların kurulması fikri bir yerde geçtiğine göre Mâbeyn'den Müşir Şakir Paşa'ya değil de Müşir Zeki Paşa'ya aitti. Temelde belki de padişahın fikriydi. Çünkü birliklerin bir benzerinin Rus ordusundaki Kazaklar arasında kurulduğunu biliyordu. Bir benzerleri de Trablus-ı Garbî Vilâyeti'nde kurulmuş olup, isimleri de aynıydı” (*Musavver Salnâme-i Servet-i Fünûn*, 1892-1896, 59. sayısında geçer). Bkz. Sedat Kanat, “II. Abdülhamid Döneminde Mabeyn-i Hümayun'un Başlıca Fonksiyonları”, *Akademik Matbuat*, sayı 1, 2017, s. 76.

- 151 Mustafa Balcıoğlu, “Hamidiye Alaylarından Aşiret Alaylarına Geçerken Harbiye Nezaretine Sunulan İki Rapor”, *Toplumsal Tarih*, sayı 1/4, İstanbul, 1994, s. 25; Gilles Dorronsoro, “Les politiques Ottomane et républicaine au Kurdistan à partir de la comparaison des milices Hamidiye et korucu: modèles institutionnels, retribalisation et dynamique des conflits”, *European Journal of Turkish Studies*, no. 5, Power, Ideology, Knowledge-Deconstructing Kurdish Studies, (2006), URL: <http://www.ejts.org/document778.html> (erişim 12.02.2018).
- 152 Janet Klein, *Hamidiye Alayları-İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, çev. Renan Akman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 17.

Kürtler genellikle hayvan besler ve ziraatla uğraşır, tamamen saltanata, zat-ı şahaneleri Padişah'a ve halifeye bağlı ve sadık oldukları gibi mütediyyin, terbiyeli, zeki, vefakâr, misafirperver, cesur ve silahşörlükle mahir adamlardır. Kendileri azla yetinebilen bir millet olduğu gibi, karakterleri gereği, yoksul ve yardıma muhtaç insanlara yardım etmeye gönüllü olan bir kavimdir.¹⁵³

Vehbi Bey, şu soruyla devam ediyordu: “Bunlardan neden yararlanmayalım ki?” Nitekim Osmanlı'nın elitlerinden olan Zeki Paşa'nın bu motivasyon doğrultusunda kullanabileceği aşiret sayısının fazlalığı, kendisine muazzam bir seçim yapma olanağı sağladı.¹⁵⁴ Gerçekten de Zeki Paşa'nın böyle bir misyon için Kürt-Ermeni mahallerine geldiğini duyan onlarca aşiret, inisiyatif almak için devlet mercilerine başvurdu.¹⁵⁵ Bu aşiretlerin içinde Dürzi, Êzdî ve Kızılbaş Kürtler de vardı.¹⁵⁶ Ama Abdülhamid'in de emriyle Zeki Paşa sadece Sünni aşiretlere yo-

153 BOA.Y. PRK MYD 12/36 (16.11.1308 / 28 Ocak 1893).

154 Edip Gölbaşı, “Hamidiye Alayları: Bir Değerlendirme”, haz. Fikret Adanır, Oktay Özel, 1915: *Siyaset, Tehcir, Soykırım*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015, s. 167.

155 1893'te, alay teşkil etmek için başvuran aşiretler şunlardı: “Celaltî, Zilan, Hasan, Cibran, Hoytî, Camedanî, Ademan, Sipkan, Karapapak (Türkmen), Hayderan, Ertoşî, Karakeçi, Şeyhan, Kikiçerkan, Kikihelman, Dakorî, Milan, Miran, Keçan, Tay (Arap), Cabir (Arap), Şamar (Arap), Turabî-Bekare- Hename (Arap), Giravî, Bizinî, Şukriyan, Halîlan, Hafîştî, Modkan, Belekân, Dastkî, Pinyanîşî, Derikî, Herikî, Şirvî, Herek, Dizran, Biradost, Oremarî, Doskan, Kartoşî, Bezenişî, Bezde, Rikan, Zibarî, Berwarî, Mizûrî, Lavîn, Marûnûsî, Selahî, Goltî, Senedî, Hodî, Kodan, Mamhuran, Zirkan, Elbegî, Birûsî, Gero-bî, Mikurî, Takorî, Şemskî, Milan (Özalp civarında), Şikevtî, Şewlî, Liwî.” BOA.Y.PRK. BŞK.31/107 (29.12.1310/13 Haziran 1893).

156 “Reisleri için güç ve kudret demek olan ve onlara, başkalarına karşı dokunulmazlık, unvan, silahlı güç ve her konuda büyük imtiyazlar sağlayan Hamidiye Süvari Alayları teşkilatında yer almak için, Ermeni ve diğer Hristiyan unsurların dışında (ki zaten onları hedefleyen bir oluşumdur) Kürdistan'daki, neredeyse tüm aşiretler başvurmuştur. Fakat Hamidiye Süvari Alayları teşkilatına yalnızca askere alma kanununa tabi olmayan, Sünnî Kürt aşiretleri ile Karapapağ ve Arap aşiretleri kabul edilmişlerdir. Musul vilayetindeki Kürtlere dördüncü ordu mütakasına uzak olduğu için gidilmemiş, bazı Celaltî aşiretleri de İran'ın etkisiyle teşkilatta yer almamışlardır. Êzdî, Alevî, Şîî ve Dürzîler müracaatlarına rağmen kabul edilmemişlerdir.” Bkz. Kemal Süphan- dağ, *Hamidiye Alayları, Ağrı Kürt Direnişi ve Zilan Katliamı*, Peri Yayınları, İstanbul, 2012, s. 67-97.

ğunlaştı. Kafkasya ve İran sınırına yakın Sünni Kürt aşiretlerine özel bir önem atfeden Zeki Paşa'nın Bitlis Vilayeti'ne gelmesi büyük bir sevinçle karşılandı.¹⁵⁷ Paşanın niyetinin halis olduğuna kani olan civardaki aşiretler, birer birer valinin huzuruna çıktılar. 1878'de Çapakçur (Bingöl) nahiyesi müdürü Yusuf Cemal'in eşyalarını gasp etmekten aranan ve haliyle devlet korkusundan dolayı 13 yıldır şehirlere uğramayan Cibran aşiretinden Zübeyir Ağa'nın Bitlis'ten dönerken tutuklanması kısa süreli bir panik havası yaratsa da Zeki Paşa'nın merkeze gönderdiği telgrafla ortalık tekrar yatıştı. Zeki Paşa, İstanbul'a çektiği telgrafta, Zübeyir'in durumunu emsal göstererek, "sadece bazı olaylar üzerinden aşiret mensuplarının suçlanamayacağını", olayın şeklini bilmediklerini, sırf vilayetteki bir memurun bildirmesiyle suçlanan tarafı dinlemeden gıyabında cezaların verilmesinden dolayı eskiden beri aşiretlerin devletten uzaklaştırıldığını belirtiyor ve eski cezaların tekrar gündeme gelmesinin Hamidiye Alayları projesini sekteye uğratacağını savunuyordu. Bunun için de davaların baki kalması şartıyla cezaların derhal ertelenmesini rica ediyordu.¹⁵⁸

Devletin Sünni aşiretlere bütüncül yaklaşmadığı, önceden aşiretlere dair bir etüt çalışması yaptığı anlaşıyordu, Safi Paşa'nın ziyaretinden beri Bitlis vilayeti dâhilinde diyalog kurulabilen aşiretlerden Cibran, Hasanan gibileri Hamidiye Alayları'na dahil edilirken, bu aşiretlerden daha güçlü askerî pratiğe sahip dağ aşiretleri olan Garzan mıntıkasındaki Pencinar, Reşkotan ve Muş Ovası'yla Mutki civarındaki Hoytî aşiretleri alaylara dahil edilmediler.¹⁵⁹ Cibranlı Zübeyir Ağa affedilip alay

157 Zeki Paşa'nın heyetiyle birlikte Bitlis'e yaklaşması üzerine Bitlis Valisi Rauf Paşa, askerî erkân, memurlar, şeyhler ve tüccarlar "Paşsin" ve "Başhan" isimli mıntıkalara kadar giderek karşılaşma töreni düzenlerler. Vilayet gazetesinin aktardığına göre hem Müslüman hem de Ermeni öğrenci bandoları "Sefer bahçesi" ve "Mahallebaşı" isimli mevkilerde marşlarla heyete eşlik eder, şehrin girişinde yolun her iki tarafında toplanan yaklaşık 10 bin kişilik bir kalabalık, Paşa'ya hükümet konağına kadar, "padişahımız çok yaşa" sloganları ile eşlik eder. Bkz. *Bitlis*, N. 202, (4.1.1308 / 20 Ağustos 1890).

158 BOA.Y.E.E.139/1 (18.1.1306/ 30 Ocak 1891).

159 Reşkotanların Hamidiye Alayları'na dahil edilmemesi, Safi Paşa'nın bu aşirete dair yaptığı ıslahat çalışmalarından somut sonuç alamadığı anlamına geliyordu.

kumandanı olurken, benzer suçlardan aranan firari Pencinaranlı Bişarê Çeto ve Medine’de sürgünde bulunan Hoytili Hacı Musa Bey’in esamisi bile okunmadı. Yani Sünnilik, Hamidiye projesine dahil olmak için tek başına yeterli bir ölçüt değildi. Özellikle Safi Paşa’nın “aşiret ıslahı projesi”, bölgedeki aşiretler için bir sınav olarak ele alınmıştı, söz konusu projeye uyup devletle diyalog kurabilen Cibran ve Hasanan gibi aşiret konfederasyonlarına öncelik verildi. Lakin görünürde bile olsa şiddet ikliminden çıkmayı pek kabul etmeyen Pencinaran, Reşkotan ve Muş Ovası’nda hem küçük Kürt kabilelerine hem de Ermenilere karşı şiddetin her tonunu uygulayan Hoytiler bu projeye dahil edilmediler.¹⁶⁰ Ancak bu, devletin onlardan yararlanmadığı ya da yararlanmayacağı anlamına da gelmiyordu.¹⁶¹

Hamidiye Alayları’nın kurulması, Sünni Kürt aşiretlerinin “mîr aşiretlik” dönemlerine dair hafızalarını muazzam bir biçimde tazeledi ve onlara bu şaşaalı dönemin tekrar inşa edilebileceğine dair bir umut kazandırdı. Alayların kurulmasıyla beraber, nicedir var olan şiddet yeni bir merhaleye taşındı. Sa-

160 Hasanan aşiretinden 5.000 kişilik beş alay ve Cibranlardan da 4.500 kişilik dört alay teşkil edilir: “Hasananlar Malazgirt ve Bulanık kazaları ile Muş civarında yerleşik olup, büyük ve savaşçı bir aşirettir. Cibranlar ise Muş sancığı Varto kazası ile Göynük nahiyesinde ve Hınıs kazası ile Genç civarında yerleşik olup cesur, büyük ve besledikleri hayvan sayısı ile Hasananlar gibidirler.” Bkz. BOA.Y.PRK.BŞK.3/107 (3.5.1308/ 15 Temmuz 1892).

161 Zeki Paşa’nın Siirt muhitindeki aşiretler arasında Hamidiye Alayları teşkil etme çalışmaları pek sonuç vermedi, zira Pencinaran ve Reşkotan aşiretleri dışında, başvuru yapan aşiretlerin hiçbiri alay teşkili için yeterli sayıya sahip değildi. Siirt’ten eli boş dönen Zeki Paşa, daha sonra Bitlis üzerinden Hakkâri’ye geçti. Bkz. Bitlis, N. 276 (18.11.1309/ 13 Haziran 1892). Hamidiye Alayları ile doğrudan ilgilenen Vehbi Bey ise daha sonra kaleme aldığı raporda, Siirt muhitindeki aşiretlerin Hamidiye Alayları için elverişli olmadığını belirtiyordu: “Bitlis vilayetine bağlı Mutki ve Huyut kazalarıyla Muş, Genç, Siirt sancaklarının ve Muş civarında Bulanık, Malazgird, Varto, Sason, Genç, Eruh, Pervari kazaları ve Göynük, Dergol nahiyelerinde meskûn Hasenanlı, Cibranlı aşiretleri ve Huytî, Motkî, Beleki, Sason (Reşkotan, Pencinaran, Alikan), Şırnak, Dürgül, Bervari-i Süfla ahalisi Kürt aşiretleridir. Yalnız Hasenanlı ve Cibranlı ve Şırnak aşiretlerinin erkek nüfusu on üç bin beş yüz civarında olup, sırf aşiret olan Hasenanlı ve Cibranlı’dan sekiz alay süvari teşkil edilmiştir. Diğerleri ile Bitlis vilayeti dahilinde bulunan Selakî, Atmankî, Dimilî, Puran vb. aşiretlerden ise ancak piyade olarak yararlanabilir.” Bkz. BOA.Y. PRK MYD 12/36 (16.11.1308 / 28 Ocak 1893).

dece Bitlis Vilayeti'nde yüzlerce Ermeni, Kızılbaş ve Êzdî köyü talan edildi, binlerle ifade edilebilecek Hıristiyan nüfusu katledildi. Topraksızlaştırma, serfleştirme ve göçertme, bu dönemde kullanılan başat yöntemlerdi. Ermenilere dönük Kürt şiddeti mîr aşiretlik döneminden kalma düzene dönüş arzusunun yanı sıra, "Ermenilere statü verilecek," şeklindeki şeyh ve vali menşeli korku politikasından da kaynaklanıyordu. 1896'da artan aleni katliamların araştırılması için Van'a gönderilen Sadettin Paşa'nın Hamidiye Alayları reislerinden İbrahim Ağa'nın ağzından aktardığı cümleler bu paradoksu gözler önüne seriyordu:

Ermeniler devlet bize imtiyaz verecek, diye konuşuyorlar. Eğer bunların aslı var da bizden saklıyorsanız, şu nasihatleriniz bizim kollarımızı bağlamak demektir. Biz burada 1.300 yıla yakın bir zamandan beri bulunuyoruz. Halid bin Velid ile geldiğimizde buralarda Ermeni yoktu. Rençberlik ettirmek üzere biz getirdik. Şimdi insaf edin, rençberlerimize karşı aciz kalıp onlara mahkûm mu olalım? Bunların nesi var? Bizi bırakın, biz bunların hakkından geliriz. Eğer bu yıl sen buraya gelmeseydin çok fena olacaktı.¹⁶²

Hamidiyeli bir reisin, soyunu peygamberin silah arkadaşı bir sahabeye dayandırması, mîrliklerden beri kullanılan bir argümanı işaret etse de Kürdistan'daki Halidîlik ağının sarmalayıcı mahiyeti düşünüldüğünde, bu argümanın şeyhlerden bağımsız gelişmediği ve aşiretlere özellikle dikte edildiği anlaşıyordu. Hamidiye projesi her ne kadar şeyhlerin gücünü kırmaya dönük bir hamleyi kapsasa da şeyhlerden bağımsız gelişen bir yapı değildi. Örneğin Bitlis Vilayeti'ndeki hem Cibranlı hem de Hasanlı Hamidiyeler, Norşin ve Küfra tekkelerinin beyanatlarının dışına çıkamazlardı. Alayların Bitlis'teki bütün seremonilerinin onur konukları bu tekkelerin şeyhleriydi. Devletin de şeyhin bu tarz iştirakini alayların bekası ve meşrutiyeti için yararlı bulunduğu bir ortamda Ermeni düşmanlığı, Kürt aşiretlerine ke-

162 Sami Önal, *Sadettin Paşa'nın Anıları: Ermeni Kürt Olayları (Van, 1896)*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004, s. 98-99.

sinlikle öğretilen bir şeydi.¹⁶³ Nitekim Sadettin Paşa, Hamidiyeli reise şöyle cevap vermiştir: “Padişahın bunlara ayrıcalık vermeye niyeti yok, böyle bir şey olursa, sizin önünüze düşer, ilk ben ölürüm.” Devlet erkinin Hamidiye subaylarını bu şekilde cesaretlendirmesi, Sünni Kürt aşiretleri nezdinde var olan Ermenilerin kendi serfleri olduklarına dair algıyı daha da güçlendirdiği gibi, yaptıkları katliam, tecavüz, kaçırma ve talanları da meşrulaştırıyordu. Bu devlet olumlaması, aşiret şiddetini kontrollü bir aşamaya evirmeye dönük ince bir politik hamleydi. Öyle ki icazetin alınmasıyla beraber Hasanan ve Cibran aşiretlerinden müteşekkil alaylar diğer küçük Kürt kabilelerini de seferber ederek Malazgirt, Bulanık, Muş, Varto ve Genç civarındaki Ermeni varlığını devlet kontrolünde küçültmeye çalıştılar.¹⁶⁴

Demografik yapının yerinden oynadığı ve Sünni aşiretler lehine geliştiği Hamidiye süreci, “yeniden aşiretleşme” anlamına da geliyordu. Tek başına sayıları alay teşkil etmeye yetmeyen bir sürü küçük kabile birleşip büyük bir aşiret meydana getirerek Hamidiye Alayları’na dahil olabiliyor veya bir kabile kendi aşiretinden kopup başka bir aşirete dahil olarak o aşiretten müteşekkil alaylara katılabiliyordu.¹⁶⁵ Bu süreç aynı zamanda Sün-

163 *Pro-Armenia*’ya Muş’tan gönderilen bir mektupta bölgedeki şeyhlerin yönelimi açıkça dile getiriliyordu: “Durumumuz dayanılmaz ve gittikçe kötü bir hal alıyor. Buradaki Türkler Ermenilere karşı çok hevesliler. Şeyhler Sason, Muş ve çevre Ermenilerini katletmek için Bab-ı Ali’ye ve Padişah’a izin için telgraflar gönderiyorlar. Emir verilmezse bile yeni de katliam yapacaklarına dair tehditler savuruyorlar.” “Un Lettre de Moush”, *Pro-Armenia*, no. 83, 15 Nisan 1904, s. 481.

164 *Pro-Armenia*, no. 22, 25 Ekim 1902, s. 2. Ayrıca Osmanlı devlet arşivindeki bir kayıta şu cümle dikkat çekicidir: “Bitlis Vilayetine. Muş’un Kelek nam Ermeni kariyesi ahalisi Hasananlı ve Cibranlı aşiretleri tarafından gördükleri tadiyattan dolayı nakil etmek üzerine emlak ve arazilerinin gasp edildiği bildirilmiştir.” BOA. DH.MKT.1400/108 (9.12.1302/ 21 Şubat 1897).

165 Örneğin Zilan Deresi’ndeki küçük aşiretlerin veyahut kabilelerin sayıları alay kurmaya yetmeyince, çok küçük bir temsiliyeti olan Ademan aşiretine katılmalarıyla birlikte, Ademan aşireti bir aşiretler federasyonuna dönüştüğü gibi, birden fazla alay teşkil ederek, bölgedeki Heyderan aşiret konfederasyonuna rakip oldu. Yine aynı şekilde Hasanan aşireti muhitinde bulunan Biltkan ve Qerecan kabileleri de alayların kurulduğu bir dönemde Hasanan aşiretine dahil olup alay oluşturma fırsatı yakaladılar. Yine Kôr Hüseyin Paşa’nın reisliğini yaptığı Heyderan aşiretinin bir bileşeni iken, söz konusu aşiretin Hamidiye teşkilatına dahil olmasından sonra, yönetici tabakayı oluşturan “Mala Şero”

ni Kürt aşiretleriyle diğer gruplar arasında var olan güç denge-
sizliğini derinleştirdiği gibi aşiretler arası ve aşiret içi hiyerarşi-
yi de derinden etkiledi. Örneğin Cibranlıların, Hamidiye Alay-
ları'na dahil edilmeyen Kızılbaş Lolan ve Hormek aşiretleriyle
giriştiği arazi temelli çatışmalar, Varto cihetindeki günlük ya-
şamı dahi zora soktu.¹⁶⁶ Bitlis'teki Sünni olmayan toplulukla-
rın sindirilmesi, öldürülmesi ve topraksızlaştırılmasıyla bera-
ber doğal sınırlarına ulaşan Hamidiyeli aşiretler bu defa da ken-
di içlerinde çatışmaya başladılar. Zira aşiret, asabiyesi statik ol-
mayan, kendini talan hareketliliği üzerinden var eden bir dina-
mikti. Bitlis vilayeti içinde Cibranlılar ile Hasananlıların karşı-
lıklı çatışmaları,¹⁶⁷ komşu Van Vilayeti'nden Haydaranlılar ve

ile çatışan Marhuran kabilesi, Malazgirt civarına göç edip Hasanan aşiretine
sığındı. Böylece Heyderan Hamidiye Alayları'ndan, Hasanan Hamidiye Alay-
ları'na transfer oldular: "Yirmi beşinci hafif süvari alayına mensub Van Vila-
yeti'ne tabi Adilcevaz kazası dâhilinde meskûn Marhuran aşiretinden 20 hane
halkı aşiretlerinin reisi Hüseyin Paşa'nın muamelatından köylerini terk edip
Malazgirt Kazası civarına gelerek Hasananlı aşireti içinde yerleşmek için söz
konusu aşirete müracaat ettikleri, bu aşirete mensup üç yüz hane halkının da
aynı sebepten dolayı buralara gelmek istedikleri Muş Mutasarrıflığından bil-
dirilmiştir." Bitlis Vali Vekili. Bkz. BOA.DH.TMIK.M.270/84 (14.03.1324/ 27
Mayıs 1908).

166 Varto merkezden İsmail Ağa oğlu Fettah, Hariciye Nezareti'ne çekmiş oldu-
ğu telgrafta, hafif süvari alayları mensubu zabıtların ve adamlarının üç köyü
(Lolan'dan) ellerinden zorla aldığını belirtiyor ve zaptedilen bu köyleri ge-
ri istiyordu. Bunun üzerine Bitlis valiliğine ve Varto kaymakamlığına yazı ya-
zılmış, gereğinin yapılması arz edilmiştir: "Muş'un Varto kazasına bağlı Lo-
lan karyelerine saldıran Cibran Hafif Süvari Alaylarına mensup zabıtlar ve
adamların amacı ahaliyi köylerden çıkarmak ve bu köylere el koymaktır. Zira-
at da durmuştur. Arz ederim. Bitlis Valisi Hüsnü." BOA.DH.TMIK.M.105/71
(19.4.1317/ 30 Haziran 1901).

167 "Dahiliye Nezareti Celilesine; Malazgirt ve Bulanık Hasananlı ve Cibranlı aşi-
retleri Kürtlerinin birbirlerini katletmeleri üzerine ahali galeyana gelmiş, vi-
layet mercilerine müracaat etmişler. (...) Ahalinin galeyanı azaltılmış ve Muş
mutasarıfı ve Malazgirt kaymakamına ilgili evrak ulaştırılmıştır." Bitlis Vali-
si Reşid, bkz. BOA.DH.MKT.2618/84.(10.7.1324/ 23 Eylül 1908); "Hasananlı
Halit beyin oğlu Rıza [Rızayê Xêlit], Cibran aşireti ile aralarındaki bir ihtila-
f nedeniyle haber gönderir ve 'Bana gâvur Rıza derler, ben iki günde Cib-
ran'ı talan eder ve Varto'ya kadar inerim' der. (...) Çatışmalardan sonra, araya
başkalarının-girmesi ile Cibranlı Halid Ağa ile Hasananlı Rıza Ağa barışırlar."
Abdülbari Han, "Liderler Topluma Güven Vermelidir", *Bazêkurdistan*, <http://www.bazekurdistan.com/Tarix-belge/tabid/87/ID/437/LIDERLER-TOPLU-MA-GUVEN-VERMELIDIR.aspx> (erişim 24 Nisan 2015).

Erzurum Vilayeti'nden Sipkanlar ile giriştikleri kanlı mücadeleler¹⁶⁸ ve aynı aşiretteki farklı kabileler arasında süren liderlik mücadelesi (aynı aşireti oluşturan farklı kabilelerin mücadeleleri, aşiretin yönetimini ele geçirme motivasyonu ile ortaya çıkan arazi temelli çatışmalardı; bu çatışmalarda Hesenan aşiretinden müteşekkil Hamidiye Alayları reislerinden Esedê Xalit öldürüldü), devletin de küçültölmelerini arzuladığı Sünni olmayan unsurların tükenmesiyle meydana gelen güç yoğunlaşmasından kaynaklanıyordu.¹⁶⁹ Bu bağlamda, Hamidiye Alayla-

168 "Hasananlı reislerden Halil, Mustafa, Cindi ile Binbaşı Süleyman Ağaların yüz elli kadar atlı ile Tutak'ın Karaağaç köyünde pusu kurup gizlenerek arabasıyla tarladan sap getirmekte olan Abdullah ismindeki şahsı ve müteakiben Sipkanlılardan Ali, Muhammet ve Abdo'yu öldürmüşlerdir. Bu esnada müdafaa da bulunan Sipkili Abdülmecit'in dudağı ile Bahri'nin kolunu yaralamışlardır. Hasananlılardan da dört kişi öldürülmüştür. Haberin duyulması üzerine müfreze memuru olay mahalline gönderilmiştir. Hasananların bunca tecavüz ve cinayetlerine Malazgirt'teki yetkililerin sesiz kalması anlaşılabilir bir husus değildir." Bkz. BOA.Y.PRK.ASK.174/17 (24.05.1319 / 8 Eylül 1901); "Üç gün önce Hasananlı aşiretinden Kaymakam Fetullah Bey ile Binbaşı Rıza Ağa'nın adamlarından Mülazım İsa Ağa bin Murad ve arkadaşı Haro, Sevdin Kığam karyesinde ve Heyderan aşiret halkından Mülazım Süleyman Ağa ile Emin'in beş yüz kadar hayvanını götürdüklerinden, aşiretler arasında bu yüzden bir fenalığa meydan vermemek üzere, söz konusu hayvanların verilmesi, Hacı Kör Hüseyin Paşa tarafından Adilceviz Kaymakamlığı'ndan istenmiştir, gereğinin yapılması Dördüncü Ordu'ya ayrıca yazılmıştır." Bitlis Vali Vekili Feyzi, bkz. BOA.DH.TMIK.M.270.84.(2.5.1324/ 15 Haziran 1908).

169 Hasanan aşiretinin bileşenleri olan ve yönetici (torin) tabakasını oluşturan Mala Emer ile Mala Şewêş arasındaki çatışmanın sebebi "Kejik" isimli yayla arazisiydi. Bu olay, sözlü Kürt tarihine "Şerê Kejik" şeklinde geçmiştir. Dengbêj Şakiro, "Dêran Dêran", (Eylül 2018), [Video] <https://www.youtube.com/watch?v=4YkR85WdMDY>. Söz konusu çatışma dönemin devlet yazışmalarına da yansımıştır. Bkz. BOA.BEO.53/ 3942, (2.6.1308/ 14 Ağustos 1892), BOA.DH.TMIK.M.261/21 (23.10.1323/05 Ocak 1908). Yine Cibranlılar arasında, Lolan ve Hormek isimli Kızılbaş Kürt aşiretinden gasp edilen "Çavreş" isimli arazi için çatışan Halid ile Selim Ağa kardeşlerin asıl derdi, Cibran aşiretinin yönetiminde ve alayları kumanda etme konusunda yegâne güç olmaktı: "Genç sancagının Oğnut nahiyesinde sakin Cibran aşireti reislerinden kaymakam Halid Bey ile biraderi Selim Ağa arasında arazi vesaire maddesinden dolayı öteden beri mevcut olan düşmanlıktan dolayı araları bozularak birbirlerine taarruz ve tecavüzde bulundukları, saldırdıkları köylerde kendi taraftarı ya da onların taraftarı olmayanlara şiddet uygulayarak onların gündelik hayatlarını etkiledikleri, o mahallerdeki asayiş ve sükûnu ihlal ettikleri için tedbir alınmış, Halid Bey bir müddet alay merkezi olan Erzurum-Hasankale'ye sevk ve Selim Ağa da Genç merkezine aldırılmış, muhasarının Selim Ağa'nın tarafını tuttuğu, araya aracıları koyduğu anlaşılmış-

rının, merkezî otoritenin onlara biçmiş olduğu misyonun yanı sıra, kendi gündemleri de vardı ve gündemlerini uygulama konusunda son derece kararlıydılar.¹⁷⁰ Aşiretler arası çatışmalara pek dahil olamadıkları gibi, sanılanın aksine, Ermeni direnişlerinin bastırılmasında çok da rol sahibi değillerdi.¹⁷¹ “Eşkiya” takibinde bulunmaları ise “kan davası” gibi hassas bir meseleye dönüşebilme riskini taşıdığı için, alaylar tarafından pek de tercih edilen bir pratik değildi. Öncelikleri, ellerinden geldikçe nakdi servet edinmek, koyun sürülerini büyütme, bu sürülere geniş-zengin otlak alanlar ve yeni kışlak alanları temin etmek ve yeni köyler ele geçirmektir. Bu bağlamda ellerinden geldikçe Sünni olmayan veya Sünni olup kendileriyle baş edemeyecek kadar güçsüz toplulukları talan ederlerdi. Katl olaylarının çoğu ise, soyulan toplulukların onları devlet erkine şikâyet etmesi veya soygunlara ve gasplara direnmelerinden kaynaklanıyordu.¹⁷²

Genel kanının aksine, Hamidiye Alayları, Bitlis vilayeti özelinde de bölgenin tek etkili aktörü değildi.¹⁷³ Yine devlete tamamen eklemlenmiş, iradelerini merkezî otoriteye teslim etmiş paramiliter birimler sayılmaları da tümüyle doğru değildir.¹⁷⁴ Bu yapılar, özerk alanları olan ve yaşadıkları coğrafya-

tır. Bitlis Valisi Ferid.” Bkz BOA.DH.TMIK.M.244/25 (19.3.1323/ 1 Haziran 1907).

170 Gölbaşı, “Hamidiye Alayları: Bir Değerlendirme”, s. 168-169.

171 Her ne kadar alaylar devletin resmî kolluk kuvvetleri olarak addedilse de asırlardır süregelen aşiret hukukuna da tabiydiler. Devletle temasın dışındaki zaman diliminde tamamen bu hukuk geçerliydi. Ercan Gümüş, “17. Yüzyılda Aşiret Geleneklerinin Şer’i Hukuktaki Yerine Dair Diyarbakir Mahkemesinden Bir Örnek: Kan Davalarında Sulh Amacıyla Kız Verme Adeti ve Aşiretli Topluluklar Hakkında Bazı Değerlendirmeler”, *Turkish Studies*, sayı 13/1, Ankara, 2018, s. 39-60.

172 BOA.Y.PRK.ASK.174/17 (24.05.1319 / 8 Eylül 1901).

173 Örneğin, merkezî otorite, Marhuran kabilesinin Malazgirt civarında yerleşmesini izin veren ve yerleşme sürecini bizzat yöneten Hasananlı reisleri uyarır. Zira mülki işlerin sivil idare eliyle yapılması gerektiği hususu Bitlis vilayeti tarafından merkez İstanbul’a bizzat iletilmiştir. Bkz. BOA.DH.TMIK.M.270/84 (2.5.1324 / 15 Haziran 1908).

174 “Muş’tan Bir Mektup... Hamidiyelerin kurulmasından bu yana, aşiret Kürtlerinin soygunculuğu en yüksek dereceye ulaştı. Hasananlı Hamidiyeliler, hükümet görevlilerinin kendileri üzerinde herhangi bir yetkiye sahip olmadı-

da geniş sosyal ağlara sahip, aktif sosyo-politik öznelerdi¹⁷⁵ ve “Bavê Kurdan/Kürtlerin Babası”¹⁷⁶ olarak tanımlanan ve çocuklarını İstanbul’da eğitmek amacıyla bir nevi rehin alan Abdülhamid’in devleti onlar için hâlâ “Rumi”ydi¹⁷⁷ ve “Rom” onların nezdinde hâlâ güvenilirmezdi.¹⁷⁸

Bitlis Vilayeti’ndeki alaylar, devletin onlara sağlamış olduğu korumadan yararlanarak giriştikleri talan ve katliamlara karşı, Ermeni direniş odaklarının yanı sıra Kürt direniş odakları oluştu. Cibran Hamidiye Alayları, Varto ve Genç dolaylarında Kızılbaş Hormek ve Lolan köylerine saldırdıklarında, hiç ummadıkları bir direniş ağıyla karşılaştılar. Bu direniş ağı çerçevesinde, Zeynel Ağa gibi yerel Kızılbaş beyler ilk defa güçlü bir şekilde, merkezî otorite tarafından hedef tahtasına oturtuldular.¹⁷⁹

gını, askeri yetkililerin de yine etkisinin olmadığını, tek başına bir güç oluşturduklarını gördüler. Böylece aşiret reisleri –aynı zamanda Hamidiye’nin üst rütbelileri olan– Rıza, Hüseyin, Süleyman, Koloz gibi isimler birleşip, resmî bir eşkiya şirketi (topluluğu) oluşturdular.” Bkz. *Pro-Armenia*, no. 79-80 / 15 Şubat ve 1 Mart 1904, s. 452.

175 Gölbaşı, “Hamidiye Alayları: Bir Değerlendirme”, s. 171.

176 Hamidiye Alayları’na katılan Zilanlı (Van-Erciş) Molla Muhammed’in muhacirlik döneminde kaleme aldığı günlükte Abdülhamid’e duyulan minnet ve sevgi duygusu son derece belirgindir: “Alayî hebûn ji me eşîran / Zabîti ji me bûn bi ritbe nişan / Em kirin eskerê xwe ew can / Ebdulhemîd padişah û sultan” (Biz aşiretlerden alaylar vardı / Rütbe ve nişanı olan zabitler bizdendi / O ‘Can’ bizi askeri yaptı / Abdülhamid hem sultan idi hem de padişah). Sedat Ulugana, “Zilanlı Mela Muhammed’in Muhaceratı”, *Kürt Tarihi*, sayı 10, 2014, s. 16.

177 Hamidiyeli reislerin çocuklarını eğitmek amacıyla başkent İstanbul’da teşkil edilen “Aşiret Mektebi”ne dair detaylı bilgi için bkz. Alişan Akpınar, Eugene L. Rogan, *Aşiret, Mektep, Devlet: Osmanlı Devleti’nde Aşiret Mektebi*, Aram Yayınları, İstanbul, 2001, s. 78.

178 Ahmedî Mirazî, *Birantnêd Min*, Weşanên Deng, İstanbul, 1997, s. 76-81.

179 Hamidiyeli Cibranlılar ile Kızılbaş Kürtler arasında meydana gelen çatışmalarda Hamidiyeli Cibranlı İbrahim Bey öldürülür. İddiaya göre İbrahim Bey, Kızılbaş Kürt köylerine baskın yapmaya giderken öldürülür. Bkz. Mustafa Özbey, *Osmanlı Belgelerinde Varto İlçesi*, Doz Yayınları, İstanbul, 2010, s. 100-101. Hamidiyelilerin Kızılbaş Kürtlere yönelik saldırıları, Sünnî Kürtlerle Kızılbaş Kürtler arasında yıllarca süren çatışmalı sürecin miladı olur: “Cibranlılar ve Hormekliler arasında şiddetli çatışmalar yaşanmıştır. Hınıs’taki Hamidiye paşası Mirliya Mahmut Paşa’dan bile Varto’ya gitmesini istedik. Bu çatışmalarda, taraflardan üç kişi ölmüş beş kişi de yaralanmıştır. Bitlis Valisi Hüs-nü” BOA.DH.TM. M.244/25.1 (27.3.1319/09 Haziran 1903), “Cibranlılar ile Hormekliler arasında yine çatışma çıktı. Genç mutasarrıfı bölgeye gitmek zo-

Yine Hasananlı Hamidiye Alayları ile Sünni Seyidan aşireti arasında arazi temelli sorunlardan dolayı birkaç Hamidiyeli su-bay öldü.¹⁸⁰ Merkezî otorite ise çoğu zaman olayın gelişimine ve nedenlerine bakmaksızın Hamidiye Alayları'na arka çıkıyordu.¹⁸¹ Mağdurların şikâyetlerini ise, "garezden kaynaklı iftiralar" olarak addediyordu.¹⁸²

Bitlis Vilayeti'ndeki Hamidiye Alayları menşeli şiddet sürecinde bir aktör son derece görünür hale geldi. Hasananlı Rıza, (Rizayê Xalit) Hasanan aşiretinin "Mala Emer" kabilesinin reisi olarak Hamidiye Alayları'na "binbaşı" rütbesiyle katılınca, var olan şiddet dozajı daha da arttı. Rakip "Mala Şewêş" kabilesiyle girmiş olduğu kanlı çatışmalarda, birçok insanın ölü-

runda kaldı. Hormek Kızılbaşları arasında dört gün uğraşmış onları ancak zapt edebilmiş. Zaten Dersim kazası dağları bu elliden fazla eşkiyası olan Hormekliler için karargâhtır. Cibranlı Topal Selim tarafları kışkırtıyor. Bitlis valisi Hüsnü" Bkz. BOA.DH.TM. M.244/25.4 (5.5.1319/ 18 Temmuz 1903). "Hormekli meşhur eşkiya Selim ve Zeynel'in amcasının oğlu Hasan oğlu Tahoyê Tolo ile on iki silahlı adamı tarafından Hamidiye otuz birinci alayının ikinci bölümü kumandanı Ali Ağa'nın köylerde toplamakta olduğu küçükbaş hayvan sürüsünden dokuz yüz kırk tanesini gasp ettikleri ve Varto tarafına götürdükleri Hınıs Mutasarrıflığı'ndan bildirilmiştir. Erzurum Valisi'nden Bitlis Valisi'ne" BOA.DH.TMIK.M.201/30 (14.4.1321/ 27 Haziran 1905).

- 180 "Öteden beri eşkiyalık yapan hatta bundan birçok ay önce Hamidiye Süvari Otuzuncu Alayı'na mensup Tegmen Sinan Ağa'nın dört evladını gözü önünde katletmek gibi bir faciayı eyleyen Muş Sancağı dahilindeki Seyidanlı aşiretinden Üsivê Seydo ile adamlarının Sinik köyüne geldikleri haber alınınca, söz konusu köye askerî birliklerce operasyon düzenlenmiş ve 16 şahıs yakalanmıştır. Serasker Rıza" BOA.DH.TMIK.M.138/31 (28.10.1318/10 Ocak 1903).
- 181 "Bu haydutların topluluğunun işleri yolundadır. Hükümet, sığır, inek, at ve katırların yağmalanmasını şikâyet eden yoksul Ermenilere tepki gösteriyor: 'Hamidileri yargılayamayız, liderleri Erzincan'da yaşıyor, ona hitap edemiyoruz, ona gücümüz yetmiyor' diyordu. Zavallı Ermeniler ne yapabiliirdi ki? Erzincan'a gidip, bir şey elde etmek için muazzam harcamalarda bulunmak; ki bu da imkânsızdı. Kısacası evde oturup kendi kaderine boyun eğip, bir sonraki talanı beklemek zorunda kalıyorlar." Bkz. *Pro-Armenia*, no. 79-80 / (15 Şubat ve 1 Mart 1904), s. 452.
- 182 "Dördüncü Ordu'dan Dahiliye Nezareti'ne. Genç sancağına bağlı Varto ve Oğnut kazaları dahilinde bulunan Kızılbaşlara mensup Hamidiye'den olmayan birtakım Kürtler bir müddeten beri Hamidiye Alayları'nın reislerine dair birtakım şikâyetlerde ve haksız saldırılarda bulunuyorlar. Bunların yakalanması ve cezalandırılması Bitlis Vilayeti valiliğinden istendiye de pek ciddi bir şey yapılmadı. Gereğinin yapılmasını arz ederim. Serasker Rıza." BOA.DH.TMIK.M.146/20 (28.3. 1319 / 10 Haziran 1903).

müne yol açan emirler verdi.¹⁸³ 1905'te bir müddet Bitlis kent merkezinde gözetim altına alınsa da, hakkındaki suçlamaların "Ermeni fesadesinin uydurduğu iftiralarından ibaret olduğu" gibi argümanlar öne sürerek serbest bırakıldı.¹⁸⁴ Resmî yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla, yerel ve merkezî otoritenin itinayla koruduğu Rıza Ağa'nın, şiddet eylemlerinden Malazgirt-Bulanık bölgesinde etkilenmeyen tek bir yerleşim yeri kalmadı.¹⁸⁵ Tipik bir Kürt aşiret reisi olan Rıza, diğer akraları gibi politik dengeleri gözetmeyi de pek bilmiyordu. İddiaya göre şiddet iklimine, kendisine "Gâvur Rıza" denilmesine sebep olabilecek kadar kapılmıştı.¹⁸⁶

Genellikle şiddet metotlarını bir anlaşma biçimi ve iletişim aracı olarak da kullanan Rıza, oğlunun ismini "Köroğlu" koyacak kadar kahramanlık nostaljisine bağlıydı.¹⁸⁷ Lakin Ermeniler ona karşı hiçbir zaman "Bolu Beyi" rolüne soyunabilecek kadar muktedir olamadılar.¹⁸⁸ Bu bağlamda onun nostaljiyi yaşatma biçimi hakkaniyetten hayli uzaktı, Abdurrahman Bedirhan, Hamidiye rejimine dair yazısında onu "yaratık" olarak ta-

183 Rondot, "Les Tribus Kurde" (bölüm: Le Plaine de Mus /Hasanan).

184 "Bitlis vilayetinden Sedaret'e. Hamidiye süvari yirmi birinci alayı binbaşısı Hasananlı Rıza'nın hakkında Ermeni fesadesinin şikâyetleri üzerine iki defa Bitlis vilayeti merkezine ve geçen sene ordu merkezine getirilerek ve buralarda bir sene kadar gözetim altında tutulduğu, hiçbir taraftan davacısı gelmediği için isnat edilen suçlamaların iftiradan ibaret olduğu anlaşılmış ve serbest bırakılmıştır." BOA. A. MKT.MHM.685/30 (23.1. 1325 / 5 Nisan 1907).

185 Ermeni köylerine saldıran Rıza, öncelikle koyun sürülerine ve tarım arazilerine el koyuyordu, Aynalıhoca köyünden Muşeg'in malını gasp etmesini, Murat nehrinin azgın suları bile engelleyememişti. Talan eylemine odaklanan Rıza Ağa, günlerce inşa ettiği kelekleri köprü niyetine kullanarak, talan ettiği erzak ve hayvanları kendi köyüne taşımıştı. Ermenilerin yanı sıra, bölgeden geçen tüccarlar da Rıza Ağa'nın soygunlarından nasibini almışlardı. Gazyacı kervanını soyan Rıza Ağa hükümetin bütün çabalarına rağmen, aşiretinin muhtelif köylerine sakladığı gazyacı stoklarını teslim etmemişti. BOA BEO. 3158/236819 (16.6.1323/ 29 Ağustos 1907).

186 Dengbej Maruf ile 12.11.2016'da Paris'te yapmış olduğumuz sözlü görüşme.

187 Halk arasında daha çok "Bavê Koroxlî/Köroğlu'nun Babası" olarak anılıyordu.

188 Patrikhane üzerinden devlet makamlarına ulaşan bir telgrafta, iddiaya göre tapulu arazisini Rıza'ya bırakıp başka bir köye sığınan varlıklı bir Ermeni, burada da Rıza'nın saldırısına uğramıştı, Rıza ve adamları, ailesinden bazılarını öldürüp ev eşyaları dahil her şeylerine el koymuşlardı. BOA.DH.TMK. M.233/15 (11.9.1322/ 24 Ekim 1906).

nımlayabilecek düzeyde aşağılıyordu. Bedirhan'ın bölgeden gelen mektuplara dayanarak çizmiş olduğu Rıza Bey (onun deyişle “Rız0”) portresinden anladığımız kadarıyla o, Sultan Abdülhamid rejimi nezdinde kesinlikle dokunulmazdı:

Kendi eliyle Müslüman, Hıristiyan kırk beş kişiyi katlettiği, birçok kaza ve nahiye merkezinde yıkmadığı ev, saldırmadığı ırz kalmadığı delil ve şahitlerle sabit olan Rız0 denilen yaratığın altmış süvari ile Bitlis'e geldiği, belediye dairesinin önünde birtakım fukaraya para dağıtıp bunlar tarafından “yaşa” diye alkışlandıktan ve kendisinden davacı olan dört beş bahtsız öldürüşüye darp ettikten sonra bir iki gün zevk ve eğlence ile meşgul olup Hükümetin semtine uğramadan yerine döndüğü, o zaman Bitlis'ten aldığımız ve yakında İngilizce, Fransızca yayınlacağımız önemli ve ayrıntılı bir mektuptan anlaşılmıştır.¹⁸⁹

Rız0'nın kaderi Hamidiye rejiminin çökmesiyle beraber değişti.¹⁹⁰ Jön Türk devriminden sonra, Ermeni Patrikliği'nin yoğun şikâyetleri üzerine 1908'in yazında yine Bitlis'e çağrılan Rız0 tutuklandı ama kısa bir süre sonra serbest bırakıldı.¹⁹¹ 1909'un Mayıs ayında bir kez daha tutuklanan Rız0 Bey bu sefer Muş hapishanesine konuldu ve 1910'da hapishanede öldü. Ermenilere atfedilen şaibeli ölümü, Norşin ekolüne bağlı Dignûğ medresesinin postnişini Şeyh Abdülhakim'den başkasını dinlemeyen din-dar kardeşi Fetullah Ağa'nın Ermenilere yönelik şiddete ve devlete dönük çekimser politikasına güçlü bir gerekçe olacaktı.¹⁹²

189 Bozkurt ve Serfiraz, “Belge: Kürdistan Ayaklanması”, s. 241.

190 “Berdevkê dewleta Elî Osman / Osmanlı Devleti'nin temsilcisi” olarak tanınan Rız0 Bey'in ölümüne dair şarkılarda geçen “Caminin önünde teneşire yatırdılar, omuzlarındaki Hamidiye rûtbelerini birer birer söktüler”, cümleleleri rutin bir ölû yıkama seansından çok, Jön Türk devriminden sonra Kürtler nezdinde değişen düzenin yarattığı derin üzüntüyü dile getiriyordu. Sîsa Mecd, “Bavê Koroxlî”, (2019, Mart), [Video], <https://www.youtube.com/watch?v=7bHGnKNCWAs>, Meyrem Xan, “Mûşa Şewitî”, (2018, Ekim), [Video], <https://www.youtube.com/watch?v=7ksDKgRi9iA>.

191 “Rız0 Malazgirt'e tekrar döndüğünde, tutuklanmasından sorumlu tuttuğu Deyrik (Dêrik) köyüne saldırdı.” *Pro-Armenia*, no. 188, 20 Ağustos 1908, s. 1233.

192 Rız0 Bey'in torunu Hüseyin Aksaç ile 13 Mart 2017'de Stockholm'de yapmış olduğumuz görüşme.

Sonuç olarak, devletin güçlü ve etkili desteğiyle Kürt-Ermeni bölgelerini kasıp kavuran Hamidiye şiddeti sosyal, demografik ve ekonomik yapıyı sarstığı gibi, 1908 yılına gelindiğinde korkunç bir açlık ve kıtlığa da yol açtı.¹⁹³ O yıl sert geçen kış mevsimine, Şubat ayında meydana gelen şiddetli deprem de eklenince, Bitlis, Erzurum ve Van vilayetlerinde durum tehlikeli sınırlara ulaştı. Muş Ovası ve Sason'dan *Pro-Armenia*'ya gönderilen mektuplar, Hamidiye kaynaklı kıtlığın boyutlarını gözler önüne seriyordu.¹⁹⁴ Bitlis Vilayeti'nde açlık ve kıtlık daha çok Ermenileri, aşiretsiz Sünni Kürtleri ve Êzdî Kürtleri etkiliyordu. Buğday ve gıda stoklarını gasp eden Hamidiyeli reisler, mağdurlara inanılmaz rakamlarla kendi ürünlerini geri satıyorlardı. Bu da mağdur çiftçinin elindeki son nakdi sermayenin de tükenmesi anlamına geliyordu. Dolayısıyla taşrada çiftçinin devlete vergi ödeyememesi, devletin Bitlis'te şehirli eşrafa yönelmesine ve vergiyi iki-üç katına çıkarmasına neden oldu. Nitekim yakın tarihe "1907 Bitlis Ayaklanması" olarak geçen halk hareketi, daha çok ekonomik temalı bir eşraf ayaklanmasıydı. Kısacası, Hamidiye Alayları, 1908 Jön Türk Devrimi'ne kadar —on yılı aşkın bir süre— Kürt-Ermeni muhitlerinde politik, sosyal ve ekonomik dönüşümü hem etkileyen hem de bu dönüşümden etkilenen odak oldu. Devletin, çoğu zaman şiddet eylemlerini görmezden geldiği ve kararlı bir şekilde desteklediği bu askerî birlikler kendi gündemlerine sadık kalarak, mîr aşiretlik dönemindeki ihtişamlarını yakalamasalar da ona yakın bir dönem yaşadılar. Abdülhamid'in gündeminde olup, alenen düzenli birlikler tarafın-

193 Özellikle Muş'ta Hasanan ve Cibran Hamidiye Alayları sayısız Ermeni köyünü yağmalamıştı. Bu köy ahalisinin neredeyse tamamı tarımla uğraşan çiftçilerdi. Çift hayvanlarının talan edilmesi, tohumluk hububatın bile gasp edilmesi ve talan-katliamlardan dolayı göç boyutunun büyümesi, Bitlis vilayetinde tarımdurma noktasına getirmişti. Bkz. Gölbaşı, "Hamidiye Alayları: Bir Değerlendirme", s. 173.

194 "Hasat yapıldı, Kış yaklaşıyor. Açlık genele yayılıyor. Van, Sason, Bulanık, Malazgirt ve Ahlat civarında 80 bin kadar insan açlık tehlikesi ile karşı karşıya. 5 kuruşluk buğday fiyatı, şimdi 20 kuruşa çıktı. Bitlis'te de Van'daki gibi açlık başladı. Yol güvenliği yok. Hamidiye Alayları yardım için gönderilen buğday kervanlarını soyuyorlar. Ayrıca soğuk hava Muş civarında her şeyi mahvetti." *Pro-Armenia*, no. 173, 5 Ocak 1908, s. 1217.

dan pek de uygulanamayan Ermeni milliyetçiliğinin tasfiye edilmesi, özellikle Taşnaksutyun'un politik nüfuzunun azaltılması ve Sünni Kürt kitlelerinin mutlak İslâmlaştırılmalarını öngören politikası çerçevesinde devlet için “can simidi” olarak telaki edildiler. Taşıdığı asabiye ve tarihten gelen özgün yapısıyla bir türlü devlete eklemlenmeyen “aşiret”in dejenerasyonu için ise altın bir fırsat olarak tasavvur edildiler. Lakin alaylara dair bu beklenti ve amaçlar en azından Abdülhamid döneminde tam anlamıyla gerçekleşmedi. Tersine bu beklentiler doğrultusunda alaylara verilen destek, Osmanlı'nın Şark muhitlerinde yol açtığı şiddetle Abdülhamid'in tahtını kaybetmesine neden oldu.

Aşiret barışının istisnaları

***Hamidiye Alayları'nın dışında şiddetin içinde
iki Kürt beyi: Hacı Musa Bey ile Bişarê Çeto***

Musa Bey'in aşireti Hoytî ve Bişarê Çeto'nun aşireti Pencinariler görünürde Abdülhamid'in aşiret barışına uymayan istisnai yapılarıdır. Bazen diğer Kürt aşiretleri ve Ermeni fedailere karşı askerî güç olarak kullanma çerçevesinde devletin ilişki geliştirdiği bu reisler, nizami bir yapı olan Hamidiye Alayları'na dahil edilmeyen, bazen meşru bazen de gayrimeşru Osmanlı güçleriydi. Bu iki aşiret reisi vilayetteki şiddet atlasını adeta kendi aralarında bölüşürcesine, Hacı Musa Bey Ermenilere, Bişar da devletin “sorunlu” olarak tanımladığı Kürt aşiretlerine ve diğer Hristiyan gruplara yöneldi. Devletin kendi idari taksimatına atıfta bulunarak onlara “Mutkili” veya “Garzanlı” denmesine karşılık, onlar kendilerini, kültür ve sosyolojilerinin bir gereği olarak, aşiretlerine atfen, “Hoytî” (Xoytî) ve “Pencinaranlı” (Pëncinar) olarak tanıtıyorlardı.

Musa Bey'in asıl ismi Musa Suphi idi.¹⁹⁵ Huyut kazasının Cinyar köyünde 1853-1854 dolaylarında dünyaya gelmişti. Çocukluğu aşiret çatışmaları ve devletin merkezileşme operasyon-

195 “*Ceride-i Mehakim*'de yer alan imzasından”, aktaran, Bülent Cırık, *Üç Devirde Bir Kürt Aşireti Reisi: Hacı Musa Bey (1853-1928)*, Değişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 22.

ları içinde geçmişti. Babası Mîrza Bey, oğlu Musa Bey'in tersine Muş civarındaki Ermenilerle iyi ilişkiler geliştirmişti. Ermeni din adamları ve azizlere derin bir saygı duyan Mîrza Bey, Surp Ağperig Manastırını defalarca ziyaret etmişti. Bir ziyaret esnasında, 12 yaşındaki oğlu Halil, kaçırdığı manastırın haysuz atı tarafından öldürülmüştü. Mîrza Bey, manastır yetkililerini bu ölümden sorumlu tutmayıp, ölümü bu kutsal yere saygısızlık eden oğlunun hatası olarak görebilecek kadar Ermenilere karşı toleranslı bir kişiliğe sahipti.¹⁹⁶ Lakin komşu aşiretlere karşı bu kadar toleranslı değildi. 1854'te, müridi olduğu Şeyh Abdullah ile birlikte, yıllardır çatıştığı Beleki (Baleki) aşiretinin Nok isimli köyünü yakıp bir seferde 80 kişiden fazla insanı bir eve kapatıp yakarak öldürmüştü.¹⁹⁷ Bu katliam esnasında Huyut (Mutki) kaza müdürüydü, yani resmîyette devlet memuruydu. Öyle ki devlet bu katliamı "isyan" sayıp Mîrza Bey'in peşine düştü. Takibata başlayan Diyarbekir paşası Ömer Paşa ile Muş kaymakamı, aşiretin bir tür direniş üssüne dönüşen Mutki dağlarındaki Mîrza Bey'e ancak bir yıl sonra, 1855'te ulaşabildiler.¹⁹⁸ Ömer Paşa'nın "dağlarda yakalandı," beyanatının tersine aslında Mîrza Bey anlaşmak için Muş'a davet edilip orada on iki adamıyla beraber tutuklanmış ve sonra Muş Kalesi'ne kapatılmıştı. Ama Hoytî aşiretinin ani bir baskınından korkulduğu için bir müddet sonra İstanbul'a gönderilmişti.¹⁹⁹

196 Mîrza Bey, Norşin tekkesinin başında olan Seyda Abdurrahman Tağt'nin müridiydi. Halidîliğin Ermeni karşıtlığına rağmen, o Ermenilerle çatışmamayı öngören ve kadim "Kurmanç-Fileh" (Kürt-Ermeni) temalı komşuluk hukukunu esas alan bir ilişki geliştirdi.

197 "Erzurum Valisi'ne gelen tahrirat... Huyut Kazası eski müdürü Mîrza Bey ve adamları, bundan beş sene evvel Nok köyünü yakıp kadın-erkek 80 kişinin yanarak ölmesine sebep olmuş ve adı geçen köyü talan edip malarına el koymuştu." BOA. A.MKT.MVL.107/8 (23.9.1275 / 26 Nisan 1859).

198 "Devlete karşı isyan edip köyleri yakan Huyut kazası eski müdürü Mîrza Bey ve adamları Muş muhitindeki Seyran isimli dağlık yerde ele geçirildi." BOA.A. AMD. 61/19 (-.-.1271 / 1855), "Muş kaymakamı ve Diyarbekir paşası Ömer Paşa tarafından ele geçirilen Mîrza Bey ve adamları süvari askerler eşliğinde Muş'a gönderildi. Erzurum Valisi İsmail." BOA.MVL.286/27 (19.6.1271/ 16 Mart 1855).

199 Anadolu Müşirinin yazdığı rapora göre ise, Mîrza Bey kendi isteğiyle gelip orada tutuklanmıştı. Ayrıca yeğeni Beyazid ele geçirilmemişti. Beyazid'in ani

Kız kardeşi Hacı Hatice Hanım'ın, Sultan Abdülaziz'e gönderdiği rica mektubu onu kurtarmaya yetmedi.²⁰⁰ On yıl süreyle devlet gemilerinde (Tersane-i Amire'de) kürek cezasına çarptırıldı.²⁰¹ Yıllar sonra Huyut'a dönebilen Mîrza Bey, 1885'te Kulp cihetinde başkaldıran Hewêdan aşiretini cezalandırmak için devlet tarafından görevlendirildi²⁰² ve iddiaya göre söz konusu aşirete mensup olan Faki Yakup tarafından bir çatışma esnasında öldürüldü.²⁰³ Otuzlu yaşların başında babasını kaybeden Musa Bey, kendisini kalabalık bir aşiretin başında buldu. Çocukluğu, Kürdistan'daki merkezileşme operasyonlarının yaratmış olduğu şiddet, gençliği ise bu sürece bağlı olarak daha da sertleşen aşiretler arası çatışma ortamında geçmişti. Orta yaşlarında ise tamamen farklı bir gruba, Ermenilere yönelip, özellikle Muş Ovası'nı yakıp yıktı. Asıl şöhreti de bu katliam ve talanlardan gelecekti.

Hoytî aşiretinden Alaeddin Paşa, ailesinin Bitlis ve Muş yöresinde uzun süre hüküm sürmesini, aynı aşirete mensup Musa Bey'in belli ayrıcalıklar elde etmesini sağladı. Özellikle Salih Paşa'nın Muş'ta bulunduğu zaman diliminde, bazı nahiyelerin müdürlüğünü yaptı.²⁰⁴ Musa Bey'in ilk defa gündeme gelmesi, 1883'te misyoner Dr. Raynolds ve G. P. Knapp'a yapmış olduğu saldırıyla olmuştu ve babası Mîrza Bey'in müdahalesiyle ceza alması engellenmişti. Devletle doğrudan çatışmaktan kaçınan Musa Bey, dönemin devlet erkânın Ermeni düşmanlığı ve rüşvete dönük ilişki ağını iyi tahlil etti. Merkezî otoritenin

bir baskınından korkulduğu için de Mîrza Bey ve 12 adamının İstanbul'a gönderilmesi kararlaştırılmıştı. BOA.MVL.316/80 (7.5.1274 / 25 Ekim 1857).

200 "Ben cariyeniz Hacı Hatice, Mîrza Bey'in kızkardeşiyim. Kardeşim Mîrza Bey, suçsuzdur, iftiraya uğrayarak götürüldüğü İstanbul'da yargılanmaktadır. Ailemiz bu zaman diliminde perişan olmuştur. Sizden ricam gereğini yapmanızdır. Mîrza Bey'in kızkardeşi cariyeniz Hacı Hatice." BOA.A.MKT.UM.220/51 (19.3.1272/ 29 Ekim 1855).

201 BOA. A.MKT.MVL.107/8 (23.9.1275 / 26 Nisan 1859).

202 Kutsal Fırat, *Milletvekilliğine Değişmem*, İstanbul, 2000, s. 94.

203 Arménouhie Kévonian, *Gülizar'ın Kara Düğünü: Bir Kürt Beyi Tarafından Karşılan Ermeni Kızın Gerçek Hikâyesi*, çev. Aslı Türker-Ece Erbay, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 11.

204 Musa Şaşmaz, *Kürt Musa Olayı (1883-1890)*, Kitapevi, İstanbul, 2004, s. 26-27.

1880'li yıllarda Ermenilere yönelik talan ve öldürme vakalarına sessiz kalması, Bitlis valisine verdiği rüşvet ve diğer yerel mülkî amirlerle sağlamış olduğu özel ilişkiler sayesinde gerçekleşmişti.²⁰⁵ Ermenilerin yoğun telgraf ve şikâyet dilekçeleri sonucunda, Bitlis'te kısa bir süre tutuklu kalsa da sonra serbest bırakılmıştı. Khars (Kêrs) ve Arkavank köyünün muhtarları Miro (Mihran) ile Ohan'ı (Ohannes) sorumlu tutan Musa Bey, daha sonra bu iki şahsa yönelmiş,²⁰⁶ Ohan'ı kısa bir süre sonra yakarak öldürmüştü ama Miro'ya yönelik daha farklı bir intikam eylemi tasarlamıştı.

Bir düğünde gördüğü Miro'nun on dört yaşındaki yeğeni Gülizar'ı yüklü bir başlık parası karşılığında kendisine istedi. Olumsuz cevap alınca da 1889'un bir ilkbahar akşamı Gülizar'ı kaçırıp, Miro'nun evini talan etti.²⁰⁷ Bu eylemin sonucu diğerlerine benzemedi. Ünlü ve zengin Miro ailesi, bütün imkânlarını zorlayarak, Musa Bey'in yargılanmasını sağlamayı başardı. Özellikle "Gülizar/Ermeni Gulo meselesi", bütün Hristiyanlar için dinî ve milli bir meseleye dönüştü.²⁰⁸ 1889'da İstanbul'a çağrılan Mu-

205 Kévonian, *Gülizar'ın Kara Düğünü: Bir Kürt Beyi Tarafından Kaçırılan Ermeni Kızın Gerçek Hikâyesi*, s. 13.

206 A.g.e.

207 "Mart ayında, Musa Bey, kardeşi Cezo ve kayınbiraderi Emer Bey ile birlikte, Muş ile Bitlis arasındaki Kartz köyündeki Ağacan'ın evine zorla girdi. Önce Ağacan'ın babasını öldürdü ve evini talan ettikten sonra karısı ve 15 yaşındaki kızı Gülizar'ı kaçırdı. Daha sonra, Ağacan'ın karısını karda bıraktılar. Kadın az kalsın soğuktan ve yorgunluktan ölüyordu. Kızı ise sürükleyip döverek götürdüler." *L'Univers*, no. 7911, 30 Ağustos 1889, s. 3.

208 Bitlis yargılanmasından sonra Gülizar'ın büyük bir cesaret örneği sergileyerek, Ermeni kimliğinde ve Hristiyan inancında ısrarcı olması, o gün şehirde toplananlar tarafından "azize" ve "kahraman" gibi sevinç nidalarıyla karşılanmıştı. Gülizar'ın kaçırılıp zorla Müslümanlaştırılmaya çalışılması, Ter Minasian'ın da dediği gibi, Osmanlı'nın doğu vilayetlerinde, o yıllarda "sıradan" bir olaydı. Oysa bu olay öyle işlendi ki, Ermeni devrimci hareketini yükselten bir unsura dönüştü. Kévonian, *Gülizar'ın Kara Düğünü: Bir Kürt Beyi Tarafından Kaçırılan Ermeni Kızın Gerçek Hikâyesi*, s. 80, 103-105. On dört yaşındaki Ermeni çocuğunun kendi kimliği ve inancında ısrar etmesi, Ermeniler nezdinde olduğu kadar, Kürtler arasında da hakkaniyet duygusuna zeval getiren bir vaka, üstün cesaret ve sadakat örneği olarak yansıma buldu. Hem Ermeni hem de Kürt dengbêjler Ermeni Gulo'nun hikâyesini kendi cephelelerinden işlediler. Dengbêj Zahiho, "Ez Gulo Me", (2018, Aralık), [Video dosyası], <https://www.youtube.com/watch?v=d4CrwCutaXY>; Hasmik Harut-

sa Bey, üvey dayısı Bahri Paşa'nın himayesinde göstermelik bir şekilde yargılanıp aklanmaya çalışıldı.²⁰⁹ Bu esnada hem imparatorluğun hem de Avrupa kamuoyunun ilgi odağı olan davanın sanığı Musa Bey'e, "Kürd Musa" bazen de "Musayê Kurdî" denilmeye başlandı.²¹⁰ Yani, Muş dolaylarında aşiret reisi "Hoytîli Musa Bey" iken ve oradaki ithamlarda sadece aşiretinin ismiyle anılırken, İstanbul'a geldikten sonra artık topyekûn Kürt aşiret şiddetinin kolektif portresi "Kürt Musa Bey"e dönüştü. Musa Bey, muhatap olduğu İstanbul bürokrasisinin, "rüşvet" ve şeyhler aracılığıyla idare ettiği yerel bürokrasiye benzemediğini, ziyadesiyle Batı diplomasisinin başkent İstanbul'da daha etkin olduğunu anlayıncaya kadar, deyim yerindeyse iş işten geçmişti.²¹¹ Özellikle İngiliz yetkililerin baskısıyla 19 Ekim 1890'da "siyasi karar" gereği Medine'ye sürgüne gönderildi.²¹² En yakın

yunyan, "Gulo", (2018, Aralık), [Video dosyası], https://www.youtube.com/watch?v=LqFG7Nt_qNU adreslerinden elde edilmiştir.

- 209 Sadece Bitlis Vilayeti'nden Kürt, Türk ve Ermeni toplam 150 kişi kendisinden şikâyetçi oldu. Şaşmaz, *Kürt Musa Olayı (1883-1890)*, s. 53.
- 210 "Hanesinin kirasının gönderilmesine dair Medine'de ikamet ettirilen "Musa Kürdi" imzalı telgraf tarafımıza intikal etmiştir. Maliye Nezareti", BOA.BEO.1933/ 144904 (9.7.1320/ 11 Ekim 1902).
- 211 Şaşmaz, *Kürt Musa Olayı (1883-1890)*, s. 311.
- 212 İngiliz elçi Sir White, Abdülhamid ile gizli bir görüşme yaptıktan sonra, Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporda, Abdülhamid'in Musa Bey hakkında aldığı birçok şikâyet, "Musa Bey'in Müslüman kişiliğine ve adetlerine ters-tir," diyerek inanmadığını söylüyordu. İngiliz yetkili sadece Musa Bey'in değil, diğer bütün Kürt ağaların da yargılanmasını ve bölgeden uzaklaştırılmasını talep ediyordu. Kévonian, *Gülizar'ın Kara Düşünü: Bir Kürt Beyi Tarafından Kaçırılan Ermeni Kızın Gerçek Hikâyesi*, s. 113-14. Abdülhamid'e sunulan bir layihada, özellikle, bu davanın siyasi olduğu ve haliyle sürgün cezasının da siyasi olması gerektiği belirtiliyordu: "Medine'ye gönderilecek olan Musa Bey'in, iskân için değil siyasi bir kararla gönderildiği ilan olunmazsa adalet icra edilmiş sayılmayacağı ve dedikodunun önünün alınmayacağı bilinmelidir." BOA.Y.A.HUS.238/30 (6.1.1308 / 22 Ağustos 1890). Musa Bey, bir ara serbest bırakılsa da Muş'a dönmesine izin verilmedi, devletin kendisini aşiretinden uzak tutma niyetini sezince İstanbul'dan kaçıp, karayolu ile Muş'a ulaşmaya çalıştı ama Sivas dolaylarında yakalandı: "Dahiliye Nezaretine. (...) Kürt Musa Bey Sivas civarında ele geçirildi. Mamûretülâziz (Elâzığ) Valisi", BOA.DH. ŞFR.145/78 (31.6.1306 / 12 Eylül 1890), "Kürt Musa Bey'in, cumartesi günü hareket edecek olan İdare-i Mahsusa vapuruyla, Medine'de ikamet etmek üzere Yanya'ya gönderilmesi karar olunmuştur." BOA.Y.A.HUS.240/10 (2.3.1308 / 17 Ekim 1890).

örnek olarak babasının Muş'a çağrılıp, İstanbul'a götürülmesini "Rom'un güvenilmezliği" olarak kodlayıp, babasının yaptığı-
nı yapmamaya özen göstermişti. Lakin davetin bizzat sultan ta-
rafından yapılması ve şeyh ve valinin bu davete aracı olması, söz
konusu daveti onun nezdinde çekici kılmıştı. Ayrıca el altından
kendisine bazı güvenceler verilmişti. İstanbul seyahatinin başla-
yacağı akşam, sultanın davetinden duyduğu onuru etrafındaki-
lere anlatıp, onlara İstanbul dönüşü hediyeler vaat ediyordu ve
büyük bir özgüvenle "Ne olursa olsun, bu kızı (Gülizar) Ermeni-
lere vermeyeceksin," diye kardeşi Cezo'yu açıkça tehdit ediyor-
du.²¹³ Kısacası Musa Bey mahkemenin kendisini mahkûm etme-
yeceğinden son derece emindi.

Musa Bey'in sürgüne gönderilmiş olması, onu devlet nez-
dinde önemsiz bir figüre dönüştürmedi. Abdülhamid ona ma-
aş bağladı ve özellikle kendisine iyi davranılmasını emretti.²¹⁴
Medine'deki on dört yıllık sürgünü esnasında birkaç defa Mek-
ke'yi ziyaret etmesine atfen, "Kürt Musa"dan feragat edip, res-
mî ve gayriresmî kayıtlarda artık "Hacı Musa Bey" olarak anıl-
maya başladı.²¹⁵ Musa Bey, Medine'de kaldığı zaman diliminde
birkaç defa Basra ve Kudüs üzerinden başarısız firar girişimin-
de bulundu.²¹⁶ Kendisi gibi Medine'de sürgünde bulunan ünlü

213 Kévonian, *Gülizar'ın Kara Dügünü: Bir Kürt Beyi Tarafından Kaçırılan Ermeni Kızın Gerçek Hikâyesi*, s. 63.

214 "Yıldız Sarayı... Medine'de olan Şeyh Ubeydullahzâde Abdülkadir Efendi ve Musa Bey'e iyi davranılması gerektiği bildirilmiştir. Dahiliye Nezareti'ne." BOA.Y.PRK. BŞK.70/14 (13.5.1321/ 7 Ağustos 1903).

215 "Medine'de ikamete mecbur Musa Bey'in, hanesi halkıyla beraber vali ve kumandan beylerin mesuliyeti altında Mekke'ye gidip hac ibadetini yerine getirerek tekrar Medine'ye döndüğü bildirilmiştir." BOA.Y.A.HUS.256/3 (2.7.1309/ 1 Şubat 1892).

216 "Medine'de ikamete memur Kürd Musa Bey'in baytar esnafından Kürt Mustafa'yla beraber memleketine gideceğinin anlaşıldığı ve yakalanma-
sı için gereğinin yapılması. (Hicaz Valiliği'ne)" BOA.DH. ŞFR.185/51 (21.9.1311/ 3 Aralık 1895); "Musa Bey'in Medine'den firarından sonra, Şark yolunda Bedeviler tarafından görülüp haber verildiğinin bildirildiği. (Hi-
caz Valiligi)" BOA.DH. ŞFR.185/66 (24.9.1311 / 6 Aralık 1895); "Kürt Mu-
sa Bey'in Kudüs'e firar eylediği ihbar edildi ve gerekenin yapılması Kudüs Mutasarrıflığı'ndan istendiğinden, adı geçenin oraya ulaşması halinde derhal tutuklanması emredildi. (Bitlis Valiliği'ne ve Kudüs Mutasarrıflığı'na)" BOA. BEO.2130/159682(8.5.1321 / 2 Ağustos 1903).

Şeyh Ubeydullah'ın oğlu Seyid Abdülkadir ile beraber 1904'te son bir defa Şam üzerinden firar etme girişiminde bulundu. İkiliyi Şam'da yakalayan devlet, Musa Bey'i gizlice İstanbul'a göndermeyi kararlaştırırsa da sonradan vazgeçti.²¹⁷ Sonuç olarak, 1908 Jön Türk Devrimi'ne kadar Şam'da kalmaya devam etti.²¹⁸

Gülizar'ın Musa Bey'in evinde kaldığı günlere dair anıları, çok boyutlu bir Musa Bey portresinin çizilmesini sağladığı gibi, Osmanlı valisi-Halidî şeyh-Kürt aşiret reisi üçlüsünün girift ilişkilerine de dair zengin bilgiler de sunar. Örneğin daha önce dört eşi olan (en büyüğü bir şeyhin kızıydı) Musa Bey'in Gülizar ile evlenme niyeti, nikâhı kıymak için Küfra'dan çağrılan, onu daima koruyan şeyhlerin telkiniyle gerçekleşmedi.²¹⁹ Şeyhler, şeriatın "dört kadın" şartını öne sürerek evliliğe karşı çıktı ve aynı şeyhler, zorla Müslümanlaştırılmış Gülizar'ı (kendisine "Fatma" ismi verilmişti) daha sonra Musa Bey'den alıp götürüp Bitlis valisinin karşısına çıkarabilecek, vilayetteki yegâne yetkin aktörlerdi.²²⁰ Vilayetin idare meclisi üyesi Küfrevî

217 "Medine'den Şam'a gönderilmiş olan Kürd Abdulkadir ile Kürd Musa Bey'in maaşlarının Suriye emvalinden verilmek üzere oraya nakil muamelelerinin yapılması." BOA.I.HUS.118/66 (16.4.1322/ 30 Haziran 1904); "Kürt Musa Bey'in zabıta işlerinde istihdam olunmak üzere Şam'da kalması yalnız Abdülkadir'in Trablusgarb'a gönderilmesi emir olundu." BOA.I.HUS.118/134 (28.4.1322/ 12 Temmuz 1904); "Dahiliye Nezareti... Kürd Musa Bey'e oradaki hazineden para verilip gizlice İstanbul'a gönderilmesi rica olunur. Arabistan'a." BOA.BEO.2298/ 172303 (5.1.1322/ 22 Mart 1904).

218 "Dahiliye Nezareti... Medine'de ikamete mecbur iken Şam'a nakledilen Kürt Musa Bey'e 1.000 kuruş maaş tahsisi. Maliye Nezareti'ne." BOA.BEO.2538/190332 (23.1.1323 / 30 Mart 1905).

219 Musa Bey Gülizar'ı uzun bir süre Şeyh Şerif'in evinde sakladı. Kendisine nikâhlamak isteyince de Küfrevî şeyhlerini evine davet etti. Kévonian, *Gülizar'ın Kara Düğünü: Bir Kürt Beyi Tarafından Kaçırılan Ermeni Kızın Gerçek Hikâyesi*, s. 35, 37. Diyarbakırlı Tüccar Mehmet Ağa'ya ait yük kervanını bizzat soyduğu iddia edilen Musa Bey, mahkeme karşısına çıkınca, "ben soygun olduğu saatlerde Şeyh Nasır'ın misafiriydim," diyecekti. Şaşmaz, *Kürt Musa Olayı (1883-1890)*, s. 338.

220 Musa'un ünlü dîni figürü Hacı Tayyip ve ona eşlik eden fakihleri, Musa Bey'in ev ahalisi için yabancı değildiler. Musa Bey'in dostu olan Hacı Tayyip Efendi, onu hükümet soruşturmaları esnasında devamlı korumuştı. Kévonian, *Gülizar'ın Kara Düğünü: Bir Kürt Beyi Tarafından Kaçırılan Ermeni Kızın Gerçek Hikâyesi*, s. 60-62. Hacı Tayyip Efendi, Taha Nehrî'den sonra bir müddet Nehrî tekkesinin başına geçen Şeyh Salih Nehrî'nin halifesiydi. Gavs, Seyda ve Küfrevî gibi ikinci kuşak Nehrî şeyhi olan Hacı Tayyip, daha çok Muş'ta

Şeyh Hacı Necmeddin ve devlet nezdinde vilayette son derece etkili olan yine Küfrevî ekolünden Şeyh Yusuf (El Kodî), onun yakın dostlarıydı.²²¹ Norşin ekolüne bağlı Waran şeyhi de kayınpederiydi. Hakeza Musa Bey'in yüzü ve izi bilindiği halde, Bitlis valisinin ciddi bir girişimde bulunmaması da yine bu üçlünün arasındaki konsensüse işaret ediyordu.²²²

Musa Bey yıllarca devlete nahiye müdürü ve askerî operasyonlarda aşiret kumandanı olarak hizmet etmiş, aynı zamanda kendi gündeminden kopmayıp büyük bir ihtimal Tanzimat'tan önce, mîr aşiretlik olan aşireti Hoytilerin uzun zamandır elinde bulundurduğu Muş Ovası, Mutki ve Norşin üçgeindeki "iltizam" haklarından vazgeçmeyen tipik bir aşiret reisiydi.²²³ Yetkililerle kurmuş olduğu pragmatist ilişkiler sayesinde İstanbul'a mahkemeye çağrıldığında bile, asıl kendisinin şikâyetçi olmaya geldiğini iddia edecek kadar özgüven sahibiydi.²²⁴ Yerel otoriteye son derece hâkim bu aşiret reisinin emrinde devletin vilayetteki 520 kişilik zaptiye gücüne karşı-

etkindi. Başlı başına bir ekol oluşturmamayan bu şeyh, bir anlamda Küfrevî ve Norşin tekkelerinin Muş'taki yardımcılarıydılar. Çakır, "Şeyh Abdurrahman-ı Tağî ve Norşin Tekkesi'nden yayılan Kollar", s. 37; Kadri Yıldırım, *Kürt Medreseleri ve Alimleri: Tekkelere Bağlı Medreseler*, cilt II, Avesta Yayınları, İstanbul, 2018, s. 82.

221 Şaşmaz, *Kürt Musa Olayı (1883-1890)*, s. 52.

222 "Kürt Musa Bey'in bulunduğu mevki, ova olup savunmaya elverişli olmadığı ve askerî operasyona engel bir zorluk teşkil etmediği halde, takibi ve yakalanması bir türlü gerçekleşmiyordu. (...) Bitlis'teki birlikler bir defa niyetlendiyse de bu defa da o yerinde değildi. Müşir Mehmet Zeki" B.O.A.Y.PRK. ASK.161/68. (22.3.1316/ 4 Haziran 1900). Zeki Paşa'nın Bitlis'teki yerel otoriteye dair bu tespitine karşılık, Musa Bey, Bitlis valisinin kendisine düşman olduğunu iddia edecekti. Şaşmaz, *Kürt Musa Olayı (1883-1890)*, s. 336.

223 Eski bir Roma vergi toplama usulü olan iltizam sistemi, ardılı devletler tarafından umumiyetle uygulanıyordu: "İltizam Sistemi, esasen vergilerin aynı olarak alındığı devirlerde kullanılmış bir tahsil usulüdür. Bu sistemde vergilerin tahsil yetkisi belirli ve götürü bir bedel karşılığında devlet tarafından anlaşma ile adına 'mültezim' denen üçüncü bir şahsa verilmektedir. İltizam sisteminde, iltizama verilecek vergiler, bölgelere göre artırmaya çıkarılır ve bu iş en yüksek bedeli teklif eden şahıs veya şirketlere bırakılır. Bu şahıs ya da şirketlerin devlete ödediği bedel ile topladığı vergiler arasındaki fark, mültezimlerin kazancını teşkil etmektedir." Coşkun Can Aktan, "Osmanlı İltizam Sistemi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 71, Nisan 1991, s. 73.

224 Şaşmaz, *Kürt Musa Olayı (1883-1890)*, s. 57.

lık en az 1.100 kişiden müteşekkil bir aşiret ordusu vardı. Musa Bey, vilayetteki kolektif şiddetten kendi payına düşeni uyguluyordu, zira Bitlis Vilayeti'nden uzaklaştırıldığı zaman diliminde oğlu Ali Bey ile kardeşi Kasım Bey şiddet sürecini onun kaldığı yerden devam ettirdiler. “Şeyh kızı” eşinden olan oğlu Ali Bey, daha çok Medine sürgününü gerekçe göstererek, Ermenilere dönük “intikam” amaçlı kaçırma ve öldürme eylemlerine girişti.²²⁵ Askerî takibatlar başlayınca, Ali Bey'in eylemleri vilayet geneline yayıldı. Babası Musa Bey ile sorunlu olan aşiret ve eşrafa yöneldi. Yakalandığı Haziran 1900'e kadar Muş Ovası'nı adeta yangın yerine çevirdi.²²⁶ Askerî takibatların sıklaşması üzerine Ali Bey, dayı tarafı olan Mutki'nin Waran bölgesindeki şeyhlere sığındı. Ancak bir kez daha karşımıza “hain” olarak çıkan “Rom” (Osmanlı), Waran şeyhleriyle işbirliği yaparak Ali Bey'in Muş'a gelmesini sağladı ve orada Ali Bey'i tutuklayarak “yabancıların arasına”, İstanbul'a gönderdi.²²⁷ Bu zaman diliminde, Hamidiye Alayları gibi, aşiretlerin güç dengesini yeniden düzenleyen elzem bir süreçten mekânsal olarak uzak kalan Musa Bey'in Sultan Abdülhamid rejiminden sonra nasıl pozisyon alacağı merak konusuydu. Ama Medine'den Bitlis'e dönüşü, Jön Türk-Taşnaksutyun arasındaki ittifak sürecine denk gelse ve bu onu görünürde pasif kılssa da konumunu kaybetmedi; Jön Türk rejimi boyunca vilayette etkili olmaya devam etti.

Bışarê Çeto ise, Tanzimat'ın merkezî operasyonları esnasında devlete zorluklar yaşatan Pencinar aşiretinin “Mala Faro” kabi-

225 BOA.Y.PRK.ASK.154/40 (9.6.1313 / 21 Ağustos 1897).

226 BOA.Y.PRK.ASK. 161/68 (22. 3.1316/ 4 Haziran 1900).

227 Dengbêj Evdalê Zeynikê'ye ait olduğu sanılan “Bavê Mîr Begê” (Mîr Bey'in Babası) şarkısı, Ali Bey'e dair hafızayı günümüze ulaştırdı. Mîr Beg şarkısı, ismini Ali Bey'in oğlu Halil'den alıyordu. Şarkıya göre “kafir” Delu Qaso (Binbaşı Kasım) ile Muş ve Bitlis'teki sivil yetkililer, Ali Bey'i kandırarak Muş'a davet ederler. Bey tutuklanarak ve “büyük bir utanç” duyması için prangalı halde Hoytî aşiretine mensup kadınların arasından geçirilip İstanbul'a gönderilir. Aslında Ali Bey'in şeyhlere kanarak (kastedilen şeyhler, Musa Bey'in kayınpederi ve Ali Bey'in dayıları olan Waran şeyhleridir) bu tuzığa düştüğü anlatılır. Bir kadının dilinden günümüze ulaşan kılâmın en eski ses kaydı dengbêj Reso'ya aittir. Dengbêj Reso, “Bavê Mîr Begê”, (2018, Ekim), [Video dosyası], <https://www.youtube.com/watch?v=breYHoLrLtM>

lesine mensuptu.²²⁸ Babası Çetoyê İskân da Mîrza Bey gibi bir dönem tutuklanıp aşiret bölgesinden uzaklaştırılmıştı.²²⁹ Çeto'nun hapisanede ölmesinden sonra, büyük eşi Sosin'dan olan oğlu Bîşar, bu zaman diliminde rakiplerini eleyip babasının yerine geçince, Pencinar şiddetinin görünen yüzüne dönuştü.²³⁰ Ayn Kasır köyündeki kaleyi andıran konağından Garzan bölgesini kontrol eden Bîşar, 1888'de yerel hükümet birlikleriyle girdiği çatışmada yakanıp hapsedildi. Kısa bir süre sonra Siirt hapisanesinden kaçması vilayet genelinde yankılanınca takibat için bu defa Bitlis merkezden düzenli ordu birlikleri gönderildi. Garzan Dağları'nı üs olarak kullanan Bîşar, kardeşi Cemil (Cemîlê Çeto) ile birlikte ordu birlikleriyle şiddetli çatışmalara girdi. Bu çatışmaların birinde bölük kumandanı Hacı Hasan Ağa ölünce, büsbütün devletin gazabına uğradılar.²³¹ Bir yıl sonra Eliyê Ünîs'in reisliğini yaptığı "Qewmê Çiyê" (Dağ Kavmi) diye adlandırılan aşiret muhitinde yakalanan Bîşar, hakkında ağır ceza istenmesine rağmen şaşırtıcı biçimde Van mahkemesi tarafından serbest bırakıldı.²³² Bîşar'ın yerel ilişkileri son derece pratik bir şekilde kullanıp zor ele geçirilmesi ve şaşırtıcı biçimde her seferinde hapisten kaçabilmesi, dönemin devlet erkânının zihnini fazlasıyla meşgul etmişti. Devlet, bu beceriyi Pencinar aşiretinin kalabalıklığına yorsa da hasmı olan şahıslar tarafından gönderilen bir ihbar telgrafına göre, Bîşar, Siirt belediye reisi ve bazı memurlar tarafından korunuyordu.²³³

Yerel hükümet, 1902 yılı boyunca Beşiri civarında firari do-laşan Bîşar'i ele geçirmek için farklı bir uygulamaya başvurdu. Bîşar'ın ailesi ve malvarlığı Garzan kaza merkezine getirilerek rehin tutuldu.²³⁴ Bir gece adamlarıyla beraber Garzan ka-

228 BOA.DH.36/23 (25.10.1319/ 7 Ocak 1904).

229 Cibo, *Kürt Tarihinde Garzan ve Pencinarlılar*, s. 76-79.

230 İsmail Duygu, "426 Numaralı (H. 1302-1317 / M. 1885-1900) Siirt Şer'iyye Sicili: Metin Çevirisi ve Değerlendirme", Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Nevşehir, 2012, s. 212.

231 BOA.DH.MKT.1498/87 (22.1.1304 / 3 Nisan 1888).

232 BOA.DH.TMIK.M. 105/5 (2.4.1317 / 15 Haziran 1901).

233 BOA.DH.MKT. M.600/44 (20.7.1320/ 22 Ekim 1902).

234 BOA.DH.MKT.680/16 (22.1.1319/ 4 Nisan 1903).

za merkezini basan Bişar, ailesini yerel hükümetin elinden kurtarıp tekrar Garzan Dağları'na çekilince, hükümet bu sefer bütün Pencinarilere saldırdı. Mevsimin kış olması sebebiyle, dağlara sığınmış olan aşiret soğuktan ve açlıktan kırıldı. Pencinarilere dahil olan Miradkan kabilesi reisi Hüseyin ve 12 adamı, merkezî hükümete göndermiş oldukları telgrafta, aşiret reisleri olan Bişar'ın fiiliyatından dolayı bütün aşiretin sorumlu tutulması, çocuk ve kadınların perişan edilmesinin ne dinî ne de resmî hukuka uygun olduğunu belirterek, kendilerine merhamet edilmesini istiyorlardı. Aksi takdirde, öteden beri Kürt aşiretlerinin devlete karşı kullandığı kozu hatırlatarak, aşiretçe İran tarafına geçecekleri tehdidinde bulunuyorlardı. Telgraf bununla da bitmiyordu. "Sünni ve Müslüman oldukları halde, sırf aşiret reisleri Bişar'ın yerel memurlara rüşvet yedirmedigi ve hükümetin nizamına saygı duymadığı için" kendilerine uygulanan şiddetin (iddialarına göre köyleri yakılmış, kadınlara tecavvüz edilmiş ve onlarca erkekleri öldürülmüştü) Moğol şahı Hülagü zamanında uygulanan şiddetle aynı olduğunu savunuyorlardı. Hüseyin ve adamları, devlet cenahına suçlamalarda bulunurken, kendilerinin de "Kürt oldukları için devlet düzenine aşına olmadıklarını" belirtiyorlardı.²³⁵ Özetle, "bireyin yaptığı eylemden bütün bir aşiretin sorumlu tutulamayacağı" savının İslâmî literatür ile dile getirildiği bu telgraf, Tanzimat sürecinden beri doğrudan hükümet ile çatışan aşiretin, her zaman ünik davranmadığı, bir kısmının uzlaşma arayışına girebildiğini de açıkça gösteriyordu. Bugünlerde devlet cenahına Pencinar muhitinden gönderilen tek mektup bu değildi. Bişar, takibata uğradığı Bitlis Vilayeti'nin sınırlarının dışına çıkarak Diyarbekir Vilayeti'nin Silvan kazasından hükümete telgraf çekti. Halifelik kurumuna bağlılığını vurguladıktan sonra, hükümetle olan anlaşmazlığının, "kendisine düşman aşiretlerin ve her zaman bozgunculuk peşinde koşan Hristiyanların akla sığmayacak iftiraları yüzünden gerçekleştiğini" iddia ediyordu. Hükümetin baskısını hak etmediğini, özünde Osmanlı Devleti'ne sadık bir aşiret reisi olduğunu özellikle vurguluyordu ve

telgrafın sonunda “kâinatın gurur abidesi” olarak tanımladığı padişahıtan af talep etmeyi unutmuyordu.²³⁶

1903'te Pencinarilere düşman Alikan aşireti reisi Osman, yerel hükümetle koyun vergisi yüzünden anlaşmazlığa düşünce, Garzan kazası kaymakamı Ali Kemal, halihazırda isyan halinde bulunan Pencinar ve Alikan aşiretleriyle aynı anda uğraşmanın zor olacağını, belki de bu iki “isyancı ve düşman” aşiretin yerel otoriteye karşı ittifak geliştirebileceğini hesap ederek, kadim bir geleneğe başvurdu: Nicedir devletin idari coğrafya taksimatının dışına çıkarak, yüzyıllardır Pencinarîlerin muhitini oluşturan Midyat ve Mutki dağlarındaki mağaralarda saklanıp halifeden af bekleyen Bişar'a ulaştı. Kaymakamın tekli fi açık ve basitti: Yerel otorite adına, resmî devlet görevlisi olarak Alikan aşireti isyanını bastırıldığı takdirde kendisi devlet tarafından affedilecekti. Bundan sonraki süreci, Bişar'ın 1908'de, Meşrutiyet'in ilanı ve Bitlis Valisi Ferit Paşa olayı dolayısıyla merkeze göndermiş olduğu mektuptan öğreniyoruz. Bişar'ın iddiasına göre, Kaymakam Ali Kemal, onu zorla askerlerle beraber Alikanların üzerine salmıştı.²³⁷ Onun deyişyle bu “görev”, devletin emretmiş olduğu bir “tenkil” hareketi idi. Lakin Alikanlar daha sonra Bişar'a “intikam” amacıyla saldırınca kaymakam aradan çekilmiş, Bişar'ın yardım çağrıları sonuçsuz kalmıştı. Böylece iki aşiret kendi aralarında çatışıp her iki taraftan onlarca insan ölünce, bu sefer aynı kaymakam, Bişar'ı yakalamak için Pencinar muhitine asker sevk etmişti. O günlerde, atandığı Bitlis'e gitmek için Garzan'dan geçen Vali Ferit Paşa'yı yolda karşılayan Bişar konuyu kendisine anlatmış, Alikan aşiretini cezalandırmak için devlet tarafından kendisine verilen resmî evrağı paşaya göstermiş, yine iddiasına göre paşa bu ev-

236 BOA.DH. TMIK.M 162/46.4 (25.10.1319 / 7 Ocak 1904).

237 1906'da göndermiş olduğu mektupta ise bu görevi canını ortaya koyarak yerine getirdiğini, yerel hükümetin bütün işlerine canı gönülden koştuğunu belirtiyordu: “Dahiliye Nezaretine, Garzan Kazası'nda yerel hükümetin emirlerini canımı ortaya koyarak yerine getiriyorken ve devletin iyiliği için her işe canı gönülden koşuyorken, Bitlis'ten üç yüz-dört yüz süvari ile çıkıp gelen Bitlis Alay Kumandanı hakkımda hiçbir mahkeme kararı bulunmadığı halde peşime düştü. (...) Pencinar Aşireti Reisi Bişar.” BOA.DH. TMIK.M.221/21 (15.2.1322/ 28 Nisan 1906).

rağı zorla kendisinden almıştı. Böylece Alikan aşireti tenkiline yerel hükümet tarafından görevlendirildiğini kanıtlayamadığı için de vukuat merkezî hükümete “isyan” olarak yansıtılmıştı.²³⁸ Bişar “isyan” olarak adlandırılan bu süreçte, merkezî hükümete gönderdiği başka bir mektupta Bitlis alay kumandanının haksız yere peşine düştüğünü, kumandanın bu esnada yüzden fazla köyü yağmaladığını ve halkın mallarına el koyduğunu iddia ediyordu. “Gerçeklerin ortaya çıkması için Garzan’a bir müfettiş gönderilmesi gerektiğini” belirten Bişar, bir kez daha padişahın af talep ediyordu.²³⁹ Af talebine dair görüş belirten askerî yetkililer ise, “eşkîya Bişar” yüzünden birden fazla “şehit” verildiğini savunarak af talebine karşı çıkıyorlardı. Bu karşı çıkış, aynı zamanda Jön Türk Devrimi’ne iki yıl kala, askerî cenah içinde yeşeren Türk milliyetçiliğinin güçlü bir tezahürü idi. 1907 yılında Norşin ekolüne bağlı Zok şeyhlerinden Şeyh Mahmud’a intisap eden Bişar, tövbe edip kendi deyişiyle yeniden Müslümanlaşmıştı ve bu zaman diliminden sonra sakal uzatarak Halidî bir sofuya dönüşmüştü. Halidîleşmesi onu, hilafet erkini profesyonelce kullanan devlet aygıtına biraz yaklaştırsa da pervasız şiddet eylemlerinden alıkoyamamıştı.²⁴⁰ Halidîleştikten sonra bu kez Garzan eşrafı ve Hristiyan köylere saldırdı.²⁴¹

Jön Türk Devrimi’yle birlikte yeniden pozisyon alan Bişar, çıkarılan genel aftan yararlanıp teslim oldu. Bir yıl evvel linç edilip Bitlis’ten kovulan Vali Ferit Paşa meselesinden dolayı merkezî hükümete çektiği telgrafta, birkaç yıl önce “kâinatın gurur abidesi” olarak tanımladığı Abdülhamid’in iktidar yıllarını “devr-i istibdat”, Jön Türk yönetimini ise “devr-i adalet” olarak tanımlıyordu. Yine valiyle birlikte linç edilen ve vali adına kendisinden bizzat rüşvet aldığını iddia ettiği polis komiseri Ermenek Zeki Efendi’nin nisbesinden/lakabından (Ermenek

238 BOA.DH.MKT.2699/38 (2.10.1324/ 15 Aralık 1908).

239 BOA.DH.TMIK.M.221/21 (15.2.1322/ 28 Nisan 1906).

240 Mehmet Macit Sevgili, “Şeyh Mahmud Zokaydı ve Şeyh Fudeyl Zokaydı’nın Hayatları”, *Uluslararası Siirt Sempozyumu Bildirileri*, İzmir, 2007, s. 727.

241 *Pro-Armenia*, no. 61, 15 Mayıs 1903, s. 294.

Konya Vilayeti'nde bir kaza merkezi idi) yola çıkarak "Ermeni milleti"nden olduğunu ileri sürüp, devletin Ermeni fobisinden yararlanmaktan da geri durmuyordu. Elbette bununla da yetinmiyor ve "hürriyet" ve "vatan" gibi mefhumların banisi olarak görülen ünlü Jön Türklere methiyeler dizmeyi unutmuyordu: "Ferit Paşa, Dersaadet'te olduğundan zorla almış olduğu üç yüz liramı Millet-i Osmaniye'nin sebeb-i saadeti olan Niyazi ve Enver Beyler namına alınacak Kruvazörler enanesine bağışlanmasını istirham ederim."²⁴² Lakin bütün bu çabalarına rağmen Jön Türk rejimi de ona Abdülhamid rejiminde biçilen rolden farklı bir rol vermeyecekti. Nihayetinde Jön Türk rejimi de köklü bir kopuşu öngörmeyen bir restorasyon hareketiydi. Bu çerçevede Bişar'a yönelik devlet fikri ve yaklaşımı yeni dönemde değişmeyecekti.

Mağdurlar

Sünni şeyhlerin kalesi Bitlis'in neo-havarileri: Amerikalı Protestanlar ve Fransız Katolikler

İsa'nın havarilerinden esinlenerek kadim Doğu Hristiyanlığının modern Avrupa Hristiyanlığından bağımsız gelişmesini bir kusur olarak gören ve Doğu tarzı Hristiyanlığın ihya olması gerektiğini düşünen misyonlar, 18. yüzyılda gözlerini Doğu Hristiyanlığının neredeyse bütünü sınırları içerisinde ihtiva eden Osmanlı İmparatorluğu'na çevirdiler.²⁴³ Kendilerini daha en başta "kurtarıcı" olarak ilan ettiler.²⁴⁴ Her ne kadar esin ve motivasyon kaynakları ruhani olsa da bundan fazlasını yapmaya çalıştılar. Kadim Doğu Hristiyanlığını revize etme niyetinin yanında, yaklaşık bin yıldır hiçbir temasa girmedikleri fakir, ezilen Hristiyanlara iki yeni projeyle gittiler: Politik kimliklerini modern anlamda belirginleştirmek ve ekonomik yapıları-

242 BOA.DH.MKT.2699/38 (2.10.1324/ 15 Aralık 1908).

243 Erdal Açıkşes, "Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri ile İlgili Bir Değerlendirme: İki Merkezden Örnekler", *Osmanlı II: Siyaset*, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 192-203.

244 Foggo, *Kırmızı Püskül: 1843-1846 Nasturi Katliamı*, s. 20.

nı Batı kapitalizminin standartlarına yakınlaştırmak. Doğu'daki Hristiyanların üstünü örten "Şark karanlığı"na çare olarak, bu halkların eğitsel ve üretim şartlarını iyileştirdikleri gibi, milliyetçi fikirlerle tanışmalarını da kolaylaştırıcı çalışmalar yaptılar.²⁴⁵ Celilê Celil'in de dediği gibi, misyonerler, Batı dünyasının Doğu'daki sömürgeleştirme politikasını yönetmeye gönüllü birer devlet memuru gibi çalıştılar.²⁴⁶ Öyle ki dönemin konsolosluk raporlarının çoğu, misyonerlerin sözlü ve yazılı bilgilerine dayanıyordu.²⁴⁷ Kürdistan coğrafyasında Ermeni, Keldani, Süryani ve Nasturi gibi Hristiyan halkların varlığını göz önüne aldığımızda, misyonerlerin etkinlik sahasının önemli bir bölümünü kuşkusuz burası oluşturdu. Halidî şeyhler, misyonerlerin bu sahaya gelmesini İslâm'a yönelik bir Batı tehdidi ve özerkliklerine yabancı bir müdahale olarak algıladılar.²⁴⁸ Bu da aralarında maddi ve manevi-dini keskin bir rekabetin hasıl olmasına neden oldu. Rekabetin ilerleyen senelerinde, misyonerler herhangi bir Kürt hareketini artık doğrudan "gerici" olarak kodlayacaklardı.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Bitlis'in Halidî tekkeleri (Gayda, Norşin, Küfra ve Melekan), 19. yüzyılda bütün Kürdistan'ı kontrol eden birer kumanda merkezi konumundaydılar. Kürdistan'da son derece örgütlü olan Halidîlik, temelleri-

245 Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış: Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet (1839-1938)*, s. 137, 180.

246 Celilê Celil, *XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler*, çev. Mehmet Demir, Özge Yayınları, Ankara, 1992, s. 130.

247 Kieser'e göre misyonerlerin haliyle kendilerine en yakın kesim olan Hristiyanlarla sınırlı olan bilgileri, konsolosların bölgenin tamamına vâkıf olmamalarına neden olur ki, özellikle Kürtler konusunda konsoloslar sağlıklı bilgilere sahip olmadıklarının bilincindedirler. Bkz. Kieser, *Iskalanmış Barış: Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet (1839-1938)*, s. 167.

248 Misyonerliğin Kürdistan'a gelişiyle beraber bu coğrafyada kapitalizm yeniden inşa edildi. Başta eğitim ve sağlık olmak üzere, sosyal yaşamda kurumsallaşmaya başlayan misyonerlik, Hristiyanların Kürtlerle olan geleneksel patronaj ilişkisini bozması, Tanzimat Fermanı gereği Hristiyanların yasalar nezdinde Müslümanlarla eşit konuma yükselmesi, maddi ve manevi yatırımlarını Kürt aşiretlerine yapan Halidî şeyhleri son derece tedirgin etti. Her ne kadar görünürde, Kürt ağa-beyler ile Hristiyan misyonerlerin çatışması olarak lanse edilse de, çatışmanın arka planında Halidî şeyhler vardı. Aydınkaya, "Halidilerin 'Ehli Zimme' Anlayışı ve Şeyh Celaleddin", s. 44.

ni Şia ve Hristiyanlık karşıtlığı üzerine kurmuştu ki Halidîlerin teorideki Hristiyanlık karşıtlığı zaman içinde sahaya pratik olarak da yansırken misyonerlik kurumları tehlikeye girdiler.²⁴⁹ Halidî şeyhlerin kumanda ettiği aşiret reisleri, özellikle Bitlis civarında defalarca Protestan Amerikan misyonerlerin canlarına kastettiler.²⁵⁰ Ancak dünyanın öbür ucundan çıkıp gelen ve kendilerini İsa'nın havarileriyle özdeşleştiren bu "neo-havariler" hemen sinmediler, aksine bu tarz olayların üzerine soğukkanlılıkla gittiler.²⁵¹ Halidîler ile Protestan misyonerler arasındaki çatışma, yarım yüzyılı aşkın bir süre boyunca Bitlis özelinde şiddetli bir seyir izledi ve 1915 yılında, bu civardaki Hristiyanların yok olmasıyla ya da yok edilmesiyle sona erdi.

1800'lerin başlarında İzmir limanından Anadolu'ya çıkan misyonerler, yüzyılın ikinci yarısında Kürdistan'ın sarp dağlık bölgelerine kadar yayıldılar. Öncelikle dağlık Botan bölgesine üs kuran Katolikleri birkaç yıl sonra Amerikalı Protestan misyonlar takip etti. 1810 yılında Boston'da kurulan American Board of Commissioners for Foreign Mission (ABCFM), 1832'de İstanbul'da ilk şubesini açtı.²⁵² Birkaç yıl sonra, 1839'da Erzu-

249 Kürtler ile misyonerler arasındaki sürtüşme ve güvensizlik daha Kürt emirler döneminde başlamıştı. Yüzyıllardır sömürebildikleri Hristiyan toplulukların koruyucusu olarak beliren bu yeni aktörle çatışmak için Kürt emirlerin güçlü gerekçeleri vardı. En basitinden, bölgede yeni peyda olan bu Avrupalıların, her yerden görünebilecek şekilde dağ doruklarına inşa ettikleri ihtişamlı okullar ve hastaneler, Kürt beylerinin köhne, Osmanlı'nın saldırılarından dolayı son derece yıpranmış olan kale ve konaklarını gölgede bırakır. Bkz. Layard, M. P., *Discoveries Nineveh And Babylon*, s. 134.

250 1866 yılında Bitlis'te, misyoner George C. ile Alzina Knapp çiftinin oğlu George P. Knapp'a kimliği belirsiz kişiler tarafından bir saldırı gerçekleşti. Her ne kadar olay Osmanlı mercilerine ulaşsa da failer asla bulunamadı. Bkz. B.O.A.HR.ID.1910/34 (6 Haziran 1866).

251 Devlet, yabancı temsilciliklere hoş görünmek ve uluslararası ilişkiler düzleminde kötü görünmemek için misyonerlere olan saldırı olaylarıyla ilgilense de yerelde Müslüman Kürtlerle kurmuş olduğu geleneksel ilişkilerden dolayı, bu tarz olayların sorumlularını tam anlamıyla yargılayamaz. Bir anlamda sürümcede bırakılan bu politik davaların ardı arkası kesilmez. Bkz. Kieser, *İskalanmış Barış: Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet (1839-1938)*, s. 168.

252 Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuşe Yayınları, İstanbul, 2005, s. 285.

rum'a bir şube kurarak Kürdistan'a adım attılar.²⁵³ Rakip Cizvit Katolik Misyonu'nun engelleme ve karalama kampanyalarına rağmen, ABCFM, Bitlis gibi ücra bir vilayete kadar uzanmayı başardı.²⁵⁴

ABCFM, "Doğu Türkiye Misyonu" programı çerçevesinde 1858'de George C. ve Alzine Knapp çiftini Bitlis'e gönderdi.²⁵⁵ Knapp çifti Kürdistan'ın dağ şehri Bitlis'e geldiklerinde henüz otuzlu yaşlarının başındaydılar.²⁵⁶ Amerika'daki misyon merkezinin beklediği gibi gelir gelmez Bitlis civarındaki Ermenilere ulaşmak için yoğun çaba sarf ettiler.²⁵⁷ Myrtle Shane'in de dediği gibi Bitlis, bu misyoner aile için misyonerlik kurumunun muazzam çabalarının sergileneceği bir "sahne" ve öncüsaglam bireylerin yetiştirileceği bir "okul" oldu.²⁵⁸ Bitlis ve civarındaki Ermeni yerleşim yerlerine okullar ve hastaneler kuran²⁵⁹ bu öncü misyonerlerin asıl misyonu halk arasında Pro-

253 Mehmet Alparslan Küçük, "Protestan Ermeni Milleti'nin Oluşumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 50/2, 2009, s. 164.

254 1872'de Van'da da şube kuran ABCFM, birkaç yıl içinde neredeyse Kürdistan'ın en ücra Hristiyan köylerine kadar ulaşır. ABCFM'i 1883'te Cizvitlerin "Mission d'Arménie" (Ermeni Misyonu) isimli kuruluşu izlese de bu coğrafyada hiçbir zaman onun kadar etkili olamaz. Cizvitler, her fırsatta misyonlarını tarihî bir zemine oturtmak için, Haçlı Seferleri'ne atıfta bulunarak, Ermenilere olan "sevgilerini" kanıtlamaya çalışırlar, ancak yine de Protestanlar kadar etkili olmadılar. Bkz. Kieser, *İskalanmış Barış: Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet (1839-1938)*, s. 137, 180.

255 Rosemary Russel, "Bitlis-Missionaries", Houshamadian, <https://www.houshamadian.org/en/mapottomanempire/vilayet-of-bitlispaghesh/bitlis/religion/missionaries.html> (erişim 14 Ekim 2016).

256 Birkaç yıl sonra onları Royal Merriman Cole takip eder. Bkz. "Bitlis Misyonerleri ve Faliyetleri", Bitlis Kent Belleği, <http://bitliskentbellegi.com/home/product-detail/52/bitlis-misyonerleri-ve-faaliyetleri> (erişim 14 Ekim 2018).

257 Misyonerlerin hummalı çalışmaları sonucu, 1858'den başlayarak 1915 yılına kadar Bitlis vilayeti geneline dağılmış şekilde 681 yerleşim biriminde, 510 revize edilmiş kilise, 161 manastır, 207 okul (bu okullarda toplam 9.309 öğrenci eğitim görüyordu) kurulur. Bkz. Kasım Ertaş, "Bitlis Vilayeti'nde Ermeniler ve Vilayetin İdari Hayatındaki Konumları", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 8, Şırnak, 2017, s. 79.

258 Ethel Daniels Hubbard, *Lone Sentinels in the Near East: War Stories of American Women in Turkey and Serbia*, Woman's Board of Missions-Congregational House, Boston, 1920, s. 7.

259 Knappları, Bitlis'e geldikten üç yıl sonra, 1853'te Purud'da (Çömlekçi) bir okul kurduktan sonra, 1860'ta Hersan mahallesinde bir erkek okulu, iki yıl

testanlığı yaymaktı.²⁶⁰ Lakin Katoliklerin raporlarına bakılırsa, Protestanların Doğu Türkiye Misyonu, modernist, hatta devrimci düşüncelere öncülük eden ateist bir oluşumdur.²⁶¹ Yine Katoliklere göre, sırf bu nedenlerden dolayı Knappların Bitlis gibi tutucu Ermenilerin yaşadığı bir sahada başarılı olması kesinlikle söz konusu değildi. Protestan misyonierler de ilk başlarda, yerel Ermeni halkının Protestanlara bakış açısının korkunç bir nefreti içerdiğinden bahsediyorlardı.²⁶² Lakin Katolik misyonierlerin ve merkezî Osmanlı otoritesinin hesaplayamadığı bir şey vardı: Van merkezli Ermeni Devrimci Federasyonu (EDF) yeni yeni örgütlendikleri Bitlis ve Muş bölgesinde, kendilerini “bozguncu, modernist-ateist” olarak gören Gregoryan Ermeni Kilisesi ve Katolik misyonierlere karşı, Darwinist fikirlerle donanmış, bireyi öne çıkaran, kulun rahip ve kilise olmadan direkt Tanrı ile bağ kurmasını savunan Protestanlığın

sonra da, yani 1862’de yine aynı mahallede bir kız okulu açtılar. Şehirdeki Ermenilerle bu yıllarda pek bağ kuramayan Knapp çiftinin, yerel halkı Protestanlığa geçişe ikna etmeleri zorlaşır. Bkz. Ebru Esenkal, “Yabancı Ülkeler Tarafından Osmanlı Coğrafyasında Açılan Okullar”, Edirne Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Edirne, 2007, s. 136.

260 Protestanlık, kadim Gregoryan Ermeni kitleye “Ermeni Rönesansı” olarak dikte edilmeye çalışılır. Misyon, kitleleri “Şark karanlığı”nın panzehirinin “Protestanlığa dayalı bir yaşam ve anlam dünyası” olduğuna inandırmaya çalışır. Bkz. Dilşen İnce Erdoğan, “Osmanlı Devleti’nde Amerikalı Misyonierler ve Van Ermeni İsyanı (1896)”, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, İzmir, 2007, s. 95.

261 Kieser, *İskalanmış Barış: Doğu Vilayetlerinde Misyonierlik, Etnik Kimlik ve Devlet (1839-1938)*, s. 194.

262 Susan Elizabeth Moranian, “The American Missionaries and the Armenian Question”, The University of Wisconsin, Madison, 1994, s. 56-64. Ayrıca çok erken tarihte, daha 1846’da İstanbul’da Protestanlığa geçmiş olan Ermeniler Patrik tarafından aforoz edilmişlerdi, Aforoz edilen Ermeniler, devlet içerisindeki kanuni haklarını kaybettikleri gibi, “Ermeni milleti”nden de çıkarılıyordu. Bu bağlamda, misyonierlere karşı devlet ve Ermeni Kilisesi’nin kolektif iş birliği söz konusuydu. Bkz. Ramazan Adıbelli, “XIX. Yüzyılda Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşunda Misyonierlik Faaliyetlerinin Rolü: Kayseri Örneği”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 26/1, Kayseri, 2009, s. 317. Nitekim Protestanlığa karşı savaş açan İstanbul merkezli Ermeni cemaati, Protestanları, “dağıtıcı ve şaşırtıcı” unsurlar olarak tanımlıyorlardı. Bkz. Sarkis Sarkisyan, *Hayastan*, Londra, 1983, s. 80-81.

yayılmasını desteklediler.²⁶³ Bu manada Protestan misyonerlerin, politik çalışmalarında kendilerine daha yakın duracaklarını umuyorlardı.²⁶⁴ Öyle ki Gavs, Seyda ve Küfrevî gibi Halidiliğin güçlü ve etkili temsilcilerine karşı Knapp ailesi, tehlikeli de olsa Ermeni devrimcilerle işbirliğini elzem görüyordu.

İkinci kuşak misyonerler olan Charlotte ve Mary Ely kardeşlerin Bitlis'e gelmesiyle Bitlis'teki ABCFM misyonu daha etkin hale geldi. Tam da Halidî şeyh Sıbgatullah Arvası'nın Bitlis civarında etkin olduğu yıllara denk gelse de Elyler bu zaman diliminde Ermeni kız çocukları için 1873'te yatılı bir okul kurmayı başardı.²⁶⁵ Bu okul zamanla bir tür eğitim fakültesine dönüşerek birçok öğretmen yetiştirdi.²⁶⁶ Bu öğretmenler de za-

263 Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Zeynep Gürata, Ayraç Yayınları Ankara, 2002, s. 132-136; Ali Erbaş, *Hristiyanlık'ta Reform ve Protestanlık Tarihi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004, s. 51-52.

264 Ermeni Patrikliği, İstanbul'a, Sultan Abdülhamid'e gönderdiği mektupta, bu zaman diliminde Protestan misyonerlerin, EDF'den her zamankinden daha fazla yüz bulduklarını, EDF'nin Ermeni kitlelerini Protestan mezhebine geçmeleri için cesaretlendirdiklerini söylüyor ve ekliyordu: "EDF, bu iş birliği sayesinde, Amerika'dan güçlü politik destek almayı ummaktadır." B.O.A, YPRK.AZJ.26/80 (29.12.1310 /13 Temmuz 1893).

265 Elyler mezun oldukları Amerika'daki okullarına atfen, Bitlis'te kurmuş oldukları bu okula "Mount Holyoke Girls Seminary in Bitlis" (Bitlis Holyoke Tepesi Kız Semineri) ismini verirler. Bkz. Russel, "Bitlis-Missionaries", Houshamadian, <https://www.houshamadyan.org/en/mapottomanempire/vilayet-of-bitlis-paghesh/bitlis/religion/missionaries.html> (erişim 14 Ekim 2016).

266 Fransız Vital Cuinet'nin verilerine göre, 19. yüzyılın sonlarına doğru Bitlis Vilayeti'nde Ortodoks Ermenilere ait 2.885 öğrencili 53 okul (16'sı Bitlis kent merkezi ve çevresindeki yerleşim birimlerinde, toplam öğrenci sayısı: 815), Protestan Ermenilere ait 505 öğrencili 6 okul (ikisi Bitlis kent merkezinde, toplam öğrenci sayısı: 350), Katolik Ermenilere ait 343 öğrencili 5 okul (Bitlis kent merkezi ve çevresinde okulları yok). Keldanilere ait 325 öğrencisi bulunan 4 okul (daha çok Siirt ve çevresinde) bulunmaktadır. Bu verilere bakıldığında, Ermeni çoğunluğun, misyonerlerin etkin çalışmalarına rağmen çoğunluğun ana mezhebi olan Ortodoksluktan kopamadıklarını gösteriyor. Bkz. Cuinet, *La Turquie d'Asie: Géographie Administrative- Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de L'Asie-Mineure*, sayı 2, s. 534-35. ABCFM, Ermeni devrimcilerin de misyonerlerin ruhban kimliklerine atıfta bulunarak, eleştirdikleri "haremlik-selamlık" eğitim sisteminden yanaydı. Açtıkları okullar genelde "kız" ve "erkek" diye ayrılıyordu. Bitlis vilayeti genelinde, ABCFM'e ait, Bitlis kent merkezinde kız yatılı okulu, Derkevank'ta kız ve erkek ilkokulu, Mogunk'ta kız ve erkek ilkokulu, Muş'ta bir kız ilkokulu ve bir erkek ilkokulu ve Tug'da yine kız ve erkek ilkokulu mevcuttu. Misyonun, şartların daha elverişli olduğu kent merkezlerinde karma eğitime yönelmemesi,

manla “Merhamet Damlaları”, “Kürdistan’ın Çalışkan Anıları” ve “Dorcas Cemiyeti” isimli birçok dernek ve eğitim kurumları kurdu. Bu kuruluşlar Halidî şeyhlerin halife yetiştirme ve aşiretler arasına gönderme gelenegini adeta kopyalayarak, yetiştirdikleri Ermeni öğretmen adaylarını Bitlis çevresindeki en ücra Ermeni köylerine kadar göndererek, Ermeni ahalinin eğitilmesini ve Protestanlığı tanımalarını amaçlıyorlardı.²⁶⁷ Ermeni devrimcilerin de arzu ettiği gibi, Protestanlık gayesiyle ücra dağ köylerine kadar giden bu genç Ermeniler sayesinde Ermeni modernitesinin tohumları atıldı.²⁶⁸ Misyonun bu yönlü ça-

onun tamamen dindar ve muhafazakâr nesiller yetiştirmeyi amaçladığını gösterir. Bkz. İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler”, *Amme İdaresi Dergisi*, sayı 14/3, İstanbul, 1981, s. 93.

267 1890’da Bitlis’e gidip, Ely kardeşleri ziyaret eden Amerikalı rahibe Isabella L. Bird, misyoner okullarında yetişen öğrencilere dair ilginç bilgiler verir. Halidî tekkelerin adeta altın çağını yaşadığı bu dönemde, baskın olan Sünni Kürt kitlesinin ideolojisi haline gelen Halidîliğe karşı, dağ şehri Bitlis’teki Ermenilere yaşamsal bir vizyon kazandırma gayesinde olan misyonerlerin gerçekleştirdiği toplumsal dönüşüm kayda değerdir. Bird, öğrencilere dair hayranlığını gizlemez: “(32. Mektup / 12 Kasım-Bitlis. Bu kadınların zevkleri ve cömertlikleri evde olduğu gibi sınıfa da yansımıştı. Duvarlarında resimler, pencere önünde saksılarıyla her yerde karşılaşabileceğiniz güzel bir sınıf yapmışlardı. Onlar herkese, her şeye sevgi ile yaklaşıyor, annelik ruhu ile okul ortamını aile ortamına çeviriyor, öğrencileri yetiştiriyorlar ve eğitiyorlardı. Bu kadınlar şimdi, daha önce bu okulda öğrenci olanların çocuklarını, hatta bazılarının torunlarını eğitiyorlardı ve bu durum onlara çok büyük mutluluk veriyordu. Öyle ki, geleneksel Ermeni aile yapısına ve kadınlarının sosyal ilişkilerine Hristiyan dinî anlayışı ile nasıl nüfuz ettiklerini görebiliyorlardı. Artık daha önce öğrenci olup şimdilerde evlenmiş olanların ağızlarından o aldaıcı ‘biz sadece kadınız, ne yapabiliriz ki?’ ifadesini duymuyorlardı. Bu öğrencilerin çoğu kimsenin gitmeye cesaret edemeyeceği ve gitmek istemeyeceği dağ köylerine geri dönerek, Bitlis’teki okuldan öğrendikleri birikimi nazik ve saygılı bir biçimde arz ederek oralara (dağ köylerine) renk ve tat katmışlardı. Gördüğüm bu öğrenci ve öğretmen adayları hem bilgili hem de sempatiklerdi.” Mrs. Bishop (Isabella L. Bird), *Journeys in Persia and Kurdistan: Including a Summer in the Upper Karun Region and a Visit to the Nestorian Rayahs*, cilt II, Londra, 1891, s. 356.

268 1895’teki Ermeni pogromundan sonra tahkikat için rapor tutan Sadettin Paşa, İbrahim ve Cemal beyler misyonun bu boyutunu, biraz da abartarak şöyle dile getiriyorlardı: “Bitlis’teki Amerikan kolejinin de ihtilâli tahrik ve teşvikte önemli yeri vardır. Bu koleji Bitlis’ten Amerikalı bir Ermeni açmıştır. Bitlis Koleji, bu Amerikalının Bitlis’ten doğmuş ve çocukluğunu orada geçirmiş olan oğlu Corc’un idaresindedir. Bitlis’e on beş yirmi saat uzaktaki köylerden gelen Ermeni çocukları burada yatılı olarak okutmaktadırlar. Misyoner Corc, Ermeni çocuklarının kafalarını hükümet aleyhine ihtilâl ve isyan düşünceleriyle

lışmaları kuşkusuz kolektif Ermeni kimliğinin inşa sũrecine olumlu katkıda bulundu.²⁶⁹ Nitekim yıllar sonra İngiliz temsilci Safrastian, Ermeni okullarındaki Taşnakıutyun etkisini yazarken, kaygılarını da dile getirecekti:

Ancak ne olursa olsun, manastır artık pratikte Taşnakist topluluğuna ait ve piskopos da bu topluluğun, dualardan çok silahlara inanan gũclũ bir destekçisidir. Eskiden burada 60 öğrencisi olan bir okul vardı. Artık kapatılmış ve onun yerine 1.200 öğrenciye eğitim veren 40 kũy okulu kurulmuş. Buna ek olarak manastırdan elde edilen gelirlerle Van'daki Taşnakist topluluğunun başkanına bu okulların mũfettiři olduğu bahanesiyle bir maaş bağlanmış. Okullarda bu topluluk tarafından organize edilen eğitim genel hatlarıyla sosyalist, devrimci ve dinsiz bir eğitim. Bundan dolayı bu bũlgenin Ermenilerinin bir sonraki jenerasyonu üzerinde oluşturulacak etki tahmin edilebilir.²⁷⁰

Bir Akdeniz seyahatinde gemide tanıştıkları Ely kardeşlerin ve Bitlis'te doğan oğulları George P., gelinleri Anna, kızları Grace H.'nin Bitlis'e gelmesiyle beraber misyon içinde patronaj konumları daha da sağlamlaşan ve eğitim çalışmalarını onlara devreden ebeveyn Knapplar, artık daha çok politik ve dinĩ çalışmalara yũneldiler.²⁷¹ Halidiliğin sarıp sarmaladığı Bitlis ci-

doldurup kũylerine gũndermektedir. Buradan mezun olanlar yakınlarına da ihtilal ve isyan fikrini aşılamışlardır. Ermenileri bağımsızlık hayaline sũrũklemiřler, onları Osmanlı Devleti ve Tũrk milletine dũřman etmişlerdir." BOA. HR. SYS.2791/46 (15 Nisan 1896).

269 Esra Danacıoğlu, "Ferasetli Alim, Bũyũ Ustası, Őncũ Kuvvet: Anadolu'da Birkaç Amerikalı Misyoner (1820-1850)", *Toplumsal Tarih*, sayı 120, İstanbul, 2003, s. 76.

270 "Van'daki Kraliyet Viskonsũlũ lt I. M. Smith'ten, İstanbul'daki Tũrkiye Kraliyet Bũyũkelçisi Sir L. Mallet'e, (rapor) Van, 3 Mayıs 1914 (195/2458)", *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 626-29.

271 Gerçekten de Bitlis'teki ABCFM misyonu, 93 Harbi sonrası vuku bulan kıtlık, 1895'teki pogrom ve 1907'deki deprem sırasında Ermeni kitlesine yardımcı olur ve onların misyona ısınmalarını sağlar. Ermeni kitlesini Protestanlaştırmak için kurulan bu dernekler gũrevlerini layıkıyla yerine getirirler. Bkz. Russel, "Bitlis-Missionaries", Houshamadian, <https://www.houshamadyan.org/en/mapottomanempire/vilayet-of-bitlispaghes/bitlis/religion/missionaries.html> (erişim 14 Ekim 2016).

varına bir geziye çıkan George Knapp, zaman içinde Ermenilere uyguladığı şiddetten dolayı uluslararası gündeme konu olan Musa Bey'in saldırısına uğradı.²⁷² O yıllarda hâlâ hayatta olan Musa Bey'in babası Mîrza Bey, Şeyh Abdurahman-ı Tahî'nin (Seyda) müridiydi. Saldırının kendisinden habersiz ve Seyda'nın iradesi dışında gelişmediği aşikârdı. Zira bugünlerde sık sık gezilere çıkan Protestan misyonerlerden daha aktif bir iletişim ağı kurmuş olan Halidî şeyhlerin haberdar olmaması imkânsızdı.²⁷³ 21 Mayıs günü gerçekleşen saldırıdan hemen sonra, Knapp ve Reynolds şikâyetçi olmadıkları halde Bitlis valisi, Musa Bey'in babası (aynı zamanda dönemin Bitlis vilayeti defterdarı) Mîrza Bey'e suçluları teslim etmesi için zaptiyeler göndermiş, Mîrza Bey de İzut köyünden olan ve saldırıyla alakası bulunmayan dört şahsı olayın failleri diye zaptiyelere teslim etmişti. George Knapp tamamen Mîrza Bey ve Bitlis valisinin ko-

272 1883 yılının Mayıs ayında Muş dolaylarında dolaşan misyoner Raynold ve G. Knap, Musa Bey'in köyü olan Cinyar'da konaklarlar. Kürt âdetlerine vâkıf olan yetmişli yaşlardaki iki kişi, baş köşede oturan Musa Bey'i tanımadıkları için, kendisine özel bir ihtiram göstermezler. Buna sinirlenen Musa Bey de sabah yola çıkan bu iki kişinin yolunu kesip onları darp eder: "Bu hadise tabii ki bizim ABD hükûmeti tarafından ciddiye alınarak, Türk hükûmetinden on bin dolar tazminat alınmış. Türk hükûmeti ayrıca hem bu hadiseden hem de başka hadiselerden dolayı kaynaklanan maddi zararları telafi etmek için, zararların tüm ederini, o dönem bir askeri tersanede inşa edilen savaş gemisinin fiyatına ekletmiş." Bkz. William Warfield, *The Gate of Asia: A journey from Persian Gulf to the Black Sea*, New York ve Londra, s. 270-73; "1883 baharında, Amerikalı Dr. Reynolds ve arkadaşı Bay Knapp, Bitlis vilayeti sınırları dahilinde seyahat ediyorlardı. Vali onlara yolların güvenli olduğu ve refakatçiye ihtiyaç duymadıkları konusunda güvence vermişti. Mîrza oğlu Musa Bey'in bulunduğu evde bir akşam konaklandılar. Kürt reise bir fincan kahve göndermeyi ihmal ettiler. Ertesi gün reis, dört kişilik küçük bir grupla onlara saldırdı ve onları orada ölüme terk etti. Bay Reynolds ve Knapp ciddi şekilde yaralanmışlardı. Bu yüzden Amerikan Konsolosu'na rapor verdiler. Çünkü saldırganları tanımışlardı." Pierre Quillard, "Ceux qui ne perdent pas courage", *Pro-Arménia*, no. 129, Mart 1908, s. 864.

273 Kürt aşiretlerinin yıllardan beri süregelen kan davalarını sonlandırabilen şeyhler, Kürt aşiretlerini barıştırarak kolaylıkla yönlendirebiliyorlardı. Bitlis dolaylarındaki Talort ve Garzan olaylarını raporlayan dönemin Fransız yetkilileri, bu ayrıntının altını özellikle çiziyorlardı. Documents Diplomatiques; Affaires Arméniennes: projets de Réformes Dans L'Empire Ottoman (1893-1897), Imprimerie Nationale, Paris, 1897, s. 98; Kieser de saldırgan Musa Bey'in arkasındaki "muhtemel tahrikçi"lerden bahseder. Kieser, *İskalanmış Barış: Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet (1839-1938)*, s. 90.

ordinasyonu dahilinde gerçekleşen asıl faili aklama oyununu, İngiltere'nin Erzurum Konsolosu Everett'e gönderdiği raporla bozdu. Knapp'ın aktardığına göre olay kesinlikle kişisel bir meseleden kaynaklanmamıştı, aksine Bitlis'te bulunan misyon merkezi ve kurmuş oldukları okullar taşlanmakta ve öğretmenlere hakaret edilmekteydi.²⁷⁴

Halidî şeyhlerin, Bitlis'teki yaşamın neredeyse her alanına nüfuz edip Müslüman kitleyi kontrol etmelerine rağmen, isimlerinin hiçbir şekilde bu olayda telaffuz edilmemesi şaşırtıcıydı. Uluslararası kamuoyunun baskısıyla, ancak bir yıl sonra, yani 1884'te Mutki kaymakamlığı görevini yürüten Mîrza Bey görevden alındı ve Musa Bey'in yakalanması için asker gönderildi. Musa Bey ancak iki yıl sonra, yani 1886 yılında ikna edilerek iki yıl Muş ve bir yıl da Bitlis kent merkezinde mecburi iskâna tabi tutuldu. Bu zaman diliminde de devlet dairelerinde resmî memur olarak görevlendirildi. Bu fiiliyat, merkezî otoritenin Kürt şiddetini kontrol altına alma pratiği olarak okunabileceği gibi misyonerlere yönelik Sünnî şiddetini olumlama ve ödüllendirme olarak da okunabilir.²⁷⁵

Her ne kadar Knapp bu saldırıyı uluslararası bir mesele haline getirip faillerin cezalandırılmasını sağlasa da olayın ona dönüşü, baskı ortamının yumuşaması şeklinde değil, misyonu üzerindeki devlet kontrolünün daha da katılaşması şeklinde oldu. Bitlis'te herhangi bir Ermeni-Müslüman çatışmasında artık doğrudan misyonerlere odaklanma gibi vahim bir durum gelişti.²⁷⁶ 25 Ekim 1893'te Bitlis'te vuku bulan Ermeni-Müslüman çatışmasında onlarca kişi yaşamını yitirdi.²⁷⁷ Devlet nez-

274 Şaşmaz, *Kürt Musa Olayı* (1883-1890), s. 28-30.

275 Pierre Quillard, "Ceux qui ne Perdent pas Courage", *Pro-Armenia*, no. 129, 1 Mart 1906, s. 864-865.

276 "Hariciye Nezareti'ne. Bitlis'teki George Knapp adlı Amerikalı misyonerin çevredeki Ermenileri hükûmete ve Müslümanlara karşı sürekli olarak kışkırttığı ve bu tarz kışkırtma faaliyetleri yürüttüğü Bitlis vilayetinden bildirilmiştir." Bkz. B.O.A. HR.TH.136/85 (31 Aralık 1893).

277 "Bitlis. 25 Ekim. Yaklaşık 800 ölü. Türkler camiden çıkarken hiçbir tahrik olmaksızın Ermenilere saldırdı. Katliam borazanın çalmasıyla başladı ve sona erdi. Konsoloslara göre ölü sayısı 800'e yakın... Osmanlı yetkililerine göre bu rakam 39'u Müslüman olmak üzere sadece 169... Yaralı sayısının 130'u Müs-

deinde bu olayın kışkırtıcısı ve asıl faili George C. Knapp'tı.²⁷⁸ Merkezî otoritenin Knapp'ı Bitlis'ten uzaklaştırmak istemesi ve bu niyetle geliştirdiği baskı, onun çevresinde vuku bulan kitlesel Ermeni katliamlarıyla ilgilenmesini engelleyemedi. Nitekim 1894 senesinde Sason bölgesinde Ermenilerin devlete vergi vermeyi reddetmesi, binlerce Ermeni ve Kürt'ün ölümüyle sonuçlandı.²⁷⁹ Batı dünyasının fazlasıyla ilgilendiği bu başkaldırıya dair bilgiler daha çok Bitlis Vilayeti'nin her tarafında sağlam bir ağ kuran ABCFM misyonerleri tarafından sağlandı.²⁸⁰ 1896'ya gelindiğinde, hâlâ 1893'teki Bitlis olaylarından dolayı Amerika Birleşik Devletleri ve Osmanlı Hariciye Nezareti arasında Knapp'ın Bitlis'ten çıkarılması için yapılan görüşmeler devam ediyordu. Knapp'ın Sason olaylarıyla da samimi bir şekilde ilgilenmesi ve Batı kamuoyunu bilgilendirmesi, Osmanlı cenahı için bardağı taşıran son damla oldu.²⁸¹ Uzun ve çetrefil

lûman olmak üzere 150 olduğuna inanılıyor. Şehirde ve köylerde çok sayıda zorla Müslümanlaştırma raporları geliyor." "Archives Diplomatiques: de Diplomatie et d'Histoire", ikinci dizi, cilt LXII, (ed. M. Luis Renault), Paris, 1897, s. 191.

278 Olayların doğrudan Knapp'ın yönlendirmesiyle geliştiğine dair birkaç Ermeni tanık dahi peyda olmuştur. Bu tanıkların dilinden daha sonra, merkez İstanbul'a gönderilen telgrafta, Knaap doğrudan suçlu ilan ediliyordu. Lakin bu, daha çok Gregoryan Ermeni Kilisesi ile Protestan Amerikalı misyonerler arasındaki güç çatışmasından kaynaklanıyordu. M. Salih Mercan, "Bitlis'te Amerikalı Bir Misyonerin Marifetleri", IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu, Ahlat Belediyesi-Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, 2011, s. 429-430.

279 "Sason katliamı, bölgenin Halidî şeyhlerinden Zılanlı Şeyh Muhammed tarafından organize edilir. Bölgedeki misyonerlerin faaliyetlerini gerekçe göstererek bölgedeki Hiyan ve Bekiran aşiretlerini Ermenilere karşı kışkırtır. Ermeni köylerine saldırıp 200 kadar koyunu gasp eden bu iki aşiretten birkaç adam, saldırı sırasında yaşamını yitirince, ilgili aşiretler Muş'a giderek Muş mutasarrıfına şikâyetle bulunurlar. Muş mutasarrıfının Bitlis valisine haber vermesiyle olay İstanbul'da da duyulur. Bu münferit olayı 'isyan' olarak telakki eden Abdülhamid, Sason'a binlerce asker gönderir ve katliamlar birbirini izler." Bkz. "Archives Diplomatiques: de Diplomatie et d'Histoire", ikinci dizi, cilt LIX (ed. M. Luis Renault), Paris, 1896, s. 67.

280 Kieser, *İskalanmış Barış: Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet (1839-1938)*, s. 214.

281 23 Nisan 1896 tarihli *Le Temps* gazetesi, "Türklerin Ermeni ihtilal komiteleleriyle birlikte uzun süredir komplo kurmakla suçladığı Amerikan Bitlis misyoneri, bir Bay Knapp var," diye yazıyordu. Bkz. "Lettre de Constantinople", *Le Temps*, no. 12746, 23 Nisan 1896.

bir diplomasi süreci sonucu G. Knapp 1896'da Bitlis'ten gönderildi, Diyarbakır ve Halep'te Osmanlı yetkilileri tarafından bir müddet alıkonulan Knapp, nihayet 25 Nisan 1896'da İskenderun'da Amerikan Konsolosluğu'na teslim edildi.²⁸² Böylece George Knapp'ın büyük umutlarla 1858'de bir sonbahar günü başlayan Bitlis serüveni, katliamlar ve politik ihtilaflarla dolu bir bahar gününde son buldu.²⁸³ George C.Knapp'ın Bitlis'ten kovulması, elbette Bitlis vilayeti dahilindeki misyonerlik faaliyetlerini durdurmadi. Diğer misyon yetkilileri pogromlar ve mülküzleştirme sürecinde Bitlis'teki Hristiyan nüfusa en yakın kurumlar olarak çalışmaya devam ettiler.

ABCFM, her ne kadar Bitlis Vilayeti'nin tamamında örgütlü olsa da tamamen nüfuz edemediği tek yer Siirt sancak merkezidi.²⁸⁴ 1856'da bölgeye gelen Dominiken misyonerler ancak 1882'de Siirt'te kurumsallaşabildiler.²⁸⁵ Siirt, Amerikan Protestan ABCFM ile Fransız Katolik Dominikenler arasında sert bir rekabete sahne oldu.²⁸⁶ Daha çok Ermenilerle ilgilenen Protes-

282 Mercan, "Bitlis'te Amerikalı Bir Misyonerin Marifetleri", s. 432.

283 Knapp'ın Bitlis'ten kovulması sorunu çözmez. Amerika Birleşik Devletleri'nin İstanbul'daki konsolosu M. Terrellse, yeterli bir şekilde bilgilendirilmediğini, bu kovulma olayına karar verilmeden önce suçlamaları, suçlanan kişinin kendisinden duyması gerektiğini söylüyordu. Konsolosa göre, "sırf bu yüzden Knapp İstanbul yönetimini protesto etmeksizin ayrılmaya hazırlanıyor ve Osmanlı yönetimi şayet her zamanki gibi oldukça hüznü ve çirkin bir rol oynamamış olsaydı, her şey pürüzsüz bir şekilde sona erecekti." Bitlis valisi, "koruma" gerekçesiyle G. Knapp'ı çok sayıda askerle yola çıkarmıştı ve askerler yol boyunca ona çok kötü davranmışlardı. Yol üstündeki Müslümanlar diğer misyonerlerin de artık kovulacağı ümidiyle seviniyorlardı. Her şeye rağmen Knapp yolculuğunu bir "erkek" gibi bitirmişti. Anlaşılan, Osmanlı yönetimi Knapp'ın Bitlis'ten kovulması olayını şova dönüştürmüştü. Bkz. "Lettre de Constantinople", *Le Temps*, np, 12746, 23 Nisan 1896.

284 ABCFM, Siirt'te de etkiliydi, birkaç kilise etrafında toplanmış bir Protestan Ermeni cemaati vardı. Bkz. Rufus Anderson, *History of The Missions of The American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches*, cilt I, Congregational Publishing Society, Boston, 1872, s. 136-139.

285 Oktay Bozan, "Osmanlı Döneminde Amerikan Misyonerlerinin Diyarbakır Vilayetine Gelişi ve Faliyetleri", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 13, Diyarbakır, 2015, s. 335.

286 Rahip Defrance yıllarca Siirt'teki Ermenileri, Süryani ve Nasturileri Katolikliğe geçirmek için büyük bir efor harcadı, ancak arzu ettiği sonucu alamadı. Misyon, bu başarısızlıklarını da yerli Katolik rahiplerin olmayışına bağlıyor-

tan misyonerler, bir anlamda Siirt'teki Hristiyanları kalıcı olarak böldü. ABCFM, sancaktaki Süryani ve Ermenilere yönelirken, Dominiken misyonu daha çok Keldanilere yoğunlaştı. Aslında Dominikenlerin Siirt'i seçmesi başlarda tamamen taktikseldi. Siirt'i, Van ve Musul gibi birbirine uzak iki Katolik merkez arasında ara bir istasyon olarak düşündüler. Ancak misyonun sonradan stratejik bir hedefe evrilmesiyle burada Katolik kurumlar oluşturulmaya başladı.²⁸⁷ Siirt'teki potansiyeli gören Rahip Duval, "Her şeyden ama her şeyden önce Siirt'teki Ermenileri ve Süryanileri Katolikleştirmemiz için bir okul ve bir kilise elzemdir," diye yazıyordu. Birkaç ay sonra Katolik misyonerlere karşı mezheplerinde direten Hristiyanların tepkisi, merkezî otoritenin sert tavrı ve Müslüman ahalinin şiddeti doruğa

du. Bkz. F.P.G. Duval, "Mésopotamie: Lettre du R. P. Duval, préfet apostolique de la Mission dominicaine en Mésopotamie, Kurdistan et Arménie, à M. le Directeur de l'Œuvre", *Œuvre des Écoles D'Orient*, cilt XVI. Aux Bureaux de L'Œuvre, Paris, 1892, s. 278. İki yıl sonra bile, Nerses Djendoyan, "Bir gün elbette Siirt'te Ermeni Katolik bir rahip olacak ve Katoliklik gücünü orada tamamen gösterecek," diye yazıyordu. Djendoyan, "Armenie: Rapport de Mgr Nerses Djendoyan sur le Diocèse Arméno-Catholique de Mouche", s. 388.

- 287 Dominikenler, Katolikliği benimsemeyen, Protestanlığa meyleden Ermenileri "schismatiques" (dinden çıkmış) olarak tanımlar. Kaba, cahil ve inançsız olarak tanımladıkları Süryanilerin (Jacobist) Protestanlığı benimsemelerini ise, onların "aç gözlü" ve "çıkarıcı" bir topluluk olmalarına bağlıyorlar ve ekliyorlardı: "Şayet daha iyi imkânlarımız ve paramız olursa, Siirt'in kuzeyindeki Protestanlıktan uzak duran Ermeniler ve Süryaniler arasına girip onlara çeşitli yatırımlar yaparak, onları kazanabiliriz. Böylece okullar yapıp, onları eğitmeyi ve kendilerini korumalarını sağlayabiliriz." Siirt'teki Dominiken rahipler her ne kadar maddi kaynakların yetersizliğinden şikâyet etseler de biri Fransızca eğitim veren iki okul (bu okullarda 45 Keldani, 15 Ermeni, geri kalanları Müslüman ve Süryani/Yakubi olmak üzere 60 öğrenci vardı) ve bir eczaneli dispanser (bu dispanser sadece ilk yılda 6.300 kişiye sağlık hizmeti sunmuştu) kurmayı başarırlar. Bkz. Duval, *La Mission Des Dominicains à Mossoul*, s. 44. Nitekim bu kurumlara zamanla yenileri eklendi. Daha sonra yetimhaneler, yurtlar, halı dokuma atölyeleri kuruldu. Dört Dominiken rahip, vaaz ve koro ile meşgul olan rahibeler bu kurumları yönetiyorlardı. Bkz. *Œuvre des Écoles d'Orient*, cilt 2, Paris, 1922, s. 65. Siirt'teki Katolik yetimhanesi ailesiz çocukları okutmaya ve kadrolaştırmaya dönük bir misyon görevi görür. Öyle ki 1905'te bu yetimhanede kalan çocuklar tıp eğitiminden tutun güzel sanatlara kadar birçok alanda eğitim görüyorlardı. Bkz. F.J.G. Galland, "Mésopotamie, Kurdistan et Arménie: Rapport du R. P. Galland, supérieur de la Mission dominicaine de Mésopotamie, Kurdistan et Arménie, à Mgr Charmetant, Directeur général des Œuvres d'Orient", *Œuvre des Écoles D'Orient*, cilt XXIII, Aux Bureaux de L'Œuvre, Paris, 1905-1906, s. 312.

çıkınca, Rahip Duval, Paris'teki misyon merkezine gönderdiği mektupta bu sefer "Unutulmasın ki yılmamalı ve cesaretimizi yitirmemeliyiz, misyonerlik ruhunu asla kaybetmemeliyiz, Tanrı'nın inayetiyle mutlaka başaracağız," diye yazıyordu.²⁸⁸

Misyonerler her ne kadar öncelikle vilayetteki Hristiyanlarla ilgilenseler de diğer halklara karşı da kayıtsız değillerdi. Bitlis'teki Sünniliğin radikal bir aksta yer alması, misyonları daha çok Kızılbaş ve Êzdî gibi heterodoks gruplara yöneltti.²⁸⁹ Bu yönelime karşı Abdülhamid şahsında merkezî otorite de bu gruplarla yeni bir ilişkiyi veyahut en azından yapıcı gibi görünen bir diyalogu zaruri görmeye başladı.²⁹⁰ Öyle ki Protestan misyonerlerin Varto civarındaki Kızılbaş Kürtlere ve Dominiken Katolik rahiplerin Siirt'in Rıdvan kazası dolaylarındaki Êzdlilere dair geliştirdikleri faaliyetler pek bir sonuç vermedi.²⁹¹ Yine de Dominikenler Rıdvan'da, 1888'de bir okul ve kilise kurmayı başardı. Daha çok buradaki Ermeniler ve Süryaniler için kurulan bu misyon, Êzdlilere ulaşmak için de çaba gösterdi.²⁹² Ancak bu kurumlar 1890'da ansızın kapandı. Sonra şa-

288 R.P. Duval, "Mésopotamie: De son côté, le R. P. Duval nous écrit de Mossoul", *Œuvre des Écoles D'Orient*, cilt XIII, Aux Bureaux de L'Œuvre, Paris, 1886, s. 285. Katolik misyonerler de Bitlis Vilayeti'nde en az Protestanlar kadar baskı ve şiddete maruz kalıyorlardı. Nitekim Katolik rahipler 1889'un Temmuz ayında Cizre'den Siirt'e dönerken yol üstündeki Kürtlerin saldırısına uğrar. Bütün eşyalarına el konulan rahip öldüresiye darp edilir. Olay, devlet mercilerine yansdıysa da failer asla bulunamaz. Bkz. Duval, "Mésopotamie et Kurdistan: Rapport du R. P. Duval, préfet apostolique de Mossoul sur la Mission dominicaine de Mésopotamie et Kurdistan", *Œuvre des Écoles D'Orient*, cilt XVI, Aux Bureaux de L'Œuvre, Paris, 1889-1890, s. 330.

289 Kieser, *İskalanmış Barış: Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet (1839-1938)*, s. 102-103.

290 Ercan Uyanık, "II. Abdülhamid ile Amerikan Protestan Misyonerlerinin Eğitim Mücadelesi: Amerika'ya Kaçırılan Nusayri Kızları", *Kebikeç*, sayı 37, Ankara, 2014, s. 38.

291 Misyunun ifadesine göre daha çok Siirt sancağında yaşayan "seytana tapan" Êzdliler, kaba, cahil ve inançsız olsalar da diğer Kürtler gibi Hristiyanlardan nefret etmiyorlardı. Hristiyanlara sempatiyle bakan bu topluluk, Hristiyanlarla iç içe yaşayabiliyor ve iyi ilişkiler geliştirebiliyordu, fakat inançlarında son derece tutucuydular. Duval, *La Mission Des Dominicains à Mossoul*, s. 45.

292 Duval, "Mésopotamie et Kurdistan: Rapport du R. P. Duval, préfet apostolique de Mossoul sur la Mission dominicaine de Mésopotamie et Kurdistan", s. 351-353.

şırtıcı bir biçimde daha önce Katolikleştirdikleri cemaat hızlıca çözüldü.²⁹³ Hırslarından bir şey kaybetmeyen misyonerler bu defa da vilayetin tümünü etkileyebilecek, en azından rahat çalışabilecekleri bir ambiyans kurmalarını sağlayacak pratikler sergilemeye başladılar.²⁹⁴ Kürt aşiretlerinin kan davalarında ve hükümetle Ermeni fedailer arasındaki çatışmalarda arabuluculuk ve herkese sağlık hizmeti götürme gibi faaliyetler, onlara Hristiyan olmayan kesimlerden sempati kazandırdığı gibi Müslüman öğrenci de tedarik etti.²⁹⁵ Aslında bu gelişme tam da Sultan Abdülhamid'in korktuğu şeydi.²⁹⁶ Sultan, bu duruma karşı bu kurumlarla rekabet edebilecek yerli okulların kurulmasını planlasa da misyonerlik kurumuyla rekabet edebilecek ve merkezî otoritenin meşruiyetini kalıcı hale getirecek daha kapsamlı ve sonuç alıcı bir eğitim projesi geliştirilemedi.²⁹⁷

İmparatorluğa siyaseten yakın durmaya çalışan Almanya ise Jön Türk rejimiyle beraber imparatorluk sahasında sınırlı mis-

293 Misyon her ne kadar bu çözülmeyi, Katolik yerli bir rahibin orada bulunmamasına bağlasa da aslında "satan"a (şeytan) taptıklarını iddia ettikleri Êzidler, güçlü bir asabiye sahipti. Yıllardır çevre Müslüman aşiretlerle merkezî otoritenin baskılarına karşılık, Fransa gibi büyük bir devletin desteklediği Katolik misyonuyla sadece pragmatist bir ilişki geliştirmişlerdi. Yoksa Katolikliği kabul edip, Êzdi inancını tamamen bırakma gibi bir niyetleri yoktu. Duval, "Mésopotamie: Lettre du R. P. Duval, préfet apostolique de la Mission dominicaine en Mésopotamie, Kurdistan et Arménie, à M. le Directeur de l'Œuvre", s. 278.

294 Kieser, *İskalanmış Barış: Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet (1839-1938)*, s. 189.

295 Babasının memuriyetinden dolayı çocukluğunun bir kısmı Siirt'te geçen Türk edebiyatının ünlü isimlerinden Ahmet Hamdi Tanpınar, Dominiken misyonerlerin şehirde kurmuş oldukları okulda okumuş ve rahiplerden öğrendiği Fransızca sayesinde edebiyata ilgi duymaya başlamıştı. Bkz. M. Orhan Akay, "Ahmet Hamdi Tanpınar Biyografisi", *TYB Akademi*, sayı 5, Ankara, 2012, s. 11.

296 Bitlis'teki ABCFM'den sonra Siirt'teki Dominiken misyonu da devletin hışmına uğramıştı: "Siirt misyonumuz kanuna aykırı olmadığı halde, bütün protestolara rağmen jandarma tarafından basıldı ve mühürlendi. Nefret ve kıskançlık buradaki misyonumuzu mahvedebilirdi. Lakin Tanrı'nın isteği ve Fransız Konsolosluğu'nun yardımıyla tekrar kurumlarımızı açabildik ve bu bir utanç olarak onların hanesine yazıldı." Bkz. Duval, *La Mission Des Dominicains à Mossoul*, s. 46.

297 Uyanık, "II. Abdülhamid ile Amerikan Protestan Misyonerlerinin Eğitim Mücadelesi: Amerika'ya Kaçırılan Nusayri Kızları", s. 37.

yonerlik faaliyetleri geliştirebildi. Alman misyonerler, Bitlis Vilayeti'nde sadece Muş Ovası'nda sınırlı sayıda Ermeni köylüye ulaşabildi. Baştan beri Muş'taki Ermeni Kilisesi ve Taşnaksutyun kadrolarının tepkisiyle karşılaşan Alman misyonerlerin, ovada okul açma projesi farklı cenahları bir araya getirebildi. Muş belediyesi meclis azaları, eğitim müdürü ve Ermeni Kilisesi temsilcisinden oluşan heyet, gönderdiği müşterek telgraf-la Alman okulu inşasına karşı çıkıyordu. Heyetin iddiasına göre okulun inşa edileceği muhitte Kürtlerin mezarları, evleri ve bahçeleri vardı. "Okul işi" durup dururken bir Kürt-Ermeni çatışmasını tekrar ateşleyebilirdi.²⁹⁸ Görünürde heyetin gerekçesi bu olsa da aslında Ermeni cenahı kendi kitlesinin daha fazla parçalanmasını istemiyordu. Ayrıca siyaseten yıllardır Osmanlı İmparatorluğu ile yan yana duran Almanya'nın Ermeni meselesinde samimi bir politikasının olamayacağına inanıyorlardı. Devlet cenahı ise Ermeni muhitlerini domine eden "yabancı Hristiyanlar"a bir yenisinin eklenmesini istemiyordu.

Netice itibarıyla, Bitlis Vilayeti'ndeki misyonlar bütün baskı ve şiddet argümanlarına rağmen, Kürt-Ermeni bölgelerindeki Hristiyan, Yahudi ve Êzdî varlığının yok olduğu 1915 yılına kadar aralıksız faaliyet gösterdiler. Jön Türk rejimiyle beraber, Taşnaksutyun'un mecliste temsiliyet bulması, misyonlara belli bir rahatlık sağladı. Jön Türk kadroları, bütün olumsuzlukların sebebi olarak gördükleri Abdülhamid'e dönük şiddetli karıştıkları ve Batı hayranlıklarıyla modernist olarak gördükleri misyonları bir sorun olarak görme eğiliminden görünürde vazgeçmişlerdi. Ancak misyonları sorun olarak addetmekten "vazgeçme", onları devlet bekası için tehlike arz eden unsurlar olarak görmelerine ulanacaktı.

Bitlis'in kadim Hristiyanları:

Ermeniler, Keldaniler, Süryaniler ve Nasturiler

Ermeniler ve Kürtlerin bin yıllarla ifade edilebilecek kadar eski olan coğrafi birliktelik karakterinin, İslâm'ın hâkim

dinî inanç olmasıyla beraber değiştiğini söylemek yanlış olmaz.²⁹⁹ Kürtlerin Müslüman bir topluluğa dönüşmesi, söz konusu coğrafyada Hristiyan Doğu Roma'nın gittikçe eridiği bir atmosferde, Hristiyan Ermenilere karşı onları avantajlı bir konuma taşıdı.³⁰⁰ Arap İslâm ordularının fetihlerini takip ederek, Batı Ermenistan'ın dağlık bölgelerine hızlıca yayılan Kürtlerin, Arapların, mamur köylere yerleşik çiftçiler için kullandığı “fella” tanımlamasını benimseyerek, Ermenilere “fille” demeye başladıkları anlaşıyor. Başta sadece çiftçi Ermenileri tanımlayan bu sözcük, zamanla Kürdistan'daki bütün Hristiyanlar için kullanılmaya başladı. Kürtlerin kendileriyle aynı coğrafyada yaşayan, kendileriyle bariz bazı benzerlikler taşımalarına rağmen aynı dine ve ırka tabi olmadıkları bu yerleşik, ziraatçı toplulukları ne zamandan beri “fille” diye tanımladıkları tam olarak bilinmese de, 1797 doğumlu Kürt alim Mele Mehmûdê Bazîdî, *Adat û Rusûmatnameyê Ekradiye* isimli eserinde “fille(h)” tanımlamasını, kışın gelmesiyle beraber, yayladan dönen “muktedir” Kürtlere “kışlak” sağlayan, evini açan Ermeniler için kullanmaktadır.³⁰¹ Ermeni cenahından olan Şahbazyan ise, “fille” tanımlaması üzerinden Kürtlerle ilişkiler bağlamında dönemin Ermeni toplumuna dair daha ayrıntılı bir portre çizer. Şahbazyan'a göre Ermeniler birkaç bölüme ayrılıyordu. Birinci grup, silahlı Ermeni dağlılardı. Bunlar ya Kürtlerle birlik oluyorlar ya da tek başına Kürtlere karşı koyabiliyorlardı. Savaşçı özelliklerinden ötürü biraz da Kürt kimliğine kaymışlardı. İkincisi, kasaba ve köylerde yaşayan, şehirli özelliği de kazanmış olan “filla”lardı. Türkler bunlara “gâvur” diye hitap ederdi. Sonuncusu “melik ve prensler”di ki “Armen”, “Ağamir”, “Hanamir” ve “Paşabey” hanedanları bu kategorideydi.³⁰²

299 Şakir Epözdemir, “Tarih’te Kürt-Ermeni İlişkileri I”, *Bitlisname*, <http://www.bitlisname.com/2015/11/19/tarihte-kurt-ermeni-iliskileri-1-bolum/> (erişim 19 Kasım 2015).

300 Kemal Mazhar Ahmed, *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kürdistan*, Berhem Yayınları, Ankara, 1992, s. 51-52.

301 Beyazîdî, *Adetên Kurdistan*, s. 1, 35, 38.

302 Şahbazyan, *Kürt-Ermeni Tarihi*, s. 82.

Bazîdî, çoğu yerde fille teriminin eş anlamlısı olarak “riya(n)” sözcüğünü de kullanmaktadır. Riya sözcüğü, “reaya”, yani “bir hükümdarın yönetimi altındaki halk, kitle, topluluk”, günümüz tabiriyle “yurttaş, vatandaş” anlamına gelmekteydi. Bu bağlam, az çok, Ermenilerle Kürtlerin ortak vatanını teşkil eden bölgelerdeki güç dengesini belirtmekteydi. Zira Bazîdî’nin çocukluğunun geçtiği dönemlerde zayıf da olsa Kürt emirlikleri varlıklarını hâlâ korumaktaydılar. Bu emirlerin tebaasını iki kesim oluşturmaktaydı: Göçebe aşiretlere mensup, daha çok hayvancılık ve talanla yaşamlarını sürdüren, ayrıca emirlerin silahlı gücünü oluşturan, ekonomik olarak zorla alınan “ağnam”, yani hayvan vergisi dışında emire pek de ekonomik bir katkı sağlamayan Kürtlerle köylerde, kasabalarda ve şehirlerde yaşayan, toprağı ekip biçen, zanaat sahibi, emire aynı anda birkaç vergiyi ödemek zorunda olan, haliyle emire Kürtlerden katbekat daha fazla ekonomik gelir sağlayan Ermeniler, Keldaniler, Süryaniler, Asuriler ve Nasturiler. Bu bağlamda tebaanın belkemiğini, yani asıl “vatandaş”ı reaya olan “fille”ler oluşturmaktaydı. Nitekim 17. yüzyılda bir müddet Bitlis ve civarında kalan Evliya Çelebi, Bitlis’teki Ermenilerin Kürt emir için reaya unsurunun bir kısmını oluşturduğunu ve emire önemli miktarda vergi ödediklerini belirtiyordu.³⁰³ Bu vergiye dair ilişki biçimi, küçük değişiklikler göstererek 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etti. Şahbazyan’ın da belirttiğı gibi, özellikle Sason gibi dağlık kesimlerde Kürtler ve Ermeniler bazen aynı aşiret konfederasyonunda yer alabilecek kadar birbirine yakın dursa da ilişkiler bu tarihten itibaren bozulmaya başladı. Sebep ise son derece açıklayıcıydı: Ermenilerin millet olma süreci. Osmanlı yönetiminin Ermenilere dönük reformlara en azından görünürde sıcak bakması, haliyle geleneksel Kürt boyunduruğundan kurtulup eşit vatandaşa dönüşme isteğinin husule gelmesi, Sünni Kürtler tarafından “ihanet”, “korkaklık” ve “düş-

303 Davut Kılıç, “Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde Ermeniler ve Kutsal Mekanlar”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, sayı XI/2, Kış 2011, s. 99-116; Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi-Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, cilt 4, s. 66.

manlık” olarak değerlendiriliyordu.³⁰⁴ Lakin Şahbazyan’ın gözden kaçırdığı bir nokta vardı, o da Ermeni toplumunun bütüncül bir yapıyı temsil etmediği idi. Ermeni toplumu farklı sosyal yapıları ve sınıfları içermektedir.³⁰⁵ Bu farklı sınıflar arasında ekonomik ve sosyokültürel uçurumlar mevcuttu ve en azından Halidiliğin bu muhitte sistemli hale geldiği 1880’lere kadar var olan şiddet, “klasik bir Kürt-Ermeni çatışması” değil,³⁰⁶ biraz da Kürt aşiret reisleri ve toprak ağalarıyla fakir Ermeni köylüler arasında süren bir patronaj kriziydi. Aynı düzlemde, patronaj ilişkisinin dışına çıkmaya çalışan fakir Kürt köylüsü de zorba aşiret reislerinin veyahut toprak ağalarının gazabına uğrayabiliyordu. Her ne kadar emirler tasfiye olmuş olsa da, tasfiye edilemeyen Sünni ve Kızılbaş aşiret reisleri kendilerini bir nevi emirin mirasçısı olarak görüyorlardı ve Ermenilerin devlete ödedikleri verginin yanında Sünnilerin “hafır”,³⁰⁷ Kızılbaşla-

304 Şahbazyan, *Kürt-Ermeni Tarihi*, s. 83-84. Kurumsal Ermeni cenahı (Ermeni Millet Meclisi) nezdindeki Kürt aşiret algısının, devlet algısından pek de farklı olmadığını, Tanzimat süreciyle beraber devlete Kürtlerden daha fazla vergi verip, asıl “medeni vatandaş” kategorisini oluşturdukları iddiasına güçlü biçimde sahip olduklarını, devlete hitaben yazmış oldukları bir raporda açıkça görebiliyoruz: “Çadırdı yaşayan Kürtler ve dağ aşiretleri yağmacı tabiatlarından dolayı bütün milletin menfaatine özellikle de hükümetin varidatına (gelirlerine), muzırdırlar (zarar veriyorlar).” Bkz. Yaşar Tolga Cora, “Doğu’da Kürt-Ermeni Çatışmasının Sosyoekonomik Arka planı”, ed. Fikret Adanır ve Oktay Özel, 1915: *Siyaset, Tehcir, Soykırım*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015, s. 128-130.

305 Zelkif Polat, “Osmanlı Devleti’nde Ermenilerin Sosyoekonomik Yapısından Kentsel Kesitler”, *Yeni Türkiye*, sayı 60, Afyon, 2014, s. 1-18.

306 Cora, “Doğu’da Kürt-Ermeni Çatışmasının Sosyoekonomik Arka planı”, s. 128-130.

307 Barsoumian, “hafır” uygulamasını *quasi-serfdom* (yarı-serflik) olarak nitelendirir. Hafır uygulamasına göre, aşiret reisi, Ermeni köylülerini, orada yaşayan Ermeniler ve mülküyle beraber satabiliyordu. Ermeni köylüsü ve ailesi, aşiret reisinin malıydı ve reis için çalışmak zorundalardı. Hatta Barsoumian, Ortaçağ’da İngiltere’de de olduğu gibi “hafır” uygulaması çerçevesinde Ermeni kadının cinsel anlamda da sömürüldüğünü ve “ilk gece hakkı”nın aşiret reisine ait olduğunu iddia eder. Arsen Yarman ise bu iddiaya karşılık Hagop Barsoumian’ın “hafır” uygulamasını betimlerken abartıya kaçtığını belirttiği gibi, bu iddiya ek olarak Kürt reislerin elbette Ermeni evliliklerine ve düğünlerine sık sık müdahale ettiklerini de belirtir. Bir başka hafır tanımı ise, Anahide Ter Minassian’a aittir. Minassian’a göre hafır, tanım olarak bir vergi türünü içeriyordu: “Hafır, Kürt göçebe aşiretlerinin Ermeni köylülerinden aldık-

rın ise “cırm” dedikleri ve kendi hakları olduğunu iddia ettikleri ek vergiyi de talep ediyorlardı.³⁰⁸ Ordu 1903'te Garzan'da Alikan aşiretinin “Mala Dibo” kabilesine saldırıp aşiret reisi Osman'ı tutukladığında, Osman'ın askerlere söyledikleri patronaj ilişkisini büyük ölçüde açıklıyordu: “Bize ne yapabilirsiniz ki, cesursanız, saklandığımız mevzilere saldırın. Evlerimizi ateşe vermeniz bir şey ifade etmiyor. Zira Ermeniler hâlâ orada. (...) Ayrılmamızın hemen ardından birkaç gün içinde, fellahlarımız kendi paralarıyla bizim için daha güzel evler inşa edecekler.”³⁰⁹

Tanzimat süreciyle beraber, amiraların güç kaybetmesi ve 1863 Ermeni Nizamnamesi'nin kabulüyle beraber Ermenilerin meclisleşip “millet” olgusu temelinde modern bir tahayyüle kavuştukları söylenebilir.³¹⁰ Daha sonra Protestanlığa

ları haraç benzeri bir vergi olup tam olarak ‘korunmalık’ anlamına geliyordu.” V. Bardizaktsi, B. Natanyan, K. Sırvantsdyants, *Palu-Harpur 1878: Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler I. Cilt /Adalet Arayışı*, ed. Arsen Yarman, Belge Yayınları, İstanbul, 2015, s. 104, 106-107. Ayrıca hafır için bkz. Yaşar Tolga Cora, “Osmanlı Taşrasındaki Ermeniler Üzerine Olan Tarih Yazımında Sınıf Analizinin Eksikliği”, *Praksis*, sayı 39, 2015, s. 28. Ermenilerden vergi alımı sadece Sünni Kürt aşiretlerine özgü bir uygulama değildi. Dersim'deki ve büyük bir kısmı Bitlis vilayeti sınırları dahilinde bulunan Kızılbaş Hormek ve Lolan aşiretleri de Ermenilerden “cırm” isimli bir vergi alıyorlardı. Bkz. Hıdır Eren, “Dersim'in Sosyal Yaşamında ‘Qol, Salesor, Cırm ve Kelepür’ Kavramları”, *II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, 4-6 Mayıs 2012, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 612-625. Genç-Kığı muhitinde etkili olan Şah Hüseyin, yöredeki Ermeniler üzerinde benzer ekonomik tahakkümü olan Kızılbaş bir Kürt beyi idi. MAE-La Courneuve, Direction des affaires politiques et commerciales, seri D kutu 42 dosya 2, “La situation actuelle dans les provinces habitées par les arméniens II., Archives Ministère des affaires étrangères”, 22 Nisan 1913.

308 Ermeni köylüsünün Kürt aşiret reislerine de vergi ödediklerini, buna rağmen devlete vergi vermekten kaçınmadıklarını belirten 1872 tarihli Ermeni Millet Meclisi raporu, bu bağlamda devleti görevini yapmaya davet ediyordu ve Tanzimat Fermanı'nın bahsettiği “eşit vatandaş” ahdinin yerine getirilmesini istiyordu. Bkz. Cora, “Doğu'da Kürt-Ermeni Çatışmasının Sosyoekonomik Arkaplanı”, s. 135.

309 *Pro-Armenia*, no. 61/ 15 Mayıs 1903, s. 293.

310 Bardizaktsi, Natanyan, Sırvantsdyants, *Palu-Harpur 1878: Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler I. Cilt /Adalet Arayışı*, s. 289. Bu nizamnameyi, resmî Türk tarihi tezinin ele aldığı gibi “politik Ermeni meselesi”nin başlangıcı olarak düşünmek elbette sorunlu bir yaklaşım olur. Nizamnameyi, Tanzimat Fermanı'nın resmî bir gereği olarak görmek, daha objektif bir bakış açısını ihtiva eder. Nizamname, sadece Ermenilerden oluşan

geçen Ermenilerin kilise tarafından aforoz edilmeleri ve bununla bağlantılı olarak özlük haklarını yitirmeleri, Avrupalı diplomatların müdahalesine sebebiyet verdi. Bu da “Ermeni Milleti”nin resmîyetinde kalıcı olarak bölünmesine neden oldu.³¹¹ Milliyetçilik, Ermeniler nezdinde millet olma sürecinden sonraki bir aşamada ortaya çıkan bir olguydu. Protestan ve Katolik misyonların eğitimsel etkileri, Rusya ve Batı Avrupalı devletlerin politik çalışmaları ve Halidiliğin, başlangıçta sadece taşradaki köylülere dönük aşiret ve zengin toprak elitlerinin şiddetini dinî bir kalıba sokarak bilumum Ermenilere yöneltmesi ve bu çerçevede sıradan Kürtlerin de artık şiddet uygulayan aktörlere dönüşmesi (şiddetin genele yayılması), var olan hoşnutsuzluğun politik bir hal alarak “Ermeni milliyetçiliği” şeklinde zuhur etmesini sağladı. Böylece Ermeni milliyetçiliğinin gelişimi, Ermeni toplumuna uygulanan şiddetin bir sonucu olduğu gibi, sonradan şiddetin uygulanma sebebi de oldu.

Ermeni Millet Meclisi, 1872’de hükümete sundukları taşradaki Ermenilere dönük Kürt aşiretlerinin yağma ve talanlarına dair raporda, Ermenilere dönük şiddetin 93 Harbi’yle başladığı ve Ermeni milliyetçiliği kaynaklı olduğu yönündeki tezi çü-

“genel meclis” tarafından seçilen ve din işleri yanında eğitim, sağlık, evkaf, vergi ve kısmen adalet işlerinin daimi komisyonlarca yürütülmesini sağlayan bir teşkilat kanununu içeriyordu. Remzi Kılıç, “Osmanlı Devleti’nde Amerikan Misyonerlerin Ermeni Okullarında Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri”, *19. Yüzyıl’da Büyük Devletlerin Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri Sempozyumu*, Erciyes Üniversitesi, 22-24 Mayıs 2008, cilt 4, Kayseri, 2009, s. 61-80.

- 311 Protestanlığa geçişten kaynaklı aforozları ve özlük haklarını kaybetme vakalarını devlet gündemine taşıyan İngiliz Büyükelçi Lord Cowley ile Stratford’un diplomatik baskıları sonucu Sultan Abdülmecid 1847’de imzaladığı iradeyle Protestan Ermenileri de millet olarak tanıdı. Bu tanıma sonraki süreçte, devlet nezdinde daha çok dinî bir oluşumu temsil eden Ermeni milletinin Gregoryan Ermeni Milleti, Katolik Ermeni Milleti ve Protestan Ermeni Milleti şeklinde kalıcı olarak bölünmesinin yolunu açtı. Bkz. Adıbelli, “XIX. Yüzyılda Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşunda Misyonerlik Faaliyetlerinin Rolü: Kayseri Örneği”, s. 317. Ernest Renan’a göre, Osmanlı Türk siyasetinin milletleri dine göre ayırması, Şark’ın/Doğu’nun çöküşüne sebebiyet verdiği gibi, bu milletlerin sonunu da getirecekti. Nitekim sonraki yıllarda Hristiyanlara karşı acımasız bir süreç başlayacaktı. Bkz. Yener Orkunoglu, *Marksizm, Milliyetçilik ve Demokratik Ulus*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 65.

rütmesi açısından önemliydi.³¹² 1872'den 1876'ya kadar raporlara yansıyan 320 vaka yaşanmıştı ve bu vakaların tek faili aşiret ağaları değildi. Özellikle Halidî şeyhleri de şiddet sarmalının gelişmesinde etkin aktörlerdi.³¹³ Hizan civarında Şeyh Celaleddin, Gayda tekkesinin başına geçtikten sonra, 1870'lerden itibaren Ermenilerin maddi ve manevi varlığını yok etmeye koyuldu. Öyle ki yörenin Ermeni zenginlerinden Beytem Murat'ı bölgenin toprak ağalarından Arif Bey'in yanında rençber olarak çalışmaya mecbur bıraktı. Murat'ın servetini kendi servetine kattıktan sonra Ermenilere ait yörede ne kadar verimli tarım arazisi, davar sürüsü ve para varsa el koydu. Celaleddin talan ve yağma eylemlerini sadece ekonomik motivasyonla yapmıyordu. Onun Hristiyan karşıtlığı ayrıca dinsel ve kültür menseliydi; onlarca kilise ve manastırı talan edip yıkan Celaleddin, asırlık kitabeleri ve değerli taşları kendi evinin yapımında kullandı, kiliselerdeki elyazmalarını da yok ederek, Ermeni kültür mirasına onulmaz zararlar verdi.³¹⁴

Şeyh Celaleddin, şiddeti adeta İslâm'ın şartı olarak dikte ediyordu. Bu yıkım ve talan seferlerinde şeyhin kullandığı adamlarının tamamına yakını molla, fakih ve sofı olarak isimlendirilen tekke çevresinden insanlardı.³¹⁵ Tekke zevatını daha sonra normal köylüler ve aşiret reisleri takip etti. Örneğin şeyhin müritlerinden Beşir isimli şahıs, talan ve yağma faaliyetlerinde kullandığı tabancasına “müftü”, kılıcına da “hâkim” isimlerini koymuştu. Bu tanımlamalar, Ermenilere dönük şiddet eylemlerinde “şeyh” ve “devlet” icazetinin simgeleri idi.³¹⁶ Bir rahibin,

312 1868'de Bitlis ve Muş civarındaki kiliseler ve Ermeni köyleri yağmalanmıştı. Erzurum Valisi İsmail Paşa ile Kop (Bulanık) kaymakamı Hacı Osman Efendi, talancıları feci şekilde cezalandırmıştı. Bkz. M. Salih San, *Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi*, Yargıçoğlu Matbaası, Ankara, 1966, s. 210.

313 Cora, “Doğu'da Kürt-Ermeni Çatışmasının Sosyoekonomik Arka planı”, s. 134-135.

314 Bardizaktsi, Natanyan, Sirvantsdyants, *Palu-Harpur 1878: Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler I. Cilt /Adalet Arayışı*, s. 223-225.

315 Bardizaktsi, Natanyan, Sirvantsdyants, *Palu-Harpur 1878: Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler II. Cilt /Raporlar*, s. 223-225.

316 A.g.e.

Celaleddin'i şikâyet edip, onun Diyarbekir'e sürülmesini sağlaması da var olan şiddeti sonlandırmadı. Zira ok yaydan çıkmıştı ve şiddet çoktan günlük yaşamın bir ritüeline dönüşüp ölümcül bir virüs gibi her tarafa yayılmıştı.³¹⁷

1880-1885 yılları arasındaki Bitlis ve çevresindeki Ermenilere dönük şiddet olaylarının failleri daha çok tekke-medrese çevresi ve onlara bağlı aşiret reisleri olsa da, bazen sıradan köylüler ve şehirli eşraf da Ermenilere dönük şiddet vakalarına karışıyorlardı. Bilumum baskı, talan ve katliamlardan kaynaklı hoşnutsuzluğun Ermeni gençler nezdinde milliyetçi reflekslerle buluşması ve Rus uyruğuna tabi Ermeni devrimcilerin gayretleriyle partiler kurmaya başlamaları, devleti de doğrudan bu şiddet sarmalına dahil etti. Zira devlet erki, Abdülhamid'in Batı kaynaklı parçalanma paranoyasıyla başlarda pek de güçlü olmayan bu cılız devrimci partileri bir "meydan okuma" hamlesi olarak görmeye başladı.³¹⁸ Devletin aktif olarak şiddet eylemlerine katılımı, özellikle 1895-1897 yılları arasında nükseden şiddet olaylarına yeni bir bağlam kattı. Örneğin 1895 Bitlis pogromunda kolluk kuvvetleri, Müslüman ahaliyle birlikte Ermenilere kurşun yağdırmış, "isyan" olarak telakki edilen olaylarda devlet kaynaklarına göre 139 Ermeni ve 30 Müslüman yaşamını yitirmişti. Misyon ve yabancı devlet kaynaklarına göre ise ölen Ermenilerin sayısı, devletin açıkladığı sayının birkaç katıydı.³¹⁹ 13 Ekim'de Bitlis kent merkezinde başlayan olaylar, vilayetin her köşesine dalga dalga yayıldı. Sadece Siirt'te bir gün içinde 70 Ermeni öldürüldü. Hizan, Şirvan, Muş, Kulp ve Genç'te de durum pek farklı değildi.³²⁰ Daha sonra Hamidiye Alayları da işin içine girince, talan, yağma ve kadın kaçırma vakaları yaşanmaya baş-

317 A.g.e.

318 Edip Gölbaşı, "1895-1896 Katliamları: Doğu Vilayetlerinde Cemaatler Arası 'Şiddet İklimi' ve Ermeni Karşısı Ayaklanmalar", ed. Fikret Adanır, Oktay Özel, 1915: *Siyaset, Tehcir, Soykırım*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015, s. 140, 143-144.

319 BOA. Y.A.HUS. 338/60 (10 Mayıs 1313 / 28 Ekim 1895).

320 Jelle Verheij, "The Year of the Firman: The 1895 Massacres in Hizan and Şirvan (Bitlis vilayet)", *Etudes Arméniennes*, 7 Ekim 2018, <https://journals.openedition.org/eac/1495>

ladı.³²¹ Yüzlerce Ermeni özellikle Bitlis ve Siirt'te din değiştire-
rek şeyh ve mollaların hizmetine girdi. Sonuç itibarıyla, yabancı
temsilcilere olayları "Ermeni-Kürt çatışması" olarak ileten yerel
hükümet, şiddetin müsebbiplerinden biri olan Halidî şeyhi –ay-
rıca Seyda'nın halifesi ve damadı– Fetullah Verkanisî'yi arabulu-
cu olarak görevlendirdi.³²² Arabuluculuk sonrasında son dere-
ce yanlı ve suçlayıcı bir dille yazılan raporlarda, Müslümanların
saldırına geçmesine neden olarak Küfrevî tekkesine bağlı Şeyh
Haydar'ın öldürülmesi olayı gösteriliyordu.³²³

Ermeni partilerinin çekirdeklerini, 1860 yılında kurulan
"Hayırsever Cemiyeti", "Fedakârlar Cemiyeti", 1866'da İstan-
bul'da Serob Aznavur, Srapion Hekimyan, Serob Tagvoryan,
Ekeşyan, Mikael Alişan, Matevos Mamuryan ve Arutunyan'ın
"Ser Cemiyeti", 1870 yılında "Okul Sevenler Cemiyeti", 1876
yılında "Araratlı Cemiyeti", 1879'da "Doğu Cemiyeti" ve "Ki-
likya Cemiyeti", 1880 yılında Erzurum'da teşkil edilen "Silah-
lılar Cemiyeti" ve "Kadınlar Cemiyeti", 1881'de "Anavatan Sa-
vunucuları Cemiyeti", Van'da 1881'de kurulan "Kurtuluş için
Birlik Cemiyeti" ve 1882 yılında kurulan "Kara Haç Cemiye-
ti" gibi oluşumlar meydana getirdi.³²⁴ Bu cemiyetlerin çoğu –

321 Bölgedeki Ermeniler aleyhine, Hamidiyeli aşiret reislerinin çocuklarının oku-
duğu Aşiret Mektebi'nden imzasız mektupların gönderildiği ve aşiretleri Er-
menilere karşı kıskırttıkları iddiası dönemin yazışmalarına yansımıştır. Bkz.
BOA.YPRK.ZB.16/66.(13 Mayıs 1313 / 31 Ekim 1895). Zabtiye Nezareti ise
bir gün sonra konuya müdahale ederek bu tarz mektupların gönderilmediği-
ni savunur. Bkz. BOA.Y.A.HUS.338/91 (14 Mayıs 1313 / 1 Kasım 1895). Ha-
midiye Alayları reislerinden olan Haydaranlı Kôr Hüseyin Paşa'nın torunu
Kemal Süphandağ ise Aşiret Mektebi'nden mezun olan amcası Salih Süphan-
dağ'ın sözlü anılarına dayanarak, mektuplardan ziyade telgrafların gönderil-
diğini, telgraf makinelerinin bizzat okulun hocaları tarafından okula getirile-
rek öğrencilere kendi aşiretlerine telgraf çektiirildiğini aktarıyor. (Kemal Süp-
handağ ile 12 Kasım 2012 tarihinde İstanbul-Sultanbeyli'de yapmış olduğu-
muz sözlü görüşme.)

322 Clemenceau, *Les Massacres d'Arménie: Témoignages des Victimes*, s. 71-90.

323 "Züht ve takvasıyla İslâmların büyük saygı duydukları Şeyh Haydar Efendi-
nin Ermeniler tarafından korkunç bir şekilde vahşice şehit edilmesi, bardağı
taşırın son damla olmuş, İslâmları nefis müdafaasına zorlamıştır." Bkz. BOA.
Y.A.HUS. 338/60 (10 Mayıs 1313 / 28 Ekim 1895).

324 Halil Özşavlı, "Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu, Taşnak-İttihat ve
Terakki İttifakı", *Ermeni Araştırmaları*, sayı 41, 2012, s. 149.

Van'daki şiddet olaylarına karşılık öz savunmayı amaçlayan Si-lahlılar Cemiyeti hariç–, Türk resmî tezinin iddia ettiği gibi aşır-ı milliyetçi oluşumlar değil, kültür, sanat ve eğitim faaliyetle-rini hedefleyen teşekküllerdi.³²⁵ Bu teşekküllerin hiçbiri Bitlis vilayeti dahilinde kurulmamışlardı. Kısacası Ermeni taşrasının merkezindeki bu vilayet, ilk defa modern-politik bir Ermeni kurumuyla, ancak bu çekirdek kültürel teşekküller politik par-tilere dönüştükten sonra tanışacaktı.

1885'te Van'da Portakalyan'ın öğrencileri tarafından kurulan Armenekan'ı, Marksist Ermeni öğrencilerce 1887'de Cenevre'de ilan edilen Sosyal Demokrat Hınçakyan takip etti. Özellikle Hınçakyan, devrimci eylemsellik çerçevesinde karşı şiddet eylemlerini önemseyen bir yapı olarak tezahür etmişti. Osmanlı sahasında pratik etkisi az olsa da devletin çabucak şeytanlaştırdığı bu politik örgütün izleri 1895 Bitlis Ermeni katliamında titizlikle arandı.³²⁶ Ama yerel hükümetin iddiasının aksine Bitlis Vilayeti'nde Hınçakyan partisi pek de güçlü değildi. Kürt-Ermeni bölgelerinde, Ermeni toplumunun en az örgütlü olduğu muhitlerin başında Bitlis vilayeti geliyordu. Politik ve silahlı Ermeni örgütlemesi bu muhitte asıl ivmeyi ancak 1890'da kurulan heterojen (milliyetçi ve sosyalist) Taşnaksutyun, yani Ermeni Devrimci Federasyonu (EDF) kadrosu olan Antranik'in başını çektiği grup sayesinde yakalayabildi.³²⁷

Antranik'in, meşhur Serop Ağpür'ü öldüren Sason aşireti ağası Bişarê Xelîl'i öldürmesi, Sason'da karşı şiddeti körüklediği gibi, Ermeniler üzerindeki aşiret tahakkümünün sonsuz ola-

325 Dr. Yektan Türkylmaz, dönemin Ermeni cemiyetlerinin daha çok Ermenilere dönük şiddete karşı kendi kitlelerini korumayı amaçlayan, yaşam şartlarını iyileştirmeyi görev edinen ve kültürel-eğitsel bazda modernist bir çizgiyi yakalamayı arzulayan teşekküller olduğunu ama siyasi hamlelerini milliyetçi doktrinlerden ziyade, pragmatist saiklerle belirlediklerini aktarmaktadır. (Yektan Türkylmaz ile 24 Eylül 2018 tarihinde yapmış olduğumuz görüşme.)

326 "Onlar Ermeni halkına Hınçak komitesinin programını telkin ederek ayaklanma düşüncesini zihinlerine yerleştirdikten sonra fedai kaydına başlamışlardır. Bundan sonra her taraftan fedailer Bitlis'e dolmuşlar; hayali vaatlerle cesaretlenmişler, devlet memuru Ermeniler istifa edip vazifelerinden ayrılmışlardır." Bkz. BOA. HR. SYS.2791/46 (15 Nisan 1896).

327 Sarkisyan, *Hayastan*, s. 114.

mayacağı anlayışının yerleşmesine de önayak olabildi.³²⁸ Antranik'in, Bişarê Xelîl ile ihtilâflı olan Şêgo aşiretiyle işbirliği yapması, EDF'nin pragmatist bir politik hamlesi olarak görülebileceği gibi muktedir olmayan Kürtler ve Ermenilerin, tarafların din ve milliyetine bakmaksızın muktedirlere karşı ittifak geliştirebildiklerini de gösteriyordu.³²⁹ EDF'nin Sason ve Daron (Muş) komitesinin kumandanı Antranik, şiddet eylemlerini Bitlis ve Van vilayetlerinin geneline yayınca, yerel hükümet öncelikle Hamidiye Alayları'ndan yararlandı. Özellikle Ermeni köylerine Hamidiye Alayları'na mensup Kürtler yerleştirildi. Bu uygulamayla devrim propagandasının yayılmasını engellemeyi amaçlıyordu.³³⁰ Bu uygulamanın yanı sıra, bir de gayrinizami harp usullerini iyi bilen paramiliter güçler sahaya sürüldü.³³¹ Gayrinizami harp için düşünülen aktörlerden biri son derece dikkat çekiciydi:³³² Musa Bey'in kardeşi Kasım Bey. Muş Ovası'nda Kevork Çavuş grubunu diri ya da ölü ele geçirmek-

328 Muammer Ulutürk, Nihat Çelik, "Sason Ermeni İsyanında Halile Bişar ve Antranik Paşa Mücadelesi", *Tehcirin 100. Yılında Osmanlı'nın Son Dönemindeki İsyanlar Uluslararası Sempozyumu*, Diyarbakır, 18-20 Aralık 2014, s. 48.

329 Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa*, Pêrt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 90.

330 R. İ. Termen, *1907 Yılında Van, Bitlis ve Diyarbakır Vilayetlerine Yapılan Araştırma Gezisinin Raporu*, Genel Kurmay Başkanlığı Kafkasya Askerî Bölgesi Tiflis Matbaası, Tiflis, 1909, s. 49-88; Mihail Bashanov, *Türkiye'de Ermeni Meselesi: Rus Genel Kurmay Başkanlığı Belgeleri*, çev. İlyas Kamalov, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013 s. 164.

331 Fransa Van viskonsülüne göre, Taşnaksutyun, Ermeni köylülere de şiddet uygulamaktan çekinmiyordu: "Taşnaklar da şiddete dair yönelimlerini göstermekten geri durmazlar. Örneğin Ermeni köylüler eğer Taşnakların silah almak için istedikleri parayı partinin (Taşnaksutyun) elçilerine (kendi aralarında 'yoldaş' diyorlar) vermedikleri zaman, Taşnakçılar tarafından kurşunlanabiliyorlar, hatta katlediliyorlar. Örneğin birkaç yıl önce Akdamar'ın Katolik kilise vekili Rahip Arsen, Taşnakçıların boyunduruğu altına girmedeği için, bir Taşnak şefi tarafından sayısız bıçak darbesiyle öldürüldü, Taşnaklar sonra da Akdamar'daki hasılatı el koydular." MAE-La Courneuve, Politik ve Ticari İşler Müdürlüğü, seri D kutu 41, dosya 2, "Van'daki Fransa Viskonsül Vekili Layeck'ten, Dışişleri Bakanı, Hükümet Başkanı Ekselansları Mösyo Poincaré'ye", Van, 30 Kasım 1912.

332 "Her gün şöyle deniliyor: 'Artık Halil Efendi'yi Mutasarrıf olarak görmek istemiyoruz ve Kasım'ın cezaevine girmesi gerekiyor. Böylesi bir memleketin iradesine karşı Ermeniler isyan etmekte haklılar. Kim onlar gibi direndi ki?', *Pro-Armenia*, no. 182, 20 Haziran 1908, s. 1652.

le görevlendirilmişti.³³³ Kasım Bey bu görev için seçilen sıradan bir aktör değildi, kendi hinterlandında bulunan reaya Ermenileri, Ermeni milliyetçiliğini yayan köy öğretmenlerinden mahrum bırakabilecek kadar, EDF'nin ideolojik yönünün farkında olan ihtiyatlı bir aşiret reisiydi.³³⁴ İddiaya göre, bu tarz eylemlerinin yanı sıra Kasım Bey, Ermeni fedailere karşı yürütülen özel savaşta köy yakma, talan, tecavüz ve işkence vakalarına karışmıştı, Muş'tan gönderilen mektuplar, "vahşet" haberlerini bildirirken yanı sıra, "öz savunma" olarak tanımlanan fedailerin silahlı eylemlerini de kutsuyordu.³³⁵

Patrikhane ve EDF'nin bütün protestolarına rağmen, askerî birlikler ve Kasım Bey'in başını çektiği milisler fedailerin peşini bırakmadılar. 1907 Mayıs'ında Suluk köyünde kısırılan Ke-vork Çavuş öldürüldü.³³⁶ Kasım Bey, 1908'in ilk günlerine kadar Muş ve Kulp cihetlerinde askerî operasyonlara katılmaya devam etti.³³⁷ *Pro-Armenia* gazetesi, bugünlerde "artık Kasım'a tek başına köylerde arama ve tarama yapma izni de verilecek," diye yazıyordu.³³⁸ Bitlis Valisi Ferit Paşa ise, Kasım Bey'in

333 BOA.YPRK.UM.79/108 (28.3.1323/ 10 Haziran 1907).

334 "Kasım Bey Til köyüne saldırıp okul hocalarını kaçmaya zorladı, böylece okulun kapanmasını sağladı. Constantinople, 15Agustos 1908," MAE-La Cour-neuve, Politik ve Ticari İşler Müdürlüğü, seri D, kutu 37, dosya 10, Türkiye'deki Ermenilerin Durumunu Gösteren Dokümanlar 1908-1912- IV.

335 *Pro-Armenia*, no. 83, 15 Nisan 1904, s. 481.

336 Çelebyan, *Antranik Paşa*, s. 118.

337 İddiaya göre Kasım Bey bu süreçten bir servet değerinde ekonomik kazanç elde etmişti. 1908'in ilk günlerinde merkez İstanbul'a gönderilen bir telgrafa göre, Rusya'dan Van ve Bitlis Vilayeti'ne yüklü miktarda para getiren üç Taş-naksutyun kuryesi, Kasım Bey tarafından takip edilerek infaz edilmişlerdi. Kuryelerin üzerlerinden çıkan siyasi evraklar ve silahları Muş'taki yerel otoriteye teslim eden Kasım Bey, parayı teslim etmemişti. Öyle ki paranın akıbeti için soruşturma başlatan merkezî otorite bir sonuç alamamıştı. BOA.DH. ŞFR.391/73 (20.10.1323/ 2 Ocak 1908).

338 "İki gündür yörede operasyon yürütülüyor. Ermeni düşmanı yerel kumandan devrimcilerin Van'da olduğunu öğrenince arama tarama yapılması için özel birlikler gönderdi. Avazakpur, Chekhlad, Kurdmeydan, Kızılağaç ve Komir köyleri arandı. Başka bir askerî birlik de Petar dolaylarına gönderildi. Bu aramaları durdurmak için hiçbir şey yapılamıyor, aksine hükümet onları bunun için cesaretlendiriyor. Kumandan, Kasım ile birlikte aynı arabada seyahat ediyor. Artık Kasım'ın tek başına arama tarama yapma hakkına sahip olacağı da söyleniyor." *Pro-Armenia*, no. 188, 20 Agustos 1908.

“adi eylemleri” olsa da, Kevork ve adamlarının yakalanmasında üstün başarı gösterdiği ve yerel hükümetin otoritesine hürmet ettiğini belirterek Kasım Bey’e sahip çıkıyordu.³³⁹ Fazla değil, bir yıl sonra yönetimi devralan İTC, Kasım Bey’in suç işlediğine kani olup, hakkında yakalama kararı çıkardı.³⁴⁰ 1908’in Ağustos ayında hükümet birlikleri “beyin düşmanları” (büyük ihtimalle Hacı Musa Bey ailesiyle kan davalı olan Belekî aşiretinden bahsediliyor) ile birlikte Kevnar köyüne saldırdı. İddiaya göre 40 top kullanılan saldırıda onlarca sivil öldü, köydeki kilise yıkılıp evler tamamen talan edildi, Kasım Bey’in de içinde bulunduğu birçok kişi de tutuklanıp merkeze gönderildi.³⁴¹ Kasım Bey’in yakalandığı günlerde ağabeyi Musa Bey de sürgünden dönüyordu; böylece Muş Ovası’nda Ermenilere dönük dönüşümlü şiddet kaldığı yerden devam edecekti.

Siirt ve Garzan çevresindeki Keldani, Süryani ve Botan’daki Nasturilere dönük şiddet de Ermenilere uygulanan dozajda işliyordu. 1890 yılında bir rapor kaleme alan Siirt Mutasarrıfı Mehmet Salih Bey’e göre, sancaktaki Ermenilerin üçte biri Kürtçe dışında başka bir dil bilmiyordu. Kürtçe konuşan bu Hristiyanların başkaldırmaya cesaret edemeyeceğini, şayet böyle bir şeye cesaret ederlerse, “kavm-i şeci” olarak nitelendirdiği Kürtlerin “kahr ve tedibinden” kurtulamayacağını belirtiyordu. 1893 yılında Mehmet Salih Bey’in yerine Siirt’e atanan Said Bey ise, özellikle Ermenilerin Kürtlere dair şikâyetlerinin, aşiretler üzerinde etkili olan Halidî şeyhlerin tahriklerinden kaynaklandığını söylüyordu.³⁴²

339 “Bitlis Vilayeti’nden gelen şifre. (...) Kasım Bey ile adamları eşkiya Kevork’un hükümete teslim edilmesinde üstün başarı göstermişlerdir. Kasım Bey’in bazı adi eylemleri olsa da kendisinin hükümete hürmet ettiği anlaşılmıştır. Vali Ferid”, BOA.YPRK.UM.79/108 (28.3.1323/ 10 Haziran 1907).

340 BOA.DH.MKT.2622/27 (21.7.1324/ 9 Ekim 1908).

341 Constantinople, 15 Aout 1908, MAE-La Courneuve, Politik ve Ticari İşler Müdürlüğü, seri D, karton 37, dosya 10, Türkiye’deki Ermenilerin Durumunu Gösteren Dokümanlar 1908-1912 – IV.

342 BOA. Y.PRK.AZJ. AZJ, 17/116 (30.3.1308 / 13 Kasım 1890); BOA.Y.EE.KP, 4/398 (16.11.1310 / 1 Temmuz 1893) akt. Said Olgun, *Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Siirt Sancağında Gayrimüslümler*, Libra Yayınları, İstanbul, 2020, s. 33.

İddiaya göre birkaç yıl içerisinde Siirt-Duhok arasında yer alan birçok Hristiyan köyü yağmalanmış, din adamları da dahil onlarca kişi öldürülmüştü. Talan ve öldürme vakalarından dolayı evlerini terk eden köylüler, Siirt şehir merkezine sığınmışlardı. Ermenilerin tersine, politik ve askerî bir örgütlenmeye sahip olamayan Siirt ve Botan'daki Hristiyanların güvenebileceği tek kurum, misyoner kurumları idi. Bölgedeki Keldani temsilci Addaî Scher (Şer) Katolik misyonuna gönderdiği mektupta bu hususu açıkça dile getiriyordu:

Yerel hükümet soygun ve katliam yapan şahısları yakalamak için bana söz verdi, lakin şehre gelip koruma talep eden, sokaklarda sürünen köylülere kim yardım edecek? Onların gelecek hasat dönemine kadar açlık ve sefaletten ölmelerini kim engelleyecek? Siz, efendim, hayırsever kurumunuzun yardımları ile benim sıkıntılarımı azaltın. Bu harap ve mahvolmuş Hristiyanlara yardım edebilmem için bana yardım edin. Elbette Tanrı sizi ödüllendirecektir.³⁴³

Cinayet ve talan vakaları kimliği belirsiz şahıslara atfedilse de Fransa'nın Van Konsolosu M. Layeck'e gönderilen bir mektupta, Bişarê Çeto'nun ismi geçiyordu. İddiaya göre Bişarê köylülerden 30 Türk lirası istemiş, köylerinin bu meblağı ödemesi halinde onları öldürmekle tehdit etmişti.³⁴⁴ Siirt sancağındaki Hristiyanlara dönük şiddet eylemleri, aşiretlerin birbirleriyle olan çatışmalarıyla bağlantılı olarak son derece kompleks bir seyirde gerçekleşiyordu. Örneğin Pencinarlı Bişarê Çeto ile Alikanlı Osman Ağa arasında yaşanan kan davası nedenli çatışmalarda taraflar birbirlerinin himayesindeki silahsız Hristiyan köylerine de saldırıyorlardı. Aşirete tabi Hristiyanlar da ikincil bağlamda aşiret üyesi sayıldığı için, bu çatışmalarda her halükârda bedel ödüyorlardı. Garzan'ın Dusadek köyünden Kolos Ohanyan ile Hesp köyünden Melkon Govgasyan, Paris'e,

343 Addaî Scher, "Kurdistan", *Œuvre d'Orient* (France), *Œuvre des Écoles d'Orient*, 5 Haziran 1908, s. 612.

344 MAE-La Courneuve, Politik ve Ticari İşler Müdürlüğü, seri D, kutu 37, dosya 10, Türkiye'deki Ermenilerin Durumunu Gösteren Dokümanlar 1908-1912 – IV.

Aratchnortaran'a göndermiş oldukları mektupta bu bağlamı açıkça dile getiriyorlardı:

Bîşarê ve kardeşi Cemil tarafından yapılan benzeri görülmemiş eylemlerden dolayı köyümüzdeki yaşam da çevre köylerde olduğu gibi dayanılmaz hale geldi. Talanlar, cinayetler ve baskılar burada birbirini izliyor. Sülûk gibi doyumsuz bir biçimde sürekli kanımızı emiyorlar. Çaresiz, tüm mülkümüzü onlara bıraktık, ama nafile. Durum her zaman aynı. Hiçbir şeyimiz kalmadı. Bize artık ağır gelen hayatlarımız dışında şerefimizi, namusumuzu, malımızı, mülkümüzü kaybettik. Gerçekten de söz konusu Çeto kardeşlerin otoritesine tamamen boyun eğmemek için topluca yurdumuzu terk etmeye kararlıyız. Ama aynı zamanda da sözde koruyucumuz Alikanlı Osman Ağa, Bîşarê'ye tabi olan Ermeni köylerinden intikamımızı alacak. Böylece kendi kaybımızla kardeşlerimizin kaybına da katkıda bulunmuş olacağız. Tanrı aşkına, bu üzücü durumumuz vicdanı olanlara duyurun. Bunların bir sonu olacak mı?³⁴⁵

Pro-Armenia'ya göre Siirt sancağında işler büsbütün farklı işliyordu. Koruyucu ağaya vergi veremedikleri için ağa tarafından terk edilen Piroz ve Dentas köyleri iki yıl içinde tam beş defa talan edilmişti. Piroz'un zengin ağası Zado, hunharca katledilmişti. Köylüler Siirt kent merkezine sığınmışlardı. Akh köyünde de durum pek farklı değildi. Yörenin zengin Hristiyan eşrafı Azdo, sefalete gark edilmişti. Elindeki son malvarlığını da devlete vergi olarak ödemek zorunda kalmıştı. Eruh ve Şirvan'ın Keldani ve Süryani köyleri tamamen boşalmıştı. Pervari'deki Ermeni köyü Ozim, fedaileri sakladıkları gerekçesiyle askerler tarafından talan edilmişti. Ortaçağ sisteminin kendisini her fırsatta hatırlattığı bu muhitlerde, Hristiyanlar her cuma ve pazar günleri ağaların hesabına ücretsiz çalışmak zorundaydı. Gazetenin iddiasına göre, Nazarborm nahiyesine yakın Borm, Rima ve Swaita köyleri insanlarla beraber Müslüman ağalar tarafından başkalarına satılmıştı. Gazetenin verdiği bir örnek, bağlamı daha da açıklayıcı kılıyordu. İddiaya göre, Guratel Manastırı Piskoposu

345 *Pro-Armenia*, no. 61, 15 Mayıs 1903, s. 292-293.

Tomas, Ömer Ağa adlı bir aşiret reisine satılmıştı. Piskoposluk hakkı için ağaya ödemesi gereken 60 frank değerindeki Osmanlı lirasını tedarik edemeyince Siirt kaza merkezine kaçıp buradaki Hristiyan eşrafa sığınmıştı. Aynı gerekçeyle Pîroz köyünün rahibi Sadak köyüne sığınmıştı. Sadak köyünün rahibi de yine aynı gerekçeyle daha önce Musul'a, kadim patrikliğe sığınmıştı. Satılanlar ister sıradan çiftçiler olsun ister din adamı olsun, her halükârda devlete vergi ödemek zorunda idi. Dahası Kürt aşiretlerinin muhitlerine giremeyen askerler, onların vergisini de Hristiyanlardan topluyorlardı. Sırf bunun için Süryani, Ermeni ve Keldanilerden binlerce lira alınmıştı ve bu uygulamalar kesintisiz devam etmişti. Öyle ki en son, Hasan Efendi adlı gözüaçık bir vergi tahsildarı 1907 yılının Mart ayı içerisinde Bitlis merkezli depremin mağdurlarına yardım için muhitteki Hristiyanlardan 600 kuruş toplamıştı. Maddi sıkıntılarına rağmen, Hristiyanlar depremzedelere yardım edebilmek için ellerindeki son paraları bu memura vermişlerdi. Ancak Ozim köyünün Ermeni muhtarı, birkaç gün sonra Pervari kaymakamıyla görüşmüş, kaymakam 400 kuruş toplanması emrini verdiğini iddia etmişti. Yani 200 kuruş doğrudan tahsildarın cebine girmişti. Söz konusu yolsuzluk, Bitlis Valisi Ferit'e ulaştınca, Ozim köyü bir kez daha askerler tarafından yağmalanmıştı. Kısacası çifte şiddetin (devlet ve aşiret) elinde mustarip Keldani, Süryani ve Ermeniler her halükârda istenilen paraları vermek zorundaydılar. Nasturiler için de durum farklı değildi. Son zamanlarda Şırnak civarındaki köyleri Goyan ve Mamkuran aşiretlerinin saldırılarına uğramış, söz konusu aşiretler bütün küçükbaş hayvanlarını alıp götürmüşlerdi.³⁴⁶ Jön Türk dönemine gelindiğinde vilayet dahilindeki Ermeni muhitlerinde olduğu gibi, Siirt muhitindeki 140 dolaylarındaki Ermeni, Keldani, Süryani ve Botan dolaylarındaki onlarca Nasturi köyü tamamen tahrip edilmişti. Hem aşiret ağalarına hem de devlete ödenen vergilerden ötürü muhitte korkunç bir kıtlık yaşanıyordu.³⁴⁷

346 *Pro-Armenia*, no. 165, 5 Eylül 1907, s. 1152-1153.

347 Hristiyanlar devletin desteklediği ekonomik ve fiziki şiddetin bilinçli bir politikanın ürünü olduğunu, bu şiddet cenderesiyle, muhitteki Hristiyan nüfu-

Kısacası bu muhitlerde Tanzimat öncesi Kürt emirlerden rol çalmaya çalışan aşiret reisleri, 20. yüzyılın şafağında hâlâ geleneksel ilişkiler bağlamında Hristiyanlara eski düzeni sunuyorlardı. Çoğunluğu radikal Halidî şeyhlerin müridi olan bu ağalar, emirlere oranla son derece cahil ve kuralsızdılar, zamanın ruhuna dair bir tahayyülleri yoktu. Tam da bugünlerde, Siirt muhitinde dolaşan “Kürt köylüleri tekrar Bedirhanilerin sancağı altında toplanmak istiyorlar,” söylentisi, devletten istenilen reformların yapılmaması durumunda, aynı zamanda Hristiyanların da gerçekleşmesini umdukları bir söylenti idi ki Jön Türk dönemine bu iki arzudan birinin gerçekleşmesi umuduyla girilecekti.³⁴⁸

Öteki Kürtler: Êzdîler ve Kızılbaşlar

Şerefname’de de isimleri geçen Rojkî, Halidî ve Çekvani aşiret federasyonlarına bağlı Êzdîler,³⁴⁹ bir zamanlar çoğunluğu oluşturdukları Sason, Garzan, Beşiri üçgeninde giderek bir azınlığa döndüler.³⁵⁰ Vergi ve otorite temelli sorunlardan kaynaklı merkezî ordu seferleri³⁵¹ ve Sünni aşiretlerin saldırıları, Êzdî varlığını azalttı. 19. yüzyıla gelindiğinde Şeyh Mîrza’nın (Mîrzikê Zaza) Çarlık Rusya ile ittifak yapma çabaları da bölgedeki Êzdî varlığının azaltılmasının önüne geçemedi ve Ruslarla kurduğu ilişkinin bedelini canıyla ödedi.³⁵²

sun yok edilmesinin amaçlandığını savunuyorlardı. *Pro-Armenia*, no. 165, 5 Eylül 1907, s. 1154.

348 “Sultan hazretlerinden Hristiyanların korunmasını ve reformların yapılmasını istiyoruz. Ama bu umulabilir mi? Dahası, bu anarşi sadece Hristiyanları değil, Müslümanları da umutsuzluğa düşürdü. Fısıltılar her yerde... Kürtler, ünlü Badir Han’ın ailesinden birinin sancağı altında toplanmak istiyor. Şehirdeki Müslümanlar ise onların aksine, bir Avrupa devletinin yönetimi altına girmek istiyorlar.” *Pro-Armenia*, no. 165, 5 Eylül 1907, s. 1154.

349 Şeref Han, *Şerefname: Kürt Tarihi*, çev. Mehmet Emin Bozarslan, Ant Yayınları, İstanbul, 1971, s. 297.

350 Rıdvan merkezli bu Êzdî bölgesi, 111 köyden oluşuyordu. *Celtî Celîl, Kürt Halk Tarihinden 13 İlginç Yaprak*, çev. Hasan Kaya, Evrensel Yayınları, İstanbul, 2007, s. 10.

351 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (4. Kitap), s. 128-135.

352 Büyük ihtimal bu bölgedeki bazı Êzdî aşiretler Zazaca konuşuyorlardı, Güest, *Yezidilerin Tarihi*, s. 121, 137.

Tanzimat süreciyle beraber hem merkezî hükümetin saldırıları hem de şeyhlerin teşvikiyle Sünni Kürtlerin yoğun saldırıları sonucu gerçekleşen çatışmalar, yöre hafızasında “Şeyhler ile Şeytanların Savaşı /Şerê Şêx û Şeytanan” olarak yer alıyor.³⁵³ Nitekim Norşin tekkesine bağlı Zok şeyhlerinin yönlendirdiği saldırılar, binlerce Êzdînin Çarlık Rusya sınırına doğru göç etmesine neden oldu. Rıdvan merkezli Êzdî varlığı, mekânsal olarak azalsa da 1880’lerde Bitlis Vilayeti’ndeki Êzdî nüfusu yine de birkaç bine tekabül ediyordu ki bu gayriresmî rakamlara göre Kürt-Ermeni bölgesindeki yaklaşık on bin kişilik nüfus, toplam Êzdî nüfusunun içinde önemli bir oranı teşkil ediyordu.³⁵⁴ Belirtmek gerekir ki bütün bu sayımlarda daha çok yetişkin erkek nüfus sayılmıştı; kadınlar, çocuklar ve yaşlılar sayım dışı bırakılmıştı. Jön Türk rejiminin ilk aylarında (Eylül 1908) yapılan bir nüfus sayımı ise politik bir hamleyi barındırdığı için, son derece hassas bir şekilde yapılmıştı. Bu sayımda kadınlar, çocuklar ve yaşlılar da sayılmıştı. Müslümanlaştırma maksadının yanı sıra, vilayetdeki Müslüman nüfusun Hristiyan nüfustan daha fazla olduğunu göstermek için Êzdîlerin Müslüman olarak yazılmasını emreden bu nüfus sayımına ait tezkireye göre vilayetdeki Êzdî nüfusu 21.295 kişiden oluşuyordu.³⁵⁵ Kısacası vilayetdeki Êzdîler, devlet için Müslümanlaşması öncelikli olan “yoldan çıkmış” bir nüfus istatistiğinden başka bir şeyi ifade etmiyordu. Ne Sultan Abdülhamid ne de Jön Türk rejimi döneminde, merkezî otoriteye Musul ve Van Vilayeti’ndeki dindaşları kadar sorun çıkarabilecek askerî güçleri ve sosyopolitik potansiyelleri kalmıştı. Garzan gibi dağlık bir muhitte Sünni Pencinarî, Alikan ve Reşkotan aşiretleri üçgeninde bu aşiretlerle kurmuş oldukları klasik aşiret ilişkileri bağlamında izole bir yaşam sürdürüyorlar-

353 Bû Şerê Şêx û şeytana / Dûva sê bayraxe wan e [...] Şêx Nûrî ye, Şêx Nûrî ye / Xwedê Teala ji wî razî ye / Resullah Cedê wî ye” (Şeyhler ile şeytanların cengi başladı / İt kuyruğu onların sancığıdır [...] Şeyh Nuri’den, Şeyh Nuri’den / Allah ondan razıdır / Peygamber onun atasıdır), Cibo, *Kürt Tarihinde Garzan ve Pencinarîler*, s. 46.

354 Duval, *La Mission Des Dominicains à Mossoul*, s. 40.

355 BOA.MV.113/161 (7.6.1324/20 Ağustos 1908).

di.³⁵⁶ Sonraki süreçte dinî telkinat yoğunlaşınca, bölgenin dinî otoritesi –Norşin ekolünden gelen– Halidî Zok tekkesine teslim oldular.³⁵⁷

Kızılbaş Kürt aşiretleri, Bitlis ve Erzurum vilayetleri arasında bölüştürülen, aslında Dersim yöresinin hinterlandına ait Varto-Kiği-Genç üçgeninde elliden fazla köyde yaşıyorlardı.³⁵⁸ Hormek, Lolan, Kumsoran ve Evdalan bu aşiretlerin başlıcalarıydı. Yöredeki en kalabalık aşiret olan Hormekliler, Maraş civarındaki Kızılbaş Kürt aşireti Alhasların bir kolunu teşkil ediyorlardı. Tanzimat süreciyle beraber, yeniden aşiretleşme bağlamında, Alhaslardan kopup Varto yöresine gelmişlerdi ve Ermeni köylerine birer birer el koymuşlardı.³⁵⁹ Genel kanının aksine Varto yöresindeki Kızılbaş Kürtler, Ermenilerle iyi ilişkiler kurabilmiş değillerdi. Öyle ki 1916 kışında bazı Kızılbaş Kürt beyleri Ermeni fedailer tarafından intikam için öldürüleceklerdi.³⁶⁰

Resmî sayımlarda Müslüman unsura dahil edildikleri için vilayetteki nüfuslarına dair sahih bilgi edinmek güç olsa da, bazı kaynaklar tahminî rakamlar verir. Örneğin Ernest Chantre 1890'larda sadece Hormek aşiretinin nüfusunun 3.500 civarında olduğunu belirtir.³⁶¹ Yaklaşık yirmi dört yıl sonra ise,

356 Êzdî sözlü kültürüne yansımış ve neredeyse bir atasözüne dönüşmüş olan “Eşîr bavê eşîrê ye” (aşiret, aşiretin atasıdır) ifadesi, bu çetin günlerden kalmaydı. Sovyet Kürdolojisinin temsilcilerinden Heciyê Cindî, Osmanlı'nın son demlerinde, Müslüman ile Êzdî Kürt aşiretlerinin müşterek günlük yaşamlarına dair bilgiler verirken, her iki kesimin de dinî farklılıkları çoğu zaman bir yana bırakarak, aynı atadan geldiklerini belirtmek için bu deyişi sık sık kullandığını belirtir. Heciyê Cindî, *Hewart*, Lîs Yayınları, Diyarbakır, 2008, s. 105.

357 Abid Sevgili, “Şeyh Mahmud ez-Zokaydî ve *ed-Dâ ve'd-Devâ*’ Adlı Eseri”, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Diyarbakır, 2011, s. 32.

358 MAE-Nantes, Ermeni sorunu, kutu 73, Erzurum'daki Fransa Viskonsül Vekili'nden, İstanbul'daki Fransa Cumhuriyeti Büyükelçisi Ekselansları Mösyo Constans'a, no. 78, Erzurum, 7 Haziran 1906.

359 Mehmet Teker, *Kürt Tarihinde Hormek (Alhas) Aşireti*, Kalan Yayınları, Ankara, 2006, s. 31.

360 Şerif Fırat, *Doğu Illeri ve Varto Tarihi*, s. 152; M. Salih San, *Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi: Muş Yöresindeki Ermeni Terörü ve Kürt Türkleri*, s. 164.

361 Ernest Chantre, “Les Kurdes Esquisse Historique et Ethnographique”, *Bulletin de la Société d'Anthropologie de Lyon*, cilt 15, (1896), Lyon-Paris, 1897, s.

1914'te Ermenilere dönük yapılması planlanan reformlar için vilayetin nüfus istatistliğini çıkaran Fransız diplomatlar, ilk defa "Kürt" unsurundan ayrı bir topluluk olarak ele aldıkları Kızılbaşların sayısının 8.000 civarında olduğunu yazacaklardı.³⁶² Peki nasıl oluyordu da nüfusu 2.000 civarında olan Cibran aşireti, elliden fazla köyü olan Kızılbaş hinterlandını tazyikli derecede tehdit edebiliyordu?³⁶³

1900'lerde, Ustukran köyü merkezli Hormek aşiretinin yönetimini "Tatan" kabilesinden almayı başaran "Mala Fero" kabilesi, Kızılbaş Varto hinterlandının asıl hâkimi oldu. Lakin rakip Sünni Cibran aşiretinin Hamidiye Alayları'na dahil olması, son derece etkin olan bu Kızılbaş topluluğun aleyhine güç dengesinin bozulmasına neden oldu. Sünni Hamidiyeli Cibranlılar ile Kızılbaş Lolan ve Hormekliler arasında bu bağlamda başlayan ve sonrasında kan davasına dönüşen çatışma neredeyse yarım asır sürecekti.³⁶⁴ İlk çatışma vakasını devletten önce Varto'nun bir köyünde muhtar olan Yusuf isimli bir yurttaş sezdi. Bitlis Valisi Hüsnü Bey'e gönderdiği telgrafta, Cibranların Lolanların elinde olan araziye işgal etmesinden ötürü, tarafların her an çatışabileceğini belirtiyordu. Ama söz konusu Hamidiye Alayları olunca, yerel otoritenin yapacakları sınırlıydı. Vali, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta tereddüdünü açıkça dile getiriyordu: "Hamidiyeli Kürt reislerinden bazı şahıslar Lolan aşireti arazisini gasp ettiler. Bu yüzden taraflar birbirine saldırmak üzere. Hemen Varto'ya asker sevk edilmesini düşündük, lakin oranın Hafif Süvari Alayı mensupları ile meskûn olmasından dolayı öncelik Erzincan'daki Dördüncü Ordu'ya verilmelidir."³⁶⁵

174. Sadece Varto'da Hormeklere ait 29 köy bulunuyordu. Teker, *Kürt Tarihinde Hormek (Alhas) Aşireti*, s. 37-38.

362 MAE-Nantes, Ermeni Reformları, kutu 73, İstanbul'daki Fransa Büyükelçiliği'nden, Paris'teki Dışişleri Bakanlığı'na, İstanbul, 10 Nisan 1914.

363 M. Şerif Fırat'a göre, sadece Lolanların Varto cihetinde 19 köyü mevcuttu ve sayıları 3.000'den fazlaydı. Şerif Fırat, *Doğu Illeri ve Varto Tarihi*, s. 70.

364 Öncelikle Aşiret Süvari Alayları Müfettişliği'nin tavsiyesi üzerine bölgenin nahiye merkezi Ustukran köyünden Cibranlıların merkezi Gundemir'e taşındı. Bu değişiklik, Varto'da değişen güç dengesinin resmiyetteki göstergesiydi. Özbey, *Osmanlı Belgelerinde Varto İlçesi*, s. 107.

365 BOA.DH. TMIK.103/39 (27.1.1317 / 9 Nisan 1901).

Dördüncü Ordu'nun tavrı ise baştan belliydi. Zeki Paşa'ya göre "Hamidiye'den olmayan Kızılbaş Kürtler", Hamidiyeli reisler için çarpıtma ve fiilî saldırılarda bulunuyorlardı, onların muhakkak cezalandırılmaları gerekiyordu ve bu konuda Bitlis vilayeti yetkilileri gerekeni yapmıyorlardı: "Genç ve Muş sancağına bağlı Varto ve Oğnut kazaları dâhilinde bulunan Kızılbaşlara mensup, Hamidiye'den olmayan bazı Kürtler, bir müddetten beri Hamidiye Alayları yöneticileri ve reisleri hakkında çarpıtma ve fiili saldırılarda bulunuyordu. Bunların yakalanması ve cezalandırılması Bitlis Vilayeti'nden istendiyse de pek bir şey yapmadılar."³⁶⁶

Valinin söz ettiği arazi "Çavreş" isimli mıntıka idi.³⁶⁷ Hamidiyeli Cibranlılar bu araziye el koyduktan sonra da saldırılarına son vermediler. Kızılbaş köylerine peyderpey el koydular.³⁶⁸ Vali, merkezle yaptığı yazışmada, Hamidiyelilerin asıl amaçlarının Kızılbaş köylerini tamamen ele geçirmek olduğunu belirtiyordu.³⁶⁹ Hamidiyelilerin saldırılarına maruz kalan Kızılbaş aşiretler, Êzdî ve Hristiyanların aksine, Hamidiyelilere aynı dozajda karşı saldırılar düzenlediler. Zeynel Ağa, etrafına topladığı Kızılbaş aşiretlerle Hamidiye ve düzenli ordu birliklerine karşı büyük bir direniş sergiledi. Çakar deresi civarında mutlak bir Hamidiye pususundan kurtulması, Cibran köylerine saldırıp Kızılbaşlardan gasp edilen hayvanları sahiplerine ia-

366 BOA.DH.TMIK.M.146/20 (28.3. 1319 / 10 Haziran 1903).

367 Oğnut nahiyesi sınırları içinde bulunan bu arazi, Erzurum Vilayeti'ne bağlı Kiğı ile Bitlis vilayeti dahilindeki Varto ve Genç kazaları arasında bölüştürülmüştü. Aynı şekilde Hormek ve Cibran aşiretleri de resmîyetle iki vilayete yayılmışlardı. Kargapazar köyünden "Mala Xeto" ailesine ait bu arazi, Bitlis Vilayeti'ndeki memurlar tarafından usulsüz bir şekilde Hamidiyeli Selim Ağa'ya tapulanmıştı. Devlet her ne kadar, idari taksimat babında da krize neden olan bu arazi meselesini, söz konusu Hormek mıntıkasını tamamen Erzurum Vilayeti'ne dahil etme yoluyla çözmeye çalışsa da söz konusu aşiret çatışmalarını engelleyemedi. BOA.DH.TMIK.M. 244/25 (12.12.1320 / 25 Şubat 1905).

368 BOA.DH. TMIK.M.103/39 (27.1.1317 / 9 Nisan 1901).

369 "Bitlis Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne. Muş'un Varto kazasına bağlı Lolan köylerine saldıran Hafif Süvari Alaylarına mensup subaylar ve adamların amacı ahaliyi köylerden çıkarmak ve bu köylere el koymaktır." BOA.DH.TMIK.M.105.71. (21.2. 1317/ 4 Mayıs 1901).

de etmesi³⁷⁰ ve baskınlar esnasında Hamidiyelilere çok fazla zayıyat vermesi, onu Kızılbaş ahali nezdinde “kurtarıcı” pozisyonuna taşıdı.³⁷¹

Zeynel Ağa'nın en büyük avantajı Dersim gibi son derece dağlık ve yoğun nüfuslu Kızılbaş coğrafyası idi. Cibran köylerine misilleme yapan Lolan ve Hormek atlıları Dersim dağlarına kaçınca, onları ne düzenli ordu ne de Hamidiyeli aşiretler takip edebiliyordu. Öyle ki Bitlis vilayetiyle merkez İstanbul arasında yapılan bir resmî yazışmada bu husus açıkça itiraf ediliyordu.³⁷² Yine de ara sıra Hamidiye ve düzenli ordunun takibatına uğrayan Zeynel Ağa, eşi ve çocukları da dahil onlarca yakın akrabasının öldürülmesine rağmen 1908 Jön Türk rejimine kadar karşı saldırılarına devam etti.³⁷³ Meşrutiyet'in ilanıyla beraber, Hamidiye rejiminin mağduru olduğu gerekçesiyle o da çoğu akranı gibi af yasasından yararlandı. Davul ve zurna eşliğinde Varto hükümet konağının önüne gelip, bizzat kaymakamın elinden af belgesini aldı,³⁷⁴ köyüne geri döndü ve 1912'de yaşamını yitirdi.³⁷⁵

16 yıllık Zeynel Ağa direnişi, Kızılbaş Kürt coğrafyasını tamamen korumaya yetmemişti. Onlarca köy Hamidiyeli Cibranlıların eline geçmişti. 1906'da Fransa'nın Erzurum'daki temsilciliğine ulaşan Kızılbaş aşiret reisleri, bölgelerindeki Cibran baskısına dair vahim bir tablo çiziyorlardı. Ağaların aktardıklarına göre cinayetler, kadın kaçırmalar, köy baskınları ve hırsızlıklar alıp başını gitmişti.³⁷⁶ Temsilciliğin başka bir yazışması-

370 BOA.DH.TMIK.M.201/30 (14.4.1321 /27 Haziran 1905).

371 Fırat, *Milletvekilliğine Değişmem*, s. 116-18.

372 “Bitlis Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne. Bölgeye gitmek zorunda kalan muhtarlar, Hormek Kızılbaşları arasında dört gün uğraşmış ancak onları zabt edebilmişti. Zaten Dersim kazası dağları bu elliden fazla azılı eşkiyası olan Hormekliler için adeta karargahıdır.” BOA.DH.TMIK.M.244/25 (5.5.1319/ 18 Temmuz 1903).

373 BOA.DH. TMIK.M.226/59 (21.4.1322/ 4 Temmuz 1906).

374 Şerif Fırat, *Doğu Illeri ve Varto Tarihi*, s. 140.

375 Fırat, *Milletvekilliğine Değişmem*, s. 129.

376 MAE-Nantes, Ermeni sorunu, kutu 73, Erzurum'daki Fransa Viskonsül Vekili'nden, İstanbul'daki Fransa Cumhuriyeti Büyükelçisi Ekselansları Mösyö Constans'a, no. 78, Erzurum, 7 Haziran 1906.

na göre ise, aynı tarihlerde bölgeden geçen Müslüman bir yolcunun aktardıklarına göre dört köy tamamen harap olmuştu ve buralarda yaşama dair hiç ize rastlanmamıştı.³⁷⁷ İddiaya göre Cibran aşiretinin “Mala Sîwar” kabilesinin reisi Mahmut Bey, Kızılbaş Abdalan aşiretine ait köylere yerleşmiş, Abdalanlarla aralarında neredeyse serf-vassal sistemini andıran bir ilişki gelişmişti.³⁷⁸ Mahmut Bey’in kardeşi Hasan Ağa, Taşçı köyüne, öbür kardeşi İsmail Ağa, Zatişeyh köyüne ve oğlu Ahmed Bey de Kovik köyüne “ağa” olmuştu.³⁷⁹ Zazakî konuşan Abdalan aşiretinin yanı sıra, kendileri gibi Kurmancî konuşan Kızılbaş Kumsoran ve Şadî aşiretlerini de tamamen serfleştirmişlerdi.³⁸⁰ Jön Türk rejimi döneminde ise Varto’daki Kızılbaş aşiretler son derece rahatladı, Hamidiye baskısı tamamen azaldı. İddiaya göre Kızılbaşlar, 1912 Balkan Savaşı’na katılmak için kendilerini gönüllü asker yazabilecek kadar yeni rejime ve dönemin ruhuna sahip çıktılar. 1914’te harp ihtimali belirince, başta Hormek

377 “Genç’ten gelen Müslüman bir yolcunun bana aktardıklarına göre, Varto’da dört Kızılbaş köyü tahrip edilmiş. Yolcunun söylediğine göre, üç köyden geçmiş ve buralarda yaşama dair hiçbir şey görmemiş.” MAE-Nantes, Ermeni sorunu, kutu 73, Erzurum’daki Fransa Viskonsül Vekili’nden, İstanbul’daki Fransa Cumhuriyeti Büyükelçisi Ekselansları Mösyo Constans’a, no. 98, Erzurum, 23 Haziran 1906.

378 Mahmut Bey, 1925 Azadî Kürt Hareketi (diğer ismiyle Şeyh Sait İsyanı) ile bağlantılı olarak Bitlis’te idam edilen Cibranlı Halit Bey’in babasıdır. 1882’de Varto kazasının merkezi Gumgum’da doğan Halit Bey, 1892’de İstanbul’da Aşiret Mektebi’ne kaydolar. Daha sonra Harbiye’den mezun olunca 1902’de yüzbaşı olarak Filistin’e atanır ve Birinci Dünya Harbi’ne kadar Varto’ya dönmeyiz. Akrabası Halid Bey ile olan isim benzerliğinden dolayı, birçok ilmi çalışmada, Hamidiye Alayları bağlantılı Ermenilere dönük şiddet olaylarının faili olarak itham edilir. 1892-1914 arası süreçte Ermeni olaylarında ve aşiret çatışmalarında ismi geçen Halit Bey aslında Cibranların Mexsûdî koluna bağlı bir Hamidiyeliydi. 1925’te idam edilen meşhur Cibranlı Hilat Bey’den yaşça da hayli büyüktü. Tahsin Sever, 1925 Kürt Hareketi: Azadi Cemiyeti, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2018, s. 168; Şerif Fırat, *Doğu Illeri ve Varto Tarihi*, s. 70-71.

379 Fırat, *Milletvekilligine Değişmem*, s. 99.

380 Fırat ailesinden olan 85 yaşındaki (1934 Varto doğumlu) Hormekli Budak Fırat, bu hususun alını özellikle çiziyordu. Cibran baskısına en fazla maruz kalan, dolayısıyla söz konusu baskıya en çok direnen aşiretlerin Hormek ve Lolan aşiretleri olduğunu, Zaza Abdalan ve Kurmanc Kumsoran ve Şadiyan aşiretlerinin Cibran şiddetine boyun eğdiklerini söylüyor. (Budak Fırat ile 3 Aralık 2018’de İstanbul-Maltepe’de yapmış olduğumuz görüşme.)

ve Lolanlar olmak üzere muhitin Kızılbaş aşiretleri tereddüt etmeden orduya katılmışlardı.³⁸¹

Halidî şeyhlerin bu çatışmalarda ne kadar etkili olduğunu kestirmek zor olsa da Cibranlıların Mevlâna Halid'in arkadaş-ı ve halifesi olan Şeyh Ali Sebtî tarikatına bağlı Palu ve Melekan şeyhlerine bağlı oldukları biliniyordu.³⁸² Özellikle Cibranlı Mahmut Bey'in Şeyh Ali Sebtî ailesiyle akrabalık bağları kura-bilecek kadar bu Halidî şeyh ailesine yakın olduğunu biliyoruz. Mahmut Bey'in kızı, Sebtî'nin torunu, 1925'te isyan eden meşhur Şeyh Sait ile evliydi.³⁸³ Şeyh Sait'in babası Şeyh Mahmut, Halidîliğin Sebtî ekolünü Hınıs-Varto dolaylarına taşımış, Hınıs hinterlandında kurduğu Kolhisar medresesinde yetiştirdiği halifeler ve müritler sayesinde bölge aşiretleri nezdinde saygın bir zât ve etkili bir aktör haline gelmişti.³⁸⁴ Daha çok Hamidiye Alayları'nın klasik toprak ve hayvan gaspı gibi alışkanlıklarının bu çatışmalara sebebiyet verdiği söylene de Mevlâna Halid'den beri kendisini Şiiliğe karşı konumlandıran Osmanlı destekli Halidî doktrininin bu Sünni-Şii aşiret çatışmasına olası etkilerini göz ardı etmemek gerekiyor.

Yüzlerle ifade edilebilecek insan kaybına neden olan ordu destekli Hamidiyeli Cibran ile Kızılbaş Hormek ve Lolan çatışmaları, Kürdistan'daki hem 19. yüzyılın ve hem de 20. yüzyılın en büyük Sünni-Alevi çatışmasıydı. Şah İsmail-Yavuz Selim döneminden kalma bölgedeki mezhepler arası çelişkiyi daha da perçinleyen bu çatışma, aynı zamanda Cumhuriyet döneminde umum Kürtler arası birlik duygusunu da zedeleyen

381 Şerif Fırat, *Doğu Illeri ve Varto Tarihi*, s. 143.

382 Budak Fırat, hem büyüklerinin anlattığı anılardan hem de kendi çocukluğundaki gözlemlerinden yola çıkarak, bu şeyhlerin Cibran köyleri arasında son derece etkili olduklarını, rabıta sistemiyle bu aşiretten maddi gelir elde ettiklerini belirtiyor. (Budak Fırat ile yapılan görüşme.)

383 Sever, *1925 Kürt Hareketi: Azadi Cemiyeti*, s. 168.

384 Şeyh Ali Sebtî ekolü, özellikle Genç, Harput, Hınıs üçgeninde örgütlüydü. Bitlis Vilayeti'nin Genç sancağında ve Çapakçur'un (Bingöl) Muş sancağına komşu kesimlerinde etkiliydi. Sebtî ekolüne mensup Çan ve Melekan tekke-leri, Cibran muhitlerinde de saygınlıkları olan kurumlardı. Serdar Karabulut, "Şeyh Ali Sebtî ve Palu Çevresinde Halidîğin Yayılmasındaki Yeri", *Akademiar*, sayı 4, 2018, s. 145-176.

olumsuz bir olgu olarak tezahür etti ve Bitlis vilayeti, bu çatışmanın cereyan ettiği coğrafya olarak tarihe geçti. Jön Türk rejimi bu çatışmaları yatıştırırsa da Kemalist rejim döneminde, Cibranların 1925 Şeyh Sait İsyanı'na destek vermesi, bölgedeki Kızılbaşlara, Abdülhamid döneminden beri tamamen yitirmiş oldukları bölgesel üstünlüğü ele geçirme ve Cibranların onlara vermiş oldukları maddi ve manevi zararı telafi etme fırsatı verdi.³⁸⁵ Devlet güçleriyle birlikte hareket eden Lolan ve Hormek aşiretleri, hem Cibranlara karşı hem de isyana destek veren diğer Sünni aşiretlere karşı savaştılar. Kendilerini, Sünniliği esas alan eski Abdülhamid ve Jön Türk rejiminin “Hamidiyeli Aşiret alayları”na karşı, görünürde mezhepleriyle pek ilgilenmeyen, kendisini “laik” olarak addeden yeni Kemalist rejimin “milis”leri olarak konumlandırıdılar.³⁸⁶

Şiddetin bilançosu

İhtida: Müslümanlaş(tır)ma

İhtida, “kendi isteğiyle Müslümanlığı kabul etmek” olarak tanımlansa da, 19. ve 20. yüzyılda Kürt-Ermeni muhitlerinde ihtida edenlerin, bu eylemi kendi rızalarıyla gerçekleştirip gerçekleştirmedikleri kuşkuluydu. Din değiştirme, Osmanlı tarihi boyunca son derece olağan bir vaka olarak görüldüyse de, Deringil'in de ifade ettiği gibi, son iki yüzyılda artık olağanüstü bir vaka olarak değerlendiriliyordu. Zira milliyetçilğin son derece popüler olduğu bu zaman diliminde, Osmanlı İmparatorluğu'nda dinî kimlikler, ulusal kimliklerle o kadar iç içe geçmişti ki, din değiştirmek, artık “ulussuzlaşma” anlamına da geliyordu.³⁸⁷

Bitlis Vilayeti'nde Hristiyan ve Êzdî topluluklar “ihtida hazinesi” olarak görülüyordu. Hamidiye rejimiyle birlikte, ihtida

385 Mehmet Halit Fırat, *Yetmiş Beş Senelik Derbeder Bir Hayat Hikayesi*, Kardeş Matbaası, Ankara, 1968, s. 20-44.

386 Hormekli Mehmet Şerif Fırat, Hormek Milis kumandanı idi. Şerif Fırat, *Doğu Illeri ve Varto Tarihi*, s. 187-194.

387 Selim Deringil, *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'inde İhtida ve İrtidad*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 22-23.

ettiği iddia edilen şahısların çoğunluğu kadınlardan oluşuyordu. Vilayetin yegâne mahalli gazetesi *Bitlis*, bu haberleri mutlaka sütunlarına taşıyordu³⁸⁸ ve istisnasız bütün ihtidaların, ihtida eden şahısların rızaları ve bazen de ısrar etmeleri üzerine gerçekleştiğini yazıyordu. Oysa bazı yabancı temsilciler aksini iddia ediyorlardı. İddiaya göre, vilayetteki Hıristiyan kadınların ihtidaları talan, kadın kaçırma ve cinayetlerle eşzamanlı gelişen ve bunlarla bağlantılı zoraki vakalardı ve Jön Türk rejiminin tesisinden sonra da bu tarz vakalarda pek bir azalma olmamıştı.³⁸⁹ Öyle ki ihtida, vilayette devam eden aşiret tahakkümünün belirgin yüzüydü. Nitekim, 1890'da "Londra Vatansever Er-

388 "Muş'un Çığar mahallesinden Ermeni Sihak, Bulanık'ın Kop köyünden Ermeni Nubar, Rıdvan nahiyesinin Sudiq köyünden Reşo kızı Êzdt ahaliden Ximşê kendi arzularıyla Müslüman oldular." *Bitlis*, no. 270, 18.3.1308 / 30 Mayıs 1892, s. 2; "Siird, Şirvan'ın Minar köyünden Süryani Reşo ve yine aynı köyden Ermeni Rindê kendi rızaları ile Müslüman oldular. Reşo'ya Muhammed Reşid, Rindê'ye ise Meryem ismi verildi." *Bitlis*, no. 249, 2.7.1307 / 14 Eylül 1891, s. 1; "Bulanık'ın Adgon köyünden Sevan kızı Senem mahalli hükümete başvurarak Müslüman olmak istemiş, yapılan tahkikat neticesinde bir zorlamanın olmadığı anlaşılmış ve ihtida isteği kabul edilmiştir. Müslüman olan Senem'e "Gülizar" ismi verilmiştir." *Bitlis*, no. 273, 27.2.1308 / 9 Mayıs 1892, s. 2; "Genç'e bağlı Harabe köyünde Ermeni milletinden Galê isimli kadın kendi rızası ile Müslüman oldu." *Bitlis*, no. 206, 4.7.1306 / 18 Eylül 1890, s. 1; "Muş'un Aladdin köyünden Ermeni milletinden Boğos kızı Almast ihtida etmiş ve Cevahir ismini almıştır. Yine Muş'a bağlı Avdan köyünden Ermeni milletinden Tebriz isimli başka bir kadın daha Müslüman olmuş ve Fatma ismini almıştır. Genç'in Zikî nahiyesine bağlı Arakil köyünden Müslüman olan İxo oğlu Karo'ya Mahmud ismi, aynı nahiyenin Dilber köyünden Boğos'a da Ahmed Vehbi isimleri verilmiştir." *Bitlis*, no. 263, 4.12.1307 / 16 Şubat 1892, s. 1; "Bulanık'ın Şeyhyakub köyünden ve Ermeni milletinden Hurşid oğlu Kazrik adında bir adam Müslüman olmuş ve Muhammed ismini almıştır." *Bitlis*, no. 274, 11.3.1308 / 23 Mayıs 1892, s. 2.

389 "Zavallı Ermeniler, Müslümanlar tarafından zapt edilen atalarının ve babalarının kutsal anılarının olduğu yurtlarına, evlerine dönemiyorlar. Yıllardır yaptıkları işin meyvesini bıraktılar. Son olarak birçok kadın ve kız İslâmizmin kucasına bırakıldılar, kaçırıldılar, zorla Müslümanlaştırıldılar." *Pro-Armenia*, no. 184, 20 Haziran 1908; "Zulümden kaçan insanlar Sourp Kağahamel manastırına sığındı. Kaçıştan sonra iki Ermeni köyü Seyyid Ali'nin adamları tarafından harabeye çevrildi. Güzel olan kadınlar kaçırılıp Müslümanlaştırıldı." *Bitlis*, 30 Eylül 1908", MAE-La Courneuve, Politik ve Ticari İşler Müdürlüğü, seri D, kutu 41, dosya 2, Türkiye'deki Ermenilerin durumunu gösteren dokümanlar 1908-1912, N. IX -1908; Ayrıca Süryani Pero'nun kaçırılıp Müslümanlaştırılması için bkz. MAE-La Courneuve, Politik ve Ticari İşler Müdürlüğü, seri D, kutu 41, dosya 2, Türkiye'deki Ermenilerin durumunu gösteren dokümanlar 1908-1912, s. XIII -1912.

meni Cemiyeti” isimli kuruluş bir Fransız gazetesine gönderdiği yazıda artan ihtida meselelerini, emirliklerden sonra sosyoekonomik yapısı değişen Kürt aşiretlerinin Ermenilere karşı konumlandığı yeni politik bağlam çerçevesinde açıklıyordu:

Sadece Siyah kölecilik ile uğraşan adalet Ermenistan’daki kölecilik ile hiç ilgilenmiyor. Buna karşılık Avrupa’nın insanî yükümlülükler ve saf duygular dışında, uluslararası antlaşmalardan doğan yükümlülükleri yerine getirme zorunluluğu var. Bugün ülkemizde örtülü biçimlerde yapılan kölelik pratiğini birkaç isabetli örnek ile daha etkili anlatacağımıza inanıyoruz. Artık Kafkaslar’dan köle satın alamayan çok eşli ağa ya da bey, kaçırdığı Ermeni kadını ya da kızını, iki Müslüman şahit – ahabı ya da hemşehrisi– dinî mahkeme (şer’i) huzurunda onlara “kutsal formülü”, “Allah’tan başka ilah yoktur ve Muhammet onun resulüdür”ü (kelime-i şehadet) söyleterek haremine kapatabiliyor. Dava itirazsız ve endişesiz bir şekilde Ermeninin yaşına ve rızasına bakılmadan sonuçlanıyor. Halifenin bile –kendisine sultan da deniliyor– gücü şeriatın bu hükmünü kırmaya yetmiyor.³⁹⁰

Ihtidanın bir siyaset olmadığını, bazen gönüllü, bazen de Kürtlerin baskısıyla gerçekleşen sıradan vakalar olduğunu savunan Osmanlı devlet yöneticilerinin iddialarının aksine hem Abdülhamid hem’de Jön Türk rejimi ihtida siyasetiyle Sünnilik üzerine kurulu Osmanlı Devleti’ni ayakta tutmaya çalışıyorlardı. Bitlis vilayeti, bu politika çerçevesinde kesinlikle onlar için bir hazine gibiydi. Buradaki Sünni olmayan kitleler diğer hiçbir vilayette olmadığı kadar örgütsüzdü ve bu örgütsüzlüğe karşılık, Halidilik, Kürdistan’da en fazla bu vilayette örgütlüydü. Onun için, 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başı arasındaki süreçte ihtidanın en fazla yaşandığı yer Bitlis vilayeti oldu.³⁹¹ Öy-

390 BOA.YPRK.TKM.19/10 (26.6.1306/ 7 Eylül 1890).

391 1894 Sason, 1895-1897 Bitlis ve Muş, Genç olaylarından sonra çok sayıda ihtida vakaları görülmüştü. Bütün vilayetlerdeki ihtida vakalarına karşılık Bitlis’teki ihtida vakalarındaki muazzam artış dikkat çekiyordu. Deringil, çalışmasının bir kısmını, daha çok Bitlis Vilayeti’ndeki vakalara ayırıyor. Deringil, 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’inde Ihtida ve İrtidad, s. 281-330.

le ki Genç, Hizan ve Muş'ta bazı Ermeni köyleri topluca din değiştirip Müslüman olmuştu.³⁹² Her ne kadar ihtidanın "gönüllü" gerçekleştiği iddia edilse de devletin teşviki söz konusu idi. Doğrudan devlet teşvikinin olmadığı Müslümanlaştırılan kadın vakalarında ise iki önemli aktör öne çıkıyordu: Aşiret beyleri ve Halidî şeyhler. Aşiret üyeleri zorla kaçırdıkları Hristiyan ve yahut Êzdî kadınları şeyhlere götürüp Müslümanlaştırıyorlardı. Bu bağlamda, Norşin ve Küfra şeyhleri bu konuda bilinen "Müslümanlaştırma simsarları" idi.³⁹³

Jön Türk döneminin arifesinde Siirt sancağında ihtida temalı kadın kaçırma vakaları hâlâ devam ediyordu. *Pro-Armenia*'ya göre, sadece bir-iki ay içerisinde çoğu Keldani ve Süryani olmak üzere 11 Hristiyan kadın kaçırılarak zorla Müslümanlaştırılmıştı.³⁹⁴ Siirt sancağındaki Müslümanlaştırma faaliyetleri için devlet, özellikle yüzyılın başında daha fazla çaba gösterdi. Örneğin 7 Kasım 1876 tarihli *Diyarbakir Vilayet Gazetesi*'ne göre Erüh (Dih) kazasının tamamı Ermenilerden oluşmaktaydı. 1902 yılına gelindiğinde ise, kaza merkezinde Müslüman aileler türemeye başlamıştı. Vali Hüsnü Bey, Yıldız Sarayı'na yazdığı bir telgrafta, kaza merkezinde Ermenilerin oldukça büyük bir kiliseye sahip olmalarına karşılık hiç caminin bulunmadığını, kasabadaki beş-on hane Müslüman ve mülki amirler için de olsa bir mescidin yapılabileceğini ifade ediyordu.³⁹⁵

392 İddiaya göre Muş'ta Yoncalı ve Hamza Şeyh Ermenileri topluca ihtida etmişlerdi. BOA.Y.PRK. BŞK.32/94 (2.6.1309/14 Ağustos 1893). *Pro-Armenia* ise, daha farklı bilgiler veriyordu. Gazetenin verdiği bilgiye göre Hartonk ve Arnis'in üçte biri, Houstham ve Koms köylerinin yarısı ve Ablahad köyünün üçte ikisi Müslümanlığa geçmişti. *Pro-Armenia*, no. 184, 20 Haziran 1908. Ayrıca Genç'e bağlı bazı köylerin tamamı ve yine Hizan'ın bazı köyleri toplu halde din değiştirip Müslüman olmuştu. BOA.DH. ŞFR.185/7 (14.9.1311/ 26 Kasım 1895) BOA.HR.TH.169/42 (8 Ocak 1896).

393 Örneğin Musa Bey, Gülizar'ı kaçırdığında, evine Küfra ve Norşin şeyhlerini çağırması ve Gülizar'ı Müslümanlaştırıp ona Fatma ismini vermişlerdi. Kévonian, *Gülizar'ın Kara Düğünü: Bir Kürt Beyi Tarafından Kaçırılan Ermeni Kızın Gerçek Hikâyesi*, s. 60-62.

394 *Pro-Armenia*, no. 165, 5 Eylül 1907, s. 1153.

395 BOA.Y.MTV, 235/40 (8.7.1320 / 11 Ekim 1902), akt. Olgun, *Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Siirt Sancağında Gayrimüslümler*, s. 33-34.

Jön Türk rejimi döneminde biraz ihtiyatlı davranılsa da Ermenilere dönük ihtida politikası devam ettirildi.³⁹⁶ Abdülhamid döneminde güvenlik korkusuyla ihtida ettikleri anlaşılan, ama meşrutiyetin sağlamış olduğu göreceli güvenli ortamda güvenip tekrar eski dinlerine dönmek isteyen Ermenilerin başvuruları karşısında yeni rejim ne yapacağını bilemiyordu.³⁹⁷ Eski dine dönüş taleplerinin kabul edilmemesi durumunda meselenin politik olarak hiç de arzu edilmeyen bir hale dönüştüğünü Rus Konsolosluğu'na sığınan Sara isimli Ermeni kadın örneğinden biliyorlardı.³⁹⁸ Özellikle 1909'da Muş'ta yaşanan ihtida kaynaklı olay, sancak muhitinde sınırlı bir Ermeni isyanına dönüşmüştü. İddiaya göre 6 yıl önce Vartolu Müslüman bir müderrisle evlenip din değiştiren Ermeni bir kadın, kocası öldükten sonra çocuklarını bırakıp kocasının ortağıyla kaçmış, yolda kendisini tanıyan Ermenilere rastlayınca bir manastıra kapatılmış ve bir Ermeni erkekle evlendirilmişti. Daha sonra vaka, hukuki bir davaya dönüşmüş, davaya hem eski kocasının ailesi hem birlikte kaçtığı iddia edilen adam hem de Ermeni kurumları müdahil olmuştu. Yerel otorite ise kadının hâlâ Müslüman olduğunu, Hıristiyanlığa dönüşünün Ermeni Kilisesi'nin baskısı nedeniyle gerçekleştiğine kanaat getirerek kadını birlikte kaçtığı iddia edilen Müslüman adama teslim etti. Bu gelişme, yeni bir krize davetiye çıkardı. Muş çarşısında kepenk indiren Ermeni esnaf ve köylülerden gelen çiftçiler murahhasalık etrafında toplandı. Muş kumandanının Dördüncü Ordu'dan topçu birlikler istemesi, merkezî İstanbul hükümetini paniğe sevk etti. Zira İTC ve EDF arasındaki seçim ittifakı, olası bir Ermeni-Müslüman çatışmasını kaldıramayacak kadar zayıf ve ikircikliydi. Dördün-

396 Örneğin Muş'un Şenik köyünden İrgo isimli Ermeni kız çocuğunun ihtida başvurusu, yaşının küçük olmasından dolayı devletçe kabul edilmemişti. BOA.DH.ID.116/1 (5.7.1326/ 18 Eylül 1910).

397 Muş ve Çapakçur'da kalabalık bir Ermeni kitle, Hıristiyanlığa tekrar geçmek için vilayetteki devlet kurumlarının kapılarından ayrılmıyorlardı. Devlet kurumları ise bu durum karşısında ne yapacaklarını bilmiyorlardı. BOA.DH.ID.116/9 (2.12.1326/ 15 Şubat 1911).

398 BOA.BEO.2814/210990 (12.2.1322 / 25 Nisan 1906).

cü Ordu ile İstanbul arasında gerçekleşen bir yazışmada Muş kumandanının bu isteği “Meşrutiyet’in ruhuna sürülen kara bir leke” olarak nitelendiriliyordu ve Bitlis valisinin meseleyle titizlikle ilgilenmesi isteniyordu. Bunun üzerine Muş’a giden vali, şehirdeki Taşnaksutyun’un temsilcileri olan Karmin ve Soğomon ile masaya oturup pazarlık yürüttü. Ama bir sonuç alınamadı ve gerginlik aylarca devam etti. Daha sonra Muş kumandanı ve mutasarrıfı, olayı gereğinden fazla büyütükleri ileri sürülerek görevden alındı³⁹⁹ ve meselenin üstü de böylece kapatılmış oldu.

Jön Türk rejiminin dördüncü yılında da ihtida olayları yaşanıyordu. Ermeni Patrikliği’nin bildirdiğine göre 1912 yazında, Garzan’a bağlı Halkan köyünden Hatun Usibian isimli Ermeni kadın dört yaşındaki erkek çocuğuyla birlikte kaçırıldı ve zorla Müslümanlaştırıldı. Yine 1910-1912 yılları arasında Şirvan’a bağlı Bitaron köyünden Makrouhi isimli genç kız, Kürt bir erkek tarafından kaçırılarak Müslüman olmaya zorlanmıştı. Ama en çarpıcı örnek Hazo isimli köyde yaşanan vakaydı. Söz konusu köyde yaşayan Krikor Mardian’ın eşini kaçırarak Halidî şeyhi Şeyh Hasan, kadını zorla Müslümanlaştırmıştı. Yine Garzan’da Halidîliğin merkezi olan Zok köyünde yaşayan Saido, Nadrian isimli genç kadını kaçırmış ve zorla Müslümanlaştırmıştı.⁴⁰⁰

Dolayısıyla devletin ihtida politikası, yükseliş ve inişler gösterse de hiçbir zaman değişmedi denebilir. Dinî reflekslerden ziyade siyasi hesapların hâkim olduğu anlaşılan Ermenilere dönük ihtida politikasında ayrımcılık devam ettirildi. Örneğin ihtida edenler, hiçbir zaman “normal Müslüman” olarak da görülmediler ve devlet gelirlerinin önemli bir kısmını oluşturan Hristiyanların vermiş oldukları vergilerden muaf tutulmadılar.⁴⁰¹ Jön Türk rejimi, 1915 arifesinde Bitlis’e göndermiş oldu-

399 BOA.DH.MKT.2768/36.1-2-3-4 (23.12.1324-27.12.1324- 28.12.1324-28.12.1324/ 8 Mart 1909-12 Mart 1909-13 Mart 1909).

400 “Sous Le Nouveau Régime: Des Takrirs du Patriarcat”, *Pro-Armenia*, no. 6-7, 25 Şubat-10 Mart 1914, s. 7.

401 Deringil, 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde İhtida ve İrtidad, s. 330.

ğu telgrafta, yerel yetkililerden “sırf yerlerinde kalmak için ihtida talep eden Ermeniler”in başvurularının kabul edilmemesini istiyordu.⁴⁰² Devlet böyle bir karar alırken Müslümanlar da hiçbir zaman ihtida edenlerin geçmişlerini unutmadılar. “Bavfileh” (Hıristiyan/Ermeni soylu) olarak tanımladıkları bu kategoriye hiçbir zaman normal bir Müslüman muamelesi yapmadılar. Öyle ki Bitlis Vilayeti’ndeki Ermeni nüfusunun yoğun olduğu Muş, Sason ve Hizan’da ihtida siyasetiyle beraber bir “Bavfileh” kategorisi peyda oldu ve 1915’te, kadın ve çocuklardan oluşan bu kategoriye yenileri eklendi.⁴⁰³

Ihtida siyasetinin diğer bir hedef kitlesi de Êzdiler ve Kızılbaşlardı. Osmanlı yönetimi hiçbir zaman Êzdilik veya Kızılbaşlığı Sünnilikten farklı bir inanç olarak tanımlamadı. Edip Gölbaşı’nın da dediği gibi, devlet bu heretik toplulukları “yoldan çıkmış”, “sapkın” ve nihayetinde Sünnileşmeleri gereken unsurlar olarak gördü.⁴⁰⁴ Nüfus sayımlarında dahi vilayetteki Hıristiyan nüfusuna karşılık oransal üstünlüğü Müslüman unsurun lehine çevirmek için bu siyaset ustalıklı kullanıldı. Örneğin 1900’de Garzan’daki gayrimüslim nüfus Müslüman nüfustan fazla çıkınca, yerel yetkililer sayımda “hata” yapıldığını ileri sürmüş, kısa süreli bir araştırma sonucu, yanlışlıkla Êzdilerin gayrimüslimlerin hanesine yazıldığı anlaşılmıştı.⁴⁰⁵ Devletin “millet” olarak görmediği ve ekseriyetle “taife” olarak isimlendirdiği Êzdiler, başından beri Osmanlı erkiyle sorunlu bir ilişki geliştirmişlerdi. Askerlik ve vergi temalı onlarca çatışma yaşayan tarafların birbirine bakış açısı, Tanzimat ve Meşrutiyet gibi “seküler” yönetim iddiası taşıyan dönemlerde de değişmedi. Devlet zorunlu askerlik görevini, Êzdilerin Müs-

402 “Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti’nden Bitlis Vilayeti’ne. İhraç olunan Ermenilerin ihtida edenlere istisnai bir muamele yapılmaması ve bu tarz ihtidalara önem verilmemesi rica olunur.” BOA.DH. ŞFR.54/49 (8.7.1331 / 21 Haziran 1915).

403 Adnan Çelik, Namık Kemal Dinç, *Yüz Yıllık Ah! Toplumsal Hafızanın İzinde 1915 Diyarbakir*, s. 324-393.

404 Edip Gölbaşı, “Heretik Aşiretler ve II. Abdülhamid Rejimi: Zorunlu Askerlik Meselesi ve Ihtida Siyaseti Odağında Êzdiler ve Osmanlı İdaresi”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 9, 2009, s. 100, 105.

405 BOA.DH.TMIK.S.30/51 (9.5.1316 /22 Haziran 1900).

lûmanlaşması için hayati bir araç olarak gördü.⁴⁰⁶ 1906'da bir rapor kaleme alan dönemin Bitlis Valisi Ferit Paşa'ya göre, sadece Siirt, Garzan ve Erüh'un bazı köylerinde Êzdî nüfus yaşıyordu. Vali, Êzdîlerin güncel sayısını bilemiyordu, ama "eski kayıtlara bakılırsa sayıları sadece 1.295 kişidir," diyordu ve şunu ekliyordu: "Büyük bir kısmı Musul ve diğer vilayetlere göç etmişler."⁴⁰⁷

Merkezî ve yerel otorite, Êzdîlere dönük Müslümanlaştırma siyasetinde nasihati öngören "Heyet-i Tefhimiye" ve nasihatın işe yaramadığı durumlarda şiddeti öngören "Fırka-i Islâhiye" olarak tanımladığı iki ayrı pratik sergiledi.⁴⁰⁸ Bitlis Vilayeti'nde, Rıdvan merkezli Êzdîlere dönük ihtida siyaseti, Tanzimat sürecinden sonra daha çok Heyet-i Tefhimiye pratiğiyle yürütüldü. Abdülhamid döneminde bu görev Norşin ekolüne bağlı Zok şeyhlerine verildi. Norşin şeyhi Seyda, öğrencisi ve halifesi olan Abdulkahar Zokaydî'yi Sason bölgesine göndermişti.⁴⁰⁹ Zokaydî Şirvan-Sason-Şırnak üçgeninde onlarca Kürt köyünü Hali-dileştirdiği gibi, Rıdvan Êzdîleri arasında da faaliyetlerde bulundu. Ailesinin aktardığına göre Êzdî Batran köyünü bizatihi Müslümanlaştırmıştı.⁴¹⁰ Köy topluca ihtida ettikten sonra, deyim yerindeyse devlet kesenin ağzını açmıştı. On iki haneli Batran köylüleri göndermiş oldukları dilekçede, artık Müslümanlaştıkları için, köylerine okul, medrese ve cami gibi yapıların yapılmasını istiyorlardı.⁴¹¹ Sultan Abdülhamid verdiği cevap-

406 1908'de Bitlis Vilayeti'ne gönderilen bir tezkirede, Êzdîlerin sicillere "Müslüman" olarak geçirilmeleri ve zorunlu askerlikten hiçbir şekilde muaf tutulmalarını isteniyordu. BOA.MV.113/161 (7.6.1324/20 Ağustos 1908).

407 BOA.DH. ŞFR.366/179 (20.5.1324/12 Temmuz 1906).

408 Gölbaşı, "Heretik Aşiretler ve II. Abdülhamid Rejimi: Zorunlu Askerlik Meselesi ve İhtida Siyaseti Odağında Êzdîler ve Osmanlı İdaresi", s. 90.

409 Sevgili, "Şeyh Mahmud ez-Zokaydî ve *ed-Dâ ve'd-Devâ'* Adlı Eseri", s. 32; Kınacı, *Gavs-i Bilvanisi Hayatı*, s. 11.

410 Bekir Berkay Türkay, "Torununun Ağzından Molla Halil Es-Siirdî" (erişim 21 Ocak 2011), <http://archive.is/wxpyZ>

411 "Bitlis vilayetinden Yıldız Sarayı'na. Siirt dâhilindeki Garzan kazasına bağlı Baturyan (Batran) köyünde yaşayan 12 hane Êzdî Müslüman oldu. İslâmın gereğini öğrenmek ve benzeri ilimlere vakıf olmak için köylerine okul, mescid ve cami yapılmasını arzuluyorlar. Bitlis Vali Vekili." BOA. A.MKT. MHM.495.21 (25 8. 1303/ 6 Kasım 1887).

ta, okul, medrese ve cami yapımının yanı sıra, ihtida eden her bireye bir miktar para ve elbise verilmesini de emrediyordu.⁴¹²

Lakin vilayetteki bütün Êzdi ihtidaları böyle sorunsuz gerçekleşmiyordu. Alikan aşireti tarafından kaçırılıp sonradan Müslümanlaştırılan Êzdî bir kadının ailesi, aşiret reisi Osman'ın peşini bırakmadı. Karşılıklı çatışmalardan sonra, Osman birkaç cinayetten dolayı tutuklandı. Osman mahkemeye çıkarıldığında, kadının kendi rızasıyla ihtida ettiğini, tutuklanmaya varan çatışmalı sürecin bundan sonra başladığını savunuyordu. Davanın sonunda Osman Ağa, ihtida ettiği ileri sürülen kadının ailesinin şikâyetinden dolayı değil, katl meselesinden dolayı ceza aldı.⁴¹³

Abdülhamid rejimi süresince Müslümanlaştırmaya çalışılan vilayetteki Êzdîler, Jön Türklerin de benzer yönelimlerine maruz kaldılar. Birinci Dünya Harbi'ne kadar, nüfuslarının üçte ikisini kaybettiler. Binlercesi başka yerlere göç etmek zorunda kaldı. Büyük harpten sonra, kalan birkaç Êzdî köyü de Reşkotan aşiretine dahil olup, aşiret reislerine ödedikleri bir çeşit “koruma vergisi” sayesinde yaşam alanı bulabildiler.⁴¹⁴

Devlet erkinin Müslümanlaştırma konusunda Ermeniler ve Êzdîler için öngördüğü politikanın biraz daha yumuşak halini Kızılbaşlar için uyguladığı düşünülebilir. Êzdîlere uygulandığı gibi zorunlu askerlik kapsamında, inanç kurumlarından ve “dedeler”den uzaklaşacak olan erkeklerin, ordu saflarında Sünniliğe ısınacaklarını hesaplıyordu. Özellikle Abdülhamid döneminde Hamidiye Alayları projesiyle, sadece Kızılbaşlardan oluşan muhitlerin heterojen bir hale getirilmesi –böylece Kızılbaşlar Sünni yaşam tarzına aşına olabileceklerdi– amaçlandığı söylenebilir. Hamidiyeli Cibranların Varto muhitindeki Kızılbaş köylerine el koymasına, merkezî otoritenin sessiz kalmasını

412 BOA.MV.26/2 (28.8.1303/ 9 Kasım 1887).

413 BOA.BEO.103/7687 (27.8.1308/ 8 Kasım 1892).

414 Bölgedeki Êzdîlerin aktardıklarına göre, on üç Êzdî köyü Reşkotan aşiretine dahil olur. Böylece baskın bir aşiretin çatısı altında diğer Sünni aşiretler ve yerel otoritenin baskılarından korunabileceklerdi. Mihemed Setd Temel, *Eştra Reşkotan: Eşireka Nandar-Warê Dengbêjan*, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2016, s. 171-172.

buna bağlayabiliriz. Şerif Fırat, Cibran ve Hormek-Lolan çatışmalarından bahsederken, Hamidiyeli Cibranlı Mahmut Bey'in, Zeynel Bey'e "fermanınız padişah'tan çıktı," dediğini iddia ederek, dönemin yönetiminin Kızılbaşlara dönük bilinçli bir şiddet politikası yürüttüğünü belirtir.⁴¹⁵ Ancak merkezî otoritenin Hamidiye Alayları menşeli, Kızılbaşları Sünnileştirme politikasının Bitlis Vilayeti'nde başarılı olmadığını belirtmek gerekir. Örneğin Cibranlılar, Abdalan aşireti üzerinde otorite kursalar da Abdalanları Sünnileştiremediler. Bölgedeki Kızılbaşların dinî otoritesi olan Baba Mansur Ocağı'ndan Dede Şeyh Said Ali ve müritleri Kızılbaşlık itikadını ellerinden geldiğince güçlü tutmuşlardı.⁴¹⁶

Mülksüzleştirme ve göçertme

Kürt-Ermeni bölgelerindeki mülksüzleştirme vakaları, sadece Hamidiyeli aşiretlerin zorla el koyma, kaçirtma ve tehdit etme gibi fiziki şiddet yöntemleriyle gerçekleşmiyordu ve failer de sadece Hamidiyeli aşiret reislerinden oluşmuyordu. Aşiret reisleri kadar eşraf, memurlar ve şeyhler de mülksüzleştirme vakalarının tarafını oluştuyorlardı. Nitekim mağdurlar hükümete başvurdıklarında bu muktedir dörtlüyü karşılarına aldıklarını idrak etmeliydiler.

415 "İbrahim Talu, ardı arkası gelmeyen bu Cibran akınlarından ve saldırılarından ötürü, hükümetten yardım dilemek üzere oğlu Zeynel'i Varto kaymakamının yanına göndermişti. Cibranlı Mahmut Bey, kaymakamın yanı başındaki sedirde oturmuş, Zeynel şikâyetini kaymakama yaparken, Mahmut Bey ona sıra vermeden Zeynel'e hitaben: 'Ne yapalım, sizin fermanınizi padişah'tan çıktı' demiş ve kapıdaki zabıta memuru (Zeynel, Mahmut Bey'e karşı geldiği için) onu hükümet kapısından kovmuştu. Bu hadiseden sonra İbrahim Talu ve Hormekliler artık canlarından, hürriyetlerinden ve hükümetten ümitlerini keserek bütün varlıklarıyla hem Cibranlılara, hem de hükümete karşı koymaya yemin etmişlerdi." Şerif Fırat, *Doğu Illeri ve Varto Tarihi*, s. 130.

416 Dede Şeyh Said Ali, soyu On İki İmam'a dayandığına inanılan Baba Mansur Ocağı'na mensuptu. 115 yıl gibi uzun bir süre yaşamış, Tanzimat, Sultan Abdülhamid, Jön Türk ve Kemalist Cumhuriyet dönemlerini görüp geçirmişti. Bu süre zarfında Kızılbaşlığın vilayetteki yegâne rehberi olarak nam salmıştı. Sayısız irşad faaliyetinden sonra 1940'larda Varto'da yaşamını yitirmişti (Budağ Fırat ile yapılan sözlü görüşme).

Kendilerini talan ekonomisi üzerinden var eden aşiretlerin, ücra bölgelerdeki Hristiyan, Êzdi ve Kızılbaş nüfusu zoraki ve hızlı göçertme eylemselliklerine karşılık, hükümetin rahatlıkla ulaşabileceği ova köylerinde iş biraz da kılıfına uydurularak yapıyordu. Hükümete ödenen yüksek meblağlı vergiler ve daha çok anonim şahıslara yüklenen (aslında bu şahısların çoğu yöredeki güçlü beyin hesabına çalışan adamlardı ve hasılatı doğrudan beye götürürlerdi) talan ve hırsızlıklardan sonra, ekonomik anlamda tükenen gayrimüslim köylünün imdadına bey yetişirdi. Köylünün çalınan veyahut gasp edilen çift hayvanı veya buğday tohumunun yerine yenisini alması için köylüye faizle borç para verirdi. “Selef” denilen bu tefecilik sistemine İslâmî bir biçim verildiği için de (böylece Halidî şeyhlerin onayı da alınmış oluyordu) bey borcunu nakit olarak geri istemiyordu. Çiftçinin ekeceği ürünün yarısını borcuna karşılık alıyordu. Şayet çiftçi hasat zamanı borcunu ödeyemezse, artık “selefdar” da denilen bey, borcunu gelecek hasada erteler ama bunun karşılığında çiftçi, beye ürünün üçte ikisini vermeyi taahhüt ederdi.⁴¹⁷ Süreç uzadıkça çiftçinin borcu katlanır, nihayetinde bey tarlasına, bazen de evine el koyardı. Bundan sonra çiftçiye iki seçenek sunulurdu; ya göçecek ya da artık karın tokluğuna kendisinin eski, beyin yeni tarlasında çalışıp ürünün tamamını beye vermeyi kabul edecektir.⁴¹⁸ Böylece, bey ile gay-

417 Rus askerî yetkilisi Termen’e göre, hükümet hiçbir şekilde selef sistemine karşı çıkmıyordu, zira bütün selefdarlar Müslümandı. Termen, 1907 Yılında Van, Bitlis ve Diyarbekir Vilayetlerine Yapılan Araştırma Gezisinin Raporu, s. 49-88, Bashanov, Türkiye’de Ermeni Meselesi: Rus Genel Kurmay Başkanlığı Belgeleri içinde, s. 164.

418 *Pro-Armenia*, selef sistemini özetle şöyle açıklıyordu: “Çaresiz durumdaki Ermeni köylü korkunç bir faizle borç veren Kürt selefdara (müteahhit) başvurmak zorundadır. ‘Selefdar’, Ermeni köylüsünün başının belasıdır. Kürt veya Türk bey, köylüye borç vermeyi istiyor, zira Ermeni fakir köylülerin bazı mülklerini alacağından emindir. Vaka şöyle gelişir: Kürt beyin Ermeni köylülere hasat zamanı ödemesi şartıyla 30 kuruş verdiğini varsayalım. 30 kuruş için çiftçi bir kilo buğday tedarik etmekle yükümlüdür ve bir kilo buğdayın ona maliyeti 100 ila 120 kuruştur. Kötü bir hasat neticesinde köylü borcunu geri ödeyemez ise, bey borcu ertesi yıla erteler; ancak çiftçi bir yerine 2 kilo ödemelidir. Talihsiz köylü borçlarını ödeyemediği takdirde, köylülerin top rakları, bazen de bütün bir köy selefdara geçme noktasına gelir.” *Pro-Armenia*, no. 184, 20 Haziran 1908, s. 1152.

rimüslim çiftçinin hasılat ortaklığı, vassal ile serfin ekonomik ve sosyopolitik ilişkisine dönüştürdü.

Selef denilen “İslâm’a adapte edilmiş tefecilik”, en çok Muş Ovası’nda yaygındı ve ovanın en büyük selefdarı da iddiaya göre tanınmış bir sima olan Hacı Musa Bey’den başkası değildi. Hacı Musa Bey, İstanbul’da mahkemeye çıkarıldığında, bazı şikâyetçiler seleften kaynaklı suçlamalarda bulunacaklardı. Musa Bey ise, selefin “adet-i belde”, yani yöreye özgü bir ekonomik kredi uygulaması olduğunu belirterek, aslında söz konusu şikâyetçilere yardımcı olduğunu savunacaktı. Musa Bey, sadece Ermenilere değil, yerel yetkililere de borç veriyordu. İddiaya göre dönemin Muş mutasarrıfına 800 ile 1.000 lira arası borç para vermişti.⁴¹⁹ Kısacası bu ekonomik döngü içerisinde selef-dar bey, gasp edilen Hristiyan mallarının dolaylı olarak devlete aktarılması sürecinde önemli bir aracı kurum konumundaydı. Onun için gasp edilen Hristiyan mallarını yerel otoritelerle bir şekilde paylaşabilen Musa Bey gibi selefdar beyler, özellikle korunuyorlardı. Talan mallarını yerel otoritelerle paylaşmayan beyler ise muhakkak adli tahkikatlara ve askerî operasyonlara maruz kalıyorlardı ve nihayetinde onlar da yüklü miktarda bir meblağ ödeyerek bu kısıkaçtan kurtulabiliyorlardı. Örneğin Bişarê Çeto’nun yerel otoriteyle kurmuş olduğu ilişki, bu bağlama son derece uyuyordu. Hem Müslüman hem de gayrimüslimlerin mal ve mülklerini talan eden Bişar, hasılatı Bitlis valisiyle paylaşmayınca takibata uğradı. Bişar, 1908’de merkez otoriteye göndermiş olduğu mektupta kendisini ölümle tehdit eden dönemin Bitlis Valisi Ferit Paşa’ya 300 lira ödemek zorunda kaldığını itiraf ediyordu.⁴²⁰

Jön Türk Devrimi’ne gelindiğinde, özellikle Muş Ovası’ndaki Ermeni yerleşim birimlerine dair tablo, vilayetteki ekonomik sömürünün boyutlarını gözler önüne seriyordu. *Pro-Armenia*, istatikleri bir tablo şeklinde veriyordu.⁴²¹

419 Şaşmaz, *Kürt Musa Olayı* (1883-1890), s. 52, 306.

420 BOA.DH.MKT.2699/38 (22.9.1326/ 4 Aralık 1908).

421 *Pro-Armenia*, no. 184, 20 Haziran 1908, s. 1152.

Köy	Yıllar arası değişim	Ev	Koşumluk, saban	Aşar vergisi
Mokounk	1903 1907	60 35	14 2	3.000 8.500
Amikom	1903 1907	90 59	23 7	8.000 20.000
Arintehvank	1903 1907	83 30	40 3	11.000 16.000
Arintch	1903 1907	120 73	27 3	10.800 14.500
Arkavank	1903 1907	60 21	60 7	15.000 18.000
Arpindj	1900 1907	120 72	40 8	
Oghounk	1900 1907	90 60	30 10	
Hounan	1900 1907	97 60	45 7	
Zronk	1900 1907	160 160	100 40	
Kertakom	1900 1907	100 60	60 10	
Termerd	1900 1907	60 25	60 12	
Arnist	1900 1907	70 25	35 12	
Artonk	1900 1907	100 70	60 15	
Moushaghshen	1900 1907	80 60	60 10	

Bu tablonun en belirgin verisi, nüfus ve ekonomik kazancın azalmasına karşılık devlete ödenmesi gereken verginin her geçen gün daha da artmasıydı. Bu da kitlesel göçlerin yaşanmasını teşvik eden güçlü bir neden ve motivasyon kaynağı idi. Öyle ki açlığın pençesindeki binlerce Ermeni İstanbul, Halep ve Rumeli gibi muhitlere göçtü. Topraklarını terk eden Ermenilerden bazıları ise Amerika ve Rusya'ya gittiler. Bu ülkelerde sırf Bitlis Vilayeti'nden gelenlerden meskûn mahalleler oluş-

tu.⁴²² Ama artlarında bıraktıkları yurtları boş kalmayacaktı. Zira Ermenilerin bölgeden ayrılmasıyla beraber Kafkasya'dan getirilen Çerkesler, boşalan Ermeni muhitlerine yerleştirildiler. Daha sonra Muş mebusu olacak Keğam Garabedyan, merkezî hükümete gönderdiği raporda, hangi Ermeni köyüne kaç Çerkes ailenin ne suretle yerleştirildiğini istatistiki bilgiler vererek açıklıyordu.⁴²³ Yine Jön Türk Devrimi'yle beraber geri dönüşler yaşandı. Ancak her geri dönüş, yeni bir arazi meselesi anlamına geliyordu. Jön Türk rejimi ise, kendi iktidarı döneminde bu meseleyi bir türlü çözemedi. Biraz da EDF'nin politik baskısından ötürü yerleştikleri yerlerden çıkarılan bazı Çerkesler ise, 1915'ten sonra tekrar çıkarıldıkları yerlere geri yerleşeceklerdi.

Sonuç olarak şeyh-misyoner-vali üçgeninde dönüşüme uğrayan Bitlis'te hiçbir şey eskisi gibi olamadı. Misyoner Hristiyanlığı, Şeyh ise Kürt Sünniliğini dönüştürmeye çalışırken, valinin amacı her iki aktörün de tasfiyesi ve devlet erkinin güçlü bir mekanizmaya kavuşturulmasıydı. Akabinde, her ikisinin aynı anda tasfiyesinin mümkün olamayacağını anlayan devlet erki, öbürüne karşı Sünni Kürt cenahını kullanma politikasına yöneldi ki Hamidiye Alayları'nın kuruluşu bu süreçle doğrudan alakalıydı. Hamidiyeli aşiretlerin, Halidilikten kaynaklı var olan dinî şiddet atmosferine reel-politik bir yön katması, Kürdistan'ın minyatörü olan Bitlis Vilayeti'nde yapıtaşlarını yerinden oynattı. Ekonomik sömürü, ihtida ve göçertme vilayeteki demografik yapıyı sarstı. Kürt-Ermeni çatışmasının üssü haline gelen Bitlis vilayeti, Osmanlı cenahının "yeni bir çağ" olarak nitelendirdiği 1908 Jön Türk Devrimi'ne kitlesel kıtlık ve açlığın neden olduğu korkunç bir sefalet eşliğinde girdi.

422 Robert Tatoyan, "Muş, Sason, Bitlis: Göçmenlik, Sürgün, Vatana Dönüş", çev. Tomas Terziyan. <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/sason/yerlesim-birimi/nuefus-hareketleri.html> (erişim 15 Şubat 2018).

423 BOA.DH.MKT.2851/31 (2.4.1325 /15 Haziran 1909).

İKİNCİ BÖLÜM

Devrim

Devrimin arifesi: Linç, işgal ve tasfiye

Bugüne kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne (İTC) atfedilen 1907 Bitlis Ayaklanması, Jön Türk Devrimi'ne giden yolda İTC politikasına güdümlü bir isyan ya da tamamen 1907 kışında yaşanan şiddetli depremle bağlantılı bir huzursuzluk olarak işlendi.¹ Bu yaklaşımlar; yerelin ilişki ağı, yapısı ve asabiyesine yoğunlaşamadığı için, bu halk ayaklanmasına dışsal bir bakış açısıyla ilintiliydi. Abdülhamid rejiminin baskı ve ekonomik sömürüsüne karşı derin bir hoşnutsuzluk olsa da gerçekte İTC

1 “Halk, şehirdeki devrimci liderlerin önderliğinde Vali Ferit Paşa'ya karşı bir gösteri yaparak Vali'yi, şehrin Ermeni ve Müslüman halkı arasında ayrılık yaratarak mutlakiyetçilik aleyhtarı devrimci hareketi bölmeye çalışmakla suçladı. Hükümet Konağı önünde gösteri yapan beş bine yakın Müslüman Vali'yi istifaya çağırdı.” Bkz. Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 76; “Bu isyan, Makedonya bölgesinde olduğu gibi milliyetçi nitelikte olmadığı gibi, aksine Müslim/gayrı müslim halkın beraber desteklediği bir isyan görünümündedir. İsyançıların dinî bir söyleme sahip olması da dikkat çeken diğer bir husustur. Doğal afet (deprem) olgusu isyanın çıkışında büyük bir etkiye sahiptir.” Bkz. Tekdal, “1907 Bitlis Depremi ve İsyanında Bir Vali: Ferit Paşa”, s. 95.

bu zaman diliminde Bitlis'te bir tabana sahip değildi. Subaylar nezdinde sınırlı temsiliyet ihtimal dahilinde olsa da bu temsiliyet güçlü bir kliğe işaret etmiyordu. Yine olayı deprem olgusu üzerinden okumak da eksik bir yaklaşımdır. Elbette deprem var olan sorunları perçinlemişti, ancak tek başına ayaklanmanın güçlü bir nedeni değildi. Yani söz konusu olan şey, ne ITC tarafından organize edilen planlı bir halk hareketi ne Jön Türk Devrimi'nin hazırlık merhalesi ne de tek başına yakın zamana kadar onlarca afet olayını yaşamış ahalinin “deprem tepkisi”ydi.² Bu halk ayaklanması, emirliğin tasfiyesinden beri biriken sosyal ve ekonomik sorunların patlama merhalesiydi.³ Otorite boşluğunu dolduran Halidî şeyhlerin yerel Osmanlı bürokrasisine karşı verdiği ilk ciddi mücadeleydi.

Dönemin devlet yazışmalarından anladığımız kadarıyla 1903'te meydana gelen deprem, bölgeyi yerle bir etmişti. Gönderilen yardım malzemelerinin meçhul kişilerce çalınmasının hemen ardından Vali Hüsnü Paşa şaibeli bir şekilde ölmüş,⁴

2 Sadece 38 yıl içinde 1869, 1881, 1900 ve 1903'te olmak üzere, Bitlis'te, kayıtlara geçen dört büyük deprem yaşanmıştı. Bkz. “Tarihsel Depremler”, AFAD, 27 Eylül 2018. <https://deprem.afad.gov.tr/tarihseldepremler>

3 Van'daki İngiltere Konsolos Vekili Kaptan Bertram Dickson da olayın bu boyutuna dikkat çekiyordu: “Bu bölgedeki Kürtlerin devlete karşı hisleri olumsuz... Bölgedeki devlet otoritelerine uzak oldukları gibi hiçbir devlet şeklini kabul etmiyorlar. Yine de duyularımıza göre bu ayaklanma tamamen valinin kişiliği ve Hristiyan veyahut reaya Kürtler fark etmeksizin, insanların çektikleri acılara kayıtsız kalmasıyla alakalı. Zira Ermenilere yapılan zulüm daha çok konuşulsa da bu bölgede devletin ve zengin-güçlü aşiret Kürtlerinin elinde acı çeken birçok da reaya Kürt de var.” Kaptan B. Dickson'dan, Kraliyet Büyükelçisi Sir O'Connor'a, 6 Temmuz 1907, Bitlis, (FO 195/2250). *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), ed. A.L.P. Burdett, Cambridge Archive Editions-Cambridge University Press, Cambridge, 2015, s. 241.

4 “Vefatından yaklaşık bir ay sonra Bitlis'ten muhbir Şükrü tarafından Dâhiliye Nezareti'ne bir varaka ile Hüsnü Bey'in, belediye tabibi Habib Ressam tarafından kendisine verilen zararlı ilaçlarla zehirlenerek öldürüldüğü iddia edilmiştir. Sebep olarak da tabibin kardeşi İlyas Ressam'ın Ermeniler hesabına çalıştığını ve Bitlis'te kısa bir süre önce meydana gelen deprem için gönderilen malzemeleri Evrak Müdürü Osman Efendi ile birlikte çaldıklarını, durumun vali tarafından bilinmemesi için de zehirlendiği ifade edilmiştir.” BOA.Y.PRK. A. 13/17 24 L 1321/ 13 Ocak 1904); BOA. DH. MKT. 829/82 (27 Z 1321 /14 Şubat 1904). Bkz. Tekdal, “1907 Bitlis Depremi ve İsyanında Bir Vali: Ferit Paşa”, s. 97.

yerine Ferit Paşa tayin edilmişti. Ferit Paşa, Bitlis'e giderken, Ermenek Zeki isimli bir başkomiseri de kendisiyle birlikte götürmüştü. İddiaya göre ise, gelir gelmez ikili bazı yolsuzluklara karışmıştı.⁵ İlk Belediye Başkanı İbrahim Ethem Efendi'yi görevden alıp Mamuretülaziz'e sürmüşler⁶ ve rüşvet ağını vilayette olağan bir hale getirmişlerdi. Ermenilere dönük şiddet, Hamidiye Alayları'na isnat edilen soygunlar ve Hristiyan göçü alıp başını gitmişti.⁷ Asayiş sorunu öyle bir hal almıştı ki, bazen Bitlis şehir merkezi dışına çıkabilmek bile cesaret isteyen bir eyleme dönüşmüştü. Vilayet yollarının yapılması, yolcuların güvenliği ve kıtlıktan dolayı açlıkla cebelleşen ahali için kendisinden defalarca ödenek istenmişse de bütçe yetersizliğini gerekçe gösteren vali, halkın bu tarz taleplerini reddetmişti.⁸ Ama yol yapımı ve yol güvenliğini sağlamak amacıyla kol-

- 5 "Ferit Paşa'ya karşı olan ayaklanma hususunda ise görülen o ki Ferit Paşa'nın kötü yönetimi Hristiyanlar ve Müslümanlar tarafından iyi karşılanmamış. Amaçlarından biri para toplamak olmuş ancak bunu yapma şekli ahlaka aykırıydı ve çoğu zaman da insanları zor duruma soktu." Bertham Dickson, Bitlis, 22 Temmuz 1907. Bkz. *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism* 1831-1979, cilt 4 (1900-1914), s. 237.
- 6 "Bitlis esbak valisi Ferid Paşa'dan gördüğü zulümden dolayı Bitlis Belediyesi sabık reisi İbrahim Edhem Efendi mahkeme talebinde bulunuyor." BOA. ŞD.1894/10 (8.11.1326/ 2 Aralık 1908).
- 7 "Ermenilerin Bitlis'te bazı aşiretlerden şikâyetle tabiyet değiştirmek için yaptıkları müracaat sebebiyle Sadrazam'ın Bitlis Valisi'ni mesul tutması üzerine, Bitlis Valisi Ferid Bey'in, meselenin Ermenilerin fesat emellerini gizlemelerinden kaynaklandığını bildirmiştir." Bkz BOA.Y.PRK.UM.79/97 (22.3.1325/ 5 Mayıs 1907). Ayrıca *Pro-Armenia*, Ferit Paşa'nın yakıp yıktığı Ermeni ve Kürt köylerini kolaylıkla, Yıldız Sarayı'na çektiği telgraflarla Antranik'in emrindeki Ermeni direnişçiler yapmış gibi gösterebiliyordu. Bkz. "à Moush et Sassoun", *Pro-Armenia*, no. 84, 1 Mayıs 1904, s. 486; "Mamuretülaziz, Diyarbekir, Bitlis vilayetleri eski Süryani ahalisinden olup memleketlerinden ayrılan dört bin kadar kişiden bir kısmının İstanbul'da Beyoğlu'nda eski Süryani Kilisesi yanına iskân edildikleri, bir kısmının memleketlerine döndükleri, bir kısmının ise Marsilya'ya kadar gittikleri, yol masrafları karşılayamamaları sebebiyle orada kaldıklarından, devlet tarafından kendilerine para yardımı yapılmasını talep ettiklerinden gereğinin yapılması." Bkz. BOA.DH.MKT.2680/81 (18.11.1326/ 12 Aralık 1908).
- 8 "Bitlis'teki tercümanın 22 Haziran 1907 tarihli gönderisinde anlattığına göre "Şeyh Divanı" tarafından organize edilen Ferit Paşa'ya yönelik isyan esnasında Telgraf Ofisi ele geçirilir. Saraydan valinin görevden alınması talep edilir. (...) Ayrıca saraydan da valiye şifreli telgraflar gelir. Bunlar hemen yırtılır. Kaptan B. Dickson'dan, Kraliyet Büyükelçisi Sir O'Conor'a, 6 Temmuz 1907,

luk kuvvetlerinin görevlendirmesinden daha pahalı olan telgraf sistemini Sason, Talori ve Kulp dağlarındaki en ücra askerî üslere kadar götürebilmişti. Bu da onun tamamen Ermeni devrimciler ve Kürt aşiretlerine yönelik güvenlik kaygılarına sahip, askerî nizamı öne çıkaran bir yönetici olduğunu gösteriyordu.⁹

İddiaya göre kırklı yaşlarda olan vali o güne kadar İstanbul'da yaşamış, hayatında ilk defa taşraya çıkmıştı ve valilik görevinde tecrübesizdi. 1907'nin Mart ayında Bitlis şiddetli bir depremle tekrar sarsılmıştı. Raporlara göre kentteki 4.000 evden 3.000 kadarı yerle bir olmuştu.¹⁰ Konağını kaybeden vali de şehrin Gökmeydan denilen muhitinde inşa ettiği barakada görevini ifa ederken, 22 Haziran sabahı Küfrevî şeyhi Abdülbaki ve diğer şeyhlerin öncülük ettiği kalabalık bir grubun protestosuyla karşılaşmıştı. Aslında bu ilk protesto değildi. Mayıs ayında büyük bir kalabalık vali konutunun önünde toplanıp para değerinin düşürülmesini protesto etmişti. O gün çarşı pazar kapanmış, hatta Ermeniler, "yine katliam olacak" diye evlerine çekilmişlerdi. Ancak Müslüman göstericiler Ermenileri de ikna edip daha sonra protestoya katmışlardı.¹¹ Vali o zaman kalabalığı da-

Bitlis, (FO 195/2250)", *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 240.

- 9 "Sason ve Talori dağlarındaki kışla ve kalelerle Kulb ve Tefenni merkezlerine telgraf hattı için gerekli tel, izolatör ve levazımatın tedariki ve icab eden mahallere sevk edilmeye devam ediliyor... Bir an önce Bitlis-Muş muhitiinin telgraf hatlarıyla donatılmasına başlanmıştır." BOA.BEO.3159/236866 (9.4.1325/9 Nisan 1907); "Sason'da yaklaşık 8.000 Ermeni evsiz durumda. Ne üzerlerinde elbise ne de ayaklarında ayakkabı var. Vali yardımlara el koydu, her gün birçoğu açlıktan ölüyor. Geri kalanı hep polisin gözetimi altındadır. Sasonluların şehre inmelerine izin verilmiyor. Bir köyden diğer bir köye gitmeleri bile kumandanın verdiği izin kâğıtlarıyla mümkün olabiliyor. (...) Bitlis Valisi Ferid Bey, Muş'a geldi, oradan da Sason'a çıktı. Sason'un beş noktasında konuşlu olan askeri birlik kışlaları (Gêli, Sêmal, Dapig, Talori ve Ichkhentzor) büyük bir ciddiyetle tahkim etmeye başladı ve iki birlik daha gönderilmesini istedi." "La Situation au Sassoun", *Pro-Armenia*, no. 99, 1 Aralık 1904, s. 621.
- 10 Tekdal, "1907 Bitlis Depremi ve İsyanında Bir Vali: Ferit Paşa", s. 99.
- 11 "Bitlis'teki tüm Türkler ve Kürtler çarşamba günü çarşı ve dükkanları kapatarak (bazı Ermenileri de aynı şeyi yapmaya ikna ettiler) ve vali konutunun önünde aşınmış madenî paraların ayarının düşürülmesine karşı bir miting yapma kararı aldılar. Sabah tüm dükkanlar kapanmıştı ve birkaç saatliğine bir isyanın korkusu salınmıştı. Fakat Ferit Paşa bazı elebaşlarını dükkanlarını açmaya ikna edebilecek kadar zeki idi. Onlar açınca diğerleri de arka-

ğitmayı başarmıştı. Ama bu defa başaramayacaktı, zira kentin yanı sıra çevre köy ve kasabalardan da binlerce kişi o gün şehre akmıştı. İddiaya göre göstericilerin sayısı Ermeni ve Kürtlerden müteşekkil kadınlı erkekli 10.000 kişi kadardı. Bitlis kumandanı Celal Paşa, her ne kadar kalabalığı sakinleştirmeye çalışsa da başaramadı. Celal Paşa'nın aktardığına göre, eli sopalı binlerce kadın ve erkek Ferit Paşa'nın barakasına zorla girmeye çalışmıştı. Ortalıkta hiçbir polis ve askerin olmaması da durumu son derece manidar kılmıştı. Barakadan çıkmayı başarıp garnizona doğru kaçmaya çalışan vali ve yakın adamı polis komiseri Ermenek Zeki, yolda göstericiler tarafından tekrar kısıtırılıp linç edilmişlerdi.¹² Ermenek Zeki sopa darbeleriyle öldürülmüş, bu esnada vali belinden çektiği revolver ile bir göstericiyi öldürdükten sonra kanlar içinde garnizona sığınabilmişti.¹³ Kalabalığı yönlendiren şeyhler daha sonra telgrafhaneyi işgal etmiş, hiçbir telgraf alışverişine izin vermemişlerdi. Valiye gönderilen şifreli birkaç telgrafı da derhal yok etmişlerdi. Bu arada İstanbul'a, merkezî hükümete taleplerini içeren telgraflar çekmeye başlamışlardı. Ermeniler de bu arada boş durmamış, "Valinin adamı" olarak gördükleri murahhasanın evinin önünde toplanmıştı. Murahhasa birkaç Ermeni eşrafı Celal Paşa'ya teslim etmiş, paşa onları da valinin yanına, garnizona götürmüştü.¹⁴

İsyân sonrası kent merkezindeki memurlar, zabıtlar ve polisler evlerine çekilmiş, bu arada içeride şeyhler, dışarıda ise binlerce kişiden oluşan kadınlı erkekli halk telgrafhanede İstanbul'dan gelecek cevabı beklemeye başlamıştı. Zira valinin derhal görevden alınmasını içeren telgrafı direkt Yıldız Sarayı'na, Abdülhamid'e göndermişlerdi.¹⁵ Lakin bekledikleri cevap bir

larından dükkânlarını açmaya başladılar." Bitlis Viskonsülü Dragoman'dan A.s. Shipley, Erzurum Kraliyet Büyükelçiliği'ne, 11 Mayıs 1907, Bitlis, (FO 195/2250). *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4, (1900-1914), s. 234-235.

12 *Pro-Armenia*, no. 161, 5 Temmuz 1907, s. 1117.

13 BOA.Y.MTV.299/134 (14.4.1323/ 27 Haziran 1907).

14 A.g.y.

15 "Üç senedir valimiz olan Ferit Paşa bize zulmedip memleketimizi tahrip ederek eşkıyayı kollamaktadır. Öyle ki nüfus dairesi göç edenlere pasaport yetiştir-

türlü gelmedi. Şeyhlerin talebine cevap gelmeyince bu defa da Belediye Reisi Şaban Efendi, İstanbul'a, Celal Paşa da Erzin-can'a Dördüncü Ordu Kumandanı Müşir Zeki Paşa'ya telgraf gönderdi.¹⁶ Olaya son derece temkinli yaklaşan Zeki Paşa, gösterinin ve göstericilerin niteliğini anlamak maksadıyla, şeyhlerin gözetiminde telgrafhanede bekleyen Celal Paşa'ya "Göstericiler ayak takımından mı? Yoksa içlerinde ulama, şeyh ve eşraf var mıdır?" diye soruyor ve ardından zehir zemberek sözler sarf ediyordu:

Bunların validen şikâyetleri yeni midir? Değilse neden bugüne kadar bize bildirmediniz? Bunların dağılması için nasihat yapılmış mıdır? Şayet Vali Bey haberleşmeden menedilmişse, şahsınız Vali Bey'in bizimle iletişime geçmesini sağlayacağına, neden ahalinin isteklerine aracılık edip telgraf gönderiyorsunuz? Bu nasıl bir zorunluluğun sonucudur? Lütfen Vali Bey ile birlikte ahaliyi sakinleştirip dağıtınız. Cevabınızı makine başında beklemekteyim.¹⁷

Ayaklanma devam ederken, Müşir Zeki Paşa merkezî otoriteyle koordineli olarak Erzurum, Van gibi çevre vilayetlerden asker toplayıp, olaya müdahale etmeyi kararlaştırdı. Bu esnada Celal Paşa bir telgraf daha gönderdi. Paşa, askerî müdahalenin

tiremiyor. Zahiye ihtiyacımız var. Zaten deprem bizi perişan etti. İçeride valinin dışarıda da eşkıyanın zulmünden dolayı aç kaldık. Yol yapma bahanesiyle evlerimizi yıktı. Buradan gönderilmesini, böylece buradaki ahalinin heyecanının yatıştırılmasını rica eder, siz yüce padişahın inayet ve merhametine sığınırız. Şeyhlerden İbrahim, Seyyid İbrahim, Başkâtîp Şemsi, Şeyh Şemseddin, Şeyh Mehmed, Şeyh Abdülbaki (Küfrevî), Müftüzade Nasrullah, Şeyh Mehmed Derviş, Şeyh Ahmed, Şeyh Mehmed, Şeyh Abdülbaki, Şeyh İbrahim, Şeyh Muhiddin ve ikiyüz otuz arkadaşları." BOA.Y.A.HUS.512/46 (9.4.1323/ 22 Haziran 1907).

- 16 "Halkın öfkesi ve heyecanı arttı, talepleri haklıdır, şayet vali buradan gönderilmezse buralarda bir ihtilal çıkacak. Belediye Reisi Şaban ve azalar Nasrullah ve Şemseddin." BOA.Y.A.HUS.512/46 (9.4.1323/ 22 Haziran 1907). Celal Paşa'nın, Müşir Zeki Paşa'ya telgraf çekmesi, Zeki Paşa'nın Hamidiye Alayları bağlamında bölge için en az İstanbul kadar mühim ve etkili olduğu izlenimini vermektedir. Nitekim Celal Paşa gönderdiği telgrafta, "Ermeni ahali bile kendi temsilcilerini kapı dışarı ettiler" demektedir. BOA.Y.MTV.299/93 (10.4.1323/ 23 Haziran 1907).

- 17 BOA. Y.MTV. 299/105 (9.4.1323 / 22 Haziran 1907).

işleri tamamen sarpa sardıracağını savunuyordu. Bu durumda şehirdeki şeyhlerin çevre aşiretlerden silahlı güç temin edeceğini, bunun da istenmeyen büyük ölçekli bir isyan hareketini tetikleyeceğini belirtiyordu.¹⁸ Zeki Paşa ile Celal Paşa'nın karşılıklı restleşmeleri sürerken askerî birliklerin Bitlis'e yaklaştığını duyan şeyh grubu –Bitlis'teki İngiliz Konsolos [belgede aynen böyle] Kaptan Bertram Dickson bu oluşumu “Şeyhler Divanı” olarak tanımlıyordu–, Seyyid Ali'den yardım istedi. Dickson'a göre Hizanlı Seyyid Ali atlı birlikleriyle şehre gelip beklemeye başlamıştı. Vilayetin diğer muhitlerindeki aşiret reisleri de şeyhlere haber gönderip, gerek görüldüğü takdirde kente gelip yardım edebileceklerini söylüyorlardı.¹⁹ Celal Paşa, Müşir Zeki Paşa'yı müdahale fikrinden tamamen caydırmak için bir kez daha müşirin Ermeni fobisini tetikleyerek “Allah korusun, Ermeni fesadesi şu son günlerde iyice azmış, fırsattan istifade ederek bir galeyan çıkarabilir ve bu da en fazla Erzurum, Van ve Muş'u etkiler,” diye yazıyordu.²⁰ Nitekim Zeki Paşa'nın fikri değişmiş olmalıydı ki Erzurum, Van ve Muş'tan yola çıkan askerî birlikler, halkla çatışmaya girmemek için Başhan denilen mevkide beklemeye alındı. Durumun vahametini birkaç gün sonra anlayan merkezî otorite, şeyhlerin taleplerini kabul etmek zorunda kaldı. Ferit Paşa'yı görevden alıp yerine bölge-

18 “Bir tabur askerın Bitlis'e hareket etmiş olduğu ahali arasında duyulmuştur. Eger bu kuvvet gelirse bu civardaki Kürt aşiretlerinin ahaliye yardım etmek veya kenti yağmalamak üzere Bitlis'te toplanmak üzere oldukları, askeri merkeze, yanıma gelen şeyh, ulema ve eşraf tarafından bildirildi. Şimdilik sorunun çok büyük olduğunu söyleyebilir, acilen tedbir alınmasını rica ederim. Makina başında cevabınızı beklemekteyim. Bitlis'e asker gönderilmesi, başkaldıran ahalinin dinmesi için zerre kadar etkide bulunmayacağı için, asker gönderme fikrinin padişahın arzusu olamayacağını düşünmekteyim. Bitlis Kumandanı Mirliya Celal Paşa.” BOA.Y.MTV.299/105.1/2 (12.4.1323/ 25 Haziran 1907).

19 “Hizanlı Şeyh Seyyid Ali silahlı adamlarıyla bu arada Şeyh Divanı'na yardım için Bitlis'e geldi ve bölgedeki diğer birçok güçlü Kürt reisi de şeyhlere iyi niyetlerini gösteren mektuplar gönderdiler ve eğer ihtiyaç varsa yardım etme önerisinde bulundular. Siirt ve diğer yerlerdeki halktan da iyi niyet ve destek içeren telgraflar geldi. Kaptan B. Dickson'dan Kraliyet Büyükelçisi Sir O'Connor'a, 6 Temmuz 1907, Bitlis, (FO 195/2250)”, *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 240-241.

20 BOA.Y.MTV.299/119 (14.4.1323 / 27 Haziran 1907).

yi iyi tanıyan Trabzon Valisi Arnavut Tahir Paşa'yı gönderdi. B. Dickson bunu ayaklanan Kürtlere karşı "sarayın boyun eğmesi" olarak görüyordu.²¹

Ferit Paşa'nın görevden alınmasından sonra, 7 Temmuz'da Tahir Paşa'nın gelmesiyle beraber kentte olaylar yatıştı, insanlar evlerine çekildi. Ancak şeyhlerin tedirginliği devam etti, son bir kez daha toplanıp, tutuklanma veyahut hapsedilme ihtimaline karşı birbirlerine söz verip, "ittifak" yemini ettiler. Tahir Paşa'nın kentte toplanan askerî birlikleri geri göndermesi de şeyhlerin tedirginliğinin geçmesini sağlayamadı. Bu sefer şeyhler ve eşraf, Ferit Paşa'ya verdikleri paraların peşine düştüler.²² Şikâyetçiler çoğaldıkça vilayetin muhtelif yerlerinden sürpriz isimler de peyda olmaya başladı ve eski defterler tekrar açıldı. Öyle ki Seyyid Ali ve Bişarê Çeto gibi isimler de sürece dahil olup paşadan şikâyetçi oldular. Dickson'un aktardığına göre Seyyid Ali, daha önceki faaliyetlerinden ötürü yargılanmamak için valiye 800 sterlin değerinde Osmanlı lirası rüşvet vermişti. Bişarê Çeto da askerî operasyon ve takiplerden kurtulmak için 700 sterlin değerinde bir meblağı valinin adamlarına tak-

21 "Saraydan şeyh divanına vali ile barışmalarını öğütleyen ve Bitlis'e gönderilen birliklerle tehdit eden bir haber geldi. Şeyhler bu birliklere karşı hazır olduklarını ve emirleri altında 15.000 kadar silahlı Kürt bulundurdıklarını telgrafla İstanbul'a bildirdiler. (...) Ayın 25'inde saraydan Vali'nin görevden alımı için emir geldi. Her şeye rağmen 22-25 Haziran aralığında, Bitlis'teki isyanın Kürtlerin yaşadığı bütün alanlara yayılıp genel bir ayaklanmaya dönüşmesi için tüm olanaklar vardı. Neyse ki Saray boyun eğdi ve bölgeyi kaplayan bu kara bulutlar hemen dağıldı. Şimdi ise gökyüzü masmavi." Kaptan B. Dickson'dan Kraliyet Büyükelçisi Sir O'Connor'a, 6 Temmuz 1907, Bitlis, (FO 195/2250), *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 240.

22 Bitlis'in etkili eşrafından Kattzade İzzet, Bitlis valisine sunduğu müşterek dilekçede, Ferit Paşa'nın hangi şeyhi ne kadar maddi zarara uğrattığını teker teker yazıyordu. Şeyh Abdülbaki Küfrevî ve Seyid İbrahim, listenin başında geliyorlardı. Öyle ki Ferit Paşa'ya dair şikâyetler ve davalar yıllarca sürdü: "Seksen beş bin kuruş zarar ve ziyanının eski Vali Ferit Paşa'dan geri alınmasına dair Bitlisli Kattzade İzzet Efendi tarafından verilen arzuhal takdim edilmiştir. Bitlis Vali vekili." BOA.DH.MKT.2790/69 (17.12.1324/ 30 Mayıs 1909). *Pro-Armenia* ise Ferit Paşa'nın bu paraları şehre bir saat kulesi inşa bahanesiyle topladığını belirtiyordu. İddiaya göre vali 200 Türk lirasına mal olacak olan bu yapı için şehirdeki her eşraftan 2 ile 20 lira arasında bir ücret talep etmişti. *Pro-Armenia*, no. 154, 20 Mart 1907, s. 1063.

dim etmek zorunda kalmıştı. Her ikisi de isyandan sonra paralarını geri istiyorlardı.²³

Bitlis'teki halk isyanı birkaç ay içinde vilayet genelinde domino etkisi yarattı. 1908'in Mayıs ayında Genç sancağında hükümet konağının önüne toplanan Müslüman ahali şiddet ve yolsuzluklarını neden göstererek Mutasarrıf Hüsamettin Bey'den şehri derhal terk etmesini istedi. Mutasarrıf, vilayet merkezinden gelen mektupçuyu beklemeden apar topar şehri terk etti. Bitlis'in yanı başındaki Huyut'ta ise daha vahim gelişmeler yaşandı. Ağır koyun vergilerini öne süren aşiretlerin kovduğu nahiye müdürüyle jandarma kumandanı Çerkes Ali Bey, bir gece apar topar Bitlis merkeze gelmişlerdi.²⁴ Birkaç gün sonra Bitlis valisi, şeyh ve mollalardan müteşekkil bir heyeti Huyut'a göndererek, müdürün tekrar görevine dönmesi için aşiretleri ikna etmelerini sağladı. Şeyhler ancak dört günden sonra Huyut ahalisini ikna etmeyi başarmışlardı.²⁵ Genç ve Huyut'a oranla vilayetin diğer bölgelerinde durum daha sakindi, ancak halk kıtlık ve ardı arkası kesilmeyen soygunlardan dolayı tamamen açlığa mahkûm olmuştu. Konsolos yardımcısı Safrastian, vilayet merkezine uğrayan genç Arnavut bir subayı kaynak göstererek, Muş Ovası'ndaki köylerin neredeyse tamamen boşaldığını, insanların kırlardaki bitkileri toplayarak beslenebildiklerini yazıyordu. Konsolos yardımcısı, vilayetin muhtelif yerlerin-

-
- 23 "Bitlis'teki Yasin Gebol Ağa, Yusuf ve Hizan Şeyhi gibi Kürt reisleri valiye para vererek kanundan korunuyorlardı ve tutuklanmıyorlardı. Bitlis'e birkaç saat içinde 3.000 silahlı adam toplayabilecek olan Hizan Şeyhi Seyyid Ali'nin Vali'ye kendisini yargıdan koruması için 800 paund verdiği ve isyan zamanında Vali'den parasını geri almak istediğine dair haber yolladığı belirtiliyor. (...) Yigitliklerinden vakıf olacağınız, adamları ve silahlarıyla esir alınan Garzan'ın meşhur eşkıyası Çeto Bişar Ağa, Vali'ye 700 paund ödedi ve ellerinde olmasına rağmen kaçmasına izin verildi." Kaptan B. Dickson'dan Kraliyet Büyükelçisi Sir O'Conor'a, 6 Temmuz 1907, Bitlis, (FO 195/2250) *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 244.
- 24 "Bitlis Kraliyet Viskonsülü A.S. Safrastian'dan, Erzurum Kraliyet Konsolosu A.S. Shipley'ye. 9 Mayıs 1908 (FO 195/2283)", *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 309-311.
- 25 "Bitlis Kraliyet Viskonsülü A.S. Safrastian'dan, Erzurum Kraliyet Konsolosu A.S. Shipley'ye. 16 Mayıs 1908 (FO 195/2283)", *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 312.

den kitleler halinde göç eden aç ve perişan haldeki Ermenileri her gün kendi gözleriyle gördüğünü de ekliyordu.²⁶ Garzan muhitinde ise soygunlardan dolayı tahıl trafiği neredeyse durma noktasına gelmişti. Atmanakan aşireti, Bitlis Vilayeti'ndeki kıtlık için Diyarbekir Vilayeti'nden tahıl getiren kervanları soymuştu ve bu vaka tek başına, vilayet genelinde tahıl fiyatlarının birkaç kat artmasına sebep olmuştu.²⁷

Dolayısıyla bu ayaklanma hareketi, şeyhlerin vilayette asıl aktörler olduğunu bir kez daha göstermişti. Vilayette onlarla uzlaşmayan yöneticilere hayat hakkı dahi tanımayacaklarını Vali Ferit Paşa ve Komiser Ermenek Zeki'yi linç ettirerek göstermişlerdi. Validen sadece uzlaşma eksenli bir ilişki değil, kendi yaşam tarzlarına yakın bir hayat sürmesini bile talep etmişlerdi. Örneğin, onlara göre valinin onları fessiz ve uygunsuz kıyafetlerle karşılaşması, alkol tüketmesi ve yağmur duasına çıkmaması, o geldikten sonra vilayette tırmanışa geçen evlilik dışı ve erkekler arası cinsel ilişki, valinin görevden alınmasına gerekçe oluşturuyordu.²⁸ Şeyhler ayaklanma sürecini profesyonel bir şekilde yönetmişlerdi, genel adaletsizlik ve hoşnutsuzluğu dile getirebilmişlerdi. Halkın dilinden iletilen bu taleplere göre açlık, işsizlik, rüşvet, tütün ve vergi gelirinin bir kısmını zimmete geçirme ve yollar yapılırken "fakir-fukaranın evlerinin yıktırılması", isyanın sebepleriydi.²⁹ Lakin sonraki süreçte, onların nezdin-

26 A.g.e.

27 "Bitlis Kraliyet Viskonsülü A.S. Safrastian'dan, Erzurum Kraliyet Konsolosu A.S. Shipley'ye. 9 Mayıs 1908 (FO 195/2283)", *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 309-311.

28 BOA.Y.MTV.299/134 (14.4.1323 / 27 Haziran 1907). "Yaptığı binlerce facia şöyle dursun Kürdistan'da en müthiş havadis olan zina ve livatanın olması sebebiyle çocuklarımızı mektebe, kadınlarımızı hamama göndermemeye mecbur olduk." BOA. Y.PRK. BŞK. 77/33 (14.5.1325 / 25 Haziran 1907).

29 Dickson, yöredeki şeyhlerin kendi içlerinde parçalı ve devamlı çatışan Kürt kitlelerinin üzerindeki olağanüstü etkisini özellikle belirtiyordu: "Hepsi devletten ve genellikle birbirlerinden nefret eder ancak küçümsedikleri Türklerden biraz daha dindardırlar. Bu yüzden şeyhlerine karşı büyük bir saygı beslerler ve şeyhlerinin savunduğu herhangi bir hareket için destek istendiğinde, büyük olasılıkla bu desteği verirler. 50.000 düzensiz, uyumsuz, disiplinsiz ve lidersiz başıbozuk ve aralarında kan davalarının eksik olmadığı bu topluluk, kuşku uyandırır da devlet ve hükümet için hâlâ işleri kötü bir hale so-

de asıl nedenin valinin onlarla uzlaşmaması, para değerini düşürerek onları zarara uğratması ve vergi adı altında onlardan daha fazla para toplaması olduğu anlaşıldı. Ferit Paşa ise bütün bu iddia ve ithamları reddetmişti. 1907 yılı Mart'tan Haziran'a kadar Bitlis kent merkezi ve köylerindeki Müslümanlardan toplanması gereken 259.000 kuruşluk vergiden, sadece 15.000 kuruş ve Hristiyanlardan toplanması gereken 149.000 kuruşluk vergiden ise sadece 4.000 kuruşu toplayabildiğini belirtiyordu. Depremden sonra vergi konusunda son derece toleranslı davrandığını ve isnat edilen iddialara karşı bir kez daha güvenlikçi eylemlerini öne çıkararak, "çarık giyip aylarca halkın güvenliğini sağlamak için eşkıya peşinde koştuğunu", Bitlis halkından bu muameleyi beklemediğini belirtiyordu.³⁰ Bütün bu veriler, bu ayaklanmanın, tek başına Meşrutiyet rejimine dönüş amaçlı yerel bir Jön Türk organizasyonu olamayacağını gösteriyordu. Dickson'un iddiasına göre Erzurum'daki Jön Türk destekli isyancılar Bitlis'teki eşrafa kışkırtıcı mektuplar³¹ göndermişlerse de Jön Türklere sempati duyma ihtimali yüksek olan Celal Paşa'nın halkla çatışmaktan kaçınması, bir anlamda isyancılarla devlet arasında arabulucu rolüne soyunması ve şehirdeki asker ve polislerin ortaklıkta pek gözükmemesi, 1907'de Bitlis'te vuku bulan bu ayaklanmayı Jön Türk menşeli bir hareket yapmıyor.³² Ermeni devrimcilerin etkisine gelinece, 1907'de her ne kadar Sason ve Muş ova-

kabilir. Kaptan B. Dickson'dan Kraliyet Konsolosu Sir O'Conor'a, 6 Temmuz 1907, Bitlis, (FO 195/2250)", *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 242.

30 BOA.Y.PRK. BŞK.77/33 (14.5.1325 / 25 Haziran 1907).

31 "Erzurum'da Ekim ayında gerçekleşen vergi ayaklanmasını yöneten liderlerin Bitlis'teki seçkin Türklere yolladığı tahrik edici mektuplar, bir bilinç oluşturdular ancak bu bilinç, olası bir isyanı tetiklemek için yeterince güçlü ve sistemli bir kuvvet değildi. Bitlis Konsolosluk Viskonsülü Dragoman'dan, Erzurum Kraliyet Konsolosu A.S. Shipley'ye, 11 Mayıs 1907, Bitlis, (FO 195/2250)", *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 234-235.

32 Ayaklanma daha devam ederken, Mirliya Celal Paşa "iktidarsız" davrandığı gerekçesiyle görevden alınıp yerine "muktedir" bir kumandanın tayini istenmişti. Dördüncü Ordu kumandanı Müşir Zeki Paşa, seraskerliğe gönderdiği bu yazıda özellikle "sadakat" vurgusu yapıyordu. Ona göre, Celal Paşa, Abdülhamid rejimine sadık değildi. BOA. Y.MTV.299/82 (9.4.1323/ 22 Haziran 1907).

sı gibi vilayetin muhtelif bölgelerinde etkin iseler de Bitlis kent merkezindeki Halidî şeyhleri ve onlara tabi eşraf takımını valiye karşı bir ayaklanmaya sevk edebilecek kadar geniş yasal ağlara ve Sünni halkla diyalog kurabilecek imkânlara sahip değildiler. Kaldı ki rahatlıkla etkileyebilecekleri şehirdeki Ermeni ahali bile ayaklanmayı başlatan değil, bir anlamda Müslümanların dayatmasıyla, ayaklanmaya sonradan eklemelenen unsur olarak addediliyordu ve bu durum yazışmalara da yansımıştı. Ermenilerin kendi temsilcileri ve birkaç eşraflarını darp ederek şeyhlere teslim etmeleri, onları valinin adamı görmelerinden ve Müslümanların bu doğrultudaki beklentilerinden kaynaklanmıştı.³³ Böylece başkaldırı, ekseninden çıkıp bir Müslüman-Hıristiyan çatışmasına da dönüşmemişti. Zira ayaklanma boyunca yabancı diplomatlar, Müslümanların Ermenilere saldırıp evleri ve dükkânlarını talan edebilecekleri ihtimalinden korkmuşlardı.³⁴

Sonuç olarak bu halk hareketi, ciddi suçlamalar atfedilen tipik bir Abdülhamid rejimi yöneticisi olan Ferit Paşa'nın perçinlediği yereldeki sosyal ve ekonomik sorunlardan kaynaklanıyordu. Nihayetinde sorunun kaynağı olarak görülen paşa, bir isyancıyı vurduktan sonra askerî garnizona sığınmış, bir daha da sığındığı yerden çıkmamıştı. Böylece Kürtler validen, Ermeniler ise valiyle sıkı ilişkileri olan ve yaklaşımlarını pek samimi görmedikleri murahhasalarından kurtulmuştu ve Dick-

33 Ayaklanmanın üçüncü günü, Celal Paşa'nın uyarısı üzerine, devlet daireleri açılınca valiye yakın oldukları iddia edilen vali muavini, Polis Başkomiseri Mustafa ve Jandarma Mehmet'i göreve çağırdığında, şeyhler hemen Celal Paşa'ya giderek, bunların gözaltına alınmasını, aksi takdirde olayların tekrar başlayacağını bildirmişlerdi. Celal Paşa da adı geçen şahısları derhal gözaltına almıştı. Müslümanların yine "valinin adamı" olarak gördüğü bazı Ermenilerin de aynı muamele görmesini istemiş olmalıydılar ki, Ermeniler kentteki temsilcilerini (murahhasa) ve bazı eşraflarını darp ederek, direkt askere değil, telgrafhanede bulunan şeyhlere teslim etmişti. Celal Paşa daha sonra söz konusu şahısları şeyhlerden teslim almıştı. BOA.Y.MTV.299/134 (14.4.1323 / 27 Haziran 1907).

34 "Kürtlerin devletle uğraşma anlayışları çarşığı soymak ve Hıristiyan köylerini yağmalamak olduğundan bu isyanın sonuçları Ermeniler için kötü olabilirdi. Kaptan B. Dickson'dan Kraliyet Konsolosu Sir O'Connor'a, 6 Temmuz 1907, Bitlis, (FO 195/2250)", *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 242.

son'un iddiasının tersine, Bitlis'te ne Kürtler başkaldırının gali-biydi ne de devlet mağlubuydu. Zira Kürtler ve Ermeniler ağır vergiler vermeye, devlet de bu vergileri toplamaya devam edecekti. Kıtık, soygun, yolsuzluk ve rüşvet ağı ise hiçbir zaman sona ermeyecekti. Başkaldırının yegâne mesajı açıktı: Başkaldırının asıl kazananı olan Halidî şeyhler, Jön Türk Devrimi arifesinde Kürdistan'ın kalbgâhı Bitlis'te kendi iradeleri dışında bir şeylerin değişmeyeceğini bir halk hareketiyle çok çarpıcı bir şekilde devlete göstermişlerdi.

Devrim: Özgürlük, kardeşlik, eşitlik ve adalet

1880'lerde Mekteb-i Tıbbiye'de doğan, daha çok "Yeni Osmanlı"ların eserlerini referans alan İttihad-ı Osmani Cemiyeti'nin üyeleri, Abdülhamid rejiminin baskılarına maruz kalınca Avrupa'ya kaçtılar. Nihayetinde Paris'e giden grup, yayın organı *Meşveret* etrafında dönen bir dizi tartışmadan sonra cemiyetin ismini değiştirirerek İttihat ve Terakki Cemiyeti yaptı ve eserlerinden etkilendikleri Yeni Osmanlıların da yapmış oldukları gibi kendilerini Jeunes Turcs (Jön Türkler) olarak adlandırmayı tercih ettiler.³⁵ Jön Türkler, Avrupa'daki günlerinde çalkantılı süreçler yaşayıp bazı fraksiyonlara ayrılrsa da cemiyetin ana gövdesini korumayı başardılar.³⁶ Daha da önemlisi, Abdülhamid'in son zamanlarda bir türlü saltanata sadakat duyusunu aşılayamadığı genç subayları etkileyebildiler. Makedonya'daki irredantist (milletin bütün unsurlarını bir çatı altına toplamayı amaçlayan milliyetçilik) subay grubun askerî baskıları sonucu, sultan uzun süredir askıya aldığı Kanun-ı Esasi'yi 23 Temmuz 1908'de tekrar yürürlüğe koymak zorunda kaldı.³⁷ Bu, "tutucu devrim"i mümkün kılan içsel bir süreçti.³⁸

35 Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 136.

36 Ahmed Rıza Bey, *Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, Arba Yayınları, İstanbul, 1988, s. 9-26.

37 Frederick F. Anscombe, *Osmanlı Dönemi ve Sonrası Ülkelerde Devlet, İnanç ve Millet*, çev. Ceren Can Aydın, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017, s. 172-73.

38 Bozarslan, Jön Türk hareketini "tutucu bir devrim" olarak tanımlar. Bozarslan, *Türkiye Tarihi: İmparatorluktan Günümüze*, s. 202.

Peki dışsal sürec nasıl gelişmişti? Kanun-ı Esasi'nin tekrar uygulandığı ve adına "meşrutiyet" denilen parlamenter yönetime gidildiği günlerde Asya kıtası alkalanmaktaydı.³⁹ özellikle İran ve Rus devrimcileri mutlakiyetçiliği alaşağı etme mücadelesinde belli bir evreyi geçmişlerdi ve bu atmosferde Jn Türk Devrimi, anti-Avrupacı söylemi benimsemeyen ender bir hareket olarak gerçekleşmişti.⁴⁰ Zira Jn Türk kadrolarının çoğu Avrupa menşeli ülkelerin eğitiminden geçmişti. Avrupai idari ve askerî tarzın dağılmak üzere olan imparatorluğu ayakta tutacağı tezi yeni olmasa da, onlar bu tarzın teorisinin imparatorluğa hemen aksetmesini zaruri gören elit tabakaya mensuptu. Öyle ki Fransız Devrimi'ne özgü "Libert, galit, Fraternit" ibarelerini "Hürriyet, Müsavat ve Uhuvvet" şeklinde tercüme edip onlara "Justice", yani "Adalet"i ekleyerek imparatorluğun literatürüne soktular.⁴¹ Din mekân (kutlamaların daha çok cami, kilise, sinagog bahçelerinde yapılması), figür (rahip, imam ve hahamın yan yana durması) ve etnik grup gibi (Türk, Çerkes, Arap, Ermeni mahalli kıyafetli şahışların birlikte saf tutması) temsiliyetlere önem veren kutlama organizasyonları tertiplediler.⁴² Ancak devrimin başat çelişkisi, daha o günlerde slo-

39 H. Zafer Kars, Emrah Maraşo, *Asya ağını Açan Devrimler (1905-1911): Rusya, İran, Türkiye, in, Moğolistan*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2018, s. 17.

40 Masis Kürkçügil, *Bir Başka Tarih Mümkün müydü? Ermeni Meselesi zerine Yazılar*, Edebi şeyler, İstanbul, 2018, s. 16.

41 Edhem Eldem, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Adalet, Eşitlik, Hukuk ve Siyaset zerine", *Toplumsal Tarih*, sayı 288, 2017, s. 24. Başlangıçta Fransa ve İngiltere'nin başını çektiği Almanya karşıtı cenahın Jn Türk devrimini desteklediği savı ön plana ıkrsa da devrimin "zgrlk, eşitlik, kardeşlik" temalı söylemsel mahiyetinin, söz konusu devletlerin Müslüman kolonileri için tehlike arz ettiği gerçeği, kendisini güçlü bir biçimde hatırlattı. Tam da bu esnada kendi şark politikasının salahiyeti için Osmanlı'nın güçlenmesini isteyen Almanya devreye girdi. Fazla değil, kısa bir süre sonra ITC'nin l erki Enver, Talat ve Cemal Beyler birer Almanya şansölyesi hayranına dönüştüler." Mustafa Gencer, *Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhu": 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim*, İletiğim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 52-53.

42 Örneğin  Horan Ermeni Kilisesi ve Taksim Meydanı'ndaki kutlamalarda Namık Kemal'in "Vatan Kasidesi" okunduktan sonra "Biz Kardeşiz" şarkısı çalınmıştı. *Servet-i Fünûn*'un 12 Ağustos 1908 tarihli nüshasından akt. Oya Dağlar, "İkinci Meşrutiyet'in İlanının İstanbul Basını'ndaki Yansımaları (1908)", *İ.. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, sayı 38, İstanbul, 2008, s. 153.

ganlarla ayyuka çıkıyordu. “Devrim”, “vatan” ve “kurtarıcı” retoriklerinin öne çıktığı bütün konuşmaların ardından atılan slogan, çoğunlukla “Padişahım Çok Yaşa” oluyordu.⁴³

Özgürlük, eşitlik, kardeşlik ve adalet gibi ibarelere en çok ihtiyacı olan imparatorluk tebaası Hristiyanlar, ITC’ye destek vermekten çekinmediler. EDF birkaç yıl önce ilişkilendiği Jön Türklere yardımcı olabilmek için sahaya kadrolar gönderdi. Öyle ki Fransa’daki EDF yayını *Pro-Armenia*, 20 Ağustos tarihli nüshasında federasyonun bir dizi şartını sıraladıktan sonra seçimlerde Jön Türklerle ittifak yapabileceklerini duyurdu.⁴⁴ Anayasanın ilanına fazla umut bağlayan EDF merkez komitesi bu tarz bir çağrı yaparken sahadan gelen taşra kadroları daha ihtiyatlı davranıyorlardı. Hristiyanlara karşı Makyavelizmin hâkim olduğu bir politik tarzla hareket eden ITC, sadece EDF’yi Ermeni halkının temsilcisi olarak görüyordu. Bu yaklaşım elbette sahada Hınçakyan gibi rakip örgütlerin açık ara önüne geçmek için EDF’nin de işine geliyordu.⁴⁵ EDF ile ITC arasındaki bu “kurt ile kuzu ittifakı” uzun sürmeyecekti. Ermeni devrimcilerin öne sürdüğü esas şartlar yerine getirilmeyecekti, zira Jön Türk Devrimi çağdaş politik argümanları savunsa da özünde tekçi yönetime meyilli, son derece pragmatist ve teokratik alışkanlıklardan vazgeçmeyen bir hareketti. Jön Türklerin küçük subay klığı, “yeni bir çağ” sloganıyla çıktığı yolda çok geçmeden, “zulüm devri” olarak tanımladığı Abdülhamid rejiminin bir tekrarı haline gelecekti. Nihayetinde bu

43 Bedross Der Matossian, *Parçalanın Devrim Düşleri: Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde Hürriyet’ten Şiddete*, çev. Renan Akman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 84-85.

44 Bu şartlar kısaca şöyleydi: Ermeni vilayetlerinde serbest dolaşıma izin verilmesi, son zamanlarında el konulan Ermeni arazilerinin iadesi, 1895’ten 1908’e kadar Ermenilere dönük kararnamelerin geri çekilmesi, politik Ermeni mahkûmların bırakılması ve sürgünlerin yerlerine dönmelerine izin verilmesi, zorla toprağından çıkarılan yaklaşık 90 bin göçmen Ermeni’nin tekrar toprağına dönüşünün sağlanması, *Pro-Armenia*, no. 188, 20 Ağustos 1908, s. 1341. *Pro-Armenia* bu nüshadan bir ay sonra yayını durdurdu. Bu, EDF’nin “iyi niyetini göstermek için” almış olduğu bir karardı.

45 Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, çev. Ludmilla Denisenko, Mutlucan Şahan, *Ermeniler ve İttihat Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya*, Aras Yayınları, İstanbul, 2013, s. 38-40.

devrim bir “restorasyon hareketi” idi. Nitekim yönetimde aslan payını kapamayan subay ve memurların çoğu düşük rütbeli zabıtlar ve memurlardan oluşmaktaydı. Frederick F. Anscombe’nin de dediği gibi, ITC’nin merkez komitesinde yer alan anahtar şahısların çoğu yirmili ve otuzlu yaşlarındaydı.⁴⁶ Osmanlı gibi son derece karmaşık olan bir imparatorluğu yönetebilmeleri mümkün değildi. Onun için iktidarda bulundukları müddetçe uyguladıkları politikalar devletin altını oymaktan başka bir işe yaramayacaktı. Dahası, Osmanlıcılık fikriyle çıkılan yolda, kademeli olarak “Türkçülük” mefhumunun hâkim olduğu bir merhaleye gelinecekti.⁴⁷ İşte tam da burada hayal kırıklıklarının en büyüğü yaşanacaktı ve en çok üzülen taraf kuşkusuz Hristiyanlar, özelde de Ermeniler olacaktı. “Parçalanan devrim düşleri” tabiri bu evrede tam anlamıyla tanımını bulacaktı⁴⁸ ve 1908-1912 arası zaman dilimi, Abdülhamid rejiminden kalma devasa sorunlar ve Jön Türklere bağlanan umutlar arasında sıkışan Doğu vilayetlerindeki halklar için tam manasıyla kaos yılları olacaktı. Her ne kadar İstanbul’daki Kürt aydınlar sevinçten Ermeni hamallara sarılıp mutluluk gözyaşları dökse de devrimin Bitlis gibi, imparatorluğun en sorunlu vilayetine yansması farklı olacaktı.⁴⁹

46 Anscombe, *Osmanlı Dönemi ve Sonrası Ülkelerde Devlet, İnanç ve Millet*, s. 178.

47 Yusuf Akçura gibi Rus sahasından gelen Türkçülerin ITC’nin Türkçü kanadını oluşturdıkları ve bu kanadın gittikçe cemiyette güçlendiği biliniyor. Kürkcügil de Tarık Zafer Tunaya’yı referans göstererek, ITC’nin Türkçü siyasetinin miladının Balkan yenilgisi olmadığını, bu siyasetin düşünsel arka planı ve ön hazırlığının eskilere dayandığını özellikle vurgular. Kürkcügil, *Bir Başka Tarih Mümkün müydü? Ermeni Meselesi Üzerine Yazılar*, s. 24.

48 Bedross Der Matossian, bu evreyi tanımlarken şöyle diyordu: “Jön Türklerin, etnik grupların siyasi özelemlerine samimiyetle karşılık vermedeki gönüllülüğü, değişik etnik grupların muğlaklıklarına rağmen bağlanmış oldukları devrim ideallerinin sonunu getirdi”, Matossian, *Parçalanan Devrim Düşleri: Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde Hürriyetten Şiddete*, s. 25.

49 Kürdizade Ahmed Ramiz, Jön Türk devriminin ilk günlerindeki bir anısını şöyle aktarıyordu: “Papazlar ve hahamlar mutluluktan yerleri öpüyorlardı. Hiç unutmam, bir gün Tepebaşı bahçesinde bir nutuk atarken, Ermeni bir haham bana sarılıp yüzümü ve gözlerimi öperek, ‘Kurtulduk’ diye sevinç gözyaşları dökmüştü.” Kürdizade Ahmed Ramiz, *Divançe-i Dehri*, Matbaa-ı Amedî, İstanbul, (1330 / 1914), s. 1-2.

Ermeniler nezdinde devrim: “Kurtuluş”

Jön Türk Devrimi’nin yaşandığı günlerde, Taşnaksutyun’un Muş’taki fedai biriminin kumandanı olan Rupen Ter Minassian, olan bitenleri bir çatışma esnasında askerlerden öğrendi. Ardından, hem Muş askerî kumandanı hem de mutasarrıflık görevini yürüten Salih Paşa, Taşnaksutyun’un vilayetdeki kadroları olan Dadrag ve Karmin’e bir mesaj yollayarak Rupen’in ve emrindeki fedailerin dağdan inmesini rica etti. Muş’a doğru yola çıktığında, yol boyunca Ermeni köylülerin meşrutiyetin ilanına dair hararetli tartışmalarına, özellikle de “kurtuluş” ümitlerini yansıtan diyaloglarına tanık olan Rupen, bu atmosferde şehre inerek resmigeçitlere katıldı. Düne kadar kendilerine karşı askerî operasyonlara katılan askerleri selamlayıp ardından pek samimi bulmadığı bu ortamdan hemen uzaklaşarak Surp Garabed Manastırı’na yerleşti.⁵⁰ Muş’ta bulunan dönemin İttihatçı subayı Nazım Ören’in iddiasına göre ise, ünlü İttihatçı ve Teşkilat-ı Mahsusa üyesi Ömer Naci, devrimin ilk günlerinde İranlı arkadaşı Mîrza Said, Taşnaksutyun kadrolarından İşhan (Nigogayos Bogosyan) ve Murad ile birlikte İran’dan Bitlis Vilayeti’ne geçip birkaç gün sonra da Muş’a gelmişlerdi. Yine iddiaya göre Hristiyan ve Müslüman bütün Muş ahalisi onları büyük bir coşkuyla karşılamış, baştan aşağı silahlı olan bu dört şahıs askerî bando eşliğinde şehre giriş yapmıştı.⁵¹ Bir hafta boyunca cami, kilise ve mezarlıklarda yaptıkları toplantılarda halka devrimi anlatmış ve bilumum halkı avuçlarının içine almış-

50 Rouben, *Mémoires d'un Partisan Arménien*, çev. Waik Ter-Minassian, Edition de l'Aube, Marsilya, 1990, s. 222-223, 227-228, 255. Aynı zamanda Muş devrimcileri, Bitlis ve Van gibi vilayetlerdeki Ermenilerin hiçbir koşulda silah bırakmaması gerektiğini savunuyorlardı. Dönemin İngiliz diplomatı Lowther, “Ermenilerin Kürt komşularına çok fazla güvenmemek için yeterli gerekçelerinin olduğu Van ve Bitlis gibi vilayetler söz konusu olduğunda silahlanma isteği dayanaksız değildir,” diye yazıyordu. Akt. Dikran Mesrob Kaligian, *Taşnaklar ve İttihatçılar*, çev. Deniz Mutlu Taşyürek, Aras Yayınları, İstanbul, 2017, s. 57.

51 Anahide Ter Minnasian da özellikle Muş’ta çok erken ortaya çıkan Taşnaksutyun-İttihat ve Terakki ittifakına dikkat çeker. Anahide Ter Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi’nde Milliyetçilik ve Sosyalizm (1887-1912)*, çev. Mete Tunçay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 77.

lardı.⁵² Ama Muş'tan gelen mektuplar tam tersini iddia ediyordu. İddiaya göre devrimden beri değişen pek bir şey olmamıştı. EDF kadrolarının vilayete yaklaştığını (Van'a geldiğini) duyan ordu birlikleri, Muş'un Ermeni köylerini ablukaya almışlardı. Dahası Abdülhamid rejiminin sadık memurları ve subayları hâlâ vilayette eski alışkanlıklarıyla halka kötü davranmaya devam ediyorlardı. İddiaya göre, vilayet genelindeki cezaevlerinde yaklaşık 600 civarında politik Ermeni mahkûm vardı ve bunlardan 200 kadarı cezaevlerindeki kötü yaşam koşulları ve hastalıklardan dolayı ölmüşlerdi. Hem merkezî otoritenin direktiflerinin aksine, yerel hükümet hâlâ hayatta olan tutukluların büyük bir kısmını henüz serbest bırakmamıştı.⁵³ Serbest bırakılanlar ise dışarıda ailelerini bulamamışlardı, zira çoğunun ailesi, cezaevinde bulundukları zaman diliminde evlerini terk edip başka yerlere göç etmişlerdi.⁵⁴

Devrimden günler sonra, vilayet genelindeki bütün politik Ermeni tutukluların bırakılması, bir bayram havası estirdi. Ancak sonraki günlerde, beklentiler doğrultusunda adımlar atılmayınca, EDF çağrı üstüne çağrı yaptı. Ermeni gazeteleri de özellikle eski rejim memurlarına dikkat edilmesi gerektiğini belirten makaleler yayımlıyorlardı. Hamidiye Alayları mensubu aşiret reisleri ve onları destekleyen askerî erkânı sık sık teşhir ediyorlardı.⁵⁵ Ağustos ayından itibaren Kürt ve Ermeni muhitlerinin çoğunda olduğu gibi Bitlis'te de İTC'nin şubeleri kurulmaya başlayınca, mevkilerini kaybetmeyi göze almayan eski rejim memurları ve subaylar hemen bu şubelere kaydoldular.⁵⁶ Öyle ki teşhirin görünürdeki en belirgin sonucu da ilk

52 Kudret Emiroğlu, *Anadolu'da Devrim Günleri: II. Meşrutiyet'in İlanı*, Imge Kitapevi, Ankara, 1999, s. 212-214.

53 *Pro-Armenia*, no. 189, 5 Eylül 1908, s. 1350-1351.

54 Emiroğlu, *Anadolu'da Devrim Günleri: II. Meşrutiyet'in İlanı*, s. 214.

55 Matossian, *Parçalanmış Devrim Düşleri: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Hürriyetten Şiddete*, s. 102-103.

56 Avagyan, Minassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya*, s. 37. Bitlis'in de içinde bulunduğu Kürdistan'daki teşkilatların kurulması ve denetlenmesi görevi ünlü Turancı Ziya Gökalp'e verilmişti. "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Selanik'teki Genel Merkezinin emir ve uygun görmesi üzerine, Diyarbakirli özgürlükçü edebiyatçılardan Tev-

başlarda bu oldu. Patrikhane'ye yağan binlerce mektubun mühim bir kısmı, Bitlis Vilayeti'nden gönderilen şikâyet dilekçelerinden oluşuyordu. Şikâyetlerin ardı arkası kesilmeyince hükümet kanadı, "farklı unsurların birlikte hareket etmesi" yönündeki beyanatını yenileyerek itidal çağrısı yaptı. Bu çağrı, Ermeni basınında infiale yol açtı ve yeni rejim, "Kürtlerle işbirliği yaparak Ermenilere zulmeden eski rejimin devamı" olmakla suçlandı.⁵⁷

Sahaya inip büro açmadan, sorunların üstesinden gelinmeyeceğine kanaat getiren EDF, kısa bir süre sonra Bitlis Vilayeti'ne yeni kadrolar gönderdi. Simon Zavaryan ve Dikran vilayete giden ilk kadrolardı. Bu yeni kadrolar bir süredir vilayette bulunan Işhan ve Murad ile buluştular. EDF'nin doğu ve batı büroları arasında yapılan yazışmalardan anladığımız kadarıyla, Zavaryan dışındaki kadroların hiçbiri vilayette devamlı kalamıyordu, görev sahaları Erzurum, Van ve Diyarbekir vilayetlerini de kapsayan geniş bir coğrafyayı kapsıyordu. Kadrolar, Bitlis Vilayeti'ndeki Ermenileri beklediklerinden daha kötü bir halde buldular. Açlık ve hastalıklarla boğuşan geniş kitlelere yiyecek ve ilaç tedarik etmeye öncelik verip, arazi iadesi, güvenlik ve geçmişteki katl, gasp, tecavüz gibi davaların sorumlularının yargılanması konularını ileri bir tarihe ertelediler. Vilayetteki EDF birimi, korkunç düzeydeki kıtlık ve açlık meselesini kendi çabalarıyla (örneğin 12 yaşından büyük herkesin çalışmasını zorunlu kılmışlardı) sonlandıramayınca, İstanbul şubesi İTC'den yardım istedi. Bunun üzerine kısa bir süre sonra hükümet Ziraat Bankası aracılığıyla özellikle de Muş'taki Ermenilere dağıtılması için yüklü miktarda bir parayı bölgeye gönderdi. Lakin EDF bir türlü istediği sonucu alamıyordu. Üstelik yıllarca vilayette savaşmış olan fedailere İTC ile sağlanmış olan it-

fik Efendizade Ziya Efendi, Diyarbekir, Erzurum, Van, Bitlis illerinde İttihad ve Terakki Cemiyetlerini kurmakla ve buraları sürekli biçimde teftiş etmekle görevlendirilmiştir." *Kürt Teavvün ve Terakki Cemiyeti Gazetesi*, sayı 6 (27.10.1324/9 Ocak 1909), s. 23, M. Emin Bozarslan, *Kürt Teavvün ve Terakki Cemiyeti Gazetesi*, Deng Yayınları, Uppsala, 1998, s. 299.

57 Matossian, *Parçalanmış Devrim Düşleri: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Hürriyetten Şiddete*, s. 104-08.

tifakı da sağlıklı bir biçimde anlatamıyorlardı.⁵⁸ İstanbul ile taşra arasındaki ayrılığın derinleşmesi fark edilmiş olmalıydı ki, EDF 1908'in sonunda eski gündemine tekrar geri döndü. Birçok yerde istendiği gibi, Bitlis Vilayeti'ndeki bazı yöneticilerin de acilen görevden alınmasını talep etti. Görevden alınmasını talep ettiği yöneticilerden biri de Muş mutasarrıfı idi. *Aravelk* gazetesi, 3 Aralık 1908 tarihli nüshasında, Meşrutiyet'in ilanından itibaren sadece Muş sancağında vuku bulduğunu iddia ettiği bir dizi cinayet, gasp ve kaçırma vakalarını sıraladığı, N. B. imzalı bir makale yayımladı. Mutasarrıfın özellikle sorumlu tutulduğu makalenin sonunda ITC göreve davet ediliyordu.⁵⁹

Daha sonraki günlerde Kasım Bey, Hamidiye Alayları reisi Hasananlı Rıza ve Hizanlı Seyyid Ali'nin derhal tutuklanması talep edildi. Bu talepler görünürde çabucak merkezî otorite nezdinde kabul gördü ve kısa bir süre sonra hem Hasananlı Rıza hem de Seyyid Ali tutuklanmak için merkez vilayete gönderildi.⁶⁰ Bu tutuklanmalar Ermeniler nezdinde EDF'nin Muş'ta sancak yönetiminin güçlü bir bileşeni konumuna yükseldiğinin, onun bilgisi dışında yerel hükümetin herhangi bir karar alamaz hale geldiği izleniminin oluşmasını sağlasa da gerçekte durumun hiç de öyle olmadığı aynı yıl yapılan genel seçimlerde ortaya çıktı.⁶¹

58 Bitlis ve Muş'tan merkezî komiteye gönderilen mektupların çoğu yakınma ve şikâyetlerden oluşuyordu. Buna karşılık merkezî komitenin yapabildiği tek şey sabır ve metanet önerilerinde bulunmaktı. Ayrıca "ITC'nin kısa bir sürede verdiği sözleri yerine getireceği" cümlesi de cevap olarak yazılan mektupların değişmez klişe hatırlatmalarındandı. Kaligian, *Taşnaklar ve İttihatçılar*, s. 50-51, 54.

59 "Bundan böyle Muş'ta meydana gelecek olan bütün cinayet ve hırsızlıkların kendisinden sorulacağını gazeteler yazdı. Kendisini, Ermenilere karşı işlenecek bütün suçlardan mesul tutacağımızı ve kardeşi ile döndürdüğü işleri bildiğimizi unutmaması gerekiyor. Ayrıca bunun ve bu gibilerinin hakkında İttihat ve Terraki Cemiyeti'nin gerekli işlemleri yapmasını ısrarla rica ederiz. N. B." BOA.DH.MKT.2713/72 (20.9.1324/ 3 Aralık 1908).

60 "Taşnaksutyun komitesinin önemli isimlerinden biri olan Marzbed, Musa Bey'in kardeşi Kasım Bey'in İstanbul'a çağrılıp mahkeme önüne çıkarılmasını talep etti. (...) Ayrıca Rıza Bey ve Seyyid Ali'nin tutuklanması için yerel hükümet protesto edildi." MAE-La Courneuve, Politik ve Ticari İşler Müdürlüğü, seri D, kutu 37, dosya 10, Türkiye'deki Ermenilerin Durumunu Gösteren Dokümanlar 1908-1912- IV.

61 Avagyan, Ruben ve arkadaşlarının Muş ve Bitlis'te alınan her karara müdahale ettiği, onların onayı alınmadan vilayette resmi herhangi bir işlemin yapılma-

1908 seçimlerine demokratik standartlardan uzak bir havada giren imparatorlukta, Ermeniler güçlü listelerle ittifak yapmış oldukları İTC bürolarına başvurular, ama hiçbir yerde bu listeler kabul görmedi. Bitlis vilayeti gibi, neredeyse nüfusun üçte birinden fazlasını oluşturdıkları bir muhitte bile sadece bir milletvekili (Keğam Der Garabedian) çıkarmalarına izin verildi.⁶² Vilayetteki birçok meşhur EDF kadrosu dururken, seçimde Muş'taki Murat-Mikhitaryan Okulu'nun hocalarından ve aynı zamanda EDF sempatisini olan Garabedian'ın ismi öne çıkmıştı.⁶³ Garabedian daha önce Hacı Musa Bey'in kaçırdığı Gülizar'ı "Ermeni milletinin onuru" olarak addederek kendisiyle evlenmişti.⁶⁴ Garabedian'ın bu eylemi özelde Ermeniler genelde de vilayet ahalişi nezdinde şık bir hareket olarak görülmüştü ve bugünden başlayarak Garabedian Ermeniler nezdinde popüler bir şahıs olarak öne çıkmıştı. Bir rahip olarak yetişmesine rağmen sosyalist (aynı zamanda ulusalcıydı) fikirlere sahip olan Garabedian'ı EDF'nin diğer kadrolarından ayıran temel fark, onun aşırı derecede yerele bağlı olmasıydı. 1908 seçimlerinde Bitlis Vilayeti'nden seçilen tek Hristiyan mebus olan Garabedian, bütün parlamenterler arasında seçildiği yereldeki halkın sorunlarını Mebusan Meclisi'nde en fazla dile getiren (Türkçe konuşmakta son derece zorlanıyordu, nutuklarını daha çok Muş yöresine has Ermenice ile zar zor icra edebiliyordu) parlamenter unvanına sahipti.⁶⁵ Ona

diğini iddia eder. Avagyan, Minassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya*, s. 39; Ermeni tarihçiler, vilayetteki bazı yöneticilerin görevden alınmasını ve Kürt reislerinin tutuklanmasını EDF'nin abartılan etkisine bağlasa da yeni rejimin, "hâlâ kendisine biat etmemiş olan Abdülhamid döneminin azıllı sabıkalıları" olarak gördüğü bu aktörleri cezalandırmak için, en azından EDF kadar iştahlı olduğu gerçeğini gözden kaçırmamak gerekiyor. Zira devlet çıkarları söz konusu olduğu durumlarda aynı rejim, EDF'nin bütün itirazlarına rağmen, aynı profildeki aktörleri umumiyetle koruyordu.

62 Kamsu, *1908 Devrimi*, s. 380-413.

63 Robert Tatoyan, "Bir Zamanlar Muş'ta Ermeni Eğitim Kurumları", çev. Arlet Incidüzen, Mamasyria, <http://mamasyria.blogspot.com/2016/05/bir-zamanlar-musta-ermen-egitim.html> (erişim 23 Nisan 2016).

64 Kévonian, *Gülizar'ın Kara Düşünü: Bir Kürt Beyi Tarafından Kaçırılan Ermeni Kızın Gerçek Hikâyesi*, s. 140.

65 Şaduman Halıcı, "Osmanlı Basınına Yansıyan Şekliyle 1914 Meclis-i Mebusan Seçimlerinde Ermeniler", *Tarih Dergisi*, sayı 62, İstanbul, 2016, s. 133.

verilen “Muş güvercini” lakabı, Ermeni aydın camiasının alayımı- sı tavrını gösterdiği gibi onun değişen siyasal ve sosyal şartlara rağmen, daima Muşlu fakir bir ailenin ferdi olarak kalmadaki ısrarını yansıtıyordu. Denilebilir ki Garabedian’ın yöreye has mütevazı ve yapıcı karakteri, son derece militan bir çizgiden gelen sahadaki EDF kadrolarının hiçbir zaman başaramadığı şeyi başarmasını sağladı: Garabedian vilayetteki bütün Hristiyanlarla bütünleşebildiği gibi vilayetteki ITC listesinden seçilen Müslüman mebus arkadaşı (İlyas Sami Bey) ile de uyumlu bir ilişki geliştirebildi. Bu da vilayetteki Ermeni meselesinin, sahadaki EDF kadrolarının yönlendirmesinden uzak, daha uzlaşmacı bir diskurla meşrutiyetin simgesi Mebusan Meclisi’ne etkili bir biçimde taşınmasına vesile oldu.⁶⁶ İddiaya göre Bitlis Vilayeti’ndeki EDF büroları tamamen Ermeni kiliselerinin kontrolündeydi.⁶⁷ Vilayetteki fedailik geleneğinden gelme EDF kadroları dururken, yere-lerden, din adamı kökenli bir öğretmen olan Garabedian’ın mebus olarak seçilmesi de bu kontrolden bağımsız gelişen bir durum değildi. Nitekim EDF merkez bürosu her seferinde kendisinden defalarca destek isteyen Garabedian’a karşı Kaspar’ı desteklemeyi tercih etmişti. Merkez Büro’nun öne sürdüğü gerekçeye bakıldığında, EDF, Bitlis Vilayeti’nde hiçbir zaman kiliseye karşı net bir tavır alamamıştı. Öyle ki Garabedian’ın adaylı-

66 “Keğam Der Garabedian Muş ovasına çözülmez bağlarla bağlıydı. Yaşamıyla, rüyalarıyla ve varlığıyla oradaydı, bedeni ise İstanbul’da, onun için de bir iskelet görünümündeydi, bakışları ise acı doluydu. Onu Daron (Muş) ve onun acılarından başka hiçbir şey ilgilendirmiyordu. Etrafında konuşulanlar şu veya bu şekilde Daron’la (Muş) ilgiliydi. Bu durum ağır bir boyunduruk gibi zayıf omuzlarına çöküyordu. Çok çekingendi, konuşurken kırıncı olmamaya dikkat ediyordu. Fakat Keğam, arkadaşları veya meclis üyelerinden biri, Muş’ta vuku bulan gasp olayları hakkında öne sürdüğü delillere şüpheci bir yaklaşım gösterdiğinde, hiddetini gizleyemezdi. Artık o anda Keğam, Muş köylerinde halkın acısını paylaşmaktaydı. Mecliste yaptığı kısa konuşmalarına bazan ‘Muş ovasında’ diye başlardı. Bu iki kelime mecliste bulunan mebusların gülerek, ‘Kâfi... Kâfi...’ diye itirazına sebep olurdu. Vicdanın sesini duymaktan bıkmışlardı. Keğam seçmenlerinin acısını dindirmek için, başvurmadık yer bırakmadı”, “Vahan Papazyan’nın Anılarından; Devrimci, Aktivist ve Düşünürler”, Mama Syria (18 Aralık 2015), <http://mamasyria.blogspot.com/2015/12/vahan-papazyann-anlarından-devrimci.html>

67 Matossian, *Parçalanın Devrim Düşleri: Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde Hürriyetten Şiddete*, s. 135.

ğına sıcak bakmamalarını, kendisinin Türkçeye hâkim olmamasına bağlıyorlar ve ekliyorlardı: “Kaspar gerçek bir köylüdür.”⁶⁸ Bitlis Vilayeti’nin Muş ovasında gerçek bir Ermeni köylü olmanın, Türkçeye hâkim olmak gibi bir tezatla mantuklu bir bağının olmaması, EDF’nin ruhban sınıfına yönelik çekincesini örtüyordu ama EDF’ye rağmen kilise 1908 seçimlerinde olduğu gibi, her seferinde Garabedyan’ı seçmekten vazgeçmeyecekti.

“Devrim”i yapan fedailerdi, ama yönetime talip olan “takım elbiseli kahve entelektüelleri” idi. Bu belirleme dönemin ünlü fedaisi Rupen’e aitti. Yani “devrim” çoktan kendi evlatlarını yemeye başlamıştı bile. Sadece Ermeniler için değil, Müslümanlar için de bu böyle gelişmişti. Daha önce yolsuzluk yaptığı gerekçesiyle memuriyetten men edilen Raşit Efendi (Raşidê Dîdo), radikal bir din adamı olan Hoca İlyas Sami ve toprak ağası Fелеmez Ağa, birden yörenin en ünlü üç Jön Türk kadrosuna dönüşmüştü. Ermeniler arasında da EDF ile ideolojik bağı bulunmayan yeni figürler peyda olmuştu.⁶⁹ Ya Fedailer... devrimin onlar için devrim sonrasına dair bir planı yoktu. Devrimciler çapraz mermi şeritleri ve mavzerlerini bir kenara bırakarak suskunlaştılar. Çoğu gündelik yaşama uyum sağlayamadı, bir kısmı köylerine dönüp çobanlık ve çiftçilik yapmaya devam etti, bir kısmı da kendi topraklarından tamamen koparak, biraz da devrim sonrası sarhoşluğun etkisindeki topluma küserek uzak yerlere göç etti.⁷⁰ Devrim, EDF’nin eski savaşçıları için bir hayal kırıklığı oldu. Başlarda umutlu olsalar da Rupen gibi kıdemli olanları, Ermenistan ve Kürdistan’da bir şeylerin değişmeyeceğini çabucak anlamıştı. Yine de devrimden kısa bir süre sonra Muş’ta patlak veren askerî isyan, vilayette EDF’ye biçilen rolün hiç de önemsiz olmadığını gösteriyordu. Taşranın tersine, çıkarların son derece iç içe geçtiği Muş gibi kent merkezlerinde devrimden son derece pragmatik ve somut adımlar bekleniyordu. Yaklaşık 20 yıldır silah altında tutulan erlerden oluşan kalabalık bir asker grubu ögle vakti, hükümet konağının önün-

68 Kaligian, *Taşnaklar ve İttihatçılar*, s. 173.

69 Rouben, *Mémoires d'un Partisan Arménien*, s. 234-235.

70 A.g.e., s. 241-242.

de toplanıp teskerelerini istediler. Bunun ayrıca devrimin bir gerekliliği olduğunu da deklare ettiler. Abdülhamid dönemin-den kalma askerî bürokrat Salih Paşa'nın cevabı ise sert oldu. Hükümet konağının çatısına yerleşen jandarmalar askerlere ateş açtı. Kısa süreli çatışmadan sonra protestocu askerler şehre dağıldılar,⁷¹ sonra da Ermeni mahallesine yöneldiler. Şehirdeki Ermenileri katliam korkusu sardı. Şehirdeki EDF kadroları, öz savunma tedbirleri alırken, kalabalık asker güruhunun “ya-şa Rupen Paşa, yaşa Meşrutiyet” naraları duyuldu. Yolda kar-şılaştıkları Rupen'i omuzlarına alarak telgrafhaneye götürdüler ve Salih Paşa'nın görevden alınması için merkeze telgraf çektiler. Rupen'in bu olayı anlatırken kaleme aldıkları ise son derece düşündürücüdür. Daha o zamanlar devrimi bir biçimde fırsata çeviremediklerinden yakınıyor ve “kurtuluş umutlarının suya düştüğünü” itiraf ediyordu:

Bu bir devrim değildi, devrim olabilmesi için eski rejimin adamlarının değışmesi gerekiyordu. Sadece Ermeniler değil, Kürtler ve Türkler de hoşnutsuzdu. Teskere bekleyen askerler beni omuzlarına alarak telgrafhaneye götürdüler. Böylece Sa-lih Paşa'nın görevden alınmasını sağladılar. Askerler bir hafta boyunca benim emrimde kaldılar. Neden Salih Paşa dahil büt-ün baskıcıları, eski rejimin irili ufaklı destekçilerini, Hacı İl-lyas (Hoca İlyas Sami), Raşit Efendi gibilerini süngületmedim? (...) Zira Hoca İlyas ve Raşit Efendi gibileri olduğu müddetçe Ermenilerin talepleri asla İttihat ve Terakki tarafından kabul görmeyecekti.⁷²

Nitekim birkaç ay sonra imparatorluğun güneyinde, Ada-na'da sokağa dökülen Müslüman protestocular, Muş'ta olduğu gibi Ermenilere karşı iyi duygular beslemiyorlardı. Tarihe “1909 Adana Katliamı” olarak geçen olaylar silsilesi sonucu, binlerce Ermeni katledildi.⁷³ İddiaya göre katliamın ikinci eta-

71 BOA.Y.MTV.293/43 (8.12.1324/ 21 Şubat 1909).

72 Rouben, *Mémoires d'un Partisan Arménien*, s. 237.

73 Ari Şekeryan, *1909 Adana Katliamı: Üç Rapor*, Aras Yayınları, İstanbul, 2015, s. 5.

bına halkın yanı sıra hükümet birlikleri de bizzat katılmışlardı. Bu iştirak, yeni rejimin –kullandığı retorikğin aksine– Müslüman-gayrimüslim unsur karşı karşıya geldiğinde tarafsız kalamayacağını gösteriyordu. Sonuç olarak, Adana katliamı, devrimin sekiz ay gibi kısa bir sürede özünü yitirdiğini, başka bir hal aldığını gösterdi, ancak EDF ısrarla bunu görmemeye devam edecekti.

Kürtler nezdinde devrim: “Şeriatı karşı meşrutiyet”

Bütün Kürdistan’da olduğu gibi Bitlis Vilayeti’ndeki Kürtler de 1908 yazından itibaren imparatorlukta bir şeylerin değiştiğini biliyorlar, ama neyin değiştiğini tam olarak kestiremiyorlardı. Jön Türkler Kürtlere meşrutiyetin yararlarını anlatması için ilk başlarda meşhur bir ismi görevlendirdiler: Molla Said-i Kürdî (Beddiüzzaman). Kürdî, Kürt muhitlerini dolaşarak bir müddet yeni rejimin propagandasını yaptı⁷⁴ ve kafa karışıklığının hâkim olduğu bir atmosferde genel seçimler gerçekleşti. Bitlis’teki cemiyet temsilcisi Osman Naci’nin çabalarına rağmen ITC vilayetten sadece Hoca İlyas Sami’yi seçtirebildi. EDF’nin adayı Keğam Der Garabedian’ın dışındaki diğer üç Kürt mebus da şeyhlerin desteğiyle “bağımsız adaylar” olarak Mebusan Meclisi’ne seçildiler.⁷⁵ Bu tablo, vilayetin beş kişilik mebus kontejanından sadece birini saflarına katmayı başarabilen ITC’nin vilayetdeki güçsüzlüğünü gösteriyordu. Kürtlerin son derece temkinli yaklaştığı Jön Türkler, devrimin ilk günlerinden beri umumiyetle çoğulculuk temasının işlendi-

74 Kürt aşiret mensuplarıyla “meşrutiyet-istibdat” karşılaştırmasının yapıldığı diyaloglarını *Münazarat* isimli eserinde toplayan Said-i Kürdî, Kürtlerin sırf “avam oldukları için Meşrutiyet’in kıymetini bilmediklerini” söylüyordu. Bediüzzaman Said Nursi, *Münazarat*, Yeni Asya Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 25-26.

75 Vilayetten seçilen mebus dağılımı şöyleydi: Bitlis sancağından Arif Efendi (bağımsız), Genç sancağından Mehmed Emin Efendi (bağımsız), Siird sancağından Abdürrezzak Efendi (bağımsız), Muş sancağından Keğam Der Garabedian (EDF’nin adayı), Hacı (Hoca) İlyas Sami Bey (ITC). Kansu, *1908 Devrimi*, s. 404-405.

gi pankartlarda dahi Kürt figürünü temsil etmekten kaçınıyordu.⁷⁶ Zira “Kürt” teması Aşiret Alayları bağlamında Hamidiye rejimiyle güçlü biçimde iç içe geçmişti. Nitekim *Feyz-i Hürriyet* gazetesinde bir yazı kaleme alan ITC kalemşörlerinden Ali Sacit Efendi, tarihsel Ermenistan’a “Kürdistan” demenin yanlış olduğunu, bu yanlışın derhal düzeltilmesi gerektiğini yazıyordu. Ona göre, “at sırtındaki haramiler” olan Kürtlerin çok şiddetli bir biçimde cezalandırılmaları ve “Bedirhan Paşa ve Musa Bey gibi derebeylerin yaptığı kötülüklerin asla unutulmaması” gerekiyordu.⁷⁷

Politik arenada bunlar yaşanırken, pratikte de EDF’nin Kürdistan coğrafyasında yeni rejimin güçlü bir bileşeni olarak sahaya inmesi, herkesten önce Abdülhamid rejimine bel bağlamış Sünni Kürt aşiretlerini ve doğrudan İstanbul basınının hedefi olan Seyyid Ali gibi bazı Halidî şeyhleri tedirgin ediyordu.⁷⁸ Ama ilk tepkiler Kürdistan’ın kalbgâhı Bitlis Vilayeti’nden ziyade, ITC ve EDF’nin daha güçlü bir biçimde nüfuz ettikleri Diyarbakir ve Van vilayetlerinden geldi. Hamidiye Alayları’na mensup Milanlı İbrahim Paşa Viranşehir’de ayaklanınca, yeni rejim endişeye kapıldı. EDF de Ermenilere dönük yeni bir şiddet dalgası ve devrimi tehlikeye sokabilecek topyekûn bir Kürt ayaklanmasından korkuyordu.⁷⁹ Oysa çok geçmeden bu ayak-

76 Yeni rejimin mesafeli yaklaşımına rağmen Ermeni basını yine de “Kürt-Ermeni kardeşliği” temalı makaleler yayımlıyordu. *Puzantiyon*, sayı 3607, 19 Ağustos 1908, s. 1’den akt. Matossian, *Parçalanmış Devrim Düşleri: Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde Hürriyetten Şiddete*, s. 109.

77 Ali Sacit, “Anadolu’da Kürtler ve Hamidiye Alayları”, *Feyz-i Hürriyet*, sayı 7, (26.6.1324-8 Eylül 1908), s. 1-2.

78 “Dahiliye Nezareti’nden Bitlis Vilayeti’ne. Hizan kazasında Şeyh Seyyid Ali tarafından 4 Ermeni’nin katl olunduğu ve Alikanlı aşiretinin de bazı köyleri yağma ettiği *Tasvir-i Efkar* gazetesinde neşir olunmuş. Hakikatin araştırılması ferman olunur.” DH.MKT.2824.4 (14.3.1325/27 Mayıs 1909).

79 *Pro-Armenia*’da konuya dair bir makale kaleme alan Pierre Quillard EDF’nin tavrını ve endişesini dile getiriyordu: “İbrahim’in emrindeki Kürtler önemli başarılar kazanırlarsa, haberler hızlanacak ve bu haberler Süleymaniye ile Van Gölü arasındaki Kürt aşiretlerini genel bir ayaklanma haline sokacak. Bu isyanın kendisi muhtemelen komşu bölgelerde ve Suriye çölünde de sıkıntılar yaratacaktır. (...) Umarım öyle olmaz, kan dökülmeden İbrahim Paşa isyanının sona ermesini diliyoruz. Lakin Bir Kürt Vendee’nin varlığı (isyan pratiği ile meşhur Fransa’nın Vendee bölgesi kastediliyor), Türkiye’deki devrim

lanmanın yerel İTC komitesinin ısrarla tekrar açılmasını talep ettiği eski mahkeme davalarına karşı İbrahim Paşa'nın şahsi bir tavrı olduğu anlaşıldı.⁸⁰ Van Vilayeti'ndeki mesele ise daha farklı bir atmosferde gelişip sonuçlandı. Bir müddet suskunluğu tercih eden Haydaran aşiretinden müteşekkil Hamidiye Alayları reislerinden K r Hüseyin Paşa (Halidî Şeyh Fehim Arvasi'nin müridi idi), el konulan Ermeni arazilerinin geri verilmesi taahhüdünün en üst merciler tarafından dillendirilmesinden son derece rahatsızlık duydu.⁸¹ Paşa klasik bir aşiret yöntemine başvurdu ve koyun sürülerini önüne katarak İran tarafındaki akrabalarının yanına geçti. Akabinde ise yeni rejimi tehdit ederek, hakkında adli bir davanın açılması veya topraklarına el konulması durumunda İran devleti tabiyetine ge ceğini ilan etti.⁸²

Van ve Diyarbakir'deki Hamidiyeli reislerin kişisel kaygılara dayanan tepkisel ba kaldırılarının aksine Bitlis Vilayeti'nde tam da sosyo-politik profiline denk d  en ve daha ideolojik sayılabilecek tepkisel bir hareket gelişti. Devrimden hemen önce valiyi tasfiye eden  eyhler, devrimden sonra bir kez daha sahneye çıkmaya hazırlanıyordu. Lakin bu defa sahne vilayetin merkezi Bitlis kentinde değil, EDF'nin –Kürtler arasında artık “mektepli” olarak kodlanan– J n Türklerle birlikte yerel düzeyde devrimi idare ettikleri Muş kentinde kuruldu. Meşrutiyet aleyhtarı  eyhler, toplanır ve propaganda mekânı olarak seçtikleri cami-

hareketini tehdit eder ve kuşkusuz Ermeniler acı çeken ilk topluluk olurlar.” *Pro-Armenia*, no. 190, 20 Eylül 1908, s. 1360-1361.

80 “Harbiye Nezareti'nden Diyarbakir Vilayeti'ne, Milli Aşireti reisi İbrahim Paşa'nın elindeki silahları teslim ederek aleyhindeki davadan dolayı Halep'e ya da savunmasını daha etkili yapabilmek için Başkent İstanbul'a gelmesi, gelmemesi durumunda ise derhal tutuklanması emrinin pa anın oğlu Abdülhamid Bey'e ulaştırılması ferman olunur.” BOA, BEAO.3388/254040 (20.6.1324/2 Eylül 1908), mahkeme fikrine pek sıcak bakmayan İbrahim Paşa, kısa bir süre sonra  engal yakınlarında  l  bulundu. Şevket Beysano lu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, cilt II, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2003, s. 769.

81 K frev , * ah Muhammed K frev *, s. 54.

82 K r Hüseyin Paşa hükümetle yapılan bir dizi pazarlıktan sonra Patnos muhitine yine geri dönecekti. Klein, *Hamidiye Alayları-İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt A iretleri*, s. 232-233.

ler etrafında örgütlenince hükümet harekete geçti. İddiaya göre Norşin Şeyhi Seyda'nın damadı ve halifesi olan Şeyh Fetullah Verkanisî'nin tekkesi, isyan üssü olarak seçilmişti ve meşrutiyete karşı şeriat propagandasını da yine Norşin ekolüne bağlı Til şeyhleri yürütüyorlardı.⁸³ Birkaç gün sonra Patrikhane aracılığıyla merkezî hükümete ulaşan Muş murahhasa vekili Rahip Vartan'ın mektubu, meşrutiyet karşıtı hareketin şeyhlerle sınırlı olmadığını yazıyordu. Vartan'a göre sürgünden yeni dönen Hacı Musa ve Hamidiyeli Hasananlı Rıza Bey'den tutun Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti Muş temsilcisi Hacı Ni-yazi'ye kadar vilayetin bütün etkili isimleri bu muhalif oluşuma dahildi.⁸⁴ Rahip Vartan, Müslümanların karşılaştıkları Ermenileri “meşrutiyetle birlikte çok şımdınız,” diye tehdit ettiğini, asıl korkusunun ise Muş merkezli bir Ermeni katliamının gerçekleşme ihtimalinin giderek kuvvetlenmesi olduğunu yazıyordu. Merkezin bu iddiaları sorduğu Bitlis Valisi Hüs-nü Bey ise, Vartan'ın iddialarına karşı çıkarak, bambaşka bir panorama çiziyordu. Valiye göre, İstanbul merkezli Meşrutiyet karşıtı “Cemiyet-i Muhammediye” isimli örgütün bir şubesinin Muş'ta kurulmak istendiğini, şeyhlere bu cemiyetin yasaklandığını ilettikleri gibi şeyhlerin bu fikirden vazgeçtiklerini, Ermenilerin provokasyon peşinde olduklarını ve Rahip Vartan'ın bu mektubu adı geçen şahıslara yönelik olan kişisel kin ve garezinden dolayı kaleme aldığını, iddia edildiği gibi vilayetin hiçbir yerinde “Meşrutiyete karşı şeriat” fikrinin hasıl olmadığını öne sürüyordu.⁸⁵

Vali merkeze gönderdiği telgrafta bölgede asayişin berkemal olduğunu iddia etse de gerçekte vilayet kaynıyordu. Genç'ten çekilen ve Müslüman eşrafın imzasını taşıyan telgraf meşrutiyetin Sünni Kürt ahali tarafından nasıl algılandığını açıklıyordu. Genç eşrafına göre, sancak mutasarrıfı “hürriyet güneşini karartıp, meşrutiyet adı altında ‘kâfir’ ahaliyi” koruyordu.⁸⁶

83 Cınk, *Üç Devirde Bir Kürt Aşireti Reisi: Hacı Musa Bey (1853-1928)*, s. 84.

84 BOA.DH.MKT.2808/71 (18.2.1325/1 Mayıs 1909).

85 BOA.DH.MKT.2808/22 (20.2.1325/3 Mayıs 1909).

86 BOA.DH. MUI.44.20-81 (8.4. 1325/ 21 Haziran 1909).

Benzer telgraflardan sonra, hükümet öncelikle geniş çaplı bir soruşturma başlattı. Ardından muhalefetin öncülüğünü Norşin tekkesine bağlı şeyhler yapsa da Gayda tekkesinin şeyhi Seyyid Ali, Hamidiyeli Hesenanlı Rıza ve Fetullah Bey tutuklandı.⁸⁷ Yerel otorite, tutuklamaların Kürtlere dönük siyasi bir karşı hamle olmadığını deklare ederek her üç şahsın da reayalara dönük cinayet ve toprak gaspı gibi adli meselelerden dolayı tutuklandığını özellikle belirtiyordu. Oysa kısa bir süre sonra tutuklanmalar Bitlis kent merkezine de sıçradı. Bir sabah kentin bidayet mahkemesi üyesi Şeyh Hacı Necmettin'in oğlu ve aynı zamanda Bitlis Belediye Başkanı Şemsettin Efendi de tutuklanıp mahkemeye çıkarıldı. Yargılama sürecini takip eden dönemin İngiltere konsolosluk temsilcilerine göre davalar kesinlikle politikti ve saptırılan bu davalardan adil bir sonuç çıkmayacaktı. Zira şimdiden şahitler tehdit edilmeye başlamıştı ve bu “mühim zatların tutuklanması”, bir süredir gizli görüşmeler yapan şeyh ve Kürt ağalarını dehşet içinde bırakmıştı.⁸⁸ Yetkililere göre şeyhler yeni rejimin memurlarının bazı faaliyetlerini yanlış yorumlayarak Jön Türkleri şeriat karşıtı ilan etmiş ve bu tarz propagandalarla vilayetteki Müslüman Kürtler üzerinde derin bir etki bırakmışlardı. Öyle ki, 1909'un Ocak ayından beri yerel polis teşkilatı tarafından gizlice izlenen Muş'taki şeyhler de tutuklanarak 5 Şubat'ta Bitlis'e sevk edildiler. Şeyhlere yöneltilen suçlamalar arasında, “birkaç ay önce tahttan el çektilen Abdülhamid'i tekrar tahta getirmek ve İran'a kaçmış olan Kır Hüseyin Paşa'dan gizlice aldıkları pusulalar doğrultusunda yeni rejimi yıkmak” gibi ciddi ithamlar da vardı. İngiliz yetkili bütün bu tutuklanma furyası ve vilayetteki Kürt hoşnutsuzluğuna yönelik kişisel görüşünü de eklemeyi ihmal etmiyordu:

Hükümet prestijini koruduğu ve ortalığı karıştırıcı unsurları bastırabildiği sürece bu vilayetteki Kürtler hükümete karşı hiçbir şey yapmayacaktır. Kürtlerin yazılı ve yazısız tarihi-

87 BOA.DH.MKT.2722/20 (16.11.1324/ 29 Ocak 1909).

88 “Bitlis Kraliyet Viskonsülü A.S. Safrastian'dan, Erzurum Kraliyet Konsolosu A.S. Shipley'ye. 18 Ocak 1910 (FO 198/2347)”, *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 356-359.

ne bakıldığında görülüyor ki şu zamana kadar Araplar ve Arnavutların aksine, kişisel çıkarları söz konusu değilse ortak bir ülkü için ne savaştılar ne de kan döktüler. Bu ülkedeki anayasanın yeniden oluşturulması ayrıcalıklı Kürt sınıfının sağladığı rantı engellediyse ve bu sebepten dolayı yeni rejimden memnuniyetsiz olsalar da şu anki yönetimden Ermeniler kadar memnun olan daha geniş bir sınıfı teşkil eden reaya Kürtler de mevcuttur. Ayrıca reaya Kürtler de despot rejim zamanında Ermenilere olduğu gibi, hırsızlığa, cinayetlere ve şeref ihlaline maruz kaldılar. Şimdi ise reaya Kürt kendilerini tarım ve besicilik gibi sakin uğraşlara verdiler.⁸⁹

İngiliz yetkili Safrastian'ın görüş ve temennilerinin aksine, 1910'un ilkbaharında dahi vilayetteki kaos hali devam ediyordu. Şeyhlerin tutuklanması da durumu normalleştirememişti.⁹⁰ Tutuklanan şeyhlerin müritleri propaganda alanlarını genişleterek Bulanık ve Hınıs dolaylarına kadar ulaşmışlardı. Buna karşılık yerel hükümet bir dizi askerî ve idari tedbir almış ve profesyonel sayılabilecek iki istihbarat memurunu bölgeye göndermişti. İddiaya göre, vilayetin kuzeyinde yapılan geniş katılımlı toplantıya Hacı Musa Bey, hâlâ yakalanamayan birkaç Til şeyhi, Cibranlı İbrahim Bey, Söylemez'den Kulihan Ağa, Norşin'e bağlı Abirî tekkesinden Şeyh Süleyman ve Hasananlı ağalar gibi muhitin belli başlı bütün etkili isimleri katılmıştı. Katılımcılar Kur'an'a el basarak Jön Türk rejimine karşı savaşacaklarına dair yemin etmişlerdi.⁹¹ Toplantının temel argümanı ise "Jön Türklerin ateist oldukları, Hristiyanları İslâm ordusuna alabilecek kadar Müslüman inancından nasipsiz bir yapı teşkil ettikleri" idi. Yine, 15 Mart'ta Muş'ta tutuklanan bazı Kürtler, söz konusu istihbaratçılar tarafından sıkı bir şekilde sorgulanmış, üzerlerinde çıkan yeşil renkli bayrak, davul benzeri bir çalgı ve alakasız bazı şeylere anlam verilmemişti. Lakin sorgu

89 A.S. Safrastian, *a.g.e.*, s. 363-368.

90 Örneğin Şerif Paşa "Anayasal Rejim" denilen bu süreçte Kürtlerin acı çektiğini belirtiyordu. "Les Dangers du Nationalisme Turquie", *Mècheroutiette*, sayı 5, Mart 1910, s. 1-2.

91 A.S. Safrastian, *a.g.e.*, s. 376-385.

metni titizlikle saklanmış, bir bölümü mahkemeye dahi gönderilmemişti. Bu da akıllara, –devletin de çekindiği– söz konusu muhalefetin ulusal bir talebinin de olabileceğini getirmişti.⁹²

Olayın ehemmiyetini kavrayan yeni rejim sırf güvenlik tedbirlerinin yeterli olamayacağını anlayınca, tıpkı 1907'deki ayaklanmada yaptığı gibi bir kez daha –o sıralar Van valisi olan– Arnavut Tahir Paşa'yı Bitlis'e gönderdi. Aslında yeni rejim, Hamidiye rejiminin sadık yöneticisi olarak bilinen Tahir Paşa'dan hiç hoşlanmıyordu ama topyekûn bir isyanın arifesinde olan Kürtlerle sağlıklı bir diyalog kurabilecek belki de yegâne Osmanlı yetkilisinin o olacağını da iyi biliyordu. İddiaya göre Tahir Paşa, Şeyh Hacı Necmeddin'in akrabası, Hacı Musa Bey'in ise yakın arkadaşıydı. Tahir Paşa'nın vilayete vali olarak atandığını duyan Ermeniler, kaygılarını yeni rejime aktarsalar da yeni rejim bu atamayı iptal etmedi. Valinin vilayete geldiğini duyan bir grup Ermeni köylü, yeni valinin gelişiyse beraber daha da cesaretlenen Kürtlerin kendilerini katliamla tehdit ettiklerini iddia ederek Muş merkeze yürüdüler. Birkaç gün sonra Muş'a gelen Tahir Paşa ise, yeni rejimin bürokratı edasıyla Ermenileri “Kürt kardeşleriyle kucaklaşmaya, onlarla buluşmaya ve anlaşmaya” davet etti. Her ne kadar Tahir Paşa, yeni rejimin ruhuna bağlı bir bürokrat imajı çizdiyse de Ermeniler ve yabancı temsilciler –özellikle de Fransız diplomatlar– buna inanmıyorlardı. Fransız yetkiliye göre, Tahir Paşa, Van valisi iken şehirde yaptığı Ermeni pogromu hâlâ unutulmamıştı. Ayrıca Kürt reislerine dönük son derece nazik tavırları da gözden kaçmıyordu.⁹³ Oysa

92 “Davul benzeri çalgı aleti”, Halidî tekkelerinin zikir enstrümanı “erbane” olmalıydı, Halidîliğin kurumsallaştığı 19. yüzyıldan günümüze kadar, Gayda, Norşin ve Kûfra tekkelerine bağlı “dewrêş” denilen sadık mürit ve fakihler, Kürt köylerini dolaşır erbaneler eşliğinde şeyhlerin keramet ve hikâyelerini (nitekim Şeyh Celaleddin'in zehirlenmesi, Seyyid Ali ile Şeyh Şahabeddin'in asılması da Kürdistan'ın en ücra köşesine kadar böyle duyurulacaktı) anlatan Kürtçe dint ilahiler okurlardı. Bu şekilde bağlı bulundukları tekkeler için köylülerden erzak topluyorlardı. Bu, Kürdistan için bir rutindi. Anlaşılan o ki bugünlerde, Sünni Kürt muhitlerinde bu kamuflaj ile Jön Türk karşıtı propaganda yapılıyordu.

93 MAE-Nantes, İstanbul'daki Fransa Büyükelçiliği, seri D, kutu 54, Fransa Viskonsülü'nden, Ekselansları İstanbul Büyükelçisi Mösyö Bompard'a, no. 12, Van, 30 Haziran 1910.

bir kez daha pragmatist davranan yeni rejim bir tercih yapmıştı. Rejim Ermeniler nezdinde nefret, Kürtler nezdinde ise muhabbetle anılan bu valinin vilayete atanmasıyla –şayet bir tercih söz konusu olursa– Kürtleri seçeceği mesajını veriyordu.

Vali, ilerleyen günlerde kapsamlı bir gezi düzenledi, neredeyse vilayetteki bütün aşiret reislerini ve şeyhleri ziyaret etti, yeni rejimin onlara dönük söz verdiği güvenceleri teker teker iletti. 1911'in sonlarına gelindiğinde artık vilayetteki “meşrutiyete karşı şeriat” tehlikesi tamamen tasfiye edilmişti, lakin Kürtlerin Jön Türklere bakış açısı yine de değişmemişti. Jön Türkler onların nezdinde hâlâ “dinsiz birkaç mektepli” idi.⁹⁴ Yine de devlet bir kez daha bu algıyı en azından pasifleştirerek bölgedeki politik iklimi kendi lehine çevirebildi ve bundan sonra yeni yeni filizlenen Kürtçülüğün resmiyetteki kurumlarını tasfiye etme girişimine kaldığı yerden devam etti.

Kapanmaya zorlanan Kürt kurumu: Bitlis Kürt Teavvün ve Terakki Cemiyeti veyahut “Bitlis Kürt Kulübü”

Yeni rejimin, imparatorluğun tebaasını oluşturan halklara sosyal ve kültürel örgütlenme izni vermesi üzerine 1908'in Eylül ayında İstanbul'da kurulan Kürt Teavvün ve Terakki Cemiyeti, kısa süre içinde İstanbul'daki Kürt entelektüel ve elit şahsiyetlerinin uğrak mekânı oldu.⁹⁵ Bu Kürtçü teşekkülün liderliğini ise Kürtlük mefhumunun tarihsel varisleri olan Babanlar ya da Bedirhanlar gibi meşhur ailelerden biri değil, Tanzimat'tan beri

94 Balkan Savaşı'nı anlatan dönemin dengbêjlerinden olan Mistefayê Xelê Heyran'ın “Şerê Selanikê / Selanik Savaşı” isimli Kürtçe şarkısında geçen, “eskerên Jontirkan, mektepliyên dîn firotin bi peran e” (Jön Türk askerler, mektepliler dini paraya sattılar) dizeleri, söz konusu zaman diliminde Kürtlerin Jön Türkler şahsında devlete bakış açısını özetliyordu. Şarkının en eski ses kaydı dengbêj Reso'ya ait. Dengbêj Reso, “Şerê Selanikê” (2019, Ocak), [Video], <https://www.youtube.com/watch?v=3HxDZDTk-9E>, Safrastian'a göre ise, Kürtler, Balkan yenilgisini “İnançsız Jön Türkler”in “Mason” oluşlarına bağhyorlardı. Safrastian, *Kurd û Kurdistan*, s. 85.

95 Özcan Yılmaz, “L'Exil et le Nationalisme: Le Cas Kurde au Début du XXème Siècle”, *Relation Internationales*, sayı 141, 2010, s. 13.

Kürdistan'daki güç değişimini de simgeleyen bir şeyh yapıyordu. Bu şeyh, Halidiliğin Osmanlı Kürdistanı'ndaki ilk mühim tekkesinin kurucusu ve diğer bütün Kürt Halidî tekkelerinin ilk şeyhlerini eğiten ve "üstad" olarak bilinen Şeyh Taha Nehri'nin torunu, ünlü Şeyh Ubeydullah'ın oğlu Seyyid Abdülkadir'den başkası değildi. 1896'da İstanbul'daki bir meseleden dolayı Medine'ye sürgün edilen şeyh, uzun bir müddet burada Hacı Musa Bey ile arkadaşlık yapmıştı. Jön Türk Devrimi ile birlikte İstanbul'a dönen şeyh, radikal bir meşrutiyet yanlısına dönüşmüştü.

Şeyh ile Abdürrezzak Bedirhan (o da sürgünden yeni dönmüştü) arasında "Kürtlük mefkûresi" paylaşılamayan bir konu idi. Şeyhin Osmanlı bütünlüğü içinde kültürel Kürtlük tahayyülüne karşı, Abdürrezzak, otonom politik Kürtlük, o olmazsa Rusya öncülüğünde Osmanlı'dan kopuşu ve hatta bağımsız bir Kürt devletinin kuruluşunu öngören daha radikal bir görüşü savunuyordu.⁹⁶ Lakin öncelik şeyhe verildi. Şeyh Eylül ayının sonlarına doğru İstanbul'da cemiyetin kongresini toplamayı başarabildi ve kongre tam da Jön Türklerin istediği gibi, Kürtler nezdinde yeni rejimin kabulü ve meşruti yönetimin gerekliliklerinin benimsenmesine dönük telkinatların yapıldığı ve "Osmanlı vatanının birliği" temasının vurgulandığı heyecanlı bir atmosferde geçti.⁹⁷

1908'in sonunda cemiyetle aynı ismi taşıyan haftalık gazetesinin (*Kürt Teavvün ve Terraki Cemiyeti Gazetesi*) yayın hayatına başlamasıyla birlikte, Kürtler cemiyetten haberdar oldu ve Kürdistan'dan bu cemiyetin şubelerinin açıldığına dair peşpeşe haberler gelmeye başladı.⁹⁸ Lakin Kürdistan'da açılan hiçbir şube,

96 Malmısanij, *Kürt Teavvün ve Terraki Cemiyeti*, Avesta Yayınları, İstanbul, 1999, s. 17.

97 Abdürrezzak, Van'da Rusya temsilcisiyle yapmış olduğu görüşmede bu hususu açıkça dile getirmişti: "Biz Kürtler Türklerin hâkimiyetine boyun eğmiyoruz. Kürdistan'da devamlı meydana gelen ayaklanmalar bunu kanıtlar niteliktedir. Türkiye'nin içinde bulunduğu mevcut zorlukları kullanarak bağımsızlığımızı elde etmeyi ve Kürdistan'da bir ayaklanma hazırlamayı umuyoruz.", AVPR. F. Posolstvo v. Konstantinopole (Rusya Dışişleri Bakanlığı Arşivi İstanbul Başkonsolosluğu) 1907-1913, D. 3572. L. 126-146., Van, 2 Nisan 1911.

98 Gazeteye göre ilk şube, 22 Aralık 1908'de Diyarbakir'de açılmıştı. Şehir müftüsü Subhi, gazeteye gönderdiği telgrafta, şubenin açılışına vali ve şehir ku-

Bitlis şubesi kadar güçlü ve etkili olamadı. Bunda vilayetin barındırdığı dinamikler itibarıyla Kürdistan'ın adeta minyatürü mahiyetinde olmasının yanı sıra, özellikle cemiyet reisinin meşhur bir Halidî sülaleden gelmesinin de etkisi büyüktü. Hamidiye dönemindeki Kürdistan'da ikinci kuşak Halidî şeyhlerin yerini, Jön Türk döneminde üçüncü kuşak Halidî şeyhler almıştı. Halidîliğin muazzam genişlikteki ağı, onun kumanda merkezi Bitlis'i KTTC'nin en çok yayılabildiği yer haline getirecekti.

Bitlis'teki Halidî şeyhler Jön Türk döneminde de vilayetteki etkin politik ve sosyal pozisyonları kimseye kaptırmadı. Şeyh Abdülbaki Bitlis'teki KTTC şubesinin bizzat başkanı oldu.⁹⁹ Ancak merkez şube ve kadrolarla aynı ülküyü paylaşmadığını öngördüğümüz Abdülbaki'nin geldiği Halidî geleneği, kritik süreçlerde asla devleti terk etmemişti. Nitekim bu sadakat bağı, Kürdistan'ın en büyük ve etkin KTTC şubesinin sonunu çok çabuk getirecekti.

Bitlis şubesi için 17 Aralık 1908 tarihinde yapılan açılış merasimine vilayetin bütün idari ve askerî erkânı katılmıştı.¹⁰⁰ Ama

mandanının yanı sıra, şehirdeki bütün resmî yetkililerin de katıldığını belirtiyordu. *Kürt Teavvün ve Terakki Cemiyeti Gazetesi*, sayı 4 (13.10.1324 /26 Aralık 1908), s. 25. Muş'taki şube ise, 1909'un başlarında açılmıştı: "Şeriatın sağlam kulpuna uygun olması bakımından saygıyla karşılanıp kabul edilen Anayasanın bahsettiği özgürlüğün gereği ve saygıdeğer derneğinizin öncülüğüyle, burada da Allah'a şükür bugün bir Kürd Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin açılmış olduğu, bilgi için arz olunur. Siracade Nadir, Üyelerden Genç Eski Tahrirat Müdürü Hilmi, Üyelerden Din Bilginlerinden Arabzade Eski Müftü Mehmed, Şeyhlerden Osman, İleri Gelenlerden Müftücade Fetullah, Eşraftan Niyazi, Muş", 24 10.1324/16 Ocak 1909, *Kürt Teavvün ve Terakki Cemiyeti Gazetesi*, sayı 6 (27.10.1324 /9 Ocak 1909), s. 25.

99 Kulübün reisi, peygamberlik iddiasında bulunduğu suçlamasıyla Abdülhamid tarafından 1905'te Trablusgarb'a sürülen eski Bitlis müftüsü Şeyh Kasım oğlu Şeyh Abdülbaki miydi yoksa Küfrevî tarikatının kurucusu Şeyh Muhammed Küfrevî'nin oğlu Şeyh Abdülbaki miydi? Açıkçası bütün araştırmalarımıza rağmen bu noktayı açıklığa kavuşturamadık. Yine de eski Müftü Şeyh Kasım oğlu Şeyh Abdülbaki'nin profili, "Abdülhamid rejiminin mağduru" şablonu çerçevesinde, Jön Türk devrimi ile beraber hasıl olan bu kuruma reislik edebileceği ihtimaline daha fazla uyuyordu: "Dahiliye nezaretinden Trablusgarb vilayetine. Trablusgarb'da sürgün bulunan Bitlisli Şeyh Abdülhadi ve Şeyh Abdülbaki Efendiler affedildiklerinden memleketlerine gönderilmeleri emrolunur." BOA.DH.TMIK.M.(24.6.1322/ 6 Eylül 1906).

100 "Bitlis'te kuruluş işi gerçekleştirilen Kürd Teavün ve Terakki Cemiyeti Şubesinin, Meclisimizin bugünkü mutlu açılış gününde vali ve vilayet

23 Ocak 1909'da Dahiliye Nezareti'nden vilayete gönderilen bir telgrafta, şubelerin açılmasına dair kanun henüz hazır olmadığı için Bitlis Kürt Teavvün ve Terakki Cemiyeti'nin resmîyetinde ta-nınmamasını ve yerel yetkililere verdikleri mazbatalarının dik-kate alınmaması isteniyordu.¹⁰¹ Yine de daha kuruluşundan iti-baren şaibeli bir süreç yaşayan ve "Kürt Kulübü" olarak adlandı-rılan Bitlis şubesine kısa bir zaman içerisinde binlerce kişi kay-dolmuştu. Özellikle Rus kaynakları sayıyı abartılı biçimde ver-mekten çekinmiyordu. İddiaya göre vilayetteki EDF şubesinin 50, ITC'nin 90 kişilik üyesine karşılık Kürt Kulübü'nün resmî 680 üyesi bulunuyordu ve 1909'un Mart ayına gelindiğinde ise vilayet genelinde 80 bini aşkın kişi kulübe üye olmuştu. Yine iddiaya göre vilayette bir fabrika kurmak için üyelerinden pa-ra toplayan kulübün vilayetin sükûnetini sağlayabilecek düzey-de askerî gücü de mevcuttu.¹⁰² Jön Türklere dönük şeyh muhe-lefetiyle ilişkilendirilmek istenen şubenin Bitlis'teki etkinliği ve gördüğü rağbetten korkuluyordu. Fransız yetkililer de Siirt'te-ki kulübe dair kaygı verici bilgiler veriyorlardı.¹⁰³ Her ne kadar Siirt mutasarrıfı Süleyman Faik Efendi, Meşrutiyet ilanını şehir halkına Kürtçe bir nutukla duyursa da, sancaktaki KTTC şube-lerinin kuruluş süreci sancılı geçiyordu.¹⁰⁴ Siirt'ten gönderilen

yöneticileri, alimler ve şeyhler, önde gelen askerî amir ve subaylar ve yerel memurları ve şehir halkı hazır olup, hayırlı olması dileğiyle açılış töreninin yapıp birkaç konuşmanın yapıldığı ve din ile devletin şan ve şerefine yücelmesini içeren dualar okunduğu arz olunur. Kürd Teavvün ve Terakki Cemiyeti Bitlis Şubesi / 4.10.1324/ 17 Aralık 1908", *Kürt Teavvün ve Terakki Cemiyeti Gazetesi*, sayı 5 (20.10.1324 / 2 Ocak 1909).

101 BOA.DH.MKT.2716/67 (10/11.1324/ 23 Ocak 1909).

102 Malmısanij, *Kürt Teavvün ve Terraki Cemiyeti*, s. 46-47.

103 "Bitlis'te, daha önce işten çıkarılan memurlar bozgunculuk çıkarmak amacıyla gizli toplantılar yapıyorlar. 1909 Nisan ayındaki olaylardan beri kapalı olan Kürt Kulübü, kapılarını eski rejimin yandaşlarına açtı. Siirt'te Ermenilerin olduğu yerde panik yaşandı. Onun için şehirdeki Dominiken misyonu kapılarını Kürtlerin kendilerini katletmesinden korkan Hristiyan nüfusa açtı. Komşu köyler pahalı bir şekilde silah satın alarak kendilerini ani bir Kürt baskınına karşı korumayı amaçladı." MAE-Nantes, İstanbul'daki Fransa Büyükelçiliği, seri D, kutu 54, Fransa Viskonsülü'nden, İstanbul'daki Fransa Konsolosu Ekselansları Mösyö Bompard'a, no. 7, Van, 31 Mart 1910.

104 Harunan ve Reşkotan aşiretleri reisleri Ahmed Fakih ve Hacı Mehmed Mustafa, "Kürdistan'ın ufuklarını sevinç dalgalarına boğan özgürlük ağacı" olarak

telgrafa göre, Şeyh Abdülgaffar öncülüğündeki silahlı Kürt süvarileri Arva (Eruh) kazasına Kürt Kulübü açmak için “gösterişli bir şekilde” giriş yapmış, korkuya kapılan halk evlere kapanmış, yerel hükümet de önlemler almıştı.¹⁰⁵ İddiaya göre şeyh, buradaki ahaliyle Meşrutiyet ve hükümet aleyhine konuşmalar yapmıştı:

Bitlis vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne şifreli telgraf: Kürt Terakki ve Teavvün Cemiyeti'nin şubelerini teşkil etmek üzere Bitlis'ten Siirt sancağı tarafına giden Şeyh Abdülgaffar Efendi ve beraberindekilerin hareketlerinden şikâyet eden Siirt din adamları tarafından gönderilen telgraf üzerine ve söz konusu mutasarrıflıktan alınan cevapta adı geçen şeyhin hükümet ve meşrutiyet aleyhine bazı telkinatta bulunduğu, bu tarz bir şey olmuşsa ve adı geçen şeyh böyle bir şeye cüret etmişse şayet, takibatının yapılması ve bu gibi hareketlerin yasaklanması emri Arva kaymakamlığına tebliğ edilmiş, kaymakamlıktan alınan cevaba göre ise Kürtlerin silahlı olarak gösterişli bir şekilde gelmeleri kasaba ahalisinin paniklemesine sebep olmuş, ne var ki adı geçen şeyh ve arkadaşları kazadan çıkarılmıştır. Aynı zamanda bunların merkeze uğramaları durumunda haber verilmesi söz konusu mutasarrıflıktan da istenmiştir.¹⁰⁶

Sadece Siirt muhitinde değil, Garzan ve Botan'da da benzer şeyler yaşanmıştı. Birkaç gün sonra Şeyh Abdülgaffar, Abdülkerrim uğradıkları Sason kazasında “Kürtlerle Ermenilerin artık Osmanlı hukuku nazarında bir tutulacağı” temalı propagandalar

nitelendirdikleri meşrutiyetin ilanı dolayısıyla gazeteye göndermiş oldukları tegratta, mutasarrıfın Kürtçe ve Türkçe nutuklarını dinlerken mutluluk göz yaşları döktüklerini ifade ediyorlardı. *Kürt Teavvün ve Terakki Cemiyeti Gazetesi*, no. 8 (10.11.1324 /23 Ocak 1909), s. 24.

105 Adı geçen şeyh, Gayda ekolünün banisi “Gavs” Şeyh Sıbgatullah'ın kardeşi Molla Şerif'in oğlu, Gayda tekkesinden kopup Bitlis merkeze taşınıp Küfrevî şeyhi Şeyh Muhammed'e biat eden Şeyh Abdülgaffar olmalıydı. Şeyh Abdülgaffar uzun bir müddet dönemin Küfrevî tekkesinin bir nevi okulu olan “Kızıl Mescit”te ders verdi, Birinci Dünya Harbi arifesinde Osmanlı ordusuna milis olarak yazılan şeyh, Bitlis deresinde Rus birlikleriyle çıkan bir çatışmada yaşamını yitirdi. Durma, *Evlîyalar Şehri Bitlis*, s. 166.

106 BOA.DH.MKT.2790/63 (25.1.1325 / 7 Nisan 1909).

yaptıkları, bu propagandalarının Kürtler nezdinde yeni rejime duyulan öfkeyi daha da artırdığı, bizzat Sason Kaymakamı Zeki, idari memurlar ve subaylar tarafından bildiriliyordu. Kaymakam Zeki, bu telgrafı amirlerine değil, doğrudan Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza'ya (ayrıca bağlı bulunduğu Bitlis yerine Diyarbakir'den) göndermişti ve söz konusu şeyhlerin merkezî KTTC tarafından gönderildiği de iddia edilmişti.¹⁰⁷ Oysa aynı günlerde Seyyid Abdülkadir, Sünni Kürtlerin hem meşruti yönetime ısınmasına hem de Êzdi ve Ermenilerden gasp edilen arazilerin geri verilmesine ve şiddet eylemlerine girişmemesine yönelik aşiret reislerini ve tekke şeyhlerini ikna etmeye çalışmıştı. Üstelik yeni rejimin emriyle KTTC'nin bu misyonla vilayetlere göndereceği telgraf ücretlerinin alınmaması da kararlaştırılmıştı.¹⁰⁸

Bugünlerde Enver Paşa ile görüştüktan sonra Jön Türk rejiminin Kürdistan'a nüfuz edebilmesi için bölgeye gönderilen Seyyid Abdülkadir yoğun mesai harcamıştı. Şayet bölgeden bildirilen Osmanlı yöneticileri ve yabancı temsilcilerin yazışmalarını baz alırsak, Seyyid Abdülkadir'in başkanlık yaptığı merkez KTTC ile Bitlis Vilayeti'ndeki şube arasındaki pratik ve görüş farklılığı, "merkez ile taşradaki KTTC şubelerinin farklı yapı ve gündemlere sahip olduğu" tezini destekliyordu.¹⁰⁹ Vilayetteki Halidî şeyhlerinin neredeyse hiçbirinin önceliği Kürtlük mevzusu değildi. Tam da yetiştirildikleri gibi, Halidiliğin şeyhleri (hatta ağaları) olarak sadece kendi gündemlerini takip ediyor-

107 "Kabülceviz (Sason) Kaymakamlığı'ndan Meclisi Mebusan reisliğine. Bu halide çalışmalar yürüten Kürd Teavün Cemiyeti'nin Garzan ve Bohtan'a gönderdiği Abdülgaffar ve Abdülkerim isimli şeyhler, 'İslâm ve Ermeniler arasında eşitlik olunacağı' şeklindeki propagandaları hükûmete karşı Kürtleri son derece etkilemiştir. Gereğinin yapılması arz olunur. Sason Kaymakamı Zeki, Kolağası Fahri, Tahkikat memuru Musa, Umum-u müsavene Muhammed, Mülazım Süleyman, Mülazım Emin, Mülazım Mustafa, Mülazım Hasan. Diyarbakir." BOA.DH.MKT.2839/69. (28.3. 1325 /10 Haziran 1909).

108 Örneğin Seyyid Abdülkadir'in KTTC reisi unvanı ve mührüyle Van'daki Tarkor aşireti reisi Hüseyin Bey'e, özetle yeni rejime biat edip Ermenilere artık baskı uygulamamasını içeren telgrafın ücretsiz çekilmesi emredilmişti. BOA.DH.MKT.2636/67 (27.7.1325/10 Ekim 1909).

109 Janet Klein, "Kurdish Nationalists and Non-nationalist Kurds: Rethinking Minority Nationalism and the Dissolution of Ottoman Empire, 1908-1909", *Nations and Nationalism*, sayı 13 /1, 2007, s. 138.

lardı. İmparatorluk genelindeki Kürtlerin çıkarlarından ziyade, Bitlis Vilayeti'ndeki çıkarları onları daha çok bağlıyordu.¹¹⁰

31 Mart Vakası'ndan sonra, şeyh muhalefетinin tüm şiddetiyle devam ettiği Bitlis Vilayeti'ne daha çok dikkat çekiliyordu ve bu çerçevede sadece yerel KTTC şubesi değil, aynı zamanda İTC'nin Bitlis şubesi de töhmet altında kalmıştı. KTTC Bitlis şubesi reisi Şeyh Abdülbaki ve yerel İTC şubesi reisi Osman Naci, 17 Nisan 1909'da Meclis-i Mebusan'a çektikleri müşterek telgrafta, bütün vilayet ahalisi adına meşrutiyete bağlılıklarını ifade edip –kendi vilayetlerine dair çıkan haberlere de atıfta bulunarak– meşrutiyete karşı “din ve millet maskeli” her türlü muhalefetin karşısında duracaklarına dair söz veriyorlardı.¹¹¹ Ama bu bağlılık sözü cemiyetin Bitlis şubesinin kapanmasına mani olamadı.¹¹² İddiaya göre Nisan ayı içerisinde kapatılan şubenin üyelerinin çoğu yerel İTC şubesine katıldılar. Yani müşterek telgraftan da anlaşılacağı üzere, Bitlis'teki İTC şubesiyle yan yana durmaktan çekinmeyen ve kritik süreçlerde devletten yana tavır almayı gelenek haline getiren Bitlis kent merkezindeki şeyhler, Kürdistan'ın en büyük politik organizasyonu olan KTTC Bitlis şubesini bir anlamda İTC'ye dahil ederek Norşin şeyhlerinin öncülük ettiği Jön Türk rejimine yönelik muhalefetin tasfiye edilmesini sağladı.¹¹³ Lakin *Takvim-i Ve-*

110 Ercan Karakoç, Enver Yalçın, “Bir Siyasetçi ve Lider Olarak Seyyid Abdülkadir”, *Mavi Atlas*, sayı 6, İstanbul, 2016, s. 83.

111 “İslâm aleminin esası, iftihar olan ve yüce şeriatı aslına uygun olarak uygulayan meşrutiyeti idare eden bütün İslâm aleminin meclisi olan Meclis-i Mebusan'ın 2 Nisan 1325'te gönderilen tebligatı için teşekkür ederiz. Din ve millet maskesi adı altında meşrutiyet aleyhine çıkarılacak olan en ufak bir hareket, umum Osmanlı milletinin hayatına dönük bir suikast demektir. Evvela bütün memleket ahalisi ile böyle hareketlere karşı duracağımıza söz veriyoruz. Bitlis Kürt Teavün Cemiyeti İdare Reisi Abdülbaki ve Bitlis İttihat Terâkki Cemiyeti Reisi Osman Naci.” *MMZC (Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi)*, Devre I, İçtimat Sene I, C. III, s. 73.

112 MAE-Nantes, Fransa Viskonsülü'nden, İstanbul'daki Fransız Konsolosu Ek-selansları Mösyö Bompard'a, no. 7, Van, 31 Mart 1910.

113 Fazla değil, beş yıl sonra (1914) aynı Halidî klik aynı manevrayı Gayda şeyhlerinin öncülük ettiği Bitlis İsyanı'nda yapacaktı ve bu manevra Gayda şeyhlerinin 1950'lere (Demokrat Parti iktidarı) kadar Türkiye'nin politik yaşamına dahil olmalarını engelleyecekti.

kayı gazetesinin iddiasına göre birleşme itirazsız ve topyekûn bir mevcudiyetle gerçekleşmişti.¹¹⁴ KTTC Bitlis şubesinin yerel ITC şubesiyle birleşmesine itiraz eden Şeyh Abdülgaffar ve bir düzine şeyh ve ulema arkadaşı, Meclis-i Mebusan'a çektikleri müşterek telgrafta yerel ITC kadrolarının devlet gücünü arkalarına alarak kendilerine baskı uyguladıklarını belirtiyorlardı. Şikâyetin sahilhığı Bitlis Vilayeti'ne sorulunca, Vali Hüs-nü Bey kaleme aldığı cevapta, nicedir her iki cenahın çekişme içinde olduğunu, KTTC Bitlis şubesinin, Taşnaksutyun'un ademimerkeziyetçiliğe dair beyanatlarını çarpıttığını, *Serbestî*, *Volkan*, *Hukuk-u Ummumiye* ve *Emsal* isimli yayınların bu iki olu-şum arasındaki çelişkileri bilinçli olarak derinleştirdiğini iddia ediyordu. Valiye göre KTTC Bitlis şubesi "bölücülük" yaparak imparatorluk genelinde bir "karışıklık" çıkarmak istiyordu.¹¹⁵

Her ne kadar Bitlis'teki şubenin görünürdeki kapanış gerek-çesi "dinî refleksli meşrutiyet karşıtlığı" olsa da Osmanlı otorite- si Süleymaniye'de Berzenci şeyhleriyle yerel askerler arasın- da vuku bulan kanlı olaylardan sonra, bu sefer KTTC'nin ka- ba olarak vilayetlerdeki Kürtlere "kavmiyet", yani milliyet fik- rini aşıladığını iddia ediyordu.¹¹⁶ Bunun üzerine merkezî otorite, "Meşrutiyet'in halkın birliğini bölmek, parçalamak anlamı- na gelmediğini" sert bir dille İstanbul'daki cemiyet merkezine bildirdi.¹¹⁷ Kavmiyet fikrinin, proto-milliyetçiliğin bir tezahürü olarak modern milliyetçiliği aşan bir tarihî arka planının oldu- ğunu var sayarsak, Kürtlük mefhumun diğer Kürt muhitlerin-

114 "Bitlis'te Kürd Teavvün Kulübü üyelerinin Meşrutiyet karşıtı hareketlerde bu- lunduğu şeklindeki haber ve yayınlar asılsızdır, doğru değildir ve Terakki Cemiyeti ile Kürd Teavvün Kulübü birleşmişlerdir ve bunun için kutlama yapıldığı 23 Mayıs 1909 tarihinde telgraf ile bildirilmiştir." *Takvim-i Vekayi*, sayı 230 (21.3.1325/ 3 Haziran 1909), s. 14.

115 BOA.BEO.3576/268128 (3.4.1325/ 16 Haziran 1909).

116 "Musul Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne. İstanbul'daki Kürt Teavvün ve Terakki Cemiyeti'nin her tarafta olduğu gibi burada da (Musul) bir şubesi mevcuttur. Aslında cemiyetin asıl amacı 'bütün' Kürtlerde kavmiyet fikri uyandırmaya hizmet etmektir." BOA.DH. ŞFR.409/55 (11.11.1324/ 24 Ocak 1909).

117 "İstanbul merkezli Kürt Teavvün ve Terakki Cemiyeti'ne meşrutî yönetimin ahaliyi bölmek parçalamak olmadığı kesin bir şekilde anlatılmalı ve bu hususta bazı uyarılar ve tavsiyeler yapılmalıdır." BOA.DH.MKT.2718/36 (25 Ocak 1909).

de olduğu gibi, Bitlis Vilayeti'nde de yeni bir şey olmadığı söylenebilirdi. Lakin Kürtlük mefhumunun niteliğinin “Kürtçülük” olup olmadığı tartışmalıydı. Hamidiye döneminde beş yıl boyunca Bitlis'te sürgün kalan Selanikli Hilmi, 31 Aralık 1908 tarihli *Kalender* gazetesinin haftalık sayısında Bitlis Kürtlerini yerden yere vurdu. Bunun üzerine kendisini “Bitlis'te Şerefhan evladından Ahmed” olarak tanıtan Bitlisli bir eşraf, *Kürt Teavvün ve Terakki Cemiyeti Gazetesi*'nde yayımlanan cevap yazısında “Osmanlı'ya hizmet eden Şerefhan” ve “Kudüs örneğinde İslâm'ın kurtarıcısı Selahaddin-i Eyyubi” şahsında Kürtlüğü yüceltirken, Hilmi'nin “Kürtlerin Müslümanlığı bilmediği” iddiasına karşılık, vilayet genelindeki “yetkin beş bin Kürt şeyh”in varlığına işaret ediyordu.¹¹⁸ Yani bu cevaptan da anlaşılacağı üzere vilayet özelindeki Kürtlük mefhumu, hâlâ İslâmi bakış açısını ve Osmanlı aidiyetini aşan bir vizyona sahip değildi. Isminde de içerdiği gibi, teoride cemiyet parçalı ve kan davalı aşiretler arası teavüne (birlik) ve eğitimsiz geniş Kürt kitlelerinin terakkisine (ilerlemesine) yoğunlaşmıştı.¹¹⁹ Yine de bu teşekkülün zaman içinde gelişecek olan seküler ve ayrılıkçı Kürt hareketi için kuluçka görevi gördüğü de söylenebilir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin vilayetteki Kürt yüzü: Topalzade Molla İlyas Sami Bey

İlyas Sami muhtelif kaynaklarda “Hacı İlyas Sami”, “Hoca İlyas Sami”, “İlyas Sami Efendi”, “Xoce İlyasê deyşta Mûşê” (Muş Ovalı Hoca İlyas”) ve “Xoceyê Cumhuriyetê” (Cumhuriyet Hocası) şeklinde geçer.¹²⁰ Muş yerelinde, “Topalzade Mol-

118 *Kürt Teavvün ve Terakki Cemiyeti Gazetesi*, no. 9, 17.11.1324 / 30 Ocak 1909, s. 21.

119 Bozarslan, *Kürt Teavvün ve Terakki Gazetesi*, s. 24, 26.

120 Dengbêj Reso, Cibranlı Halit Bey'in tutuklanması ve akabinde kurşuna dizilmesi üzerine söylediği “Lo Mîro/ Xalit Begê Cibrî” şarkısında İlyas Sami'den “Xoce İlyasê Deşta Mûşê”, dengbêj Şakiro ise Şeyh Sait ailesinin tutuklanmasına dair söylediği “Kekê Qiyasedîn” şarkısında “Xoceyê Cûmhûriyetê” şeklinde bahseder. Dengbêj Reso, “Lo Mîro/ Xalit Begê Cibrî”, (2018, Aralık), [Video], https://www.youtube.com/watch?v=_3yaYht3h4I Dengbêj Şakiro, “Kekê Qiyasedîn”, (2018, Aralık), [Video], <https://www.youtube.com/>

la", imparatorluk sahasında ise "İlyas Sami Bey" olarak anılıyordu.¹²¹ 1879 yılında Muş kent merkezinin Kale mahallesinde doğan İlyas Sami Bey'in babası eşraftan Hacı Abdülhamid Efendi, annesi ise Suluk köyünden "Hatun" adında –1880'den önce kaçırılıp Müslümanlaştırılmış– Ermeni bir kadındı.¹²² Çocukluğu Muş'un şiddet ikliminde geçen İlyas Sami, Ermenice ve Kürtçenin yanı sıra daha küçük yaşlarda Türkçeyi de öğrenmişti. Temel eğitimden sonra, çoğu akranının yaptığı gibi, herhangi bir Halidî medreseye gitmeyi tercih etmedi. Zengin amcası Hacı Musa Bey'in desteğiyle Mısır'da eğitim alan İlyas Sami, dinî bilgilerin yanında modern sayısal ve sosyal bilimlerle de tanışmıştı.¹²³ Eğitimini tamamladıktan sonra, yüz yılın başlarında Muş'a dönen İlyas Sami, Abdülhamid rejimi döneminde sıradan bir medrese hocası olarak çalıştı, lakin Jön Türk iktidarıyla birlikte Bitlis Vilayeti'nin mühim bir simasına dönüştü.¹²⁴

İlyas Sami Bey, bölgedeki din adamlarından farklı bir profil çiziyordu. Çoğu Halidî din adamının Romî olarak gördüğü Osmanlı'yı o, "zaruri bir çatı" olarak görüyordu. Örneğin Vartkes Efendi'yle giriştiği bir polemik esnasında, Ermeni mebusun "Ermeni vilayetleri" tabirine şiddetle karşı çıkarak, "Ermeni vilayetleri yok!" diye karşılık veriyordu. Ermeni vekilin "Kürdistan oluyor da Ermenistan'ı niçin kabul etmiyorsunuz?" cevabına karşılık, "Devlet-i Osmaniye vardır. Devlet-i Osmani-

watch?v=9DUxoriX3O8; *TBMM Albümü (1920-2010)*, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2010, s. 67.

121 Çocukluğu ve gençliği Muş şehir merkezinde geçen ve Muş'un meşhur ailelerinden biri olan Şabanzadelere mensup Kürt siyasetçi Ruşen Aslan, daha sonra "Muş" soyisimini alan İlyas Sami Bey'in "Topalzade molla" ve ardılarının da "Topalzade" olarak isimlendirildiğini belirtiyordu." (Ruşen Aslan ile 2 Eylül 2018'de İstanbul İsmail Beşikçi Vakfı'nda yapmış olduğumuz sözlü görüşme.)

122 "İlyas Sami bir Ermeninin oğlu idi. (...) Ermenice de konuşurdu", Rouben, *Mémoires d'un Partisan Arménien*, s. 234.

123 1910'da meclis kürsüsünde yaptığı bir konuşmada, memleketi Muş'ta 600 civarındaki tekke ve medresenin cehalet içinde yüzdüğünü, dinî derslerin dışında modern ilmi ve fenni derslerin okutulmadığını savunuyordu. *MMZC (Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi)*, Devre I, İctimeâi sene II, C.VI, s. 69.

124 *TBMM Albümü (1920-2010)*, s. 52.

ye demeli,” diyordu.¹²⁵ Bu bağlam onun politik anlamda Kürtlük mefhumundan uzak durduğunu da gösteriyordu. Nitekim bu “aydın, dindar, Osmanlıcı Kürt profili” çok geçmeden İTC’nin dikkatini çekti. Halka açık yerlerde, son derece etkili bir hitabetle Kürt şeyhlerini eleştirmesi hem Ermenilerin hem de İTC’nin hoşuna gidiyordu,¹²⁶ ancak Ermenilerden pek hoşlanmadığı aşikâr olan İlyas Sami, kısa bir süre içinde Jön Türk politikasını kavramıştı. Daha Meşrutiyet’in ilanının kutlandığı günlerde, resmî bir törende onunla karşılaşan Rupen’in iddiasına göre, bütün askerî ve sivil erkân kendisiyle tokalaşırken, İlyas Sami, Muş müftüsünün zorlamasıyla kendisiyle tokalaşabilmişti. Rupen bunu, onun “Ermenilere karşı beslediği derin kin ve nefret”e yoruyordu. Rupen’in, “karanlık canavar” olarak nitelediği İlyas Sami’nin Ermeni nefreti o kadar derindi ki, 1915’te Suluk köyündeki dayısı Stephan’ı hiçbir şekilde korumamıştı.¹²⁷

Jön Türk rejimiyle birlikte Bitlis Vilayeti’ndeki İTC’nin görünen Kürt yüzüne dönüşen İlyas Sami, 1908 sonbaharında İTC listesinden Muş mebusu olarak seçildi¹²⁸ ve Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılışına kadar mebusluk sandalyesini kimseye kaptırmadı.¹²⁹ Bu zaman diliminde (1908-1920) vilayetle bağını da koparmadı. Verdiği önergelerin büyük çoğunluğu Muş’la ilgiliydi ve “millet-vatan yararına” olduğunu düşündüğü hemen hemen bütün önergelere destek verirken, ilginçtir “rüşvet alan memurların sürgün edilmesi” gibi birkaç sansasyonel kanuna karşı çıkmıştı.¹³⁰ Ancak ismi meclisteki çalışmalarından ziyade, Muş’taki Ermeni katliamıyla anıldı.

Resmî yazışmalara göre, ailesini Ruslar tarafından işgal edilen

125 MMZC (*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*), Devre I, İc̣timaî sene III, C. I, s. 369.

126 “Halka açık alanlarda, güçlü bir hitabetle eski rejimi ve Kürt şeyhlerini eleştiriyordu. Böylece çok geçmeden İttihad’ın dikkatini çekti.” Rouben, *Mémoires d’un Partisan Arménien*, s. 234.

127 A.g.e.

128 MMZC (*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*), Devre I, İc̣timaî sene I, C. I, s. 457.

129 MMZC (*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*), Devre II, İc̣timaî sene I, C. I, s. 297, MMZC (*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*), Devre III, İc̣timaî sene V, C. I, s. 3.

130 MMZC (*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*), Devre I, İc̣timaî sene I, C. I, s. 51-52.

bölgeden çıkarmak için Muş'a gitmişti.¹³¹ Ancak, iddiaya göre 1915'te Ermeni katliamını bizzat organize etmek ve yönetmek için Muş'a gitmişti. Yaptığı bazı toplantılardan sonra, dönemi Teşkilat-ı Mahsusa sorumlulardan Halil (Kut) Bey'den aldığı talimatlar çerçevesinde şehrin camiinde Müslüman ahaliyi Ermenileri katletmeye davet etmişti. Nitekim bölgede politik ve dinî bir ağırlığı olan İlyas Sami'nin davetine hemen icabet edilmişti.¹³² Savaştan sonra Muş'taki Ermeni kırımının faillerinden biri olduğu gerekçesiyle yargılandı. Şehirde olanların "mukatele" (karşılıklı öldürme vakalaları) olduğunu iddia ederek "Ermeni katliamı" terimine şiddetle karşı çıktı¹³³ ama ceza almaktan kurtulamadı. Bir müddet İstanbul'da tutuklu kalan İlyas Sami, psikolojisi bozulduğu gerekçesiyle bir süre de akıl hastanesine yatırıldı.¹³⁴ Daha sonra dönemin İstanbul'daki İngiliz yönetimi tarafından Malta'ya sürüldü. 1920'lerin başında Ankara'da Kemalistler alternatif meclisi ("Büyük Millet Meclisi" ya da "Birinci Meclis") kurunca, İngilizlerle yapılan bir dizi pazarlıktan sonra serbest bırakıldı¹³⁵ ve Ankara'ya döndü. Ömrünün sonuna kadar Muş ve değişik bölgelerden milletvekili olarak seçilmeye devam etti. Kısacası Jön Türk rejimi Diyarbakir'de Pirinçizadeler, Van'da Gıdıkzadeler, Muş'ta da Topalzadeler diye Osmanlıcılığa bağlı (Cumhuriyet döneminde Osmanlıcılığın yerini "Türklük" alacaktı) bir Kürt kategorisi yarattı ve bu kategorinin görünen ve popüler yüzü de İlyas Sami Bey olmuştu.

131 "Dahiliye Nezareti'nden Diyarbakir Vilayeti'ne. Muş Mebusu İlyas Sami Efendi ve Genç Mebusu Mehmed Efendi'nin ailelerinin Diyarbakir'e yerleştirilmesi. Kalem-i Mahsusa." BOA.DH. ŞFR.61/139 (14.12.1331/ 27 Şubat 1916).

132 Raymond H. Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, Odile Jacob, Paris, 2006, s. 422 [*Ermeni Soykırımı*, çev. Ayşen Taşkent Ekmekci, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015].

133 MMZC (*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*), Devre III, İctimaî sene V, C. I, s. 156-157.

134 "Muş Ermeni kıtal'ının (karşılıklı şiddet olayları) tertipleycisi olduğu iddiası ile tutuklu iken, şuurunu kaybettiği gerekçesi ile Topbaşı Bimarhanesi'ne kaldırılan Eski Muş Mebusu İlyas Sami Efendi'nin ailesine teslim edilmesi." BOA.EUM.AYŞ.74/65 (4.6.1335/ 4 Aralık 1919).

135 "Muş Ermeni katliamının tertipleycisi olduğundan Divan-ı Harb tarafından mahkûm edilen Muş Mebusu İlyas Sami Bey'in affedilmesi talebi." BOA.DH.EUM.AYŞ. 74/88 (10.12.1335/ 10 Aralık 1919).

Hayal kırıklığı

“Despot”ların dönüşü: “Abdülhamid rejiminin mağdurları, Meşrutiyet’in destekçileri” Hacı Musa Bey ve Bişarê Çeto

Hacı Musa Bey ile Bişarê Çeto gibi devlet nezdinde sabıkalı Kürt aşiret reislerinin Meşrutiyet rejiminin görünürde muhipleri ve affedilenleri olarak tekrar sahaya çıkmaları, vilayette yeni rejimden beklentileri olan, en azından “despot” olarak nitelendirdikleri bu Kürt reislerin tamamen tasfiye edilmelerini sabırsızlıkla bekleyen gayrimüslim ve söz konusu reislerle anlaşmazlıkları bulunan Müslüman eşrafı hayal kırıklığına uğrattı. Yeni rejim bu iki Kürt aşiret reisi örneğinde görüldüğü gibi, aşiret şiddeti konusunda radikal bir politika değişikliğine gitmedi, ama aynı şekilde, yeni bir iddiayla yola çıkan Jön Türklerden Kürt aşiretlerinin de beklentileri vardı. Jön Türk rejimi, Osmanlı’nın kadim politik argümanlarını ve şiddet pratiklerini bir kenara bırakmayarak onları da hayal kırıklığına uğrattı. Rejimin Kürt-Ermeni bölgelerinin genelinde olduğu gibi Bitlis Vilayeti’ne de tam anlamıyla sirayet etmediğini görünce Jön Türkler de hayal kırıklığına uğradı. Kısacası Bitlis Vilayeti’nde hayal kırıklığına uğramayan hiçbir kesim yoktu.¹³⁶

Hacı Musa Bey’in Eylül 1908’deki dönüşü, özellikle vilayetteki Ermenileri tedirgin etti. Yeni rejime çekilen protesto telgrafları ve yabancı temsilcilerin itirazları pek işe yaramadı.¹³⁷ Zira yeni rejim Hamidiye döneminden kalma siyasi davaların

136 “Les Natianolistes Musulmanes en Turquie”, *Mècheroutiette*, no. 38, Ocak 1914, s. 42.

137 Sadece protestolar ve itirazlar yapılmamıştı, konsolosluklar Musa Bey’in dönüşüne dair doğrulatamadıkları birçok kaynaqsız bilgiyi de merkezlerine iletmişlerdi: “Anayasanın ilanı üzerine buraya dönen Musa Bey Kürt gösterilerine yol açıyor. Bitlis’teki Hristiyanlar katledileceklerine inanıyorlar. Ne zaman kötü bir muamele ile karşılaşırsa, Müslümanlar, gülererek ‘özgürlük var’ diye eğleniyor onlarla. Bitlis, 2 Eylül 1908”; “Bitlis Piskopos naibinin bildirdiğine göre Türk şeyh ve ağaları yetkili makamlara, Musa Bey’in Bitlis garnizon kumandanı olarak atanmasını resmî olarak talep etmişler. Bitlis, 9 Eylül 1908”, MAE-La Courneuve, Politik ve Ticari İşler Müdürlüğü, seri D, kutu 37, dosya 10, Türkiye’deki Ermenilerin Durumunu Gösteren Dokümanlar 1908-1912- IV.

hepsini af kapsamına almıştı ve Musa Bey de Hamidiye döneminde yargılanan, sürgün cezasına çarptırılan politik bir “Hamidiye mağduru” idi.¹³⁸ 20 yıl kadar Kürdistan’dan uzak kalan Musa Bey, döndükten sonra “intikam” temalı saldırılara girişmedi, herkesin gözünün üzerinde olduğu, İstanbul ve yabancı basının durmadan hakkında yazılar yazdığı Musa Bey, köyü Kevnar’a çekilip, bir yıl boyunca hiç gözükmedi.¹³⁹ Sadece Rahip Vartan’ın 1909’da gönderdiği ihbar mektubu sonucu bir ara vali tarafından vilayet merkezi Bitlis’e çağrıldı. Musa Bey hiç itiraz etmeden valinin isteğini yerine getirdi.¹⁴⁰ Hem yerel otoriteyi hem de Kürtleri şaşırtan bu tavrına EDF ve yabancı temsilciler pek şaşırmadı.¹⁴¹ EDF ve yabancı temsilciliklere göre Musa Bey, bölgeye tekrar hükmetmek için tedricen ortaya çıkacaktı. Dikkatlerin bu kadar üstüne çevrildiği bir zaman diliminde elbet sessiz kalmayı yeğleyecekti. Nitekim EDF ve yabancı temsilcilikler haklı çıktı, zira Musa Bey geldiği günden beri fark ettirmeden Muş’taki yerel otoriteyi ve reaya Kürtleri etkisi altına almaya çalışıyordu ve kısmi olarak da başarılı olmuştu.¹⁴²

138 “Meşhur Kürt beyi Musa Bey Hicaz’daki sürgünden döndü. Çoğu gazetenin de yazıp hatırlattığı gibi o, Hamidiye rejiminin mağduru değildir, aksine o rejimin koruduğu biridir. Şayet hatalarını tekrarlarsa, umarız ki gözetim altında tutulur ve bu sefer yaptıklarından dolayı cezalandırılır.” *Pro-Armenia*, no. 190, 20 Eylül 1908, s. 1359.

139 *Independence* gazetesinden Edwin Bliss, o günlerde şöyle yazıyordu: “Musa Bey ile kardeşi iki yüz Kürtle beraber Muş mutasarrıfına müracaat ederek şeriatın uygulanmasını talep etmişler ve red cevabı verildiği takdirde Ermenileri katledeceklerini beyan etmişlerdir.” BOA.DH.MKT.2808/22.3 (22.2.1325/12 Mayıs 1909).

140 “Bitlis Vilayeti’nden Dahiliye Nezareti’ne. 26 Nisan 1325 tarihli emir geldiğinde zatten Kürt Musa Bey Bitlis’te idi. Yanımda bir süre kaldı, kendisine nasihat verdim ve uyardım. O da bunlara uydu. Bitlis valisi,” BOA.DH.MKT. 2808/22.1 (20.2.1325/ 10 Mayıs 1909).

141 “Yirmi senelik sürgününden sonra Hacı Musa Bey 1908’de evine döndü. Kardeşi Kasım Bey ile zorla işçi çalıştıramadıklarından, fakir Ermeni ve Kürtleri soyamadıklarından dolayı şu an servetlerinin son raddesindeler. (...) 1909 Haziranı’ndan beri elimde Hacı Musa Bey’in Huyut’taki Kürtleri Ermeni komşularına karşı kıskırma eylemlerinde yer aldığını düşünmemi sağlayan birçok belge var. Bitlis Kraliyet Viskonsülü A.S. Safrastian’dan, Erzurum Kraliyet Konsolosu P.J.C. Mc Gregor’a, Bitlis, 22 Nisan 1910 (FO 195/2347)”, *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 376-385.

142 ” BOA.DH.MKT. 2808/22 (27.2.1325/ 3 Mayıs 1909).

1909 Mayıs ayından beri Muş hapishanesinde tutuklu bulunan meşhur Hamidiyeli Hesenanlı Rıza Bey, 1910 yılının Şubat ayında şaibeli bir şekilde öldü. İddiaya göre Rıza Bey zehirlenmişti.¹⁴³ Ölümüne dair detaylı yazılı belge yoksunluğuna karşı, onun zehirlendiğine dair zengin sözlü anlatı, daha çok dengebêjler aracılığıyla günümüze ulaşabildi. “Lo Lo Rıza” şarkısından anladığımız kadarıyla, Rıza’nın şaibeli ölümünden EDF-ITC ittifakına atfedilircesine, Muş kumandanı ve Nordin’in (Nuredin Köyü) Ermeni keşişi (yüksek ihtimalle “keşiş” ibaresiyle 1909’daki ihbar telgrafiyle Rıza Bey’in tutuklanmasına katkı sağlayan Rahip Vartan kastediliyordu) sorumlu tutuluyorlardı.¹⁴⁴ Rıza Bey’in tasfiye edilmesi, vilayetdeki EDF-ITC ittifakının Kürt ağa ve şeyhlerine vermiş olduğu bir mesaj olarak anlaşılıyor olmalıydı ki bu ölüm, Hacı Musa Bey’in hareketlenmesi için yeterli olmuştu. Sadece o değil, vilayetin dört bir köşesinden aşiret reisleri ve Halidî şeyhler de Malazgirt’e doğru yola çıkmışlardı. İddiaya göre on akrabasıyla birlikte taziye için Malazgirt’e doğru yola çıkan Musa Bey, yol üzerinde misafiri olduğu Kürt reisleri, “Rıza Bey’in ölümünü ve peygamber soyundan olan Seyyid Ali’nin tutuklanmasını” engelleyemedikleri için eleştirmişti. Ayrıca neredeyse karşılaştığı her Kürdü Ermenilere karşı kışkırtmıştı.¹⁴⁵

143 Safrastian’ın ifadesine göre de Rıza Bey’in ölümü normal bir ölüm değildi. Safrastian özel ifadelerle Rıza Bey’in “acılar içinde gerçekleşen ani ölümü”nü haber veriyordu. Ani “acılı ölüm”, bir zehirlenme vakası sonucu yaşanabilen bir komplikasyon olarak görülüyordu: “Bu vilayetteki en iğrenç insan olarak adı çıkmış ve geçen Mayıs’ta tutuklanmış (geçtiğimiz Haziran’ın 28. günü yolladığım gönderime bakınız) Hasananlı Hamidiye Binbaşısı Rıza Bey, sonunda acılar içinde öldü. Bitlis Kraliyet Viskonsülü A.S. Safrastian’dan, Erzurum Kraliyet Konsolosu P.J.C. Mc Gregor’a, Bitlis, 19 Şubat 1910 (FO 195/2347)”, *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 363-368.

144 Söz konusu şarkının birkaç varyantı şunlardır: Şakiro, “Lo Lo Rıza”, (2018, Aralık), [Video] <https://www.youtube.com/watch?v=QPWmkk18-B4> Meyrem Xan, “Mûşa Şewitt”, (2018, Aralık), [Video], <https://www.youtube.com/watch?v=7ksDKgRi9iA> Reşidê Baso, “Bavê Koroxlî”, (2018, Aralık), [Video], https://www.youtube.com/watch?v=XSq-o_NT6BA Sîsa Mecîd, “Bavê Koroxlî”, (2019, Mart), [Video], <https://www.youtube.com/watch?v=7bHGnKNCWAs>

145 “Bitlis Kraliyet Viskonsülü A.S. Safrastian’dan, Erzurum Kraliyet Konsolosu P.J.C. Mc Gregor’a, Bitlis, 19 Şubat 1910 (FO 195/2347)”, *Records of the*

Kısa süre içinde, gelenek gereği olan kalabalık heyetler şeklinde ölü evini ziyaret etme âdeti, Hacı Musa Bey gibi güçlü bir aktör söz konusu olunca politik bir vakaya dönüşmüştü. Muş Ovası'nı aşır Malazgirt'e yaklaşan Hacı Musa Bey'in yolu Bulanık kaymakamı tarafından kesildi ve Malazgirt'e girişine izin verilmedi.¹⁴⁶

Bir türlü vilayete sirayet edemeyen Jön Türk Devrimi'nin yarattığı boşluk, Şeyh muhalefeti, devasa ekonomik kriz ve Ermeni-Kürt anlaşmazlığı gibi büyük sorunlar, 1910 yılında Hacı Musa Bey gibi meşhur bir aktörü vilayet sahasına güçlü bir şekilde tekrar soktu. Rıza Bey'in ölümü üzerinden kendisine verilen mesaja ve komşu köye bile gitmesine izin vermeyen tecrit koşullarına karşı kozlarını oynamaya başladı. Engellenen seyahat dönüşünde doğrudan aşiretinin merkezi olan Hoyut (Xweyt) bölgesine gitti. İdare ettiği eski köylerini tek tek dolaştı. İddiaya göre tarımla uğraşan reaya Kürtler ve bazı Ermeniler onu köylerine sokmadılar.¹⁴⁷ Bunun üzerine Avzut köyüne saldıran Musa Bey, eskisi gibi hâkimiyetini kabul etmeyen ahaliyi köyden çıkardı. Bu saldırı kısa bir sürede duyulunca, Kürtlerden beklenen "isyan" ve Ermenileri endişelendiren "katliam" haberleri tekrar vilayetin dört bir tarafına yayıldı. İngiliz temsilci Safrastian ise ısrarla, Musa Bey'i bölgedeki şeyh muhalefetiyle ilişkilendiriyordu.¹⁴⁸ Nitekim Musa Bey'in eski-

Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979, cilt 4 (1900-1914), s. 363-368.

146 "Bitlis Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne. Kürt Musa Bey'in birtakım adamlarla dolaşmakta olduğu haber alındı. On beş yirmi gün önce Seyyidan Aşireti ahali arasında hasıl olan bir olaydan dolayı tarafları teselli etmek için Akcan nahiyesine gittiği ve üç gün sonra, geçenlerde vefat eden Aşiret Süvari Alayı binbaşlarından Rıza Ağa'nın taziyesi için çıktığı yolda Bulanık Kaymakamı tarafından engellenmiştir. Vali Vekili Salim." BOA.DH. MUI.73-1/43.3 (1.1. 1326 / 14 Mart 1910).

147 "Bitlis Kraliyet Viskonsülü A.S. Safrastian'dan, Erzurum Kraliyet Konsolosu P.J.C. Mc Gregor'a, Bitlis, 22 Nisan 1910 (FO 195/2347)", *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 376-385.

148 "Derviş Bey [Şerefhan sülalesine mensup bir eşraftı], Bitlis'te gördüğüm tek dürüst Kürt saygınlardan bir tanesidir. (...) Bana dün Hacı Musa Bey'in başlarında olduğu Kürt reislerinin Hristiyanlara karşı gerçekleşmesi yakın bir katliam ve ayaklanmadan bahsetti. Üç hafta içinde, dağlar yeşerir yeşermez ayaklanmanın şeriatın geri getirilmesini talep etmeleriyle başlayacağını söyledi. Bu sefer fena halde kargaşa çıkacağını beklediğini de ekledi. Bitlis Kraliyet

den beri şeyhlerle sıkı ilişkileri ve akrabalık bağları vardı. Musa Bey'in girdiği eylemler, Jön Türk rejimine dönük şeyh muhalefetine destekten ziyade, eski gücünü tekrar toplama çabasının parçaları olarak görünüyordu. Nitekim kısa bir süre sonra 60 yıldır kan davalı olduğu Belekî aşiretinin Dep adlı köyüne saldırdı. Muş'taki EDF-İTC ittifakının bütün çağrılarına rağmen Vali Tahir Paşa, Musa Bey'i silahsızlandırmayı başaramadı.¹⁴⁹ İddiaya göre Musa Bey, valinin silah bırakma çağrısına karşılık, "Ermenilerin tamamen silahsızlandırılması" şartını öne sürmüştü.¹⁵⁰

Birkaç gün sonra vilayetin muhtelif yerlerinden Ermenilere dönük cinayet haberleri gelmeye başladı; Safrastian, bütün bu cinayetlerin yine Musa Bey'in teşvikiyle işlendiğini düşünüyordu.¹⁵¹ Aynı kanıyı Muş'taki EDF ve İTC kadroları da paylaşıyordu. Bu şüphe, Muş'taki İttihatçı subayların hareketlenmesine yetmişti. Huyut mıntıkasına çıkartma yapan ordu, bir hususu pek iyi hesaplayamamıştı. Muhitin iki etkili aşireti Şêgo ve Belekiler de en az Hacı Musa Bey'in reislik ettiği Hoytiler kadar resmî otoriteyle uyuşmama gerekçelerine sahiptiler. Ordunun koyun vergisi toplamak veyahut firarileri ele geçirmek için muhite geldiğini düşünen söz konusu aşiretler, Musa Bey'den önce saldırıya geçtiler. Neticede Musa Bey, kendisini birkaç askerin ölmesiyle sonuçlanan, İngiliz temsilcinin "Kürt kargaşası", Osmanlıların ise "Huyut vakası" olarak nitelendirdiği isyan teşebbüsünün merkezinde buldu.¹⁵² Yaz boyunca Huyut muhi-

Viskonsülü A.S. Safrastian'dan, Erzurum Kraliyet Konsolosu P.J.C. Mc Gregor'a, Bitlis, 24 Nisan 1910 (FO 195/2347)", *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 376-385.

149 MAE-Nantes, İstanbul'daki Fransa Büyükelçiliği, seri D, kutu 54, dosya, Van'daki Fransa Viskonsülü'nden, İstanbul'daki Fransa Konsolosu Ekselansları Mösyö Bompard'a, no. 12, Van, 30 Haziran 1910.

150 "Bitlis Kraliyet Viskonsülü A.S. Safrastian'dan, Erzurum Kraliyet Konsolosu P.J.C. Mc Gregor'a, Bitlis, 19 Mayıs 1910 (FO 195/2347)", *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 392-395.

151 "Bitlis Kraliyet Viskonsülü A.S. Safrastian'dan, Erzurum Kraliyet Konsolosu P.J.C. Mc Gregor'a, Bitlis, 31 Mayıs 1910 (FO 195/2347)", *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 396-397.

152 "Bitlis Kraliyet Viskonsülü A.S. Safrastian'dan, Erzurum Kraliyet Konsolosu P.J.C. Mc Gregor'a, Bitlis, 12 Temmuz 1910 (FO 195/2347)", *Records of the*

tinde kendisini durmadan takip eden ordudan kaçan Musa Bey, Ekim ayında merkez İstanbul'a bir telgraf gönderdi. Telgrafında, Hamidiye döneminin mağduru ve "bir güneş gibi doğan adaletli Meşrutiyet" rejiminin samimi bir destekçisi olduğunu, Müslüman veyahut Hristiyan olsun hiç kimsenin hukukuna tecavüz etmediğini, Hamidiye döneminden kalma sorunlardan ve yine geçmişte kardeşi Kasım Bey'in birkaç EDF fedaisini öldürmesinden ötürü Ermenilerin hükümeti kendi şahsına karşı kışkırttığını savunuyordu. Musa Bey'in telgrafından bir gün sonra Vali Tahir Paşa'ya İstanbul'dan gönderilen emirnamede, kendisinden Musa Bey'in mahkemeye gelmesi için onu ikna etmesi isteniyordu.¹⁵³ Barışçıl ikna çabalarının, Musa Bey'e yönelik askerî operasyonlara karşı çıkan Tahir Paşa'nın bir oyunu olduğunu savunan Safrastian, "hükümet ya Kürtleri tanımıyor ya da Tahir Paşa hükümeti yanlış bilgilendiriyor," diye yazıyor ve ekliyordu: "Şu an Kürtler nezdindeki karışıklığı bastırma şansını kaybetmek ve Huyut'taki saldırıları kışkırttığı düşünülen Musa Bey ve kardeşi Kasım Bey gibi bilinen elebaşları darıgacında sallandırmamak, merkezi hükümet için büyük bir hatadır. Musa Bey gibi bir elebaşına bu denli büyük bir ceza vermek bölgede herkes tarafından arzulanan barış ortamını ve sakinliği geri getirecektir."¹⁵⁴

Ama hükümet böyle düşünmüyordu. Musa Bey, Hasananlı Rıza gibi kontrol edilemez bir aşiret reisi değildi. Kalabalık Ermeni nüfusuna ev sahipliği yapan Muş Ovası'nın bu etkili Sünni Kürt beyini tasfiye etmek, devlet çıkarlarına da uymuyordu. Devlet aynı zamanda EDF'yi de gözden çıkarmak istemiyordu. Çözüm olarak Tahir Paşa görevden alındı, yerine vekil vali olarak atanan İsmail Hakkı Bey'le gizlice görüşen Safrastian'a göre, yeni vali Ermenilere sempati duyan, Makedonya'da Bulgar-

Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979, cilt 4 (1900-1914), s. 411-413.

153 BOA.DH.H. 15/1.1/3 (27.7.1326/10 Ekim 1910).

154 "Bitlis Kraliyet Viskonsülü A.S. Safrastian'dan, Erzurum Kraliyet Konsolosu P.J.C. Mc Gregor'a, Bitlis, 18 Temmuz 1910 (FO 195/2347)", *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 423-429.

larla savaşmış eski bir İttihatçıydı. Vali Makedonya'daki savaş deneyimlerini şimdi de Huyut'ta Kürtlere karşı kullanmak istiyordu. Ama durup dururken bir "Kürt Meselesi" çıkarmaktan da korkuyordu.¹⁵⁵ Vali birkaç gün sonra bir toplantıda, aşiretlerle uzlaşılması gerektiğini düşündüğünü, aşiretlerle görüşmek için yazın kapsamlı bir geziye çıkacağını bildirdi.¹⁵⁶ Ancak valinin bu "iyi niyetli" açıklamasına karşılık, adım atması beklenen Musa Bey, kendisini mahkemeye davet eden jandarmaları kovdu.¹⁵⁷ Musa Bey'in bu tavrına karşılık birkaç defa Huyut'a askerî operasyon düzenleyen İsmail Hakkı Bey, merkezî otoriteden yeterli desteği görmeyince, 1911'in sonlarına doğru istifa etti.

İsmail Hakkı Bey'in yerine atanan Ulvi Bey'e göre büyük bir cesaretle hükümetin mahkeme isteğini reddeden Musa Bey, Abdürrezzak Bedirhan ile bağlantılı Hizan'da bir Kürt isyanının hazırlığını yapıyordu.¹⁵⁸ Ulvi Bey, rüştünü ispatlarcasına Musa Bey'in üzerine birkaç defa askerî birlikler gönderdiyse de Muş eşrafı ve yerel İTC kadrolarını rahatsız eden bu askerî girişimler, her seferinde merkezî otorite tarafından engellendi. 1912 Balkan Savaşı'na denk gelen bu askerî operasyonlar, artık Müslüman unsurlara daha çok umut bağlayan yeni rejimin itinayla kaçındığı bir pratikti. Merkezî otoritenin isteksizliğine rağmen, ısrarla Musa Bey ile uğraşan Ulvi Bey'e bir rapor gönderen Muş

155 "Bitlis Kraliyet Viskonsülü A.S. Safrastian'dan, Erzurum Kraliyet Konsolosu P.J.C. Mc Gregor'a, Bitlis, 30 Ocak 1911 (FO 78/2375)", *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 423-429.

156 "Erzurum Kraliyet Konsolosu P.J.C. Mc Gregor'dan, Kraliyet Büyükelçisi Sir Gerard Lowther'a, Erzurum, 12 Şubat 1911 (FO 195/2375)", *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 462.

157 "Bitlis Kraliyet Viskonsülü A.S. Safrastian'dan, Kraliyet Konsolosu P.J.C. Mc Gregor'a, Erzurum, 6 Haziran 1911 (FO 195/2375)", *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 481-485.

158 Fransız diplomatların Musa Bey'in öncülük edeceğini düşündükleri Kürt isyanını, Bitlis Vali Vekili Ulvi Bey "Abdürrezzak'ın Hizan'da çıkarmak istediği Kürt isyanı" olarak adlandıırıyordu. 1911'de dillendirilen Hizan merkezli "Bitlis İsyanı" 1914 baharında gerçekleşecekti. MAE- La Courneuve, Politik ve Ticari İşler Müdürlüğü, seri D, karton 41, dosya 2, İstanbul'daki Fransa Maslahatgüzarı'ndan, Dışişleri Bakanlığı'na, no. 462, Thérapia (İstanbul), 23 Eylül 1911.

Mutasarrıfı Cevdet Bey, valinin Musa Bey'e dönük tezlerini birer birer çürütmeye çalışıyordu ve Musa Bey'e dair yeni valinin bilmediği bir hususu dile getiriyordu. Cevdet Bey'e göre, Musa Bey 1909'da binbaşı rütbesiyle devlet tarafından görevlendirilmiş, Bebo isimli "Ermeni eşkıyanın yakalanması" için bölgede askerî operasyonlara katılmıştı.¹⁵⁹ Ayrıca Musa Bey ile Abdürrezzak Bedirhan'ın anlaşması da mümkün değildi. Zira her ikisi zıt kutuplarda yer alıyorlardı. Şayet Musa Bey'e tekrar binbaşı rütbesi verilirse ve kendisi başka firarilere karşı görevlendirilirse sorun kökünden çözülecekti. Cevdet Bey'in raporundan birkaç gün sonra merkez İstanbul'a bir telgraf çeken Musa Bey, son derece politik bir dille "vatansever" bir portre çiziyordu. Kış aylarında kendilerine karşı askerî operasyon yürüten "askerlerin helak olmasına gönlünün razı olmadığını" söylüyor ve soruyordu: "Devletimizin topu ve tüfeği düşman için midir yoksa sadık tebaa için midir? Meşrutiyet böyle midir?" Yerel yetkililerin karşı çıkışlarına rağmen Musa Bey konusunda geri adım atmayan Ulvi Bey'e 1912'nin başlarında sert ibareler içeren bir telgraf gönderen merkezî otorite, validen Musa Bey konusunu kapatmasını istiyordu. Öyle ki bu telgraftan birkaç gün sonra Muş Ceza Mahkemesi, Hacı Musa Bey davasını "beraat"la sonuçlandırdı ve hakkındaki arama kararını kaldırdı, daha sonra da Ulvi Bey görevden alındı. Valinin görevden alınmasından sonra direniş üssü Huyut Dağları'ndan Muş Ovası'na inen Musa Bey, köyüne döndü. Daha sonra Harbiye Nezareti'nin önerisi üzerine 1912'den itibaren Muş kent merkezine taşınıp artık orada yaşamasına karar verildi. Lakin Musa Bey'in kent merkezine taşınması da pek etkili bir çözüm yolu olarak görünmüyordu, zira 1912'nin sonbaharında komşu Seyidan aşiretiyle girişilen "kadın kaçırmaya" nedenli çatışmalardan sonra yine bütün gözler üzerine çevrildi. Telgrafı etkili bir diplomatik iletişim aracı olarak kullandığı anlaşılan Musa Bey, aşireti üzerine tekrar askerî birliklerin sevk edilmesi üzerine, Bitlis valisi aracılığıyla İstan-

159 Musa Bey, daha sürgünde iken, kaçtığı Şam'da binbaşı rütbesiyle orduya dahil edilmişti. Anlaşılan o ki Musa Bey'in rütbesi yeni rejim döneminde de geri alınmamıştı. BOA.İ.HUS.118/134 (28.4.1322 / 12 Temmuz 1904).

bul'a gönderdiği dilekçede devletin vilayetteki yeni fobisi olan "Kürt meselesi"ne atıfta bulunarak, kadın kaçırma gibi adli bir meselenin vilayetteki memurların beceriksizliği yüzünden neredeyse siyasi bir hal alarak "Arnavutluk meselesi" gibi bir "Kürdistan meselesi"ne neden olabileceğini savunuyor ve "şahsen halife ve padişaha bağlılık" dışında herhangi bir siyasi fikrinin olmadığını vurguluyordu.¹⁶⁰ Oysa bir yıl önce vilayet geneline bir geziye çıkan Fransa'nın Van viskonsülü ile sohbet eden Musa Bey, Osmanlı Devleti'nden nefret ettiğini, bölgede yavaş yavaş etkili olan Rusların, Osmanlı yönetiminin yerini almasını ve Kürtlere belli politik hakların tanınmasını umduğunu söylemişti.¹⁶¹ Merkezî otorite ise gönderdiği cevapta Musa Bey'in derhal İstanbul'a sürülmesini emrediyordu. Daha önce de Bitlis'te valilik yapmış olan yeni Vali Ali Paşa (aynı zamanda Musa Bey'den yüklü miktarda borç para da almıştı), 1913 yazını, neredeyse tamamen Musa Bey'in affedilmesini sağlamak için yoğun yazışmalarla geçirdi ve nihayet 1913'ün sonlarına doğru Musa Bey'in merkezî otorite tarafından bir kez daha affedilmesini sağladı.¹⁶² Yaklaşmakta olan Dünya Savaşı öncesi, EDF'ye karşı sertleşen devlet politikası bu affın sağlanmasını son derece kolaylaştırmıştı. Özetle 1908-1913 yılları arasındaki zaman diliminde, Musa Bey yeni rejimle giriştiği çatışmalar ve bazen de onunla sağladığı diyalog kanalları sayesinde bir kez daha vilayetin asıl aktörlerinden biri haline geldi. Bitlis Vilayeti'ne, "Abdülhamid döneminin mağduru ve meşrutiyet rejiminin destekçisi" olarak dönen Musa Bey, aslında Muş Ovası'nda güçlü bir despotluk inşa eden Mîrza Bey ailesinin Osmanlı dönemindeki son temsilcisiydi. Her ne kadar başta, devlet nezdinde resmî olarak kendisine karşı tavır alındığı düşünülse de kenndisiyle yeni rejim tarafından başlarda el altından ve Balkan Savaşları süreciyle beraber alenen ilişki kurulan, uğruna valiler feda edilen önemli bir figür-

160 BOA.DH.H.16/3/1-178 (20.5.1329/ 2 Ağustos 1913).

161 MAE-La Courneuve, Politik ve Ticari İşler Müdürlüğü, seri D, kutu 41, dosya 2, Van'daki Fransa Viskonsül Vekili Layeck'ten, Dışişleri Bakanı, Hükümet Başkanı Ekselansları Monsieur Poincaré'ye, Van, 30 Kasım 1912.

162 BOA.DH.H.16/3/1-178 (20.5.1329/ 2 Ağustos 1913).

re dönüştü. Devletin kendisine yüklediği anlamın farkında olan Musa Bey, kendisinden beklenen rolü 1913'ten sonra da itinayla bir kez daha icra edecekti. 1914 Bitlis İsyanı'nda "tarafsız bir aşiret reisi", Dünya Savaşı'nda Ruslarla savaşılan amansız bir "milis kumandanı" olarak üzerine düşeni fazlasıyla yapacaktı.

Bişarê Çeto, 1908'in sonunda *Kürt Teavvün ve Terakki Cemiyeti Gazetesi*'ne çekmiş olduğu telgrafta, "aşiretlere her türlü kötülüğü yapan" eski rejimin yerine hasıl olan meşrutiyet rejiminin ilanı üzerine, 28 Aralık'ta Siirt merkeze gelip yerel otoriteye teslim olduğunu, eski rejimdeki alışkanlıklarını bir daha tekrarlamayacağına dair söz verdiğini ve "adaletli meşrutiyet yönetimi"nin kentteki temsilcisi mutasarrıf huzurunda diğer aşiret reisleriyle birlikte Kur'an'a el basarak yemin ettiğini söylüyordu.¹⁶³ Ama fazla değil, bir yıl sonra tekrar hükümetin takibine uğradı. İddiaya göre Bişar, Bitlis'te tutulan oğlu ve torununun salıverilmesi için 1909'un ortalarında Bitlis valisinin eşini ve kişisel eşyalarını Diyarbekir-Bitlis karayolunda rehin almıştı. Bişar'ın üzerinde etkili olan bir şeyhin (büyük ihtimal bu şeyh, Bişar'ın müridi olduğu Zok şeyhi idi) araya girmesiyle rehineler karşılıklı olarak değiş-tokuş edilmişti.¹⁶⁴ Safrastian'ın tabiriyle Bitlis valisi için "aşağılayıcı" olan bu vakadan sonra, askerî birlikler Bişar'ın peşine düşmüştü. Soluğu Diyarbekir vilayeti dağlarında alan Bişar, aynı yıl yakalanıp Bitlis'e getirildi.¹⁶⁵ Bir kez daha kaçmayı başaran Bişar'ın İran'a geçtiği düşünülse de aslında Garzan dışına çıkmamıştı.¹⁶⁶ İki yıl sonra tek-

163 *Kürt Teavvün ve Terakki Cemiyeti Gazetesi*, S. 6 (27.10.1324 /9 Ocak 1909), s. 26.

164 Ama Safrastian'ın konsolos olduğu zaman diliminde hükümetine gönderdiği raporlarda bu vaka yer almıyor, bu olaydan emeklilik yıllarında kaleme aldığı eserinde bahsediyor. Safrastian, *Kurd û Kurdistan*, s. 11-16.

165 "Garzanlı Çeto Bişar, Diyarbakır'da tutuklandı ve hapse atıldı. Bitlis'e transferi gerekiyordu. Buraya bir süre önce kuvvetli bir muhafız gözetiminde getirildi. İran'a kaçtığı ve orada Maku Serdarı'nın koruması altına girdiği söyleniyor. Bitlis Kraliyet Viskonsülü A.S. Safrastian'dan, Kraliyet Konsolosu A.S. Shipley'a, Erzurum, 18 Ocak 1910 (FO 198/2347)", *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 356-359.

166 Bişar'a dair aslında "yazı"dan ziyade, "söz" kaldı. Nitekim yazışmalarda kendisine yönelik devlet şiddetinden dolayı her defasında mağduriyetini dile getirip af talep eden Bişar, Kürtler nezdinde defalarca düzenli ordunun abluka-

rar ortaya çıkan Bişar, kaçak bir yaşam sürdürse de imparatorluk gündeminden kopmadığını kanıtlarcasına, o günlerde tüm sıcaklığıyla süren Balkan Savaşı'na katılmak istediğini bir telgrafla merkezî hükümete bildirdi.¹⁶⁷ İmparatorluğun mühim siyasi ve sosyal dönemeçlerinde ortaya çıkıp her seferinde devlet erkine bağlılık yemini eden Bişar'ın asıl derdi, yerelde kendisine karşı yürütülen askerî operasyonların durmasını sağlamak gibi çok basit bir nedene dayansa da, dinî inançları da eylemlerine yön verebiliyordu.¹⁶⁸ Zira Balkan Savaşı'na katılma isteğini içeren telgrafi göndermeden birkaç hafta önce, kardeşi Cemil ile Garzan'da Fransızlarla çalışan Hristiyan din adamlarından Gogas Madoyan'ı öldürmüştü. Nitekim bu vaka, Fransız makamları tarafından "siyasi bir cinayet" olarak tanımlandı ve özellikle İstanbul'daki büyükelçilik, Osmanlı Devleti'ne baskı uyguladı.¹⁶⁹

Kürt aşiret asabiyesiyle imparatorluk erkinin en çok çatıştığı alanlardan biri olan Garzan'da, Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde de Bişarê Çeto'nun icra ettiği şiddet aralıksız devam ediyordu.¹⁷⁰ Lakin Bişar'ın hiçbir saldırısı, yabancı gözlemciler ne-

larından kurtulabilen, yakalandığı takdirde rahatlıkla hapisneden kaçabilen "efsanevi bir şahıs" olarak telakki edildi. Resmî ve gayriresmî tarih anlatısı kıskacında birinin eşkiyası diğlerinin kahramanına dönüşebilen Bişar'a dair onlarca destansı şarkı söylendi, bu şarkılar Kürt dengbêjlik sahasında "Klameñ Bişeriyê /Bişerî destanları" olarak ayrı bir yerde konumlandı. Salih Kevirbiri, *Filîte Quto*, Pêrî Yayınları, İstanbul, 2001. s. 45.

167 Merkezî otorite, verdiği cevapta, Bişar'a teşekkürlerini sunuyor ve savaş bölgesiyle Kürdistan arasındaki uzaklıktan dolayı bu talebinin gerçekleşmesinin mümkün olamayacağını belirtiyordu. BOA.BEO.4125/309308 (2.10.1328/ 15 Aralık 1912).

168 Bu arada Jön Türk iktidarı görünürde Bişar'a yaramıştı. Bişarê birkaç yıl içerisinde servetine servet katmıştı. Safrastian, Bişar'ın kendisine söylediği sözleri şöyle aktarıyordu: "Bişarê Çeto Aga 1910'da bana şöyle söylemişti: 'İki yıl içinde malvarlığım iki kat arttı, iki yıl önce 30 at satabiliyorken şimdi 100 tane at satabiliyorum'", Safrastian, *Kurd û Kurdistan*, s. 84.

169 MAE-La Courneuve, Politik ve Ticari İşler Müdürlüğü, seri D, kutu 41, dosya 2, İstanbul Fransa Maslahatgüzarlığı'ndan, Dışişleri Bakanlığı'na, Thérapia (İstanbul), 6 Aralık 1912.

170 "Bitlis Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne. Garzanlı Bişarê Çeto'nun adamlarıyla birlikte Beşiri'nin Bazuyan adındaki Müslüman köyünü basarak, bir adamı öldürdüğü ve köylünün hayvanlarını gasbettiğini haber aldık." BOA.DH.SYS.23/8 (20.12.1328/ 5 Mart 1913).

zaretinde bölgede yapılması planlanan reformların planlandığı bir dönemde, Hristiyanlara yönelik saldırılar kadar merkezî otoriteyi rahatsız etmiyordu. İddiaya göre 1913'ün baharında Garzan'ın Keldani din adamı Cercis de Bişar tarafından öldürülmüştü. Keldani Patrikliği'nin Fransız yetkililerin yardımıyla cinayeti güçlü bir biçimde imparatorluk gündemine sokması üzerine, kalabalık bir askerî birlik tekrar Bişar'a yönelik operasyonlar gerçekleştirmeye başladı.¹⁷¹ Operasyonlar 1913'ün yazına kadar aralıksız sürünce, sadece Bişar değil Pencinar aşiretinin muhtelif kabileleri de zor durumda kaldı. Bunun üzerine Bişar bir kez daha merkezî otoriteden af diledi. Af talebine karşı, Bitlis Vilayeti'nden merkez İstanbul'a gönderilen telgrafta ise, Bişar'ın "Garzanlı bir eşkıya" olduğu için isteğinin ciddiye alınmaması gerektiği belirtiliyordu.

Muş Ovası'nda olduğu gibi birbirinden keskin sınırlarla ayıramayan Garzan'daki müşterek Kürt ve Hristiyan varlığı, merkezî otoriteye karşı, 1913'ün sonlarına doğru Bişar'a yeni bir manevra alanı yarattı. Bugünlerde Garzan'daki köy muhtarları, Hristiyan din adamları ve önde gelen eşraf Bişar'ın lehine merkezî otoriteye bir telgraf gönderdi. Müşterek telgrafın iddiasına göre Meşrutiyet'ten beri Bişar hiç kimseye zarar vermemişti. "Yerel memurların iftira attığı mazlumların koruyucusu, adaletli Bişar Ağa suçsuzdu ve affedilmesi gerekiyordu."¹⁷² Müşterek telgrafı görüşen merkezî otorite, 1914'ün ilkbaharında Bi-

171 Patrikliğe cevap veren Osmanlı yetkililerinin aktardıklarına göre 200 kişilik askerî birlik ağır toplar eşliğinde Garzan ve Şirvan muhitinde Bişar ve Cemil kardeşlere karşı durmadan askerî operasyonlar düzenliyorlardı. MAE-La Courneuve, Politik ve Ticari İşler Müdürlüğü, seri D, kutu 41, dosya 2, İstanbul'daki Fransa Maslahatgüzarlığı'ndan, Dışişleri Bakanlığı'na, Thérapia (İstanbul), 18-31 Mayıs 1913; Fransız yetkililere bilgi sızdıran Bitlis Rus Konsolosluğu'nda çalışan bir Ermeninin ele geçirdiği Konsolos Şirkof'a ait telgrafta da Bişar ve Cemil'in ismi geçiyordu: "Bölgedeki Hristiyanların durumları Kürtlerin yağma ve cinayetlerinden dolayı gittikçe kötüleşiyor. Bu yağma ve cinayetler Seyyid Ali, Bişarê Çeto, kardeşi Cemil ve Kabanlı Mamê Xıyan, Erunlu Mehmed Emin tarafından yapılıyor." MAE-La Courneuve, Politik ve Ticari İşler Müdürlüğü, seri D, kutu 41, dosya 2, Van'daki Fransa Viskonsülü'nden, Ekselansları Dışişleri Bakanı'na (Bitlis Viskonsülü'nden, İstanbul Konsolosu'na telegram, Bitlis, 13 Mayıs 1913), Van, 26 Mayıs 1913.

172 BOA.DH.EUM.EMN.11 0/14 (1.5.1329/ 14 Temmuz 1913).

şar ve adamlarının “işledikleri suçları bir daha işlememesi” şartıyla eski davalarını erteleyip, hakkındaki arama kararını durdurdu.¹⁷³ Lakin şiddet bumerangının odağında olan Bişar, affedildikten kısa bir süre sonra eskiden beri kan davalı olduğu ama Meşrutiyet’in ilanıyla birlikte barıştığını ilan ettiği Alikan aşiretiyle tekrar çatışmaya başladı. Üstelik çatışma, üzerinde tahakküm kurdukları Garzan’daki Ermeni köylerine de sıçradı. Bişar ve Cemil, Alikan aşiretinin koruması altında olan Ermeni köyü Güzeldere’yi de gasp etti. Köyden kaçıp komşu Diyarbekir Vilayeti’ne sığınan Ermeniler ise, *Azadamart* gazetesine çektikleri telgrafta “Koskocaman bir kasaba iki haine feda edilmesin,” diyerek yardım istiyorlardı. Telgraf bununla da bitmiyordu. Ermeniler vahim bir iddiada da bulunuyorlardı. Onlara göre sırf ilkbaharda meydana gelen Bitlis İsyanı’na destek verdikleri için Bişar ve kardeşi Cemil’in kendilerine saldırdıklarını savunuyorlardı.¹⁷⁴ Aynı iddiayı Diyarbekir Fransa viskonso-losu da dile getiriyordu. İstanbul’daki büyükelçiliğe gönderdiği mektupta Bişarê Çeto’yu “Bitlis İsyanı’nın organizatörlerinden biri” olarak tanımlıyordu ve kendisine yönelik askerî operasyonun asıl sebebinin de bu olduğunu iddia ediyordu:

Bitlis’teki otoritenin, son Bitlis ayaklanmasında uzlaşan Kürt reislerini tutuklamak için Garzan’da idare-i orfî ilan ettiğini ve bölgeye asker konuşlandırıldığını ekselanslarına bildirmekten onur duyuyorum. Geçen yıllarda tek başına elliden fazla cinayet işleyen ve Bitlis İsyanı’nın organizatörlerinden biri olup hükümet tarafından aranan Bişarê Çeto, korkunç bir Kürt reisi- dir. Pencinar aşireti reisi olan Bişar’ın emrinde en az 500 atlı silahlı adam var. Hükümet ona karşı Siirt ve Musul’dan gönderdiği üç piyade taburu, iki mitralyöz ve 4 top ile savaşıyor.¹⁷⁵

173 “Adliye Nezareti’nin 21 Nisan 1914 tarihli tezkiresi okundu. Pencinari aşireti reisi Bişarê Çeto ve adamları hakkındaki davalar ertelenmiş, ayrıca hakkındaki takibat da durdurulmuştur.” BOA.MV.187/72 (9.2.1330/22 Nisan 1914).

174 BOA.DH.EUM.EMN. 87/35/1-52 (5.51330/ 18 Temmuz 1914).

175 MAE-Nantes, İmparatorlukta Problemler (Bitlis’te isyan hareketi / Nisan 1914) seri D, kutu 74, Diyarbakır Fransa Viskonsül Vekili’nden İstanbul’daki Ekselansları Fransa Konsolosu’na, no. 7, Diyarbekir, 6 Temmuz 1914.

Dönemin devlet yazışmalarında ise operasyonun asıl tetikleyicisi olarak lanse edilen söz konusu telgraftan sonra devreye giren Ermeni Patrikliği, Meclis-i Mebusan'daki Ermeni vekillerin de desteğini alarak hükümete baskı uyguladı. Bugünlerde, daha önce "milis" olarak Bişar ve kardeşi Cemil'e yönelik operasyonlara katılan Garzan eşrafından da şikâyet mektupları gelince, Bişar'a yönelik askerî operasyonlar tekrar başladı¹⁷⁶ ve Garzan mıntıkası Pencinar aşiretinin son derece şiddetli karşı saldırılarına sahne oldu. Siirt mutasarrıflığından Bitlis valiliğine terfi eden Mustafa Abdülhalik (Renda) Bey, bölgede idare-i örfî (sıkıyönetim) ilan ettikten sonra Bitlis, Diyarbekir, Musul, Van ve Elâzığ vilayetlerindeki kolordulardan oluşan büyük bir orduyu Garzan'a gönderdi. Ayrıca Pencinar aşiretinin vilayet aşırı toprakları olan Midyat Dağları ve Beşiri Ovası'na kaçmaması için de bölge tamamen çembere alındı. Lakin Bişar bir türlü yakalanamayınca, aşiretlere karşı çatışmalarda uygulanan kadim bir uygulama bir kez daha devreye sokularak Hefsar kasrı da dahil, aşiretin bütün köyleri yakıldı.¹⁷⁷ Bişar'ın eşi, çocukları ve malvarlığı rehin alınarak Bitlis kent merkezine getirildi. Rehine siyasetiyle Bişar'ın teslim olması amaçlansa da bu, çatışmaları derinleştirmekten başka bir şeye yaramadı. Bişar'a karşı milis olarak ordunun yanında savaşan Alikan aşiretine yardım etmeye gelen Siirt Jandarma Kumandanı Yüzbaşı Hacı Kazım Efendi'yi Aqubarı köyünde yaralı olarak ele geçiren Bişar, eskisi gibi devletle rehine değişimi yapmak istediye de ne Bitlis'teki yerel otorite ne de merkezî otorite buna yanaştı.¹⁷⁸ Müfrezele-

176 "Diyarbakir Vilayeti'nden Dahiliye Nazereti'ne. Eşkiya Çeto ve adamları Bitlis Garzan kazasına bağlı Talad ve Qilêt Kilitli (Qilêt) köylerini harap etti, hayvanlarını gasp etti ve bu esnada yedi seyyar jandarmayı katletti, yirmi atını da telef ettiler. Kardeşi Cemil de zorla buradaki ahaliden altı yüz bin lira topladı. Bu perişan halimizi ve beş yüz bin kuruş değerindeki zararımızı mahallî hükümete ilettik. Müslümanlar buralarda korkunç şartlarda yaşıyorlar. Sefalet içinde orada burada Siirt makamlarına başvuruyoruz. Eşkiya Bişar ve adamlarının cezalandırılması gerekiyor. Şayet bu kardeşler tedip ve tenkil edilmezse, Bitlis ve Diyarbakir vilayeti tümünden harap olacak. Eşraftan Dirhanlı (Dêrxanlı) Halil." BOA.EUM.EMN. 87/35/1-52 (5.51330/ 18 Temmuz 1914).

177 BOA.EUM.EMN. 87/35/1-52 (5.5.1330/ 18 Temmuz 1914).

178 Jön Türk rejimi öncesi, Bitlis Valisi Ferit Paşa, Bişarê Çeto'nun reislik yaptığı Pencinar aşiretini Alikan aşiretine karşı askerî güç olarak kullanmıştı. Anlaşılan

rin yaz boyunca gerçekleştirdikleri operasyonlarda Bişar yakalanamadığı gibi yaralı yüzbaşı da kurtarılamadı.¹⁷⁹ Üstelik operasyonlarda askerî birlikler çok fazla kayıp vermişti. Merkezî otoritenin son derece güvendiği Vali Mustafa Abdülhalik Bey, Bişar karşısındaki askerî başarısızlığını, onun Garzan kaymakamı gibi bazı yerel yetkililer tarafından korunuyor olabileceği ihtimaline bağlarken, olup bitenleri Siirt'ten takip ettiren Fransız yetkililere göre ise Bitlis şeyhlerinin asılması, ölümüne sa-vaşan Bişar'a bağlı Kürtleri durduracağına onları daha da cesaretlendirmişti.¹⁸⁰ Merkezî otoritenin huzursuzluğunu bir nebze de olsa hafifletmek için Vali Mustafa Abdülhalik Bey, kaleme aldığı "harb raporu"nda bir dizi önlem ve başarısızlık gerekçesini sıraladıktan sonra, ne olursa olsun bu defa Pencinarlıların "harekât-ı bağıyane"lerini (isyan hareketlerini) sonlandıracağını vurguluyordu. Bunun için Maliye ve Harbiye nezaretlerinin ellerinden gelen yardımı yapmalarını rica ediyordu.¹⁸¹ Lakin bütün bu olağanüstü çabalara rağmen Bişar yakalanamadı. Kuşatma harekâtı uygulansa da Pencinarilerin Midyat ve Mutki'nin sarp dağlarına –bu alanlar idari taksimatla başka vilayetlerin sınırları dahilinde kalsa da söz konusu aşiretin yayla ve kışlaklarıydı– sığınmaları engellenemedi.

o ki Jön Türk rejimi döneminde de bu politikadan vazgeçilmemişti. Vali Mustafa Abdülhalik de bu sefer Alikan aşiretini Pencinarilere karşı kullanıyordu: "Siirt Mutasarrıflığı'ndan Bitlis Vilayeti'ne. Çatışmalar esnasında Yüzbaşı Hacı Kazım Efendi, Alikanlı aşiretinin yardımına giderken, Bişar ve Cemil ile karşılaşmış, çıkan çatışmada kendisi yaralı olarak Kürtlerin eline düşmüş, jandarmalar da kaçmıştır." BOA.EUM.EMN. 87/35/1-52 (5.5.1330 / 18 Temmuz 1914).

179 BOA.DH. ŞFR. 432/81, (20.4.1330 / 3 Temmuz 1914).

180 "Geçen hafta gerçekleşen ilk temasta, bir albay, bir asteğmen ve üç asker öldü. Kürtlerden ise sadece bir kadın öldürüldü. Silvan (Diyarbakir vilayetinde) Jandarma Kumandanı 70 atlı jandarma ile Bişarê Çeto'nun köyü Eynkesrê'ye gitti. Fakat bu Kürt şefi önceden bütün adamlarını alıp Garzan dağlarına kaçmıştı bile." MAE-Nantes, İmparatorlukta problemler (Bitlis'te isyan hareketi / Nisan 1914) seri D, kutu 74, Diyarbakir Fransa Viskonsül Vekili'nden, İstanbul'daki Ekselansları Fransız Konsolosu'na, no. 7, Diyarbakir, 6 Temmuz 1914.

181 "Pencinariler şimdiye kadar hükümete karşı isyan etmekten hiç çekinmediler. Bu defa, bu tarz hareketlerine kesin bir biçimde son verilebilmesi için gerek Maliye ve gerek Harbiye nezaretlerinin ellerinden gelen yardımları esirgememelerini rica ediyorum. Vali Mustafa." BOA.EUM.EMN. 87/35/1-52 (5.5.1330/ 18 Temmuz 1914).

Bişar hem devletin şiddetine maruz kalıp hem de zaman zaman devlet adına şiddet uygulayan bir aktöre dönüşen tipik bir Kürt aşiret reisiydi. Garzan gibi son derece izole ve çetin bir coğrafyada kardeşi Cemil’le çeyrek asır boyunca şiddetin her tonunu uygulamaktan bir an olsun geri durmadı. Yaşamı Tanzimat ile Meşrutiyet gibi iki önemli siyasi, kültürel ve sosyolojik dönemeç arasındaki sürece denk gelen bu Kürt ağası, emirlik asabiyesinden kalma motivasyonla Kürt meselesinin Garzan’daki temsili idi aslında. Bu temsil, her fırsatta bahsi geçen coğrafyada kendisini devlete dayatacak, bazen de devletin gönüllü yardımcısı olacaktı. Jön Türklerin “despot” olarak tanımladıkları Bişar, despotluğa karşı savaş ilan eden Jön Türk rejimi döneminde dahi temsil ettiği rolü kolaylıkla sahneleyebildi. Bu bağlamda Bişar, Meşrutiyet’e dair oluşan hayal kırıklığının Bitlis Vilayeti’ndeki çarpıcı örneklerinden biri haline geldi. Öte yandan o da çoğu akranı gibi kendisini –belki de anlamını dahi bilmediği– Meşrutiyet’e inanan biri ve Meşrutiyet’in son verdiği Abdülhamid rejiminin mağduru olarak tanımlandı, ama bu dönemde de “eşkiya” temsilinden kurtulamadı. Bununla birlikte bu temsil, Birinci Dünya Harbi’yle birlikte, “mücahit”e evrilecekti. Aşiretin reisliğini, yaşadığı müddetçe öne çıkmasına izin vermediği kardeşi Cemil’e bırakıp müridi olduğu Zok Şeyhi Şeyh Mahmud ile birlikte soluğu Azerbaycan-İran sınırında alacaktı.

Arazi meselesi

Abdülhamid döneminde toprağını bir şekilde kaybeden Hristiyan köylüler imparatorluğun farklı yerlerine ve yurtdışına göç etmişlerdi. 1908’de Meşrutiyet’in ilanından sonra yerlerine döndüler ve el konulmuş, ucuza satın alınmış ya da devlet tarafından Müslüman göçmenlere tahsis edilmiş topraklarını talep ettiler. Rus askerî yetkili R. İ. Termen, 1907’de Kürt-Ermeni muhitlerine yapmış olduğu geziden sonra yazdığı raporda, Ermeni köylülerin özellikle Bitlis Vilayeti’nde tamamen soyulduğunu ve arazilerinin neredeyse tamamının gasp edildiği-

ni aktarıyordu.¹⁸² Jön Türk rejimi, Kürt-Ermeni muhitlerinin çoğunda olduğu gibi, Bitlis Vilayeti'nde de daha önce el konulmuş, özellikle Ermenilere ait toprakların eski sahiplerine iade edilmesi sorununu –resmiyette “arazi meselesi” olarak tanımlanıyordu– çözemedi.¹⁸³ Nitekim dönemin valilerinden İsmail Hakkı Bey, 1910'da, vilayetin en mühim meselesinin “arazi meselesi” olduğunu, muhitin en yetkili resmî temsilcisi olarak açıkça itiraf ediyordu.¹⁸⁴ Bitlis vilayeti dahilindeki arazi meselesi için meclise ilk başvuruyu yapan Bitlis mebusu Keğam Der Garabedian idi. 1909 Haziranı'nda hem mebusan Meclisi'ne hem de Dahiliye Nezareti'ne yapmış olduğu başvuruda meselelerin ivedilikle halledilmesini talep ediyordu.¹⁸⁵ Akabinde muhitin mühim isimlerinden, ayrıca EDF'nin etkili kadrolarından Karmin Efendi de aynı talepleri içeren bir dilekçeyi Dahiliye Nezareti'ne gönderdi.¹⁸⁶ Karmin Efendi'nin başvurusunu bir yıl sonra, 20 Temmuz 1911'de Patrikhane'nin Sadrazamlık, Dahiliye ve Adliye nezaretlerine vermiş olduğu “takdir” izledi.¹⁸⁷

Arazi meselesine dair en hararetli tartışmalar, Meclis-i Mebusan'ın 8 Şubat 1909 tarihli oturumunda gerçekleşmişti. Ermeni ve Kürt mebuslar sık sık birbirlerinin konuşmalarına müdahale etmişti. Bu aynı zamanda EDF-İTC seçim ittifakıyla seçilen aynı bloka dahil mebusların birbirlerine karşı icra ettikleri ilk ciddi muhalefetti. Arazi meselesinin iki ısrarlı takipçisi olan Muş mebusu Garabedian ve Erzurum mebusu Vartkes'e karşılık

182 Termen, 1907 Yılında Van, Bitlis ve Diyarbekir Vilayetlerine Yapılan Araştırma Gezisinin Raporu, s. 49-88, Bashanov, *Türkiye'de Ermeni Meselesi: Rus Genel Kurmay Başkanlığı Belgeleri*, s. 159.

183 Fransa Van Viskonsolosu, 1912'de arazi meselesini “bir tarımsal sorun değil, bir toprak gaspı ve toprak sahibi olma sorunu” olarak tanımlıyordu. MAE-La Courneuve, Politik ve Ticari İşler Müdürlüğü, seri D, kutu 17, dosya 2, Van'daki Fransa Viskonsülü'nden, Dışişleri Bakanı, Hükümet Başkanı Eksellansları Mösyo Poincaré'ye, Van, 30 Kasım 1912.

184 Hakkı (İsmail), *Raporlarım*, s. 5

185 BOA.DH.MKT.2851/31 (2.4.1325 / 15 Haziran 1909).

186 BOA. DH. ŞFR.662/177 (14.3.1326/ 27 Mayıs 1910).

187 “Anadolu vilayet-i Osmaniyesindeki Arazi Meselesine Dair Ermeni Patrikhanesi'nden 7 Temmuz 1327 tarihiyle Makam-ı Sedaret-azama ile Dahiliye ve Adliye ve Mezahib Nezareti Celilelerine arz ve takdim Kılınan Takririn Sureti.” Dikran Dogramacıyan Matbaası, İstanbul, (1328) 1912.

Van, Erzurum ve Bitlis vilayetlerinin Müslüman mebusları, arazi meselesinden ötürü en az Ermeniler kadar Kürtlerin de mağdur olduğu tezini savunuyorlardı. Özellikle İlyas Sami Bey, sırf arazi meselesinden dolayı mebuslardan müteşekkil bir heyetin bölgeye gönderilmesi önerisine karşı çıkıyordu.¹⁸⁸ Mecliste yıllarca süren tartışmalar öyle bir bir hal aldı ki, iş “Millet-i Hâkime-Millet-i Mahkûme” kavramının Kürdistan’daki izdüşümü olan “hâkim Kürt-mahkûm Ermeni” sorunsalını güçlü bir şekilde savunmaya kadar geldi. Öyle ki Kürt emirlerin iktidarları boyunca, emirliğe ait topraklarda “fille” (Hristiyan çiftçi) olarak konumlandırılan Ermeni köylünün Tanzimat süreciyle yürürlüğe konulan Arazi Kanunnamesi’yle kendi kadim topraklarının sahibine dönüşmesi, Kürt-Ermeni muhitlerinde kendisini bir sorun olarak her defasında dayatıyordu. Kürt algısındaki “fille” tanımının Tanzimat ile İkinci Meşrutiyet arasında geçen yarım asrı aşkın zaman diliminde hiçbir surette değişmediğini, bir Kürt mebus 11 Temmuz 1912’deki Meclis-i Mebusan oturumunda arazi meselesi bağlamında yaptığı konuşmayla belirtiyordu. Genç mebusu Mehmet Emin Bey, Bitlis Vilayeti’ndeki arazi ihtilafı için, “Örneğin Sason’da, o topraklar zaten tarih boyunca Kürtlerindi. Ermenilerin sadece üç köyü vardır. Kürtler topraklarını çiftçi olanların ellerine ‘hafirlik’ adına vermişler,” diyordu. Mebus, bu toprakların tarihsel sahiplerinin Kürtler olduğunu savunurken, Hristiyanlardan alınan “hafir” haracını devletin en yetkili merciinde alenen itiraf ediyordu.¹⁸⁹

İngiliz temsilci Safrastian ise, arazi meselesi konusunda son derece umutluydu. Seyyid Ali ve Hesenanlı Fetullah Bey’in tutuklanmasıyla beraber arazilerin iade edileceğine dair güçlü emarelerin belirmediğini söylüyordu.¹⁹⁰ Daha sonra 1909’da KT-TC ile EDF’nin İstanbul’da ortaklaşa düzenlediği İTC destekli “Kürt-Ermeni Kongresi”nde özellikle Bitlis ve Van gibi sorunlu

188 MMZC (Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi), Devre I, İçtimai sene I, C. I, s. 497.

189 MMZC (Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi), Devre II, İçtimai sene I, C. II, s. 261.

190 “Bitlis Kraliyet Viskonsülü A.S. Safrastian’dan, Erzurum Kraliyet Konsolosu P.J.C. Mc Gregor’a, Bitlis, 19 Şubat 1910 (FO 195/2347)”, *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 363-368.

bölgelerdeki arazilerin Ermenilere iade edilmesi kararlaştırılmıştı. Ancak aradan geçen bir yıla rağmen, beklenen düzeyde iade gerçekleşmemişti.¹⁹¹ Örneğin bir dilekçeyle Dahiliye Nezareti'ne başvuran mağdur Muşlu Ermeniler, hayal kırıklıklarını dile getiriyor ve şöyle soruyorlardı: "Biz de Osmanlı vatanının evlatları değil miyiz? Osmanlı Meşrutiyeti neden bize de uğramıyor?"¹⁹² Nitekim o güne kadar yapılan bazı iadeler de sembolik kalmıştı ve vilayetin birkaç yerinden sırf arazi iadesi meselesinden dolayı öldürülen Ermenilerden bahsediliyordu.¹⁹³ Hoyti aşireti, Musa Bey'den alınıp Ermenilere geri verilen bir kısım arazinin ekilip biçilmesine izin vermiyordu.¹⁹⁴ Yine Huyut'un diğer bir mühim aşiret reisi olan Hacı Amer, kendisinden alınıp Taghavanık ve Lordentzor köylerinden Ermenilere iade edilen toprakların ekilip biçilmesine izin vermediği gibi, arazi meselesinden ötürü söz konusu köylerden rahip ve muhtar da dahil birkaç Ermeniyi de öldürmüştü.¹⁹⁵ Ayrıca yıllardır kan davalarından dolayı bölünmüş olan Belekiler, sırf arazi meselesinden ötürü Ermenilere karşı birleşmişti ve gün geçtikçe Ermeniler üzerinde arazi meselesi kaynaklı baskı artıyordu.¹⁹⁶ Sorunun giderek kompleks ha-

191 "Geçen kış Kürt-Ermeni kongresinde karar verilen Ermeni topraklarının önümüzdeki baharda boşaltılması planı, korkarım ki gerçekleşmeyecek. Ellerin Kürtlerin işgal ettiği topraklarının tapuları olan Ermeniler mahkemeye başvurmak zorunda ve Kürtler de kanun bir şey yapmadıkça o topraklardan çıkmayacak. Herkesin bir umutla beklediği Kürt-Ermeni kongresi böylece büyük bir saçmalık olmaktan öteye gitmedi. Van'daki Kraliyet Viskonsülü J. Morgan'dan, Kraliyet Türkiye Büyükelçisi Sir Gerard Lowther'a, Van, 25 Nisan 1910 (FO 195/2347), *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 386-389.

192 BOA.DH. MUI.77/1- 39/6 (14.12.1325/ 27 Şubat 1910).

193 "Bitlis Kraliyet Viskonsülü A.S. Safrastian'dan, Erzurum Kraliyet Konsolosu P.J.C. Mc Gregor'a, Bitlis, 18 Temmuz 1910 (FO 195/2347)", *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 423-429.

194 "Bitlis Kraliyet Viskonsülü A.S. Safrastian'dan, Erzurum Kraliyet Konsolosu P.J.C. Mc Gregor'a, Bitlis, 25 Mayıs 1911 (FO 195/2375)", *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 473-476.

195 MAE-La Courneuve, Politik ve Ticari İşler Müdürlüğü, seri D, kutu 17, dosya 2, Erzurum'daki Kraliyet Viskonsülü'nden, Ekselansları Dış İşleri Bakanı'na, Erzurum, 14 Haziran 1911.

196 "Bitlis Kraliyet Viskonsülü A.S. Safrastian'dan, Erzurum Kraliyet Konsolosu P.J.C. Mc Gregor'a, Bitlis, 6 Haziran 1911 (FO 195/2375)", *Records of the*

le gelmesi üzerine, merkezî otorite, Kürt beylerini ikna etmesi için KTTC'nin reisi Seyyid Abdülkadir'i bölgeye gönderdi. Lakin Abdülkadir daha bölgeye varmadan Osmanlı basınında kendisine yönelik spekülasyonlar dillendirilmeye başlandı. O derece ki bu ikna gezisinde Abdülkadir, kuzeni Seyyid Taha'yı dahi ikna edemedi geri döndü.¹⁹⁷ Bedirhaniler de bu arada özellikle Patnos, Adilcevaz, Erciş üçgenindeki Haydaran aşireti reislerinden Kör Hüseyin Paşa, Timur Paşa ve Emin Paşa'ya telgraf göndererek, kendilerinden Ermenilerin yerlerine geri dönmelerine izin vermelerini ve el koydukları arazileri Ermenilere iade etmelerini talep ettiler.¹⁹⁸

Muş ve Sason'un yanı sıra, arazi meselesiyle gündeme gelen bir diğer muhit de Hizan kazasıydı. Bu muhitteki arazi meselesi yeni bir sorun değildi. Şeyh Celaleddin'in 1860'lardan itibaren birer birer el koyduğu Ermenilere ait köy, bağ ve bahçeler (muhitin dağlık olması dolayısıyla ekilebilir geniş tarlalar yoktu) Gayda tekkesinin şeyhi, oğul Seyyid Ali'nin tekelindeydi. İddiaya göre arazilerin iadesi konusunda aşiret ağaları ve tarikat şeyhlerinin fiziki engellemelerinin yanı sıra yasal engeller de mevcuttu; örneğin Seyyid Ali, Ermenilere ait bir kısım araziye zorla ele geçirdiği gibi, aslında büyük bir kısmını da vilayeteki Ziraat Bankası'ndan aldığı krediyle sahiplerinden satın almıştı. Zaten zorla ele geçirdiği toprakları, EDF'nin baskıları sonucu daha önce iade etmişti, ama Hamidiye döneminde küçük meblağlar karşılığında satın aldığı arazilerin iadesi pek mümkün görünmüyordu.¹⁹⁹ Di-

Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979, cilt 4 (1900-1914), s. 481-485.

197 "Hükümet, Kürtlerin yaşadığı mahallerde Kürt aşiret şeflerini uzlaştırmak istiyor. Bu görev için de Osmanlı ordusuyla birkaç defa çarpışan ve Osmanlıları yenen ünlü Şeyh Ubeydullah'ın oğlu Senatör Şeyh Abdülkadir'i seçti. Lakin kendisinin hükümetin güvenini boşa çıkardığı görülüyor. Zira Türk basını birkaç haftadır, Şeyh Abdülkadir'in Kürtler arasında çevirdiği entrikaları yazıyor." MAE-La Courneuve, Politik ve Ticari İşler Müdürlüğü, seri D, kutu 41, dosya 2, Erzurum'daki Fransa Viskonsülü'nden, Ekselansları Dış İşleri Bakanı'na, Erzurum, 23 Eylül 1911.

198 İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (IBBAKA), Bel. Mtf.048348.

199 "Şeyh aynı zamanda Bitlis Ziraat Bankası ile yaptığı bir anlaşma ile köylülere ait olan toprakların yarısını almış ve sonuç olarak diğer bölgelere de zor-

ger benzer bir sorun, eski Muş Belediye Başkanı Eyüp Efendi'yle taraflar arasında yaşanıyordu. Eyüp Efendi, Hamidiye döneminde başlayarak Muş Ovası'ndaki Ermeni köylülerin topraklarına el koymuş, bir kısmını da satın almıştı. Yeni rejimle elindeki toprağın mühim bir kısmı eski sahiplerine iade edilince, İngiliz Büyükelçiliği'ne müşterek bir dilekçeyle başvurarak, şehirdeki 40-50 civarındaki saygın Kürt aileyle birlikte İngiltere tebaasına geçmek istediklerini belirtiyordu. Bitlis'teki Viskonsolos Safrastian ise bu hareketi, "bir Kürt eşrafın toprak ve vergi meselelerinden ötürü Jön Türklere duyduğu kızgınlığı siyasi bir meseleye dönüştürme çabası" olarak görüyordu.²⁰⁰

Toprakları gasp edilen sadece Ermeniler değildi. Muş muhitinde, herhangi bir aşirete mensup olmayan ve "reaya" olarak tanımlanan Kürtlerin de arazilerine bazı aşiretler ve yerli eşraf tarafından el konulmuştu. Van İngiliz Viskonsülü Molyneuxsel, bu muhitteki reaya Kürtlerin topraklarının özellikle Hamidiye Alayları'na mensup aşiretler tarafından gasp edildiğinin altını çiziyordu. Öyle ki Ermenilerin topraklarının geri verilmesi için cesaretli davranıp resmî mercilere güçlü bir biçimde başvurmaları onları da etkilemişti. Ermeni köylülerin başvurularını takip eden günlerde, yüzlerce reaya Kürt de Muş'a gidip arazi iadesi için mahkemeye başvurmuştu.²⁰¹

Bitlis Vilayeti'nde sadece Kürtler ve Ermeniler değil, Çerkesler de arazi meselesinin odağındaydı. Özellikle Muş, Bulanık ve Malazgirt dolaylarındaki Çerkesler, Ermenilerden gasp edilen köylere yerleşmişlerdi. 93 Harbi'nden sonra Rus uyruklu Çerkeslerin bu muhite göç edip Ermeni köylülerine yerleşme-

la el koymuş. (...) 1910'dan itibaren, muhtemelen Taşnakist topluluğun itirazları yüzünden, el konulan topraklar gerçek sahiplerine geri verilmeye başlandı. Ama şeyh hâlâ Ziraat Bankası aracılığıyla sözde hukuki yollarla aldığı toprakları elinde tutuyor. Van'daki Kraliyet Viskonsülü Lt I. M. Smith'ten, İstanbul'daki Kraliyet Büyükelçisi Sir L. Mallet'e, (rapor) Van, 3 Mayıs 1914 (195/2458)", *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 630-637.

200 "Bitlis Kraliyet Viskonsülü A.S. Safrastian'dan, Erzurum Kraliyet Konsolosu P.J.C. Mc Gregor'a, Bitlis 20 Ocak 1911 (FO 195/2375)", *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 462.

201 Kaligian, *Taşnaklar ve İttihatçılar*, s. 160.

si, iktidarının baharında olan Abdülhamid'in de tercihiydi. İslâmlaştırma politikasının da mühim bir bileşeni olan bu iskân, aynı muhitte yaşayan Ermenilerin göçertilmesiyle doğru orantılı gelişti. Bu uygulamayla tarıma dayalı ekonominin çökmesini engellemek, devletin diğer bir hedefiydi. Rus yetkili Termen, 1907'de gözlemlediği bu duruma dair düşüncelerini şöyle dile getiriyordu:

Ermenilerin refah seviyesinin düşmesi, vilayeti fakirleştiriyor. Devlet hazinesini ise boşaltıyor. Yetkililer bu durumun önüne geçebilmek için Ermenilerin yerine genellikle Kafkasya kökenli Müslüman köylüleri yerleştirmeye çalışıyorlar. Hükümet muhtemelen bu göçmenlerin başarılı bir şekilde Hristiyanların yerini alacaklarını, Ermenileri kesin olarak uzaklaştıracaklarını, Rusya ile sınır vilayetlerde çalışkan, zengin ve Rusya düşmanı Müslüman nüfus kitlesi oluşturacaklarını ve böyle bir durumda da Avrupa'nın Hristiyanları koruma ve himaye altına alma bahanesiyle Türkiye içişlerine karışmayacağını düşünüyor.²⁰²

Arazilerin iadesi gündeme geldiğinde, Kürtlere oranla neredeyse hiç alternatif toprağı bulunmayan Çerkesler en fazla itiraz eden taraf oldu. Yerel otorite, Ermenileri ve hatta Kürtleri şaşkınlığa uğratan (zira el konulan topraklara ortak olan Çerkesler, mağdur Ermeniler kadar Kürtlerin de tepkisini çekiyordu; arazi meselesinden ötürü Kürtler ve Çerkesler arasında da çatışmalar yaşanmış, Bulanık dolaylarında birkaç Çerkes Kürtler tarafından öldürülmüştü) bir karara imza atarak, bütün hukuki hakları Ermenilere ait olan toprakları tekrar Çerkeslere dağıttı.²⁰³ Bunun üzerine bölge mahkemesine başvuran ba-

202 Termen, 1907 Yılında Van, Bitlis ve Diyarbakir Vilayetlerine Yapılan Araştırma Gezisinin Raporu, s. 49-88, Bashanov, *Türkiye'de Ermeni Meselesi: Rus Genel Kurmay Başkanlığı Belgeleri*, s. 160.

203 Jön Türk basını özellikle Avrupa kamoyuna yönelik yayınlarında meseleyi bambaşka bir formda işliyordu. Paris'te yayımlanan *La Jeune Turquie* gazetesine göre "Feodal Kürt Beyleri" tarafından gasp edilen Ermeni toprakları ivedilikle sahiplerine geri veriliyordu ve yakında uygulanacak olan "reformlar" sayesinde sorun tamamen çözülecekti. "La Nouvelle loi relative à la délimitation des terres et les Arméniens", *La Jeune Turquie*, no. 10, 28 Mayıs 1913, s. 1.

zı Ermeni köylüler davayı kazanıp kış mevsiminde Çerkesleri köylerinden çıkardılarsa da yerel otorite ilkbaharda aynı Çerkesleri söz konusu köylerin yakınındaki Ermenilere ait tarlalara yerleştirdi. Safrastian'a göre devlet bu "yanlı politika"yı alenen uyguluyordu. Öyle ki Çerkes yerleşimcilere ev inşa edebilmeleri ve tarım yapabilmeleri için devlet hazinesinden para yardımı yapıldı ve bu aleni politika, bir kez daha vilayet genelinde hayal kırıklığı yarattı.²⁰⁴ EDF'nin devrimin başında şart koştuğu bir başka mühim mesele daha böylece çözümsüz bırakıldı. Kısacası Jön Türkler, Kürt-Ermeni muhitlerinde Abdülhamid rejiminden kalma muktedirlere dokunamayacağını bir kez daha göstermiş oldu.

Hamidiye Alayları'nın dönüşümü: Aşiret alaylarından Teşkilat-ı Mahsusa'ya

Anayasanın ilanından sonra, Aralık ayında yerel ve merkezî otoriteye bir dilekçeyle başvuran Hesenan Hamidiye Alayları reislerinden Kaymakam Fetullah Bey, yeni rejimden duyduğu kaygıyı dile getirip, kendilerine yönelik devlet tavrına sitem ediyordu. Ayrıca günah çıkartırcasına, "devr-i sabık" olarak nitelendirdiği Hamidiye döneminde, kendilerinin "mektepe ve terbiye görmeyen adamlar" olduğunu, herkes gibi bariz hatalar yaptıklarını, lakin anayasanın ilanından sonra aşiretçe "meşrutiyet" ve "hürriyet"in kadrini çok iyi anladıklarını söylüyordu. Daha sonra Fetullah Bey, sözü tutuklu bulunan ve hâlâ af kapsamına alınmayan aşiret mensuplarına getiriyor ve "eski rejim döneminde bölücülük yapan ve bu kapsamda suçları sabit olan birçok Ermeni fedaisi bırakıldığı halde" kendi aşiretinden tutuklu bulunanların bırakılmamasını yadırgıyordu.²⁰⁵

Fetullah Bey'den sonra Cibranlı Halid ve İbrahim Beyler de aynı mercilere başvurarak, özellikle aşiret içi ve Kızılbaş Kürt-

204 "Bitlis Kraliyet Viskonsülü A.S. Safrastian'dan, Erzurum Kraliyet Konsolosu P.J.C. Mc Gregor'a, Bitlis, 18 Haziran 1911 (FO 195/2375)", *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 498-501.

205 BOA.DH.MKT.2613/106 (15.10.1324/ 28 Aralık 1908).

lerle yaşanan çatışmalardan dolayı tutuklanan adamlarının af kapsamına alınmasını talep ettiler. Cibranlar da ilan edilen af kanununda Ermeni fedailerine öncülük verilmesine “mantıklı bir anlam” veremediklerini belirtiyorlardı.²⁰⁶ Hamidiyelilerin garipsediği ve mantıklı bulmadıkları husus, aslında yeni rejimin de endişe ettiği bir husustur. Nitekim hem Fetullah Bey’in hem de Hamidiyeli Cibranlı reislerin talepleri hem Bitlis Vilayeti’nde hem komşu Erzurum Vilayeti’nde hem de merkez İstanbul’da yankı buldu. Vali Vekili Süleyman’a Adliye Nezareti’nden gönderilen telgrafta konuyla hemen ilgilenilmesi emrediliyordu. Söz konusu telgrafı takip eden günlerde Varto ve Malazgirt kazalarına gönderilen direktiflerde söz konusu Hamidiyeli aşiretlere mensup tutukluların serbest bırakılması isteniyordu.²⁰⁷

Anayasanın yürürlüğe girmesiyle ilan edilen genel af kapsamında önceliğin Ermeni fedailere, eski rejim karşıtı sürgün ve tutuklulara verilmesi ve Hamidiye Alayları mensuplarının sona bırakılması, aslında bünyesinde bilinçli bir politik hamleyi barındırıyordu.²⁰⁸ Yeni rejim, devrimin ilk aylarında Abdülhamid’in adıyla anılan ve onun rejimiyle özdeşleşen “sabıkalı” Aşiret Alayları’na bir müddet mesafeli davrandı. Nitekim bugünlerde Zeki Paşa emekli edildi. Hatta başlangıçta alayların tamamen tasfiye edileceğinin sinyalleri dahi verildi, ama ileri günlerde –alayların isminin değiştirilmesi dahil– bazı sınırlı değişiklikler yapıldı. Bu değişiklikler, Abdülhamid’in ümmetçi yaklaşımını ve “aşiret barışı” diye tanımladığımız alayların teşekkül süreciyle hayata geçirilen belli tavizler ve ayrıcalıklar karşılığında Sünni Kürt aşiret kitlelerini devletin kullanılabilir bir aygıtına dönüştürme hamlesini tersine çevirecek bir dizi yeni kural ve gerekçeyi öngörüyordu. İşte tam da bu noktada Fetullah Bey ile Cibranlı reisler yeni rejime “aşiret barışı”nı

206 BOA.DH.MKT.2840/42-1-2 (28.2.1325 / 11 Mayıs 1909).

207 A.g.y.

208 Paris’te yayınlanan *Mècheroutiette* (*Meşrutiyet*) gazetesine göre, aşiretler bilinçli olarak kıskırtılıp “sorun çıkaran odaklar” olarak lanse edilmek isteniyordu. “Inquiétudes Russo-Anglaises”, *Mècheroutiette*, no. 9, Temmuz 1910, s. 3.

adeta hatırlatıyorlardı. Çünkü birçok yerde aşiret barışı çoktan bozulmuştu, Hamidiye Alayları'nın kuzey saha kumandanı K r Hüseyin Paşa, İran'a ka mı tı ve aşireti Haydaranlar isyana hazırlanıyordu. Güney saha kumandanı Milanlı İbrahim Paşa ise çoktan ba kaldırmı tı ve Milan aşiret konfederasyonunun meskûn olduğu muhitlerde şiddetli çatışmalar ya anıyordu.²⁰⁹

Abdülhamid'in devrilmesinden sonra alayların ismi öncelikle "Aşiret Hafif Süvari Alayları" olarak de i tirildi.²¹⁰ Daha sonra radikal adımlar atıldı; düzenli ordudan alaylara subaylar atandı ve yerli aşiret subay adayları için Türkçeye v k f okuryazar olma şartı getirildi. Bu uygulamayla alayların  zerkligi hedef alınıyordu.²¹¹ önceki dönemde askerî mahkemelerde yargılanabilen, muhitlerindeki sivil idari amirlere karşı pek resmî sorumluluğu bulunmayan aşiret subayları, artık sivil mahkemelere tabiydiler ve yerel idareye her türlü vergiyi vermek zorundaydılar. Böylece teoride düzenli ordu disiplinine dahil olurken, pratikte ise devletin özünden uzakla ıyorlardı. Bu yeni sistem Bitlis Vilayeti'nde alayların gücünü biraz da olsa kırılbildi.²¹² Hem Hesenanlı Fetullah hem de Cibranlı reisler eskisi gibi g cl  değillerdi artık. Hesenanlı Fetullah Bey, 1890'lar da " er  Kejik" denilen aşiret içi çatışmada kardeşi Esed'i kay-

209 Fetullah Bey bugünlerde İstanbul'a bir telgraf daha çekmiş ve telgrafta, Ta naksutyun'un Malazgirt muhitinde Ermenileri silahlandırdı ını, böylece silahlı Ermenilerin "Müslüman ahaliye zulmettiklerini" iddia ediyordu. BOA. BEO.3520/263969 (12.1.1325/ 25 Mart 1909).

210 Mustafa Balcıoğlu, "Hamidiye Alaylarından Aşiret Alaylarına Geçerken Harbiye Nezaretine Sunulan İki Rapor", *Toplumsal Tarih*, sayı 4, İstanbul, Nisan 1994, s. 26.

211 Klein, *Hamidiye Alayları-İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt A iretleri*, s. 202-203.

212 Yeni düzenleme, etnografik coğrafyaya göre yapılacaktı. Artık eskisi gibi, alaylar numaralarla değil, bizzat aşiretin kendi ismiyle anılacaktı. Safrastian bu düzenleme için Bitlis vilayeti özelinde örnek veriyordu: "Binba ının ifadelerinden anladığım şey, vilayetin etnografik bölgelere b l nece i, böylece her bölgenin orada yaşayan bir aşireti kapsayaca ıdır. Mesela 'Hasanan' ya da 'Cibran' aşireti bölgesi gibi. Ayrıca Aşiret Alayları silahlandırılacak ve her sene dört ay boyunca e itilecek." Bitlis Kraliyet Viskonsülü A.S. Safrastian'dan, Erzurum Kraliyet Konsolosu P.J.C. Mc Gregor'a, Bitlis, 28 Nisan 1910 (FO 195/2347), *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 390-395.

betmişti. Bu olaydan sonra “Mala Emer” kabilesini kardeşi Rıza ile birlikte idare etmek zorunda kalmıştı. Rıza’nın fazlasıyla şiddet iklimine dahil olması, arzuladığı bir şey değildi. Öyle ki Jön Türk rejiminden sonra Rıza’yı da –EDF-İTC ittifakına atfedilen– bir suikastla kaybetti. Kısacası alayların dönüştürüldüğü süreçte Fetullah Bey son derece yalnız ve güçsüzdü. Hem aşiretinin farklı kabileleri hem de muhitteki Ermenilerle ihtilafları vardı.²¹³ Yeni rejime itaat etmek dışında pek bir seçeneği yoktu. Cibranlılar da aynı şekilde hem kendi aralarında hem de Kızılbaş Kürtlerle çatışmışlardı. Bu çatışmaların birinde “Mala Siwar” kabilesinin güçlü reislerinden Mahmut Bey yaşamını yitirmişti. Oğlu, Şeyh Said isyanı döneminde “Cibranlı Halit Bey” olarak anılacak Halit Bey ise, babasının yerine geçmeyi tercih etmemiş, İstanbul’daki aşiret okulunun ardından Harbiye’den “subay” olarak mezun olup Filistin’e gitmeyi tercih etmişti. Cibranlar nezdinde oluşan idari boşluğu, nicedir ismi Ermenilerin katledilmesi ve gasp olaylarında geçen Seîdê Nado doldurmaya çalıştı. Lakin bugünlerde ansızın tutuklandı ve bir müddet tutuklu kaldıktan sonra, Trablusgarp’a sürülmek istendi, yolda firar etti.²¹⁴ 1908’den sonra üst düzey bir aşiret subayına dönüşen Seîdê, Hamidiye döneminden kalma alışkanlıklarını terk etmedi. Buna rağmen, Jön Türk döneminde Cibran aşiretinin resmiyetteki temsilcisi oldu ve mühim sorumluluklar yüklendi.²¹⁵

Birinci Dünya Savaşı arifesinde tekrar düzenlenen alaylar, bu sefer de “İhtiyat Süvari Alayları” olarak adlandırıldı ve Dördün-

213 Ermeni köylüler, Fetullah Bey’i aralıksız şikâyet ediyorlardı. Termen’in de aktardığı gibi, kendisinin, bölgedeki Ermeni köylerinde evlenen bütün Ermeni güzel kızlarla ilk geceyi geçirme hakkına sahip olduğu iddia ediliyordu. Termen, 1907 Yılında Van, Bitlis ve Diyarbekir Vilayetlerine Yapılan Araştırma Gezisinin Raporu, s. 49-88, Bashanov, *Türkiye’de Ermeni Meselesi: Rus Genel Kurmay Başkanlığı Belgeleri*, s. 162.

214 BOA. DH.TMIK.M.165/14 (28.12. 1319/ 12 Mayıs 1904).

215 İddiaya göre Seîdê Nado, Varto ile Muş arasında yer alan Melexidiran köyüne saldırıp Ermeni bir genç kadını kaçırdığı için tutukluymdu. Anayasanın ilanı üzerine bırakılır bırakılmaz, kendisinden şikâyetçi olan genç kadının babasını öldürdü ve bu vaka, onun aşiret içi hiyerarşide yükselmesini ve görünür olmasını sağladı. (Dengbêj Maruf ile 12.3.2019’da Brüksel’de yapmış olduğumuz sözlü görüşme.)

cü Ordu'ya bağlandı. Bitlis Vilayeti'nde Malazgirt kazası, alayların merkezi haline getirildi. "15. Hasanan İhtiyati Süvari Alayları" Fetullah Bey'in, "Cibran İhtiyati Süvari Alayları" da Seîdê Nado'nun da aralarında bulunduğu birkaç Cibranlı reisin emrine verilse de bu alaylardan oluşturulan kolordunun asıl komutanı düzenli ordudan bir paşaydı ve Fetullah Bey ile Seîdê Nado'nun ismi resmîyette söz konusu paşanın yardımcıları olarak geçiyordu.²¹⁶ İkilinin "alay kumandanı" rütbesine yükseltilmesi son derece sembolik duruyordu, zira ekseriyetle "yaver" olarak yanlarında duran düşük rütbeli astsubay veya subaylardan emir alıyorlardı.²¹⁷ Reisler abes karşılanan bu emir-komuta ilişkisini aşmak, aşîret içinde tekrar güçlenmek, Hamidiye döneminden baki kalan adli davalardan kurtulmak ve devlet nezdinde popüler aktörlere dönüşmek için bazı girişimlerde bulundular. Bu süreçte Cihan Harbi esnasında mühim bir rol oynayacak olan İTC'nin istihbarat teşekkülü olan "Teşkilat-ı Mahsusa"yı keşfetmeleri son derece manidardı. Seîdê Nado, yereldeki devlet yetkililerinin teşvikiyle otuz adamını da yanına alarak Erzurum'a gitti ve orada Teşkilat-ı Mahsusa'ya katıldı. Bu süreçten sonra vilayet genelindeki eski Hamidiyeliler için "özendirici şahsiyet" olarak telakki edildi. Nitekim Erzurum valisi özellikle bu hususun altını çiziyordu: "Muşlu Seîdê Nado, otuz süvarisiyle gelip Teşkilat-ı Mahsusa'ya katıldı. Bu katılımın Kürt reislerin üzerinde olumlu tesir etmesi ve onları özendirmesi için ve çetesindeki bütün adamları bu teşkilatın hizmetine sokacağı için adli davalarının affedilmesi rica olunur."²¹⁸

Denilebilir ki Jön Türk rejimiyle birlikte dönüşen Hamidiye Aşîret Alayları tamamen etkisizleştirilmedi. Devletle alaylar ilişkisi, daha fazla resmîleşse de "tehlike" olarak addedilen Ermeni milliyetçiliği her iki tarafın iş birliğini sürdürmesi için tek başına yeterli bir neden olarak görüldü. Nitekim merkezî oto-

216 Ahmet İhsan, *Ordu Salnamesi*, Matbaa-i Osmani Şirketi, İstanbul, (1332) 1913, s. 900-960.

217 Zinar Silopi (Kadri Cemil Paşa), *Doza Kurdistan- Kürt Milletinin 60 Seneden Beri Esaretten Kurtuluş Savaşı Hatıratı*, Stewr Basımevi, Banever, 1969, s. 39-41.

218 BOA.DH. ŞFR.445/31(8.8.1330/ 21 Ekim 1914).

ritenin her geçen gün kendisini daha fazla hissettirdiği Kürdistan'ın kalbi Bitlis Vilayeti'nde, Hesenanlı Fetullah ve Cibranlı Seîdê Nado gibi alay reisleri, Cihan Harbi'nin yaklaştığı bu kritik süreçte devletle kurulan ilişki düzleminde –birincil aktör olma konumlarını kaybetseler de– hâlâ mühim şahsiyetlerdi. Genel beklentinin aksine Hamidiyelilerin tasfiye edilmeyip dönüştürülerek tekrar kullanılmaları bütün Kürt-Ermeni muhitlerinde olduğu gibi Bitlis Vilayeti'nde de Ermeniler nezdinde bir kez daha hayal kırıklığı yarattı. Bu durum, imparatorluğun Cihan Harbi'ne doğru evrildiği bir süreçte, Ermenilerin yeni bir tutum takınmasını ve ITC ile olan ilişkilerini bir kez daha gözden geçirmelerini sağladı. Aynı şekilde özerklikleri minimize edilen ve bazı ayrıcalıklarına son verilen Aşiret Alayları da hayal kırıklığına uğrayan diğer bir kesimdi. Devletin asli unsuru olarak, “mektepli” Jön Türklerin, kendilerini değil, Ermenileri önemsediklerini düşünüyorlardı.

Fiyasko

Toplumsal mühendislik girişimi, idari yozlaşma, ekonomik çöküntü ve müdahale edilmeyen kan davaları

Jön Türk rejimi, imparatorluk genelindeki idari, ekonomik ve sosyal çürümüşlüğü Hamidiye rejiminin eseri olarak gösterip, bu tarz olumsuzluklara son vereceğini iddia ettiyse de aslında yeni bir idari, ekonomik ve sosyal çürümenin temellerini atıyordu. Zira Osmanlı'nın Şark muhitlerindeki sorunları gidererek katmerleşiyordu ve Bitlis gibi gelişmemiş vilayetlerde bu çürüme daha fazla hissediliyordu.²¹⁹ İdari memurlar eliyle yürütülen Abdülhamid dönemine ait jurnalcılığı aratmayan yeni ispiyon ağıyla çürüme daha net ortaya çıkıyordu. Bitlis vilayeti genelinde vali-mutasarrıf-kaymakam üçlüsünün çekişmeleri yeni olmamakla beraber Jön Türk döneminde politik bir hal almıştı.

219 “Chronique de Turquie: L'anarchie Intérieure”, *La Croix*, no. 8850, 25 Ocak 1912, s. 2.

1909'un Aralık ayında hükümet konağının önünde toplanan halk, sorunların bir türlü çözüm bulmadığı Muş sancağının "bağımsız bir vilayet", hiç olmazsa Bitlis yerine "vilayet merkezi" olmasını talep ediyordu. Bu talep hem Ermeniler hem de Müslümanlar tarafından destekleniyordu. Ermeni ve Müslümanlardan oluşan bir heyetin müşterek olarak Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği dilekçede, bir dizi ekonomik ve idari sorun sıralandıktan sonra, Muş'taki Hristiyan ve Müslümanların "kardeşçe" bir arada yaşadıklarını, bazen aralarında çıkan sorunların vilayet merkezi olan Bitlis idaresinin kışkırtmaları sonucu yaşandığı belirtiliyordu.²²⁰ Daha sonra, merkez-periferi çatışması olarak telakki edilen bu meseleye Muş mebusları Keğam Der Garabedyan ve İlyas Sami de dahil edilip, Muş'un vilayet merkezi olması için en üst merciden destek vermeleri istendi. Elbette karşıt tepkiler gecikmedi. Bitlislilerin protesto telgraflarından sonra, Safrastian'ın "seksen yaşındaki işe yaramaz adam" olarak tanımladığı Bitlis mebusu Arif Efendi, Bitlis'e telgraf çekerek, vilayet merkezinin Muş'a taşınmasının engellenmesi için Dahiliye Nezareti'nde gerekli girişimlerde bulunduğunu söylüyordu.²²¹ Muş ahalisinin eylemleri bütün bir kış sürdü. Eylemler son bulmayınca Dahiliye Nezareti, Bitlis valisinden devreye girmesini istedi.²²² Olaylara dair nezarete bilgi veren Bitlis valisi, Muş Mutasarrıfı Esad Rauf Bey'i beceriksizlikle suçluyordu. Bunun üzerine İstanbul'a bir telgraf gönderen Esad Rauf, Muş'un gelişmemesinin ve Kürtlerin yeni rejime ısınmamasının sebebinin Bitlis valisi olduğunu iddia ediyordu:

220 BOA.DH. MUİ.44/20-11(22.10.1325/ 4 Ocak 1910).

221 Safrastian meseleye dair kişisel fikrini de dile getiriyordu: "Naçizane fikrim, idari, ordu ve ekonomik açıdan bakılacak olursa Muş'un Bitlis'e göre idare merkezi olması daha avantajlı duruyor. Bunun birinci nedeni bu şehrin her yıl en az beş kere karlar altında kalması ve bunun sonucunda da iletişimin imkânsız hale geliyor olmasıdır. İlerleyen zamanlarda bu bölgeden demiryolu geçerse, Muş'un hızla gelişmesi daha muhtemel iken Bitlis büyük ihtimalle ana hattın dışında kalır. Bitlis Kraliyet Viskonsülü A.S. Safrastian'dan, Erzurum Kraliyet Konsolosu A.S. Shipley'e, 21 Aralık 1909 (FO 195/2347), *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 350-351.

222 BOA.DH. MUİ.44/20-14(23.10.1325/ 5 Ocak 1910).

Muş'a dört erkek ve bir kız öğrenci okulu açtım, ama bunlar valilikçe kapatıldı. Bir de Muş kazasında altı binden az olan Hristiyanların dokuz tane okulu var iken, yedi binden fazla olan Müslümanlara beş okulun çok görülmesi, Müslüman ahaliye acaba neler düşündürecek? Hristiyanların kendi aralarında topladıkları bağış ile şu altı ay zarfında Muş ovasındaki köylerde seksenden fazla okul inşa ettiklerini gören Kürtler sorunun kendilerinde olduğunu görmezden gelerek "Meşrutiyet Hristiyanlara yaradı, onlara okul açılıyor, çocukları eğitiliyor. Bizim de hocalarımızın maaşları kesilerek okullarımız kapatılıyor," diyorlar.²²³

Vali, mutasarrıfla kişisel polemige girmekten kaçındı ve onu, onunla sorunlu olan idari memur ve eşraf üzerinden tasfiye etmeye çalıştı. Öyle ki bugünlerde, Muş Ermeni Murahhasası ve iki yardımcısı, gönderdikleri telgrafta Esad Rauf'un rüşvet aldığı iddia ediyorlardı.²²⁴ Birkaç gün sonra bu defa Malazgirt Kaymakamı Tevfik, vilayete bir telgraf çekti. Vali telgrafı bekletmeden İstanbul'a aktardı. Tevfik, söz konusu telgrafta Esad Rauf'un, "18 yıl boyunca Malazgirt'i haraca bağlayan, günahsız ve mazlumları öldüren, milyonlarca hayvan ve eşyayı gasp eden Hamidiye Alayları'na yüz verdiğini" ve Muş'ta bir dizi yolsuzluk yaptığını iddia ediyordu.²²⁵ Nisan ayında Malazgirt kazasını teftişe giden Esad Rauf, teftiş sırasında görevden alındığına dair İstanbul'dan bir telgraf aldı.²²⁶ Her ne kadar herhangi bir siyasi oluşuma dahil olmadığını, "hürriyet aşkıyla yanıp tutuşan bir babanın evladı" olduğunu dillendirip kararın gözden geçirilmesini rica etse de, İstanbul'un kararı değişmedi ve Muş'un "bağımsız bir vilayet olma", hiç olmazsa Bitlis yerine vilayet merkezine dönüşme ve kalkınma hayali, onunla birlikte suya düştü. Birinci kademeyi işgal eden valiyi görevsizlikle suçlayan ikinci kademe yönetici mutasarrıfın, üçüncü kademe memur kaymakamın girişimiyle görevden alınması ve bu süre-

223 BOA.DH. MUİ. 44/20-72 (2.12.1325/ 15 Şubat 1910).

224 BOA.DH. MUİ. 44/20-61 (11.12.1325/ 24 Şubat 1910).

225 BOA.DH. MUİ.44/20-70(20.12.1325/ 5 Mart 1910).

226 BOA.DH. MUİ.44/20-77 (4.1.1326/ 17 Mart 1910).

ce Müslüman yahut Hıristiyan eşrafın da dahil edilmesi, bir Osmanlı geleneği idi. Bu örnek, Jön Türk rejiminin idare sorunu kapsamında Şark muhitlerindeki kadim Osmanlı geleneğinden kopmadığının resmiydi.²²⁷

1912 seçimlerinden sonra vilayette kapsamlı bir geziye çıkan Fransız Viskonsül Mösyö Layeck, vilayete dair kritik ve çarpıcı bilgiler veriyordu. Fransız temsilciye göre vilayeteki her köyün, her kabilenin ve her halkın türlü türlü sorunları vardı fakat bütün bu unsurlara ait şikâyetlerin ortak noktası, Osmanlı'nın kötü yönetiminden dolayı kol gezen şiddet ve nefret olgusuydu. Önceki dönemlerde devlete karşı gelebilen aşiretler dahi artık yeni yönetimden mustarıptı. Yeni rejim tarafından zulüm gördüklerinden ve haksız yere hapsedildiklerinden yakınıyorlardı. Ermeniler hem Kürt beylerine hem de devlet memurlarına “hafır” adı altında haraç ve vergi vermekten usanmıştı. Okul ve yol namına doğru dürüst bir numunenin olmadığı bu “harap haldeki vilayet”te bütün olumsuzluklardan yeni rejim sorumlu tutuluyordu. Daha da vahim olan şey ise, bazı istisnalar hariç, yerel resmî otoritenin çözüm üretebilecek kabiliyette olmaması veyahut bu konuda son derece ilgisiz davranmasıydı.²²⁸

Herkesin birbirini “yolsuzluk, hırsızlık ve meşrutiyet karşıtlığı”yla suçladığı vilayette, Bitlis Valisi İsmail Hakkı, kolonyalist bir perspektifle kaleme aldığı raporda, öncelikle “yalancı ve hilekâr” olarak itham ettiği Kürtlerin Jön Türk rejimine gönülden bağlı olmadığını vurguluyordu.²²⁹ Şeyhlere karşı bir şekilde bağlı olan Müslüman ahalinin Ermenileri sömürmeye devam ettiğini, aşiretlerin talan kültürünü terk etmediği-

227 Esad Rauf, kendisinden şikâyetçi olanların “mühim şahsiyetler” olmadığını iddia ederek, şikâyetlerin dikkate alınmamasını talep ediyordu: “Bunların meşrutiyetle bağlılıkları yoktur. Tamamı çöpçü ve bakkal tayfasıdır. Bazıları da müzminlerden ibarettir.” BOA.DH. MUI.44/20-90 (9 1.1326/ 22 Mart 1910).

228 MAE-La Courneuve, Politik ve Ticari İşler Müdürlüğü, seri D, kutu 41, dosya 2, Van'daki Fransız Viskonsül Vekili Layeck'ten, Dışişleri Bakanı, Hükümet Başkanı Ekselansları Mösyö Poincaré'ye, Van, 30 Kasım 1912.

229 “Kürtler hilekâr ve yalancıdır. (...) Kürtlerin kahramanlık algısı farklıdır. Adam öldürmeyi, çalmayı, talan etmeyi ve yol kesmeyi kahramanlık olarak addederler” Hakkı (İsmail), *Raporlarım*, s. 7-14.

ni, geleneklerine sadık olan Kürtlerin üzerindeki askerî baskının asla hafifletilmemesi gerektiğini belirtiyordu. Tespitlerden sonra çözüm önerilerini sıralayan valiye göre, baskı unsurunun yanında Kürtlere “bazı şeyler” de vermek gerekiyordu. Kürdistan’ın bu vilayetine her şeyden önce yol yapılmalıydı, böylece bölgeyi kontrol etmek daha kolay hale gelecekti. Özellikle köylüler eğitilmeliydi. Köylülerin eğitilmesi, onların şeyh ve aşiret ağalarından uzaklaşmasını sağlayacak, böylece devlete yaklaşırlardı. Akabinde de ahalinin şeyh ve aşiret ağalarının eliyle yürütülen şiddet iklimine tekrar dahil olmaması için, devlet vilayet sakinlerine “paralı işler” bulmalıydı: “Menfaat hisleri uyansın ki başka şeylerle uğraşmasınlar.”²³⁰

Yerelden yetkililerin bu tarz raporlarından sonra Jön Türk rejimi nezdinde özellikle Kürdistan’ın kalbgâhı Bitlis Vilayeti’ne dönük “toplumsal mühendislik” projeleri daha da görünür hale geldi. Ermeni katliamının faillerinden biri olarak addedilen Cevdet Bey’in sonraki yıllarda “Bitlis vali vekili” sıfatıyla kaleme aldığı “Bitlis Aşiret Raporu”, uygulanan fakat ismi konulmayan toplumsal mühendislik taslağıydı.²³¹ Vali Vekili Cevdet’in “aşiret beylerinin uzak yerlere sürülmesi, devlete itaat etmeyen aşiretlerin askerî güçle terbiye edilmesi, kaymakamlık ve nahiye müdürlüğü gibi makamın yerli Kürtlere verilmesi” gibi önerileri, aslında o güne kadar uygulanan politikaları.²³² Balkan Savaşları’ndan sonra Anadolu’daki İslâm var-

230 A.g.e.

231 BOA.DH.EUM II. ŞB. 54/51. (H.1.9.1336/ 10 Haziran 1918).

232 Fransa’nın Van Viskonsülü Mösyö Layeck de Osmanlı yöneticileriyle paralel görüşlere sahipti. Vilayet geneline yaptığı geziden sonra kaleme aldığı raporda, Bitlis’i “endüstrinin olmadığı, birkaç radikal şeyh ailesinin etkin olduğu kent”, Muş’u ise “fakir ve kirli şehir” sözleriyle tanımlıyordu. Viskonsül vilayetteki kötü yolları, finansal krizi, hiçbir Kürt köyünde okul bulunmayışını ve memur maaşlarının düşüklüğünden ötürü muazzam bir şekilde işleyen rüşvet ağını, Jön Türk rejiminin başarısızlığına bağlıyordu. Jön Türk rejiminin başarısızlığını dile getirirken, hem Ermenileri hem Kürtleri suçlamaktan ve hem de onlara dair aşağılayıcı ibarelerle dolu cümleler kurmaktan geri durmuyordu: “Buradakilerin ahlâki durumu, maddi durumlarıyla alakalıdır. Yani ilki, ikincinin sonucuna bağlı olabiliyor. Kişisel çıkarlar tüm düşüncelerin ve eylemlerin önüne geçer, başkasının hayatı hesaba katılmaz. Buradaki katiller başka yerlerdeki centilmenler gibidirler. Yalan ve hırsızlık temel ilke ha-

lğına sarılan ve tedricen “Turancılık-Türkçülük” politikasına yönelen ITC, bu çerçevede imparatorluk sahasındaki Kürtleri “Türkleştirmek” gibi gizli bir gündeme de sahipti. Söz konusu gündem, 1914’te cemiyetin kilit ismi Talat ile Ermeni temsilci Vramyan arasında geçen görüşmede açıkça konuşulmuştu ve Armen Garo bu gündemi öfkeli bir üslupla ifşa etmişti.²³³

İrili ufaklı pek çok kan davaları ezelden beri vilayet sahasında mevcudiyetini korurken vilayet merkezi Bitlis’te yaşayan Gebolî ve Zeydan aşiretleri birbirleriyle kanlı çatışmalara girişmişti.²³⁴ 1910’da kent merkezi Bitlis’te düzenlenen bir at yarışı müsabakası esnasında iki aşiret arasında yaşanan kavga, kısa bir süre sonra silahlı çatışmaya dönüşmüş ve kanlı olaylar kentin hinterlandındaki dağ köylerine de sıçramıştı. Günlerce süren olaylara hiçbir şekilde müdahil olmayan yerel otorite, kent sokaklarında yaşanan silahlı çatışmalar esnasında kolluk kuvvetlerini kent merkezinden kışla ve karakollara çekmişti. Devletin kayıtsızlığına karşılık, Norşin tekkesine mensup ve her iki aşiretin dağ muhitlerindeki köyleri üzerinde etkili olan Şeyh Mahmûd Zokaydî’nin araya girmesiyle, ancak 1912’de iki aşiret onlarca ölümden sonra barışabilmişti.²³⁵

Görüldüğü gibi, Jön Türklerin bu muhit için yaşamsal bir projeleri yoktu. Bu muhitteki halklar, devlet erki için “müstak-

lindedir burada. Küçük Asya’nın (Anadolu) bu kısmında yaşayan bu kavim ve milletler yalancı, hilebaz, tembel, hırsız, korkak ve tüm ailevi, milli ve vatani ve yardımlaşma duygularından mahrumdurlar. Her ne kadar Kürtler özellikle daha çok hırsız, şiddete meyilli ve yağmacı olsa da; Ermeniler daha az cahil oldukları halde, iki yüzlülük, yalan söyleme, aldatma, ihanet etme ve kurnazlık konusunda daha ustadırlar.” MAE-La Courneuve, Politik ve Ticari İşler Müdürlüğü, seri D, kutu 41, dosya 2, Van’daki Fransa Viskonsülü Layeck’ten, Dışişleri Bakanı, Hükümet Başkanı, Ekselansları Mösyo Poincaré’ye, Van, 30 Kasım 1912.

233 Avagyan, Minassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya*, s. 201-202.

234 Şerefhan sülalesiyle akraba olduklarını iddia eden elitist Zeydan aşiretinin kan davalarından kaçınma yaklaşımlarına karşılık, Gebolî aşireti birden fazla aşiret ve sülaleyle kan davalıydı. 1892’de şehir merkezinde Weliyan aşiretiyle giriştikleri kan davası kökenli çatışmalar, kent merkezinde günlük yaşamı durma noktasına getirmişti. Bitlis, no. 274, 11.3.1308 / 23 Mayıs 1892, s. 3.

235 Safrastian, *Kurd û Kurdistan*, s. 75-76.

bel Osmanlı” temsilinden uzak “şarklı, cahil, zorba Kürtler ve hilebaz, güvenilmez Ermeniler” idiler. Nitekim yerel veya merkezdeki yetkililer tarafından önerilen projelerin neredeyse tamamı güvenlik, etkin hâkimiyet ve toplumsal yapıyı devlet lehine dönüştürme kaygısı taşıyorlardı. İdari yozlaşmanın yeni bir biçimde devam etmesi, ekonomik çöküntünün durdurulamaması, çoğu muhitlerde olduğu gibi Bitlis vilayeti dahilindeki Jön Türk rejiminin yarattığı fiyaskonun erken habercisiydi. Öyle ki bu fiyasko Cihan Harbi’nden sonra çöküşe dönüşecekti.

“Dinin hizmetçisi, vatanın kurtarıcısı çeteler”: Şiddetin vekâleten uygulanması

Vilayet özelindeki Jön Türk menşeli fiyaskonun diğer bir ayağını ise, vekâleten yürütülen şiddet olayları ve bunlarla bağlantılı “çete” olarak adlandırılan ve 1980'lere kadar Kürdistan'da devamlılık teşkil eden, heterojen silahlı grupların güçlü bir şekilde ortaya çıkması oluşturunuyordu.²³⁶ Heterojenlikten kasıt, o güne kadar daha çok aynı aşiretten teşkil olan ve aşiret ismiyle anılan, devletin politik bir anlam biçtiği ve daha çok “eşkıya aşiret” olarak tanımladığı grupların aksine, “çete” olarak addedilen bu gruplar birden fazla aşiret ve sosyal sınıftan gelen, devletle sorunlu bireylerin oluşturduğu silahlı gruplardı. “Eşkıya aşiret” daha çok düşman aşirete yönelik “intikam alma” ve hâkimiyetinden çıkmak isteyen Hristiyanlara “cezalandırma” motivasyonu ile saldırıp mallarını talan ederken, “küralsız” olarak görülen “çete”, görünürde ekonomik edinim için herkese saldırıyordu. Ama Bitlis örneğinde asıl neden, Ermenilere iade edilen cüzi miktardaki arazi, EDF-İTC ittifakına duyulan dinsel tepki ve Jön Türklerin kötü yönetiminden kaynak-

236 “Çetelerle nasıl mücadele edilir?” sorusunun önem kazandığı bu zaman diliminde Osmanlı subayı Yüzbaşı Ömer Fevzi'nin kaleme aldığı özel harp kılavuzu, artık “çete” olarak tanımlanan yeni toplumsal muhalefetle mücadele etmenin yöntemlerini içeriyordu. Yüzbaşı Ömer Fevzi, *Muhafaza-i Asayişe Memur Zabitanın Vezaifi: Usul-i Takib-i Eşkıya ve Çete Muharebeleri*, Matbaa-i İktisad, İstanbul, 1325 (1909).

lanıyordu.²³⁷ Van ve Bitlis Vilayeti'nde türeyen, "Said çetesi", "Mîr Mihê çetesi", "Mahmê çetesi" ve "Mehmed Emin çetesi" bu tarz yapı ve pratiklere sahip silahlı gruplardı ve bu gruplar aracılığıyla şiddete adli bir kamuflaj yaratılmıştı. Eskiden bir şeyhe veyahut Hamidiyeli aşiret ağasına atfedilen şiddet eylemleri, bundan sonra çete denilen gruplara atfedilerek bir anlamda şiddet vekâletleştirildi. Zira çete, şiddet eylemini görünürde herhangi bir aşiret veyahut şeyh adına uygulamıyordu artık, ama bu iki klikten umumiyetle yardım alıyordu.²³⁸

Said çetesinin başındaki Said, kendisini "din hadimi, vatan nacisi" (dinin hizmetçisi, vatanın kurtarıcısı) olarak tanımlıyordu.²³⁹ Propaganda argümanı olarak seçilen "Muhammed'in şeriatının tatbiki" ve "Müslüman toprağının gâvurlara verilmesi" (topraktan kasıt "arazi meselesi"ydi) söylemleri kısa sürede Van ve Bitlis vilayetlerinde kitleler üzerinde etkili oldu. Said, ünlü Bedirhan ailesiyle akrabalığı bulunan eski bir toprak ağası, Mîr Mihê de Gravî aşiretinden bir "Torin", yani soylu idi. Hobsbawm'ın da altını çizdiği gibi, bu aktörlerin uyguladığı pratik "suçlu soyguncu"dan ziyade "toplumsal eşkıyalık" eylemlerine daha yakındı.²⁴⁰ Hem Said'in hem Mîr Mihê'nin hem de Mehmed Emin'in toplumsal bir tabanı vardı. Yerel otorite tarafından antipropaganda için görevlendirilen "Küçük Molla Said", Mîr Mihê'yi "kanlı bir katil" olarak tanımlarken, Said ve onun gibi diğer "çete" reislerinin devletin uyguladığı Ermeni politikası ve Kürt ahaliye uyguladığı "adil olmayan yöntemler"den ötürü silahlanıp dağa çıktığını düşünüyordu.²⁴¹

Said bir süre sonra İran'a geçip akrabası Abdürrezzak Bedirhan'a iltihak ederek politik bir figüre dönüşürken, Mîr Mihê

237 BOA.A.MKT.MHM.742/19 (23.7.1328/ 5 Kasım 1912).

238 İddiaya göre "Mîr Mihê" ve "Said çetesi" doğrudan Mukurî aşiretinden müteşekkil alay binbaşısı Necip Ağa ve aşiret reisi Mukurî Hüseyin Bey tarafından destekleniyorlardı. BOA.DH.SYS.106/1 (20.7.1328/ 10 Ekim 1912).

239 BOA.DH.SYS.7/2 (29.7.1327/ 12 Ekim 1911).

240 Eric J. Hobsbawm, *Eşkıyalar*, çev. Necdet Hasgöl, Orhan Akalın, Avesta Yayınları, İstanbul, 1997, s. 39-40.

241 BOA.A.MKT.MHM.742/19 (23.7.1328/ 5 Kasım 1912).

ve Mehmed Emin, Bitlis Vilayeti'nde Hıristiyanlara dönük şiddet eylemlerine devam ettiler.²⁴² Sıkı askerî takibatlardan sonra Şirvan ve Siirt bölgesine geçen Mehmed Emin, Süryani ve Keldanilere saldırdı.²⁴³ Zenzik köyü Süryani rahibi Gorgis, Bitlis Valiliği'ne çektiği telgrafta, köylerini basan Mehmed Emin'in köyü korumakla görevli jandarmaları etkisiz hale getirdikten sonra köylülerden para topladığını söylüyordu. Şikâyetlerden sonra söz konusu köyü tekrar basan Mehmed Emin, bu sefer muhtarı öldürerek kiliseyi yağmalamıştı. Bu fiiliyata karşı yerel otorite hiçbir şey yapamamıştı. Öyle ki aynı Mehmed Emin birkaç ay sonra bu kez, Süryanilere ait diğer bir köy olan Avav'a saldırmıştı.²⁴⁴ İddiaya göre, geçen dört yıl içinde Mehmed Emin ve kardeşi Ahmed Han, Süryanilerin Zozik, Sermed, Saros ve Avav isimli köylerini tamamen harabeye çevirmişti.²⁴⁵ O güne kadar devletin dikkatini pek çekmeyen Mehmed Emin, Pero isimli Süryani bir genç kadını kaçırdıktan sonra, bir anda devletin gündemine oturdu. Zira Pero'nun kocası Yerenos, Osmanlı ordusu saflarında askerlik görevini ifa eden bir erdi ve şeriata göre, Müslüman yahut gayrimüslim olsun, silah altında bulunan kişiye bu muamele reva görülemezdi.²⁴⁶ Kaçırılan kadının kurtarılması ve Mehmed Emin'in yakalanması için bölgeye gönderilen askerî birlik bir türlü sonuç alamadı. O günlerde Siirt'ten gönderilen bir mektuba göre, söz konusu askerî birliğin kumandanı Mehmed Emin'le anlaşıp operasyonları durdurmuştu. Ayrıca askerî birlik Keldani ve Süryanilere türlü türlü

242 Yerel otorite, Mîr Mihê'nin başındaki silahlı grup için "özellikle Ermenilerin bizar olduğu Mîr Mihê çetesi" ifadesini kullanıyordu. BOA.BEO.4186/313945 (13.4.1329/ 26 Haziran 1913).

243 BOA.DH.H.15/33 (29.2.1328/12 Mayıs 1912).

244 BOA.DH. MUI.166/8 (10.2.1329/23 Nisan 1913).

245 BOA.DH.MKT.1293/60 (14.8.1326/ 27 Ekim 1910).

246 "Mehmet Emin, şimdilerde silah altında bulunan Yerenos'un eşi Pero'yu kaçırmış. Mehmet Emin kadını 15 gündür Müslüman köylerinde gezdiriyor. Osmanlı kanunu ve İslâm'a göre kocası askerde olan bir kadının Müslümanlaştırılması kesinlikle yasaktır. Lakin şimdilik bir sonuç alınmış değil. Siirt, 21 Aralık 1912." MAE-La Courneuve, Politik ve Ticari İşler Müdürlüğü, seri D, kutu 41, dosya 2, Türkiye'deki Ermenilerin Durumunu gösteren dokümanlar 1908-1912, C.XIII -1912.

eziyetler yapıp keyfi vergiler dayatmıştı.²⁴⁷ Kısacası, “çetelerle savaş” yeni bir askerî tahakküm yaratmıştı. Aynı iddiaları birkaç ay önce, göçer Bekiran aşireti de dile getirmişti. Bitlis Valisi Ahmed Nedim’e müşterek bir dilekçe gönderen aşiret reisi Resul ve adamlarının iddiasına göre, “eşkıya takibi” için bölgede bulunan askerî birliklerin kendilerine uyguladıkları baskı ve yaptıkları muamele, “istibdat döneminde olup Meşrutiyet devrinde olmaması gereken zulüm” numuneleriydi.²⁴⁸

Dünya Harbi’nin yaklaştığı ve Jön Türklerin “Ermeni Reformu”na resmiyette yeşil ışık yaktığı bir süreçte bu silahlı ve hareketli gruplar, beklenmedik bir şekilde vali ve şeyh ikilisi tarafından tasfiye edilmeye başladılar. Taşnaksutyun’un ısrarı ve çabası sonucu Mîr Mihê, Van dolaylarında Jandarma Alay Kumandanı Halil Bey tarafından öldürüldü.²⁴⁹ Mahmê için daha farklı bir yöneme başvuruldu. Vilayetteki yerel otoritenin iddiasına göre Mahmê sadece Hıristiyanlara değil, Müslümanlara da zarar veriyordu. Hıristiyanlar ise mütemadiyen bu iddiaya karşı çıkıyorlardı. Mahmê ve adamlarının bizzat Seyyid Ali tarafından korunduğuna ve onun adamları olduğuna inanıyorlardı. Bunun üzerine yerel otoriteden izin aldıktan sonra, Seyyid Ali’nin oğlu Şeyh Selahaddin’in öncülük ettiği silahlı adamlar, Mahmê’nin peşine düştü ve onu 1913 baharında Müks civarında öldürdüler.²⁵⁰ Bu vaka, “peygamber soyu”nu temsil eden şeyhin ismini temize çıkarmak için yapılan bir itibar kurtarma operasyonu olduğu gibi aşiretler üstü bir kurum olan şeyhliğin dışında kan davasına dönüşme riski taşıdığı için bir

247 MAE-La Courneuve, Politik ve Ticari İşler Müdürlüğü, seri D, kutu 42, dosya 2, “La situation actuelle dans les provinces habitées par les arméniens II., Archives Ministère des affaires étrangères”, 18 Ocak ve 17 Şubat 1913.

248 BOA.DH.ID.149/7-7. (25.1.1328 / 7 Nisan 1912).

249 BOA.DH.EUM.EMN.33/1 (19.8.1329 / 1 Kasım 1913).

250 Mahmê’nin Seyyid Ali tarafından öldürülmesi, Ermenileri yine de ikna etmemişti. Patriklik, Mahmê’nin bir soygun hasılatının paylaşılması esnasında çıkan anlaşmazlıktan dolayı Seyyid Ali’nin oğlu Şeyh Selahaddin tarafından sırf bu nedenden öldürüldüğünü iddia ediyordu. MAE-La Courneuve, Politik ve Ticari İşler Müdürlüğü, seri D, kutu 42, dosya 2, “La situation actuelle dans les provinces habitées par les arméniens II., Archives Ministère des affaires étrangères”, 18 Ocak ve 17 Şubat 1913.

aşiretin girişemeyeceği tehlikeli bir eylemdi. Mahmê'nin ölümünden sonra sıra Said'e geldiğinde, Bedirhaniler gibi köklü bir Kürt ailesinin himayesinde bulunan ve haliyle Kürtlük mefhumunun tabii bir parçasına dönüşen şahsın öldürülmesi için gönüllü şeyh ve aşiret bulunamadı. Öyle ki Said, bizzat Teşkilat-ı Mahsusa tarafından öldürüldü.²⁵¹ Mehmed Emin ise kendisine yönelik birkaç mutlak imha operasyonundan kurtulup, Dünya Harbi'nin arifesinde, Gayda şeyhleri öncülüğündeki 1914 Bitlis İsyanı'na katıldı. Bununla devlete sadece adi bir çete reisi olmadığını, bizatihi sistemin kendisiyle sorunlu bir politik Kürt figür olduğunu ilan etti.²⁵² Özetle “şiddetin vekilleri”, zamanı geldiğinde birer birer tasfiye edilirken, içlerinden birine “dinin hizmetçisi ve vatanın kurtarıcısı” olma fırsatı verilmişti ki o da kuşkusuz Mehmed Emin'di.

Sonuç olarak, Jön Türk Devrimi Bitlis Vilayeti'ne bambaşka bir şekilde yansıdı. Ermenilerin “kurtuluş”, Kürtlerin “şeriatın sonu” dolayısıyla devlet nazarındaki üstünlüklerinin yitirilmesi tehlikesi olarak gördükleri Meşrutiyet, bu muhitte ciddi manada şeyh engeline takıldı. Öyle ki devrimden kısa bir zaman önce, şeyhler iradeleri dışında bu muhitte bir şeylerin de-

251 “Said Bey tarafından yönetilen eşkıya çetesi vilayette soygunlar yapıyordu. Bozgunculuk ve kötülüklerini, ‘Kürtlerin kurtuluşu için hükümetle savaşmak’ etiketi altında yapıyorlardı. Buna karşılık sonuçsuz askeri takibatlar ve operasyonlar yapıyordu, fakat kendisi İran-Rusya'nın adamı olan Simko'nun himayesinde olduğundan, hep İran'a sığınıyordu. Kaç zamandır, kendisinin bir ayaklanma çıkarmak için sınırı geçmeye hazırlandığı yaygarası yaylıyordu. Halk nicedir ayaklanma tehdidinden dolayı Kürt hareketinin liderlerini ortadan kaldırmayı kararlaştıran Jön Türkleri, Said ve iki suç ortağının ölümünden sorumlu tutuyor.” MAE-Nantes, Dışişleri Türkiye Büyükelçiliği (Ermeni meselesi), kutu 74, dosya 5, no. 24, Van'daki Fransa Viskonsülü'nden, İstanbul'daki Fransa Büyükelçisi Ekselansları Mösyö Bompard'a, Van, 7 Temmuz 1914.

252 “Askerlerin Kürt Mehmed Emin'i (1913 yılı ilkbaharında Siirt sancagının Şirvan kazasındaki Eruh'da din adamını öldürmüştü; benim 20 Mayıs 1913 tarihli ve 81 no'lu raporuma bakınız) yakalamaya yönelik Eruh ilçesindeki aramalarında henüz başarı sağlamamıştı. Bahsi geçen Kürt, kardeşi Ahmed Han'la birlikte 20 Mart tarihinde Bitlis'te Türk güçleriyle çatışmalara yakinen iştirak etmiş ve cezalandırılmadan kaçabilmişti. Konsolos V. Şirkof.” AVPR. F. Politarhiv 1912-1914, D. 546. L. 325-328 ob., “Rossiyskoe Imperatorskoe Konsulstvo v g. Bitlise V. Şirkov”, (Rus Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Rusya İmparatorluğu Bitlis Konsolosu V. Şirkov), Bitlis, 12 Mayıs 1914.

gişmeyeceğini orta ölçekte bir isyanla göstermişlerdi. Bitlis gibi bir Şark muhitinin belki de en çok ihtiyaç duyduğu “eşitlik, özgürlük, kardeşlik ve adalet” gibi kavramlarla yola çıkan Jön Türk rejiminin kısa bir süre sonra bu kavramların tutkalı olarak gösterildiği Osmalıcılıktan tekçi ulus-devlete evrilme aşamasında, Kürdistan’ın kalbgâhı Bitlis en fazla tepki gösteren muhitlerin başında geldi. Arazi meselesi, Hamidiyelilerin dönüşümü ve şiddet meselesine dair mevcut klasik devlet bakış açısının değişmemesi, derin bir hayal kırıklığı yaratırken, bu dönemeçler aynı zamanda, birkaç yıl içinde gelişecek olan kırılmanın, başkaldırının ve soykırımın habercisiydi. Nitekim velayet genelinde vekâleten icra edilen şiddet, Jön Türklerin artık eskisi kadar güçlü olmayan aşiret mefhumunu etkin bir şekilde bastırdığını, “çete”leri gerekçe gösterip dağ muhitlerinde dahi hem Müslüman hem de gayrimüslim ahali üzerinde ekonomik sömürü ve politik baskıya dayalı bir otorite kurmaya başladığını gösteriyordu. Yani vekâleten icra edilen şiddet, bir müddet sonra devletin doğrudan icra ettiği şiddete dönüşmüştü ve bu şiddet, artık devrimin en popüler afişi haline gelmişti. Dahası, Hamidiye döneminde olduğu gibi, mağdurlar yine gayrimüslimler, Aşiret Alayları’na dahil olamayan aşiretler ve reyadan oluşuyordu. Yani devrim, bu muhit için yeni bir şey ifade edemiyordu. “Şiddetin sıfırlanması” ve “baskı ve ötekileştirmeyi ortadan kaldırmak” iddiasıyla gerçekleşen Jön Türk Devrimi, birkaç yıl sonra fiyaskoya dönüşmüştü. Ermenilerle yürütülen politik birliktelikte derin bir kırılma yaşanırken, Kürtlerin kendi aidiyetleriyle Osmanlı’nın politik yaşamına katılması tamamen engellendi. Bu politik kırılma ve engelleme, Kürtler nezdinde “isyan”ı doğururken, Ermeniler için imparatorluk genelinde sonun başlangıcı oldu.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İsyan

EDF-İTC ittifakının kırılması

Devrimin başından beri EDF ile İTC arasında sorunlar vardı, ancak Adana Katliamı, arazi meselesi, Hamidiye Alayları'nın dönüşümü ve Birinci Balkan Savaşı'yla birlikte yükselen Türkçü akım, 1911'e gelindiğinde iki cenah arasındaki ittifakı kırılma noktasına getirmişti. EDF'nin Doğu ve Batı büroları arasındaki çelişkiyi de iyice görünür hale getiren bu kırılma sürecinde, Muş bürosu herkesi şaşırtan bir hamle yaparak Bitlis Vilayeti'nde İTC'yi güçlendirme kararı aldı.¹ Bu karar sonrası 1912 seçimine birlikte girildi. İTC'nin seçim öncesi kritik olarak görüldüğü muhitlere yandaş atamalar yaparak rakip Hürriyet ve İtilaf Fırkası (HİF) lehine sürpriz bir sonucun çıkmasını engellemesi, görünürde EDF'nin de işine geliyordu.² Ama Ermeni temsilcilerin önceki seçimlerde EDF'ye verilen 9 kişilik mebus

1 "C/100-26/ Doğu Bürosu-Türk Bölümü'nden Daron (Muş) Merkez Komitesi'ne, 29 Nisan 1911", akt. Kaligian, *Taşnaklar ve İttihatçılar*, s. 140.

2 Erdem Karaca, "1914 Seçimleri Sürecinde İttihat ve Terakki Partisi'nin Ermenilerle Uzlaşma Çabalarının Osmanlı Basınına Yansıması", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sayı 19, Bitlis, 2014, s. 81.

kotasının en az iki katına çıkarılması isteğine rağmen, Ermenilere sadece 13 kişilik bir mebus kotası tanındı³ ve EDF bu kotadan sadece 10 mebusu meclise taşıyabildi.⁴ EDF'nin ITC için yaptığı politik ittifak fedakârlığından umduğu sonucu alamamasından ziyade, İkinci Balkan Savaşı yenilgisiyle devletin Hristiyanlara yönelik nefret söylemini benimsemesi ve aleni düşmanlık yapmaktan kaçınmaması, Doğu vilayetlerinde Ermenilerle yaşanılacak benzer sorunlarda devletin paralel tavır göstereceğine EDF'yi ikna etti. Yani Jön Türklerin özünde Hristiyan topluluklara karşı geliştirdiği siyasetin, Abdülhamid siyasetinden pek de farkı yoktu.⁵ Ama asıl kırılmayı bu kritik süreç değil, çetelerin Şark vilayetlerinde vekâleten yürüttüğü Ermenilere yönelik şiddet vakalarının Abdülhamid dönemindeki vakaları sayısal olarak katlaması yarattı. Kısa bir süre sonra şiddet ikliminin Kürt-Ermeni muhitlerinin geneline yayılması, EDF birimlerinin tekrar silahlanmasının yolunu açtı. Bu bağlamda Van kent merkezi, Muş ve çevresi silah depoları olarak kullanılmaya başladı.⁶ Muş'taki özsavunma hazırlıkları için bizzat Rupen görevlendirilmişti. Ayrıca bugünlerde Bitlis ve çevre vilayetlerdeki EDF bürolarına ait arşivlerin taşınması da gözlerden kaçmamıştı. Özetle EDF tekrar yeraltına çekilmeye başlamıştı.⁷ Yereldeki EDF birimleri çalışmalarını gizli yürüttüyse de Teşkilat-ı Mahsusa ağıyla söz konusu yerellere iyice yerleşen devlet istihbaratının silahlanmadan haberi vardı.⁸ Merkezî

3 Recep Karacakaya, "Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Ermeniler (1908-1914)", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, sayı 3, İstanbul, 2004, s. 134.

4 Önceki seçimde olduğu gibi Bitlis Vilayeti'nde EDF'ye sadece bir mebus kotası verildi ve mevcut mebus Keğam Der Garabedian tekrar Muş mebusu olarak seçildi. Kenan Olgun, "1912 'Sopalı' Meclis-i Mebusan Seçimlerinde Ermeniler", *Yeni Türkiye*, sayı 60, 2014, s. 1-13.

5 Kévorkian, Balkan yenilgisiyle birlikte Tekirdağ'a saldıran Osmanlı askerlerinin 100 kadar Ermeni'yi katlettiğini belirtir. Raymond Kévorkian, *Ermeni Soykırımı*, s. 216.

6 Kaligian, *Taşnaklar ve İttihatçılar*, s. 261.

7 Avagyan, Minassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya*, s. 192, 200.

8 1908'in sonlarına doğru Bitlis Vilayeti'nden merkez İstanbul'a "Ermenilerin tekrar silahlandığı" temalı ihbar telgrafları çekiliyordu. BOA.DH. ŞFR.408/30 (18.10.1324/18 Ekim 1908). Hükümet ilk yıllarda bu tarz ihbarlara pek önem

otorite, silahlanma gayesi taşıyan ve artık İTC ile siyasi bir birlikteliğin zemininin kalmadığına inanan cenahı “Rusya’ya satılmış komiteler” olarak suçlasa da, ittifakın kırılmasında kendi paylarına düşeni görmemezlikten gelmeye devam etti. Cemal Paşa, Ermeni cenahı üzerinde etkili olduğunu düşündüğü “Rus ve Batı siyaseti”nin gölgesinde gerçekleşmesi planlanan “Ermeni Reformu”ndan vazgeçildiği takdirde, Kürt aşiretlerini tamamen bastırabileceklerini teklif ediyordu ve böylece Ermeni muhitlerinde huzur ve refahın tekrar hasıl olacağını iddia ediyordu.⁹ EDF ise bu teklifi reddederek, büyük güçlerin iradelerine karşı koyamayacaklarını belirttiyordu.¹⁰ Bugünlerde Bitlis Vilayeti’nde devletin korkularını haklı çıkaracak olan bir vaka yaşanmıştı. 1913 Nisan ayında vilayet merkezi Bitlis’e gelip Rus Konsolosluğu’na misafir olan bir “gazeteci”, herkesten önce Fransız yetkili Layeck’in dikkatini çekmişti. İddiaya göre Rus gazetesi *Birjeva Viedomosti*’nin muhabiri olarak kendisini tanıtan “M. Berezowsky”, Bitlis Rusya Konsolosu Şirkof’un organize ettiği bir toplantıda EDF kadrolarına hitaben bir nutuk icra etmişti. Konuyla ilgili bir Ermeni muhbiri görevlendiren Fransız yetkili Layeck’e göre, söz konusu gazeteci Alman, İngiliz ve Fransız misyonerlerin “insani” çalışmalarını Ermeniler nezdinde değersizleştirmek istiyordu. İddiaya göre M. Berezowsky, Ermenilere her şeyden önce örgütlenmelerini ve silah-

vermiyordu. Ancak cihan harbi yaklaştıkça söz konusu istihbaratları umumiyetle değerlendirmeye başladı. Savaşın yaklaştığı günlerde Bitlis Vilayeti’nden çekilen telgraflarda Taşnaksutyun sorumlularının sınır boylarında toplanan fedailer için şimdiden silah tedarik etmeye başladıkları istihbaratının titizlikle değerlendirilmesi emri veriliyordu. BOA.DH. ŞFR.46/37. (7.7.1330/20 Eylül 1914). Merkez İstanbul’da seçilmiş mebuslar dahi gözaltına alınıp sorgulanmıştı. Vartkes, İstanbul’da kısa süreliğine gözaltında kalmıştı, Karmen ise Muş’ta saldırıya uğramış ve darp edilmişti. Avagyan, Minassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya*, s. 189.

- 9 Cemal Paşa, “Ermeni Sorunu”, *Ermeniler Hakkında Makaleler Derlemeler*, ed. Zeki Başar, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1982, s. 58, 77.
- 10 Viskonsül Layeck 1912’de şöyle yazıyordu: “Bitlis vilayetinde herkes Rus idaresini istiyor, hatta düne kadar Rusya ile çatışma halinde olan Taşnak şefleri de böyle düşünüyor.” MAE-La Courneuve, Politik ve Ticari İşler Müdürlüğü, seri D, kutu 41, dosya 2, Van’daki Fransa Viskonsül Vekili Layeck’ten, Dışişleri Bakanlığı, Hükümet Başkanı, Ekselansları Mösyo Poincaré’ye, Van, 30 Kasım 1912.

lanmalarını ögütleyerek, “Rusya, İngiltere, Fransa ve Almanya’nın göndermiş olduğu misyonerlerden duydukları muğlak vaatlere karşılık kendilerine cephane ve asker göndermeyi vaat ettiğini” aktarmıştı.¹¹ Ancak Doğu Bürosu’nun aksine EDF’nin Batı Bürosu Ruslarla aynı cephede görünmemeye dikkat ediyordu. Papazyan ve Rüstom, “Avrupalı güçlerin ellerinde alet olmaktan kaçınılması” fikrini ortaya atarak, vilayetlerdeki Ermenilerin şartlarının iyileştirilmesi ve ITC ile köprülerin tamamen atılmaması gerektiğini savunuyorlardı. Öyle ki ITC ile yapılan görüşmelerde Talat Paşa’nın önerdiği, Ermeni muhitlerine 500 yeni polisin atanması ve yaklaşan 1914 seçimlerinde Ermenilere ayrılan kotanın yeniden değerlendirilmesi önerileri, “EDF’nin en kısa kongresi” olarak tanımlanan Erzurum Kongresi’nde tartışıldı ve kabul edildi.¹² Ama bu, ittifakın eskisi gibi olacağı anlamına gelmiyordu, zira EDF’nin ITC’den tamamen uzaklaşmaması, özellikle kentli Ermenileri rahatsız ediyordu. Ermeni muhitlerindeki ekonomik çöküntü, şiddetin Abdülhamid devrini aratmayacak seviyede cereyan etmesi, reformların gecikmesi, Ermeni nüfusuna oranla parlamenter temsiliyetin gerçekleşmemesi ve en mühimi rejimin parti diktatörlüğüne dönüşmesi, ITC’nin yanı sıra siyasi partneri EDF’nin hanesine de yazılıyordu.

Sonuç olarak, puslu bir atmosferde gerçekleşen ve “politik boşanma hamlesi” olarak da nitelendirilebileceğimiz EDF-ITC ittifakının kırılması, EDF’nin Osmanlıcılığa adapte olamaması, ITC’nin de savunduğu ideallerin tersine hiçbir zaman çoğulcu ve ademimerkeziyetçi bir yapıya dönüşmemesi gibi başat nedenlerden kaynaklanıyordu. Kuşkusuz bu politik boşanma hamlesi, günlük yaşamın ve toplumsal-siyasal ilişkilerin satli bomba seyrine sahip olduğu Bitlis Vilayeti’ne büyük bir etki yaptı. Kırılan ittifaka rağmen Ermeni köylülerin bitmeyen reform beklentisi, kaybedilen Kürt desteği ve Rus işgali tehlikesi,

11 MAE-La Courneuve, Politik ve Ticari İşler Müdürlüğü, seri D, kutu 42, dosya 2, Van’daki Fransa Viskonsülü Layeck’ten, Ekselansları Dışışleri Bakanı’na, Van, 2 Mayıs 1913.

12 Avagyan, Minassian, *Ermeniler ve Ittihat Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya*, s. 194, 198.

İTC'nin 1908 öncesi ayarlara dönüşünü getirdi ve Dünya Harbi'nin başlamasıyla birlikte kırılgan ittifak tamamen sona erdi. Akabinde imparatorluk genelinde olduğu gibi Bitlis Vilayeti'ndeki Ermeni varlığı da topyekûn tasfiye edildi.

Kürt çatı siyasetinin önünün kesilmesi: Hüseyin Kenan Bedirhan Paşa'nın mebusluğunun düşürülmesi

Bedirhan Bey'in isyanından sonra kendisiyle Girit'e sürülen ailesi, ölümünden sonra İstanbul'a dönebildi. 93 Harbi esnasında Kürdistan'da oluşan kaotik durumu değerlendirmek isteyen Hüseyin Kenan Bedirhan, Şam'daki askerî okulu terk ederek Botan bölgesine gidip aşiretleri topladı.¹³ Büyük kardeşi Osman Paşa ile Cizre ve Siirt'i zapteden Hüseyin Kenan Bedirhan, muhitteki aşiretlerden büyük bir destek gördü. Ancak 1880'de Osmanlı kuvvetlerine karşı yenilince Botan Dağları'na çekilip, teslim olmayı reddetti. Bunun üzerine Abdülhamid, Bahri Bedirhan'ı Kürdistan'a göndererek kardeşlerini ikna etmesini istedi. 1880'lerin başında kardeşi Osman Bedirhan ile İstanbul'a getirilen Hüseyin Kenan Bedirhan, Abdülhamid tarafından affedildi ve İstanbul Belediyesi'ne encümen olarak atandı. İstanbul'da Abdülhamid sarayına yakın bir hayat süren Hüseyin Kenan Bedirhan, sonradan padişah olacak Mehmed Reşad'ın süt-kardeşiyle evlendi. Bu evlilik yoluyla Osmanlı erkine tamamen adapte olması beklenirken, Hüseyin Kenan Bedirhan "Kürdistan hulyası"nı sürdürmeyi tercih etti. İstanbul'da ünlü milliyetçi Kürt şair Hecî Qadirî Koyî'nin (Hacı Kadir-i Koyî) öğrencisi olduğu sıralarda tekrar Kürdistan'a kaçmak üzereyken Sultan Abdülhamid tarafından mutasarrıf rütbesiyle Şam'a gönder-

13 "Hayat-ı Meşahir: Bedirhanî Hüseyin Paşa", *Rojî Kurd*, no. 3, 1.6.1329 / 14 Ağustos 1913, s. 5. 1856'da, Girit sürgününde doğan Hüseyin Kenan Bedirhan, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı isyan ettiğinde sadece 22 yaşındaydı. Kürdistan'dan sürülen aile bireylerinden birinin değil de izole bir adada doğan genç bir Bedirhani'nin baş kaldırması, ailenin emirliği tekrar diriltme düşüncesinden vazgeçmediğini gösteriyordu. BOA.SAİd.1/486 (29.12.1272 / 31 Ağustos 1856).

rildi.¹⁴ 1904'te Antalya mutasarrıfı iken, kendisine karşı ayaklanan şehir eşrafının evini kurşunlattığı gerekçesiyle görevden alındı.¹⁵ Aynı yıl İstanbul'a dönen Hüseyin Kenan Bedirhan, Abdürrezzak Bedirhan'ın İstanbul Belediye Başkanı Rıdvan Paşa'yı öldürtmesi üzerine bütün Bedirhanilerle birlikte 1906'da sürgüne gönderildi.¹⁶ Meşrutiyet'in ilanına kadar Taifte bir kaledede tutsak kalan Hüseyin Kenan Bedirhan, 1908'de katı bir Abdülhamid karşıtı olarak İstanbul'a döndü. İddiaya göre İstanbul'a döndükten sonra Jön Türklerle bağlantı kurmak istediye de İTC tarafından bu isteği kabul görmedi.¹⁷

İTC'nin kendilerine yaklaşımının Abdülhamid rejiminin yaklaşımından farklı olmadığını anlayan Bedirhaniler, 1908'den itibaren tekrar Kürt siyasasında etkili olma yollarını aradılar. 1911'in baharında büyük kısmı Bitlis vilayeti dahilinde bulunan Botan'a giden Bedri ve Mithat Bedirhan, görünürde Kürtler arasında Meşrutiyet'in propagandasını yapıyorlardı. Lakin çok geçmeden Bedirhanilerin Bitlis Vilayeti'ndeki Kürtleri modern eğitime özendirmek, Botan'ın kalbi Cizre'de Kürtlere dönük teknik okul (Mekteb-i Sanayi) kurmak ve İstanbul'daki Kürt Kulübü'nün programı dahilinde çalışmalar yapmakla görevlendirildiği iddia edilmeye başlandı.¹⁸ Temmuz ayında Erzurum'daki konsolosluğa bir rapor gönderen Safrastian, aldığı istihbaratlar çerçevesinde Bedri ve Mithat Bedirhan'a, Hasan

14 Salih Bedirhan aile içindeki Kürdistan sevdasını, "Osman Bey Kürdistan'daki şeref ve haysiyetin tadını unutmuyor, yine oraya gitmek hülyasında biulunuyor," cümlesiyle tarif ediyordu. Mehmet Salih Bedirhan, "Mehmet Salih Bedirhan'ın Anıları-4", *Özgür Gündem*, İstanbul, 30 Kasım 1992, s. 6, Malmısanij, *Cızıra Botanlı Bedirhaniler*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2009, s. 182.

15 BOA.DH.MKT. (10.6.1320 / 23 Ağustos 1904).

16 "Nablus'ta mecburi iskâna tabi tutulan Bedirhani Hüseyin Kenan'ın kışkırtıcı mektuplarından dolayı Taife sürülmesi emrolunur." BOA.Y.MTV.299/108. (12.4.1323 / 25 Haziran 1907).

17 Akt. Malmısanij, *Cızıra Botanlı Bedirhaniler*, s. 183.

18 İddiaları "Hristiyan bir muhbir"ine dayandıran Viskonsül Safrastian, yerel otoritenin Bedirhanilerin Jön Türk propagandası yapabileceklerine inandığını belirtiyordu. "Bitlis Kraliyet Viskonsülü A.S. Safrastian'dan, Erzurum Kraliyet Konsolosu P.J.C. Mc Gregor'a, 29 Nisan 1911 (FO 195/2375)", *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 469-470.

ve Mustafa Bedirhan'ın yanı sıra aileden "kötü şöhretiyle bilinen" iki şahsın daha katıldığını ve Bedirhanilerin artık Kürtlere dönük ayrılıkçı politikaları alenen yürüttüğünü belirtiyordu. Safrastian'ın "kötü şöhretli" olarak tanımladığı Hüseyin Kenan Bedirhan ve Süleyman Bedirhan olmalıydı. Safrastian'ın iddiasına göre, Bedirhaniler aşiret muhitlerinde Kürtçe ilanlar dağıtarak "özerk bir Kürdistan" propagandası yürütüyordu. İstihbaratlarını, Fransız rahip Bonte'a dayandıran İngiliz temsilci, Bedirhanilerin "milli bilinci olmayan Kürtlerde milli bilinç oluşturmak" için uzun süre uğraşmaları gerektiğini vurguluyordu. Rahip Bonte'un aktardıklarına göre Kürtlerde "milliyet hissi"ne bağlılık pek söz konusu olmasa da özellikle Botan'daki halk Bedirhanilere bağlıydı ve Bedirhaniler, kendi mülkleri olan Botan ve Cizre'nin "Türkler" tarafından gasp edildiğini savunuyorlardı.¹⁹ Tam da bu bağlamda Bedirhaniler bu motivasyonla "Rom" kavramından öte, haklarını gasp ettiğini savundukları "Türklük"ün karşısına Kürt milliyetçiliğini öne sürüyorlardı. Ancak Bedirhanların istediklerinin, en azından ilk etapta, Umum Kürdistan değil, ata toprağı Botan ve Cizre olduğu anlaşılıyordu. Bu misyonun öncülüğünü de Hüseyin Kenan Bedirhan yapıyordu. Ermeni gazetesi *Jamanak*'ın Kürt muhitlerini Ermenistan olarak tanımlaması üzerine "Kürdistan mı, Ermenistan mı?" başlıklı bir yazı kaleme alan Abdullah Cevdet'e, kutlama ve teşekkür telgrafı gönderen Hüseyin Kenan, Kamil, Hasan ve Süleyman Bedirhan, "Kürdistan'ın geleceğinin kararlaştırılması için yapılacak olan toplantıya tüm Botanlılar adına" Abdullah Cevdet'i Kürdistan'a davet ediyorlardı.²⁰

Hüseyin Kenan Bedirhan, 1912 seçimlerinde ITC'ye karşı Kürt muhalefinin desteğini alıp mebus olarak Meclis-i Mebusan'a girmek istiyordu. Yani 1878'de, sahada silahla yapmadığını, bir anlamda siyasetle yapmak istiyordu. Bedirhan'ın

19 "Bitlis Kraliyet Viskonsülü A.S. Safrastian'dan, Erzurum Kraliyet Konsolosu P.J.C. Mc Gregor'a, 17 Temmuz 1911 (FO 195/2375)", *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 504-506.

20 Hüseyin Kenan Bedirhan da hocası Hecî Qadirî Koyî gibi "Kürdistan'a Ermenistan denilmesi"ne karşı çıkıyordu. M. Şükrü Hanioglu'dan akt. Malmısanij, *Cızıra Botanlı Bedirhaniler*, s. 185.

bu yönlü niyetini öğrenen merkezî ve yerel otorite de boş durmuyordu. Safrastian'ın aktardığına göre, ITC'nin Selanik merkez komitesi, sırf Bedirhanilerin propagandasını izlemeleri için derhal bölgeye gizli ajanlar gönderdi.²¹

1912 seçimlerine bir kez daha ortak listeyle giren ITC-EDF'nin Kürdistan'daki en büyük rakibi muhalefetin (HIF) listesinden seçime katılan Kürt adaylardı. Tarihe "Sopalı seçim" olarak geçen 1912 seçimleri, bütün imparatorluk genelinde olduğu gibi Van ve Bitlis vilayetlerinde de muazzam bir baskı ortamında geçti. Şeyhler ITC-EDF ittifakına karşı Van Vilayeti'nde bizzat aday olurken (Şeyh Mahsum Arvasî yine de kazanamayacaktı), Bitlis Vilayeti'nde ise arka planda kalıp Kürt adayları destekleme kararı aldılar. Nitekim Gayda tekkesinin desteklediği vilayet eski tahrirat müdürü Sadullah Bey, Bitlis'ten 35 genel temsilci oyuyla seçilirken, Muş'ta ise geçen seçimde olduğu gibi ITC-EDF ittifakı (Keğam Der Garabedyan-Hoca İlyas Sami) kazandı. ITC, Bitlis'te seçim sonuçlarını kabullenirken, Siirt'te ITC adayı Abdürrezzak Efendi'ye karşı HIF'ten aday olan Hüseyin Kenan Bedirhan'ın büyük bir farkla seçilmesini kabul etmedi. "Kürt davasının banisi" olarak tanıtılan Bedirhan Paşa sülalesinden gelen Hüseyin Kenan Bedirhan'ın, Kürt, Arap ve Hristiyan halkları etrafında toplaması ve bu halkların ortak çatı adayı olarak belirmesi, devleti fazla korkutmuştu ve ITC ne pahasına olursa olsun, "Kürtlük mefkûresi" ile 1878'de Osmanlı Devleti'ne başkaldırmış, şimdilerde de alenen "Kürtçülük" yapan Hüseyin Kenan Bedirhan'ı Mebusan Meclisi'ne sokmamaya karar vermişti.²²

Seçim sürecinden önce Hüseyin, Hasan ve Süleyman Bedir-

21 Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kürt-Ermeni muhitlerinde sadece EDF ve benzeri Ermeni politik hareketlerini değil, Kürt oluşumlarını da ciddiyetle takip ettiğini gösteriyordu. Safrastian; bu gizli bilgiyi "ITC'nin önemli bir üyesi"nden aldığını belirtiyordu. Bitlis Kraliyet Viskonsülü A.S. Safrastian'dan, Erzurum Kraliyet Konsolosu P.J.C. Mc Gregor'a, 17 Temmuz 1911 (FO 195/2375)", *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 504-506.

22 MAE-Nantes, İstanbul'daki Fransa Büyükelçiliği, seri D, kutu 54, dosya 20, Van'daki Fransa Viskonsülü'nden, İstanbul'daki Fransa Büyükelçisi Ekselansları Mösyo Bompard'a, no. 23, Van, 7 Temmuz 1912.

han *İkdam* gazetesine gönderdikleri bir telgrafla “en az 30 bin Kürt adına” HİF’i desteklediklerini ilan ettiler. Bunun üzerine Bitlis’ten belediye reisi, vilayet meclisi azaları ve Küfrevî şeyhleri, Bedirhanilerin bu ilanına karşı çıkarak, Dahiliye Nezareti’ne çekmiş oldukları müşterek telgrafta, Bitlis’teki Kürtlerin HİF’in varlığından dahi haberdar olmadıklarını, aksine İTC’ye sonsuz şükran duyduklarını iletiler.²³

Hüseyin Kenan Bedirhan, Siirt muhitinde tanınan biriydi. Şeyh-ağa-eşraf üçlüsüyle şehirdeki güçlü Keldani “Schemmas Abboche” (Şemas Aboş) ailesinin desteğini alan Bedirhan, Siirt ahalisine “baskısız, şiddetsiz ve eşit bir yaşam ve hakkaniyetli bir vergi sistemi”ni öngören sosyal ve ekonomik vaatlerde bulunuyordu.²⁴ Siirt’teki devlet otoritesinin desteklediği ve bütün araçlarını uğruna seferber ettiği İTC adayı Abdürrezzak Efendi ise, pek somut bir vaatte bulunamıyordu. Vaat yerine Bedirhan ailesinin “sabıkalı” geçmişine atıfta bulunarak, 1878’deki isyan hareketini referans gösterip “bozguncu” ve “ayrılıkçı” olarak suçladığı Hüseyin Kenan Bedirhan’a karşı en sert muhalefeti, Bitlis Valisi Ahmed Nedim Paşa yürütüyordu.²⁵ Vilayetin en tepedeki resmî yetkilisi sert bir üslup takınınca, alt kademe yöneticiler ve memurlar da boş durmadılar. Mutasarrıflar ve kaymakamlar, İTC adayının seçilmesi için halka baskı yaptılar. Kısa bir süre sonra, devletçe yürütülen sert propaganda dili sokağa da yansıdı. İTC cenahı, Hüseyin Paşa’nın Hristiyanlar tarafından desteklenmesini karşıt siyasi propaganda için kullanmaya başlayınca, duvarlara Hristiyanları tahkir eden posterler asılmaya başlandı.²⁶

23 BOA.DH.SYS.24/2-4 (29.3.1328 / 11 Haziran 1912). Akt. Yener Koç, “Siird Sancağı’nda 1912 Seçimleri Toplumsal Dinamikler ve Politik Farklılaşmalar”, *Toplum ve Kuram*, sayı 6-7, 2012, s. 297.

24 İddiaya göre Siirt’teki Hristiyan ve Müslümanların neredeyse tamamı “hoşnut oldukları Bedirhanî sülalesinden Hüseyin Paşa’nın seçilmesini” istiyordu. MAE-Nantes, İstanbul’daki Fransa Büyükelçiliği, seri D, kutu 54, Van’daki Fransa Viskonsülü’nden, İstanbul’daki Fransa Büyükelçisi Ekselansları Mös-yö Bompard’a, no. 17, Van, 6 Mayıs 1912.

25 BOA.DH.SYS.83-2/2-13 (25.2.1328 /8 Mayıs 1912). Akt. Koç, “Siird Sancağı’nda 1912 Seçimleri Toplumsal Dinamikler ve Politik Farklılaşmalar”, s. 300.

26 “Belediye duvarına asılan bir pankartta, hacın üzerine yazılan iğrenç ve kirli hakaretlerle hacın kendisine, rahiplere ve piskoposa küfrediliyordu. Ruhani

Kentteki Süryani, Ermeni ve Protestan cemaati temsilcileri müştereken, Keldani temsilci Addaï Scher ise ayrı olarak İstanbul'a çektikleri telgraflarla söz konusu eylemin faillerinin derhal bulunmasını talep ettiler.²⁷ Yerel yetkililer yaptıkları "tahkikat"tan sonra, İstanbul'a yazdıkları yazıda, söz konusu posterlerin "Papuççu Murad" isimli bir Ermeni kunduracı tarafından belediyenin duvarlarına asıldığını iddia ediyorlardı. Kunduracının bu fiiliyatla kentteki Hristiyan ve Müslümanları birbirine düşürmeyi planladığı, söz konusu kunduracıyı "politik sürece katkı sunamayacağı için" şimdilik cezalandırmaktan vazgeçtikleri ama Ermeni Piskopos Kigork'un şehirden mutlaka ayrılması gerektiği belirtiliyordu.²⁸ Ancak kentteki Hristiyanlar soruşturma sürecine ve fiilin isnat edilen şahıs tarafından işlenebileceğine inanmadılar. Süryani Patrik Vekili Qaso Abraham, Ermeni Piskopos Kigork ve Protestan Vaiz Aziz, İstanbul'a çektikleri müşterek telgrafta "Hem haçımıza, dinimize hakaret ediliyor hem de bu fiil bir Hristiyan'a isnat ediliyor," diyerek soruşturma sürecine güvenmediklerini açıkça ifade ediyorlardı.²⁹

Keldani temsilci Addaï Scher, Süryani ve Ermeni temsilcilerden farklı olarak, süreci Dominiken misyonu yöneticilerden Fransız Rahip Boissieu ve Peder Bonte'un yardımıyla Fransa'nın Van Viskonsülü Mösyö Layeck'le paylaşmayı tercih etti. Zira Hüseyin Kenan Bedirhan'ı doğrudan destekleyen cenah olarak Keldaniler, kendilerini herkesten daha fazla tehlike altında görüyorlardı.³⁰ Özel bir kuryeyle 5 Mayıs'ta Van'a

liderler İstanbul'a şikâyetle bulundular. Soruşturma yapılmasını ve bunu yapanların cezalandırılmasını istediler. Lakin hâlâ cevap gelmedi İstanbul'dan. Bu arada da Hristiyanlar suçlandı, kendileri bu afişi yaparak suçu Müslümanların üzerine atmakla suçlandı." MAE-Nantes, İstanbul'daki Fransa Büyükelçiliği, seri, D kutu 54, Van'daki Fransa Viskonsülü'nden, İstanbul'daki Fransa Büyükelçisi Ekselansları Mösyö Bompard'a, no. 17, Van, 6 Mayıs 1912.

27 BOA. DH.ID.90/3-6 (21.1.1328/ 3 Nisan 1912).

28 BOA. DH.ID.90/3-3 (19.2.1328/ 2 Mayıs 1912).

29 BOA. DH.ID.90/3-6 (21.1.1328/ 3 Nisan 1912).

30 "Şimdilerde milletvekili seçimleri yüzünden Müslümanlar arasında epey bir ayrılık var. Daha şanslı olan Kürdistan emiri Bedirhan, İtilaf Partisi adayı olarak görüldüğü için hükümetten korkunç bir baskı görüyor. Böylece, emirin destekçileriyle baskı yapanlar (hükümet) arasında çatışma çıkmasından kor-

ulaşan mektuplardan birini kaleme alan Rahip Boissieu, Nisan ayı sonlarında gerçekleşen Siirt seçimlerini ve akabinde gelişen “vahim ve tehlikeli” süreci aktarıyordu. Boisseu’nün iddiasına göre, valinin Şirvan’da kaymakam olan oğlu, Kürt ve Hristiyan seçmenleri ITC lehine oy kullanmaları için silahla tehdit edince, seçmenler kent merkezine gelerek hükümeti protesto eden bir miting düzenlediler. Miting alanındaki kitleyi ateş açarak dağıtan yerel otorite, olanlardan Hüseyin Kenan Bedirhan’ı sorumlu tutuyordu. Bu arada seçimi kazanan Hüseyin Kenan Bedirhan, aynı zamanda kendi listesinden 18 azayı da vilayet meclisine seçtirmeyi başarmıştı. Buna karşılık seçimi kaybeden Abdürrezzak Efendi, aday gösterdiği azalardan sadece 6 tanesini seçtirebilmişti.³¹ Lakin sonuçları hazmedemeyen ITC, yüksek perdeden, seçimlerin şaibeli olduğunu, Hüseyin Kenan Bedirhan’ın “saf ahaliyi kandırdığını” iddia ederek, seçim öncesi mitingde meydana gelen olaylardan ötürü yargılanması gerektiğini dillendirmeye başladı.³² Nitekim “Bişarê Çeto’yu yakalamak bahanesi”yle 26 Nisan gecesi Schemmas Abboche’nin evine baskın düzenleyen ordunun asıl amacı, seçim sürecini yasadışı ilan etmektir.³³ Evden kaçmayı başarabilen Hüseyin Kenan Bedirhan’ın evraklarına ve kişisel eşyalarına o gece el konuldu ve 1911’den beri Teşkilat-ı Mahsusa’nın sıkı bir şekilde takip ettiği Bedirhan hakkında yakalama emri çıkarıldı.³⁴

kuluyor. Doğal olarak ilk olarak da Hristiyanlar arada ezilecek. İmza: Peder Bonte”, MAE-Nantes, İstanbul’daki Fransa Büyükelçiliği, seri D, kutu 54, Van’daki Fransa Viskonsülü’nden, İstanbul’daki Fransa Büyükelçisi Ekselansları Mösyö Bompard’a, no. 17, Van, 6 Mayıs 1912.

31 A.g.e.

32 BOA.DH.SYS.83-2/2-13 (25.2.1328 / 8 Mayıs 1912), aktaran Koç, “Siird Sancağı’nda 1912 Seçimleri Toplumsal Dinamikler ve Politik Farklılaşmalar”, s. 300

33 Osmanlı cenahı, bu baskının asıl amacının Bedirhan etrafında toplanan Kürtleri dağıtmaya dönük olduğunu açıkça itiraf ediyordu: “Bedirhanilerden Hüseyin Paşa’nın bulunduğu yer ablukaya alınmışsa da kendisi kaçmıştır. Yine de bu baskın girişimi, onun etrafında toplanmış olan Kürtlerin dağılmasını sağlamıştır.” BOA.BEO.4036/302642 (19.5.1330/ 7 Mayıs 1912).

34 MAE-Nantes, İstanbul’daki Fransa Büyükelçiliği, seri D, kutu 54, Van’daki Fransa Viskonsülü’nden, İstanbul’daki Fransa Büyükelçisi Ekselansları Mösyö Bompard’a, no. 17, Van, 6 Mayıs 1912.

Rahip Boissieu, baskından sonra Hristiyanların okul boykotu ve kent çarşısında çıkan kavgalara vurgu yaparak, Viskonsül Layeck'in Siirt'e gelmesinin yararlı olabileceğini belirtirken, Keldani Piskopos Jacques Hanna, kentin önde gelen şeyh ve Hristiyan-Müslüman eşrafın imzasının bulunduğu müşterek bir dilekçeyi Fransız yetkiliye göndererek Fransa'nın sürece dahil olmasını istiyordu. Dilekçede şeyh ve eşraf, "hem Müslümanlar hem de Hristiyanlar nezdinde yüzyıllardır asil olan Abboche ailesi"yle anlaştıklarını, böylece canları pahasına Hüseyin Kenan Bedirhan'ı desteklemeye devam edeceklerini vurgulayarak, söz konusu baskından sonra birçok köylünün köylelerini terk ederek geldikleri kent merkezinde merkezî hükümete çektiği telgrafların cevapsız kaldığını belirtiyorlardı.³⁵ Mektup trafiği sonraki günlerde de devam etti. Siirt Keldani temsilcisi Addai Scher, özellikle tercihini Hüseyin Kenan Bedirhan'dan yana kullanan Kürt köylüsünün, hükümetin şiddetli baskılarına maruz kaldığını, aynı baskıların artık Katolik Hristiyanlara da uygulanmaya başladığını iddia ederek, "Kürtlere ve Katoliklere yapılan zulmü kendi gözleriyle görmesi için" Fransız viskonsülü ısrarla kente davet ediyordu.³⁶

Hüseyin Kenan Bedirhan, baskının yaşandığı gece sırta kadem basarken, ilerleyen günlerde İTC, Siirt'teki seçimi iptal ettiğini duyurdu. Mayıs'ın ortalarında Van'a uğrayıp Mösyö Layeck'le görüşen, görevden yeni alınan Siirt Mutasarrıfı Sadri Bey, seçimlerin iptal edildiğini doğrularken, İTC adayı Abdürrezzak Efendi'nin seçtirilmesi için kesin talimat aldığını itiraf ediyordu. Eski mutasarrıfla viskonsülün mülakatından, bir süre sonra Van'a uğrayan Avrupalı iki gezgin de paralel bilgiler vermişti. Van'a ikinci bir mektup gönderen Siirt'teki Dominiken Rahip P. de Boissieu de, kentten firar eden Hüseyin Kenan Bedirhan'ın Siirt Dominiken misyonu tarafından saklandığına dair yaygın kanının kendilerini endişelendirdiğini, seçim süreci boyunca Addai Scher'in hükümete karşı açık muhalefet yapması ve Bedirhan'ı bu kadar sahiplenmesinin Siirt'teki Katolik-

35 A.g.e.

36 A.g.e.

leri tehlikeye attığını düşünüyordu ve ne olursa olsun bu süreç dahil olmak istemediklerini açıkça belirtiyordu.³⁷

Haziran ayına gelindiğinde vilayet genelindeki seçim sonuçları resmen ilan edilmesine karşılık, Siirt'teki muamma hâlâ sürüyordu. Hüseyin Kenan Bedirhan'ın izi bulunmazken, kendisini sakladıkları gerekçesiyle beş aşiret reisi tutuklanarak Bitlis'e gönderilmişti ve şehrin duvarlarına asılan ilanlarda Bedirhan'a dair bilgisi olanların bunu derhal yerel hükümetle paylaşması gerektiği, ona yardım edenlerin ise kati surette cezalandırılacağı yazıyordu.³⁸ Hüseyin Kenan Bedirhan cephesinde bunlar yaşanırken, yerel ITC kadroları da Abdürrezzak Efendi'nin tekrar aday olmasına sıcak bakmıyorlardı. Abdürrezzak Efendi'nin halk tarafından istenmediğine ikna olan merkez ITC komitesi, bu sefer Siirt'teki Düyûn-ı Umûmiyye (Osmanlı Genel Borçları İdaresi) şubesinin eski denetleyicisi Nazım Bey'i aday yaptı.³⁹ Haziran ayı ortalarında gerçekleşen Siirt seçimlerinde yegâne aday olan Nazım Bey, boykota rağmen "Siirt mebusu" olarak meclise seçildi.⁴⁰ Böylece Siirt özelinde 1912 seçimleri ITC lehine sonuçlandı.

Kısacası Kürdistan bağlamında merkez ve periferinin iktidar ile kurmuş oldukları ilişkilerin farklılık göstermesi, 1912 seçimlerinin Siirt gibi heterojen bir muhitte derin bir krize yol açmasına neden oldu. Bedirhaniler kentten ziyade, Botan aşiretleri ile

37 MAE-Nantes, İstanbul'daki Fransa Büyükelçiliği, seri D, kutu 54, dosya 20, Van'daki Fransa Viskonsülü'nden, İstanbul'daki Fransa Büyükelçisi Ekselansları Mösyo Bompard'a, no. 1, Van, 16 Mayıs 1912.

38 MAE-Nantes, İstanbul'daki Fransa Büyükelçiliği, seri D, kutu 54, dosya 20, Van'daki Fransa Viskonsülü'nden, İstanbul'daki Fransa Büyükelçisi Ekselansları Mösyo Bompard'a, no. 23, Van, 7 Haziran 1912.

39 A.g.e.

40 Layeck'in aktarımına göre önlü ittihatçı Hacı Adil Bey'in damadı olan yeni mebus Nazım Bey, "aşırı milliyetçi ve yabancı düşmanı" idi. Beyrut Cizvit Okulu'ndan bir frankofon olarak mezun olan Nazım Bey'i, 1907'de Erzurum'da gerçekleşen vergi ayaklanmasında linç edilmekten kentin Fransız viskonsülü kurtarmıştı. Fransız yetkili, ayrıca, otuzlu yaşlarda olan Nazım Bey'in annesinin Ermeni olduğunu iddia ediyordu. MAE-Nantes, İstanbul'daki Fransa Büyükelçiliği (Ermeni sorunu), seri D, kutu 73, Van'daki Fransa Viskonsülü Vekili'nden, İstanbul'daki Fransa Büyükelçisi Ekselansları Mösyo Bompard'a, no. 27, Van, 20 Haziran 1912.

kurmuş oldukları tarihsel ilişkiler sayesinde Bitlis Vilayeti'nde Kürtlerin temsilcisi olarak belirginleşirken, ITC bu temsiliyeti yok etmek için bütün imkânlarını kullandı. Bu temsiliyetin yok edilmesi, aynı zamanda Hüseyin Kenan Bedirhan şahsında teşkil edilmeye çalışılan Kürt çatı siyasetinin tasfiyesi anlamına da geliyordu. Böylece 1912 seçimi, sıradan Kürt kitleleri ile Osmanlı Devleti arasında var olan kompleks bağın kopmasına yol açtığı gibi Kürt siyasetinin yereldeki temsiliyeti iddiasını güden Bedirhanî elitlerin tekrar pozisyon almasını sağladı.

Vilayetteki huzursuzluğun tezahürü: “Kürdistan Kürtler için!”

Ermeni sorunundaki istikrarsızlık, Dünya Harbi arifesinde Kürt sorununu görünür kılmıştı.⁴¹ Buna ITC'nin Kürdistan'ı yönetememe sorunu da eklenince, Kürdistan'ın minyatürü Bitlis Vilayeti'nde, Tanzimat rejiminden beri fiilî olarak ücra dağ köylerine kadar nüfuz etmeye başlayan ve Kürtlerin “Rom” olarak isimlendirdiği Osmanlı erkinin artık bu mahallerden gitmesi gerektiği yüksek perdeden dillendirilmeye başlanmıştı ve “Kürdistan Kürtler için!” sloganı, yaklaşan isyanın parolasına dönüşmüştü.⁴² Bu söylem modern milliyetçiliğin tezahürü olmasa da, Kürdistan'daki diğer etnik grupları dışlamayan ve onlara yönelik bir karşıtlık üzerinden gelişmeyen, sadece “Rom” olarak nitelendirilen Osmanlı devlet erkine karşı oluşan tepkiyi söze döküyordu.⁴³ 1910 yılının baharında Garzan'da Bişarê Çe-

41 Yektan Türkyılmaz, “Rethinking Genocide: Violence and Victimhood in Eastern Anatoli, 1913-1915”, Duke University (Department of Cultural Anthropology), Durham, 2011, s. 69.

42 Safrastian, *Kurd û Kurdistan*, s. 85.

43 1911'in ilkbaharında Kürdistan'daki şehir ve köylerde “Bu toprak bizimdir” başlıklı bildiriler dolaşıyordu. Nitekim Hilmar Kaiser bu bildirileri “Kürt Ulusal Risaleleri” diye adlandırır. Hilmar Kaiser, *Diyarbakır'da Ermeni Kırımı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 77. İngiltere'nin Van Viskonsülü Smith ise, 1914'te kaleme aldığı bir raporda Bitlis'teki Kürt-Osmanlı ilişkisini şu sözlerle tanımlıyordu: “Kürt köylüler Türk yetkilileri yalnızca onlardan para koparmaya çalışan yabancılar olarak görüyorlar.” “Van'daki Kraliyet Viskonsülü lt I M. Smith'ten, İstanbul'daki Kraliyet Büyükelçisi Sir Luis Mallet'e, Van, 16 Nisan 1914, no. 8 (FO 185/ 2458)”, akta-

to'yu ziyaret eden İngiliz Viskonsül Safrastian, Bişar'ın "Romîleri içimizde istemiyoruz, Âdem Peygamber'den beri atalarımızın yaptığı gibi, kendi kendimizi yönetebiliriz. Romîler gitmeli," cümlesini Kürt bağımsızlığının ön tezahürü olarak algılamıştı.⁴⁴ Fransız Viskonsül Layeck, 1912'de vilayet geneline yaptığı ziyaret gezisinde Hacı Musa Bey'i de ziyaret etmiş, "o güne kadar devlete hizmet etmiş" olan Hacı Musa Bey'in dahi Jön Türk rejimini şikâyet ettiğini ve Kürdistan'da Rus otoritesini arzu ettiğini kendi ağzından duyduğunda şaşırıldığını ifade ederken, "Kürtler hükûmete karşı düşmanlık duygularını açıkça gösteriyorlar," belirlemesinde bulunmuştu.⁴⁵

Kürtlerin Osmanlı yöneticileri için kullandıkları "Rom" adını bugünlerde bu kadar vurgulamaları, Jön Türk rejiminin yarattığı şiddet şartlarından duyulan huzursuzluğu yansıtıyordu. Aşiret reisleri ve şeyhlerin dillerinden düşürmedikleri "Kürdistan Kürtler için," tabiri, bir özyönetim talebini içermesine karşılık Osmanlı sisteminden tamamen kopmayı öngörmüyordu. Yine de bugünlerde yabancı diplomatlar, Ermeni entelijansiya-sı ve Osmanlı bürokrasisi, Kürt aşiretlerinden "genel bir isyan" ummaktan vazgeçmeyecekti ve Kürtler kendilerinden umulana kayıtsız kalmaya devam edecekti. Nitekim 1910 baharında Varto'nun Gündemir köyüne giden Ermeni Rahip Vartan, yolda karşılaştığı dervişlere dayandırdığı "olası Kürt isyanı"na dair istihbaratı merkeze göndermişti. Vartan'ın raporunda, yıllardır birbiriyle çatışan ve kan davalı olan Bitlis Vilayeti'ndeki bütün Kürt reislerinin gizlice ittifak yaptıkları ve çok yakında isyana kalkışacakları iddia ediliyordu:

Varto kazası ve Genç sancağında ve Göynük nahiyesinde sakin Cibranlı aşireti ve Hafif Süvari Alayı'na mensup Halid ve Ahmed ve Derviş ağalarla Kaymakam İbrahim ve Halid Beyler

ran, *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 620.

44 Safrastian, *Kurd û Kurdistan*, s. 15.

45 MAE-La Courneuve, Politik ve Ticari İşler Müdürlüğü, seri D, kutu 41, dosya 2, Van'daki Fransa Viskonsülü Vekili Layeck'ten, Dışişleri Bakanlığı, Hükümet Başkanı, Ekselansları Mösyo Poincaré'ye, Van, 30 Kasım 1912.

Hesenirad köyünden Mahmud ve Oğnut'taki Muhammed ağaların hanelerine giderek ayrı ayrı toplantılar yapılmış ve civardaki bütün Kürtleri tahrik ve isyana teşvik etmişlerdir. Bunların amacı tahminen ilkbaharda isyan edip İran'a gitmekmiş ve bizzat verilecek bir işaret üzerine Ermenileri itina ve kâmilten kırmak ve meşrutiyeti kabul etmemek gibi bir amaçları da vardır. İbrahim Bey, Karahemze Köyü Kürtlerinden Xeloyê Heşrik adlı hafif ayak Kürdünü postacı tayin etmiş ki Zirkan aşiretinden Qulixan ile Hesenanlı Said Bey, Muşlu bazı Müslüman eşraf, Hacı Musa ve Kasım Beyler ve Hasköy'deki Hacı Faris, Bitlis'teki Şeyh Şahabeddin ve Mehmed Emin ve Bulanık'taki Kâmil ve Süleyman adlı şeyhler ve Bulanık ile Malazgirt'teki aşiretler nezdinde devamlı görüşerek yakında devlete karşı isyan edeceklermiş.⁴⁶

Kürdistan'ın minyatürü Bitlis Vilayeti'nde ayrılıkçılık olarak yorumlanan bir huzursuzluk hâkimken, İstanbul'daki milliyetçi Kürtler “dergi” ve “cemiyet” kurmakla meşguldü. Ama bu etkinliğin Kürdistan'a etkisi sınırlıydı. Merkezî hükümet, Kürt-Ermeni bölgelerinde Jön Türk propaganda yayınları ve Ermenice gazetelerin basılmasına izin verirken, Kürtlerin kendi yerellerinde Kürtçe gazete ve dergi basımına resmîyette izin vermelerine rağmen, iznin pratiğe dönüşmesine mani oluyorlardı. Bu politika ile Jön Türk rejiminin, hacı adayları vasıtasıyla Kürdistan'a giriş yaptığı düşünülen *Kurdistan* gazetesinin vilayete girmemesi için yüksek güvenlik önlemleri alan Abdülhamid rejiminden pek bir farkı yoktu.⁴⁷

Batı eğitimiyle tanışmış, Kürtlük mefhumuyla güçlü ailesel bağları olan Kürt subay ve öğrenciler, 1900'lerin başlarından itibaren İstanbul'da konumlandılar. “Rom/Romî” karşıtlığı bağlamında eskiden beri Kürtlüğü savunan bu şahıslar, Dünya Sa-

46 BOA.DH. MUİ.44/20-83(5.1.1326 / 18 Mart 1910).

47 “Bitlis Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne. Mısır'da Bedirhani Abdurrahman tarafından yayınlanan Kürtçe kışkırtıcı yayının buraya giriş yapmaması için aşırı çaba harcıyoruz. Yine de Hicaz'dan geri dönen hacılar aracılığıyla vilayetimize sokulduğu yüksek bir ihtimal olduğu için, iskelelerde hacıların üzerlerinin aranması rica olunur.” BOA.DH. ŞFR.258/106 (4.2.1317 / 17 Nisan 1901).

vaşı arifesine kadar bir nevi takiye yapmak zorunda kaldılar.⁴⁸ Aynı yıllarda anti-Kürdoloji çalışmalarına imza atan Jön Türklerin Türkçü kanadın, “Kürtçe” diye bir dilin ve “Kürdistan” isimli bir coğrafyanın var olmadığını iddia etmeye başlaması manidardı. Bu inkâr, var olan Kürtlük refleksinin milliyetçi bir hale dönüşme sürecini hızlandırdı. 1910’da Kürt Neşr-i Marif Cemiyeti, 1912’de Kürdistan Muhibban Cemiyeti, Kürdistan Teşrik-i Mesai Cemiyeti ve Kürt İrşad ve İrtika Cemiyeti gibi bir dizi cemiyet kuruldu, ama en etkili olanı *Rojî Kurd* isimli süreli bir yayın çıkaran Kürt Talebe-Hêvî Cemiyeti’ydi. Her ne kadar Hêvî bir öğrenci oluşumu olarak tanımlansa da kadroları arasında Seyyid Abdülkadir cenahına mensup Bitlis Vilayeti’nden Kemal Fevzî, Mutkili Halil Hayalî, İhsan Nuri, Law Reşîd, Müküslü Hamza ve Abdürrahim Rahmi Hakkârî gibi onlarca asker ve sivil Kürt vardı.⁴⁹ Dönemin Kürt milliyetçiliği için katalizör görevi gören bu oluşum, şeyhler ve aşiret reislerinin tekelinde olan izole, eğitim seviyesi son derece düşük olan Bitlis Vilayeti’ne pek etki edemedi. Zira dönemin Kürt milliyetçiliği kitlesel olmaktan ziyade, bireyseldi. Bunun da etkisiyle fazla zaman geçmeden dinî refleksli “İrşad” hareketi, var olan huzursuzluğu kitlesel milliyetçiliğe dönüştürüp ayrılıkçı bir Kürt isyanı vücuda getirmek için Bitlis-Erzurum vilayetleri üçgeninde örgütlendi.⁵⁰ Örgütlenmenin yoğunlaştığı 1913’te Kafkasya’daki elçiliğe bir rapor yazan Bitlis’teki Rus Konsolos Şirkov, dönemin Kürt direnişinin karakterini tanımlarken, “Türk ve İran barbarlığına rağmen yine de kendi özgünlüklerini korumayı başarmış olan Kürtler, artık boyunduruk altından kur-

48 Djene Rhys Bajalan ve Hakan Özoglu, *Birinci Dünya Savaşı öncesi Kürt aydınlarının teşkil ettikleri kurumların milliyetçi olmadıklarını savunurlar. Bajalan, Birinci Dünya Savaşı’ndan Önce Kürt Hareketi (1898-1914)*, Avesta, İstanbul, 2010, s. 41-42; Özoglu, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, s. 102.

49 Malmîsanij, *Kürt Talebe-Hêvî Cemiyeti: İlk Legal Kürt Öğrenci Cemiyeti*, Avesta, İstanbul, 2002, s. 16-20, 38-39, 70-94.

50 “İrşad” adlı yerel oluşumun, İstanbul’da kurulan “Kürt İrşad ve İrtika Cemiyeti” ile bağlantılı olup olmadığı bilinmiyor. Celilê Celîl, *Kürt Aydınlanması*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2000, s. 135-136. İddiaya göre “yeraltı Kürt örgütü” olarak bilinen hareket, daha çok Erzurum’da örgütlenmişti. Kaiser, *Diyarbakır’da Ermeni Kırımı*, s. 73.

tulmak istiyorlar,” diyordu.⁵¹ Şirkov’un bu tespiti, masum bir saha çalışmasından ziyade, söz konusu Kürt hareketinin hamisi olma yolundaki Rus bürokrasisini özendiren bir davetname olarak okunabilir. Zira uzun yıllardır, Orta Asya ve Kafkasya halklarını domine eden Rus bürokrasisi, aynı misyonla Kürt halkıyla da buluşma niyetindeydi. 1800’lerin başlarından itibaren defalarca karşılaştığı komşu Kürt halkıyla sağlıklı bir ilişki kuramayan Rusya, yaklaşan Dünya Savaşı arifesinde Kürtlerle anlaşmak için Kürt milliyetçiliğini büyük bir fırsat olarak görüyordu.⁵² Osmanlı cenahından sonra bu sefer de Rusya İmparatorluğu, Kürtleri “çağdaş medeniyete kavuşturmak” istiyordu.⁵³ Rusya’nın bu cüretkâr eğilimini aynı şekilde bir fırsat olarak telakki eden Kürt milliyetçiliğinin sahadaki kadroları olan Bedirhanilerden Abdürrezzak, “çağdaş medeniyete kavuşma” teklifinden fazlasını istiyordu.⁵⁴ Abdürrezzak Bedirhan, Rus

-
- 51 (TsGIA) Tsentralny Gosudarstvenny Istoriceskiy Arkhiv Gruzii, (Gürcistan Tarih Arşivi) F. 15, D.372, L. 131. Bitlis, 14 Haziran 1913; Dj. Djalil, O. Djalil, “Abdürrezzak Badrhan i Russko-Kurdskie Otnosheniya: Dokumenti” [Abdürrezzak bedirhan ve Rus-Kürt ilişkileri], *Istoriografiya i Istočnikovédenie Istории Stran Azii i Afriki*, no. XXIV, Petersburg, 2006, s. 5-39.
- 52 Dj. Djalil, O. Djalil, “Abdürrezzak Badrhan i Russko-Kurdskie Otnosheniya: Dokumenti” s. 22, Michael A. Reynolds, *İmparatorlukların Çöküşü: Osmanlı Rus Çatışması, 1908-1918*, çev. Yücel Aşıkoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 62.
- 53 Rus bilim insanı Gordlevsky, 1917’de şöyle diyordu: “Rusya büyük bir kültürel görevle karşı karşıyadır. Kürtlerin savaştan sonra burada kalmalarının mı, Türkiye’ye gitmelerinin mi daha iyi olduğuna bilinçli bir şekilde karar verebilmeleri için Kürt halkının teveccühünü şimdiden kazanmalıyız. Onların refahının iyileştirilmesine katkı sağlamalıyız. Kürtlere, Rus kültürünün Türk kültürüne karşı üstünlüğünü kavrama fırsatı verilmeli, Rusya’nın Doğu’daki kültürel misyonunun genişletilmesinin önü açılmalıdır.” Gordlevskiy V.A., U “Sipandagskih Kurdov”, [Süphan Dağı’ndaki Kürtler], *Musulmanskiy Mir*, no. 1, 1917, s. 3, Djalil, Djalil, “Abdürrezzak Badrhan i Russko-Kurdskie Otnosheniya: Dokumenti”, s. 7.
- 54 Bedirhanilerin öğretmenliğini yapan Milliyetçi Kürt şair Hecî Qadîrî Koyî, aileye mensup gençleri etkilemeyi başarmıştı. Koyî, ekseriyetle şiirlerinde “wîlayeti Kurdan” (Kürt yurdu) olarak tanımladığı Cizre ve Botan üzerinde durdu. Nitekim Koyî’nin “Xakî Cizîr û Botan” isimli şiiri, emirlik nostaljisinden daha farklı bir anlam taşıyordu. Proto-milliyetçi olarak tanımlanabilecek Ehemmedî Xanî’nin sıkı bir takipçisi olan Koyî, Kürt edebiyatındaki modern milliyetçiliğin banisi olarak nitelendirilir. Koyî, Avrupai eğitimden geçen Bedirhanilerin modern fikirlerinden etkilendiği gibi Bedirhaniler de onun milliyetçi

İmparatorluğu'nun siyasal, sosyal ve kültürel etkisi altındaki Osmanlı Kürdistanı'nda bir "Kurmancî Beyliği"nin kurulmasını talep etmeye başladı ve bu beyliğin merkezinin de Bitlis vilayeti sınırları içinde yer alan ve bir zamanlar atalarının yönettiği Azizan Mirliği'nin kalbi olan Botan'ın olmasını arzu ediyordu.⁵⁵

Sonuç olarak "Kürdistan Kürtler için!" söylemi etrafında gelişen Bitlis vilayeti ve çevresindeki Kürt milliyetçiliği, Dünya Savaşı'na çok az bir süre kala Bedirhanilerin öncülük etmek istediği "Kurmancî Beyliği"ni besleyen ve ondan beslenen bir fikre evrildi. Bu fikir ve Osmanlı erkini tamamen reddetme eğilimi, kopuşu öngörmeyen İstanbul'daki Kürt milliyetçiliği ile arasındaki ayrılığı da derinleştirdi. Böylece Avrupa siyasetini baz alan ve Halidîliğin temsili olan Seyyid Abdülkadir'e karşı Rus siyasetini ve "Mir" geleneğini esas alan Abdürrezzak Bedirhan gibi güçlü bir aktör peyda oldu.⁵⁶ "Bedirhanist" (Abdürrezzak Bedirhan'a bağlı) olarak nitelendirilen kadrolar, hükümete karşı bir ayaklanma çıkarmak için, özellikle Sünni fanatizmin (dolayısıyla Halidî şeyhlerin) etkin olduğu yerlerde çalışmalar yürüttüler.⁵⁷ Bu noktadan sonra bir Kürt milliyetçiliği iki başlı bir seyir izledi. Bu aralıkta milliyetçiliğin üçüncü ayağı olan "Hamidiyeliler" de bu iki klik arasında bölünmek zorunda kaldı, ama tarihe "1914 Bitlis İsyanı" olarak geçen Kürt başkaldırısı bu üç kliği (Halidîler, Hamidiyeliler ve Bedirhaniler) geçici de olsa yan yana getirmeyi başaracaktı.

söylemlerinden etkilenmişlerdi. Hecî Qadirî Koyî, *Diwan*, Nefel, Stockholm, 2004, s. 83-86.

- 55 Kürdtzade Ahmed Ramiz, 1907'de, yani Meşrutiyet'ten önce Azizan Emirliği'nin fiiliyattaki son yöneticisi olan Bedirhan Bey ve ailesini Kürt milliyetçiliği bağlamında ele alıyor ve bu aile özelinde Botan'ın topyekûn Kürtler için önemine işaret ediyordu. Lûtfî (Ahmed Ramiz), *Emir Bedirhan: 20. Yı'nın Başlarında Kürt Milliyetçi Söylemine Bir Örnek*, BGST Yayınları, İstanbul, 2007, s. 12-24.
- 56 "Van'daki Kraliyet Viskonsülü'nden, Türkiye Kraliyet Büyükelçisi Sir Gerard Lowther'a, Van, 26 Haziran 1911 (FO 195/2375)", *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 490-494.
- 57 MAE-Nantes, İmparatorlukta sorunlar (Bitlis'teki isyan hareketi / Nisan 1914) seri D, kutu 74, Diyarbakir'deki Fransa Viskonsülü Vekili'nden, İstanbul'daki Ekselansları Fransa Büyükelçisi'ne, no. 7, Diyarbakir, 6 Temmuz 1914.

Bedirhanilerin “Kurmancî Beyliği” projesi ve Kürt hareketinin isyan hazırlığı

Abdürrezzak Bedirhan, kendi ifadesine göre, 1864'te doğmuştu. Mîr Bedirhan'ın torunuydu. Sürgünde doğmuş, İstanbul'da eğitimini tamamlamıştı. Çeşitli devlet kademelerinde çalıştıktan sonra Petersburg'daki Osmanlı Konsolosluğu'nda sekreter olarak çalışmış, böylece hem Rusçayı öğrenmiş hem de Rus siyasetini tanımıştı.⁵⁸ Daha sonra Sultan Abdülhamid'in sarayında üst düzey görevlere getirilen Bedirhan, bir müddet dış temsilciliklerde de ataşe olarak çalışmıştı. Ancak bütün bu süre içerisinde, özellikle Kürdistan'a yapmış olduğu seyahatler esnasında gözetim altında tutulmuştu.⁵⁹ 1906'da, bir süredir aralarında düşmanlık bulunan İstanbul Belediye Başkanı (aynı zamanda Abdülhamid'in İstanbul'daki istihbarat oluşumunun başındaki kişi) Rıdvan İsmail Paşa'yı öldürttüğü gerekçesiyle tutuklandı. Sorgusunda hakkındaki iddiaları reddederek, Rıdvan Paşa cinayetinin Abdülhamid'e dönük bir komplo olduğunu ifade etti.⁶⁰ Ama yine de cezalandırılmaktan kurtulamadı. Yani üst düzey görevler ve saray yaşamı, devlet nezdinde onun hâlâ bir Bedirhanî olduğu gerçeğini değiştirmemişti. *İkdam* gazetesi, “domuzca bir vaka” olarak duyurduğu cinayet haberinde kendisinden “Abdürrezzak denilen alçak şeytan” diye bahsediyordu.⁶¹ Devlet sadece onu değil, 12 yaşından büyük Bedirhan ailesine mensup bütün erkekleri İstanbul'dan Kuzey Afrika ve Arap Yarımadası'na sürdü.⁶²

58 Abdürrezzak Bedirhan'ın 1910 tarihli bir raporuna göre, kendisi Mîr Bedirhan'ın büyük oğlu Necip Paşa'nın oğluydu ve 46 yaşındaydı. Abdürrezzak Bedirhan, *Otobiyografya*, Pêrî Yayınları, İstanbul, 2000, s. 14.

59 “Zabtiye Nezareti'nden Van Vilayeti'ne. Bir görev dolayısı ile Van'a gönderilen Bedirhan Paşa ailesinden Halil ve Necip Paşa'nın oğlu Abdürrezzak'ın takip ve gözetilmesi emir olunur. ” BOA.BEO.72/5385 (27.2.1310 / 19 Eylül 1892).

60 Bedirhan, *Otobiyografya*, s. 16.

61 *İkdam*, no.4245, (18.1.1322/ 31 Mart 1906), s. 1, Zabtiye nezareti ise “ahlâksız ve zararlı faaliyetleri” olduğunu iddia ettiği Bedirhanilerin İstanbul'dan uzaklaştırılarak bir daha dönmelerine izin verilmemesini talep ediyordu. BOA.ZB.411/84 (21.1.1322/ 3 Nisan 1906).

62 BOA.Y.MTV.285/24 (4.2.1324/29 Mart 1906).

1908 Meşrutiyet ilanıyla ailenin büyük bir kısmı affedilirken, Abdürrezzak Trablusgarb'da tutuklu kalmaya devam etti. Meclisin tekrar açılmasıyla birlikte, 7 Temmuz 1909 tarihli oturumda Bedirhanilere dönük "af istisnası" konusu etraflıca tartışıldı. Kürt mebuslardan Halid Berazi (Halep mebusu) ve Seyyid Taha (Hakkâri mebusu) meselenin "sıradan" bir cinayet vakası olmasına rağmen Abdülhamid rejiminin meseleye "siyasi" bir kılıf uydurarak bütün Bedirhanileri mağdur ettiğini iddia ediyorlardı. Söz alan bazı mebuslar da hiçbir yargılama yapılmadan apar topar sürgüne gönderilen Bedirhanilere haksızlık yapıldığını, Abdürrezzak ve Ali Şamil Bedirhan'ın hâlâ tutuklu olmalarının, "adalet" şiarıyla yola çıkan yeni rejime zarar vereceğini savunuyorlardı. Ayrıca Rum mebus Yorgo Boşo Efendi (İstanbul mebusu) ve Ermeni mebus Ohannes Varteks Efendi (Erzurum mebusu), Abdürrezzak ve Ali Şamil Bedirhan'ın bırakılması gerektiği görüşüne katılıyorlardı.⁶³ Bu tartışmalardan ancak yaklaşık bir yıl sonra serbest bırakılan Abdürrezzak Bedirhan, İstanbul'a döndüğünde ailesinden pek kimseyi bulamadı.⁶⁴

Abdürrezzak Bedirhan, ailenin sürülmesine sebep şahıs olarak görüldüğü için özellikle Hüseyin Kenan Bedirhan ile anlaşmıyordu. Ailesinin diğer fertleri Botan'ın yolunu tutarken, o, devlet cenahına güvenilmemesi gerektiğini ve daha önce denenmiş iç isyan girişimleriyle Bedirhanilerin başarılı olamayacağını savunarak yurtdışına çıkmaya karar verdi.⁶⁵ Çünkü Abdürrezzak'ın asıl tahayyül ettiği, sınırları muğlak olan bir "Kürt Beyliği" idi. Dedesi Bedirhan'ın emirliğinin anlatıldığı nostaljik bir aile ikliminde büyüyen üçüncü kuşak Bedirhanî Abdürrezzak'ın istediği "cumhuriyet", yahut başka bir devlet sistemi değildi. Bunların yerine asgari derecede de olsa dedesinin statüsüne denk düşen bir temsiliyet iddiasında bulunuyordu ve bu

63 MMZC (*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*), Devre I, İçtimai Sene I, C. V, s. 222-230.

64 Ali Şamil Bedirhan, tutukluluk şartlarına dayanamayarak zindanda ölmüştü, söz konusu aftan sadece Abdürrezzak Bedirhan yararlanmıştı, BOA.İ.AZN.94/34 (12.2.1326/ 25 Nisan1910).

65 Bedirhan, *Otobiyografya*, s. 23-24.

beyliğin sınırları Botan-Cizre ile sınırlı olmayacaktı. Kürtlerin ve yereldeki resmî otoritelerin bu projeyi “Kurmancî Beyliği” olarak adlandırmaları da bu beyliğin sınırlarının Kürdistan’ın büyük bir kısmını kapsayabileceği ihtimalini akla getiriyordu.⁶⁶ Burada “Kurmanc” tanımı bizi yanıltmamalı, günümüzde bu tanım Kürtçenin Kurmancî lehçesini konuşan Kürtleri nitelendirse de, 20. yüzyılın başlarında “Kürt” kelimesiyle eşdeğer bir kullanıma sahipti.⁶⁷ Aynı şekilde, sonradan Kürt hareketine katılacak olan Şerif Paşa’nın da Kürt devleti tahayyülü bağımsızlık içermiyordu. O da milliyetçi talepler çerçevesinde oluşan “özerk Kürdistan” isteğini dile getirecekti.⁶⁸

1910 yılının sonbaharında Van’a gelen Abdürrezzak Bedirhan, Rusya’dan politik sığınma hakkı talep etti; talep mektubunda, yeni rejimin de en az eski rejim kadar Kürtlere düşmanlık yaptığını, sırf bunun için de olsa artık Osmanlı İmparatorluğu dahilinde kalmaması gerektiğini yazıyordu.⁶⁹ “Türk ve Fars despotların Hint-Avrupa ırkına mensup Kürtlerin Avrupa medeniyetiyle buluşmasını engellediğini” düşünen Abdürrezzak, bu talihsiz durumun ancak Rusya ile işbirliği yapılırsa düzelebileceğini yazıyordu. Bunun için “halkını medenileştirmek” adına Rus kültürünü ve dilini de Kürt aşiretleri arasında yaymak is-

66 İttihatçı Cabir Paşa, Van’ın Kürt valisi İzzet Paşa’yı da “Kurmancî Beyliği” peşinde koşan “pis Kürt” şeklinde itham ediyordu. Reynolds, *İmparatorlukların Çöküşü: Osmanlı Rus Çatışması, 1908-1918* [*Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian empires, 1908-1918*], s. 71.

67 Selim Temo, “Kirmanc û Kurmanc, Kirmanciyê û Kurmanciyê”, Xwebûn, <https://xwebun.org/kirmanc-u-kurmanc-kirmanciyê-u-kurmanciyê/> (erişim 23 Temmuz 2020).

68 “Le Soulèvement des Kurdes et ses Causes”, *Mècheroutiette*, no. 55, Nisan 1914, s. 9.

69 “Abdülhamid’in eski teşrifatçısı, asil Azizi ailesinin etkili Kürt prensi, Bedirhan’ın torunu Abdürrezzak, beş yıl hapsedildiği Tripoli’den (Trablusgarp) kısa süre önce döndü. Şimdi, Abdürrezzak, Rus uyrukluğunu kabul etmek için Erivan’a taşınma izini talebinde bulunmaktadır. Bunu, yeni rejimin, ailesine ve genel olarak Kürtlere karşı eski rejim kadar düşmanlık yapması ve bu nedenle Türkiye’de kalamaması ile gerekçelendirmektedir.” AVPR. F. Politarhiv, “Posolstvo v Konstantinopole” (Rus Dışişleri Bakanlığı, İstanbul Konsolosluğu), 1907-1913, D. 3572. L. 113-113 ob., İstanbul, 20 Kasım 1910, Djalil, Djalil, “Abdürrezzak Badrhan i Russko-Kurdskie Otnosheniya: Dokumentı”, s. 5-39.

tediğini belirtiyordu.⁷⁰ 1910'un sonlarına doğru Erivan'a giden Bedirhan, Erivan ve Tiflis'te bir süre kaldıktan sonra "Rusya'nın etkisini Kürtler arasında yaymak için" sınıra yakın bir yere gitmesi gerektiğini belirterek Maku'ya taşınmak istedi.⁷¹ Hem Maku'ya gitmesi "Hristiyanlara zulmeden" Simko'nun bu tarz eylemlerden vazgeçmesini de sağlayacaktı.⁷² Planlanan Kürt isyanının sınır ötesindeki üssü olan Maku'da bir süre kalıp daha sonra Kotur Vadisi'nde Şikakî Aşiret Konfederasyonu Reisi İsmail Simko ile görüşen Abdürrezzak, Simko'yu ikna ettikten sonra 1911'in Nisan ayında Van'a gitmeye karar verdi. Van'da aşiret reisleriyle görüşüp, sınır hattında savaşçı birlikler oluşturmak istiyordu.⁷³ Abdürrezzak Bedirhan'ın Van'a gelişi Jön Türkleri teyakkuza geçirirken, Kürtleri ise heyecanlandırdı. Oluşan atmosfere karşı temkinli davranan Bedirhan, Van'a geliş amacının bir yıl sonra yapılacak genel seçimler olduğunu ve "seçim propagandası" yapmak istediğini söyledi. Bitlis'teki İngiliz Viskonsül Safrastian, Abdürrezzak'ın beyanına inanmıştı. Nitekim Erzurum Konsolosu Mc Gregor'a yazdığı raporda, Abdürrezzak'ın bölgeye gelip seçim çalışmalarına başladığını söylüyordu.⁷⁴ Kentteki Rusya Viskonsülü S. Olferiyev ile gö-

70 Reynolds, *İmparatorlukların Çöküşü: Osmanlı Rus Çatışması, 1908-1918*, s. 64-73.

71 AVPR. F. Politarhiv, (Rus Dış Politikası Arşivi), "kopiya sekretnoy Telegramı D.S.S. Kohanovşki Posolstvo vu Konstantinople (D.S.S. konsolosu Kokhanovski tarafından İstanbul'a gönderilen gizli telgraf)", 1907-1913, D. 3572. L. 124 ob., Tiflis, 8 Mart 1911. Akt. Djalil, Djalil, "Abdürrezzak Badrhan i Russko-Kurdskie Otnosheniya: Dokumentı", s. 5-39.

72 AVPR. F. Politarhiv, (Rus Dış Politikası Arşivi), "kopiya sekretnoy Telegramı D.S.S. Kohanovski Posolstvo vu Konstantinople (D.S.S. konsolosu Kokhanovski tarafından İstanbul'a gönderilen gizli telgraf)", 1907-1913, D. 3572. L. 124 ob., Tiflis, 8 Mart 1911, aktaran Djalil, Djalil, "Abdürrezzak Badrhan i Russko-Kurdskie Otnosheniya: Dokumentı", s. 5-39.

73 Bu süreçte Türk-İran sınırına dair bir makale yayımlayan *La Jeune Turquie* gazetesi, halifelik ve imamlık arasında kalan Kürt aşiretlerinin kullanılabilirliğini sorguluyor ve "özellikle Urmiye bölgesindeki tehlikeyi unutmamalıyız," diyordu. "Urmiye bölgesindeki tehlike" ifadesiyle kastedilen, Abdürrezzak Bedirhan'ın yürüttüğü Kürt hareketi idi. "La Perse, La Turquie et L'Europe", *La Jeune Turquie*, no. 31, 10.8.1326 / 29 Ekim 1910, s. 1.

74 "Bitlis Kraliyet Viskonsülü A.S. Safrastian'dan, Erzurum Kraliyet Konsolosu P.J.C. Mc Gregor'a, 29 Nisan 1911 (FO 195/2375)", *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 469-470.

rüşen Abdürrezzak ise, asıl misyon ve planını açıkça ifade ediyordu. Van'daki bazı aşiret reisleri, özellikle de Karçıkanlı Hacı Musa Bey ile görüşeceğini ve daha sonra İran'a döneceğini belirten Abdürrezzak Bedirhan, şayet isterse aynı gün Van'ı alabileceğini, ancak şehri elinde tutamayacağını, bugüne kadarki Kürt isyanlarının bu gerçeği kendilerine gösterdiğini ve bu eylemlerinin sadık müttefikleri olduğu Rusya İmparatorluğu'nu zora sokacağı için pek de bir anlam ifade edemeyeceğini belirtiyordu.⁷⁵ Mayıs ayında Rusya topraklarına geri dönen Abdürrezzak Bedirhan, bu sefer de Tiflis'te Kohanovski ile görüştü. Abdürrezzak, her iki Rus yetkilide farklı intibalar bırakmıştı. Van'daki Viskonsül Olferiyev, Abdürrezzak'ı "enerjik, eğitilmiş, iyi düzeyde Fransızca konuşabilen, Kürtler arasında büyük bir rağbete sahip ve hiç şüphesiz Kürtleri etrafında atalarından daha iyi toplayabilecek Kürt beyi" olarak tanımlarken, Kohanovski onu "Sırf Trablusgarp hapisanesinde yaşadığı ıstırap ve acılardan dolayı Türk hükümetine karşı derin nefret duyan ve kibirle hareket eden bir adam," olarak tanımlıyordu.⁷⁶ Nihayetinde Abdürrezzak konusunda bir karara varan Rus cenahı, onu Rusya'nın etkin olduğu İran topraklarında barındıracak, para yardımıyla bulunacak ve suikastlardan koruyup kendisiyle istihbarat paylaşımında bulunacaktı. Ancak Rusya, Kürt hareketini desteklediğine dair bir izlenim oluşturmuyacaktı.

Addürrezzak, Van'daki Gravî aşiretinden Şakir Ağa ve Sait gibi etkili bazı reisleri kendi tarafına çektikten sonra Fransa'da yaşayan eski bir İttihatçı olan Kürt Şerif Paşa ile bağlantı kurdu.⁷⁷ Şe-

75 AVPR. F. Politarhiv, "Posolstvo v Konstantinopole", Konstantinopole (Rus Dışişleri Bakanlığı Arşivi, İstanbul Konsolosluğu), 1907-1913, D. 3572. L. 126-146 ob., Van, 2 Nisan 1911. Akt. Djalil, Djalil, "Abdürrezzak Badrhan i Russko-Kurdskie Otnosheniya: Dokumentı", s. 5-39.

76 AVPR. F. Politarhiv, "Posolstvo v Konstantinopole", (Rus Dış Politikası Arşivi, "İstanbul Büyükelçiliği"), "Vipiska iz Sekretnoy telegrammi D.S.S. Kohanovskogo Konstantinopole (D.S.S. konsolosu Kokhanovski tarafından Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen gizli telgraf), 1907-1913, D. 3572. L. 166 ob., Tiflis, 15 Mayıs 1911. Akt. Djalil, Djalil, "Abdürrezzak Badrhan i Russko-Kurdskie Otnosheniya: Dokumentı", s. 5-39.

77 Kohanovsky'nin İstanbul'daki Rus Büyükelçiliği'ne gönderdiği bir rapora göre 1911'de, Abdürrezzak Bedirhan, Şerif Paşa ile görüşmek için Paris'e gitmişti. Celil, *Kürt Aydınlanması*, s. 110.

rif Paşa'yla bağlantı kurmak, İrşad'ın Avrupa ayağının oluşması anlamına geldiği gibi, Kürt hareketine –Şerif Paşa'nın, Fransızca yayın yapan *Mècheroutiette* gazetesi aracılığıyla– Batı dünyasına propaganda yapma imkânı da sunacaktı.⁷⁸ Bedirhan bu mühim gelişmeden sonra Bitlis Vilayeti'ne yoğunlaştı. İsyan potansiye-
linin en yoğun olduğu muhit olan Bitlis'teki Bedirhaniler, şeyh-
ler ve aşiret reisleriyle eşgüdümlü hareket etmenin, İrşad'ın asıl
misyonunu yerine getirebileceğine inanıyordu.⁷⁹ Öyle ki Neh-
rî tekkesinden Şeyh Taha (Halidiliğin Kuzey Kürdistan'daki ba-
nisi Seyyid Taha Hakarî'nin torunu idi), kuzeni Seyyid Abdülka-
dir ile giriştiği iktidar çatışmasını kaybedince, 1912 Eylülü'nde
Tiflis'e gidip Abdürrezzak Bedirhan'a katıldı.⁸⁰ Bu katılım Neh-
rî tekkesinin gücünü ikiye böldü, zira babası Ubeydullah'ın is-
yanına destek vermediği için Rusya'ya kin güden ve biraz da bu-
nun için Abdürrezzak Bedirhan'a mesafeli duran Seyyid Abdül-
kadir kadar Şeyh Taha da tarikat içinde etkili bir isimdi ve çok
fazla müridi vardı.⁸¹ Taha, daha önce Osmanlı Devleti adına İran
sınırını korumak için karakollar kurmakla yükümlüyken şim-
di, kurduğu karakolları ortadan kaldırmak için çabalayacaktı.⁸²

78 “Şerif Paşa ile aramda bağlantı vardı. O günlerde, o *Mècheroutiette* gazetesi-
ni çıkıyordu. Söz konusu gazetenin sayıları ve bazı risaleleri İran üzerinden
bana ulaşıyordu.” Celilê Celîl, *Safahat Min Nidali Ebdurrezaq Bedirxan*, çev.
Diyar Doskî, Duhok, 1999, s. 104. Akt. Selah Mihemed Selîm Hirorî, “Eb-
durrezaq Bedirxan (1864-1918)”, [http://kovarabir.com/dr-selah-mihemed-se-
lim-hirori-ebdurrezaq-bedirxan-1864-1918/](http://kovarabir.com/dr-selah-mihemed-selim-hirori-ebdurrezaq-bedirxan-1864-1918/) (5 Temmuz 2017); “Şerif Paşa ile
aramda İttihat ve Terakki'ye karşı mücadele etmek üzere yazım alanında gö-
rüşmelerimiz oldu.” Bedirhan, *Otobiyoğrafya*, s. 30.

79 Reynolds, *İmparatorlukların Çöküşü: Osmanlı Rus Çatışması, 1908-1918*, s. 66.

80 “Şeyh Abdülkadir, kuzenlerinden biri olan Şeyh Taha ile uğraşiyor ve şimdilerde kanlı çarpışmalara sahne olan Şemdinan'daki savaş tehdidi, Van vilayeti-
nin diğer bölgelerine de sıçrayabilir.” MAE-La Courneuve, Politik ve Ticari İş-
ler Müdürlüğü, seri D, kutu 41, dosya 2, İstanbul'daki Fransa Maslahatgüzar-
lığı'ndan, Dışişleri Bakanlığı'na, no. 462, *Thérapie* (İstanbul), 23 Eylül 1911,
Bedirhan, *Otobiyoğrafya*, s. 32.

81 Boris Şahovsky, “İngiltere ve Rusya'nın Yakındoğu Politikalarında Kürdis-
tan'ın Rolü ve Kürdistan'daki Gelişmelerin Akışı”, RGASPI. FO. 544, list. 3,
dosya 122, s. 34-84, akt. Mehmet Perinçek, *Sovyet Devlet Kaynaklarında Kürt İsyanları: Bağımsızlık, Özerklik, Anadilde Eğitim, Toprak Devrimi*, Kaynak Ya-
yınları, İstanbul, 2012, s. 217.

82 Reynolds, *İmparatorlukların Çöküşü: Osmanlı Rus Çatışması, 1908-1918*, s. 70.

Şeyh Taha Osmanlı-İran sınırıyla uğraşırken Abdürrezzak Bedirhan ve Simko, İran Kürdistanı'ndaki çalışmalarını hızlandırdılar. Dönemin Kürt hareketinin sadece askerî bir oluşum olmadığına işaret ederek kültür ve eğitim çalışmalarına da yöneldiler. Şirkof'un İstanbul'daki Rus Büyükelçiliği'ne aktardığına göre, "Kürt Eğitim Cemiyeti" olarak adlandırılan Gi-handinî'nin teşekkülünden sonra, Bedirhan ve Simko, Hoy'da modern bir müfredata sahip Kürtçe bir okul açtılar.⁸³ Bu gelişmeden kaygı duyan sınırın öbür yakasında Osmanlı bürokrasisi, Rusya güdümündeki Kürt okulunun imparatorluk dahilindeki Kürtleri etkilemesinden korkuyordu. Buna çare olarak Van'da Kürt çocuklarına dönük leylî (yatılı) bir okulun kurulması planlandı. Van'daki Osmanlı yetkilileri bu okulda Kürtlerin Osmanlı aidiyetini güçlendirecek tarzda eğitim verilmesinin Abdürrezzak Bedirhan'ın açtığı okulu etkisizleştirebileceğini düşünüyorlardı.⁸⁴

Rusya ve İran'daki Sünni Kürtlerin zekâtlarıyla finanse edilen Kürt okulu kısa bir süre sonra ikili arasında sorunların oluşmasına neden oldu. Abdürrezzak, Rusya'dan alınan para ve halktan toplanan zekâtların daha çok Osmanlı Kürdistanı'na gönderilecek silahlı birlikler için harcanmasını isterken, Simko bu paraların İran Kürdistanı'nda kalması konusunda ısrar ediyordu.⁸⁵ Simko ile Abdürrezzak arasındaki ekonomi temelli ça-

83 AVPR. F. Politarhiv, "Persidskiy Stol, sekretnaya telegramma vitse-konsula v Hoe" (Rus Dışişleri Bakanlığı, İran departmanı, Hoy viskonsülünün gizli telgrafı), 1907-1913, D. 103. L. 196 ob., Hoy, 23 Ekim 1913, (TsGIA) Tsentralniy Gosudarstvenniy Istoriceskiy Arkhiv Gruzii, (Gürcistan tarih arşivi), "F. 15, D. 371, K. 156-163 ob. Hoy, 30 Ekim 1913. Akt. Dj. Djalil, O. Djalil, "Abdürrezzak Badrhan i Russko-Kurdskie Otnosheniya: Dokumentu", s. 5-39.

84 BOA.HR.SYS.695/3 (17.2.1914 / 17 Şubat 1914). "Bu okulun Van Artamet'e (Edremit) kurulacağı ve devletin bu Kürt okulu için 17.000 Türk lirası tahsis ettiği konuşuluyordu." (TsGIA) Tsentralniy Gosudarstvenniy Istoriceskiy Arkhiv Gruzii, (Gürcistan tarih arşivi), "F. 15, D. 371, K. 156-163 ob. Hoy, 30 Ekim 1913, Dj. Djalil, O. Djalil, "Abdürrezzak Badrhan i Russko-Kurdskie Otnosheniya: Dokumentu", s. 5-39; Canlı, Baysülen, *Zaman İçinde Bediüzzaman*, s. 188-190.

85 Reynolds, ikili arasındaki görüş ayrılığının Abdürrezzak'ın kişisel hırslarından kaynaklandığını ileri sürer: "Osmanlılara ağzına geleni söylerken bir taraftan da onlarla görüşme halindeydi. Okullar için fon bulma gibi yan meselelerde de kendi akrabaları için özel makam ve mevki elde etmek için ön şartlar

tışma, Abdürrezzak'ın aleyhine bozulunca, Rus cenahı Abdürrezzak'ın gücünün artık geri kazanılmayacak şekilde tükendiğine inanmaya başladı.⁸⁶ Bu süreçte Jandarma Yüzbaşı Hayreddin Berazî Bey, İstanbul'dan firar ederek Hoy'a geldi.⁸⁷ Rus yetkililer başlarda bu Kürt kökenli Osmanlı subayına kuşkuyla yaklaşıyorlar da kısa bir süre sonra onun milliyetçi bir Kürt olduğuna inandılar.⁸⁸ İddiaya göre, askerî konularda hem Abdürrezzak hem de Simko'dan daha yetkin bir isim olan Yüzbaşı Hayreddin'e Bitlis ve Erzurum vilayetleri dahilindeki Kürtleri örgütleme görevi verildi. Kendisine verilen nakdi fonu yetersiz bulan Hayreddin Bey ise, Ruslardan daha fazla para talep edilmesini istiyordu. Hayreddin Bey'in bu talebi Abdürrezzak tarafından reddedildi. Ancak Rus cenahı, Hayreddin Bey'e hak veriyordu. İran masasına bakan Scriter, yeterli miktarda para bulunsa Hayreddin Bey'in 15 gün içinde ayaklanmayı örgütleyebileceğini düşünüyordu.⁸⁹

Osmanlı'nın doğu sınırında ve Abdürrezzak Bedirhan cephesinde bu gelişmeler yaşanırken Botan bölgesini tedrici olarak "karargâh" haline getiren Bedirhaniler, 1912 seçiminde Siirt mebusluğunun alenen ellerinden alınması ve bir dizi baskıya maruz kalmalarına rağmen Botan'ı terk etmediler. Buradaki etkinlik sahalarını ellerinden geldiğince genişletmeye çalışıyorlardı. Nihayetinde, kan davalı oldukları "Axayê Sor" lakabıyla bilinen Şırnaklı Abdurahman Ağa dışında, neredey-

ileri sürüyordu. Kürt aşiretlerini birleştirme ve toplama çabasının arkasındaki itici güç Kürtlükle gönül bağı değil, ailesinin ayrıcalıklı konumunu geri kazanma dürtüsüydü." Reynolds, *İmparatorlukların Çöküşü: Osmanlı Rus Çatışması, 1908-1918*, s. 73.

86 Sadece Rus cenahı değil, dış basın da Abdürrezzak'ın başını çektiği Kürt hareketinin gerilemeye başladığına inanıyordu. Söz gelimi *Pro-Armenia* gazetesi, "Türk-Pers sınırı boyunca otonom bir Kürdistan kurmak isteyen Abdürrezzak Bedirhan, Petersburg'a geri dönüyor. Bedirhan, aşiretleri birleştiremiyor, çünkü aşiretler onu dinlemiyor," diyordu. "Politique d'intimidation", *Pro-Armenia*, no. 6-7, 25 Şubat-10 Mart 1914, s. 4.

87 BOA.DH.SYS.121/1 (3.11.1330 / 15 Ekim 1912).

88 MAE-Nantes, Politik ve Ticari İşler Müdürlüğü, seri D, kutu 54, dosya 10, Van'daki Fransa Viskonsül Vekili'nden, İstanbul'daki Fransa Büyükelçisi Ekselemları Mösyo Bompard'a, Van, 31 Ağustos 1913.

89 Celil, *Kürt Aydınlanması*, s. 136.

se bütün Kürt reisleri üzerinde belli bir otorite kurmayı başardılar.⁹⁰ 1912 yılının 26 Nisan gecesi yapılan askerî baskın esnasında ortadan kaybolan Hüseyin Kenan Bedirhan ise, birkaç ay sonra tekrar ortaya çıkıp kaldığı yerden temsiliyet iddiasını sürdürmeye devam etti. Kürdistan'dan uzaklaşması için Ankara Vilayeti'nin Kırşehir sancağına mutasarrıf olarak atandığı halde Botan'dan gitmedi. 1912 sonbaharında Botan'ı ziyaret eden Fransız Viskonsül Mösyö Layeck, Siirt'te bulunan Hüseyin Kenan Bedirhan'ı da ziyaret etti. Geçen seçimlerde mebusluğunun zorla elinden alındığını belirten Bedirhan, İTC'yi Fransız viskonsüle şikâyet ediyordu. Bedirhan'ın şikâyetini destekleyen "Müslüman bir delegasyon" da yine aynı konu hakkında Layeck ile görüşmüştü. Delagasyon, merkezî otoritenin baskılarını gerekçe göstererek bölgedeki ahali adına Fransa'dan "korunma" talep ediyordu.⁹¹ Lakin Hüseyin Kenan Bedirhan, Jön Türk rejimini şikâyet ederken, aynı rejimle ilişki kurmaktan da geri durmuyordu. 1912 Balkan Savaşı esnasında Botan aşiretlerinden asker toplayıp savaşa katılma talebinde bulundu. Ancak aynı istekle 93 Harbi'nde aşiretlerden asker toplayıp isyan etmiş olması, bu talebinin merkezî hükümet nezdinde derhal reddilmesine neden oldu, ama bir yıl sonra 1913 baharında, devlete vergi vermek istemeyen Botan'daki Çelek köyü ağası Derviş Bey'in itaat etmesi için bizzat devlet tarafından görevlendirildi.⁹² Derviş direnmeden Bedirhan'a itaat etmiş, kan dökülmeden sorun hallolmuştu. Bununla birlikte Siirt'in Dominiken rahipleri, Çelek vakasının bizzat Bedirhaniler tarafından tertiplenmiş düzmece bir başkaldırı olduğunu iddia ediyorlardı. Rahiplere göre, bu vakayla Bedirhaniler bölgedeki güçlerini ve halk üzerindeki etkinliklerini devlete bir kez

90 Boris Şahovsky, "İngiltere ve Rusya'nın Yakındoğu Politikalarında Kürdistan'ın Rolü ve Kürdistan'daki Gelişmelerin Akışı", RGASPI. FO. 544, list. 3, dosya 122, s. 34-84, akt., Perinçek, *Sovyet Devlet Kaynaklarında Kürt İsyanları: Bağımsızlık, Özerklik, Anadilde Eğitim, Toprak Devrimi*, s. 216.

91 MAE-La Courneuve, Politik ve Ticari İşler Müdürlüğü, seri D, kutu 41, dosya 2, Van'daki Fransa Viskonsül Vekili'nden, Dışişleri Bakanı, Hükümet Başkanı, Ekselansları Mösyö Poincaré'ye, Van, 30 Kasım 1912.

92 "Hayat-ı Meşahir: Bedirhanî Hüseyin Paşa", s. 6.

daha kanıtlamak istiyorlardı.⁹³ Ayrıca aynı günlerde Van Vilayeti'nden gönderilen şifreli bir telgrafta, Hüseyin Kenan Bedirhan'ın tekrar isyan ettiği ve Cizre kaymakamını öldürdüğü yazıyordu.⁹⁴ İddia, bölgedeki yerel yetkililer tarafından yalanlanırken, bu esnada Hüseyin Kenan Bedirhan aniden hastalandı ve yapılan müdahale esnasında yaşamını yitirdi.⁹⁵ Ölümü üzerine Botan aşiretleri ayaklandı, zira Hüseyin Kenan Bedirhan'ın devlet tarafından öldürüldüğüne dair güçlü bir algı mevcuttu. Bedirhan ailesi, onun zehirlendiğini iddia ediyordu.⁹⁶ Yusuf Kâmil Bedirhan ve Süleyman Bedirhan, bu ölümden dönemin Bitlis Valisi Ahmed Nedim Paşa ve Siirt Mutasarrıfı Sadreddin Bey'i sorumlu tutuyorlardı.⁹⁷

Hüseyin Kenan Bedirhan'ın şüpheli ölümü, vilayetteki Bedirhan ailesi üyelerinin gözünü korkutmadı. Bir süredir Şirvan dolaylarında olan Kâmil Bedirhan, bütün Bedirhanilerin temsilcisi olarak Siirt kent merkezine taşındı.⁹⁸ Yusuf Kâmil Be-

93 MAE-La Courneuve, Politik ve Ticari İşler Müdürlüğü, seri D, kutu 42, dosya 2, Van'daki Fransa Viskonsülü Layeck'ten, Ekselansları Dışişleri Bakanı'na, Van, 2 Mayıs 1913.

94 BOA.A.MKT.MHM.744/23 (H.13.05.1331/20 Nisan 1913).

95 "Hayat-ı Meşahir: Bedirhanî Hüseyin Paşa", s. 6, Rus istihbarat kaynaklarına göre ise, Hüseyin Paşa, tıbbi müdahale esnasında Türk doktor tarafından zehirlenerek öldürülmüştü. Boris Şahovsky, "İngiltere ve Rusya'nın Yakındoğu Politikalarında Kürdistan'ın Rolü ve Kürdistan'daki Gelişmelerin Akışı", RGASPI. FO. 544, list. 3, dosya 122, s. 34-84, akt. Perinçek, *Sovyet Devlet Kaynaklarında Kürt İsyanları: Bağımsızlık, Özerklik, Anadilde Eğitim, Toprak Devrimi*, s. 216-217.

96 "Siirt sancağındaki Kürt kalkışmasının sebebi, aile üyelerinin de iddia ettiği gibi Hüseyin Bedirhan Paşa'nın otoritenin kışkırtma ve yönlendirmesiyle zehirlendiğidir. En azından böyle bir iddia var." MAE-Nantes, Politik ve Ticari İşler Müdürlüğü, seri D, kutu 54, dosya 10, Van'daki Fransa Viskonsülü'nden, İstanbul'daki Fransa Büyükelçisi Ekselansları Mösyo Bompard'a, Van, 31 Ağustos 1913.

97 Bedirhanilerin vali ve mutasarrıf hakkında açtığı hukuki dava, 1916 yılına gelindiğinde hâlâ sürüyordu ve ikili herhangi bir cezaya çarptılmamıştı. BOA. DH. HMŞ.3/1. (8.1.1335/5 Kasım 1916).

98 Kendi iddiasına göre elinde Bedirhan ailesinin tamamının imzalamış olduğu ve kendisinin ailenin temsilcisi olduğunu gösteren bir belge vardı. AVPR. F. Politarhiv, "Posolstvo v Konstantinopole", (Rus Dışişleri Bakanlığı, İstanbul Konsolosluğu), 1914, D. 3573-ob 482, İstanbul, (13 Haziran 1330), 26 Haziran 1914.

dirhan, mikro ve gelenekçi politikalar izleyen kardeşi Hüseyin Kenan'a göre daha eğitimliydi.⁹⁹ Cenevre ve Paris'te eğitim görmüştü. Kürt milliyetçiliğini daha teorik bir bağlamda ele alıyor ve hazırlıklarını yaptıkları Kürt isyanının daha geniş bir alana etki etmesini hedefliyordu.¹⁰⁰ Rahip Bonte'un iddiasına göre istihbaratçı olduğu sanılan Rus gazeteci M. Berezowsky, 1913 baharında Siirt'te Yusuf Kâmil Bedirhan ile görüşmüştü ve Yusuf Kâmil Bedirhan bu görüşmeyi doğrulamıştı. Rus gazeteci, kendisine Rusya'nın Kürtlere "bağımsızlık hakkı" tanıma niyetinde olduğunu ve bunun için kendilerine silah yardımı yapılacağına dair teminat vermişti. Bu teminata karşılık ise Bedirhan'dan öncelikle Ermenileri katletmelerini istemişti. Bedirhan, katliam talebine şiddetle karşı çıkarken, sırf silaha ihtiyaçları olduğu için Rusya'nın yardım talebini kardeşleriyle istişare edeceğini söylemişti.¹⁰¹ Ayrıca aynı yıl, bir Rus istihbarat subayı da Botan'a gelerek kendisiyle görüşmüş ve Rusya ile "müzakere etmeye" davet edilmişti. Davete olumlu bakan Bedirhan'ın cevabı ise kısa ve net olmuştu: "Artık Türklerle birlikte yaşamıyor ve onların yönetimine tahammül edemiyoruz."¹⁰² Hüseyin Kenan Bedirhan gibi öncelikle içerideki olanakları kullanmayı tercih eden Yusuf Kâmil Bedirhan, nihayetinde Rus siyasetine kanalize oldu ve bundan sonra Abdürrezzak Bedirhan ile birlikte hareket etmeye başladı.

Kürt hareketi, imparatorluk sahasında, özellikle de Van ve Bitlis vilayetlerinde etkisini iyiden iyiye hissettirince, Osmanlı

99 MAE-La Courneuve, Politik ve Ticari İşler Müdürlüğü, seri D, kutu 42, dosya 2, Van'daki Fransa Viskonsülü Layeck'ten, Ekselansları Dışişleri Bakanı'na, Van, 2 Mayıs 1913.

100 "Cenevre ve Paris'te okudum, 1910'da eve döndüm. Orada yavaş yavaş devrim hazırlamaya başladım. Ulusumuza özgürlük kazandırmak için birçok bey, şeyh ve idareci benimle birlikteydiler. Yusuf Kamil Bedirhan," Malmısanij, *Cizira Botanlı Bedirhaniler*, s. 204.

101 MAE-La Courneuve, Politik ve Ticari İşler Müdürlüğü, seri D, kutu 42, dosya 2, Van'daki Fransa Viskonsülü Layeck'ten, Ekselansları Dışişleri Bakanı'na, Van, 2 Mayıs 1913.

102 AVPR. F. Politarhiv, "Posolstvo v Konstantinopole", (Rus Dışişleri Bakanlığı İstanbul Konsolosluğu), 1914, D. 3573-ob 482, İstanbul, (13 Haziran 1330), 26 Haziran 1914.

cenahı gözaltı ve tutuklamalardan daha fazlasını yapmaya karar verdi.¹⁰³ Nitekim, 1912'nin sonlarından itibaren Osmanlı cenahının Kürt hareketinin kadrolarıyla uzlaşma çabaları sonuçsuz kalmıştı. Osmanlı Devleti'nin önerdiği bireysel ayrıcalık, makam ve para desteklerine karşılık Abdürrezzak Bedirhan siyasi ve kolektif taleplerde ısrar ediyordu.¹⁰⁴ Taraflar uzlaşamayınca devlet, sınırın İran tarafına Teşkilat-ı Mahsusa elemanlarını gönderdi. Teşkilat-ı Mahsusa'nın hedefinde Kürt hareketinin lider kadrosunu oluşturan Abdürrezzak, Şeyh Taha, Simko, Gravî Aşireti reislerinden Şakir, Said, Karçıkanlı Hacı Musa Bey, Hayreddin Bey Berazî ve Süleyman Bedirhan vardı. 1913'ün Ocak ayında Teşkilat-ı Mahsusa'nın profesyonel sayılabilecek kadrolarından biri olan Yüzbaşı Hayri Bey, Abdürrezzak, Şeyh Taha ve Simko'ya suikast düzenlemesi için bir grup ajanla beraber Tiflis üzerinden bölgeye gönderildi. Ne var ki kısa bir süre sonra Yüzbaşı Hayri ve grubu ifşa oldu ve Simko'nun saldırısına uğradılar.¹⁰⁵ Teşkilat-ı Mahsusa bu başarısız girişimden sonra yine de vazgeçmedi. Çerkes Hüseyin isimli bir istihbaratçı Kürt hareketine sızarak, Mîr Mihê'nin referansı ile Abdürrezzak ile bağlantı kurabildi¹⁰⁶ ve eşlik ettiği Hayreddin Bey Berazî'yi 1913'ün yazında, Hoy'dan Bitlis'e geçmek isterken Adilcevaz dolaylarında öldürdü.¹⁰⁷ Kürt hareketi daha

103 "Güvenilir bir kaynağa göre, hükümet Abdürrezzak'ı ve fırsat olursa Şeyh Seyid Taha'yı da öldürtmek için, para ödediği bazı Kürtleri görevlendirmiş", MAE-Nantes, İstanbul'daki Fransa Büyükelçiliği, seri D, kutu 54, Van'daki Fransa Viskonsül Vekili'nden, Ekselansları İstanbul'daki Fransa Büyükelçisi'ne l, Van, 18 Ocak 1914.

104 Bedirhan, *Otobiyografya*, s. 34.

105 AVPR. F. Politarhiv, "Persidskiy Stol", "spisok s sekretnogo doneseniya nadvornogo Sovetnika Chirkova g. imperatorskomu poslanniku v Tegerane (Rus Dışişleri Bakanlığı Arşivi-İran departmanı", İmparatorluk Konsolosu Chirkov'un Rus İmparatorluğu'nun Tahran'daki Büyükelçisi'ne gönderdiği gizli istihbarat raporu), B. 1913, D. 102. L. 3-5 s ob., Hoy, 15 Ocak 1913.

106 Bedirhan, *Otobiyografya*, s. 35.

107 MAE-Nantes, Politik ve Ticari İşler Müdürlüğü, seri D, kutu 54, dosya 10, Van'daki Fransa Viskonsül Vekili'nden, İstanbul'daki Fransa Büyükelçisi Ekselansları Mösyo Bompard'a, Van, 31 Ağustos 1913. Abdürrezzak'ın iddiasına göre aynı zamanda sivil polis olan Çerkes Hüseyin, Hayreddin Bey'in üzerindeki birçok mühim siyasi dokümanı ve propaganda metinlerini de alıp Van valisine götürmüştü. Bedirhan, *Otobiyografya*, s. 35.

bu suikastın şokunu atlatmamışken, bu sefer de Cevat Paşa ve Ermeni fedailer tarafından Gravî aşireti reislerinden Şakir Ağa ve Karçıkanlı Hacı Musa Bey öldürüldü.¹⁰⁸ Suikastların yoğunlaşması üzerine Hoy kentini terk eden Abdürrezzak, Tiflis'e gitmeden önce kentteki Rus Konsolosu Chirkov'a bir mektup bıraktı. Mektupta, Osmanlı Devleti'nin kendisine yönelik gerçekleştirildiği bir dizi suikast ve tutuklama girişimlerini sıraladıktan sonra, Rus yetkililerden kendilerini korumalarını ısrarlı bir şekilde talep ediyordu. Abdürrezzak'ın mektubunu bir raporla merkeze ulaştıran Chirkov ise, Abdürrezzak'ın bir türlü Kürt beylerini bir araya getiremediğini, Kürtler üzerindeki etkisini yitirdiğini, gözden düşen bir lidere dönüştüğünü iddia ediyor, ama Rusya İmparatorluğu'nun da Bedirhan'a hiçbir zaman tam destek vermediğini de ekliyordu.¹⁰⁹

Bitlis Vilayeti'nin isyan merkezine dönüşmesi

Rusya İmparatorluğu'nun desteğinin tam olarak alınamadığı bu süreçte, planlanan Kürt isyanının üssü Bitlis vilayeti olacaktı. Zira diğer hiçbir vilayet, Bitlis vilayeti kadar güçlü, politik ve meşhur Kürt bileşenlerini barındırmıyordu.¹¹⁰ Öyle ki KT-

108 Bedirhan, *Otobiografya*, s. 36; Turkyilmaz, "Rethinking Genocide: Violence and Victimhood in Eastern Anatoli, 1913-1915", s. 98; *Pour les Peuples d'Orient* gazetesi, Hacı Musa'nın öldürülme haberini "Muş'taki Hacı Musa değil," şeklinde duyuruyordu, "Moussa Bey assassine", *Pour les Peuples d'Orient*, no. 18-19, 25 Ağustos-10 Eylül 1913, s. 1. *Pro-Armenia* ise suikastı sahiplenip haberi "Geçenlerde Ermeni fedailer tarafından infazı gerçekleşen Hacı Musa," şeklinde duyurdu. "Quos Vult Jupiter Perdere", *Pro-Armenia*, no. 2, 25 Aralık 1913, s. 3. Şerif Paşa ise, "EDF'nin destek verdiği ITC'nin hep Kürtleri öldürdüğünü" yazıyordu. "Les Deux Pendants", *Mècheroutiette*, no. 23, (Ekim 1913, s. 56-58.

109 AVPR. F. Politarhiv, "Persidskiy Stol" (Rus Dışişleri Bakanlığı Arşivi-Iran departmanı- Hoy'daki Rus İmparatorluğu konsolos yardımcılığına", B. 1913, D. 102. L. 189-193 s ob., Hoy, 22 Aralık 1913. Ak. Djalil, Djalil, "Abdürrezzak Badrhan i Russko-Kurdskie Otnosheniya: Dokumentı", s. 5-39.

110 Bitlis Vilayeti'ndeki isyan potansiyeli Şerif Paşa'nın gazetesi *Mècheroutiette*'in dikkatinden kaçmamıştı: "1 Ocak'ta Bitlis'ten Kürtlerin ayaklanma hareketine hazırlandıklarına dair bir telgraf geldi. Ünlü Kürt aşiret reisleri Musa ve Kasım Bey, Kürtlerin manevî liderlerinden Şeyh Seyyid Ali'nin işbirliğini talep etmişler. Bulanık ve Malazgirtli birçok Kürt reis de isyancıların yanında yer alıyor.

TC'nin en çok Bitlis'te güçlenmiş olması da tesadüf değildi. Jön Türklerden hoşnut olmayan Bedirhaniler, Hacı Musa Bey, Hesenanlı Fetullah, Cibranlı reisler, Bişar ve Cemilê Çeto ile Gayda şeyhleri (Seyyid Ali, Şeyh Şahabeddin, Molla Selim) bu muhitteki isyan potansiyeli taşıyan reisler olarak addedilirken, Bulanık ve Malazgirt'teki yüzlerce eski Hamidiye Alayı subayı da Kürt beyliği propagandasından etkilenmişti.¹¹¹ Yine Varto, Kiğı ve Genç üçgeninde yer alan Cibran aşiretine mensup "meşrutiyetten sonra ellerinden toprakları alınan hoşnutsuz" Hamidiyeli reisler de Abdürrezzak Bedirhan'a katılmak üzereydiler.¹¹² İsyanın merkez üssü Bitlis'te bu aktörler düşünülürken, periferideki Simko ve Şeyh Abdülselem Barzani de Kürdistan'ın uç bölgelerinden harekete geçeceklerdi.¹¹³

Planlanan isyanın, yakında olması beklenen Osmanlı-Rus savaşı ile eşgüdümlü gerçekleşeceği tahmin ediliyordu. Nitekim Bitlis'teki Rus Konsolosu Chirkov 31 Temmuz 1912'de kaleme aldığı bir raporda Bitlis'in genel bir Kürt isyanı merkezi olarak düşünüldüğünü ve vilayetdeki Kürtlerin giderek "ulusal düşünce"ye alıştıklarını aktarıyordu. Chirkov'a göre Kürtler Bitlis Vilayeti'nde ve akabinde diğer vilayetlerdeki Osmanlı memurlarını kovup yönetimi ele geçirmeyi, bu nedenle Bitlis vilayeti sınırları dahilinde bulunan Siirt, Garzan, Botan, Şirvan, Eruh, Hizan, Mutki, Huyut; Diyarbekir vilayeti dahilinde bulunan Mardin, Nusaybin, Midyat, Cizre, Silvan; Musul Vilayeti'nde Zaho, İztahir, Süleymaniye, Kerkük ve Van Vilayeti'nde Başkale, Celikan ve Karçıkan bölgelerinde ayaklanma çıkarıp silah depolarına el koymayı planlıyorlardı.¹¹⁴ Buna karşı-

Bitlis, Muş ve Siirt bölgelerinin yakında korkunç bir isyana sahne olacağı belirtiliyor." *Mècheroutiette*, no. 26, Ocak 1912, s. 37.

111 "Bitlis Kraliyet Viskonsülü A.S. Safrastian'dan, Erzurum Kraliyet Konsolosu P.J.C. Mc Gregor'a, 7 Kasım 1911 (FO 195/2375)", akt. *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 234-235.

112 BOA.DH.SYS.90/1-1 (26.10.1327 / 8 Ocak 1912).

113 Reynolds, *İmparatorlukların Çöküşü: Osmanlı Rus Çatışması, 1908-1918*, s. 56.

114 AVPR. F. Politarhiv, "Posolstvo v Konstantinopole", (Rus Dışişleri Bakanlığı Arşivi, İstanbul Konsolosluğu), 1907-1913, D. 3572. L. 1-221 ob., İstanbul, 31 Temmuz 1912. Akt. Celil, *Kürt Aydınlanması*, s. 135.

lık devlet cenahı da boş durmuyordu¹¹⁵ ve Bitlis merkezli gö-
zaltı ve tutuklama furyası başlayalı çok olmuştu. Kürt muhitle-
rinde onlarca kişi Abdürrezzak Bedirhan ile bağlantılı oldukları
gerekçesiyle tutuklanmıştı.¹¹⁶ Dış muhitlerde de özellikle Kaf-
kasya ve İran'daki Osmanlı konsoloslukları mesailerinin büyük
bir bölümünü Kürt hareketinin takibine ayırmışlardı.¹¹⁷

“Arnavutluk taktiği” ile Kürdistan’da Osmanlı’ya vergi öden-
memesi ve memurların istifaya zorlanması gibi bir dizi sivil ita-
atsizlik yöntemleriyle başlangıç yapmak isteyen Kürt hareketi,
şeyhlerin desteğine her zamankinden daha fazla ihtiyaç duyuy-
yordu.¹¹⁸ Küfrevî ve Norşin gibi tekkeler ellerinden geldiğin-
ce Kürt hareketinden uzak durmaya çalışırken, Nehrî ekolü-
ne bağlı Barzan tekkesiyle Hizan’daki Gayda tekkesi, hareke-
te yakın duruyorlardı. Önceleri Kadirî iken, dede Şeyh Abdul-
lah’tan beri Nehrî ekolüne tabi olan Barzan tekkesinin postni-
şini Şeyh Abdüselam, 1909’da anayasanın ilanı üzerine Musul
Vilayeti’nde bir dizi silahlı saldırı gerçekleştirmişti. Nehrî şey-
hinin torunu ve KTTC’nin reisi Seyyid Abdülkadir’in araya gir-
mesiyle merkezî hükümet tarafından affedilen şeyh, 1913’te
tekrar sahneye çıktı ve devlet yönetiminde ademimerkeziyet-
çilik ilkesinin esas almasını önererek bir dizi ulusal ve dinî ta-
lepte bulundu.¹¹⁹ Resmî Türk tarihinde “Barzan şeyhi mesele-
si” olarak adlandırılan bu vakanın siyasal boyutunun gizlen-
mesine büyük önem atfeden Osmanlı cenahı, şeyhin Hıristi-
yanların mallarını talan eden bir eşkiya olduğu propagandasını

115 BOA.HR.SYS.84/60 (3.3.1329 / 16 Mayıs 1913).

116 “Bitlis Kraliyet Viskonsülü A.S. Safrastian’dan, Kraliyet Erzurum Konsolosu
P.J.C. Mc Gregor’a, 7 Kasım 1911 (FO 195/2375)”, akt. *Records of the Kurds:
Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 234-235.

117 Türkyılmaz, “Rethinking Genocide: Violence and Victimhood in Eastern
Anatoli, 1913-1915”, s. 70.

118 “Le dilemma Turc”, *Mècheroutiette*, no. 15, Şubat 1914, s. 47; Celîl, *Kürt Ay-
dınlanması*, s. 134.

119 Musul bölgesinde Kürtçenin resmî dil olması, eğitim dilinin Kürtçe olması,
kadınların Şafîî mezhebine mensup olması ve mahkeme kararlarının şeriata uy-
gun olması başlıca taleplerdi. Siddık ed Demeluci, *İmaret-u Bahdınan El Kur-
diyye ev İmaret’ul İmadiyye*, Erbil, 1999, s. 85-93. Akt. Yaşar Kaplan, “Osman-
lı Arşiv Belgelerinde Şeyh Abdüselam Barzani”, *Osmanlı Devleti ve içinde*, ed.
İbrahim Özcoşar, Şahab Vali, Kitapevi, İstanbul, 2017, s. 194.

uluslararası kamuoyuna özellikle ilan etti.¹²⁰ Nitekim Van'daki Fransız Viskonsül Layeck de bu dönemde kaleme aldığı bir raporda, Barzan şeyhinin Nasturilere ait 13.000 koyunu çaldığını iddia ediyordu.¹²¹ Birkaç gün sonra, koyun hırsızlığının şeyh-le direkt bağlantısının olup olmadığı anlaşılmadan, çalınan koyunlar bulunarak Nasturilere teslim edildi.¹²² Görünürde bunlar yaşanırken, gelişmeleri bölgeden aktaran Cabir Paşa'ya göre Şeyh Abdülselam Barzani, Abdürrezzak Bedirhan'ın yönettiği Kürt hareketine uzun süre önce katılmıştı.¹²³ İddiaya göre Barzan şeyhini Kürt hareketine katılmaya ikna eden de hareketin içinden biri değildi. Ona göre, Mahmud Şevket Paşa cinayetinin faillerinden biri olduğu iddia edilen eski Kaymakam İsmail Saffet, İstanbul'dan kaçıp Barzan'a sığınmış ve zamanla Kürt hareketinin mühim propagandacılarından birine dönüşmüş ve Barzan şeyhini Kürt hareketine katılmaya ikna etmişti.¹²⁴ Abdürrezzak Bedirhan da Rus yetkililere gönderdiği raporda, hem Barzan şeyhiyle olan bağlantısını hem de İsmail Saffet'in arabuluculuk rolünü izah ediyordu.¹²⁵ Nitekim Barzan şeyhinin evine yapılan bir baskında şeyhin, Bedirhaniler, "Seyyid Abdülka-

120 BOA.BEO.4171/312769 (4.5.1331/11 Nisan 1913).

121 "Musul vilayetindeki Barzan şeyhi, Hakkâri dağlarında bulunan Thokuma Nasturilerinin 13 bin koyununu ve 5 kısırağını alıp götürmüş. Van Katolik piskoposu bu bilgiyi özel bir kurye aracılığıyla almış ve bu bilgiyi bana bildirdi. Ayrıca benden rica etti ki, valiye resmî olarak başvurup, çoğu Katolik olan dağlı Nasturilerin elindeki tek mal varlığı olan bu 13 bin koyunu geri getirteyim. Ben de vali beyin nezdinde resmi bir girişimde bulundum. Vali Tahsin Bey, bütün önlemlerin alınacağına ve gerekenlerin yapılacağına dair bana söz verdi". MAE-La Courneuve, Politik ve Ticari İşler Müdürlüğü, seri D, kutu 37, dosya 10, Van'daki Fransa Viskonsülü'den, Ekselansları Dışişleri Bakanı Mösyö Pichon'a, Van, 24 Mayıs 1913.

122 "Van'dan Harbiye Nezareti'ne. Barzan şeyhi tarafından toplanılmış olan Teyarî civarındaki Nasturilere ait koyunların bir kısmı bulunarak Nasturi patrik vekilinin huzurunda sahiplerine iade edildi." BOA.BEO.4177/313239 (22.6.1331/ 29 Mayıs 1913).

123 BOA.BEO.4171/312769 (4.5.1331/11 Nisan 1913).

124 "Erzurum Kraliyet Konsolosu J.H. Monahan'dan, Türkiye Kraliyet Büyükelçisi Sir L. Mallet'e, Erzurum, 20 Haziran 1914 (FO 195/ 2458)". Akt. *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 665-671.

125 Bedirhan, *Otobiyografya*, s. 35.

dir'in oğlu" (büyük olasılıkla Şeyh Abdullah kastediliyordu) ve İsmail Saffet ile yapmış olduğu bazı yazışmalar ele geçirildi. Bu yazışmaların ele geçirilmesinden sonra, Kürt hareketinin Musul Vilayeti'ndeki şubesine dönüştüğü anlaşılan Barzan tekkesi tamamen kuşatıldı ve tekkeye bağlı müritlerin hareket alanı kısıtlandırıldı.¹²⁶

Barzan tekkesi üzerindeki kuşatma devam ederken, radikal İttihatçı, aynı zamanda Enver Paşa'nın damadı olan Hakkâri Mutasarrıfı Cevdet Bey, Nehrî bölgesindeki Şeyh Taha'ya ait konağa saldırdı. Van Valisi Tahsin Bey'in iddiasına göre Şeyh Taha'nın adamlarıyla askerler arasında çıkan silahlı çatışma bir gün boyunca aralıksız sürdü. Bu esnada konak yakıldı ve Şeyh Taha'nın 200 bin lira değerindeki malvarlığına el konuldu. Ancak Kürtler valinin iddiasını reddediyorlardı. Görgü tanıklarına göre çatışma çıkmamıştı, hiçbir askerin ölmemesi ve yaralanmaması da bunu kanıtlıyordu. Konak keyfî bir şekilde yakılmıştı, herhangi bir direniş gösterilmediği için Cevdet Bey rahatlıkla şeyhin mallarına el koymuştu ve 32 adamını da tutuklamıştı.¹²⁷

Kürdistan'ın güneyinde bunlar yaşanırken Kürt hareketinin merkezi Bitlis'teki Gayda tekkesinde daha sakin bir hava vardı. Gayda tekkesinin postnişini Seyyid Ali; Karçıkan, Seyidabad ve Gayda'daki dünyevi işleri kuzeni Şeyh Şahabeddin ve onun eniştesi ve hocası Molla Selim ile ortak yürütüyordu.¹²⁸

126 BOA.DH. ŞFR.424/53 (7.2.1330 / 20 Nisan 1914).

127 MAE-Nantes, İstanbul'daki Fransa Büyükelçiliği, seri D, kutu 54, Van'daki Fransa Viskonsül Vekili'nden, İstanbul'daki Ekselansları Fransa Büyükelçisi'ne, Van, 18 Ocak 1914.

128 Seyyid Ali'nin yönetiminden itibaren "alemdarlık" sisteminin geçerli olduğu bu tekke daha çok Van Gölü çevresinde örgütlüydü. Alemdarlığı temsil eden "halife", bulunduğu muhitin sorumlusu olarak Gayda'nın fetvalarına ve isteklerine uymak zorundaydı. 1925'te Kürdistan'daki tekkelere dair bir rapor hazırlayan Ardahan mebusu Tahsin Bey (Uzer), Gayda'nın (söz konusu mebus, "Hizan Tekkesi" ifadesini kullanıyordu) örgütlenme ağını şöyle tarif ediyordu: "Her kaza ya da nahiye bir alemdarlık idi ve her alemdarlıktan sorumlu birkaç halife vardı. Mesela Hizan Tekkesi'nin Van'ın Çatak kazasında iki, Gevaş kazasında ise dört alemdarlığı ve yirmi kadar halifesi vardı." Mehmet Bayrak, *Açık-Gizli/ Resmi-Gayrresmi Kürdoloji Belgeleri*, Özge Yayınları, Ankara, 1994, s. 185.

Seyyid Ali, babası Şeyh Celaledin gibi şeyhlik kurumunu ağırlık kurumuyla birleştiren güçlü bir figür olarak ortaya çıkmıştı. Tekkeye bağlı müritleri aynı zamanda silahlı adamlarıydı ve şeyhlik unvanı verdiği halifeleri de askerî kumandanlarıydı.¹²⁹ Hristiyanlık karşıtlığı konusunda babasından pek geri kalmayan Seyyid Ali, Ermenilerin Van Gölü hinterlandında yeni okullar açmalarını kendi tekkesinin geleceği için büyük bir tehlike olarak görüyordu. Yöredeki Ermeni okullarının genel müfettişi (l'inspecteur général des écoles Armenians) Rafael, şeyhin bütün tehditlerine rağmen, en ücra Ermeni köylerine kadar okul ve eğitim hizmeti götürmekten vazgeçmemişti. Gevaş-Tatvan muhitindeki Karkar nahiyesinden dönen Rafael ve Rahip Mardiros, şeyhin silahlı adamları tarafından öldürüldü ve iddiaya göre Rafael'in eli kesilerek şeyhe götürüldü.¹³⁰ 1912 kışında işlenen bu cinayetten sorumlu tutulan şeyh, yereldeki İTC-EDF koalisyonu tarafından hedef tahtasına konuldu. 1913 yazında Van'da Rus Viskonsül Olferiev gözetiminde Ermeni vekil Vramyan ile yaptığı görüşmelerde, şeyh bölgesindeki Ermenileri sonuna kadar koruyacağına dair söz verdi,¹³¹ ama EDF'nin kendisine karşı tavrı yine de pek değişmedi.¹³² 1913 kışında Bitlis'e gelen Seyyid Ali, şehirdeki Ermeni psikoposuyla görüşmek isteyince, EDF'nin Bitlis bürosu, psikoposun kendisiyle görüşmemesi için baskı yaptı.¹³³ Yeni rejimin ve yereldeki ortamı EDF'nin Hizan civarındaki Ermenilere dönük şiddet eylemlerinden dolayı kendisi üzerinde kurmuş olduğu baskıdan rahatsız olan şeyh, gün geçtikçe Kürt hareketine daha da yakın-

129 Bitlis Valisi Mustafa Abdulhalik Bey, Gayda tekkesini kanun kaçaklarının yuvası olarak tanımlıyordu: "Bitlis Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne. Bu tekke (Gayda) epeyce zamandan beri firârda bulunan ve birçok mâsum insanın kanını döken Şirvânî eşkiya Mehmed Emtn ve kardeşi Ahmed Han gibi nice eşkiyayı barındıran Seyyid Ali ile firârî oğlu Haydar ve ondan geri kalmayan Selâhaddîn adındaki diğer oğlunun yuvasıdır." DH.EUM.EMN.85/9. (13.8.1332/ 7 Temmuz 1914).

130 "Nouvelles d'Arménie: Lettre d'Erzérourm", *Pour les Peuples d'Orient*, no. 2, 25 Aralık 1912, s. 3-4.

131 "Syptomes de Relevement", *Pro-Armenia*, no. 6-7, 25 Şubat-10 Mart, s. 8.

132 Mehmet Perinçek, *Ermeni Milliyetçiliğinin Serüveni*, s. 101.

133 Kaligian, *Taşnaklar ve İttihatçılar*, s. 115.

laşıyordu. Aynı şekilde Kürtler nezdinde Seyyid Ali'nin otoritesini aşan bir otoriteye, radikal dinî görüşlere ve sert bir kişiliğe sahip olan Halife Molla Selim de katı bir Jön Türk karşıtıydı.

Molla Selim, Genç'in Şin köyünden olup, daha sonra Oğnut nahiyesinin Kalencik köyüne yerleşen Dimili aşiretine mensup ve Septî tekkesine bağlı Molla Mahmud'un oğluydu.¹³⁴ Yirmili yaşlarda Gayda'ya gelip dönemin Gayda postnişini Şeyh Bahaeddin'e (Gavs'ın oğlu) intisap etmişti ve Seyyid Ali'nin tekkenin başına geçtiği dönemde Hizan alemdarlığının halifesi mertebesine yükselmişti. Fransız viskonsül, ondan "Kürtler nezdinde kutsal şahıs" olarak bahsediyordu.¹³⁵ Van valisi ise onu, "dünyanın yuvarlak olduğunu iddia edenleri bile kâfirlikle suçlayan bağnaz bir gerici" olarak tanımlıyordu.¹³⁶

Şeyh Şahabeddin ise, hocası ve eniştesi olan Molla Selim'in sözünü dinleyen, kişilik olarak daha uzlaşmacı ve elinden geldiğince civardaki Ermenilerle iyi geçinen halim selim bir Halidî şeyhi idi.¹³⁷

İstanbul'daki Rusya Büyükelçiliği'ne göre, Kürt hareketinin faaliyetlerine dair sağlıklı istihbaratlar alan devlet bütün önlemlerini almıştı.¹³⁸ Gerçekten de 1914 kışında birçok insan tutuklandı, işkenceler eşliğinde sorgulandı ve Kürt hareketine dair mühim bilgiler elde edildi. İddiaya göre 1914'ün Şubat

134 Nevzat Bingöl, *Bitlis İsyanı ve Şeyh Selim*, Do Yayınları, İstanbul, 2013, s. 27.

135 "Şeyh Selim şimdilerde 70 yaşlarında bir yaşlıdır ve Kürtler üzerinde kutsaliyete varan bir etkisi mevcuttur. Ayrıca, o Türk-Rus savaşıyla ünlenen ve aynı savaşta ölen Şeyh Celaeddin ailesinin danışmanı ve aynı aileye mensup Hizan şeyhi Seyyid Ali'nin sağ kolu konumundadır." MAE-Nantes, İmparatorlukta sorunlar (Bitlis'te isyan hareketi / Nisan 1914), seri D, kutu 74, Van'daki Fransa Viskonsülü'nden, İstanbul'daki Ekselansları Fransa Büyükelçisi'ne, no. 4, Van, 19 Nisan 1914.

136 BOA.DH. ŞFR.104/10 (5.1.1330 / 18 Mart 1914).

137 "Bu muhitte o Ermeniler nezdinde dürüst ve vicdanlı bir adam olarak anılıyor." MAE-Nantes, İmparatorlukta sorunlar (Bitlis'te isyan hareketi / Nisan 1914), seri D, kutu 74, Van'daki Fransa Viskonsülü'nden, İstanbul'daki Ekselansları Fransa Büyükelçisi Mösyö Bompard'a, no. 16, Van, 21 Mayıs 1914.

138 "Hükümet bütün bu planlardan zamanında haberdar olup, karşı hamle için bütün önemlerini aldı." AVPR. F. Politarhiv, "Depesha Posolstvo v Konstantinopole", (Rus Dışişleri Bakanlığı Arşivi, İstanbul Konsolosluğu'nun gönderdiği rapor), 1912-1914, d. 546, l.325-328 ob, İstanbul, (31 Mart 1330), 13 Nisan 1914.

ayında Van'ın Şatak (Çatak) nahiyesinden Süleyman Ağa isimli bir kurye, Bitlis Vilayeti'ne geçerek Mutki, Şirvan ve Garzan'da bazı aşiret reislerini ziyaret etmiş, onlara Abdürrezzak Bedirhan'ın direktiflerini iletmişti. Vilayetteki yetkililere göre Süleyman'ın amacı Molla Selim ile özel bir toplantı gerçekleştirmekti. Ama bu toplantı gerçekleşmeden Süleyman Ağa üç kardeşiyle gözaltına alınmıştı. Abdürrezzak'ın direktifleri Molla Selim'e ulaşamayınca, bu sefer Kâmil Bedirhan devreye girmiş ve Tillo tekkesi şeyhini¹³⁹ (Tillo tekkesine "Memduh tekkesi" de deniliyordu ve söz konusu şeyh Seyyid Ali'nin kayınpederiydi) Molla Selim ile görüşmek için görevlendirmişti.¹⁴⁰ Kâmil Bedirhan'ın iddiasına göre, Molla Selim'e gönderdiği direktifte isyan tarihini 15 Nisan 1330/ 28 Nisan 1914 olarak belirlemişti ve isyan Bitlis, Van, Diyarbakır ve Musul vilayetlerini kapsayacaktı.¹⁴¹

Van Valisi Tahsin Bey'e göre, Molla Selim 1913 yılı içinde İstanbul'a gidip KTTC'nin eski reisi Seyyid Abdülkadir ile görüşmüştü. İstanbul'dan döndükten sonra –Bedirhaniler ile bağlantısı tam olarak bilinmemekle beraber– Bitlis'te bir "Kürt meselesi"nin çıkarılması için şeyhler üzerinden aşiretleri Osmanlı cenahına karşı ayaklanmaya teşvik etmeye başlamıştı.¹⁴² İngiliz yetkili Safrastian ise, "en meşhur ve mücadeleci Bedirhani" olarak tanımladığı Abdürrezzak'ın Botan'da bir Kürt beyliği kurmak için bölgedeki Bedirhaniler ile Bitlis Vilayeti'ndeki aşiret reisleri ve şeyhlerle görüşüğünü, bölgede Rus yönetimini yüceltten broşürler dağıttığını, "Rus işgaline zemin hazırlama" eylemlerine hız verdiğini yazıyordu.¹⁴³ Bugünlerde Molla Selim, Seyyid Ali ve Şeyh Şahabeddin üçlüsü, civardaki Kürt aşiretlerine ve Hristiyanlara ekonomik ve dinî vaatlerde bulu-

139 Bayrak, Açık-Gizli/ Resmi-Gayrresmi Kürdoloji Belgeleri, s. 187.

140 BOA.DH.EUM.EMN.77/2. (9.7.1332/ 3 Haziran 1914).

141 AVPR. F. Politarhiv, "Posolstvo v Konstantinopole", (Rus Dış Politikası Arşivi, "İstanbul Konsolosluğu"), 1914, D. 3573-ob 482, İstanbul, (13 Haziran 1330), 26 Haziran 1914.

142 BOA.DH. ŞFR.104/10 (5.1.1330 / 18 Mart 1914).

143 "Bitlis Kraliyet Viskonsülü A.S. Safrastian'dan, Erzurum Kraliyet Konsolosu P.J.C. Mc Gregor'a, 7 Kasım 1911 (FO 195/2375)", *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 234-235.

nan müşterek bir mektup gönderdi.¹⁴⁴ Kısa bir süre sonra Gayda üçlüsünün yürüttüğü propaganda sonuç vermeye başladı. Vilayetin birçok yerinde köylüler devlete vergi vermeyi reddetmeye başladı. Mutki ve Huyut'ta vergi tahsildarları darp edilerek Bitlis'e geri gönderildiler.¹⁴⁵ Erzurum Valisi Raşit Bey, Bitlis merkezli Kürt hareketinin yaptığı propagandanın Erzurum Vilayeti'ne de sıçradığını, anti propaganda için din adamlarının devlet tarafından görevlendirilmesinin uygun olacağını belirtiyordu. Ayrıca Gayda şeyhlerinin propagandalarına karşı, Norşin tekkesine bağlı Muşlu Şeyh Yusuf'un bu görev için uygun olacağı görüşünü savunuyor ve ekliyordu: "Muhakkak devlet bu görev için söz konusu şeyhlere örtülü ödenekten para da vermelidir."¹⁴⁶

1913'ün sonlarıyla 1914'ün başlarında bölgedeki Hristiyanlara dönük yapılması planlanan reform, Gayda üçlüsünü son derece tedirgin etti.¹⁴⁷ Bunu, "Ermeni devleti"nin kurulmasına yönelik bir adım olarak gören Kürtler ve yerel Osmanlı memurları, Gayda üçlüsünün İTC karşıtlığını daha da anlamlı bulmaya başladılar.¹⁴⁸ Reform, teoride sadece Ermenilere dönük olmasa da (tam adı "Vilayat-ı Şarkıye Islahatı"), pratikte Ermeni

144 Osmanlı erkinin iddiasına göre civardaki Kürt ve Ermenilere mektup gönderen Gayda üçlüsü, yapmak istediklerini şöyle sıralıyorlardı: "Modern mahkemeler kaldırılacak, yerlerine şeriat hükümlerini tatbik eden dinî mahkemeler kurulacak, merkez İstanbul'dan gönderilen ve Hanefî mezhebine mensup kadı ve müftülerin yerine bölgedeki Şafîî din adamları getirilecek, Müslüman halktan sadece hububat vergisi, Hristiyanlardan ise askere gitmemelerine karşılık 'Bedelat-ı Askeriye' diye bir vergi alınacak, bunun dışındaki bütün vergileri kaldıracak." BOA.DH.EUM.EMN.85/9 (13.8.1332/ 7 Temmuz 1914).

145 Celil, *Kürt Aydınlanması*, s. 56.

146 BOA.DH.SYS.23/12. (29.3.1329/ 11 Haziran 1913).

147 "[Bitlis'teki] Şeyhlerin gerici olduğunu söyledi. Şeyhler, kendi çıkarları için insanlara yabancı devletlerin gözetiminde buralardaki yönetimin Ermenilere geçeceğini ve Kürtlerin, Türk yönetimine 'kendilerinin Hristiyanlar tarafından yönetilmeye boyun eğmeyeceklerini' göstermeleri gerektiğini anlatıyorlarmış", "Van'daki Kraliyet Viskonsülü Lt I. M. Smith'ten, Türkiye Kraliyet Büyükelçisi Sir L. Mallet'e, Van, 22 Mart 1914 (FO 195/2458)." *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 590-595.

148 "Van Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne. Ortada dolaşan sözler şeriat talebi, Ermeni reformunu protesto etmek ve Rusya himâyesini istemekten ibâret imiş. Vali Tahsin." BOA.DH. ŞFR.104/10 (R. 5.1.1330/ 18 Mart 1914).

Reformu olarak anlaşıldı ve öyle adlandırıldı.¹⁴⁹ Eski haritalar ve demografik veriler, tekrar Ermeni siyasetçi ve Avrupalı temsilcilerin masalarında yerlerini aldılar. Zira özellikle Bitlis Vilayeti'nde Ermeni nüfus karşısında çoğunluğu oluşturan "Müslüman" unsur, "Türk", "Kürt", "Çerkes" vb. olarak bölündüğünde Kürtler dışındaki diğer hiçbir bileşenin, Ermeniler kadar kalabalık olmadığı görülüyordu.¹⁵⁰ Hakeza Kürtleri de bileşenlerine ayırdılar ve böylece Kızılbaş, Êzdî ve Zazaları ayrı halklar olarak gösteren bir yaklaşım gelişti. Sadece Kurmancî konuşan ve Sünnî mezhebini benimsemiş kesimi Kürt olarak kabul eden dokümanlar yayımlandı.¹⁵¹ Kürtlerin, söz konusu reforma kuşkuyla bakmasına neden olan bu ön hazırlık safhasından birkaç ay sonra, Rusya ile 8 Şubat 1914'te imzalanan Yeniköy Antlaşması sonucu tasarı fiilen yürürlüğe konuldu ve akabinde Norveçli Binbaşı Nicolas Hoff, dört vilayetin (Bitlis, Van, Harput, Diyarbakir) genel müfettişi olarak görevlendirildi.¹⁵² Bugünlerde Ermeni Patriği seçilen Diyarbakir Ermeni Piskoposu Zaven Der Yeğyayan'ın İstanbul'a yapacağı gemi yolculuğu için Bitlis'e gelmesi, vilayet ahalisinin heyecanını artırdı.¹⁵³

149 "Bu sadece hükümetin ilgisini çekmiyor. Hükümetten ziyade Kürtlerin, Arapların, Ermenilerin, Keldanilerin de dikkatini çekiyor." MAE-La Courneuve, Politik ve Ticari İşler Müdürlüğü, seri D, kutu 41, dosya 2, Fransa'daki Fransa Viskonsülü'nden, Dışişleri Bakanı Ekselansları Mösyo Pichon'a, Van, 11 Ekim 1913; *Müfettiş-i Umumilerin Vazife ve Selahiyetine Mûteallik Talimat*, Hilal Matbaası, İstanbul, (R.1330 / 1914)), s. 5; Zekeriya Türkmen, *Vilayat-ı Şarkîye Islahat Müfettişliği (1913-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s. 52-79.

150 "Şimdilerde Bitlis Vilayeti'nde yaklaşık 475.000 kişi yaşıyor. Bunlardan 270.000 kişi Kürttür (% 56), 180.000 Ermeni (% 37), kalan 17.000 kişi Türk, Süryani, Yakubi, Ezidi, Katolik Keldani ve başka milletlerdir (% 7). Van ve Bitlis vilayetleri denilebilir ki sadece Kürtler ve Ermenilerden oluşuyor. Ve bu iki vilayetteki Kürt ve Ermenilerde nasyonalizmin güçlü belirtileri var. Bu iki farklı etnik grubun nasyonal istekleri ve tutumları gün geçtikçe daha da kuvvetleniyor. (...)" MAE-La Courneuve, Politik ve Ticari İşler Müdürlüğü, seri D, kutu 41, dosya 2, Van'daki Fransa Viskonsülü'nden, Dışişleri Bakanı Ekselansları Mösyo Pichon'a, Van, 11 Ekim 1913.

151 Ludovic De Contenson, *Les Réformes en Turquie d'Asie: La Question Arménienne, La Question Syrienne*, Librairie Plon, Paris, 1913, s. 12, 17.

152 BOA.MVM.187/48 (30.1.1330/ 12 Nisan 1914).

153 BOA.DH.ID.113/53 (3.12.1331/ 3 Kasım 1913).

Ermeniler, patriğin dağ şehri Bitlis'e kadar gelmesini, kendileri için şartların bundan sonra iyi olacağına dair güçlü bir emare olarak görürken, Kürtler, Ermenilere dönük reformlardan hemen sonra, "yüksek mertebeli" bir Ermeninin, sadece Bitlis'i değil, Muş Ovası'nı da ziyaret etmesini kendilerine dönük bir "komplo" olarak görme eğilimindeydiler. Oysa Zaven Der Yeğyan'ın hiçbir şeyden haberi yoktu. O, İstanbul'daki görevine bir an önce başlamak için liman kenti Trabzon'a ulaşmaya çalışıyordu.¹⁵⁴

Zaten Bitlis'te şaşaalı devlet töreni ve kalabalık Ermeni ahalinin sevgi seliyle karşılandığı vakit, Kürt hareketi özellikle dağ muhitlerinde hâlâ aşiretleri örgütlemeye çalışıyordu.¹⁵⁵ İsyan adım adım yaklaşırken devlet son hamlesini yaptı: İlk bazı aşiret reislerinin tarafsız kalmasını ve Norşin ve Küfra tekkesine bağlı nüfuz sahibi Halidî şeyhlerin kendi tarafına geçmesini sağladı.¹⁵⁶ Daha sonra Ermenilerin en büyük politik oluşumu olan EDF'yi reform süreci bağlamında tamamen yanına çekti¹⁵⁷ ve Rumeli'de "eşkiya takibi" konusunda profesyonelleşmiş Mustafa Abdülhalik gibi sadık İttihatçı yöneticileri bölgeye gönderdi.¹⁵⁸

154 BOA.BEO.4213/315956 (14.10.1331/ 16 Eylül 1913).

155 "Hemzeyê Muksî" olarak bilinen Hamza Efendi, hocası Said-i Nursi'nin Van'da Horhor medresesini açmasından sonra Van'a geldi. Kısa bir süre sonra Kürt hareketine katılan Hamza Efendi, Bitlis'teki aşiretleri örgütlemek için yoğun bir çaba sarf etmeye başlamıştı: "Daha Hizan hadisesi çıkmadan önce Hamza oradaki aşiretler arasında dolaşarak, aşiret reislerinin birlik olması için ne kadar çok çabalamıştı!" "Bir Şehid-i Millet", *Jtn*, no. 36, Paris, 1920. Akt. Malmısanij, *Kürt Talebe- Hêvî Cemiyeti: İlk Legal Kürt Öğrenci Cemiyeti*, s. 301; Veysel Aydeniz, *Eski Said'in Ehemmiyetli Talebesi: Hamza*, Kent Işıkları Yayınları, İstanbul, 2010, s. 44-45.

156 Savaş esnasında devlet bu önemli aktörleri kendi tarafında tutmaya çalışıyordu: "Bitlis Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne. Mutki aşiret reislerinden ve pek güvenilmeyen Hacı Musa Bey, kaza kaymakamı aracılığı ile ikna edildi ve oradaki ahali tarafından saygı duyulan Şeyh Ziyaeddin, Şeyh Alaeddin'nin devlete sadık kalmaya devam etmeleri için çalışıyoruz. İmza: Vali vekili." BOA. DH. ŞFR. 519/106 (2.3.1332/ 15 Mayıs 1916).

157 Şerif Paşa tam da bu noktada, Kürtleri ve Ermenileri "İTC milletlerin düşmanıdır," diyerek uyarıyordu. "Kurdes et Arméniens", *Mêcheroutiette*, no. 50, Ocak 1914, s. 58.

158 BOA.BEO.4180/313496 (3.7.1331/ 8 Haziran 1913).

Kürt hareketinin “erken doğumu”: Bitlis isyanı

Balkan Harbi'nden sonra ailesiyle birlikte Rumeli'den İstanbul'a dönen Mustafa Abdülhalik Bey, Hüseyin Kenan Bedirhan'ın yerine Siirt mebusu olarak seçilen Nazım Bey'in kayınpederi olan Hacı Adil Bey'in referansıylayla 1913'te Siirt'e mutasarrıf olarak atandı. Mustafa Abdülhalik atandığını duyduğunda, Siirt'in Van'a mı yoksa Bitlis'e mi bağlı olduğunu dahi bilmiyordu.¹⁵⁹ Tamamen yabancısyı olduğu bu muhite doğru yola çıkarken, dönemin Dahiliye Nâzırı Talat Bey tarafından uyarılmıştı: “Orada biraz eşkıya vardır. Başka cereyanlar da olsa gerek. Rumeli'de çalıştığınız gibi çalışarak asayışı sağlamanızı istiyorum.”¹⁶⁰ Talat Bey “başka cereyanlar” ibaresi ile Kürt hareketinin bölgedeki faaliyetlerini kastediyordu. Nitekim M. Abdülhalik Bey Siirt'e varır varmaz Mehmed Emin çetesinin peşine düştü. Ona göre izler onu Gayda tekkesine kadar götürdü, Mehmed Emin ve adamları bizzat Seyyid Ali tarafından korunuyorlardı. Kendi sancağının sınırları içinde olmadığı halde, 1913 kışında Gayda tekkesi ve ona bağlı Reşadiye ve Karçıkan zaviyelerini ablukaya alan M. Abdülhalik Bey, yetkisinin sınırlarını aşabileceğini ve hatta Bitlis Valisi Mazhar Bey'den daha yetkili bir devlet adamı olduğunu kanıtlamaya çalışıyordu. M. Abdülhalik Bey'in yürüttüğü askerî operasyonlardan rahatsız olan Mazhar Bey, Gayda ve ona bağlı zaviyelerdeki abluhanın bir an önce kaldırılmasını istedi.¹⁶¹ Valinin isteğini yerine getiren M. Abdülhalik, Gayda ile uğraşmaktan vazgeçmedi. Kürt hareketinin Bitlis'teki toplantı trafiğinin sıklaşması üzerine Vali Mazhar Bey'i birkaç kez uyardı.¹⁶² Hem yerel hem de merkezî otoritenin baskılarına maruz kaldığı anlaşılan Maz-

159 M. Abdülhalik Renda, *Hatırat*, ed. Aytaç Demirci ve Sabri Sayarı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 119-120.

160 *A.g.e.*, s. 121.

161 Mustafa Abdülhalik Bey'in iddiasına göre, Vali Mazhar Bey ile Seyyid Ali arasında dostluğa varan bir ilişki mevcuttu ve Mazhar Bey, Gayda tekkesine karşı yapılması planlanan bir askerî operasyona pek sıcak bakmıyordu. *A.g.e.*, s. 137-142.

162 *A.g.e.*, s. 137-142.

har Bey, Gayda'nın kurucusu Gavs'ın soyundan gelen bir şeyhin yerine, onların halifesi ve damadı olan Molla Selim'in gözaltına alınmasını tercih etti ve bir bölük jandarmayı Gayda'nın merkezi olan Seyidabad köyüne gönderdi.¹⁶³ 14 Mart günü gözaltına alınan Molla Selim, Bitlis'e birkaç saat mesafedeki Simik nahiyesinde, Arzivank köyündeki (bu Ermeni köyü Şeyh Celaledin tarafından zaptedilmişti ve köye Müslüman Kürtler yerleştirilmişti) müritleri tarafından kurtarıldı.¹⁶⁴ Vali Mazhar Bey, Gayda'ya asker gönderip Molla Selim'i tekrar gözaltına almak yerine, Seyyid Ali ile diyalog kurdu. Bu arada, Bitlis'teki şeyhlerden, eşraf ve memurlardan müteşekkil bir heyet oluşturuldu¹⁶⁵ ve arabuluculuk için birkaç defa Gayda'ya gönderildi. İddiya göre Molla Selim'in inat etmesine rağmen, Seyyid Ali arabulucularla aynı fikirde olduğunu beyan ederek Bitlis'e saldırma fikrine katılmadığını dile getirdi¹⁶⁶ ve Molla Selim'i bir şekilde müzakere yapılması konusunda ikna etmeye çalıştı.¹⁶⁷

17 Mart'ta Bitlis Valisi Mazhar Bey'e bir mektup yollayan Molla Selim, Abdürezzak Bedirhan'ın adamları olduğu gerekçesiyle daha önce tutuklanan Molla Muhyeddin ve Süleyman

163 BOA.DH.EUM.EMN.77/2 (17.1.1330/30 Mart 1914).

164 MAE-Nantes, İmparatorlukta sorunlar (Bitlis'te isyan hareketi / Nisan 1914), seri D, kutu 74, Van'daki Fransa Viskonsülü'nden, İstanbul'daki Ekselansları Fransa Büyükelçisi'ne, no. 4, Van, 19 Nisan 1914; BOA.DH.EUM.EMN.77/2 (17.1.1330/30 Mart 1914), "Yetkililer Hizanlı Şeyh Seyyid Ali Bey'in koruması altında olan bir hocayı cezalandırmak istedi. Hocayı tutuklamak için kırk jandarma gönderildi ancak hoca kente getirilene kadar müritleri tarafından kurtarıldı." "Erzurum'daki Konsolos Vekili R.W. Bullard'dan, İstanbul'daki Türkiye Kraliyet Büyükelçisi Sir L. Mallet'e, Erzurum, 25 Mart 1914 (FO 195/2458)", akt. *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 594.

165 Lawê Reşid'in iddiasına göre bu heyette Molla Selim'in diğer kayınpederi Kadirî şeyhlerinden Şeyh Nasreddin, Bitlis halkı adına Şeyh Abdülhalik Küfrevî, Bitlis Müftüsü Fethullah Efendi gibi etkili şahıslar da vardı, Lawê Reşid, "Bir Tarih Olayı- I", *Jfn*, no. 16, İstanbul, 1919, s. 11-14.

166 İngiliz Viskonsül Bay Smith'e göre Seyyid Ali hem neler olup bittiğini hükümete bildirerek hem de Molla Selim'i destekleyerek ikili oynuyor gibi görünüyordu. "Van'daki Kraliyet Viskonsülü Lt I. M. Smith'ten, İstanbul'daki Türkiye Kraliyet Büyükelçisi Sir Luis Mallet'e Van, 16 Nisan 1914, no. 8 (FO 185/2458)." Akt. *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 608-625.

167 Lawê Reşid, "Bir Tarih Olayı- I", s. 11-14.

Ağa'nın derhal bırakılmasını yüz yüze görüşmek için şart koşuyordu. Mektupta sözü 1913 Balkan Savaşı'na getiren Molla Selim, yedi Osmanlı bölgesinin "alçak kâfir" olarak nitelendirdiği Bulgarlara verilmesine karşılık, kendisinin sadece Bitlis Vilayeti'ni istediğini ve Osmanlı erkinin bir bölgeyi bile Kürtlere reva görmediğini sözlerine ekliyordu.¹⁶⁸ Bir "Kürt meselesi"nin çıkmasından korkan Vali Mazhar Bey, bu mektubu pek ciddiye almadı. Ancak bazı meseleleri müzakere edebileceklerini belirterek, Molla Selim'i Bitlis'e davet etti. Homaç köyünden Bitlis'e gelen Molla Selim ve Seyyid Ali bir evde misafir edildiler.¹⁶⁹ Seyyid Ali, valiyle görüşmek için hükümet konağına giderken, Molla Selim evden dışarı çıkmayı reddetti ve valinin eve gelmesini istedi.¹⁷⁰ Molla Selim'in bu isteğini "devletin küçük düşürülmesi" olarak değerlendiren vali, bu talebini geri çevirince görüşmeler kesildi ve Seyyid Ali ve Molla Selim kenti terk edip Gayda'ya döndüler.¹⁷¹

Bitlis'teki gelişmeleri yakından takip eden Van Valisi Tahsin Bey ile Enver Paşa'nın damadı Hakkâri Mutasarrıfı Cevdet Bey gibi iki radikal İttihatçı, olanları "Mazhar Bey'in beceriksizliği" olarak nitelendiriyorlardı. İkiliye göre devlet asla Gayda'ya müsamaha göstermemeliydi. Tahsin Bey, 18 Mart'ta Dahiliye Nâzırı Talat Paşa'ya gönderdiği telgrafta, Mazhar Bey'in zaaf gösterdiğini ve Bitlis'te bir Kürt meselesinin çıkma ihtimalinin yük-

168 BOA. DH.EUM.EMN.74/15 (11.3.1330/14 Mayıs 1914), BOA.EUM.EMN.74/16-5/1 (28.6.1332/24 Mayıs 1914).

169 Renda, *Hatırat*, s. 143.

170 "Selim, hükümet yetkilisine tabi olmadı. Hatta buraya gelip vali ile görüşmeye tenezzül etmedi ve onu kendi ayağına çağırdı. Vali ile Şeyh Seyyid Ali arasındaki müzakerelerde anlaşmaya varılamadı. Tehlike bugün için geçmiş olsa dahi yarın veya bir ay sonra tekrar ortaya çıkacaktır. Hükümet, şehri savunma konusunda güçsüz olduğunu gösteriyor. Bu nedenle de konsolosluğa ait Kazak birliklerinin gönderilmesine yönelik naçizane talebimi yineliyorum. Burada sıkıyönetim durumu mevcuttur. Kürtler, Ermeni manastırında yakalanan üç Kürdün serbest bırakılmasını validen talep ediyorlar. Bitlis Konsolosu Chirkov." 16 Mart 1914, AVPR. F. Politarhiv, "Sekretnaya Telegramma Posla v Konstantinopol", (Rus Dışişleri Bakanlığı Arşivi, İstanbul Konsolosluğu'na gönderilen gizli telgrafta), 1912-1914, d. 546, l.325-328 ob, no. 156, Bitlis, 16 Mart 1914.

171 Lawê Reşîd, "Bir Tarih Olayı- I", s. 11-14.

sek olduğunu ısrarla vurguluyor¹⁷² ve Siirt Mutasarrıfı M. Abdülhalik Bey'in Mazhar Bey'in yerine Bitlis valisi olarak atanmasını tavsiye ediyordu. Böylece Bitlis'e gelecek olan M. Abdülhalik Bey'in idare-i örfî ilan ederek meseleyi halledebileceğini belirtiyordu.¹⁷³ Anlaşıldığı kadarıyla, Van Valisi Tahsin Bey ile Siirt Mutasarrıfı Mustafa Abdülhalik Bey, kendi aralarında konuşmuşlar ve daha ortada bir isyan yok iken bazı planlar yapmışlardı. Nitekim birkaç gün sonra Mustafa Abdülhalik Bey, Bitlis'e vali olarak atandığına dair bir telgraf aldı.¹⁷⁴ Yanına Yüzbaşı Hacı Kazım Efendi'yi (yaz aylarında Bişarê Çeto tarafından öldürülecekti) alarak Bitlis'e gitti. Vali konağına varırken, eski Vali Mazhar Bey ile kentteki Ermeni esnafın münakaşasına tanık oldu, Ermeni esnaf çarşıdaki dükkânlarını açmak istemiyordu. Mazhar Bey de isyan tehlikesinin bulunmadığını ve kendilerinden dükkânlarını açmalarını ısrarla talep ediyordu. Yeni vali M. Abdülhalik Bey, "Rica ederim isteklerini yerine getiriniz, bütün dükkânlarını kapatsınlar, bundan hiçbir zarar çıkmaz," diyerek münakaşaya dahil olmuştu.¹⁷⁵ Yeni validen izin alan Ermeniler evlerine döndüler ve dükkânlarını kapalı tutmaya devam ettiler. Böylece M. Abdülhalik Bey, gelir gelmez Bitlis çevresinde "isyan" havası yaratabilmişti. Daha sonra kentteki şeyh ve aşiret reisleriyle toplantılar düzenlemiş, bazılarını tehdit ederek, bazılarını ise para ödeyerek devletin tarafına çekmeyi başarmıştı.¹⁷⁶ Akabinde ise Ermeni din adamlarını çağırarak Kürtlerin saldırılarına karşı devletin safında yer almalarını istemişti.¹⁷⁷

Eski vali Mazhar Bey'in kentten ayrıldığı gün, Şeyh Şahabeddin'in ağzından Bitlis'in yeni valisi M. Abdülhalik Bey'e bir mektup gönderildi.¹⁷⁸ Mektupta, müzakereye hazır oldukları-

172 BOA.DH. ŞFR.104/10-1 (5.1.1330/ 18 Mart 1914).

173 BOA.DH. ŞFR.104/10-2 (6.1.1330/ 19 Mart 1914).

174 BOA.DH. ŞFR.39/62 (25.4.1332/ 22 Mart 1914).

175 Renda, *Hatırat*, s. 143.

176 BOA.DH.KMS.19/20, 8.5.1332 / 4 Nisan 1914.

177 *Tanin*, no. 1913, 8.2.1330 / 21 Nisan 1914.

178 Bitlisli Lawê Reşîd'e göre, söz konusu mektup Şeyh Şahabeddin'in ağzından bizzat Molla Selim tarafından yazılmıştı. Lawê Reşîd, "Bir Tarih Olayı- I", s. 11-14.

nı, aksi takdirde üç gün içinde Bitlis'e saldıracaklarını ve "sorumluların başını kesip derilerini soyacaklarını, içine saman doldurarak hükümet konağına asıp teşhir edeceklerini" yazıyordu.¹⁷⁹ Arapça mektubun bazı kısımlarını okuyamayan vali, kent imamı Raif Efendi'ye mektubun tamamını tercüme ettirdikten sonra, mektubu getiren fakih Mustafa'nın derhal tutuklanmasını emretti¹⁸⁰ ve telgrafhaneye giderek "acil" koduyla İstanbul'a bir telgraf gönderdi. Telgrafta, Molla Selim'in etrafına binden fazla adam toplayarak Bitlis kent merkezini basıp, yerel otoriteyi ortadan kaldırarak hapisanedeki tutukluları serbest bırakmak istediği yazıyordu.¹⁸¹ Öyle ki, isyanın erken doğması için çabalayan Vali M. Abdülhalik Bey, aynı gün Gayda'ya askerî operasyon düzenleme kararı aldı. Ancak hava şartlarının kötüleşmesinden dolayı operasyon emrini ertelemek zorunda kaldı.¹⁸² Bütün bunlar olurken, Van'daki İngiliz Viskonsül Bay Smith, kar fırtınasından dolayı yollar kapandığı için Bitlis'ten sağlıklı haber alamamaktan yakınıyordu. Zar zor Bitlis'teki Ermenilerden almış olduğu birkaç raporu ise "abartılı ve güvenilmez" buluyordu. Örneğin bir rapora göre, sorun Seyyid Ali'ye giden bir silah sevkiyatının askerler tarafından durdurulmasından dolayı çıkmıştı. Ayrıca Seyyid Ali'nin adamları bu esnada birçok jandarmayı öldürmüştü. Oysa aslında ne bir silah sevkiyatı yapılmıştı ne de askerler öldürülmüştü. Bay Smith raporları "güvenilmez" bulsa da, bölgedeki Kürtler arasında kesinlikle belli bir karışıklık söz konusu olduğunu tahmin ediyordu ve

179 BOA.DH.EUM.EMN.74/15-5 (11.3.1330/14 Mayıs 1914), "Şeyh Şahabeddin Vali'ye Şeriat doğrultusunda, onların [Osmanlıların] birer 'kâfire' dönüştükleri için, insanlara dayattıkları vergilerin artık kabul edilemez olduğunu ve tüm görevlilerin derhal çekilmesini talep eden bir mektup yolladı. Bu talepler yerine getirilmezse Kürtler kendileri gelip Bitlis'te bulunan kâfir Türk memurlarının derisini yüzecek, içlerini samanla doldurup ortalık yere asacaklardı." Van'daki Kraliyet Viskonsülü Lt I. M. Smith'ten, İstanbul'daki Türkiye Kraliyet Büyükelçisi Sir Luis Mallet'e, Van, 16 Nisan 1914, no. 8 (FO 185/ 2458). Akt. *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 608-625.

180 Renda, *Hatırat*, s. 145; *İkdam*, no. 6149, 23.1.1330 / 5 Nisan 1914, s. 1; Lawê Reşîd, "Bir Tarih Olayı- I", s. 11-14.

181 BOA.DH.EUM.EMN.77/2 (17.1.1330/30 Mart 1914).

182 Renda, *Hatırat*, s. 145.

İstanbul'daki Büyükelçi Mallet'ten Bitlis'e gitmek için izin istiyordu.¹⁸³ Aynı şekilde Fransa'nın Van'daki yeni viskonsülü Henrie Barthe de Sandfort da Kürtlerin Bitlis'e saldırdığı günün akşamına kadar Bitlis'ten sağlıklı bilgi alamayacaktı. Rus cenahı ise, Bitlis'te konsolosluğu olduğu için rahatlıkla bilgi alabiliyordu.

Molla Selim, Kâmil Bedirhan'ın belirttiği, 28 Nisan 1914 tarihini ve Kürt hareketinin programını pek dikkate almayıp, İTC'nin sadık adamı olan yeni valinin kendisini tutuklamak-tan vazgeçmeyeceğini hesap ederek, Bitlis'e saldırıp şehri bir an önce ele geçirmek istiyordu.¹⁸⁴ Ancak Seyyid Ali'den istediği desteği alamayınca, Şeyh Şahabeddin'e yöneldi. Fransa'nın Van viskonsolosuna göre Molla Selim bir kez daha "rüya kerameti"ne başvurmuştu. İddiaya göre Molla Selim sırf Şeyh Şahabeddin'i Bitlis saldırısına ikna etmek için hileye başvurmuştu. İddiaya göre, altın yaldızlı harflerle yazılı bir mektubu gece vakti Şeyh Şahabeddin'in yastığının altına koydu. Peygamber tarafından yazıldığı izlenimi veren mektupta, "sadık müminleri toplayıp bir an önce kendini Hristiyanlara satmış olan hükümeti devirmek için Bitlis'e gitmelisiniz," yazıyordu. Sabah kalkar kalkmaz Şeyh Şahabeddin'in yanına giden Molla Selim, rüyasında peygamberi gördüğünü ve bir an önce Bitlis'e saldırmasını emrettiğini söylemiş, hocası Molla Selim'e son derece bağlı olan Şeyh Şahabeddin, ilerleyen saatlerde yastığının altında söz konusu mektubu bulunca kuzeni Seyyid Ali'yi de bir şekilde ikna etmiş ve Bitlis'e saldırmaya karar vermişlerdi.¹⁸⁵

183 "Van'daki Kraliyet Viskonsülü Lt I. M. Smith'ten İstanbul'daki Türkiye Kraliyet Konsolosu Sir L. Mallet'e, Van, 22 Mart 1914 (FO 195/2458)." Akt. *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 590-595.

184 AVPR. F. Politarhiv, "Posolstvo v Konstantinopole", (Rus Dışişleri Bakanlığı Arşivi, İstanbul Konsolosluğu'na), 1914, D. 3573-ob 482, İstanbul, (13 Haziran 1330), 26 Haziran 1914.

185 MAE-Nantes, İmparatorlukta sorunlar (Bitlis'te isyan hareketi / Nisan 1914), seri D, kutu 74, Van'daki Fransa Viskonsülü'nden, İstanbul'daki Fransa Büyükelçisi Ekselansları Mösyö Bompard'a, no. 16, Van, 21 Mayıs 1914.

Halidîlerin çatışması: Tarikat kardeşliğinden aile düşmanlığına

Bir kez daha yeşil sarıklı Bitlisli şeyhlerle kırmızı fesli Osmanlı yöneticileri karşı karşıya gelmişti. Bu sefer şeyh muhalefetini temsil edenler kentteki Küfrevîler değil, Gayda'daki şeyhlerdi. İkinci Bölüm'de de belirttiğimiz gibi, Jön Türk devrimi arifesinde Bitlis'te patlak veren isyanda kentteki şeyhler, talepleri yerine getirilmediği takdirde, Seyyid Ali'yi kente çağırabileceklerini söyleyerek devleti tehdit etmişlerdi. Ancak bu sefer Seyyid Ali kimse çağırmadan, Bitlis'e saldırmak istiyordu. Üstelik kendisini daha önce çağırın şeyhler bu defa ona karşı devleti destekliyorlardı. Gayda'da Bitlis saldırısı için son hazırlıklar yapılırken Molla Selim yöredeki şeyhlere bir mektup gönderdi ve onları "valinin pis fesini bırakıp, Peygamber'in temiz yeşil sarığını sahiplenmeye" davet etti:

Öncelikle hal hatır ve sağlığını sorduktan sonra, iyi biliyoruz ki sizler yeryüzündeki en temiz, dürüst ve saf soyun dallarından birisiniz. Bunun için sizlerin aslınız gibi temiz ve dürüst davranmanız gerekir. Halbuki siz böyle davranmıyorsunuz. Biz de böylece, soyu gibi yetişmeyen bir dalı görmüş olduk. Bundan dolayı sizin için söylenecek şeyi zaten ayet söylüyor: "Bunları bulundukları kableden çeviren nedir?" Sizden ricamız odur ki, hükümete taraf olmayın, zira taktığınız yeşil sarık, Peygamber'in sarığıdır ve o sarığa da bu yakışır. Peygamber size, o sarığı pis yerlerde aşağılamamanızı emretmiştir. Pisliğin bulaşması gereken bir şey varsa o da valinin kırmızı fesidir. Fese layık olan şey ise tuvalet ve pis yerlerin süpürüldüğü süpürgedir. Zira Kur'an-ı Kerim'in de dediği gibi, "Temiz şeyler temiz kimseler içindir. Kirli şeyler de kirli kimseler içindir." Lakin, sizin Kur'an'ın ayetlerini takip etmeye ve hadisleri işitmeye ihtiyacınız yoktur. Allah'ın selamı doğruluktan şaşmayanların üzerine olsun.¹⁸⁶

Molla Selim, Küfra, Norşin, Arvas şeyhlerine bu sert ve hakaret dolu mektubu gönderirken, üçüncü kuşak Halidîler olan

186 BOA. DH.EUM.EMN.74/15.5-1 (2 11.3.1330/14 Mayıs 1914).

Şeyh Abdülbaki Kûfrevî, Şeyh Diyaeddin Norşînî (Hazret) ve Norşîn'den ayrılıp Mutki ve Muş arasında bir yerde tekkesini yeni kurmuş olan Şeyh Alaeddin Ohînî çoktan devletle anlaşmaya varmışlardı. İkinci kuşak Halidîler olan babaları Şeyh Muhammed Kûfrevî, Şeyh Abdurrahman Tahî ve Şeyh Fetullah Verkanisî, o dönem Osmanlı'nın düşmanı olarak gördükleri İngiltere ve Hristiyan misyonerlere karşı düşmanlık beslerken, devlet şimdi de çocuklarının Rusya'ya karşı durmalarını istiyordu. Kısacası Küfra ve Norşîn'in Halidî şeyhleri her dönemde devlete karşı görevlerini sadakatle yerine getirmeye devam etmek zorundaydılar.

Şeyh Abdülbaki Kûfrevî, abisi Şeyh Abdülhadi Kûfrevî'nin ölümü üzerine, ancak 1914'te Kûfrevî tekkesinin postnişini olsa da aslında hep devletle olan müzakerelerde tekkenin yegâne sözcüsü konumundaydı. Babası gibi, devletin sevdiği bir din adamı olan Kûfrevî, bir ara İstanbul'a gidip bir müddet orada kalmış, özellikle memur ve üst düzey bürokratlar arasında hatırı sayılır bir mürit kitlesi kazanıp tekrar Bitlis'e dönmüştü.¹⁸⁷ Babası hayatta iken onun sözünden asla çıkmayan Abdülbaki, Seyyid Ali gibi güçlü bir aktörü doğrudan karşısına alamadı, ama ille de tercih yapması gerekirse, tercihinin devlet cenahından yana kullanması gerektiğini biliyordu. Zira isyandan birkaç ay önce bizzat devlet tarafından maaşa bağlanmıştı. Ayrıca Kûfrevî tekkesinin bazı harcamaları da devlet tarafından ödenmeye başlamıştı.¹⁸⁸

Asıl ismi Muhammed Ziyaeddin olan Norşîn şeyhi Hazret, eniştesi olan Şeyh Fetullah Verkanisî'nin halifesiydi. "Saygın şahıs" anlamına gelen "Hazret" lakabını da ona veren eniştesi ve hocası Fetullah Verkanisî'nin kendisiydi.¹⁸⁹ Babası Ab-

187 Hüseyin Kutlu, *Hace Muhammed Lûtfi Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*, Damla Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 54. Akt. Abdulcebbbar Kavak, *a.g.e.*, s. 350.

188 Şeyh, 1914 yılının başlarında maaşına zam istemişti. BOA.DH.ID.184/8 (H. 24.2.1332/ 21 Ocak 1914).

189 Mehmet Çelik, "Tasavvuf ve İlmi Birleştiren Bir Kurum olarak Medreseler: 19. ve 20. Yüzyıllarda Norşîn Medresesi Örneği", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Mardin, 2017, s. 59.

durrahman Tağı (Seyda) ölünce onun yerine Norşin tekkesinin başına geçmişti. Her ne kadar babası Tağı, Gayda tekkesinden şeyhlik unvanını almışsa da kendisi Gayda şeyhlerinin isyan çağrısını bir Rus komplosu olarak görüyordu.¹⁹⁰ Üstelik Gayda şeyhlerinden de pek hoşlanmıyordu. Bitlis'in diğer bir etkili şeyhi olan Şeyh Alaeddin Ohinî ise Şeyh Ziyaeddin'in hem öğrencisi hem de yeğeni idi. Dayısı Hazret, Türkçe bilmediği için, devlet yetkilileriyle olan görüşmelerde ona tercümanlık yapardı. Hazret kendisine "ikinci dilim," diye hitap ediyordu. Diğer Halidî şeyhlerin tersine Şeyh Alaeddin hiçbir halife yetiştirmemişti. Babası Fetullah Verkanisî ölmeden önce onu dayısı Ziyaeddin'e teslim etmişti. Her konuda dayısına tabiydi, nitekim Gayda'nın isyan çağrısına karşı, dayısıyla aynı tavrı almaktan başka seçim yapma hakkı da yoktu.¹⁹¹

Arvasî tekkesinin konumu ise daha farklıydı. Tekkenin kurucu şeyhi Fehim Arvasî, Gayda tekkesinin kurucusu Şeyh Sıbgatullah'ın kuzeniydi. Yani her iki tekke arasında kan bağına dayalı yakın bir akrabalık ilişkisi vardı. Birinci Bölüm'de de bahsettiğimiz gibi, iki kuzen daha medrese öğrenciliği döneminde birbirleriyle çatışmaya başlamışlardı.¹⁹² Bu çatışma daha sonra düşmanlığa evrilmişti. Nitekim Arvas tekkesinin üçüncü kuşak şeyhi Şeyh Masum Arvasî, akraba Gayda şeyhlerine karşı devlet tarafında yer aldı.¹⁹³ Ama Arvas cenahında Gayda'ya karşı en sert muhalefeti o değil, aynı aileden Seyyid Abdülhakim Arvasî ve kardeşi Şeyh Taha Arvasî yaptılar. İran sınırındaki Elbak'da (Başkale) medrese kuran ve muhitteki politik kriz dönemlerini Arvas tekkesi için avantaja dönüştürebilen Abdül-

190 Abdülaziz Kardaş, "Dünya Savaşı Dönemi'nde Bitlis'ten Bir Portre: Ziyaeddin Efendi", II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu, 25-27 Eylül 2013, Ahlat-Bitlis, ed. Oktay Belli ve Vedat Evren Belli, Bitlis, 2017.

191 M. Şefik Korkusuz, *Nehri'den Hazne'ye Meşayih Nakşibendi*, İstanbul, 2010, s. 270, 277.

192 Arvasî, "Arvas Medresesi ve Toplum Üzerindeki Tesirleri", s. 488.

193 Ayrıca Arvas şeyhleri devletten düzenli bir şekilde maaş alıyorlardı. BOA.BEO.884/66257 (16.7.1314 /21 Aralık 1896), BOA.Y.MTV.195/28 (5.7.1317/11 Ekim 1899), BOA.Y.PRK.UM.62/58 (27.12.1320 / 26 Mart 1903), BOA.BEO.3099/232377 (H.2.6.1325/13 Temmuz 1907).

hakim Arvasî, Abdülhamid döneminde devlete yakın duran bir isimdi.¹⁹⁴ Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra da devlete yakın durmaya devam etti.¹⁹⁵ 1914'te kardeşi Şeyh Taha ile birlikte, Bitlis ve Siirt şeyhlerine gönderdikleri telgrafta onların isyana katılmamaları ve Osmanlı Devleti'ne hizmet etmeleri gerektiğini yazıyorlardı.¹⁹⁶

Dolayısıyla Halidîlik, şeyhlik kurumunu ailesel olmaktan çıkarıp, sıradan bir Kürt köylüsüne “şeyh” olma fırsatı sunmuş olsa da aslında bu kurum etrafında güçlü aileler yaratmaktan kaçınmadı. Sünni aşiretler arasında son derece örgütlü olan bu güçlü şeyh ailelerinin çıkar çatışmaları, yüzbinlerle ifade edebileceğimiz devasa bir mürit topluluğunu çok rahat bir şekilde etkileyebiliyordu. Bu da politik bir hareketin kaderini rahatlıkla belirleyebiliyordu. Nitekim Bitlis İsyanı, Küfrevî, Norşin ve Avras tekkelerinin etkin oldukları Van Gölü'nün kuzeyi, Bayezid, Garzan, Başkale, Müks ve Muş Ovası'na hiçbir şekilde yayılamayacak ve Bitlis'in güney hinterlandıyla sınırlı kalacaktı.

Aşiretlerin isyana katılmasını önleyen “Sakıncalı” İttihatçı: Bediüzzaman Molla Said-i Kürdî

KTTC'nin İstanbul'daki merkezinin üyesi ve yazarı, sonradan “Bediüzzaman” olarak ünlenecek Molla Said-i Kürdî, Osmanlı şemsiyesi altında Kürtlükle İslâm'ı bağdaştıran düşünsel dünyanın temsilcisi olarak görülüyordu. Bitlis'in Hizan kazasından fakir bir Kürt ailenin çocuğu olan Molla Said, Sey-

194 Seyyid Abdülhakim Arvasî, Şeyh Ubeydullah Nehrî isyanından birkaç yıl sonra Hakkâri'de ders vermeye başlamıştı. Burada Nehrî şeyhlerini devlete şikâyet etmekten geri durmadı. Şeyh Ubeydullah isyanından sonra Nehrî tekkesini maddi olarak desteklemekten vazgeçen devlet, daha önce Nehrî tekkesine ödediği parayı artık Abdülhakim Arvasî'nin medresesine ödemeye başladı. BOA.ŞD.314/29 (6.6.1304/ 1 Mart 1887), BOA.DH.MKT.1647/60 (15.12.1306/ 12 Ağustos 1889).

195 Jön Türkler tarafından 1909'da Rus gemisi Kiev ile Mekke'ye hac ibadeti için gönderilmişti. BOA.DH. MUI.39/4.(18.11.1327/ 2 Aralık 1909).

196 Van Valisi Tahsin Bey, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, gönderdikleri telgraf “devlete hizmet amacı” taşıdığı için, söz konusu şeyhlerden telgraf ücreti alınmamasını istiyordu. BOA.DH.ID.185/47 (24.5.1332/ 20 Nisan 1914).

yid Nur Muhammed'in Gayda medresesi ve Norşin tekkelerinde öğrenim gördü.¹⁹⁷ Halidî tekkelerin vermiş olduğu eğitimle yetinmeyen Molla Said, bir müddet sonra Şirvan'a gidip Kadirî şeyhi Şeyh Fetullah'ın yanında kaldı ve bu süreç içinde Kadirî tekkesinden "bütün zamanın harikası" anlamına gelen "Bediüzzaman" unvanını aldı. Kadirilik öğretisiyle de tatmin olmayan Molla Said, 1900'lerin başında, Van'a taşındı. Abdülhamid rejiminin sadık devlet adamlarından biri olan Van Valisi Arnavut Tahir Paşa ile tanıştı ve valinin zengin kütüphanesinde Osmanlı milliyetçiliğini ön plana çıkaran Namık Kemal gibi yazarların eserlerini okumaya başladı.¹⁹⁸ Kütüphane, ona yeni bir perspektif sunmuştu ve Osmanlı'yı artık "Rom" olarak görmekten vazgeçmiş, hem Halidilik hem de Kadirilikten yavaş yavaş kopmaya başlamıştı.¹⁹⁹

Van'a taşınması stratejik bir karardı. Van'a taşınsa da kritik anlarda devletin çağrısına uyarak Bitlis Vilayeti'ne müdahale etme gibi bir seçeneği de mevcuttu. Bitlis gibi tamamen Halidî tekkelerin tekelinde bulunan dağlık bir kentte farkındalık yaratmak onun için son derece zordu ama komşu Van kenti farkındalık yaratmak için daha müsait bir mekândı. Zira Halidîlik ve Kürtlük, Bitlis'te olduğu kadar burada etkin değildi. Kentte, nüfusun neredeyse yarısını oluşturan Ermenilere karşı, her türlü İslâmi dirence ihtiyaç duyuluyordu ve bu direnç için Molla Said, uygun bir figürdü.²⁰⁰

Van'daki devlet adamları üzerinden edindiği Türkçe yayınlar, zihninde "modern bir pencere" açtı. 1907 Bitlis İsyanı'ndan dolayı tekrar bölgeye atanan Tahir Paşa'dan referans mektubu ala-

197 Şerif Mardin, *Bediüzzaman Said Nursî Olayı: Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 110; Necmettin Şahiner, *Bilinmeyen Taraflarıyla Bediüzzaman Said Nursi*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2006, s. 62; Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset: Makaleler 3*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 176.

198 Said-i Nursi, *Eski Said Dönemi Eserleri*, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul, 2009, s. 288.

199 Emrah Cilasun, *Yeni Paradigma'nın Eşiğinde "Bediüzzaman" Efsanesi ve Said-i Nursi Gerçeği*, Patika Kitap, 2015, İstanbul, s. 132.

200 Sedat Ulugana, "1894'te Bitlis ve Van Vilayetlerinin Nüfusu", *Kürt Tarihi*, no. 18, 2015, s. 32.

rak, Osmanlı'nın kalbi İstanbul'a gitti. Burada "deli" muamelesi görüp hapsedilince, katı bir Abdülhamid rejimi karşısına döndü. Bu sırada İstanbul'daki İttihatçılardan etkilenen Molla Said, şehirdeki Kürt elit ve öğrencileri Kürtçülüğe doğru evrilirken, o, Osmanlıcılık ideolojisini daha da içselleştirdi. Ancak Osmanlıcılığa yönelik, KTTC ile ilişki kurmasına mani olamadı. *Kürt Teavvün ve Terakki Gazetesi*'nde yazılar yazan Molla Said, bir süre İstanbul'daki bu Kürt oluşumuyla olan ilişkisini sürdürdü.²⁰¹ Sonraki yıllarda, Araplar, Kürtler, Arnavutlar başta olmak üzere farklı Müslüman halkların "Osmanlı milleti" bağlamında Meşrutiyet düzenine uyum sağlaması için Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasında geziler düzenledi. Camilerde hutbeler okudu ve bu süreç Jön Türk rejimi tarafından umumiyetle desteklendi.²⁰² Balkan Savaşı'ndan sonra Osmanlıcılıktan İslâmcılığa yönelen Molla Said, 1912'de Van'a döndüğünde bölgedeki kötü düzenden herkes gibi Jön Türk rejimini sorumlu tutmaya başlamıştı. Öğrencisi olan Başkale Mutasarrıfı Cevdet Bey (Arnavut Tahir Paşa'nın oğlu) ile birlikte Mahmudiye (Özalp) kazasında bir evde misafir olduğu bir gece, konuşmaları Van'daki Onbirinci Kolordu Kumandanı Cabir Paşa tarafından telgrafla İstanbul'a gönderilmişti:

Kürtlerin Ermenilere saldırmasının Kürtlerin zararına olduğunu belirttikten sonra, vilayetteki Ermenilerin çeşitli gazete ve yayınlar aracılığıyla hükümete karşı şikâyetlerini duyurabildiklerini ama Kürtlerin böyle bir olanaklarının dahi bulunmadığını, hükümetin Kürtleri önemsemediğini, devletin İran sınırındaki aşiretleri eşkiyalardan koruyamadığı için aşiretlerin silahlandırılması gerektiğini, kendisinin bizzat aşiretleri silahlandırmaya çalışacağını söyledi. Söz konusu molların sözlerine bakıldığında kendisinin, bu bölgede Bir Kürt meselesi yahut Ermeni meselesi çıkarmaya çalıştığını anlamak gerekir. Molla Said'in bu sözleri son derece sakıncalı ve manidardır.²⁰³

201 Bozarslan, *Kürt Teavvün ve Terakki Gazetesi*, s. 24-26.

202 Cilasun, *Yeni Paradigmanın Eşiğinde...*, s. 174-175.

203 "Van'da Onbirinci Kolordu Kumandanı Mirliya Cabir Paşa'dan Harbiye Nezareti Dördüncü Şubesi 19 Teşrin-i evvel 1328 tarihli şifreli telgrafnemenin hali suretidir." BOA.A.MKT.MHM.742/19 (23.7.1328/ 5 Kasım 1912).

Bu telgraftan da anlaşılacağı üzere, o, ideolojik bağlamda Jön Türk rejimine tamamen tabi değildi. Müslüman unsur söz konusu olduğunda rejime itiraz edebiliyordu. Bu da onu rejim nezdinde “sakıncalı bir İttihatçı” yapıyordu. Bu yıllarda “siyaset” mecrasının kendisini hayal kırıklığına uğrattığını iddia etse de kritik süreçlerde Jön Türk rejimiyle birlikte çalışmaya devam edecekti. Bitlis İsyanı’nda, bir zamanlar öğrencisi olduğu Seyyid Nur Muhammed’in oğlu Şeyh Şahabeddin, yeğeni Seyyid Ali ve damadı Molla Selim’e karşı devleti destekleyecekti.²⁰⁴

Gayda tekkesi 1914’ün kışında başlayarak aşiret reislerine gönderdikleri mektuplarla onları “Allah’a güvenerek ve inanarak” isyan etmeye davet ediyordu.²⁰⁵ Gayda’nın çağrısı aşiret muhitlerinde dolaşırken, kendisini “Norşin’in talebesi” olarak tanımlayan Bediüzzaman Molla Said-i Kürdî, bir kez daha ortaya çıktı.²⁰⁶ Hiç tereddüt etmeden Jön Türklerin yardım çağrısını kabul etti.²⁰⁷ Kendi ifadesiyle, Van’a gelip kendisiyle görüşen “dindar ve müttakî (Allah’tan korkan)” aşiret reislerini devletle savaşılmaması için bizzat uyarmıştı:

Dünya Savaşı’ndan hemen önce, ben Van’da iken bazı dindar ve müttakî şahıslar yanıma geldiler. Dediler ki: “Bazı komutanlar dinsizlik yapıyorlar, gel bize katıl, biz bu reislerle karşı isyan edeceğiz.” Ben de dedim ki, “O kötülükler ve dinsizlikler

204 Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset: Makaleler* 3, s. 192.

205 BOA. DH.EUM.EMN.74/15.5-1 (2 11.3.1330/14 Mayıs 1914), BOA. DH.EUM.EMN.74/16 (28.6.1332/ 24 Mayıs 1914).

206 Molla Said-i Kürdî, Norşin tekkesine yazdığı bir mektupta kendisini, “ben o mübarek medresenin talebesiyim,” cümlesiyle tanımlıyor. Söz konusu mektup Şeyh Nureddin Mutlu’nun arşivinde bulunmaktadır. Çelik, a.g.m., s. 37.

207 İddiaya göre Molla Said, ITC’nin sunduğu şartları “nimet” olarak görürken, Molla Selim, ITC menşeli her şeyi “küfr” olarak nitelendiriyordu. Cigerxwîn, *Hayat Hikâyetim*, çev. Gazi Fincan, Evrensel Basım-Yayın, İstanbul, 2003, s. 32. Molla Said, *Münazarat* isimli eserinde Molla Selim’i doğrudan eleştirir ve onun özgürlük kavramını yanlış yorumladığını, özgürlük kavramının “Allah’a karşı çıkma” manasına gelmediğini, Molla Selim’i kastederek “Onun ancak Hamid Aga’nın (Sultan Abdülhamid) baskıcı yönetimini özgürlük olarak görebileceğini” belirtir. Bediüzzaman Said-i Nursî, *İçtima-i Dersler*, Zehra Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 103; Bediüzzaman Said-i Nursî, *Risale-i Nur Külliyyatı II*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2002, s. 1942. Akt. Canlı, Baysülen, *Zaman İçinde Bediüzzaman*, s. 209.

o komutanlara aittir. Ordu bundan sorumlu değildir. Osmanlı ordusunda belki yüz bin evliya vardır. Ben bu orduya karşı kılıç çekmem, size katılmam.” O şahıslar benden ayrıldılar, kılıç çektiler ve sonuç alınamayan Bitlis hadisesi gerçekleşti.²⁰⁸

Gayda'nın isyan teklifine karşı, Bediüzzaman Molla Said-i Kürdî'nin tavrı, teklifi geri çevirmekle sınırlı değildi. Kardeşi Abdülmecid Efendi'ye (Ünlükul) göre, Molla Said, isyanın etrafa yayılmaması için Van Valisi Tahsin Bey, Bitlis Valisi M. Abdülhalik Bey ile bizzat çalıştı ve isyanın “yerel ve etkisiz” kalmasını sağladı.²⁰⁹ Kendi beyanına göre ise, isyan sürecinde kendisi ve öğrencileri de bizzat silahlanmışlardı. Ayrıca medreseyi silah deposu olarak da kullanmışlardı. Her ne kadar, EDF milislerinden korunmak için silahlandıklarını iddia etse de devlet onun da Bitlis'teki isyana katılabileceğini düşünerek silahlara el koymuş, Birinci Dünya Harbi başlayınca da aynı silahları ona geri vermişti.²¹⁰

İsyanın üçüncü tarafı: Ermenilerin tavrı

Ermeni entelijansiyası, 1908'den itibaren isyan beklentisini sürekli bir şekilde basın yoluyla dile getiriyordu.²¹¹ İrili ufaklı aşiret huzursuzluğunu genelde “Kürt bozgunculuğu” gibi başlıklarla okurlarına sunan Ermeni gazeteleri, Kürtlerin devlet karşıtı eylemlerine karşılık, Ermeniler nezdindeki “Osmanlı vatanseverliği”ne vurgu yaparken, bozgunculuk yapan Kürt aşiret reislerinin bu yönlü eylemlerini duyurarak “vatanseverlik görevlerini” yerine getirdiklerini savunuyorlardı. Onun için “çete” olarak kodlanan Gravî aşiretinden Şakir Ağa'nın ölümü “inanılmaz bir haber” olarak verilirken, gazetenin okurları ha-

208 Bediüzzaman Said-i Nursî, *Şualar*, Söz Basım, İstanbul, 2004, s. 464. Akt. Canlı, Baysülen, *Zaman İçinde Bediüzzaman*, s. 207.

209 A. Badıllı, *Bediüzzaman Said-i Nursî, Mufasssal Tarihçe-i Hayat*, cilt I, l'Amicale des Musulmans d'Europe, Choisy le Roi, 1998, s. 367.

210 Nursî, *Şualar*, s. 644'ten akt. Canlı, Baysülen, *Zaman İçinde Bediüzzaman*, s. 212.

211 “Kürt Sorunu Bitlis'te Kendisine Nasıl Yer Buldu?”, *Azadamard*, no. 1478, (15.2.1330), 28 Nisan 1914, s. 2

beri okuduktan sonra Van sokaklarında sevinç gösterileri düzenlemişlerdi.²¹²

Sosyalist Ermeniler, milliyetçi bir Kürt hareketine karşı değildiler, hatta ulusal bilincin Kürtler nezdinde gelişmesinin Ermenilerin yararına olacağını düşünüyorlardı. Kürtlük bilinci-ne katkı sunmak için, matbaanın daha yoğun kullanıldığı Van kent merkezinde Kürtçe bildiriler basıp Bitlis ve diğer vilayetlerde dağıttılar.²¹³ Katkı bununla da sınırlı kalmadı. Mısır'daki *Kurdistan* gazetesinin sahibi Abdurrahman Bedirhan'a ait yayınların Kürdistan'a ulaşmasına yardımcı oldular. 1904'ün Mayıs ayında Bitlis Vilayeti'nin Geliyê Gûzan bölgesinde Ermeni fedailere karşı yapılan askerî operasyonda, zahirenin içine saklanmış *Pro-Armenia* gazetesine ait 34 nüsha ve Ermenice bildirilerin yanı sıra Abdurrahman Bedirhan'a ait bazı yayınlar da ele geçirilmişti.²¹⁴

Milliyetçi Ermeni cenahı ise, özellikle Bitlis'te Kürtlerin birliğini öngören siyaseti kendi gelecekleri için bir tehlike olarak görüyorlardı.²¹⁵ Bağımsız bir Ermenistan'ın kurulmasını tahayyül ettikleri muhitlerde bir Kürdistan'ın kurulmasını arzu etmiyorlardı, yine de kültürel Kürt milliyetçiliğine arka çıkıyorlardı.²¹⁶ Nitekim ayrılıkçı bir gündem izlemediğini sadece "hal-

212 *Biwzandion* gazetesi, 9 Ağustos 1913 tarihli sayısında, "Dış güçlerin elinde araç olan bu odakların yok edilmesi gerektiğini böylece devletin büyük bir sıkıntıdan kurtulabileceğini" yazıyordu. *Biwzandion*, no. 5117, 9 Ağustos 1913; aynı gazete 9 Ekim tarihli sayısında, Gravî aşiretinden Şakir Ağa'nın öldürülmesinin hükümetin saygınlığını artırdığını iddia ediyordu. *Biwzandion*, no. 5156, 9 Ekim 1913, akt. Türkyılmaz, "Rethinking Genocide: Violence and Victimhood in Eastern Anatoli, 1913-1915", s. 71-72. Gravî aşiretine karşı yapılan askeri operasyonlara 500 EDF militanı da katılmıştı. Kaligian, *Taşnaklar ve İttihatçılar*, s. 255.

213 "Dahiliye Nezareti'nden Erzurum, Bitlis, Diyarbekir, Sivas, Ankara, Trabzon, Adana, Halep vilayetlerine şifre. Van'daki Ermeni bozguncuları tarafından Kürtleri isyana teşvik etmek için kışkırtıcı bir ilan neşretmişler. Bu ilan Van'da ve çevresinde tespit edilmiş, diğer muhitlere dağıtılmaması için önlem alınması", BOA.DH.TMIK.M.245/34 (15.3.1323 /28 Mayıs 1907).

214 BOA.DH. ŞFR.328/114 (16.3.1320/ 29 Mayıs 1904).

215 Celil, *Kürt Aydınlanması*, s. 66-67.

216 Kültürel bir Kürt milliyetçiliğinin Ermenilere dönük İslâmî şiddetin güçlü bir bileşenini tasfiye edebileceğine inanılıyordu. *Pro-Armenia*, no. 190, 20 Eylül 1908, s. 1360-1361. 1913'te Ermeni gazetesi *Horizon*, Kürt aydınlanmasına

kın kültür ve eğitim seviyesini yükseltmeyi” amaçladığını belirten *Kurdistan* gazetesinden sık sık alıntılar yapan Ermeni basınıyla *Kurdistan* gazetesi arasındaki ilişkiyi de bu bağlamda okumak gerekir.²¹⁷ Öyle ki EDF’ye yakın Fransızca yayımlanan *Pour les Peuple d’Orient Gazetesi*, Kürt hareketinin mühim kadroları olan Şeyh Taha, Abdürrezzak Bedirhan ve Simko’yu “haydut” olarak tanımlarken, hareketin politik ve silahlı etkinliklerini “sınırdaki Ermeni köylerini terörize eden eylemler” olarak duyuruyordu.²¹⁸ Kısacası isyan sürecinde Ermeni cenahı son derece hassastı, Kürt hareketi ise Ermeni cenahını karşısına almaktan çekiniyordu. Molla Selim kentteki Ermeni muhahasasına gönderdiği mektupta, olası Bitlis saldırısının Ermenilere dönük olmayacağını özellikle vurguluyordu:

Efendimiz Muhammed’in fedaileri bizim tarafımızdan bir araya getirildi. Kent halkına hiçbir zarar gelmeyeceğine ve hareketimizin size karşı olmadığına dair size kesin teminat veriyorum. Kent içinde, kent halkının bize müdahale etmemesi veya devlete katılmaması için, halkınızın evlerine çekilmelerini talep ediyoruz. Lütfen kentteki halkınız, bizimkileri gördüğünde sanki onları görmemiş gibi olsun, çünkü bizim yapmaya çalıştığımız şey size karşı bir şey değildir, apayrı bir konudur.²¹⁹

Ancak bu mektup Bitlis’teki Ermenileri ikna edemedi. Baştan beri Ermeni siyasasının olası bir Kürt isyanına yönelik tavrı az çok belliydi. Kürt hareketiyle birlikte hareket etmek gibi bir

öncülük edecek olan *Rojî Kurd* isimli Kürtçe yayını büyük bir heyecanla duyuruyordu. *Horizon*, no. 214, 25 Eylül 1913, akt. Celîl, *Kürt Aydınlanması*, s. 77.

217 Celîl, XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda Kürtler, s. 217-218.

218 “Sous le Nouveau Régime: La situation actuelle dans les provinces de l’Anatolie Orientale habitées par les Arméniens”, *Pour les Peuples d’Orient*, no. 17, 10 Ağustos 1913, s. 5. Bölgedeki İngiltere konsoloslukları da Kürt hareketinin Ermenilere saldırdığına dair raporlar hazırlarken, hareketin Ermenilerin bekası için büyük bir tehlike olduğuna dair bir inanç taşıyorlardı. Kaligian, *Taşnaklar ve İttihatçılar*, s. 254.

219 “Van’daki Kraliyet Konsolosu Lt I. M. Smith’ten, İstanbul’daki Türkiye Kraliyet Büyükelçisi Sir Luis Mallet’e, Van, 16 Nisan 1914, no. 8 (FO 185/ 2458).” Akt. *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 608-625.

gündemleri yoktu. EDF daha önceki beyanlarında da Kürt hareketinin bölgedeki –özellikle Bitlis Vilayeti’ndeki– tırmanışa geçen etkinliğini “endişe verici” olarak tanımlıyordu. Kürt hareketinin güçlenmesini, devletin söz konusu bölgede zayıf oluşuna bağlayan EDF, devletin derhal önlem almasını talep ediyordu.²²⁰ İsyan söylentileri dolaşırken, *Azadamart* gazetesi, söz konusu isyanın liderliğini, “devletin hep ödüllendirdiği eşkıyalar” olarak tanımladığı Seyyid Ali, Hacı Musa Bey ve kardeşi Kasım Bey’in yapacağını iddia ediyordu. *Pro-Armenia* gazetesi ise, aldığı bilgilerin endişe verici olduğunu, Sason’daki Kürt aşiretlerinin isyana daha meyilli olduklarını ve şimdiden Ermenileri öldürmeye başladıklarını yazıyordu.²²¹

Vali M. Abdülhalik Bey, Kürt saldırısına karşı kentte önlem alırken, oluşturulan milis ordusuna birçok Ermeni katıldı.²²² Net bir sayıdan bahsedilmese de Yusuf Kâmil Bedirhan’ın “Bitlis ayaklanması esnasında Kürtlere karşı savaşmak için Ermeniler valiye giderek silah istediler. Ermeniler Türklerden aldıkları 700 silahla Türklerle birlikte bize karşı saldırıya geçtiler,” şeklindeki beyanına bakılırsa, azımsanmayacak sayıda bir Ermeni kuvveti de Bitlis’te Kürtlere karşı savaşacaktı.²²³ Kaligian’ın aktardığına göre ise, EDF bizzat 150 kişilik bir grubu silahlandırarak Bitlis’te Kürtlere karşı savaşmaya göndermişti.²²⁴ Kısacası EDF isyanın sebeplerini ve sonuçlarını tam olarak kestiremeye de reform sürecini riske atmak istemiyordu. Bu süreçte Kürtlere karşı devleti desteklemeyi kendi politik çıkarları için daha makul görüyordu. Bu anlamda Bitlis İsyanı, Kürtlerle Ermeniler arasındaki yaklaşık yetmiş yıllık şiddetin hesabının görüldüğü bir safhaya dönüştü ve Ermeniler, Kürtlerin kendi lehlerine çevirebileceği kritik bir politik süreci deyim yerindeyse boşa çıkardı. Ancak bu boşa çıkarma, aynı zamanda

220 “Mouvement Kurde”, *Pour les Peuples d’Orient*, no. 12, 25 Mayıs 1913, s. 1.

221 “Préparatifs Kurde”, *Pro-Armenia*, no. 6-7, 10 Mart 1914, s. 10.

222 *Tanin*, no. 1913, 8.2.1330 / 21 Nisan 1914, s. 1.

223 Aris Arda, “Sovyet Devlet Arşivinde Kürtler”, *Bazekurdistan*, (16.10.2008), <http://www.bazekurdistan.com/Tarix-belge/tabid/87/ID/143/Sovyet-Arsiv-Belgelerinde-Kurtler.aspx> (erişim 18.12.2018).

224 Kaligian, *Taşnaklar ve İttihatçılar*, s. 293-294.

devletin 1915'te Ermenileri topyekûn tasfiye etmesini de kolaylaştıracaktı.

Bitlis'te kent savaşı ve Molla Selim'in Rusya Konsolosluğu'na sığınması

1 Nisan'da Hizan yakınlarında yaşanan çatışmalardan sonra 2 Nisan sabahı kente saldıran Kürtler, ilk başlarda ilerleme katettiler. Devlet güçleri, stratejik yerleri korumak için geri çekildi.²²⁵ Kentteki Rus Konsolosu Chirkov "acil" koduyla İstanbul'a gönderdiği telgrafta, askerlerin "kahramanca", Kürtlere karşı koyduklarını, Hristiyanların zarar görmediğini, lakin çatışma bölgesindeki Ermenilerin konsolosluk binasına sığındıklarını yazıyor ve ekliyordu: "Ne olursa olsun bugünlerde Kürtleri korumanın yollarını aramalıyız."²²⁶ 2 ve 3 Nisan'da gün boyu süren çatışmalara dair Erzurum'daki İngiliz Konsolos Bay Monahan'a mektup gönderen Bitlis'teki ABCFM misyonu sorumlusu ve İngiltere Viskonsolosluğu Vekili Bay Maynard ise, kentteki çatışmalara dair daha açıklayıcı bilgiler veriyordu. Bay Maynard'ın aktardıklarına göre, Kürtlerin çoğu silahsızdı, bir kısmı eski kılıç ve sopalar kullanıyordu. Seyyid Ali ve Şeyh Şahabeddin, kente hâkim bir tepede durarak aşağıya inmemişlerdi, Molla Selim'in öncülük ettiği 200 kadar Kürt, Surp Kevork Kilisesi civarından kente girmişlerdi, ancak daha sonra mitralyöz ateşi karşısında daha fazla dayanamayarak geri çekilmişlerdi.²²⁷

Bitlis'te bunlar yaşanırken, Van'daki Fransız Viskonsül Mös-yö Barthe de Sandfort çatışmalardan habersizdi. Fransız mercileri, doğrudan olmayan bilgileri Trabzon'da bulunan General Baumann'dan alabilmişlerdi. İngiliz General Hawker üzerin-

225 BOA.DH.EUM.EMN.74/16-5-1 (28.6.1332/ 24 Mayıs 1914).

226 AVPR. F. Politarhiv, "srochnaya", (Rus Dışişleri Bakanlığı Arşivi "acil"), 1912-1914, d. 546, l.325-328 ob, no. 156, Bitlis, 3 Nisan 1914.

227 "Erzurum Kraliyet Konsolosu J.H. Monahan'dan, İstanbul'daki Kraliyet Türkiye Büyükelçisi Sir L. Mallet'e, Erzurum, 6 Mayıs 1914 (FO 195/ 2458)." Akt. *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 638-642.

den Fransızlara bilgi veren bir diğer kaynak ise Bitlis Jandarma Kumandanı Asım Bey'di. Asım Bey gönderdiği telgrafta, "İsyancılar, savaş alanında çok sayıda ölü ve yaralı bıraktıktan sonra köylerine kaçtılar. Durum tekrar kontrol altına alındı, yabancı konsolosluklar ve finansal kurumlar iyi korundu. Korkacak bir şey yok," diyordu.²²⁸ "Plevne" sözcüğünü parola olarak belirleyen Vali Mustafa Abdülhalik Bey ise, "şeriat propagandası" ve cezaevindeki mahkûmların "salavat" getirerek karşılık vermesinden dolayı askerlerin Kürtlere karşı silah kullanmamasından korkmuştu. Ancak şehirdeki Müslüman ve Ermenilerin silahlanıp Kürtlere karşı savaşması, valiyi zafer kazanacağı konusunda ikna etmişti ve 4 Nisan sabahı Hesan mahallesine asılan ve üzerinde Kur'an'dan ayetler bulunan kırmızı renkli bayraklar indirildikten sonra, vali isyanın artık tamamen bastırıldığına kanaat getirmişti.²²⁹

Gayda üçlüsü, isyan bastırıldıktan sonra, ilkin İngiltere Viskonsolluğu'na bir elçi göndererek, söz konusu konsolosluga sığınmak istediklerini belirttiler. Kentteki konsolosluk görevini vekâleten yürüten Amerikalı misyoner Bay Maynard, Gayda üçlüsünün sığınma talebini düşünmeksizin reddetti: "Onlara şu cevabı verdim: Ben konsolos değilim, yalnızca hesaplardan ve binadan sorumluyum. İngiliz Büyükelçisinin tavsiyesini almak için Konstantinopolis'e yazamam, çünkü (o zamanlar dü-

228 MAE-Nantes, İmparatorlukta sorunlar (Bitlis'te isyan hareketi / Nisan 1914), seri D, kutu 74, Türkiye Fransız Şubesi Başkanı General Baumann'dan İstanbul'daki Fransa Konsolosu Mösyö Bompard'a, 4 Nisan 1914.

229 MAE-La Courneuve, İstanbul'daki Fransa Büyükelçiliği, seri D, kutu 54, "Van'daki Fransa Viskonsül Vekili Akimonitov'dan, İstanbul'daki Ekselansları Fransa Büyükelçisi'ne, Van, 8 Nisan 1914; Renda, *Hatırat*, s. 146-150; iki günlük çatışmanın bilançosu ağırdı: 16 asker, 50 kadar Kürt isyancı ve 4 sivil yaşamını yitirmişti. "Van'daki Kraliyet Viskonsülü lt I. M. Smith'ten, İstanbul'daki Kraliyet Büyükelçisi Sir Luis Mallet'e, Van, 16 Nisan 1914, no. 8 (FO 185/2458)", aktaran *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 610; "Bitlis İsyanı bugün tamamen bastırıldı. Uzun süre hazırlığı yapılmayan ve uyumlu hareket edilmeyen, ani bir baskınla Bitlis hükümetini devirip amaçlarına ulaşmak isteyen Kürtler etkili olamadılar." MAE-Nantes, İmparatorlukta sorunlar (Bitlis'te isyan hareketi / Nisan 1914), seri D, kutu 74, Van'daki Fransa Viskonsülü'nden, İstanbul'daki Fransa Büyükelçisi Ekselansları Mösyö Bompard'a, Van, 30 Nisan 1914.

şündüğüm kadarıyla) teller kesilmiş. İngiliz hükümetinin koruması altına girerseniz, kesin olarak söyleyebilirim ki hükümet sizi koruyamayacağını söyleyecektir. Sonra da siz burada Osmanlıların vicdanına kalacaksınız. Sonuç olarak şimdi Viskonsololuğa girmek, pozisyonunuzu öncekinden daha emniyetsiz kılacaktır.”²³⁰

Bunun üzerine Şeyh Şahabeddin ve Seyyid Ali derhal geri çekildiler. İsyanın kilit ismi Molla Selim ise, kentin dar sokaklarında yol alarak beraberindeki adamlarla birlikte Rusya Konsolosluğu’nun kapısına dayandı. “Bugünlerde Kürtleri korumanın yollarını aramalıyız,” diyen Chirkov, konsolosluğun kapılarını Molla Selim’e açtı ve Molla Selim, Rus Konsolosluğu’na sığındı.²³¹ Böylece 1907’de Bitlis’te şeyhlerden kaçıp askerî kışlaya sığınan Vali Ferit Paşa ile başlayan süreç, 1914’te Halidî Şeyh Molla Selim’in Rus Konsolosluğu’na iltica etmesiyle son buldu. Kürt hareketinin büyük umutlar bağladığı “Kürdistan’da eş zamanlı isyan projesi”nin Bitlis ayağı başarısız olmuştu.

Tasfiye

İsyanın ardı

Politiksizleştirme

İngiltere’nin Van Viskonsülü Bay Smith’e göre, genel görüş Bitlis İsyanı’nın Mayıs ayı başında olması planlanan büyük ayaklanmanın öncüsü olduğu yönündeydi. Bitlis, Çukur (Norşin) ve Mutki Kürtleri kentteki çatışmaları şehrin hâkim tepelerinden seyretmiş, sonuca göre tavır almışlardı. Şayet isyan-

230 “Erzurum’daki Kraliyet Viskonsülü J.H. Monahan’dan İstanbul’daki Kraliyet Büyükelçisi Sir L. Mallet’e, Erzurum, 6 Mayıs 1914 (FO 195/ 2458).” Akt. *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 638-642.

231 “Meşhur Şeyh Selim Konsolosluğumuza sığınarak koruma talep ediyor. Ayrıca kendisinin ve Kürt [yandaşlarının] Rus vatandaşlığına alınmasını istiyor. Kürtleri korumanın yolunu aramak gerekir. Çatışma devam ediyor. Şeyh Selim’in talebine ilişkin cevap ve buyruğunuzu telgrafla bildirmenizi istirham ediyorum.” AVPR. F. Politarhiv, “srochnaya”, (Rus Dışişleri Bakanlığı Arşivi “acil”), 1912-1914, d. 546, l.325-328 ob, no. 156, Bitlis, 3 Nisan 1914.

cılar başarılı olsalardı, topluca şehre inip onlara katılacaklardı. Ancak devlet galip geldiği için söz konusu Kürtler köylerine geri dönmüşlerdi. İngiliz yetkiliye göre, Abdürrezzak Bedirhan'ın bu isyanla ilgili olduğuna dair hiçbir kanıt yoktu.²³² Yusuf Kâmil Bedirhan ise, Rus yetkili G. Yakuşeviç ile yaptığı görüşmede Bitlis İsyanı'nın kendi bilgileri dahilinde gerçekleşen “zamansız bir isyan” olduğunu kabul ediyordu:

Akşam saat onda K.G. Shlippe tarafından vapura gönderildim ve K. Bedirhan ile görüştüm. Konuşmamız sırasında onun sözcü Kürt ayaklanmasına katıldığı ve ayaklanmanın başarısız olmasının müstesna nedeninin de daha önce kararlaştırıldığı üzere 15 Nisan'da (28 Nisan) değil de Molla Selim tarafından 18 Mart'ta (31 Mart) başlatılması olduğu anlaşıldı. Bedirhan'ın –kendisinden emin bir şekilde ifade etti– kanaatine göre Molla Selim öyle acele etmemiş olsaydı Musul, Van ve Diyarbakır vilayetleri de başarılı şekilde Türkiye'den ayrılmış olacaktı.²³³

Sadece o değil, Rus yetkililer de Bitlis İsyanı'nın Kürt hareketiyle bağlantılı silahlı bir halk kalkışması olduğunu özellikle belirtiyorlardı ve isyanın başarısız olmasını biraz da şehirdeki konsolosları olan Chirkov'un beceriksizliğine bağlıyorlardı.²³⁴

232 “Van'daki Kraliyet Viskonsülü Lt I. M. Smith'ten, İstanbul'daki Kraliyet Büyükelçisi Sir Luis Mallet'e, Van, 16 Nisan 1914, no. 8 (FO 185/ 2458).” Akt. *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 608-625.

233 “AVPR. F. Politarhiv, Posolstvo v Konstantinopole”, (Rus Dışişleri Bakanlığı Arşivi, İstanbul Konsoloslugu), 1914, D. 3573-ob 482, İstanbul, (13 Haziran 1330), 26 Haziran 1914; Bedirhan sonraki yıllarda da benzer şeyler söyleyecekti: “1914 tarihlerinde gerçekleşen Bitlis ayaklanması bizim tarafımızdan tertiplenmişti. İlk defa Kürtler başarıya ulaşarak Bitlis'in bir kesimini ele geçirdiler. Fakat, Türkler Muş ve Van'dan büyük askeri güç getirdiler. Kürtler onların makineli tüfeklerine ve toplarına karşı koyma imkânlarından yoksundular. Ayaklanma bastırıldı ve birkaç Kürt lideri de Bitlis'te idam edildi.” Aris Arda, “Sovyet Devlet Arşivinde Kürtler”, -16.10.2008, <http://www.bazekurdistan.com/Tarix-belge/tabid/87/ID/143/Sovyet-Arsiv-Belgelerinde-Kurtler.aspx> (erişim 18.12.2018); Mirazî, *Biraninêd Min*, s. 136-137.

234 “Bedirhan Paşa ailesinin fertlerinden Hüseyin Paşa, Hasan Bey, Kâmil Bey ve onların yeğeni Süleyman Bey Kürdistan'a sızdılar, orada elebaşılarda ve milliyetçi şeyhlerle bağlantı kurdular ve Türklere karşı kampanya başlattılar. [...]

İTC'nin Van'daki yayın organı *Çaldıran* gazetesi de Rus yetkililerle aynı fikirdeydi. Gazetenin birinci sayfada duyurduğu habere göre, Abdürrezzak Bedirhan, Şeyh Taha ve Simko, "Osmanlı'nın din düşmanı" olan Rusya'nın yardımıyla Bitlis İsyanı'nı örgütlemişlerdi.²³⁵ Gazeteye göre, devlete yönelik "Kürt komplosu"nu bizzat Rus Konsolos Chirkov Bitlis'ten yönetip finanse etmişti.²³⁶ Chirkov'a göre ise Bitlis Valisi M. Abdülhalik Bey özelinde Jön Türk rejimi, isyanın "siyasi" boyutunu gizlemek için özel bir çaba harcıyordu:

Son günlerde Vali Abdülhalik Bey, tıpkı İmparatorluk Konsolosluğu'na sığınanlar gibi cezalandırılan Kürtlerin de siyasi motivasyonla hareket eden şeyhler değil, sadece birer sıradan eşkiya olduklarını kanıtlamaya çalışıyor. Bu amaç doğrultusunda vali kendince önemli gördüğü bir mazbata hazırlamış, ahalinin imza atması ve parmak basması için Kürt ve Ermeni köylerine göndermiştir. Söz konusu köylerden gelen Ermenilerin anlattığına göre imzalar zoraki ve hileli biçimde toplanmaktadır.²³⁷

Nitekim *Tanin* gazetesi de isyandan hemen sonra yayımla-

Bu girişimler 1914 yılında Bitlis'te isyana dönüştü. [...] 1914'teki başarısız Bitlis İsyanı, gayet geniş kapsamlı ve başarı şansı çok yüksek olarak planlanmıştı. Ama isyan başarısız oldu, zira Türkler hazırlıkları haber aldı ve isyan mecburen zamanından önce ve sadece Bitlis'te başlatıldı. [...] İsyanın elebaşları bizimle bağlantı kurmaya çalışmasına rağmen Bitlis'teki konsolosumuz V.N. Chirkov, bu süreçte ipleri eline alarak isyanı Rusya'nın çıkarları ile bağdaştıramadı veya bunu yapmak istemedi." Boris Şahovsky, "İngiltere ve Rusya'nın Yakındoğu Politikalarında Kürdistan'ın Rolü ve Kürdistan'daki Gelişmelerin Akışı", (RGASPI. FO. 544, list. 3, dosya 122), s. 34-84. Akt. Perinçek, *Sovyet Devlet Kaynaklarında Kürt İsyanları: Bağımsızlık, Özerklik, Anadilde Eğitim, Toprak Devrimi*, s. 216-217.

- 235 AVPR. F. Politarhiv, "Rossiyskoe İmperatorskoe Konsulstvo v g. Bitlise", (Rus Dışişleri Bakanlığı arşivi "Rusya İmparatorluğu Bitlis Konsolosluğu"), 1912-1914, d. 546, l.332-335 ob, no. 87, Bitlis, 5 Nisan 1914.
- 236 MAE-Nantes, İmparatorlukta sorunlar (Bitlis'te isyan hareketi / Nisan 1914), seri D, kutu 74, Van'daki Fransa Viskonsülü'nden, İstanbul'daki Fransa Büyükelçisi Ekselansları Mösyo Bompard'a, no. 19, Van, 11 Haziran 1914.
- 237 AVPR. F. Politarhiv, "Rossiyskoe İmperatorskoe Konsulstvo v g. Bitlise", (Rus Dışişleri Bakanlığı Arşivi Rusya İmparatorluğu Bitlis Konsolosluğu), 1912-1914, d. 546, l.332-335 ob, no. 116, Bitlis, 31 Mayıs 1914.

dığı bir makalede, Kürtlerin, “genetik yapıları gereği saf, temiz ve dindar” oldukları için Arnavutluk’ta var olan “yıkıcı nasyonalizm” gibi akımların Kürdistan’da bulunmadığını, Bitlis İsyanı’nı birkaç “sefil, ahmak ve gerici”nin çıkardığını yazıyordu.²³⁸ Osmanlı içinde bu tarz propaganda yapılırken Fransa’da yayın yapan İttihatçı *La Jeune Turquie* gazetesi, isyanı yapılması planlanan reformlara karşı “liberal ve anayasal rejimi hedef alan otokratik bir reaksiyon” olarak nitelendiriyordu. İsyanın lider kadrosu olan Gayda üçlüsünü ise, “modern ulusun-devlet gerçeğini kavrayamayan gericiler” olarak tanımlıyor ve ekliyordu: “Bu Kürt hareketi, Ermenilere yönelik Makyavelist bir siyaset geliştirdi. Her ne kadar Ermenilerin kendileriyle beraber ya da en azından tarafsız kalmalarını istediye de Ermeni vatanseverler hükümete tam destek verdiler. Bu sadece dikkat edilmesi gereken bir husus değil, övülmesi gereken de bir tavidir. Bazı kışkırtma ve vaatlere rağmen, bu isyan bize gösterdi ki Ermeniler Osmanlı ülkesinin birliği için mücadele etti.”²³⁹

1913’ün sonlarına doğru Fransa’da tekrar yayımlanmaya başlayan *Pro-Armenia*, söz konusu isyanın “şariatçı şeyhler”in reformlara karşı başlattığı “gerici” bir kalkışma ve Piskoposa gönderilen mektuba rağmen Ermenilere yönelik silahlı bir hareket olduğunu ısrarla vurguluyordu.²⁴⁰ Gazete, “Ermenileri sömüren garip ve göçebe Aryen ırk” olarak tanımladığı Kürtlerle Ermenilerin yüzyıllardır birbirleriyle savaştığını, bu yüz-

238 “Siyasiyat: Bitlis Hadisesi Münasebetiyle”, *Tanin*, no. 1897, 23.1.1330 / 5 Nisan 1914, s. 1.

239 “Les Incidents de Bitlis”, *La Jeune Turquie*, no. 3, 10.2.1330 / 23 Nisan 1914, s. 3.

240 Hem Osmanlı cenahı hem de yabancı konsolosluk temsilcileri, isyanın Ermenilere yönelik olmadığı bilgisinin altını çiziyorlardı. MAE-Nantes, İmparatorlukta sorunlar (Bitlis’te isyan hareketi / Nisan 1914), seri D, kutu 74, Türkiye’nin Fransız Şubesi Başkanı General Baumann’dan, İstanbul’daki Fransa Büyükelçisi Mösyö Bompard’a, Pera, 5 Nisan 1914; AVPR. F. Politarhiv, (Rus Dışişleri Bakanlığı arşivi “Rusya İmparatorluğu Bitlis Konsolosluğu), 1912-1914, d. 546, 1.325-328 ob, İstanbul, (31 Mart 1330), 13 Nisan 1914; “Van’daki Kraliyet Viskonsülü Lt I. M. Smith’ten İstanbul’daki Türkiye Kraliyet Büyükelçisi Sir Luis Mallet’e, Van, 16 Nisan 1914, no. 8 (FO 185/ 2458).” Akt. *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 608-625.

den bu iki halkın “ulusal bir gaye” için bir araya gelemeyeceğini yazıyordu. “Bağımsız ya da özerk bir Kürdistan’ı hayal eden Kürtlerin içinde samimi ve eğitilmiş yurtseverler” olarak tanımladığı Kürt entelektüellerin son derece izole ve etkisiz olduğunu yazan gazete, komşu devletlerin bu isyanı Bağdat’tan Trabzon’a kadar uzanan geniş bir coğrafyayı etkileyecek bir Kürt ayaklanması şeklinde planladığını ama şeyhlerin bu plana bağlı kalmadan ayaklanmayı erken başlattığını iddia ediyordu. Böylece devletin yıllardır görmemezlikten geldiği silahlarını yerel hükümete doğrulttuklarını savunuyordu.²⁴¹ EDF cenahı isyanı bu şekilde değerlendirirken, Patrik Zaven Efendi daha ihtiyatlı cümleler kuruyordu. Zaven Efendi, *Tanin* gazetesi muhabiriyle yapmış olduğu röportajda, isyancıların “cesur fakat cahil” olduklarını, uzun bir süredir silah ve mühimmat depoladıklarını iddia ediyordu. İsyanın “iç ya da dış mihrakların kışkırtması” ile çıkıp çıkmadığını bilemediğini belirten Zaven Efendi, “cahil halkın hükümet (devlet) kurmanın nasıl bir şey olduğunu” bile bilmediğini, çünkü sadece Bitlis’i ele geçirmekle bir hükümetin kurulamayacağını idrak etmenin zor olamayacağını ama halka öncülük eden reislerin bazı cenahlar tarafından kışkırtılmış olabileceğini savunuyordu. Zaven Efendi, meselenin politik değil de ahaliye dayatılan ağır hayvan vergilerinden kaynaklanmış olabileceğini, parası olmayan aşiretlere hükümetin vergiler konusunda kolaylıklar sağlaması gerektiğini de sözlerine ekliyordu. Muhabirin “hükümetin aldığı tedbirler hakkında ne düşündüğü” sorusuna ise, “memnuniyet vericidir fakat biraz geç kalınmıştır, oradaki piskoposumuz üç ay önce bizi uyardı, biz bir isyanın olacağını biliyorduk ama boyutunu tahmin edemiyorduk,” cevabını veriyordu.²⁴²

İsyanın Kürt milliyetçiliğiyle bağlantısının olmadığı propagandasına yönelik cevabı Kürt cenahından Şerif Paşa verir. Ona göre Jön Türk hükümeti Avrupa kamuoyunu yanıltmaya çalışıyordu. İTC’nin iddia ettiğinin aksine, bu Kürt isyanı reformlara kar-

241 “La Rebellion Kurde”, *Pro-Armenia*, no. 9-10, 10-25 Nisan 1914, s. 1-2.

242 “Patrik Zaven Efendi ile Mülakat”, *Tanin*, no. 1900, 26.1.1330 / 8 Nisan 1914, s. 2.

şı gerçekleşen gerici bir ayaklanma değildi. “Kürdistan Şeyh Di-vanı”, Bab-ı Ali’ye bir dizi talepte bulunmuştu. Eskiden olduğu gibi Kürdistan’a özerklik tanınması, Kürdistan’dan toplanan vergilerin Kürdistan için harcanması, Türk-Rus sınırının korunması için Kürdistan’da yerel bir Kürt ordusunun kurulması, Kürtçe eğitim veren okulların açılması ve Kürdistan’a sadece Kürt memurların atanması bu taleplerin başlıcalarıydı. Daha sonra Şerif Paşa, sözü, EDF’nin isyan sürecinde devletin tarafında yer almasına getirerek, “Ermenilere verilen reform sözünün bir an önce yerine getirilmesi gerekiyor,” diye devam ediyordu ve yine Jön Türklerin iddia ettiğinin aksine, bu hareketin Ermenilere karşı olmadığını, Molla Selim’in Bitlis Piskoposu Suren’e gönderdiği mektubun bunun en somut kanıtı olduğunu belirtiyordu. Bir halkı başka bir halka karşı kullanmanın Jön Türk hükümetinin bir politikası olduğunu ima eden Şerif Paşa, çarpıcı bir iddiayı daha dile getiriyordu: “Bütün imkânlarını kullanarak, Kürt davasının amacını saptırmak isteyen İttihat ve Terakki Cemiyeti, Ermeni halkını Ermeni fedailerine katlettirerek, bu süreçte Avrupa’nın gözünde Kürtleri suçlu göstermek istedi.”²⁴³ Yusuf Kâmil Bedirhan ise Ermeni cenahına yönelik Şerif Paşa’nın cümlelerinden daha sert ve radikal cümleler sarf ediyordu. Rus yetkili G. Yakuşeviç ile yaptığı görüşmede, Ermenileri “Kürtlere zarar vermek” ve “ikiyüzlülük” yapmakla itham ediyordu:

Kürdistan’ın tamamı Rusya’nın himayesini talep ediyor ve tıpkı Ermeniler gibi Rusya ile tamamen samimi bir işbirliği yapmayı istiyor. Halbuki [Ermeniler] verdikleri bütün güvencelere rağmen Rusya’nın iç işlerine karışmasını istememekte, dahası Bitlis’teki son olaylarda yaptıkları gibi kritik anlarda Türklerden yana olup ikiyeüzlülükleriyle bize zarar vermektedirler. Aksine biz Rusya’nın yardımları konusunda ısrar ediyoruz ve Rusya olmadan hiçbir şey yapamayacağımızı düşünüyoruz.²⁴⁴

243 “Le Soulèvement des Kurdes et ses Causes”, *Mècheroutiette*, no. 55, Nisan 1914, s. 4-10.

244 “AVPR. F. Politarhiv, Posolstvo v Konstantinopole (Rus Dışişleri Bakanlığı Arşivi “Rusya Şmparatorluğu Bitlis Konsolosluğu), 1914, D. 3573-ob 482, İstanbul, (13 Haziran 1330), 26 Haziran 1914.

1914 Bitlis İsyanı, Ermeniler için “başarılı bir sınav” olarak addedilirken, bundan sonra ayrılıkçı Kürt milliyetçiliğinin yeni başkaldırıları gerçekleştireceğini gösteriyordu. Zira Molla Selim’in sarf ettiği “yedi Osmanlı bölgesinin Bulgarlara verilmesine karşılık, kendilerinin sadece Bitlis Vilayeti’ni istediği” cümlesi devlet cenahı için Kürt sorunu bağlamında güçlü bir politik anlam taşıyordu. Bunun için hükümet meselenin Kürtlerin geneliyle ilgisinin olmadığını, yerel ve adli bir mesele olduğunu, özellikle Kürt muhitlerinde her seferinde ilan ediyordu.²⁴⁵

Operasyonlar sürerken, Genç mebusu Mehmed Emin Efendi ve beraberinde kalabalık bir Kürt heyeti, İstanbul’daki Harbiye Nezareti’ne giderek devlete bağlılıklarını bildirdiler.²⁴⁶ Daha sonra onları takip eden, Şeyh Nasrullah öncülüğündeki Siirtli Kürtlerden müteşekkil bir heyet de aynı nazırlığa giderek bağlılıklarını ilan ettikten sonra isyanı kınayıp “milliyetçi” sloganlar eşliğinde dağıldılar.²⁴⁷ Bitlis Belediye Başkanı Şaban Efendi, Muş mebusu Topalzade İlyas Sami, Muş Müftüsü Mehmed Efendi, Belediye Başkanı İzzet, İTC Muş sorumlusu Fazıl, Hakkâri Belediye Başkanı Mecit, Ertoşî aşireti reisi Zade Said, Norşin ve Küfrevî şeyhleri de çekmiş oldukları tegratlarla devlete bağlı olduklarını bildiriyorlardı ve isyan eden “habis” (alçak) Molla Selim’i kınadıklarını, “Osmanlı’nın sadık tebaası olan Kürtlerin bu alçakça isyanla bağlantısının olmadığını” belirtiyorlardı. Şeyhleri, Hamidiyeli aşiret reisleri ve kentli eşraf izledi.²⁴⁸

245 BOA. DH.EUM.EMN.74/15 (2 11.3.1330/14 Mayıs 1914); BOA.EUM.EMN.74/16-5/1 (28.6.1332/ 24 Mayıs 1914).

246 Mehmed Emin Efendi, daha büyük karışıklıklara sebebiyet verebileceği gerekçesiyle Seyyid Ali ile Şeyh Şahabeddin’in idam edilmemelerini istiyordu. Renda, *Hatırat*, s. 152.

247 Y.D.I.A, 1914-101g, “Xénes Efimerides: Tourkia-Konstantinoúpoli-Aígyptos”, (Yunanistan Dışişleri Bakanlığı diplomasi ve tarihi arşivi, yabancı basın: Türkiye, İstanbul, Mısır”), Tahidromos (*Ταχυδρόμος*), no. 531, 12 Nisan 1914; Y.D.I.A, 1914-101g, “Xénes Efimerides: Tourkia-Konstantinoúpoli-Aígyptos”, (Yunanistan Dışişleri Bakanlığı Diplomasi ve Tarihi Arşivi, Yabancı Basın: Türkiye, İstanbul, Mısır”), Neologos (*Νεολόγος*), no. 10361, 13 Nisan 1914.

248 “Bitlis, Ermeni Patriğinin Müracaatı”, *Tanin*, no. 1898, 24.1.1330 / 6 Nisan 1914, s. 2; “Bitlis Muvazenesi”, *Tanin*, no. 1899, 25.1.1330 / 7 Nisan 1914, s. 3; “Takbih ve Arz-ı Sadakat”, *Tanin*, no. 1911, 6.2.1330 / 19 Nisan 1914, s. 2.

Kürdistan'daki elit tabaka isyana karşı devletten yana tavır alırken, alt tabaka devlet şiddetinden son derece rahatsızdı. İsyân mahalline en yakın merkez olan Van'da bu huzursuzluk daha net bir şekilde görülüyordu. 18 Nisan'da bir rapor kaleme alan Rusya'nın Van'daki viskonsolosluğunu vekâleten yürüten Beyazıt viskonsülü Akimoviç'e göre, her ne kadar Arvasî şeyhleri ve Kôr Hüseyin Paşa (İngiliz yetkiliye göre, isyandan sonra kendisi İran sınırına yakın Zilan'daki Ademan aşireti bölgesine geçmişti, tutuklanacağından korkuyordu), Tahsin Bey'e mektup göndererek Türk hükûmetine bağlılıklarını bildirmiş²⁴⁹ ve ayaklanan Bitlis Kürtlerini kınayarak, isyancıları "hain" olarak adlandırmıştı. İsyandan birkaç gün sonra, Gevaş ve Karçıkan'daki "Kürt örgütü"nü harekete geçeceği istihbaratı alınmıştı. Bu bilgi üzerine Van jandarması 7 Nisan gecesi bölgeye operasyon düzenlemiş, birden fazla kişiyi gözaltına almıştı. Yapılan aramalarda, söz konusu örgütün varlığına dair herhangi bir kanıt bulunamayınca, gözaltındakiler bir hafta sonra serbest bırakılmıştı.²⁵⁰

13 Nisan'da Bitlis gündemiyle toplanan İTC merkez komitesi ise "Kürt meselesi"nin büyümesinden ve Avrupa kamuoyuna yansımalarından korkuyordu. Zira Jön Türkler, aynı süreçte Fransa ile devam eden ekonomik anlaşma müzakerelerinde Fransa'nın Kürtlere dönük askerî şiddeti ve hak ihlallerini gündeme getirebileceği ihtimalinden korkuyorlardı. İstanbul'daki İTC binasında gerçekleşen toplantının ayrıntılarına ulaşan Rusya'nın İstanbul büyükelçisine göre, toplantıya başkanlık eden Mithat Şükrü Bey (Bleda), devletin Kürtler arasında yeni yönetim bilincini oluşturarak, Kürtleri "bölücülük" faaliyetlerinden vazgeçirme konularına öncelik vermesi gerektiğini belirtmişti. Öyle ki "kültürlü ve eğitimli Kürtler" yeni rejimi benimserken, diğer tarafta "kendilerince oluşturdukları hukuk

249 Van'daki Kraliyet Viskonsülü lt I. M. Smith'ten, İstanbul'daki Türkiye Kraliyet Büyükelçisi Sir L. Mallet'e, Van, 16 Mayıs 1914 (FO 195/ 2458). Akt. *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 647-652.

250 AVPR. F. Politarhiv, "Rossiyskoe Imperatorskoe Vitse-Konsulstvo v g. Van", (Rus Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Rusya İmparatorluğu Van Viskonsolosluğu), 1912-1914, d. 546, l.332-335 ob, Van, (5 Nisan 1330) 18 Nisan 1914.

ve zihniyeti” koruyan ve rejimi desteklemeyen avam Kürtler de az değildi. Şükrü Bey’e göre Bitlis isyanı bertaraf edildiyse de, Kürdistan’da isyanların tekrarlanabilme ihtimali yüksekti. Buna karşılık önlem olarak hükümet Kürdistan’da etkili olan bazı önemli şahıslara para ödeyerek bazılarını da yakında gerçekleşecek olan seçimlerde milletvekiliği makamı teklifi götürerek Kürtlerin mühim bir kısmını kendi tarafına çekmeye çalışmıyordu. Talat Paşa ise, özellikle Simko’yu Osmanlı sınırına yaklaştırmamaları hususunda Rusya ve İran yönetimine sert notalar verilmesi gerektiğini düşünüyordu.²⁵¹

Fransız Viskonsül Henrie Barthe de Sandfort da bu dönemde mühim bir iddiayı İstanbul’a iletmışti. Fransız viskonsülüne göre Jön Türk hükümeti, olası yeni bir Kürt başkaldırısına karşı aşiretlerin arasına gizli ajanlar yerleştirmişti ve bu ajan yerleştirme faaliyeti hemen sonuç vermişti. Mayıs ayı içinde Gravili Sait Bey’in bir adamı, Hamidiyeli Kör Hüseyin Paşa’nın yeğeni Mehmet Sıddık Bey’e bir mektup götürürken yakalanmıştı.²⁵² Mektupta yazıldığına göre, Kürt aşiret reisleri, adamlarını savaş pozisyonunda hazır bekletiyorlardı ve hükümet bu bilgi üzerine Kürt kentlerine yeni askerî birlikler kaydırıyordu.²⁵³ Bölgeye gidip isyan sonrası süreci yerinde değerlendiren İngiliz viskonsüle göre ise, böyle bir halk isyanına karşı askerî tedbirler almak manasızdı. Zira Kürt meselesi şiddet ve askerî yöntemlerle çözülemezdi. Kürdistan’ın sosyal ve siyasal bir reforma ihtiyacı vardı ama yerel otorite bunu yapabilecek şartlara ve akla sahip değildi.²⁵⁴ Bölgedeki yabancı diplomatlar böyle

251 AVPR. F. Politarhiv, “Depesha Posolstvo v Konstantinopole”, (Rus Dışişleri Bakanlığı Arşivi İstanbul Konsoloslugu), 1912-1914, d. 546, l.325-328 ob, İstanbul, (31 Mart 1330), 13 Nisan 1914.

252 Mehmet Sıddık, Birinci Meclis’e Van milletvekili olarak seçilen Hasan Sıddık Haydaranlı’nın babasıydı: “Babam Mehmet Sıddık Bey ile amcam Hüseyin Bey, (devlete) yedi alay verdiler.” “Aşiret Mektebi ve Aşiret Alayları”, *Yakın Tarihimiz*, cilt 2, İstanbul, 1962, s. 147.

253 MAE-Nantes, İmparatorlukta sorunlar (Bitlis’te isyan hareketi / Nisan 1914), seri D, kutu 74, Van’daki Fransa Viskonsülü’nden İstanbul’daki Fransa Büyükelçisi Mösyö Bompard’a, no. 19, Van, 11 Haziran 1914.

254 “Van’daki Kraliyet Viskonsülü lt I. M. Smith’ten, İstanbul’daki Türkiye Kraliyet Büyükelçisi Sir L. Mallet’e Van, 16 Nisan 1914, no. 8 (FO 185/ 2458).”

düşünürken, Jön Türk rejimi hâlâ iç ve dış kamuoyunu, ayaklanmanın milliyetçi ve politik bir halk isyanı olmadığı, “ilerici Jön Türk rejimi”ne dönük yerel, gerici ve “Rusya merkezli bir komplo” olduğuna ikna etmeye çalışıyordu. Aynı zamanda ayaklanmanın Kürdistan’ın geneline yayılmaması için de sıkı askerî tedbirler alıyordu. Binlerce asker, Bitlis, Van ve Diyarbakir üçgenini kuşatmaya almıştı. Bölgeye giriş ve çıkışlar yasaklanmıştı.²⁵⁵

Ceza ve ödül

İsyandan sonra Tatvan’da görüşen muhitteki en yetkili İttihatçı üçlü M. Abdülhalik, Tahsin ve Cevdet Bey, Bitlis’te idare-i örfî ilan etti ve ardından Hizan’a askerî birlikler gönderdi. Fransız viskonsüle gelen bilgiye göre üçlü, isyanın bir daha gerçekleşmemesi için, gerekirse birkaç Kürt köyünü bombardımana tutup tahrip etmeyi kararlaştırmıştı.²⁵⁶ İhsan Paşa’nın kumandanlık ettiği askerî birlikler Hizan muhitinde Ignev, Humaç, Hivriz, Horoz ve Gayda köylerini de içine alan bölgede geniş çaplı bir operasyon gerçekleştirdi.²⁵⁷ Operasyon başlar başlamaz köylüler değerli eşyalarını, tarım araç-gereçlerini, arı kovanlarını ve hayvan sürülerini Ermeni komşularına teslim ederek dağlara sığındılar. Dağlara sığındıktan sonra da Ermeni komşuları onlara yiyecek erzak göndermeye devam edi-

Akt. *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 608-25.

255 Kentte çatışmalar devam ederken, Vali M. Abdülhalik Bey, Bitlis halkını isyanın bir Rus komplosu olduğuna ikna etmeye çalışıyordu: “Rus konsolosluğu kavası geldi. ‘Konsolos bey selam ediyor, eğer buradaki ateşi kestirirseniz, o da karşiki mahallede ateşi kestirecektir [...]’ dedi. [...] Adam gidince etrafımdaki Bitlislilere [...] ‘hani bunlar şeriat davası peşinde idiler? Konsolos beyin bu işe karışmasının sebebini bana izah edebilir misiniz? Madem ki ateşi kestiririm diyor, o halde ateş yapuran da o demektir [...]’ dedim.” Renda, *Hatırat*, s. 149.

256 MAE-Nantes, İmparatorlukta sorunlar (Bitlis’te isyan hareketi / Nisan 1914), seri D, kutu 74, Van’daki Fransa Viskonsülü’nden, İstanbul’daki Ekselansları Fransa Büyükelçisi’ne, no. 4, Van, 19 Nisan 1914.

257 AVPR. F. Politarhiv, “Rossiyskoe İmparatorskoe Vitse-Konsulstvo v g. Bitlise”, (Rus Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Rusya İmparatorluğu Bitlis Viskonsolosluğu), 1912-1914, d. 546, l.313-319 ob, Bitlis, (12 Nisan 1330), 25 Nisan 1914.

yordu. EDF'nin isyana dönük olumsuz tavrının Hizan muhitindeki Ermeni köylüleri pek etkilemediği anlaşıyordu.²⁵⁸ Hivriz köyündeki bazı evleri ateşe veren askerler, daha sonra Seyyid Ali'nin bulunduğu Gayda'nın etrafını sardılar.²⁵⁹ Emrinde 800 savaşçı mürit bulunan Seyyid Ali mukavemet göstermeden, askerlerin tekkeye girmesine izin verdi. Seyyid Ali'nin evinde yapılan detaylı aramada 200 adet tüfek ve muhtelif yazışmalar bulundu.²⁶⁰ Bunun üzerine Seyyid Ali, oğlu Şeyh Selahaddin ve bazı adamları tutuklanarak 14 Nisan'da kente getirildiler.²⁶¹ Oğlu ve adamları doğrudan kentteki hapisaneye götürülürken, Seyyid Ali askerlerin etrafında sıkı güvenlik önlemleri aldığı Jandarma Kumandanlığı'na gönderildi ve burada işkenceli sorguya alındı. İddiaya göre yapılan işkenceli sorguda, Seyyid Ali vilayetdeki seksen şeyh, eşraf ve ağanın kendileriyle işbirliği yaptığını itiraf etmişti. İtirafın dışarı sızması üzerine, adı geçen şahıslar merkezî otoriteye, imzaladıkları müşterek bir mazbata sunarak, asıl sorumlunun Molla Selim olduğunu, kendilerinin devlete sadakatle bağlı olduklarını beyan ettiler. Nitekim bu hamle, kendilerini olası devlet şiddetinden korumakla alakalı olduğu kadar, çok şey bilen ve sorguda çözülen Seyyid Ali'nin isyandaki sorumluluğunu hafifletme ve asıl aktörün kendisi olmadığına dair ona verilen bir mesaj olarak

258 "Van'daki Kraliyet Viskonsülü lt I. M. Smith'ten, İstanbul'daki Türkiye Kraliyet Büyükelçisi Sir L. Mallet'e, (rapor) Van, 3 Mayıs 1914 (195/2458)." Akt. *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 626-29.

259 Smith'e göre ise, yapılan askeri operasyonlarda hükümet son derece hassas davranıyordu. Köyleri ve Gayda tekkesini tahrip etmeyen askerler sivil halka da ellerinden geldigince iyi davranıyorlardı. "Van'daki Kraliyet Viskonsülü lt I. M. Smith'ten İstanbul'daki Türkiye Kraliyet Büyükelçisi Sir Luis Mallet'e, Van, 16 Nisan 1914, no. 8 (FO 185/ 2458)." Akt. *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 608-625.

260 AVPR. F. Politarhiv, "Rossiyskoe İmperatorskoe Vitse-Konsulstvo v g. Bitlise", (Rus Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Rusya İmparatorluğu Bitlis Viskonsolosluğu), 1912-1914, d. 546, l.313-319 ob, Bitlis, (12 Nisan 1330), 25 Nisan 1914.

261 "Van'daki Kraliyet Viskonsülü lt I. M. Smith'ten İstanbul'daki Türkiye Kraliyet Büyükelçisi Sir Luis Mallet'e, Van, 16 Nisan 1914, no. 8 (FO 185/ 2458). Akt. *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 608-625; BOA.DH.EUM.EMN.85/9 (13.8.1332/7 Temmuz 1914).

okunuyordu.²⁶² Aslında Seyyid Ali'nin isyana tam olarak katılıp katılmadığı ya da katıldıysa, katılma düzeyinin ne olduğuna dair net bir bilgi yoktu.²⁶³ Kendisinin direnmeden askerlere teslim olması da ayrıca kafalarda soru işaretleri yaratıyordu.²⁶⁴ Ancak Bitlis valisi, bu konuda elinde “kanıtlar” olduğunu ısrarla vurguluyor ve onun kesinlikle suçlu olduğuna inanıyordu.²⁶⁵ İstanbul'a iletilen sorgu metnine göre, Seyyid Ali isyana katılmamıştı, üstelik isyan öncesinde devlet yetkililerine Molla Selim ve Şeyh Şahabeddin'e dair istihbarat sağladığı da anlaşıyordu, ama sağladığı istihbaratlar yanıltıcı ve çelişkiliydi. Oğlu Haydar'ın isyana katılmasını da engelleyememişti. Vali Mustafa Abdülhalik bu “kanıtlar”a dayanarak Seyyid Ali'nin kesinlikle cezalandırılması gerektiğini yazıyordu.²⁶⁶

Seyyid Ali'nin jandarma kumandanlığındaki sorgusu sürerken, kent hapishanesindeki tutuklular da işkence seansları eşliğinde sorgulanmaya başlamıştı.²⁶⁷ Chirkov'un iddiasına göre sorgulamalarda kaba dayak, yaralara kireç sürmekten, insan idrarı içirmeye kadar her türlü işkence yöntemine başvuruluyordu. Öyle ki yaralı yakalanan bir isyancı hücresinde silah dipçikleriyle öldürülmüştü ve cesedi tanınmaz hale getirilmişti. Ağzına kadar dolan hapishanedeki durumu, “normal bir insanın

262 AVPR. F. Politarhiv, “Rossiyskoe Imperatorskoe Vitse-Konsulstvo v g. Bitlise”, (Rus Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Rusya İmparatorluğu Bitlis Viskonsolosluğu), 1912-1914, d. 546, l.313-319 ob, Bitlis, (12 Nisan 1330), 25 Nisan 1914.

263 Lawê Reşîd, “Bir Tarih Olayı-II”, *Jîn*, no. 17, İstanbul, 1919, s. 13.

264 Smith, Seyyid Ali'den “isyana doğrudan katılmayan şeyh,” şeklinde bahsediyordu. Van'daki Kraliyet Viskonsülü lt I. M. Smith'ten İstanbul'daki Türkiye Kraliyet Büyükelçisi Sir Luis Mallet'e, Van, 16 Nisan 1914, no. 8 (FO 185/2458). Akt. *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 608-625.

265 “Van'daki Kraliyet Viskonsülü lt I. M. Smith'ten İstanbul'daki Türkiye Kraliyet Büyükelçisi Sir Luis Mallet'e, (rapor) Van, 3 Mayıs 1914 (FO 195/2458),” Akt. *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 626-629.

266 BOA.BEO.SYS.4281/321065 (4.6.1332/30 Nisan 1914).

267 Erzurum Kraliyet Konsolosu J.H. Monahan'dan, İstanbul'daki Türkiye Kraliyet Büyükelçisi Sir L. Mallet'e, Erzurum, 6 Mayıs 1914 (FO 195/2458),” Akt. *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 638-642.

delirebileceği bir yer” olarak tanımlayan Chirkov’a göre, ayrıca kentte toplu tutuklanma vakalarının yaşanması da an meselesiydi. Nitekim takip eden günlerde vilayet genelinde 200’den fazla aşiret reisi, eşraf ve şeyh tutuklandı. Kentteki hapishane ağzına kadar dolunca, yeni binalar hapishane olarak kullanılmaya başlanmıştı. Hapishanede sorguya çekilenlerin ifadelerine dayanarak yeni tutuklanmalar gerçekleşiyordu. Sadece Kürtler değil, bazı Ermeni köylüler de tutuklanmıştı.²⁶⁸ Bu arada, 18 Nisan’da ilan edilen ve başlarda Bitlis, Muş ve Siirt’i kapsayan sıkıyönetimin kapsamı Van, Malazgirt, Ağrı, Hakkâri, Cizre gibi çevre muhitleri içine alacak şekilde genişletildi. Sıkıyönetim kararlarına göre, bu muhitlerde, her türlü ateşli ve ateşsiz silahın taşınması, “kışkırtıcı” basın yayın faaliyetleri, toplantı-gösteri ve gece yarısından sonra sokağa çıkılması yasaktı. Ayrıca herhangi bir gösteri-toplantıdan haberdar olup bunu yetkililere bildirmeyenler cezalandırılacak ve dur ihtari-na uymayanlar derhal vurulacaklardı.²⁶⁹

Molla Selim Rus Konsolosluğu’nda, Seyyid Ali jandarma kumandanlığında bekletilirken, Şeyh Şahabeddin yapılan bütün operasyonlara rağmen hâlâ yakalanamamıştı. Hükümet, kendisinin aşırı kilolu olmasından ötürü atla yolculuk yapamayacağını hesap ederek, Bitlis’ten fazla uzaklaşamamış olabileceğini düşünüyordu. Bitlis saldırısının kırılmasından sonra adamları tarafından omuzlarda taşınarak Karçıkan nahiyesine götürülen Şeyh Şahabeddin burada birkaç gün kaldı.²⁷⁰ Daha sonra kar-

268 AVPR. F. Politarhiv, “Rossiyskoe Imperatorskoe Vitse-Konsulstvo v g. Bitlise”, (Rus Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Rusya İmparatorluğu Bitlis Viskonsolosluğu), 1912-1914, d. 546, l.313-319 ob, Bitlis, (12 Nisan 1330), 25 Nisan 1914; “Kürt isyanına dönük Ermenilerin ve EDF’nin tavrı bilindiği halde ve Kürt isyancılara karşı ilk kurşun atanların Ermeni askerler oldukları bilindiği halde, Ermenilerin tutuklanması kabul edilemez.” “La Répression à Bitlis”, *Pro-Armenia*, no. 11-12, (10-25 Mayıs 1914), s. 2.

269 Söz konusu muhitlerdeki bütün şeyh, eşraf ve aşiret reisleri takibe alındılar, BOA.DH.EUM.EMN.85/9-1 (13.8.1332/ 7 Temmuz 1914); *Sabah*, no. 8820, (7.2.1330/20 Nisan 1914), s. 2.

270 “Van’daki Kraliyet Viskonsülü lt I. M. Smith’ten İstanbul’daki Türkiye Kraliyet Büyükelçisi Sir Luis Mallet’e, (rapor) Van, 3 Mayıs 1914 (195/2458).” Akt. *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 626-629.

deşi Şeyh Mehmed Şirin'in refakatinde bir kayıkla gölün kuzey kıyısına, Erciş'e götürülmüştü. Erciş'in Êrşad köyündeki akrabası Seyyid Hasan'ın kendisini misafir edememesi üzerine, aynı köydeki Ermeni Kazarian ailesine sığınan şeyhin amacı İran sınırını aşarak Rus birliklerine sığınmaktı. Lakin bir gece Kazarian ailesinin konağı askerlerce ablukaya alındı. Şeyh bu sefer de köylülerin yardımıyla Zilan Dağları'na kaçtı. Bütün işkencelere rağmen Kazarianlar, şeyhin kaçtığı muhiti bildikleri halde, itiraf etmemişlerdi.²⁷¹ Askerler, şeyh Şahabeddin'in izini kaybederken, muhiti iyi tanıyan eski Hamidiye Alayları reislerinden Silêmanê Mamê, adamlarıyla birlikte askerlerin yardımına koştu.²⁷² On gün süren detaylı aramalardan sonra, Şeyh Şahabeddin, 26 Nisan günü Zilan Dağları'ndaki Sogitli köyünde yakalandı ve Van Gölü üzerinden Bitlis'e gönderildi.²⁷³ Operasyonlar bununla da bitmedi. Nisan'ın ilk haftası başlayan askerî operasyonlar Temmuz ayına kadar aralıksız sürdü.²⁷⁴

Şeyh Şahabeddin Bitlis'e getirildiğinde Vanlı Yarbey İbrahim Bey başkanlığında, iki binbaşı, bir yüzbaşı, iki teğmen ve

271 Sedat, Ulugana, *Ağrı Kürt Direnişi ve Zilan Katliamı (1926-1931)*, Pêrt Yayınları, İstanbul, 2011, s. 17; Kemal Süphandağ, *Ağrı Direnişi ve Haydaranlılar*, Fırat Yayınları, İstanbul, 2001, s. 51.

272 Dengbêj Abdülkerim, Şeyh Şahabeddin'in yakalanmasına dair söylediği Kürtçe şarkıda, öncelikle Osmanlı sultanına, Jön Türk yetkililerine ve Silêmanê Mamê'ye beddua ederek, onları "peygamberin torunları"nı öldürmekle itham etmektedir. Dengbêj Abdülkerim: "Şêx Şabêdîn" (2011, Şubat), [Video] <https://www.youtube.com/watch?v=y7bdIJldlPU>

273 "Van'daki Kraliyet Viskonsülü Lt I. M. Smith'ten İstanbul'daki Türkiye Kraliyet Büyükelçisi Sir Luis Mallet'e, (rapor) Van, 3 Mayıs 1914 (195/2458)." Akt. *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 626-29; BOA.DH.ŞFR.425/95 (20.2.1330/ 3 Mayıs 1914); MAE-Nantes, İmparatorlukta sorunlar (Bitlis'te isyan hareketi / Nisan 1914), seri D, kutu 74, Van'daki Fransa Viskonsülü'nden, İstanbul'daki Fransa Büyükelçisi Ekselansları Mösyö Bompard'a, Van, 30 Nisan 1914, AVPR. F. Politarihiv, "Depesha Posolstvo v Konstantinopole", (Rus Dışişleri Bakanlığı Arşivi, İstanbul Konsolosluğu'na telgraf), 1912-1914, d. 546, l.325-328 ob, İstanbul, (18 Nisan 1330), 1 Mayıs 1914.

274 Van'daki Kraliyet Viskonsülü Lt I. M. Smith'ten İstanbul'daki Türkiye Kraliyet Büyükelçisi Sir Luis Mallet'e, Van, 13 Nisan 1914, no. 5, "Bitlis'in sıkı yönetim altında olduğunu bildiriyor" (FO 195/ 2458)." Akt. *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 608-625.

bir sivil memurdan oluşan sıkıyönetim askerî mahkemesi (Bitlis Divan-ı Harb-i Örfî) çoktan kurulmuştu.²⁷⁵ Duruşmalar genellikle kısa sürüyordu ve mahkûmlara savunma hakkı tanınmıyordu. 30 Nisan'da gerçekleşen tek celselik duruşmada, Mülkiye Kanunu'nun 55. maddesinin 3. fıkrası gereği, "devletin sınırlarını değiştirmek amacı ile Osmanlı Devleti, halkı ve padişahına karşı silahlı isyan gerçekleştirdikleri" gerekçesiyle Seyyid Ali, Şeyh Şahabeddin ve Molla Selim dahil olmak üzere yirmi sekiz kişi ölüm cezasına çarptırıldı.²⁷⁶ Mahkeme, "devletin sınırlarını değiştirmek" ibaresiyle bir anlamda isyanın ulusal boyutunu kabul ediyordu. Kararda "gerici" ve "dinî" ibareleri geçmiyordu. Ayrıca bundan sonra devlet cenahı Kürt isyanlarını artık "bölücü" olarak nitelendirmeye başlayacaktı. Şeyhlerden Seyyid Nasrullah, Seyyid Nusreddin, eşraftan Feyzi Efendi, eski Bitlis mebusu Müftüzade Sadullah Efendi ve Cibran aşireti reislerinden –aynı zamanda Hamidiyeli– Cindiyê Dirbas'a sürgün ve Molla Selim'in oğluyla Seyyid Ali'nin oğulları Haydar ve Selahaddin dahil yüzden fazla kişiye farklı ağır hapis cezaları verildi. İki yüz kadar kişi de serbest bırakıldı.²⁷⁷ Ayrıca Seyyid Ali, Şeyh Şahabeddin ve Molla Selim'in bütün malvarlığına el konuldu. Gayda tekkesinin kapısına kilit vuruldu ve tekkenin bütün faaliyetleri yasaklandı.²⁷⁸

Seyyid Ali, Şeyh Şahabeddin ve kardeşi Şeyh Mehmed Şirin'in de arasında bulunduğu on bir tutsağın infazları 6 Ma-

275 AVPR. F. Politarhiv, "Rossiyskoe Imperatorskoe Vitse-Konsulstvo v g. Bitlise", (Rus Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Rusya İmparatorluğu Bitlis Viskonsolosluğu), 1912-1914, d. 546, 1.313-319 ob, Bitlis, (12 Nisan 1330), 25 Nisan 1914; BOA.BEO.SYS.4281/321065-4 (4.6.1332/30 Nisan 1914).

276 BOA.BEO.SYS.4281/321065-4 (4.6.1332/30 Nisan 1914).

277 BOA.BEO.4299/322380 (19.8. 1332 /13 Temmuz 1914); BOA.BEO.4299/322378-4 (19.8. 1332 /13 Temmuz 1914); BOA.DH.EUM.EMN.85/9 (13.8.1332/ 7 Temmuz 1914); BOA.SYS.4290/321738-2 (15.7.1332/9 Haziran 1914); BOA.BEO.4299/322378-4 (19.8. 1332/13 Temmuz 1914); BOA.BEO.4281/321065-3 (4.6.1332/30 Nisan 1914); (MAE-Nantes, İmparatorlukta sorunlar (Bitlis'te isyan hareketi / Nisan 1914), seri D, kutu 74, Van'daki Fransa Viskonsülü'nden, İstanbul'daki Fransa Büyükelçisi Ek-selansları Mösyö Bompard'a, Van, 10 Mayıs 1914.

278 BOA.DH.EUM.EMN.85/9-1 (13.8.1332/ 7 Temmuz 1914)

yısı'ta kent meydanında gerçekleşti.²⁷⁹ Gece yarısı kent meydanına götürülen tutsaklardan ilk idam edilen şeyh şahabeddin oldu. İdam sırasını bekleyen müritlerin ağıtları eşliğinde idam sehпасına çıkarılan şeyhten sonra, kuzeni Seyyid Ali infaz edildi. şeyh şahabeddin ve Seyyid Ali'nin cenazeleri gün boyu teşhir edildikten sonra günbatımında, şerefhan sülalesinin de gömülü olduğu tarihî mezarlığa defnedildi.²⁸⁰ Diğer tutsakların infazı ise 21 Mayıs'ta aynı yerde gerçekleşti.²⁸¹ İnfazlara bu kadar ara verilmesinin sebebi, Rus Konsolosluğu ile direkt bağlantılı olduğuna inanılan Molla Resul ile varılan anlaşmaydı. Chirkov'un iddiasına göre Bitlis valisi, şirvanlı Molla Resulü serbest bırakarak, karşılığında Kürt hareketini izleyip düzenli rapor vermesini şart koşmuştu ama serbest bırakılan molla, Jn Türk karşıtı propaganda yapmaya devam edince tekrar gözaltına alınarak aynı meydanda infaz edildi.²⁸²

Hapis cezası alan tutsaklar, Mayıs ayı ortalarında Sinop, Trabzon ve Ankara'daki hapishanelere nakledildiler.²⁸³ Bu nakil, Jn Türk rejiminin o güne kadar vilayetten Batı muhitlerine yapmış olduğu en kapsamlı sürgündü ve bu mahkûmlar bu muhitlerde sadece tutuklu kalmayacaklar, kürekli gemiler ve maden ocaklarında ağır işlerde alıştırılacaklardı.²⁸⁴ Sürgün cezası alan Sey-

279 MAE-Nantes, İmparatorlukta sorunlar (Bitlis'te isyan hareketi / Nisan 1914), seri D, kutu 74, Van'daki Fransa Viskonsülü'nden, İstanbul'daki Fransa Büyükelçisi Ekselansları Mösyö Bompard'a, Van, 10 Mayıs 1914.

280 Law Reşid, "Bir Tarih Olayı-II", s. 13-14; BOA.DH.EUM.EMN.85/9-11 (13.8.1332/ 7 Temmuz 1914).

281 MAE-Nantes, İmparatorlukta sorunlar (Bitlis'te isyan hareketi / Nisan 1914), seri D, kutu 74, Van'daki Fransa Viskonsülü'nden, İstanbul'daki Fransa Büyükelçisi Ekselansları Mösyö Bompard'a, Van, 21 Mayıs 1914.

282 "Molla Resul infaz edilmeden önce, meydandaki asker ve sivil memurlara dönerek: 'Tanrı'ya şükürler olsun ki beni asan Müslümanlardır. Ben Rusları hiç görmedim, fakat umuyorum ki siz yakında göreceksiniz ve onlar bizim için sizden hesap soracaklardır,' dedi. Chirkov, Bitlis", AVPR. F. Politarhiv, "Rossiyskoe Imperatorskoe Konsulstvo v g. Bitlise", (Rus Dışışleri Bakanlığı Arşivi, Rusya İmparatorluğu Bitlis Viskonsolosluğu), 1912-1914, d. 546, l.332-335 ob, Bitlis, (31 Mayıs 1330), 13 Haziran 1914.

283 MAE-Nantes, İmparatorlukta sorunlar (Bitlis'te isyan hareketi / Nisan 1914), seri D, kutu 74, Van'daki Fransa Viskonsülü'nden, İstanbul'daki Fransa Büyükelçisi Ekselansları Mösyö Bompard'a, Van, 10 Mayıs 1914.

284 AVPR. F. Politarhiv, "Rossiyskoe Imperatorskoe Vitse-Konsulstvo v g. Bitli-

yid Nasrullah, Seyyid Nusreddin, Feyzi Efendi, eski Bitlis mebusu Müftüzade Sadullah Efendi ve Cindiyê Dirbas 26 Mayıs'ta Taife (Yemen) sürülmek üzere Diyarbekir'e götürüldüler.²⁸⁵ Böylece Bitlis'teki mahkeme süreci sona erdi. Sıkıyönetim ise sona ermedi ve bir müddet daha uygulanmaya devam edildi.

Jön Türk rejiminin Bitlis vilayeti dahilinde Kürt hareketini şiddetli bir biçimde cezalandırdığı günlerde, Van'daki ITC bürosunun çıkardığı *Çaldıran* gazetesi, "Halifelige ve Müslüman hükümete karşı ayaklanmaya cesaret edenler cezalandırıldığı için imparatorluğun inançlı ve dindar her vatandaşının son derece mutlu olduğunu" yazıyordu. Bölgedeki Avrupalı diplomatlar ise, Jön Türk şiddetinin daha büyük isyan hareketlerini doğurabileceğini düşünüyorlardı. Van'daki Fransız viskonsüle göre, vali kendisine, Kürt eşkıyalığını önlemek ve "Kürtler arasında korku yaratmak için" yaz boyunca kademeleli olarak idamlara devam edileceğini söylemişti. Valiyi olumlayan viskonsül "Ama" diyordu, "Bitlis'teki ayaklanmayı bastıran bu enerji bir an felce uğrarsa, bu, Kürtlerin hükümete karşı olan nefretini uyandırıp daha büyük bir isyana sebep olabilir. Zira şeyhlerini darağacında gören Kürtler, artık kalbinden vurulan bir halktı ve Jön Türklerden gördükleri bu zulmü ve hakareti asla unutmayacaklardı."²⁸⁶ Fransız yetkili böyle düşünürken, İngiliz viskonsül Smith'e göre, sert cezaların hükümete karşı başka bir isyana sebep olacağını ya da olamayacağını söylemek için henüz çok erkendi, ama Kürtlerin saygı duyduğu şeyhlerinin asılması kesinlikle onları dehşete düşürmüştü ve devletin kendilerine dönük uyguladığı şiddet karşısında şaşkına dönmüşlerdi.²⁸⁷ Rus diplomatlar ise, ısrarla büyük bir

se", (Rus Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Rusya İmparatorluğu Bitlis Viskonsolosluğu), 1912-1914, d. 546, l.325-328 ob, Bitlis, (12 Mayıs 1330), 25 Mayıs 1914.

285 Diyarbekir'deki L.H. Hurst'ten, İstanbul'daki Türkiye Kraliyet Büyükelçisi Sir L. Mallet'e, Diyarbekir, 15 Haziran 1914 (FO 195 / 2458). Akt. *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 659-661.

286 MAE-Nantes, İmparatorlukta sorunlar (Bitlis'te isyan hareketi / Nisan 1914), seri D, kutu 74, Van'daki Fransa Viskonsülü'nden, İstanbul'daki Fransa Büyükelçisi Ekselansları Mösyö Bompard'a, Van, 11 Haziran 1914.

287 "Van'daki Kraliyet Viskonsülü lt I. M. Smith'ten, İstanbul'daki Türkiye Kraliyet Büyükelçisi Sir L. Mallet'e, Van, 16 Mayıs 1914 (FO 195/ 2458)." Akt. Re-

isyanın her an yaşanabileceğini iddia ediyorlardı. Öyle ki Chirkov aldığı bir istihbarata dayanarak Varto, Mutki ve Huyut kazalarındaki aşiretlerle Muş Ovası'ndaki Musa ve Kasım Bey'e bağlı Kürtlerin ciddi ölçüde silahlanarak yeni bir ayaklanmaya hazırlandıklarını belirtiyordu. Harbiye Nezareti'nin, sosyal durumuna bakmaksızın herkesin askerlik yapmasını zorunlu kılan kararnamesinden sonra, Van ve Beyazid'deki halk protestolarını, bu ayaklanmanın ilk belirtisi olarak görüyordu.²⁸⁸ Bütün bu diplomatların hepsinin ortak görüşü ise, isyanın sert biçimde bastırılması ve Kürt şeyhlerinin asılmasının bölgedeki Hristiyanların yararına olduğuydu. Fransız yetkiliye göre, Seyyid Ali ile Şeyh Şahabeddin'in de aralarında bulunduğu Halidî Kürt şeyhlerinin asılması, Ermeniler tarafından sevinçle karşılanmıştı. Zira yeni rejimin ilanından beri ilk defa Kürt şeyh ve beyleri ölüm cezasına çarptırıldığı için artık imparatorlukta bir şeylerin değişebileceğine inanmaya başlamışlardı.²⁸⁹ "Geçmişte Ermenilere büyük acılar yaşatan Seyyid Ali ve diğer şeyhlerin ortadan kaldırılması"nı devlet bekası için yararlı bulan İngiliz diplomat Smith'e göre, Ermeniler şimdiden Hizan'daki bazı topraklarını geri talep etmeye başlamışlardı.²⁹⁰ İsyanın başından beri çelişkili bir tavır sergileyen Chirkov da bahsi geçen Kürt şeyhlerinin "Ermeni arazilerine kanunsuz biçimde el koymaları ve diğer zorbalıklarıyla meşhur olduğunu", bu Kürtlerin etkisiz hale getirilmesinin ardından "Hristiyanların artık daha rahat nefes alabileceği" bir ortamın oluşacağını düşünüyor-

cords of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979, cilt 4 (1900-1914), s. 647-652.

288 AVPR. F. Politarhiv, "Rossiyskoe Imperatorskoe Konsulstvo v g. Bitlise", (Rus Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Rusya İmparatorluğu Bitlis Viskonsolosluğu), 1912-1914, d. 546, l.332-335 ob, no. 116, Bitlis, 31 Mayıs 1330 / 13 Haziran 1914.

289 MAE-Nantes, İmparatorlukta sorunlar (Bitlis'te isyan hareketi / Nisan 1914), seri D, kutu 74, Van'daki Fransa Viskonsülü'nden, İstanbul'daki Fransa Büyükelçisi Ekselansları Mösyo Bompard'a, Van, 10 Mayıs 1914.

290 "Van'daki Kraliyet Viskonsülü lt I. M. Smith'ten, Türkiye Kraliyet Büyükelçisi Sir L. Mallet'e, (rapor) Van, 3 Mayıs 1914 (195/2458)." Akt. *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 630-637.

du.²⁹¹ Ermeni cenahının güçlü temsilcisi EDF ise, en az Kürtler kadar şaşkındı. Yıllardır kendilerine karşı desteklenen Kürtlerin şimdi bu kadar sert bir şekilde cezalandırılmasına anlam veremiyordu. Bunu “Jön Türk rejiminin yeni bir oyunu” olarak görüyor ve Kürtleri bu kadar kışkırtmanın “manasız” olduğunu savunuyordu.²⁹² Zira o günlerden başlayarak Seyyid Ali ve Şeyh Şahabeddin’in mezarı yüzlerce kişi tarafından ziyaret edilmeye başlamıştı. Gayda tekkesinin müritleri ve Bitlis sakinleri, bütün engellemelere rağmen kabileler halinde mezarlığı ziyaret ediyorlar ve dualar okuyorlardı. Etrafta iki şeyhin mezarının gece karanlığında “azizlerin mezarları gibi parladığı”na dair söylentiler de dolaşmaya başlamıştı. Yerel otorite mezardaki toprağın sülfür maddesinden dolayı parladığını iddia ettiyse de halk buna inanmamıştı.²⁹³ Kürtler, merkezî otoriteyi “Peygamberin evlatlarını boğmak”la suçluyorlardı. Derviş ve fakihler ellerindeki defterlerle köyleri dolaşarak “şehit” edilen Seyyid Ali ile Şeyh Şahabeddin’e dair ilahiler okuyorlardı. Şeyhlerinin Kürdistan için canlarını verdiğini, böylece Kürtlerin “umutsuz ve bilgesiz” bırakıldığını söylüyorlar²⁹⁴ ve kitlelere özellikle iki kuzenin idam edilme anlarını teatral sahnelerle anlatıyorlardı. “Şeyh Şahabeddin’in boynundaki ipin defalarca kopması” ve “Seyyid Ali’nin isyana katılmadığı halde idam edilmesi” sahneleri, Sünni Kürt kitlelerini etkiliyordu.²⁹⁵ İsyanı kınayan-

291 AVPR. F. Politarhiv, “Rossiyskoe Imperatorskoe Vitse-Konsulstvo v g. Bitlise”, (Rus Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Rusya İmparatorluğu Bitlis Viskonsolosluğu), 1912-1914, d. 546, l.325-328 ob, Bitlis, (12 Mayıs 1330), 25 Mayıs 1914.

292 “La Répression à Bitlis”, *Pro-Armenia*, no. 11-12, 10-25 Mayıs 1914, s. 2-4.

293 “Erzurum Kraliyet Konsolosu J.H. Monahan’dan, İstanbul’daki Türkiye Kraliyet Büyükelçisi Sir L. Mallet’e, Erzurum, 20 Haziran 1914 (FO 195/ 2458).” Akt. *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 662-663.

294 İlahilerden birinin en eski formunu Kürt sanatçı Hozan Şemdin’in arşivinden elde edebildik. (Hozan Şemdin ile Brüksel’de 10 Mart 2019’da yapmış olduğumuz sözlü mülakat.) Ayrıca sesli versiyonu için bkz. Hozan Şemdin, “Çûm Bitlisê”, (2014, Aralık), [Video], https://www.youtube.com/watch?v=eC-r_iLD6Go

295 1910’lu yıllarda Van, Erciş’in Meydanok köyünde doğan Tahir Nas, babasından duyduğu bir anekdotu aktarıyordu. Gayda tekkesine bağlı derviş ve fakihlerin, kendisi daha doğmadan önce köylerine kadar geldiklerini ve şeyhlerinin ölümlerini adeta bir tiyatro oyunu şeklinde ilahiler eşliğinde dile ge-

lar ve bütün sorumluluğu Molla Selim'e yükleyenler, "peygamberin evlatları" olarak kabul ettikleri Seyyid Ali ve Şeyh Şahabeddin'e dair olumsuz ve rencide edici ibareler kullanmamaya özen gösteriyorlardı.

Şeyhlerin asılmasını meşrulaştırmakta zorlanan devlet, yandaş şeyhlerden bir kez daha yardım isteyecekti. Vali M. Abdülhalik Bey, Bitlis isyanı esnasında devletin yanında yer alanların ödüllendirilmesi gerektiğini İstanbul'a yazan kişiydi. Vali, Dahiliye Nâzırı Talat Paşa'ya gönderdiği telgrafta, ITC hükümetinin yanında yer alıp aşiretiyle birlikte askerî operasyonlara katılan Şeyh Şemseddin, isyan esnasında ahalinin isyana katılmasını engelleyen ve bu maksatla hükümetle birlikte çalışan Küfrevî şeyhi Şeyh Abdülbaki, Şeyh Abdülbari, Hacı Fazılzade Şeyh Muhammed, Ohin şeyhi Fetullahzade Şeyh Alaeddin ve Norşin Şeyhi Ziyaeddin'in "Beşinci Dereceden Mecidiye Nişanı" ile ödüllendirilmesini talep ediyordu. (Aynı şekilde, başta Bitlis Valisi M. Abdülhalik Bey, Van Valisi Tahsin Bey ve Mutasarrıf Cevdet Bey olmak üzere Bitlis ve çevre vilayetlerdeki yüzden fazla, yönetici, memur, subay ve asker de çeşitli ödüllerle ödüllendirileceklerdi.)²⁹⁶ Talat Paşa ise verdiği cevapta, ödüllendirmenin yeterli olamayacağını, aynı şekilde bu şeyhlere nakdi bir miktar paranın da verilebileceğini belirtiyordu.²⁹⁷ Ayrıca Küfrevî kardeşler Şeyh Abdülbaki ve Şeyh Abdülbari'ye her ay ödenmek üzere iki bin kuruş maaş bağlanması ve bu paranın da Harbiye Nezareti'nden temin edilmesi kararlaştırıldı.²⁹⁸ Yine adı geçen şeyhlerin "Bitlis İsyanı'nda devlete birçok

tirdiklerini aktarıyordu. Ayrıca çocukluğunda bu dervişleri bizzat gördüğünü de ekliyordu. (Tahir Nas ile Erciş'te 1 Şubat 2015'te yapmış olduğumuz sözlü mülakat.)

296 BOA.DH. ŞFR.40/102 (2.6.1332/28 Nisan 1914); MAE-Nantes, İmparatorlukta sorunlar (Bitlis'te isyan hareketi / Nisan 1914), seri D, kutu 74, Van'daki Fransa Viskonsülü'nden, İstanbul'daki Fransa Büyükelçisi Ekselansları Mös-yö Bompard'a, Van, 10 Mayıs 1914.

297 BOA.I.TAL.493/23 (16.6.1332/12 Mayıs 1914); BOA. DH.KMS.21/55 (29.11.1332/20 Ekim 1914); BOA.DH.EUM.MH.97/47 (8.3.1333/24 Ekim 1915).

298 BOA.DH. ŞFR. /91/244 (20.12.1336/27 Eylül 1918); Arvası şeyhlerinden Seyyid Abdülhakim ve kardeşi Şeyh Taha da aynı şekilde ödüllendirilen şeyhler

hususla yardımcı oldukları için” zorunlu askerlik hizmetinden de muaf tutulmaları istendi.²⁹⁹ Diğer taraftan merkezî otorite, Bitlis İsyanı bağlamında milislik kurumunu daha etkin kılabilmek için ödüllendirme uygulamasına özellikle önem verdi. Zira yerel otorite bu uygulamanın olası isyanlara karşı caydırıcı olabileceğine kesinlikle inanıyordu. Şeyhler, milislik kurumunun tam içinde yer almasa da milislik kurumu için son derece isabetli ve faydalanılabilecek etkili şahıslardı. Antipropaganda için dönemin yerel basınından daha fazla iş görüyorlardı. Kala-balık mürit ağlarına sahip bu şeyhler, devletin, isyan günlerinde antipropaganda için para ve bazı imtiyazlar karşılığında kiralayabileceği “araçlar”dı. Bu sefer isyanın antipropagandasından fazlasını, yani şeyhlerin idam edilmesini de halka izah etmek zorunda kalacaklardı.

Rus Konsolosluğu'nda mahsur kalan şeyh: Halife Molla Selim

Beraberindeki on altı kişiyle Rus Konsolosluğu'na sığınan Molla Selim'e dair bir rapor yazan Van'daki Fransız viskonsüle göre o, “Bitlis isyanının asıl fitnecisi” idi ve “tuhaf bir ironi” ile, Rus konsolosunun koruması altında ceza almaktan kurtulurken, “araç” olarak kullanılan şeyhler ise ölüm cezasına çaptırılmışlardı.³⁰⁰ Peki gerçekten Molla Selim kurtulmuş muydu, hükümet kendisini cezalandırmaktan vazgeçmiş miydi? Bitlis ve İstanbul'daki Rus yetkililer arasında gerçekleşen yazışmalara göre Molla Selim hiçbir şekilde güvende değildi. Üstelik Rus vatandaşlığına alınma talebi de derhal reddedilmişti ve Rus hükümeti kendisini ancak, “gitmek isteyinceye kadar” konsoloslukta tutabilecekti. Bunun dışında, kendisine başka hiçbir ko-

arasındaydı. Nimetullah Arvas, “Nakşi Geleneginin Bir Takipçisi Olan Seyyid Abdülhakim Arvas'ın İstanbul Yansımaları”, *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*, (TDKB). Eskişehir, 2014, s. 699-672.

299 BOA.DH.SYS.123/4 (1.10.1330/14 Aralık 1914).

300 MAE-Nantes, İmparatorlukta sorunlar (Bitlis'te isyan hareketi / Nisan 1914), seri D, kutu 74, Van'daki Fransa Viskonsülü'nden, İstanbul'daki Fransa Büyükelçisi Ekselansları Mösyo Bompard'a, Van, 21 Mayıs 1914.

nuda yardımcı olmayacaktı.³⁰¹ Konsolosluğun etrafındaki bütün sokaklar askerler tarafından kuşatılmıştı. Konsolosluğa yakın Ermeni evlerinin kapılarına, bahçe girişlerine ve çatılara polisler yerleştirilmişti. Şehrin her yerine kontrol noktaları kurulmuştu. Özellikle akşamları askerler konsolosluğun dış kapısına kadar gelip nöbet tutuyorlardı.³⁰² Konsolosluğa girip çıkanlar detaylı aramalardan geçirildiği gibi binaya giren erzak ve eşyalar da sınırlandırılmıştı. Vali, konsolosluk üzerindeki kuşatmayı “Konsolosluktakileri bit içinde bıraktık,” cümlesiyle özetliyordu.³⁰³

İzolasyon ve kuşatma devam ederken, Chirkov, İstanbul'daki büyükelçilikten bir yandan konsolosluğun güvenliği için Kazak birlikleri talep ederken öbür taraftan da Osmanlı yönetiminin Kürtleri tutuklamaya haklarının olduğunu ama konsolosluklarına karşı böyle önlemler almaya haklarının olmadığını belirterek kuşatmanın derhal kaldırılmasını istiyor ve ekliyordu: “Bu şartlar altında Selim'in ve onun arkadaşlarının çıkarılması zordur.”³⁰⁴ Bu arada İstanbul'daki Osmanlı yetkilileri Rus diplomatlarla temas halindeydiler. O günlerde Talat Paşa'nın yerine geçici olarak Dahiliye Nâzırı olan Cavid Bey, Rus diplomat Gulkovich'e, Molla Selim ve arkadaşlarını iade etmeleri durumunda, iki devlet arasında suçluların karşılıklı iadesine ilişkin bir anlaşma bulunmadığı halde, iki Rus polisi öldürüp Trabzon'da Osmanlı yetkililerine teslim olan dört Gürcüyü derhal kendilerine teslim edebileceklerini söylemişti. Cavid

301 AVPR. F. Politarhiv, “Sekretnaya Telegramma Posla v Konstantinopole”, (Rus Dışişleri Bakanlığı Arşivi, İstanbul Konsolosluğu gizli telgraf), 1912-1914, d. 546, l.325-328 ob, İstanbul, (22 Mart 1330), 4 Nisan 1914; Van'daki Kraliyet Viskonsülü lt I. M. Smith'ten, İstanbul'daki Kraliyet Türkiye Büyükelçisi Sir Luis Mallet'e, Van, 16 Nisan 1914, no. 8 (FO 185/ 2458). Akt. *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 608-625.

302 AVPR. F. Politarhiv, “Rossiyskoe Imperatorskoe Vitse-Konsulstvo v g. Bitlise”, (Rus Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Rusya İmparatorluğu Bitlis Viskonsolosluğu), 1912-1914, d. 546, l.325-328 ob, Bitlis, (18 Nisan 1330), 1 Mayıs 1914.

303 Renda, *Hatırat*, s. 150.

304 AVPR. F. Politarhiv, “Sekretnaya Telegramma Vitse-Konsulstvo v g. Bitlise”, (Rus Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Rusya İmparatorluğu Bitlis Viskonsolosluğu), 1912-1914, d. 546, l.325-328 ob, Bitlis, (18 Nisan 1330), 30 Nisan 1914.

Bey'in teklifini reddettiğini aktaran Gulkovich, yine de Rusya Dışişleri Bakanlığı'na, "Özellikle iadesini istediğimiz biri var mı?" diye soruyordu.³⁰⁵ Cavid Bey'in özel kalemi de Trabzon valisine yazarak, Molla Selim ile takas etmek istedikleri şahısların gözetim altında tutulmalarını istiyordu.³⁰⁶

Kuşatma devam ederken, *Azadamard* gazetesinin Bitlis muhabiri konsolosluga giderek, her şeyden habersiz olan Molla Selim ile bir röportaj yapmayı başardı.³⁰⁷ Muhabire göre, uzun saçları, kınalı top sakalı, belinde tabancası ve kılıcı olan Molla Selim sorulara kaçamaklı cevaplar vermişti. Kendisine isyanın nedeni sorulduğunda, "Bitlis gibi bir şehirde bu kadar memur, asker, jandarmanın ne lüzumu var? Böyle bir şehri bir vali tek başına idare edebilir," şeklinde bir cevap vermişti. Molla Selim'in cevabı "şeriat" a dönük bir ibareyi de içermiyordu, aksine milliyetçi sayılabilecek bir "özyönetim" talebi gibi görünüyordu.³⁰⁸ Nitekim *Puzantiyon* gazetesi, Molla Selim'in bu günlerde bir "manifesto" yayımladığını ve "Kürtlerin artık köle olmamaları gerektiği" çağrısında bulunduğunu yazıyordu.³⁰⁹

305 AVPR. F. Politarhiv, "Sekretnaya Telegramma Posla v Konstantinopole", (Rus Dışişleri Bakanlığı Arşivi, İstanbul Konsoloslugu gizli telgraf), op. 482, 1914, d. 3312, L. 36, İstanbul, (29 Nisan 1330), 12 Mayıs 1914

306 BOA.DH. ŞFR.40/179 (H.14.6.1332 / 10 Mayıs 1914).

307 *Pro-Armenia* ise röportajı yapan şahsı, "bir arkadaşımız" olarak tanıtıyordu ve haberi şu şekilde aktarıyordu: "Bir arkadaşımız bir müddet önce Rus Konsoloslugu'na sığınan şeyh Molla Selim ile ilginç bir röportaj yaptı. Molla Selim, çok sayıda memurun, silahlı kuvvetin ve jandarmanın bu muhitte bulunmasının gereksiz olduğunu söylemiş. Bu şeyhe göre, vilayet yönetimi için sadece bir vali yeterli olacaktır." "Le Mouvement Kurde", *Pro-Armenia*, no. 11-12, 10-25 Mayıs 1914, s. 2.

308 "Azadamard gazetesinin Bitlis özel muhabiri, adı geçen şehirdeki Rus konsolosluğuna giderek Molla Selim ile bir röportaj yapmıştır. Muhabir tarafından sorulan sorulara Molla Selim kaçamaklı cevaplar vermiştir. Verdiği cevapların birisinde: 'Bitlis gibi bir şehirde bu kadar memur, asker ve jandarmanın ne gereği var? Böyle bir şehri tek başına bir vali bile yönetebilir,' demiştir. Molla Selim pek yaşlı görünüyormuş. Kendisi şişman bir adam olup, saçları uzun, sırtında bir abası, başında sarıklı bir kefiyesi, bir ismiyyet tabancasıyla bir kılıcı varmış. Top sakalı kına ile boyanmıştır. Molla Selim bu mülevves memleketi terk ederek, İran'a yahut Rusya'ya gitmek niyetindeymiş." "Molla Selim", *Tanin*, no. 1932, 28 Nisan 1330 / 10 Mayıs 1914, s. 2.

309 Erzurum'daki Kraliyet Konsolosu J.H. Monahan'dan, İstanbul'daki Kraliyet Türkiye Büyükelçisi Sir L. Mallet'e, Erzurum, 20 Haziran 1914 (FO 195/

Azadamard muhabirine göre ise şeyh her şeyden vazgeçmişti. Artık bu “iğrenç” memlekette yaşamak istemiyordu, bir an önce İran ya da Rusya’ya gitmek istiyordu.³¹⁰

Osmanlı ve Rusya imparatorlukları savaşın eşiğine gelince, başlarda konsolosluğun üst katında özel bir odada kalan Molla Selim’in durumu da kötüleşti. Konsolosluk personelinin kendisine yönelik muamelesi sertleşti. Kendisiyle beraber konsolosluga sığınmış olan adamları “itilip kakıldı” Konsoloslugin alt katına alınan Molla Selim’e sıradan bir sığınmacı gibi davranıldı. İddiaya göre sırf bu muameleden bıkan mollanın birkaç adamı Eylül ayı başlarında konsolosluktan çıkıp teslim oldular ve Vali M. Abdülhalik Bey’e “mühim” bilgiler verdiler. Teslim olanların ifadeleri doğrultusunda bir rapor kaleme alan M. Abdülhalik Bey’e göre, şayet cezalar hafifletilirse (kısmi af) Molla Selim dahil, firardaki Kürtler rahatlıkla teslim olacaktı.³¹¹

Af söylentisinin dolaştığı vilayette yandaş Halidî şeyhler bir kez daha ortaya çıktılar. Bugünlerde son derece güçlenen Küfra ve Norşin şeyhleri –Jön Türk şiddetine maruz kalan geniş Kürt kitleleri nezdinde “tipik işbirlikçiler” olarak görünmek için de olsa– sürgüne gönderilen, imparatorluğun muhtelif hapishanelerinde tutuklu ve firari olan şahısların affedilmesi için girişimlerde bulundular. Vali M. Abdülhalik Bey’in kısmi af talebi içeren raporuna karşılık, Şeyh Alaeddin ve Şeyh Ziyaeddin, Dahiliye Nezareti’ne bir telgraf çekip “genel af” talebinde bulundular.³¹²

Kentte dolaşan “af” söylentilerini duyan Molla Selim, 12 Eylül’de İhsan Paşa’ya gönderdiği pusulada idam edilmeme şar-

2458). Akt. *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 665-671.

310 “Molla Selim”, *Tanin*, no. 1932, 28 Nisan 1330 / 10 Mayıs 1914, s. 2.

311 BOA.DH.ŞFR.441/50 (6.7.1330 / 19 Eylül 1914).

312 “Dahiliye Nezareti’ne. Bitlis halkı üç yüz senedir Osmanlı Devleti’nin hükümetine sadakat ile bağlıdır. Bitlis halkından merhamet ve şefkatinizi esirgemeyiniz. Birkaç caninin çıkarmış olduğu isyandan ötürü halkın tamamını cezalandırmayınız. Birçok aile perişan oldu ve dağıldı. Bu perişanlık, dağılma, kargaşanın ortadan kaldırılması ve huzur, sükûnetin sağlanması için genel bir affın ilan edilmesini arz ederiz.” BOA.DH.EUM.II. Şb.2/9 (14.11.1332/ 4 Ekim 1914).

tıyla teslim olabileceğini yazıyordu.³¹³ Bir gün sonra bu haberi merkez İstanbul'a "acil ve gizli" koduyla ileten İhsan Paşa, kendi rızasıyla konsolosluktan çıkıp teslim olan Molla Selim ve sekiz arkadaşını alıp Bitlis Hapishanesi'ne götürdü.³¹⁴ Ancak hükümet genel af ilan etse de Molla Selim'i aftan yararlandırmayı düşünmüyordu. Bunun için genel affın ilanı bir müddet için ertelendi ve Molla Selim 18 Kasım 1914'te Bitlis kent meydanında asıldı. Molla Selim idam edildikten sonra, isyandan ötürü cezaevlerinde ve sürgünde bulunan mahkûmlar 22 Kasım'da affedildiler.³¹⁵ Böylece 1914 Bitlis İsyanı davası, Jön Türk rejimi tarafından kapatıldı ama davanın yankıları sürmeye devam etti.

Tasfiye: Cihat, iskân ve tehcir

Dünya Savaşı'nın arifesinde devlet, "güvenilmez" olarak adettiği kesimlere karşı genel bir tasfiye harekâtı başlattı. Bu tasfiyenin hedefinde Kürtler ve Ermeniler vardı. "Cihat" ve "seferberlik" olgularının öne çıktığı bu tasfiye sürecinde, Jön Türk rejimi Kürt-Ermeni muhitlerindeki Ermenilerin Arap çöllerine "tehcir" ve Kürtlerin Anadolu'ya "iskân" edilmeleri gibi kapsamlı bir toplumsal mühendislik planını devreye sokacaktı. Savaş koşullarında gerçekleşmesi öngörülen bu planın uygulanacağı "pilot bölge" ise daha çok Bitlis vilayeti olacaktı. Öyle ki bu vilayette öncelik Botan'daki Bedirhanilere ve Osmanlı erkine pek itaat etmeyen bazı Kürt aşiret reislerine verildi.

Yerel hükümet Bitlis İsyanı'ndan kısa bir süre sonra Bedirhanilere yöneldi. Bitlis İsyanı'nı "çocukça bir iş" olarak gören ve daha iyisini yapacağını iddia eden Hasan Bedirhan Cizre'ye kapanırken, Kâmil ve Süleyman Bedirhan Botan'da propaganda yürütmeye devam ediyorlardı.³¹⁶ Bedirhanileri tamamen tas-

313 BOA.DH. ŞFR. 441/50 (6.7.1330/ 19 Eylül 1914).

314 BOA.BEO.4312/323346-2-1 (4.11.1332/25 Eylül 1914); Hariciye Nâzırı Said Halim Paşa, Molla Selim'in teslim olmasını "yakalandı" şeklinde ilan ediyordu: BOA.HR.SFR.4, 873/50 (4.7.1330/ 17 Eylül 1914).

315 BOA.BEO.4323/324157-4-1 (6.1.1333/ 24 Ekim 1914).

316 "Diyarbakir'deki L.H. Hurst'ten, İstanbul'daki Kraliyet Türkiye Büyükelçisi Sir L. Mallet'e, Diyarbakir, 14 Mayıs 1914 (FO 195 / 2458)." Akt. *Records of*

fiye etmeye kararlı olan Teşkilat-ı Mahsusa, Süleyman Bedirhan'a 22 Mayıs'ta suikast düzenledi.³¹⁷ Siirt'ten Cizre'ye amcası Hasan Bedirhan'ı ziyarette giden Süleyman Bedirhan, Çatak (Şax) yakınlarında "kızılıcak sopasıyla dövülerek" öldürüldü. Yerel hükümet Süleyman Bedirhan'ın "eşkiya Mehmed Emin" ile karıştırılarak "yanlışlıkla" vurulduğunu açıklasa da iddiaya göre Teşkilat-ı Mahsusa'nın tetikçileri cinayet esnasında "bütün Bedirhanilere bunu yapacağız!" diye bağırıyorlardı.³¹⁸ Süleyman Bedirhan cinayetinden birkaç gün sonra bu sefer Kâmil Bedirhan Siirt'te gözaltına alındı ve Diyarbekir'e doğru yola çıkarıldı. Kâmil Bedirhan Diyarbekir'e ulaşırken, Bitlis Valisi M. Abdülhalik Bey İstanbul'a çektiği telgrafta, artık "Bitlis Vilayeti sınırları dahilinde hiçbir Bedirhani kalmamıştır," diye yazıyordu.³¹⁹ Beyrut'ta kısa bir süre tutulan Kâmil Bedirhan, İstanbul'a götürülmek istenirken firar etti. Beyrut'ta Rus yetkililerle görüşen Kâmil Bedirhan, Rusya'nın politik koruması altında Fransa'ya ait bir gemiyle İstanbul'a gönderildi. Gemi İstanbul Boğazı'nda, Sarıyer açıklarına demir atınca, Rus büyükelçilik görevlisi gemiye giderek Kâmil Bedirhan ile görüştü. Bedirhan şayet mümkünse Rusya Büyükelçiliği'nden liman kentlerindeki konsolosların önceden bilgilendirilmesini, yine Rusya'ya gitmesi ve orada yaşayabilmesi için kendisine Rusya pasaportu veya en azından resmî bir evrak verilmesini talep etti ve son sözlerini

the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979, cilt 4, 1900-1914, s. 643-652.

317 AVPR. F. Politarhiv, "Rossiyskoe Imperatorskoe Konsulstvo v g. Bitlise", (Rus Dışişleri Bakanlığı Arşivi, Rusya İmparatorluğu Bitlis Viskonsolosluğu), 1912-1914, d. 546, l.332-335 ob, Bitlis, (31 Mayıs 1330), 13 Haziran 1914; MAE-Nantes, İstanbul'daki Fransa Büyükelçiliği, (Ermeni meselesi) seri D, kutu 74, dosya 5, Van'daki Fransa Viskonsülü'nden, İstanbul'daki Fransa Büyükelçisi Ekselansları Mösyo Bompard'a, no. 24, Van, 7 Temmuz 1914.

318 "Diyarbekir'deki L.H. Hurst'ten, İstanbul'daki Kraliyet Türkiye Büyükelçisi Sir L. Mallet'e, Diyarbekir, 15 Haziran 1914 (FO 195 / 2458)." Akt. *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979*, cilt 4 (1900-1914), s. 659-661; askerî yetkililer ise Süleyman Bey'in, ünlü eşkiya Mehmet Emin'le birlikte askerlerle girdiği çatışmada öldürüldüğünü, aynı çatışmada Mehmed Emin'in ise yaralı bir şekilde kaçtığını iddia ediyordu. BOA.DH.ŞFR.427/112 (13.3.1330 / 26 Mayıs 1914).

319 BOA.DH. ŞFR.431/28, (7.4.1330), 20 Haziran 1914.

soran elçilik görevlisine şunları söyledi: “Rusya Büyükelçiliği Kürdistan’daki durumun detaylarını öğrenmek istiyorsa, Kadıköy’de yaşayan biraderim Emin Bey’e her zaman müracaat edebilir. Kendisine her konuda güvenebilirsiniz.”³²⁰

Yaz ortasında Rusya’ya ulaşan Kâmil Bedirhan, hemen çalışmaya başladı. Başta Haydaran ve Goyan olmak üzere Kürdistan’daki etkili aşiretlere mektuplar gönderdi.³²¹ Haydaranlı Kör Hüseyin Paşa tarafından Erzurum valisine teslim edilen mektupta Kâmil Bedirhan, yakında gerçekleşecek olan savaşı Rusların kazanacağını, Kürt aşiretlerinin yenilecek taraf olan Osmanlı’yı desteklememelerini tavsiye ediyordu. Kâmil Bedirhan, Rusya İmparatorluğu’nun Kürtlerin can ve mal güvenliğini koruyacağı gibi, dinî inançlarına kesinlikle bir sınırlama getirmeyeceğini, üstelik “ağır vergiler toplamak dışında Kürdistan’da başka bir şey yapmayan” Jön Türklerin aksine Kürt kentlerine yatırım yapacağını eklemişti.³²² Jön Türkler, Bedirhan’ın yürüttüğü propagandanın önüne geçebilmek için bir kez daha Halidî şeyhlere başvurdular. Arvasî şeyhi Şeyh Abdülhakim ve Norşin şeyhi Şeyh Bahaeddin (Şêx Bahadîne Dignûkê), Kâmil Bedirhan’ın mektup gönderdiği aşiretlere nasihat vermeleri için bizzat devlet tarafından görevlendirildiler.³²³ Nitekim Rus ordusuyla 1916’da Bitlis işgaline katılan Kâmil Bedirhan, bu aşiretler üzerinde etkili olamadı. Bolşevik Devrimi’yle birlikte Gürcistan’a dönen Bedirhan, Kürtçe eğitim ve kültürel alanlara yöneldi.

Hasan Bedirhan, tasfiye edilen diğer bir Bedirhani idi. 1914 yazında savaş çanları çaldığında Diyarbakir Valisi Reşid Bey’e başvuran Hasan Bedirhan, Abdürrezzak’ın “Osmanlı Devleti’ne ihanet edip Bedirhan ailesine leke sürdüğünü ve lekeyi temizlemek için topladığı gönüllülerle savaşa katılmak istediğini,” iletti,³²⁴ “Bedirhanilere güvenilmeyeceğini” düşünen Re-

320 AVPR. F. Politarhiv, “Posolstvo v Konstantinopole”, (Rus Dışişleri Bakanlığı Arşivi, İstanbul Konsoloslugu), 1914, D. 3573-ob 482, İstanbul, (13 Haziran 1330), 26 Haziran 1914.

321 BOA.HR.SYS.2968/3 (1.8.1914 / 1 Ağustos 1914).

322 BOA.DH. ŞFR.453/111 (2.10.1330/ 15 Aralık 1914).

323 BOA.DH. ŞFR.539/112 (27.9.1332/10 Aralık 1916).

324 BOA.DH.EUM.II. Şb.7/89 (28.3.1331/ 10 Haziran 1915).

şid Bey, Hasan Bedirhan'ın bu talebini derhal reddetti. Ruslar 1916'da Botan'a yaklaşırken Hasan Bedirhan alelacele Kon-ya'ya sürgün edildi³²⁵ ve bir daha Kürdistan'a dönmesine izin verilmedi.

Abdürrezzak Bedirhan, 1914 kışında Rus ordusuyla birlikte Kürdistan'a geri döndü ancak aşiretler üzerinde istenilen düzeyde etkili olamadı. Savaşın bitimine doğru Musul'a geçti.³²⁶ 1917 yazında merkezî otoriteyle görüştü, kendisine "Tahsisat-ı Mesture"den (örtülü ödenek) bir miktar para teklif edildi.³²⁷ İstanbul'a gelip Osmanlı hükümetiyle doğrudan müzakerelerde bulunması için ikna edilen Abdürrezzak Bedirhan, bir Teşkilat-ı Mahsusa ajanı gözetiminde Duhok yakınlarına kadar getirildi.³²⁸ İddiaya göre burada aynı ajan tarafından öldürüldü.³²⁹ Böylece Kürdistan'da faal olan son Bedirhani de tasfiye edilmiş oldu.

Merkezî otorite kendisine koşulsuz itaat etmeyen Kürt aşiret reislerinin tasfiyesi konusunda pragmatist davrandı. Tasfiye sürecinde devlet, bu aktörlere "cihat"ı reddedemeyecekleri bir seçenek olarak sundu. 1914 sonbaharında imparatorluk harbe girince, imparatorluğun politik dönemeçlerini kendisine dönük "af fırsatı" olarak telakki eden Bişarê Çeto (yaz boyunca devlet güçleriyle yoğun bir savaş yaşamıştı) bir kez daha sahneye çıktı. Bişar'ın af talebine karşılık, merkezî otorite cihada katılması şartıyla hakkındaki adli dava ve askerî takibatın durdurulacağını belirtti.³³⁰ Hükümetin şartlarını kabul eden Bişar, Rusya'nın bölgeyi ilhak etmesiyle beraber, dört yüz kişilik bir

325 BOA.DH. ŞFR.65/21 (15.8.1334/17 Haziran 1916).

326 BOA.DH. ŞFR.77/87 (21.8.1335/ 12 Haziran 1917).

327 BOA.DH. ŞFR.556/62 (7.4.1333/ 7 Haziran 1917); BOA.DH. ŞFR.77/123 (H.25.8.1335/ 16 Haziran 1917).

328 BOA.DH. ŞFR.578/37 (19.2.1334/19 Nisan 1918).

329 Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, *Tehcir ve Taktik, Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları: İttihad ve Terakki'nin Yargılanması (1919-1922)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 176-178.

330 Vali Mustafa Abdülhalik Bey, 20 Mart 1916'da Dahiliye Nezareti'ne göndermiş olduğu telgrafta, Çeto ailesi hakkındaki davaların erteleme kararının hâlâ geçerli olup olmadığını soruyordu. BOA.EUM.EMN. 87/35/1-52 (5.5.1330/ 18 Temmuz 1914).

kuvvet ve müridi olduğu Şeyh Mahmud Zokaydi ile cepheye gitti ve kısa bir süre sonra da Hoy kenti civarında Rus kuvvetleriyle çıkan bir çatışmada öldürüldü.³³¹ Devlet, “eşkiya”dan ziyade artık kendisinden “şehit” diye bahsedecekti.³³²

“Namlı eşkiya” Mehmed Emin’in ise, 1914 sonbaharında Siirt dağlarında etrafı tamamen sarılınca devreye bir şeyh girdi. Gayda’nın Bitlis kent merkezindeki koruyucusu da olan Seyyid Nasrullah (Bitlis İsyanı’ndan dolayı sürüldüğü Yemen’den yeni dönmüştü), merkez ITC’ye bir telgraf göndererek, Bitlis İsyanı’na katılanların affedildiği gibi Mehmed Emin’in de affedilmesini talep etti.³³³ Bunun üzerine, Bişarê Çeto örneğinde olduğu gibi, cihada katılmak şartıyla affedilen Mehmed Emin daha sonra Rus cephesine gönderildi. Van mebusu Vramyan ve Ermeni Patrikliği, Bişar ve Mehmed Emin’in affedilip cepheye gönderilmesinin, cephe gerisindeki Ermeni yerleşim birimleri için tehlike arz ettiğini gündeme getirince, Osmanlı cenahı Vramyan ve patrikliğe cevap vermek zorunda kaldı. Resmî tebliğe göre, her ikisinin de affedilip cepheye gönderildiği doğruydu, lakin Bişar zaten öldürülmüştü. Mehmed Emin ise daha cepheye varmadan yolda Ermeni fedailerin pususuna düşüp yaralanmıştı ve üç aydır evinde yatıyordu. Onun için “korkulacak bir şey yoktu”, ancak Mehmed Emin’in ismi 1915’te Ermenilere dönük katliamlarda çokça geçecekti.³³⁴

Savaş arifesinde Ermeni basının üzerinde durduğu bir diğer sabıkalı isim ise Hacı Musa Bey’di. *Azadamard* gazetesi 1914’ün Temmuz ayında üst üste Hacı Musa Bey ile alakalı ürkütücü

331 “Bitlis’te firari iken dört yüz gönüllü ile cihada katılıp İran tarafında bulunan Cevdet Bey’e ulaşan Pencinar aşireti reisi Beşar Ceno (ismi yanlış yazılmıştı) Hoy civarında şehit düştü.” BOA.DH. ŞFR.459/76 (16.11.1330 / 29 Ocak 1915).

332 Ahmet Tetik, “Portre: Viramyan”, *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleler*, ed. Hikmet Özdemir, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 2007, s. 144.

333 “Eşkiyadan Mehmed Emin ile emrindeki adamların af talebini içeren Seyyid Hacı Nasrullah’ın, Dersaadet’teki İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Merkezi’ne gönderdiği telgrafın bir sureti takdim kılınmış, bu konudaki kararın bildirilmesi rica olunur. BOA.DH.EUM.II.Şb /68/18 (25.6.1330/ 7 Eylül 1914).

334 Tetik, “Portre: Viramyan”, *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleler*, s. 144.

haberler yapınca, merkezî hükümet bir soruşturma başlatmak zorunda kaldı. *Azadamard*'ın iddiasına göre, Hacı Musa Bey ile kardeşi Kasım Bey, askerî yetkililer gözetiminde Huyut civarındaki aşiretleri ziyaret ederek, Ermenilere dönük bir katliam planlıyorlardı. Olası katliamı, hâlâ Garzan ve Mutki civarında aktif olan Kürt hareketiyle ilişkilendiren gazeteye göre, “şayet Ermeniler kendilerini koruyamazlarsa” söz konusu klik bütün Ermeni köylerini katliamdan geçirecekti.³³⁵ Gazetenin söz konusu haberi üzerine soruşturma başlatan merkezî hükümete bir rapor gönderen Bitlis Valisi Mustafa Abdülhalik Bey'e göre ise iddialar asılsızdı. Hacı Musa ve Kasım Bey'in Kürt hareketiyle alakaları yoktu. Üstelik Bitlis İsyanı esnasında Hacı Musa ve kardeşi devlet lehine çalışmışlardı ve hükümete sadık kalmışlardı. Şimdilerde ise Musa Bey kendi köyünde “Ramazan ayı olması münasebetiyle ibadet etmekle meşguldü” İddiaları “Ermeni propagandası” olarak tanımlayan valiye göre, bölgede bir asayişsizlik sorununun olduğu doğrudu ama asayişsizliğin bütün sorumluluğunu Müslüman ahali özelinde Hacı Musa ile Kasım Bey'e yüklemek doğru değildi. Asayişsizlikte Ermenilerin de payı vardı.³³⁶ Hacı Musa Bey ile kardeşi Kasım Bey'i ısrarlı bir şekilde koruyan Bitlis Valisi Mustafa Abdülhalik Bey, yaklaşık iki ay sonra müjdeli haberi İstanbul'a ulaştırıyordu. Valinin çektiği telgrafa göre, Hacı Musa Bey de “bir gönüllü alay” teşkil edip Osmanlı-Rus sınırına giderek cihada katılmak istiyordu.³³⁷ Savaşa katılan Hacı Musa Bey, Bitlis civarındaki çatışmalarda “üstün başarı” gösterdiği için bizzat merkez İstanbul tarafından ödüllendirilecekti.³³⁸

Bitlis Vilayeti'ndeki Hamidiye Alayları'nın devamı olan Aşiret Süvari Alayları'na mensup aşiret reislerinin tasfiyesi ise, savaşın gidişatıyla paralel bir seyirde gerçekleşti. Bitlis Vilayeti'nin en etkin iki aşireti olan Hesenan ve Cibranlara mensup

335 BOA.DH. ŞFR.43/98 (13.5.1330/26 Temmuz 1914).

336 BOA.DH. ŞFR.433/34 (27.4.1330/10 Temmuz 1914), BOA.DH. ŞFR.435/5. (21.5.1930/ 3 Ağustos 1914).

337 BOA.DH. ŞFR.441/9 (9.7.1330 / 22 Eylül 1914).

338 BOA.I. DUIT.66/26 (H.11.9.1334/ 12 Temmuz 1916).

Kürtler, “seferberlik” adı altında 1914 yılının sonlarına doğru cepheye gönderildi. Seferberlik emri gereği erzak ve her türlü eşyalarının bir kısmına el konulan ve düzenli orduya bağlanan bu Aşiret Alayları, çetin kış şartlarında savaş siperlerine sürüldüler.³³⁹ Cibran Aşiret Alayları’na komutanlık yapan ve aynı zamanda Teşkilat-ı Mahsusa’ya mensup olan Seîdê Nado, Bulanık dolaylarında Dêrik isimli köyde Rus ordusu tarafından öldürüldü.³⁴⁰ Hesenan Aşiret Alayı’na (On Beşinci İhtiyat Süvari Alayı) komutanlık yapan Hesenanlı Fetullah Bey ise, Muş bölgesinin Rus işgaline uğraması üzerine 1916 kışında aşiretiyle birlikte Halep Vilayeti’ne göç etti. Savaş sahasından ayrılması, “fırar” olarak nitelendirildi ve aynı yıl ordudan atıldı.³⁴¹ Bu esnada, aşiretlerin göç etmesini fırsat olarak telakki eden merkezî hükümet, Urfa Valiliği’nden, Hesenan aşiretinin taksim edilerek Maraş köylerine “iskân” edilmesini ve bilhassa Hasananlar üzerinde büyük bir nüfuzu bulunan Fetullah Bey’in aşiretten uzaklaştırılarak “uzak bir yer”e gönderilmesini talep ediyordu.³⁴² Merkezî hükümetin emri üzerine 1916’da aşiretinden uzaklaştırılan Fetullah Bey’in bir daha Bitlis Vilayeti’ne dönmesine izin verilmedi.³⁴³ Nitekim 1916 yılında yayım-

339 Sedat Ulugana, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Kürt Aşiret Alayları”, *Kürt Tarihi*, no. 23, 2016, s. 36-45.

340 Osmanlı arşivine yansımayan bu ölüm, dengbêjler aracılığıyla günümüze aktarıldı. Dengbêj Huseyno, “Bavê Dilşahê”, (2018, Eylül), [Video] <https://www.youtube.com/watch?v=YtQxRiuKT8g>, Nesoyê Agiriyê, “Seîdê Nado”, (2019, Eylül), [Video] <https://www.youtube.com/watch?v=s8TZsic04MM>

341 BOA.İ. DUIT.170/98.(30.5.1334/4 Nisan 1916).

342 “Dahiliye Nezareti’nden Urfa Mutasarrıflığı’na. Aşireti Hasananlar üzerinde mühim bir nüfuzu bulunan Fetullah Bey’in aşiretinden uzaklaştırılarak, uzak bir mahalle iskân edilmesi uygun olur.” BOA.DH. ŞFR.71/72 (12.10.1332/ 25 Aralık 1916). Urfa Mutasarrıflığı ise verdiği cevapta, Hasananların Harran-Suruç ovalarında toplatıldığını, silahlarının alındığını ve kısa bir süre sonra Maraş’a gönderileceğini ama Fetullah Bey’in muhite henüz gelmediğini belirtiyordu. BOA.DH. ŞFR. 541/72 (14.10.1332 / 27 Aralık 1916).

343 Açıkla cebelleşen “aşiret reisi” Fetullah Bey’in, yeğeni Gulê’yi birkaç çuval buğday karşılığında, “aşiretsiz bir köylü” ile evlendirmesi, dengbêjler aracılığıyla günümüze ulaşan başka bir hikâyedir. Dengbêj Reso, “Gula Serhedê” (2018, Eylül), [Video] <https://www.youtube.com/watch?v=cykMJZMcXqc> ve Fetullah Bey’in torunu Muhlis Erdem ile 13 Mart 2017 tarihinde Stockholm’de yapmış olduğumuz görüşme.

lanan “Menatık-ı Harbiyyeden Vürud Eden Mültecilerin Sevk ve İskân, İaşe ve İkdarlarını Mübeyyin Talimatname” isimli iskân talimatnamesinin “Kürtler” isimli kısmında Talat Paşa, “Kürd mültecilerinin Urfa ve Deyr-Zor gibi güney bölgelere gönderilmelerinin kesinlikle ‘caiz’ olmadığını ve bunların oralarda ya Arablaşmak veyahut milliyetlerini muhafaza etmek suretiyle yine faydasız ve zararlı bir unsur hâlinde kalacakları”nı belirtiyordu. Kürtlerin bir daha Kürdistan’a dönmelerine izin verilmemesini isteyen Talat Paşa’ya göre Kürtlerin “milliyetlerini” unutmaları ve devletin “ana unsuruna” dönüşmeleri için Türkleşmeleri şarttı.³⁴⁴

Savaş arifesinde Kürtler nezdindeki Ermeni karşıtlığının şiddetlenmesi, Mart ayı itibarıyla vilayetteki okullara da yansımıştı. Bitlis Sultaniyesi’nde (lise) okuyan Ermeni öğrenciler sırf bu karşıtlık yüzünden topluca okulu bırakmışlardı. *Azadamard* gazetesinin haberine göre Kürt öğrencileri Ermenilere karşı kışkırtanlar bizatihi lisenin öğretmenleriydi.³⁴⁵ Bunun üzerine ITC –pek gönüllü olmasa da– konuyla ilgili soruşturma başlattı. Bir süre sonra yapılması planlanan genel seçim (1914 seçimleri) öncesi Ermeni oylarının tehlikeye atılması, istenmeyen bir durumdu. Öyle ki Muş Mutasarrıfı Servet Bey (bir yıl sonra Muş’taki Ermeni katliamının asıl sorumlusu olarak itham edilecekti), ITC merkezine gönderdiği telgrafta, özellikle Muş’ta Ermenilerle seçim ittifakı yapılmadığı takdirde seçimleri kaybedeceklerini yazıyordu.³⁴⁶ Seçim için yapılan ittifak anlaşması bağlamında, vilayetteki Ermeni karşıtlığı, seçim öncesi devlet tarafından en azından görünürde engellenmeye çalışıldı. Kısa bir süre sonra gerçekleşen seçimlerde ITC-EDF ittifakı Muş’tan yine Keğam Der Garabedian ile Hoca İlyas Sa-

344 “Menatık-ı Harbiyyeden Vürud Eden Mültecilerin Sevk, İskân, İaşe ve İkdarlarını Mübeyyin Talimatname”, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, R. 1332 (1916). Akt. Serhat Bozkurt, “Bir Toplumsal Mühendislik Kurumu Olarak Aşair ve Muhacirin Müdiriyyet-i Umumiyyesi”, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013, s. 73-76.

345 BOA.MF.MKT.1194/90 (14.4.1332/ 12 Mart 1914).

346 BOA.DH. ŞFR.421/96 (R.7.1.1330 / 20 Mart 1914).

mi'yi seçtirirken, Bitlis sancağını bu sefer Hınçakyan kazandı. İHF'nin Kürt adayı Sadullah Efendi, Kürt hareketiyle olan bağlantılarından dolayı devlet tarafından ortadan kaldırılınca, söz konusu ittifak Bitlis'te seçimi kazanacaklarına kesin gözüyle bakıyordu. Ancak Hınçakyan'ın adayı Minas Çeraz, Patrikhane'nin de desteğiyle Bitlis'te seçimleri kazandı.³⁴⁷ Bitlis'in kaybedilmesi, Jön Türk rejimini tekrar 1914 öncesi yapısına döndürdü. Bitlis Valisi Mustafa Abdülhalik Bey, Eylül ayında merkez İstanbul'a gönderdiği telgrafta, "Ermenilerin savaşa kadar rahat duracağını, savaş ilan edilir edilmez silahları ile birlikte düşmanın tarafına geçeceğini" belirtiyor ve önlem alınması gerektiğini vurguluyordu.³⁴⁸

Eylül ayı başlarında, "nüfuz sahibi olan tutuklu veya firari suçluların emrinde çete kurularak düşmana karşı kullanılması düşünüldüğü" için Bitlis Vilayeti'ndeki hapisaneler boşaltıldı.³⁴⁹ Daha sonra da vilayetdeki Ermeni memur ve polislerin büyük bir kısmı işten çıkarıldı. "Güvenilmez" olarak kodlananların ise ya "istifaya mecbur bırakılması" ya da "uzak mahaller"e sürgün edilmesi kararlaştırıldı.³⁵⁰ Sivil Ermeni erkeklerin büyük bir kısmı "seferberlik" emri gereği silah altına alındı, emre karşı direnenler "ibretlik" yöntemlerle cezalandırıldı.³⁵¹ Yetişkin erkek nüfus "amele taburları" sıfatıyla cephe gerisine gönderildikten sonra, Teşkilat-ı Mahsusa'nın mühim kadrolarından biri olan Ömer Naci, bölgeye gönderildi.³⁵²

347 "Bitlis Ermeni Mebusu", *İkdam*, no. 6143, 17.1.1330 / 30 Mart 1914, s. 4.

348 BOA.DH.ŞFR.441/33 (5.6.1330/ 18 Eylül 1914). Boşaltılan Rusya Konsoloslugu'nun evraklarına el koyan Bitlis valisi, özellikle Ermeniler ve Kürtlere dair "evrak" arıyordu, ana kasanın anahtarına bir türlü ulaşamıyordu. BOA.DH.ŞFR.451/138 (22.9.1330/ 5 Aralık 1914).

349 BOA.DH.ŞFR.44/224 (18.10.1332/ 9 Eylül 1914).

350 BOA.DH.ŞFR.48/166 (8.2.1333/26 Aralık 1914); BOA.DH.EUM.MEM.57/22 (9.2.1333 /27 Aralık 1914).

351 Varto'da oğlunun askere alınmasına mani olan bir Ermeni köylü, jandarmalar tarafından çıplak bir şekilde eşeğe bindirilerek teşhir edilmişti. BOA.DH.EUM.EMN.82/18 (H.28.7.1332/ 22 Haziran 1914).

352 BOA.DH.ŞFR.43/192 (H.14.9.1332 / 6 Ağustos 1914); BOA.DH.ŞFR.476/85 (8.4.1331/21 Haziran 1914); BOA.DH.KMS.33/2(9.8.1333 / 22 Haziran 1915).

1915'in ilkbaharında, savaş ortamında, vilayetteki Ermeni nüfusunun tamamının –buna kentteki konsoloslukların Ermeni tercümanları da dahildi– “tehcir” edilmesi kararlaştırıldı.³⁵³ Tehcirden hemen önce, Vali Mustafa Abdülhalik Bey, İstanbul’a göndermiş olduğu telgrafta, tehcirin Bitlis vilayeti özelinde nasıl sonuçlanacağını ipuçlarını veriyordu. 20 Haziran’da, valinin belirttiğine göre, “*Tanin* gazetesini okuyan Müslüman ahalî” Ermenilere son derece kızgındı. Şayet Ermeniler devlete zarar verirlerse, “Bitlis’te tek bir Ermeni’yi sağ bırakmayacaklarını” alenen beyan etmişlerdi. Valiye göre bu beyan, “Müslüman ahalinin devlete olan sevgilerinin göstergesi” idi.³⁵⁴ Vali Mustafa Abdülhalik Bey, bu telgraftan altı gün sonra, 26 Haziran’da gönderdiği bir başka telgrafta ise, Bitlis kent merkezi ve Simek nahiyesine bağlı köylerdeki Ermeni erkek nüfusun bir kısmının Rus ordusuna katıldığını, bir kısmının ise “aşiretlerin tecavüzatına maruz kaldığı”nı (aşiretler tarafından öldürüldüğünü) belirtiyor ve bunun için tehcir edilen Ermenilerin sadece kadın ve çocuklarından oluştuğunu belirtiyordu.³⁵⁵ Vali, 28 Temmuz’da gönderdiği telgrafta ise vilayet genelinde “elli bin Ermeninin telef olduğu”nu belirtiyor³⁵⁶ ve vilayette geriye sadece beş bin kadar Ermeni kadın ve çocuk kaldığını, onların da yakında tehcir edileceklerini yazıyordu.³⁵⁷ Katliamlardan sağ kurtulan Bitlisli Ermeni tanıkların ifadesine göre ise, Bitlis’te “tehcir” neredeyse hiç gerçekleşmemişti, Ermeni nüfusun büyük bir kısmı vilayet sınırları dahilinde katledilmişti.³⁵⁸ Katliamların şiddeti, vilayet sakinlerini dehşete düşürmüştü. Vilayet genelinde “Ermenilerden sonra Kürtlerin de im-

353 Haziran’ın ilk haftası Bitlis Vilayeti’nde tehcir için hazırlıklara başlandı. BOA.DH.ŞFR.475/122 (3.4.1331/16 Haziran 1915).

354 BOA.DH.ŞFR.476/60 (7.4.1331/20 Haziran 1915).

355 BOA.DH.ŞFR.477/43 (13.4.1331/26 Haziran 1915).

356 BOA.DH.ŞFR.481/80 (15.5.1331/ 28 Temmuz 1915). Burada kullanılan telef sözcüğü, hayvan ölümleri için kullanılan bir sözcük olup aynı zamanda “boş yere ölmek” anlamına gelir.

357 BOA.DH.ŞFR.485/117 (5.6.1331/ 18 Ağustos 1915).

358 Verjine Svazlian, *Ermeni Soykırımı: Hayatta Kalan Görgü Tanıklarının Anlatıkları*, Belge Yayınları, İstanbul, 2013, s. 109-172.

ha edileceği” söylentileri yayılmış ve merkezî hükümet Bitlis’e bir telgraf çekerek bu tarz söylentilerin derhal engellenmesini emretmişti.³⁵⁹

Resmî tarih tezi, “tehcir”in savaş esnasında verilen alelacele bir sevk kararı olduğunu ileri sürer. Ancak Vali Mustafa Abdülhalik Bey’in gönderdiği bir telgraftan da anlaşıldığı gibi, tehcir sözcüğüyle ifade edilen soykırım, ITC’nin çoktandır yapmaya çalıştığı bir toplumsal mühendislik uygulamasıydı. Söz konusu uygulamanın daha başlangıç günlerinde vali, tehcir ettirilecek nüfustan bahsediyordu. Buna göre bu nüfus çok önceden tespit edilmişti. Sürülecek bu nüfustan boşalacak olan Ermeni yerleşim birimlerine Türk nüfus yerleştirilecekti:

Bitlis’teki Ermeniler kısmen Garzan, Silvan yolu ile Diyarbekir’e; kısmen de Siird yolu ile Musul’a gönderileceklerdir. Bitlis kazasındaki Ermeni nüfus 18.559 kişidir, Bitlis sancağı genelinde ise 37.000 kadardır. Muş ve Genç sancakları dahilindeki Ermenilerin tahliyesine henüz başlanılmadı. Muş sancağında 51.500, Genç sancağında 9.400 Ermeni vardır. Bulanık Ermenileri kaçıp düşmana katılmışlardır. Muş’ta 180 Ermeni köyü boşaltılacaktır. Dolayısı ile Bulanık, Malazgirt, Muş, Siird, Garzan kazaları elimdeki münasip yerlerdir. Bu kazalara Ahlat ve Bitlis’te olduğu gibi Türk milliyetinden muhacirlerin yerleştirilmeleri elzemdir. Mutki, Hizan, Pervari ve Şirvan kazaları ile, yakında (Ermenilerden) boşaltılacak olan Sason-Kulp arasındaki köylere, Çerkes ve Arnavut (şayet Kuzey Arnavutluk’tan gelen Arnavut var ise) yerleştirilmesinin iyi olacağını düşünüyorum.³⁶⁰

Vali’nin iskân önerisi, dönemin dahiliye nâzırı tarafından Bitlis Vilayeti’nin “harp mıntıkası” olmasından dolayı ertelendi. Ancak 1918’e gelindiğinde, yani savaş bittiğinde, Kürtlerin boşalan Ermeni muhitlerine yerleşmemeleri için azami gayret gösterildi. Jön Türk rejiminin küllerinden doğan Kemalist rejim 1920’lerden başlayarak, artık “mebus” olarak mecliste yer

359 BOA.DH.ŞFR.54/128 (11.8.1333/24 Haziran 1915).

360 BOA.DH.ŞFR.477/43 (13.4.1331/26 Haziran 1915).

alan Mustafa Abdülhalik Bey'in söz konusu önerisini Bitlis Vilayeti'nde harfiyen uyguladı. Böylece ITC'nin başlatmış olduğu tasfiye planının tamamlanmasını sağladı. Kısacası 1918'e gelindiğinde, Bitlis Vilayeti'nde devletin "güvenilmez unsur" olarak kodladığı cenahlar tamamen tasfiye edilmişlerdi. Jön Türk rejimi birçok konuda başarısız olmuş olsa da tasfiye konusunda son derece başarılı olmuştu. Ermenileri tamamen yok edilen Bitlis Vilayeti'nden geriye, hastalık ve açlıkla boğuşan savaş mağduru Müslüman bir kitle, harap köyler, kasabalar ve katliam izleri kalmıştı.

SONUÇ

Şerefhan sülalesi, Bitlis'le özdeşleşmiş bir hanedan olarak 500 yıldan fazla bir süre Kürdistan coğrafyasının en güçlü yönetici tabakalarından birini oluşturdu. Osmanlı-Safevî savaşları bağlamında zayıflayan hanedan ve 19. yüzyılın ilk yarısında vuku bulan Osmanlı'nın merkezîleştirme politikasının sonucu olarak hükümet statülerinin ortadan kaldırılması ve emirliklerinin ilhak edilmesiyle, gücünü Osmanlı otoritesine değil, Bitlis eşrafının güçlü bileşeni olan şeyhlere ve seyyidlere devrederek tarih sahnesinden silindi.

Denilebilir ki Osmanlı otoritesinin merkezîleşme politikasının (Tanzimat 1839) en belirgin hedeflerinden biri, Kürdistan emirliklerinin kadim otonom statülerinin ortadan kaldırılması ve Kürdistan'da emirler nezdinde yüzyıllardır birikmiş olan devasa ölçekteki servetlerin devlet hazinesine aktarılması ve düzenli vergi gelirlerinin süreklilik kazanmasıdır. Onun içindir ki Abdülmecid'e Kürt emirliklerinin ilhakına binaen "Kürdistan fatihi" unvanı verildi ve mezkûr unvana atfen madalyalar basıldı. Bitlis emiri dahil Kürt emirlerinin topraklarından uzaklaştırılması ve Kürt emirliklerinin statülerinin lağvedilmesi, Kürdistan'da var olan sorunları çözmedi, aksine derinleştirdi. Zira Kürt aşiret asabiyesi özgül karakteriy-

le canlıydı. Bir aşiret beyinin sürülmesi, aşiretin çözülmesi anlamına gelmediği gibi kendi içinde dinamik bir yapıya sahip olan aşiret sistemi, çabuk bir şekilde kendi öncüsünü yaratabiliyordu. Şeyhlerin dinî referanslar sayesinde Sünni Osmanlı halife-sultanlarıyla kolaylıkla uzlaşmalarına karşılık, aşiret reisleri Osmanlı otoritesiyle daha kompleks ve zorunlu ilişkiler geliştireceklerdi. Ayrıca merkezî otoritenin gönderdiği yöneticilerin, emirlerin tasfiyesiyle Kürdistan'da oluşan boşluğu doldurabilecek kapasiteye sahip olamaması ve modern bürokratik kurumların yerleşememesi, Kürt toplumunu birbirinden uzaklaştırdı. Bu çelişkili durum kaçınılmaz olarak bölgenin tekrar "aşiretleşme" sürecine girmesiyle sonuçlandı. Arap coğrafyasından Kafkasya'ya kadar yayılan aşiretlerin bu süreçte Osmanlı erkine bağlılıkları sadece nominaldi. Mîr aşiretlik nostalgisinin hâlâ çok diri olduğu bu parçalı Kürt kitleleri talan ekonomisiyle servet sahibi olurken, yaklaşık yarım asır boyunca işledikleri her türlü suçun cezasından, Osmanlı yöneticileriyle kurmuş oldukları ilişkiler sayesinde kurtuldular. Ama Hamidiye Alayları dönemine kadar bu Kürt kitlelerini idare eden aşiret reisleri temel aktörlere dönüşemediler. Bu süreçte Kürdistan ve Batı Ermenistan'ın büyük bir kısmında şeyhler, misyonerler ve valiler önemli aktörler olarak ortaya çıktılar. Bu üçgende bir dönüşüme uğrayan Bitlis'te de artık hiçbir şey eskisi gibi olamayacaktı.

Şeyh ve seyyidlerin sadece emirlik ile Hamidiye Alayları dönemleri arasındaki devrede (1850-1890) Kürt siyasasında etkili olduğu savının aksine, Bitlis örneğindeki Kürt siyasasında eşraf grubunun en güçlü bileşeni olan bu dinî tabakanın etkin olmaya başlaması 18. yüzyıla dayanmaktaydı. 17. yüzyılın sonlarından başlayarak iyice zayıflayan emirlerin tahtlarını koruma amacıyla Osmanlı bürokrasisine "hediye" adı altında daha fazla rüşvet ve haraç vermek zorunda kalmaları ve bunun için de emirlikteki vergileri yükseltmeleri, şeyhlik kurumunu Bitlis'in en güçlü kurumu haline getirdi. Emirliğin kuruluşundan beri kentte var olan şeyh ve seyyidler, Şerefhan sülalesi güçlü olduğu müddetçe, onların hükümlerine riayet ettiler. Bitlis emir-

leri de şeyhlerin güçlenmesine, ekonomik olarak zenginleşmesine pek izin vermediler. Mevlâna Halid'in Hindistan'dan Kürdistan'a dönmesi ve akabinde Nakşibendiliği kendince tasarlayıp Halidîlik olarak tanımlanan öğretiyi Sünni dünyaya sunması, Bitlis ve çevresindeki şeyhlik kurumunun kaderini belirledi.

1860'larda, birinci kuşak Halidî şeyhlerinden olan Şeyh Ta-ha Nehrî, Sıbgatullah ve Muhammed isimli halifelerini Bitlis civarına gönderdi. Şeyh Sıbgatullah Arvasî ve Şeyh Muhammed Küfrevî, daha önce sıradan köylüler iken, Bitlis muhitinde var olan iktidar boşluğunu fırsata çevirerek büyük bir maddi ve manevi güce sahip oldular. Gayda ve Küfra ekollerini inşa eden bu aktörlerle ardılları olan ikinci ve üçüncü kuşak Halidîler (Norşin ve Ohin ekolleri), Bitlis'i kısa bir süre içinde Kürdistan'ı kontrol eden bir merkez haline getirdiler. Ücra dağlardaki en küçük Sünni Kürt topluluklarını dahi etkileyebilen Halidîler, aşiretlerin karakterlerini dönüştürdüler. Bu dönüşüm, şeyhi asıl aktör haline getirip onu aşiret sermayesinin ortağı yaparken, aşiretlere de kendi şeyhini yaratma fırsatı sunuyordu. Zira o güne kadar şeyhlik kurumu bazı ailelerin tekelinde iken, Halidîlik en ücretli Sünni aşiretin çocuklarına "şeyh" olma fırsatı sunuyordu. Bu ilişkinin asıl sonucu ise, Sünni Kürt aşiretlerinin radikal Sünni kitlelere evrilmesi ve Kürdistan'daki şeyhlik kurumunun tamamen Kürtleşmesi olmuştu.

Sünni aşiretlerin klasik talan seferlerine dinî bir meşruiyet kazandıran Halidîler, muhitteki Hristiyan nüfusu ortadan kaldırmaya çalışırken, yüzyıllardır Batı Hristiyanlığından uzak yaşayan bu Şarkî Hristiyanların yardımına misyonlar yetti. Havarî edasıyla Kürdistan'a gelen ABCFM'e bağlı George Knapp ve ailesi, Bitlis muhitine çeşitli okullar ve atölyeler kurdu. Bu muhitteki Hristiyanlığı revize etmeyi de planlayan bu neo-havariler, Bitlis'te bir misyoner ağı kurup buradaki Hristiyanlar üzerinde etkili olmaya başladılar. Yayılma yöntemi olarak Halidîliği taklit eden Protestan ABCFM misyonu, Bitlis dağlarındaki izole Ermeni nüfusa ulaşarak, özellikle çocukların bir kısmını eğitmeyi başardı. Eğitimde modern öğretiyi esas

alan misyon, çocuklara “millet bilinci”ni vermeyi de ihmal etmedi. Zamanla Ermeni milliyetçisine dönüşecek olan Protestan okulu kuşağı gençlerden bazıları, EDF ve Hınçakyan gibi politik Ermeni kurumlarının muhitteki öncü kadrolarına dönüştüler. Misyonların bu bağlamdaki çalışmaları ve Kürt şeyhlerine dair algılarının Şeyh Ubeydullah İsyanı’ndan sonra değişmesi, Osmanlı Devleti’nin Kürdistan’daki Protestan ve Halidî kurumlarına bakış açısını belirledi. 93 Harbi’nde (1877-1878) merkezî otoritenin, Gayda şeyhi Celaledin ile kurmuş olduğu sorunlu ilişki ve onun yerine geçen oğlu Seyyid Ali’nin babasıyla aynı politik karakterde olması, bu vilayete atanan yetkililerin Gayda tekkesini gözden çıkarmasına neden oldu. Ancak atanmış yetkililerin Küfrevî ve Norşin tekkeleriyle kurmuş oldukları ilişki, pragmatist bir seyirle devam etti.

Bitlis’teki misyonlar bütün baskı ve şiddet argümanlarına rağmen, faaliyetlerini sürdürmeye devam ettiler. Meşrutiyet süreciyle beraber EDF’nin mecliste temsiliyet bulması, Meşrutiyet rejiminin Batı bürokrasisine dönük iyimser tavrı ve bütün olumsuzlukların sebebi olarak gördüğü Abdülhamid’e dönük şiddetli karşıtlık, modernist olarak addettiği misyonlara belli bir rahatlık sağlasa da elit Jön Türk kadrolarının, misyonları artık devlet bekası için “tehlike” arz eden unsurlar olarak görmediği anlamına gelmiyordu. Misyoner Hıristiyanlığı, şeyh ise Sünniliği dönüştürmeye çalışırken, devleti temsil eden valinin derdi her iki aktörün tasfiyesi ve devlet erkinin olabildiğince güçlü bir mekanizmaya kavuşturulmasıydı. Bu iki güç odağını etkisizleştirmek, hatta yok etmek ve merkezî otoriteyi asıl güç haline getirebilmek için merkezî otorite tarafından görevlendirilen hiçbir vali, mutasarrıf, kaymakam ve müdür, şeyh ve misyoner kadar etkili olamadı. Her iki güç odağının aynı anda tasfiyesinin mümkün olamayacağını anlayan devlet erki, misyonerlik kurumuna karşı Sünni Kürt cenahını kullanma politikasına yöneldi. Öyle ki “Kürdistan’ın kalbi” Bitlis Vilayeti’nin tekrar tasarlanması (1878), daha sonra da Hamidiye Alayları bağlamında şiddet mefhumunun oluşturulması (1892) doğrudan bu politikaya hizmet ediyordu.

Bitlis, Hizan, Şirvan, Hezo ve Botan gibi kadim emirliklerin idari sınırlarını kapsayan Bitlis vilayeti teşekkülü, zengin bir coğrafyayı ve birden fazla halk topluluğunu barındırması itibarıyla adeta “Kürdistan’ın minyatürü” idi. Bu teşekkül, şeyhler özelinde yerel aktörlerin çabası ve katılımıyla en başta ölü doğdu. Örneğin, pek işlemeyen “Vilayet İdare Meclisi” ve “İstinaf Mahkemesi”, şehirdeki Küfrevî tekkesinin elindeydi, vilayetteki tek belediye (Bitlis Belediyesi) daha sonra şeyhlerin desteğiyle mebus olacak olan Sadullah Efendi tarafından ele geçirilmişti, nahiye müdürlükleri ise umumiyetle şeyhlerin güdümündeki aşiret ağalarına verilmek zorundaydı. Yani vilayetin kurulması, Sultan Abdülhamid’in otoritesini muhitte sağlamlaştıramadığı gibi, Halidiler ve misyon kurumlarını da etkisizleştiremedi.

Ölü doğan vilayet teşekkülünden sonra Hamidiye Alayları’nın kurulması, Sünni Kürt aşiretlerinin “Mîr aşiretlik” dönemlerine dair var olan hafızalarını tazeledi ve onlara bu şaşaalı dönemin tekrar inşa edilebileceğine dair bir perspektif kazandırdı. Tanzimat öncesi Kürt mîrlerinden rol çalmaya çalışan aşiret reisleri, 20. yüzyılın şafağında hâlâ geleneksel ilişkiler bağlamında özellikle Sünni olmayanlara eski düzeni sunuyorlardı. Çoğunluğu radikal Halidî şeyhlerin müridi olan Hamidiyeli aşiret reisleri, mîrlere oranla eğitimsiz ve kuralsızdı. Zamanın ruhuna dair bir tahayyülleri yoktu. Bu reislerin güç kazanmasıyla beraber, nicedir var olan şiddet yeni bir merhaleye taşındı. Sadece Bitlis Vilayeti’nde yüzlerce Ermeni, Keldani, Süryani, Nasturi, Kızılbaş, Êzdî ve aşiretsiz Sünni Kürt köyü talan edildi, binlerle ifade edilebilecek bir nüfus katledildi. Topraksızlaştırma, serfleştirme ve göçertme, bu dönemde kullanılan yöntemlerdi. Özellikle Ermenilere dönük Hamidiye şiddeti, mîr aşiretlik döneminden kalma düzene dönüş arzusunun yanı sıra, “Ermenilere statü verilecek” şeklindeki devlet menşeli korku politikasından da kaynaklanıyordu.

Hamidiye şiddeti sosyal, demografik yapıyı sarstığı gibi, 1908 yılına gelindiğinde yaygın bir açlık ve kıtlığa da yol açtı. Şiddetli deprem sonrasında gelen kışın çok sert geçmesi, Bit-

lis, Erzurum ve Van vilayetlerinde durumu tehlikeli sınırlara ulaştırdı. Bitlis Vilayeti'nde açlık ve kıtlık daha çok Ermenileri, aşiretsiz Sünni Kürtleri ve Êzdîleri etkiledi. Buğday ve gıda stoklarını gasp eden Hamidiyeli aşiret reisleri, mağdurlara fa-hiş fiyatlarla kendi ürünlerini geri satıyorlardı. Bu ise, mağdur çiftçinin elindeki son nakdi sermayenin de tükenmesi anlamına geliyordu. Dolayısıyla taşradaki çiftçinin devlete vergi öde-yememesi, devletin Bitlis'te şehirli eşrafa yönelmesine ve ver-giyi iki-üç katına çıkarmasına neden oldu. Bu yönelim de ya-kın tarihe "1907 Bitlis Ayaklanması" olarak geçen halk hare-ketinin vuku bulmasına güçlü bir zemin hazırladı ve bir kez daha yeşil sarıklı şeyhlerle kırmızı fesli Osmanlı bürokratları karşı karşıya geldiler.

Hamidiye Alayları, 1908 Jön Türk Devrimi'ne kadar, yani on beş yılı aşkın bir süre boyunca Kürt-Ermeni muhitlerinde po-litik, sosyal ve ekonomik dönüşümü hem etkileyen hem de bu dönüşümden etkilenen taraf oldular. Devletin, çoğu zaman şid-det eylemlerini görmezden geldiği ve kararlı bir şekilde des-teklediği bu aktörler, kendi gündemlerini sıkı biçimde takip ederek mîr aşiretlik dönemindeki ihtişamlarına yakın bir dö-nem yaşadılar. Hamidiye Alayları, Abdülhamid'in gündemin-de olup, alenen düzenli birlikler tarafından pek de uygulan-a-mayan Ermeni milliyetçiliğinin tasfiye edilmesi, Ermeni cena-hın politik nüfuzunun asgariye indirilmesi ve Sünni Kürt kit-lelerinin radikal bir biçimde İslâmlaştırılması bağlamında, dev-let için "can simidi" olarak telakki edildiler. Ayrıca taşıdığı asa-biye ve tarihten gelen özgün yapısıyla bir türlü devlete eklem-lenmeyen aşiretin bozulması için altın bir fırsat olarak tasavvur edildiler. Alaylara dair bu beklenti ve amaçlar en azından Ab-dülhamid döneminde tam anlamıyla gerçekleşmedi. Tersine bu beklentiler doğrultusunda alaylara verilen destek, Osmanlı'nın Şark muhitlerinde yol açtığı şiddetle Abdülhamid'in sonunu getiren etkenlerden biri oldu.

Bitlis özelinde Hamidiye Alayları menşeli şiddetin iki kaçı-nılmaz sonucu son derece görünür bir hal almıştı: 1) Aşiret-ler arası güç dengesinin bozulması, 2) Sünniliğin yeni alanlara

yayılması. Bu bağlamda, Hamidiyeli Cibran aşiretiyle alaylara alınmayan Kızılbaş Kürt aşiretlerinin çatışmalarını örnek olarak verebiliriz. Devlet erki, Müslümanlaştırma konusunda Ermeni ve Êzdiler için öngördüğü politikanın biraz daha yumuşak halini Kızılbaşları Sünnileştirmek için uyguladı. Bu politika gereğince, Êzdlere uygulandığı gibi “zorunlu askerlik” kapsamında, inanç kurumlarından ve “dedeler”den uzaklaşacak olan yetişkin erkeklerin, ordu saflarında Sünniliğe ısınacakları hesaplanıyordu. Özellikle Abdülhamid döneminde, Hamidiye Alayları projesiyle, sadece Kızılbaşlardan oluşan muhitlerin heterojen bir hale getirilmesi amaçlanıyordu. Böylece Kızılbaşlar Sünni yaşam tarzına aşına olabileceklerdi. Hamidiyeli Cibran aşiretinin Varto muhitindeki Kızılbaş Kürt köylerine el koymasına merkezî otoritenin sessiz kalması bu politikaya bağlanıyordu. Ayrıca Hamidiyeli Cibran aşiretiyle Kızılbaş aşiretleri arasındaki çatışmalar hem 19. hem de 20. yüzyılın Kürdistan’daki en büyük Sünni-Şii çatışmasıydı. Şah İsmail-Yavuz Selim döneminden kalma bölgedeki mezheplerarası tarihsel çelişkiyi daha da perçinleyen bu çatışma, aynı zamanda Cumhuriyet döneminde umum Kürtler arası birlik duygusunu da zedeleyen olumsuz bir olgu olarak tezahür etti ve Bitlis vilayeti, bu çatışmanın cereyan ettiği coğrafya olarak tarihe geçti. Jön Türk rejimi bu çatışmaları bir nebze yatıştırırsa da Kemalist rejim döneminde Cibranların 1925 Şeyh Sait İsyanı’na destek vermesi, bölgedeki Kızılbaş Kürt aşiretlerine, Abdülhamid döneminden beri tamamen yitirmiş oldukları bölgesel üstünlüğü ele geçirme ve Cibranların onlara vermiş oldukları maddi ve manevi zararı telafi etme fırsatı verdi. Devlet güçleriyle birlikte hareket eden Lolan ve Hormek aşiretleri hem Cibranlara karşı hem de isyana destek veren diğer Sünni aşiretlere karşı savaştılar. Kendilerini Sünniliği esas alan eski Abdülhamid ve Jön Türk rejimine karşı, görünürde mezheplerle pek ilgilenmeyen ve kendisini “laik” olarak addeden yeni Kemalist rejimin “milis”leri olarak konumlandırıdılar.

Özetle, Hamidiyeli aşiretlerin Halidîlikten kaynaklı var olan dinî şiddet atmosferine reel-politik bir yön katması, Bitlis Vi-

layeti'ndeki yapı taşlarını yerinden oynattı ve Kürt-Ermeni çatışmasının üssü haline geldi. Osmanlı cenahının “yeni bir çağ” olarak nitelendirdiği 1908 Jön Türk Devrimi'ne sefalet ve onulmaz sosyopolitik yaralar eşliğinde girdi. Tam da bugünlerde, Siirt muhitinde dolaşan, “Kürt köylüleri tekrar Bedirhanilerin sancağı altında toplanmak istiyorlar,” söylentisi, devletten istenilen reformların yapılmaması durumunda Hıristiyanların da gerçekleşmesini umduğu bir şeydi.

1908 Jön Türk Devrimi, imparatorluğun en sorunlu bölgeleri arasında konumlandırılan Bitlis Vilayeti'ne bambaşka bir şekilde yansıdı. Ermenilerin “kurtuluş”, Kürtlerin “şeriatın sonu” ve devlet nazarındaki üstünlüklerinin yitirilmesi tehlikesi olarak gördükleri “Meşrutiyet”, bu muhitte şeyh engeline takılacaktı. Devrimden kısa bir zaman önce şeyhler, iradeleri dışında bu muhitte bir şeylerin değişmeyeceğini orta ölçekte bir isyanla göstermişlerdi. Bitlis gibi bir Şark muhitinin belki de en çok ihtiyaç duyduğu “eşitlik, özgürlük, kardeşlik ve adalet” gibi kavramlarla yola çıkan Jön Türk rejiminin kısa bir süre sonra bu kavramların tutkalı olarak tanıttıkları Osmanlıcılıktan, tekçi ulus-devlete evrilme merhalesinde Bitlis, en fazla tepki gösteren muhitlerin başında geldi. Arazi meselesi, Hamidiyelilerin dönüşümü ve şiddet eksenli Kürt-Ermeni meselesine dair var olan klasik devlet bakış açısının değişmeme si derin bir hayal kırıklığı yaratırken, bu dönemeçler aynı zamanda, birkaç yıl içinde gelişecek olan siyasal kırılma, başkaldırı ve soykırımın da habercisi oldu. Nitekim vilayet genelinde peyda olan çetelerin “vekâleten uyguladıkları şiddet”, Jön Türklerin artık eskisi kadar güçlü olmayan aşiret mefhumunu etkin bir şekilde bastırdığını, “çete”leri gerekçe gösterip dağ muhitlerinde dahi Müslüman ve gayrimüslim ahali üzerinde sömürü ve baskıya dayalı bir otorite kurmaya başladığını gösteriyordu. Vekâleten yürütülen şiddet, doğrudan devlet şiddetini doğurmuştu ve bu artık devrimin en popüler afişine dönüşmüştü. Hamidiye döneminde olduğu gibi, mağdurlar yine gayrimüslimler, Aşiret Alayları'na dahil olmayan aşiretler ve Sünni reayadan oluşmuştu. Devrim, bu muhit için pek de

yeni bir şey ifade edememişti. Kısacası “Şiddetin bitirilmesi”, “baskı ve ötekileştirmeyi ortadan kaldırmak” iddiasıyla hasıl olan Jön Türk Devrimi, birkaç yıl sonra fiyaskoya dönüşmüştü. Bu fiyasko iki sonuç doğurdu: Ermenilerle yürütülen politik birliktelikte derin bir kırılma yaşanması ve Kürtlerin kendi aidiyetleriyle Osmanlı politikasına katılmasının tamamen engellenmesi. Bu politik kırılma ve engelleme Kürtler nezdinde “isyan”ı doğururken, Ermeniler için imparatorluk genelindeki sonun başlangıcı oldu.

Jön Türk rejimiyle birlikte dönüşen Hamidiye Alayları, tamamen etkisizleştirilmediler. Devletin alaylarla, alayların da devletle kurmuş olduğu ilişki daha fazla resmîleşse de “tehlike” olarak kodlanan Ermeni milliyetçiliği her iki tarafın iş birliğini sürdürmesi için tek başına yeterli bir nedendi. Merkezî otoritenin her geçen gün kendisini daha fazla hissettirdiği Bitlis Vilayeti’nde, Hesenanlı Fetullah ve Cibranlı Seidê Nado gibi alay reisleri Cihan Harbi’nin yaklaştığı kritik süreçte devletle kurulan ilişki düzleminde birincil aktör olma konumlarını kaybetseler de mühim şahsiyetler olmaya devam ettiler. Genel beklentinin aksine Hamidiyelilerin tasfiye edilmemeleri, dönüştürülüp tekrar kullanılmaları umum Kürt-Ermeni muhitlerinde olduğu gibi Bitlis Vilayeti’nde de Ermeniler nezdinde bir kez daha hayal kırıklığı yarattı. Bu dönüşüm, imparatorluğun Cihan Harbi’ne doğru evrildiği bir süreçte Ermenilerin yeni bir tutum takınmasını ve ITC ile olan ilişkilerini bir kez daha gözden geçirmelerini sağladı. Aynı şekilde özerklikleri asgariye indirilen ve bazı ayrıcalıklarına son verilen Aşiret Alayları da hayal kırıklığına uğrayan diğer bir kesimdi. Devletin asli unsuru olarak, “mektepli” diye adlandırdıkları Jön Türklerin kendilerini değil de Ermenileri önemse-diklerini düşünüyorlardı. Jön Türk rejiminin de bu muhit için gerçek manada yaşamsal bir projesi yoktu. Buradakiler devlet erki için “müstakbel Osmanlı” temsilinden uzak “şarklı cahil, zorba Kürtler” ve “hilebaz ve güvenilmez Ermeniler” idiler. Onun için yerel veya merkezî bürokrasi tarafından önerilen projelerin neredeyse tamamı güvenlik, etkin hâkimiyet

ve toplumsal yapıyı devlet lehine dönüştürme amacı taşıyordu. İdari yozlaşmanın yeni bir düzlemde devam etmesi, ekonomik çöküntünün durdurulamaması, çoğu muhitlerde olduğu gibi Bitlis vilayeti dahilinde de Jön Türk rejiminin yarattığı fiyaskonun erken habercisiydi. Elbette devrimin başından beri EDF ile İTC arasında sorunlar vardı. Ancak Adana Katliamı, arazi meselesi, Hamidiye Alayları ve Birinci Balkan Savaşı ile birlikte yükselen Türkçü akım, 1911'e gelindiğinde söz konusu iki cenahın arasındaki ittifakı kırılma noktasına getirmişti. Puslu bir atmosferde gerçekleşen EDF-İTC ittifakının kırılması, EDF'nin Osmanlıcılığa adapte olamaması, İTC'nin de savunduğu ideallerin tersine hiçbir zaman çoğulcu ve ademi-merkeziyetçi bir yapıya dönüşmemesi gibi başat nedenlerden kaynaklanıyordu. Kuşkusuz bu politik ayrılık süreci, günlük yaşam ve toplumsal-siyasal ilişkilerin saatli bomba seyrine sahip olduğu Bitlis Vilayeti'nde büyük bir etki yarattı. Kırılan ittifaka rağmen Ermeni köylülerin dinmeyen reform beklentisi, kaybedilen Kürt desteği ve Rus işgali tehlikesi, devletin 1908 öncesi duruma dönüşünü hızlandırdı. Dünya Harbi'nin başlamasıyla birlikte kırılğan ittifak tamamen sona erdi, akabinde imparatorluk genelinde olduğu gibi Bitlis Vilayeti'ndeki Ermeni varlığı da topyekûn tasfiye edildi.

Bitlis Vilayeti'ndeki Kürtler için politik kırılma, 1912 seçimleri çerçevesinde yaşandı. Kürdistan bağlamında merkez ve periferinin iktidarla kurmuş oldukları ilişkilerin farklılık göstermesi, 1912 seçimlerinin Bitlis Vilayeti'nin Siirt gibi heterojen bir muhitinde derin bir krize neden oldu. Bedirhaniler kentten ziyade, Botan aşiretleriyle kurmuş oldukları tarihsel ilişkiler sayesinde Bitlis Vilayeti'nde Kürtlerin temsilcisi olarak belirginleşirken, İTC bu temsiliyeti yok etmek için bütün imkânlarını kullandı. Bu temsiliyetin yok edilmesi, aynı zamanda Hüseyin Kenan Bedirhan şahsında teşekkül olunan "Kürt çatı siyaseti"nin tasfiyesi anlamına da geliyordu. Böylece 1912 seçimleri, Kürtlerle Osmanlı Devleti arasında var olan kompleks bağın kopmasına yol açtığı gibi Kürt siyasetinin temsiliyeti iddiasını güden Bedirhanilerin tekrar pozisyon almasını da

sağladı. Bu pozisyonla Kürt sorununun belirginleşmesi ve Jön Türk rejiminin Kürdistan'ı yönetememesi, Kürdistan'ın minyatürü Bitlis Vilayeti'nde, Tanzimat rejiminden beri fiilî olarak ücra dağ köylerine kadar nüfuz etmeye başlayan ve Kürtlerin “Rom” olarak isimlendirdiği Osmanlı erkinin artık bu mahallerden gitmesi gerektiğine dair bir atmosfer oluşturdu. Kürtlerin Fırat Nehri'nin batısındaki Osmanlı yöneticileri için kullandıkları “Rom” kavramını bugünlerde bu kadar vurgulamaları, oluşan bu politik atmosferle ilgili bir durumdu. Daha çok Bedirhanilerin baskın olduğu aşiret reisleri ve şeyhlerin dillendirdiği “Kürdistan Kürtler için!” sloganı, bir özyönetim talebini içermesine karşılık, o zamanlar için bağımsız bir Kürt devletini öngörmüyordu. Ama yine de bugünlerde yabancı diplomatlar, Ermeni entelijansiyası ve Osmanlı bürokrasisi Kürt kitlelerinden “bağımsızlık için genel bir isyan” ummaktan vazgeçmeyecekti. Buna karşılık, Kürtler kendilerinden umulana kayıtsız kalmaya devam edecekti. Bu süreçte gelişen Kürt milliyetçiliği, Bedirhanilerin 1912 seçimlerinden beri almış oldukları politik pozisyona büyük katkı sağladı. Bitlis vilayeti ve çevresinde “Kürdistan Kürtler için!” söylemi etrafında gelişen Kürt milliyetçiliği, Dünya Savaşı'na çok az bir süre kala Bedirhanilerin teşkil etmek istediği “Kurmancî Beyliği”ni öngören bir fikre evrildi. Bu fikir, Osmanlı sisteminden kesin bir kopuşu öngörmeyen İstanbul merkezli Kürt milliyetçiliğiyle arasındaki ayrılığı da derinleştirdi. Böylece Avrupa siyasetini baz alan ve Halidîğin İstanbul'daki temsili olan Seyyid Abdülkadir'e karşı Rus siyasetini ve mîr geleneğini esas alan Abdürrezzak Bedirhan gibi güçlü bir aktör ortaya çıktı. Bedirhanist olarak nitelendirilen Abdürrezzak Bedirhan'a bağlı kadrolar, hükümete karşı bir ayaklanma çıkarmak için, özellikle Sünni fanatizmin (dolayısıyla Halidî şeyhlerin) etkin olduğu yerlerde çalışmalar yürüttüler. Bu andan sonra Kürt milliyetçiliği iki başlı bir seyir gösterdi. Bu aralıkta milliyetçiliğin üçüncü ayağı olan “aşiret” de bu iki klik arasında bölünmek zorunda kaldı. Ama tarihe “1914 Bitlis İsyanı” olarak geçen Kürt başkaldırısı bu üç kliği (Halidîler, Aşiretler ve Bedirhaniler) geçici de olsa yan yana getirdi.

Bu üç klikten Halidîler ile Bedirhanların planladığı Kürt isyanının üssü, Bitlis vilayeti olacaktı. Nitekim diğer hiçbir vilayet, Bitlis vilayeti kadar güçlü, politik ve tanınmış Kürt bileşenlerini barındırmıyordu.

1914 baharında, bir kez daha yeşil sarıklı şeyhlerle kırmızı fesli Osmanlı bürokratları Bitlis'te karşı karşıya geldiler. Bu sefer şeyh muhalefetini temsil edenler, kentteki Küfrevîler değil, Gayda'daki şeyhlerdi. Jön Türk Devrimi arifesinde Bitlis'te patlak veren isyanda Küfrevî şeyhleri, talepleri yerine getirilmediği takdirde, Gayda şeyhi Seyyid Ali'yi kente çağırabileceklerini söyleyerek yerel otoriteyi tehdit etmişlerdi. Oysa bu sefer, Gayda şeyhi Seyyid Ali kimse davet etmeden Bitlis'e saldırmak istiyordu. Üstelik kendisini daha önce çağırın Küfrevî şeyhler bu defa ona karşı devleti destekliyorlardı. EDF, isyanın sebeplerini ve sonuçlarını tam olarak kestiremese de reform sürecini riske atmak istemiyordu. Bu süreçte Kürtlere karşı devleti desteklemeyi kendi politik çıkarları için daha yararlı görüyordu. Bu anlamda 1914 Bitlis İsyanı, Kürtlerle Ermeniler arasındaki yaklaşık yetmiş yıllık şiddetin hesabının görüldüğü bir safhaya dönüştü ve EDF, Kürtlerin kendi lehlerine çevirebileceği kritik bir politik süreci boşa çıkardı. Bu boşa çıkarma, aynı zamanda devletin 1915'te Ermenileri topyekûn tasfiye etmesini de kolaylaştıracaktı.

Sonuç itibarıyla, 1907'de Bitlis'te şeyhlerden kaçıp askerî kışlaya sığınan vali Ferit Paşa ile başlayan süreç, 1914'te isyanın kilit isimlerinden olan Molla Selim'in Rus Konsolosluğu'na iltica etmesiyle son buldu ve Kürt hareketinin büyük umutlar bağladığı "Kürdistan'da eş zamanlı isyan projesi"nin Bitlis ayağı başarısız oldu. İsyan, Bedirhaniler özelinde milliyetçi Kürt aydınlarıyla Halidî şeyhlerin ilk müşterek ayaklanmasıydı. Aydınların Halidî tekkeler üzerinden Sünni Kürtlerin desteğini almak istemeleri, şeyhlere Kürt siyasasında mühim bir rol atfediyordu ve bu atfı aynı zamanda Kürt aydınının asıl aktörün kendisi olmadığına dair dolaylı bir itirafı da barındırıyordu. Öyle ki Kürt aydınlarıyla şeyhlerin beklentileri farklıydı. Aydınlar, milliyetçi refleksle hareket ederken,

şeyhler “Rom” karşıtlığı üzerinden Osmanlı Devleti’nin bazı uygulamalarına itiraz ediyorlardı. Oysa aynı devletle şeriat bağlamında ortak paydada rahatlıkla buluşabiliyorlardı. “Milliyet” kavramına dair ise pek bir tahayyülleri yoktu. “Ümmet” onları İslâm âlemine bağlayan yegâne bağdı ama Bitlis İsyanı özelinde Gayda şeyhleri bu temsilden kopuşu başlattılar. Gereklere farklı olsa da KTTC’ye son derece yakın durdular. Jön Türklerin seküler ve Türkçü uygulamalarına karşı cephe aldılar. Her ne kadar Bitlis kent merkezini mi yoksa bütün Bitlis Vilayeti’ni mi talep ettikleri belli olmasa da ümmetin halifelliğini yapan Osmanlı’dan toprak isteyen ilk Kürt şeyh hareketiydiler.

Şeyhlerin İslâmi taleplerinin yanında modern milliyetçi talepleri de ihtiva eden isyan, Bitlis’te bastırılrsa da bu Kürdistan’ın genelinde isyan potansiyelinin bittiği anlamına gelmiyordu. İsyanın hemen akabinde Birinci Dünya Savaşı başladı. Kürtler, isyan esnasında onlara destek vermeyip devletin cenahında yer alan Ermenilerle karşı karşıya geldiler. Bu kez roller değişmişti, Ermeniler Rus taraftarlığıyla suçlanırken, Sünni ve Kızılbaş Kürtlerin çoğunluğu Osmanlı cenahını destekliyordu. Ermenilerin isyan esnasında Gayda’yı desteklemediklerine dair hafıza ve Gayda şeyhlerinin bir anlamda Ermenilerin iştirakiyle idam edildiğine dair dinî telkinat, Ermeni soykırımının Bitlis’te daha sert yaşanmasına neden oldu.

Bitlis İsyanı iki toplum arasındaki son barış ve ittifak umudu idi. Ama Kürtlerin millet-i hâkime ayrıcalığını öngören çerçeveden vazgeçmemeleri ve Ermenileri hâlâ kendi “fille”leri olarak görmeye devam etmeleriyle Ermeni toplumunun, ellerinden büyük acılar çektikleri aşiretlere güvenememesi ve “çözüm süreci” olarak da adlandırabileceğimiz reformların sekteye uğramaması için gösterdikleri hassasiyet, olası barışı engelledi. 1908-1914 yılları arasındaki Jön Türk iktidarı boyunca Bitlis, Kürt hareketinin olgunlaştığı, Kürt sorununun derinleştiği ve Ermeni soykırımı ihtimalinin mayalandığı siyasal coğrafyanın adıydı. 1914 Bitlis İsyanı, Bitlis valisinin gayretleri sonucu ilkbaharın ilk günlerinde provoke edilip başlatılınca Bedirhanile-

rin takvimine uyulmamış oldu. Tasavvur edilen isyan gerçekleştirilmedi ve araya Birinci Dünya Savaşı, Türkiye Cumhuriyeti devletinin kuruluş safhası gibi yeni gelişmeler girince, Kürt hareketinin hesapları 1920'li yılların ortalarına kaldı. Bu süreçte yeni şeyhler (Şeyh Sait vd.), yeni aşiret reisleri (Hesenanlı Halit Ağa vd.), yeni aydınlar (Yusuf Ziya vd.) ve Hamidiye kökenli yeni subaylar (Hesenanlı Halit Bey vd.) tarih sahnesine çıktılar. 1914 yılında Bitlis'te başlayan isyan süreci, 1938 yılına kadar, ITC'nin ardılı Kemalist rejimin Dersim aşiretlerini "tedip ve tenkil" etmesine kadar devam etti.

EK 1: Celaleddin Çelebi'den derlediğimiz Şeyh Celaleddin'e dair ilahi

Gulek rabû li Hîzanê
Bar kir barê li Cebilxanê
Leşker Çêkir ji Kurdistanê
Çadır vegirt dora Wanê
De tu rabe roniya çavê min
Te agirek berdaye dilê min
Şewitandiye dil û kezevê min
Mîr Celaledîn e mîrê min
Kelha Bazîdê bi hedîs e
Tev digeriya Moskof Îngilîz e
Şûrê mîrê min duwanzdeh kîs e
Dor Bazîdê kir bi namûs e
De tu rabe roniya çavê min
Te agirek berdaye dilê min
Şewitandiye dil û kezevê min
Mîr Celaledîn e mîrê min
Elî Paşa xêrê nebîne
Rom bêbext e tim derewîn e
Fîncana jehrê li jêr tîne
Ber çokê mîrê min datîne

Hizandan bir gül yeşerdi
Cephane yükünü yükledi
Kürdistan'dan asker topladı
Van etrafına çadır kurdu
kalk yerinden ey gözümün nuru
Yüreğimi ateşlere vermişsin
Kalbimi ve ciğerrimi yakmışsın
Benim emirim mîr Celaleddin'dir
Bazîd Kalesi hadisenin olduğu yerdir
Rus ve İngiliz birlikte hareket ediyordu
Emirimin kılıcı on iki çentiklidir
Namus sözü ile Bazîd'i kuşattı
Kalk yerinden ey gözümün nuru
Yüreğimi ateşlere vermişsin
Kalbimi ve ciğerrimi yakmışsın
Benim emirim mîr Celaleddin'dir
Ali Paşa hayır görmesin
Rom güvenilmez ve hep hilebazdır
Zehirli kahve fincanını alıp getiriyor
Emirimin dizinin önüne koyuyor

De tu rabe roniya çavê min
Te agirek berdaye dilê min
Şewitandiyê dil û kezevê min
Mîr Celaledîn e mîrê min

kalk yerinden ey gözümün nuru
Yüreğimi ateşlere vermişsin
Kalbimi ve ciğerimi yakmışsın
Benim emirim mîr Celaleddin'dir

EK 2: Dahiliye Nezareti'ne

21 Haziran 1309 tarihinde Hasananlı reislerinin birbirleri aleyhinde meydana getirdikleri kavga ve hücumlar nedeniyle Egîd oğlu Üsiv ile biraderi Selim ve Fetullah beyin oğlu Serê'nin ve Sofi Paşa'nın kızı ile torunun hanımı ve her iki taraftan birçok kişinin öldüğü, Abdullah Bey'in biraderi Rıza ve yine her iki taraftan bazı torunlar ile birçok aşiret efradının yaralandıkları malumundur. Her iki tarafın da birbirini suçlamalarından dolayı hakikatin henüz ortaya çıkmadığı anlaşılmıştır. Bu sefer de Bulanık kazası dahilinde Hafif Süvari Alayları'na mensup Mülazım Taceddin, Seferi ve Koçer arasında bu davadan dolayı çatışma çıkmış, biri kadın olmak üzere 13 kişi ölmüş ve 3 kişi de yaralanmıştır. Bu malumat, Muş mutasarrıflığından bildirilmiştir.

5 Ocak 1908

Bitlis Vali vekili Feyzi

EK 3: Ermeni Patrikliği'nden Dahiliye Nezareti'ne

Hasananlı Rıza Bey, Malazgirt'in Kasımı köyüne girip tapulu emlak arazimizi zapt etti. Ben de köyümü terk ederek Kuşçış köyüne yerleştim. Zulmüne artık tahammül edemiyordum, lakin bu defa da bayramın dördüncü günü Rıza Bey, oğulları, Kaymakam Fethullah Bey'in oğulları ve yeğeni Sait dört yüz atlı adamlarıyla beraber Kuşçış'e saldırıp ailemizi kurşuna tutup, evimize girerek, ev eşyamızı ve hayvanlarımızı gasp etti. Bu sırada kardeşim Murat'ı ve bir komşumu öldürüp, yeğenim Teradin, onun kardeşini ve bir komşumu daha ağır şekilde yaraladılar. Karda kışta çıplak ve aç kalan çoluk ve çocuklarımız ile ne yapacağımızı bilemiyoruz. Canımıza, malımıza ve namusumuza kast eden ve her türlü cezadan muaf tutulan Rıza Bey'in zulmünden dolayı çaresiz olduğumuzu bildirmek istiyorum.

Karib Manastırı Murahhasası Zekeriya

22 Ekim 1906

EK 4: Pencinar Aşireti Reisi Bışarê Çeto'dan Bitlis Vilayeti'ne

İstibdat dönemindeki yöneticilerin çoğu bu civardaki aşiretleri birbirine karşı kışkırtır, birbirine düşürür sonra da rüesa-yı aşairi tecrim ve mütaam etmekte ve aşairi isyan göstermekte âdetleri idi. İşte birisi kullarını beş sene mukdem kendü evimde oturduğum halde Garzan kaymakam-ı esbakı Kemal Bey tarafından celb olundum. Askerle beraber Alikan aşiretinin tenkiline memur oldum. Hakkımda mucib-i müsavi olacağını söylediğimde yedd-i acizanemiz tahriren emrû verdi. Infaza mecbur kaldım. Mevhuren aşirin merkumun hüsumetleri üzerimize hücum adamlarını katl ettiler. Bil-tabi aşiretim dahi müdafada bulundular. Sonra o hükümet aramıza girmediğinden başka, ben de geriye gıyaben mahkûm edildim. Mevhuren Bitlis vali-yi esbakı Ferit Paşa geldiği sırada Siirt'den avdeti kariyesinde istikbal ettim. Velayet ve leveatleri hazır idi. Bendenize ilişmeyip cebreen suret-i varakayı sordu. Kaymakamın tahrirat-ı tahsisini havi olan diğer tahriratını ayırıp pantolonun cebine soktu. Bu emirler beratımın bir vesikası olduğundan çendan istirham etsem de iade etmedi. Merkez vilayete vüsulundan sonra savna olan polis komiserlerinden ve Ermeni milletinden Zeki Efendi Bitlis'de Ferit Paşa'ya karşı çıkan isyan sırasında ölmüştür. Söz konusu şahsı göndererek, para vermezsem kendisine "(seni) idam ettireceğim," deyip baskı uyguladı. Mecburen üçyüz lira verdim. Bununla da yetinmeyip üzerime asker gönderip evimi ve malımı talan edip, beni mağdur etti. O vakitten beri ailem perişan oldu, ne yapacağımı şaşırdım. Ne zaman Kanun-ı Esasiye ilan edildi ve Meşrutiyet idaresi kuruldu ve sonra hükümetin adaletli olduğu anlaşıldı, biz de elimizdeki silahlarla ve adamlarımızla Siirt'e gelip silahlarımızı mutasarrıfa teslim ettik. Elhamdülillah adalet gördüm. Siirt sancağı hükümeti, Meşrutiyet düzenini iyi uyguladığı için ve adil davrandığı için, Padişah efendimizin ilan buyurdıkları Kanun-ı Esasi uğrunda canımızı bile feda edeceğiz. Bugün fakir ve ekonomik sıkıntı içinde bulunduğumuz halde ve Ferit Paşa da Dersaadet'te olduğu için, benden zorla almış olduğu üç yüz liramı ondan geri almanızı ve Osmanlı milletinin mutluluk ve refahını sağlayan, Niyazi Bey ile Enver Bey adına alınacak olan kruvazörler için başlatılan bağış kampanyasına bağışlamasını rica ediyorum. *Pencinar Aşireti Reisi Bışarê Çeto 15 Aralık 1908*

EK 5: Varto'daki Kızılbaş Kürt köyleri muhtarları tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen müşterek dilekçe

Fakir on köy Lolan ahalisiyiz. Hep vergimizi veririz. Geçen sene kaza dahilinde korkumuzdan isimlerini zikredemediğimiz dört zalim, köylerimize gadda-

rane hücum edip, adamlarımızı katl ve çift hayvanatlarımıza ve zahirelerimize el koydular. Yüreklerin tahammül edemeyecek derecede bizi perişan eylemeleri üzerine şimdiye kadar köylerimize müderris yollanmadığı için okuma yazma bilmediğimizden, merkez hükümette, sokaklarda sürünüp ancak telgraf çekebildik. Zalimlerin korkusundan evimize gidemeyip orada burada sürünmekteyiz. Padişahımızdan can ve mal güvenliğimizin korunmasını rica ederiz, ayrıca padişah efendimizin vergisini her zaman ödemeye hazırız ve bundan da mutluluk duyarız.

9 Nisan 1901

İmza: Diyarın Köyü Muhtarı Süleyman, Baltaş Köyü Muhtarı Süleyman, Sarıc Köyü muhtarı, Eskoz kariyesi muhtarı Yusuf, Merkez Kasım muhtarı Fehmi

EK 6: Erzurum Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne

Hormekli meşhur eşkiya Selim ve Zeynel ve amcasının oğlu, Hasan oğlu Taho Holo ile on iki silahlı adamı tarafından Hamidiye Otuz Birinci Alayı'nın ikinci bölüğü mülazım-ı evvel Ali Ağa'nın köyündeki küçükbaş hayvan sürüsünden dokuz yüz kırk koyun ve keçiyi gasp ettikleri Hınıs mutasarrıflığından bildirildi. Eşkiyalar, hayvanları Varto tarafına götürmüşler.

27 Haziran 1905

Erzurum Valisi

EK 7: Bitlis Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne

Eşkiyalıklardan dolayı haklarında takibat emri bulunan Muş sancağının Varto kazasındaki Hormekân eşkiyasından bazılarına karşı Kaymakam Tayip Bey kumandasında sevk olunan askerler ile Eşkiya Zeynel, eşi ve adamları silahlı olduklarından çatışma yaşanmış. Çatışma esnasında Zeynel'in eşi öldürülmüş, askerlerden ise beş şehit ve dört yaralı olduğu ve gece karanlığından faydalanan Zeynel'in zorlukla kaçmayı başardığı, eşkiyanın takibine devam edildiği, Muş mutasarrıfının durumun ehemmiyetinden dolayı Varto'da bulunduğu bildirilmiştir.

4 Temmuz 1906

Bitlis Valisi Ferid

EK 8: Fransa Erzurum Viskonsülü'nden İstanbul Büyükelçisi Mösyo Constans'a

Ekselanslarına,

Varto kazasından birkaç Hormek ve Lolan Kürt ağasının önemli bir iş için bana ulaşmak istediklerine dair bilgiyi sunmaktan onur duyarım. Bu Kürt ağalarının iletişime geçme amaçları bilindiği için bu isteği reddetmek zorunda olduğuma inandım. Bu Hormekanlı ağaların cesaretini kırmadı. Onlardan biri özel olarak mutlaka nezdime kabul edilmesini rica etti. Söz konusu Kürt ağasıyla, Hormekli ve Lolanlı Kürtlerin karşılaştıkları durumlara dair, sizin bana verdiğiniz özgürlüğü kullanarak söz konusu Kürt ağası ile yapmış olduğum mülakatın özetini dikkatinize sunmaktan onur duyarım. Görülüyor ki, söz konusu vilayette sadece Hristiyanlar vilayetdeki anarşiden eziyet çekmiyor. Kızılbaş ağası, Hamidiye Alayları'nın kuruluşundan beri, 50'yi aşkın Lolan ve Hormek köyünün bu civarda artık rahat edemediğini belirtti. Söz konusu bölgede Cibranlıların maiyetinde 32. ve 33. Hamidiye Alayları mevcut. Yıllardır yaptıkları ve cezasız kalan kötülükler, suçlar ve soygunlarla itibar sahibi olan bütün Cibranlı ağalar, devletin resmi görevlileri olarak çalışıyorlar. Ermeni köylüler az çok Cibranlı ağalara belli kolaylıklar sağladıkları müddetçe, Cibranlılar Ermenileri sömürmekle meşgul olup Hormek Kürtlerini biraz rahat bırakmışlar. Ermenileri mahvettikten sonra gözlerini Kızılbaş köylerine çevirmişler. Cibranlı birliklerin Hormek ve Lolan köylerine yönelik yapmış oldukları cinayetler, kadın kaçırmalar, köy baskınları ve sürü hırsızlıkları artmış. Şimdilerde bütün Kızılbaş köyleri 6 ya da 7 adet 32. ve 33. Cibran Hamidiyeli ağa-kumandan arasında paylaşılmış. Bu ağalar, paylaşımından kendilerine düşen köylerin sakinleriyle yaşıyorlar ve köyün sahibi gibi hareket ediyorlar. Hormekli Kürtler, vergiyi toplayan görevlilerden, jandarmalardan daha çok, kendi köylerindeki Cibranlı ağalardan korkuyor. Hormeklilerin elinde bulunan önemli ölçüde çayır, mera ve tarlaya Cibranlı ağalar tarafından el konuldu. Mülklerini elinde tutabilenler ise, sadece isim olarak o mülkün sahibidirler, Aslında onlar, onlara baskı kuranların çiftçileri haline gelmişler. Bu bölgede Hormek Kürtleri de Ermeniler kadar mutsuz ve kötü muamele görüyorlar. Durumlarını zaman zaman adalete başvurabilme imkânı bulan Ermenilerden daha kötü olarak da düşünebiliriz. Hormek ve Lolanların Cibranlı ağalara dair sayısız şikâyet dilekçeleri, Varto kaymakamı, Muş mutasarrıfı ve Bitlis valisi tarafından hiçbir şekilde dikkate alınmamış. Varto kazasına dair daha önce edinmiş olduğum bilgiler beni, bu Hormekli ağanın anlattıklarına inandırıyor. Yerel yönetimin temsilcileri ve yetkilileri tarafından ezilen, zulüm gören, rejim destekli barbar, acımasız ve hoşgörüsüz Kürtlerin dayanılmaz boyunduruğu altında öldürme, yağmalama ve emek-

lerinin meyvesine el koyma gibi katlanılmaz şeylere maruz kalan bu bölgenin Kızılbaşları ve Ermenileri nasıl yaşayabilirler?

7 Haziran 1906

EK 9: Fransa Van Viskonsülü'nden İstanbul Büyükelçisi Mösyo Bompard'a

Kendilerine “şeriatçı” diyen ve anayasal düzene karşı savaşmayı ve Peygamberin kutsal dinini korumayı kendisine misyon edinen bir birlik oluşturmayı başardılar. Aynı zamanda bölgedeki Kürtler Ermenileri katletmekle tehdit ettiler. Bunun üzerine Muş'a gelen Ermeni köylüler hükümeti protesto ettiler. Bitlis Valisi Tahir Paşa, tepkileri yatıştırmak için Muş'a geldi. Ancak Van'ın bu gerici valisinin ayağına çağırıldığı Kürt şeflerine karşı olan nazik tutumu, Hristiyan nüfusun korkusunu ve Kürtlerin cesaretini iki katına çıkardı. Daha etkili yöntemler kullanacağı yerine, “Ermenileri Kürt kardeşleri ile buluşmaya, anlaşmaya” davet etti. Tahir Paşa'nın Bitlis genel valiliğine atanması, Hristiyan nüfusun yaşamını daha da kötüleştirdi ki, zaten eski Hamidiye rejimine olan sempatisiyle bilinen Tahir Paşa'nın Van valisi iken 1907'de Van'da yapılan Ermeni katliamına karşı hiçbir şey yapılmadığı unutulmadı.

30 Haziran 1910

EK 10: Lo Lo Rıza

Bu şarkı Rıza'nın çağdaşı Malazgirtli dengbêj Ferîkê Kor tarafından bestelendi, daha sonra da ardılları olan Reso ve Şakiro gibi dengbêjler tarafından form ve makamına sadık kalınarak icra edildi. Şarkıya göre, Rıza Bey gönderilen resmî bir telgraf üzerine Muş'a götürülür. En son bir kahvehane önünde kınalı bıyıklarını burarak kahve içerken görünür. Kısa bir süre sonra ise köyüne ölüm haberi gelir. Ferîkê Kor, Rıza'nın eşi Perişan'a atfettiği “evi yanası Muş Kumandanı ve Nurettin'in kâfir keşişi, Köroğlu'nun babasının Muş'a götürülmesine sebep oldular, bazıları öldürüldüğünü, bazıları da zehirlendiğini söylüyorlar” dizeleri ile Rıza Bey'in ölümünü daha da şüpheli hale getirir. Sovyetler'deki Êzdi Kürt dengbêjleri bu vakaya dair şarkıyı, “Bavê Koroxlî” (Köroğlu'nun Babası) olarak telaffuz ederler. 1918'den sonra Sovyet Kürtlerinin Türkiye coğrafyasına bir daha uğramadığını ve Sovyet rejiminin yıkılmasına kadar, buradaki Sünî Kürtler ile haberleşemediklerini hesaba katarsak, olayın özüne dair en eski anlatının Sovyet Kürt dengbêjlerine ait olduğunu görürüz. Söz konusu dönemde Türkiye'deki Kürtler Erivan Radyosu'nu dinleyebiliyorlardı. Şarkının en es-

ki formu, bu radyoda Şeroyê Biro, Sîsa Mecîd, Tûkesa Xemo ve Reşîdê Baso tarafından okunmuştur. Bu varyantta Rıza Bey'in ölümünün muhtemel faillerine dair bir söz yoktur, daha çok ölümden sonraki süreç anlatılır. Reşîdê Baso, "Köroğlu'nun babasının sırtını bir kayaya yaslayıp kurşuna dizdiler," der, ama kimin bu fiili işlediğinden bahsetmez. Sîsa Mecîd'in söylediği varyantta ise, "Köroğlu'nun babasından nicedir haber alınamıyor / Son telgrafa göre ise üç gün üç gecedir hastaymış / Muş'ta hastaneye kaldırmışlar, başını dahi kaldırmıyormuş" şeklinde geçen dizeler, güçlü bir şüpheyi dile getiriyor. Büyük ihtimalle bu şarkı Sovyet sahasında sansürlenmiştir. Ermenistan'ın Erivan Radyosu'nda bir Kürt beyinin ölümünden bahseden şarkıda, Ermenileri sorumlu tutmanın mümkün olamayacağını hatırlamak gerekir. Bağdat Radyosu'nda Kürtçe şarkılar söyleyen 1904 doğumlu Botanlı Meyrem Xan ise bu şarkıyı Sovyet Kürtlerinin makamına ve içeriğine çok yakın bir tarzda okur. Meyrem Xan, büyük ihtimalle şarkıyı, 1920'lerde başlayan isyan silsilesiyle beraber Kuzey Suriye'ye kaçan, Kemalist rejim nezdinde "firarı" olarak adlandırılan Serhatlı Kürt militanlardan duymuştur. Meryem Xan'ın okuduğu, "Mûşa Şewitî" (Yanıp Yıkılmış Muş) adlı varyanttaki "Köroğlu'nun babasını vurmuşlar / Üç kurşun yarası ile yaralıdır" dizeleri, Kürtler nezdinde Rıza Bey'in ölümünün doğal değil, bir cinayet olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır.

EK 11: Hacı Musa Bey'den Dahiliye Nezaretî'ne gönderilen telgraf

Dersaadet'e

Abdülhamid döneminde yirmi yılı aşkın sürgün kaldım. İstibdat döneminin baskı ve zulmünden nasibimi aldım. Şükürler olsun ki memleketimize Meşrutiyet güneşi doğdu, ben de memleketime dönebildim. İslâm ve Hıristiyan hiç kimseye saldırmadım, fakat eskiden beri bana düşman olan Ermeniler, özellikle kardeşim Kasım Bey'in Meşrutiyet öncesi dönemde üç fedaiyi öldürdüğü için eski davaları da açarak bizi mahvetmek istiyorlar. Kanuna karşı saygılıyız ve kanunu benimsiyoruz. Lakin masum olduğumuzu kanıtlamak için mahkemeye gitsek, Ermeniler türlü türlü hileler ile bir sürü suçlamalar icat edecekleri için, hapisanelerde çürümekten korkuyoruz. Ne yapacağımızı bilemiyoruz, şaşırıp kaldık. Bu kutsal Ramazan ayında ordu köylerimizi basıp duruyor, öyle ki haksız yere iki günahsız adamımı da öldürdüler. Efendim, Meşrutiyet hükûmetinin adaletine sığınıyoruz.

10 Ekim 1910

Mühür: Musa-yı Kurdi

EK 12: Bışarê Çeto tarafından Sedaret'e gönderilen telgraf

Dersaadet Sedaret-i celilesine

Her yeri beş vakit namaz gibi kutsal olan vatanımıza Rumeli tarafından saldırarak düşmanlara karşı, Osmanlı Devleti'nin temiz ve sadık tebaası olan Garzan Kürtlerinden olan bu fedakâr evladınız olduğumu ve bütün kalbimle ve azimli bir şekilde kutsal hükümetimizi o alçak düşmanlara karşı yalnız bırakmayacağımızı ve bin silahşör adamımla birlikte düşmanla çarpışmak için hazır ve nazır bir biçimde emrinize amade olduğumuzu bildirmek isterim. Ferman.

15 Aralık 1912

Pencinarlı Çetozade Bışar

EK 13: Siirt Sancağı'ndaki Ermeni ve Keldanilerin Dahiliye Nezareti'ne Gönderdiği Müsterek Telgraf

Dahiliye Nezareti'ne

Garzan'da Bışarê Çeto ve kardeşi Cemil'in şimdiye kadar yaptığı talan, gasp ve cinayetler cezasız kaldığından dolayı bu yolda pervasızca devam ediyorlar. Zulüm ve mezalimlerinden dolayı kaza genelinde tarım faaliyetleri mahvoldu. Bu şekilde maalesef hazine de zarara uğruyor. Müslüman veyahut Hristiyan, tarımla uğraşan ahali, çaresiz bir biçimde yerlerini terk ediyorlar, yollar durmadan kesiliyor. Kimse korkusundan şikâyet bile edemiyor. Geçen gün Cemil, yirmi kişilik eşkiyası ile birlikte köyümüze gelip yerleşti. Bir şafak vakti köyün iki yüz kişilik ahalisiyle beraber hasat zamanı ekinlerimizi, küçükbaş-büyükbaş hayvanlarımızı ve arı kovanlarımızı bırakarak kaçtık ve mahalli hükümete sığındık. Bitlis isyanına destek vermediğimiz için Çeto ailesi bize karşı daha zalim davranıyor. Aman! Bir kasaba iki haine feda edilmesin. Halimize merhamet edin.

18 Temmuz 1914

Mühürler: Abraham, Abraham, Oso,

Garzan Güzeldere Ermenileri adına Keşiş Zaro, Haço, Simo

EK 14: Van'daki Fransa Viskonsülü'nden, Dışişleri Bakanı Ekselansları Mösyö Poincaré'ye

(...) Diğer temel sorun ise, Kürtler ile Ermeniler arasındadır. Sebebi ise, Kürtlerin Ermenilerin arazilerine kanunsuz bir şekilde el koymasındır. Ermenilerin abartılı şikâyetlerine karşılık, Kürtlerin, özellikle bey ve ağaların aslında ken-

dilerine ait olmayan birçok araziyi ellerinde tuttukları da kesin. Elbette bu tartışmalı arazi meselesinin sebebi ve kökenleri eski ve farklı farklıdır. İlk bazı Kürtlere karşılık Ermeniler, kendilerini ve mülklerini koruma karşılığında bazı Kürtlere kiraladıkları arazilerdir. İkincisi, faiz, yani kredi karşılığı el konulan araziler, üçüncüsü ise çok az bir ücret karşılığında Ermenileri tehdit ederek satın aldıkları arazilerdir. Dördüncüsü ve sonuncusu ise, ki çok yaygındır, pogromlar ve katliamlar zamanında Türkiye'yi terk edip giden Ermenilerin arazilerinin onda bir, hatta yirmide bir değerini ödeyerek ve bazılarında da ücretsiz bir şekilde el koydu Kürtler. Ne zaman meşrutî düzen oldu ve anayasa ilan edildi, bu Ermenilerin çoğu yerlerine geri döndüler ve el konulmuş olan topraklarını geri istediler. Bu bir tarımsal sorun değil, bir toprak gaspı ve toprak sahibi olma sorunudur. Çok karmaşık bir sorun olduğu için, her vakanın ayrı ayrı incelenmesi gerekiyor ve hak ve hukuk çerçevesinde çözüme kavuşturulması gerekiyor.

30 Kasım 1912

EK 15: Muş Mebusu Keğam Der Garabedian tarafından Dahiliye Nezareti'ne gönderilen telgraf

Dahiliye Nezareti Celilesi'ne,

Son beş altı sene zarfında istibdad dönemindeki zulüm yüzünden gerek öte yerlere dağılmış ve gerek yerlerinde bulunan bir hayli Ermeni ziraat ahalisinin mülk ve arazileri makam-ı kanun ve nizam olarak şunun bunun tarafından icraen zapt olunduğu gibi bir kısmı da Çerkes muhacirler tarafından zaptedilmiştir. Bu sebepten dolayı gerek köylerde mevcut ve gerek peyderpey yerlerine dönen mağdur ahali idareden mahrum bir halde sefil ve perişan olmuştur. Huzur-ı celilelerine takdim kılınan Muş'un Arnis köylüleri tarafından verilen arzuhalde zikr karyenin bir kısım emlak ve arazisi Çerkeslerin eline geçmiştir. Evella yüz haneden ibaret Muş ovasında Komis isimli Ermeni köyü ahali si birbirini takip eden vukuatlardan dolayı 4 sene evvel dağılmış ve sonra geri gelmiş, lakin evine ve arazisine 15 hane Çerkes ahali yerleştirilmiş ve çıkarılmamış olduğundan dolayı mülkün asıl sahibi olan ahali kendi mülkünden mahrum kalmıştır. Balada zikr olunan Arnis karyeli 21 haneden 77 kadem tarla, 20 kadem çayır, 12 kadem harmana Çerkesler tarafından el konulmuştur. Beş sene evvel Vartinis karyeli ahalinin hak-ı kararı olan araziden 2.100 dönüme Çerkesler tarafından el konulmuştur. Şimdi de 720 dönüm dahi talep olunmaktadır. Gund, Abilbahir karyelerinde yirmi, Tarmırd'da on bir ha-

ne Çerkesler yerleştirilmiştir. 4-5 seneden beri Bulanık kazasına bağlı Yoncalı, Hemzaşeyh, Karaağıl, Toğut, Odançur, Hoşgeldi, Koğak, Şeyh Veli Ermeni köylerine Çerkesler yerleştiriliyor. Kadim ahalisinin mülk ve arazilerinin zabtına meydan verilmiştir.

15 Haziran 1909

Muş Mebusu Keğam Garabedyan

EK 16: Hamidiye Alayları Reislerinden Fethullah Bey'den Dahiliye Nezareti'ne

Devr-i sâbıkda her kavimden mekteb ve terbiyye görmeyen adamları beyan ba'zı hatâlardan masûn kalamıyordu mekteb(de) terbiyye görmeyenler ise bi't-tab' noksandan hatadan sâlim kalamazdı. Reisi bulunduğum Hasenanlı Aşiret-i cesimesi efradının tamamını kusursuzdur diyemem ancak 11 Temmuz'dan sonra cümlesi Meşrutiyet ve Hürriyet kadr u şükrünü bilerek tamamıyla muhafaza-i adab etmektedirler. İ'lân-ı Meşrutiyetden evvelki zamanda 'â'id-i ahvâl ve ihtilâfât mütecâsirleri ve bu meyanda ef'âl-i muhakkaka ashâbından bulunan çok Ermeni fedayileri bile mazhar-ı 'afv oldular. İ'lân-ı Meşrutiyetden sonra aşiretimizden hiçbir hiçbir mügayir halde bulunmamıştır. Ba'zı madde-i şer'-i şerifin 30 kânundan âdab-ı insâniyyenin tecviz buyurmadığı hiçbir halde bulunmamak va'd ve şartıyla afv u 'âtıfet-i celileden hissemend-i şükran buyurmalarını merâhim-i 'âliyye dahalet eden 'umum efrâd-ı aşâyir nâmına istirhâm ve istirca eylerim ol-bâbda ve kâffe-i ahvâlde emr u فرمان hazret-i men lehû'l-emrindir.

28 Aralık 1908

Mühür: Umum Hasenanlı Aşireti Namına Reis Fethullah bin Halid Hasanî

EK 17: Muşlu Muhtarlardan Dahiliye Nezareti'ne

Efendim, Muş, Bitlis Vilayeti'ni oluşturan diğer bütün kazalardan daha büyüktür, çok güzel bir tarım memleketidir, asırlardır başka başka milletler ve dinden insanlar olarak "kardeş" gibi yaşarız. Aramızda bir sorun yoktur, bazen aramızda çıkan sorunlar ise Merkez Bitlis idaresinin fesatlığından dolayı çıkıyor. Farklı farklı anasır, millet, aşiret ve kabile arasındaki sorunların ve ihtilafların çözümü Muş'un bağımsız bir vilayet olmasıdır. Merkez Bitlis, Muş'un bağımsız bir vilayet olmasını engellemekte ve Muş'u geri bırakıp hiçbir yatırım yapmamaktadır. Muş'tan alınan vergiyle Bitlis kazasına yatırım yapılmaktadır. Otuz senedir vilayet var ve vergi veriliyor ama Bitlis Muş yolu, yol denil-

meyecek haldedir. Çocuklarımızın ne günahı var? Muş'ta doğru dürüst okul bile yok. Binlerce Kürt aşireti ve kabilesi cehalet içindedir. Muş'un vilayet olmasını isteriz.

4 Ocak 1910

İmzalar: Sare mahallesi imamı İsmail, Dere mahallesi muhtarı Mikdas Arşavel, Hitar azasından Reşid, Başkule muhtarı Kamber, Martuf muhtarı, Sufla imamı Süleyman, Kale mahallesi imamı Yusuf ve diğer muhtarlar

EK 18: Van'daki Fransa Viskonsülü Layeck'ten, Ekselansları Dışişleri Bakanı'na

M. Berezowsky'nin Bitlis'teki genç Ermenilere çektiği nutkun Fransızca çevirisi (7 Nisan 1913 Bitlis)

Genç insanlar! Bana sorduğunuz bütün soruları cevaplayacağım için çok mutluyum. Benimle samimice konuşun. Korkmayın, korkutulduğunuzu çok iyi biliyorum. Katliamı biliyorum. Genel katliamı, Sultan'ın emriyle 1894'te yapılan korkunç kırımını biliyorum ve size anlatacağım. Sultan Hamid, katil karakterli ama o kadar da zeki ve bilgin idi. (...) Çeşitli şehirlerde yaşayan bir buçuk milyonluk halkınız için reformlar yapmak bize düşüyor. İşimizi kolaylaştırmak için sizin örgütlenmeniz ve silahlanmanız gerekiyor. Kendinizi daha iyi müdafaa edebilmek için silahlanın. Ekonomik, dinsel ve partisel (politik) sorunları bir yana bırakın, bir ruh olun, birlik olun. Olun ki, organizasyonunuz başarılı olsun. Siz de iyi biliyorsunuz ki, Rus birlikleri ne uçan meleklerdir ne de kutsal ruhtur ki 24 dakika içinde burada olsunlar. Bu bölgelere varıp nüfuz etmeleri en az 4 ya da 5 gün alır. Burada, yıllardır acı çeken sizleri ceset halinde görmektense birer kahraman olarak görmek Rus ordusunu daha çok mutlu edecektir. Olası büyük felakete karşı silahlanmanızı öneriyorum size. Sizin de bildiğiniz gibi Avrupa topraklarını kaybeden Türkler Küçük Asya'ya daha çok güçlü sarıldılar. Anadolu'yu Pan-İslamcı bir yer haline getiriyorlar. Bunun için hükümet resmen de katliam emri verebilir. Ya da bazı Hıristiyan bölgelerinde katliam için provokasyonlar da çıkarabilirler. Kendinizi güçlü bir şekilde savunmak için, mutlaka önceden örgütlenmelisiniz. Şüphesiz bunu iyi bilin ki, biz Türkiye'de Taşnakçılar ile baskı oluşturmak için çalışıyoruz. Mesela Van'da, Erzurum'da ve Beyazıt'ta. Ama burası için aynı şeyi diyemem, zira M. Chirkov (Bitlis Rus Konsolosu) önceleri "kralcı" idi, bu onun tamamen uzun süre ülkede kalmasıyla, başka bir karakter edinmesiyle ilgilidir. Ama biraz sabrederseniz, yeni konsolosunuzdan memnun kalacaksınız.

Bir daha tekrarlıyorum, birlik olun, bütün dinsel sorunları bir kenara bırakın, sizin zihninize işkence edip kalbinizi çalıp, sizi Katolik, Protestan diye ayıran ve sizi birçok parçaya bölen misyonerlere kanmayın. İngiltere'nin, Fransa'nın ve Almanya'nın göndermiş olduğu misyonerlerden duyduğunuz muğlak olan söz vermeler ve dedikleri birçok şeylere inanmayın. Rusya size asla misyoner göndermedi ve göndermeyi de istemedi. Misyonerlerden ziyade size top ve askerlerini göndermeyi tercih ediyor. Kısacası bütün sorumluluğu üzerime alıp size diyorum ki ben, Rus hükümetinin sizin isteklerinizle ilgilenmesi için gerçekten de hep ısrar ediyorum. Çünkü Rus hükümetinde birçok bağlantım var ve size dair ne kralcıların ne liberallerin ne de anayasal rejimden yana olanlar arasında hiçbir görüş ayrılığı yok. Size dair hepsi de aynı düşünüyor. (...) Bizde bir laf vardır, der ki, "Tanrı'ya güvenin lakin tembellik de etmeyin." Ben de diyorum ki: "Rusya'ya güvenin, ama aynı zamanda kendiniz için de çok çalışın." Umuyorum ki en kısa sürede güvenli bir ortam yakalarsınız. Cesur olun, sakın korkmayın, yıllardır acı çekiyordunuz, birkaç ay daha çekeceksiniz. Ermenilerin genel olarak bazı korkuları belli ettiklerinin farkındayım. Lakin bir amaca ulaşmak isteyen insan, bütün tehditlere rağmen korkmamalıdır. Mesela, ben Van'dan çok iyi bir Fransızca ile yazılmış olan bir tehdit mektubu aldım ki, ülkede daha fazla ilerlemem durumunda beni ölümle tehdit ediyorlardı. Ama ben yine de Bitlis'e geldim ve Siirt'te de gitmeyi düşünüyorum. Bir defa şehir dışında küçük revolverim üzerimde idi ve şehrin içinde de tüfegimi taşımıyorum mesela, ölmek gerekiyorsa da, erkek gibi ölmeli.

2 Mayıs 1913

EK 19: Bitlis Kraliyet Viskonsülü A.S. Safrastian'dan, Erzurum Kraliyet Konsolosu P.J.C. Mc Gregor'a

29 Nisan'da yolladığım 10 numaralı iletme istinaden, Bohtan'daki Bedirhanlar ve Cizre ile ilgili gelişmeleri saygılarımla bildiririm. Hasan Bey, Mustafa Bey ve kötü şöhretiyle tanınmış bu iki Kürt liderlerinin soyundan olan bir başka iki kişi geçtiğimiz günlerde Bohtan'a gitti. Bedri Paşa ve Mithat Bey ile beraber ilk başta belirttikleri amaç olan memleketleri Bohtan'ın Kürtlerini eğitme amacından tamamen farklı politik çalışmalar yürütmeye başladılar. Birkaç hafta önce, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önemli bir üyesi, Selanik Merkez Komitesi'nin bu olaylarla yakından ilgilendiği ve Bedirhanları izlemeleri için İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni görevlendirdiği konusunda beni gizlice bilgilendirdi. Siirt'teki Fransız Dominiken misyonundan rahip Bonte tarafından da onaylanan son istihbarata göre, görünen o ki, yukarıda bahsedilen Kürt lider-

ler bir süredir muhalifler arasında Türk karşıtı propagandalar yapıyor ve onları, Arnavutların yaptığı gibi, gelecekte özerk bir Kürdistan isteminde kendilerini izlemeleri için ikna etmeye çalışıyorlar. Halka, Bohtan ve Cizre'nin Bedirhan Bey'in mülkiyeti olduğu, buraların Türkler tarafından gasp edildiği ve benzeri şeyler yazan Kürtçe risaleler dağıttıkları öne sürülüyor. Rahip Bonte, Bedirhanların o bölgedeki Kürt halkı üzerinde büyük etki sahibi olduğunu ileri sürüyor. Bu bölgedeki Kürt halkı arasında hiç bağlılık ve milli bilinç olmamasından dolayı, Osmanlı Devleti engellemese bile Bedirhanların propagandalarının ve çabalarının halk arasında bilinç uyandırması uzun sürecektir. Saygılarımla efendim,

En sadık ve hakir hizmetkârınız Safrastian

Bitlis, 17 Temmuz 1911

EK 20: Van'daki Fransa Viskonsülü'nden, İstanbul'daki Fransa Büyükelçisi Ekselansları Mösyo Bompard'a

Siirt Dominiken misyonunun idarecisi Peder Boissieu'nun

Van Dominiken misyonu sorumlusu Peder Roussel'e gönderdiği mektup:

Şüphesiz Siirt'teki adaylıklara iki aday göz dikti. Birincisi bizim eski vekilimiz ki hükümetçe de destekleniyor. Diğeri ise büyük bir Kürt ailesi olan Bedirhan Paşa ailesinden Hasan Paşa'dır. (Hasan Paşa) açıkça Siirt'te seçim kampanyasını Schemmas Abboche ailesinin desteğiyle ve himayesiyle başlattı ki bütün şehir ve çevresi tarafından seçilmesi arzu ediliyor. Hükümet yapabildiği bütün engellemeleri yapıyor. Karşıya leke sürüp insanları kendi adaylarına bağlamaya çalışıyor. Köylülerin dediğine göre bu yörede kaymakam olan Bitlis Valisi'nin oğlu hükümetin adayına oy vermeleri için insanları revolverle tehdit etmek dahil her şeyi yapıyor. Yine de Kürtler bütün engelleri aşarak oy haklarını kullanmak için geçen pazar Siirt'e gelip, yaklaşık 400 kişilik Hıristiyan ve Müslümanla tepkilerini gösterdiler. Silahsızdılar, bu miting heyecanının ve rahatsızlığın yatışması için yapılmadı, aksine (rahatsızlığın) yayılmasının başlamasına neden oldu. Bu nedenle (böylece) hükümet hemen çarşamba günü şehre varan askerî birlikleri çağırdı ve birlikler Siirt halkının toplandığı yere ateş açtı. Hükümet oy sayımı yaptı ve sayım sonucunda Hasan Paşa'nın 18 azasının ismi ilan edildi. Buna karşılık hükümetin desteklediği adayların sadece 6 tanesi seçildi. Perşembe gecesinden cumaya kadar ansızın takriben gece yarısı Schemmas Abboche'nin evi aniden feci sarhoş bir subayın emri altındaki 150 kişilik bir birlik tarafından, Siirt'e 8 saat mesafede bulunan ünlü bir soyguncuyu ele geçirmek bahanesiyle sarıldı. Gerçekte ise amaçları

Hüseyin Paşa'yı yakalamaktı. O ise (Hüseyin Paşa) meseleyi daha önce duymuştu. Bunun için akşamları başka yerde çadır kuruyordu. Schemmas'ın evinin baskını uzun sürdü. Hasan Paşa'nın valizi ve kâğıtları ele geçirildi. Zorla bütün kapılar ve kilitli küçük kasalar açtırıldı. Kadınlar ve çocuklar uyandırılarak kimlik kontrolü yaptırıldı. Birkaç gündür burada öngördüğümüz olayların sakın ruhları ne kadar heyecanlandığını düşünün. Bu satırları bitirirken, Müslüman ve Hristiyanların oluşturduğu divana çağrıldım. Mgr. Addai, Fransa Konsolosunun buraya müdahale etme emri vermesi için bana yalvardı. Bugün sultanın bayramı, Hristiyan okulları seremonilere katılmadılar. Pazar da başlayan bir çatışma patlak verdi ancak zamanında bastırıldı. Siirt sakinleri Konsolos beye bir telgraf göndermek istediler lakin onlara bunu yapmalarını önerdim. Çünkü önce, telgraf daha çekilmeden durdurulabilirdi. Sonra imzalayanlar tehlikeye atılacaktı. Bunun için mektubumuzun güvende olacağı özel bir kurye ile göndermeye karar verdik. Müslümanlar bu sabah bana, Fransa konsolosu buraya geldiği için teşekkür ettiklerini, şayet yol masrafı varsa bunun için şu anda 200 Türk lirası verebileceklerini söylediler. Ben de cevaben bu sorunun muhatabının bizler olmadığını öte yandan, konsolos beyin bahar mevsiminde bizi ziyaret etme niyetinde olduğunu lakin ziyaretinin kesin tarihini bilmediğimi söyledim. Bana denildi ki ancak konsolos bey mektubumuzu aldıktan sonra telgraf ile geliş niyetini bana göndermeyi ister. Bu, tansiyonu düşürür, güvenliği tesis eder. Artık siz nasıl uygun görürseniz. Tamamen size bırakıyorum.

6 Mayıs 1912

İmza: P. de Boissieu

EK 21: Van'daki Fransa Viskonsülü'nden, İstanbul'daki Fransa Büyükelçisi Ekselansları Mösyö Bompard'a

Mösyö, öncelikle büyüklüğünüze saygılarımızı sunuyoruz, Anayasa'nın ilanından bu yana, hükümet tüm Osmanlı unsurlarının özgürlüklerini sağlayacağını, baskıya ve mutlakiyetçiliğe son vereceğini, kanunlara, Anayasanın saygınlığına saygı duyulacağını, herkesin meşru haklarını koruyacak güce sahip olacağını ve hiçbir şeyi kendi isteğiyle ve yasalara aykırı ezip geçmeyeceğini söyledi. Bir yıl boyunca işler iyi gidiyordu, ama sonra her şey bozuldu, baskılar ve haksızlıklar korkunç bir şekilde başladı. Memurlar utanç duymadan kendilerini satın almalarına izin verdi ve sayısız şikâyetimizin tümü sonuçsuz kaldı. Çünkü ne vilayet ne de İstanbul şikâyetlerimizi dinliyorlardı. Çoğu telgraflarımız daha vilayette durduruluyor. Üç aydır

seçim sorunu başladı. Hükümet bütün baskıları ve illegal yöntemleri kullanarak halkı eski vekil Abdürrezzak Efendi'yi seçtirmek istiyor. Tek bir kimse bile Abdürrezzak Efendi'yi istemiyor. Müslümanlar ve Hristiyanlar kanlarının pahasına da olsa Abdürrezzak'a karşı Bedirhan Paşa'nın ailesinden olan Hüseyin Kenan Paşa'yı seçmek istiyor. Bunun için bütün nüfus köylerini terk edip Siirt'e geldi. İstanbul ve vilayete (Bitlis) çekilen sayısız telgrafa cevap verilmedi. Müslümanlar ve Hristiyanlar arasında yüz yıldır asil olan Aboche ailesi hepimizle anlaştı. Bu nedenle 13 Nisan Cuma akşamı Türkiye saatiyle saat 6'da 150 civarında, valinin kendisinin başında olduğu asker, komiser, polis ve memurlar, bu ailenin evini kuşattılar. İmam ve belediye başkanının kendisi eşlik etmeden eve girdiler. Bichar [Bişar] adlı bir soyguncuyu bulma bahanesiyle odaların hepsini aradılar. Sandıkları açtılar, hatta yataklara bile baktılar ve bu soruşturma sırasında bazı değerli eşyalara el koydular. Bu şekilde davranmak hepimizi incitiyor, Müslümanlar ve Hristiyanlar artık bu baskılarına dayanamıyoruz. O yüzden hepimiz bir ağızdan Fransız konsolosundan ricada bulunuyoruz: Size sığınıyoruz, haklarımızı savunun ve bizleri bu zalimlerden koruyun. Biz bütün bunları telgraf yoluyla göndermek isterdik ama sürekli el koyuyorlar. Biz artık korkuyoruz, kanın akmasından, bir faciyanın yaşanmasından. Bu nedenle büyük Fransız devletine yöneliyoruz. Umuyoruz ki Van konsolosu en kısa zamanda Siirt'e gider ve o fakir halkları zalimlerin şerrinden korur. Size daha fazla detay veremeyiz. Konsolos geldiği zaman ona her şeyi tamı tamına izah ederiz, ona yaşadığımız kötülükleri anlatırız. Kalemim bu zalimlikleri anlatmaya yetmiyor; bu nedenle dua ediyoruz ve Fransız devletine yalvarıyoruz bizi koruması için ve umuyoruz ki bu istegimizi geri çevirmezsiniz.

6 Mayıs 1912 Siirt 14 Nisan 1328, Rumi

İmzalar: Meşaiğden şeyh Sadeddin, Şeyh Abdülkerim, Hanna Aboş, Mansur Aboş, Constantin Aboş, Abid Yusuf, Rizkellah Ableked, Gorgis Gorgisian, Isa Dawud, Rizkellah Bulus, Hacı Yusuf, Hacı Abdürrezzak, Hacı Abdurrahman, Muhammed Kamil, Hacı Ali, Hacı Abdullah, Keldani Gurgus, Anto Asur, Hacı Abdürrahim, Şeyh Mahmud, Eşraftan Süleyman, Hacı Ahmed, Hassan bin Hacı, Hüseyin oğlu Hacı Musa, Abdullah bin Hacı Hüseyin, Mahmud, Salih, Ebdê, Hacı Nasri, Süleyman, Hacı Hasan, Sadun, İsmail Abdulkahhar, Mela Abdulfaccar, Salim Hasan, Raşid, Musa, Zahir. Abdul Rizakef, Hacı Ali

EK 22: Van'daki Fransa Viskonsülü'nden, İstanbul'daki Fransa Büyükelçisi Ekselansları Mösyo Bompard'a

Siirt sancağında Hüseyin Kenan Bedirhan Paşa'nın favori olduğu seçimler iptal edildi. Görünüşe göre şehre yeni birlikler istendiğine göre, birliklerin oraya ulaşmasından sonra seçimler yeniden yapılacak. Söylentilere göre, eski Siirt Duyun-ı Umumiye İdaresi temsilcisi Nazım Bey'in ismi üzerinde anlaşılmış. Bana ulaşan özel bir yazışmaya göre, Siirt'te 5 Kürt şefi tutuklanıp Bitlis'e gönderilmiş. Eski aday Hüseyin Kenan Bedirhan Paşa'ya gelince, kaçmış olacak ki yerel otorite şehrin duvarlarına ilgili bir ilan asmış, bu ilan bize bir fikir verebilir. İlanın bir kopyasının tercümesini size göndermekten onur duyuyorum ekselansları...

Layeck

İlan:

"Hüseyin Paşa Bedirhan, 1895'te İstanbul'dan kaçarak Botan'a (Siirt) geldi. Burada isyan bayrağını kaldırarak birçok suç işledi, onun yaptığı kötülükler herkes tarafından biliniyor. Son zamanlarda kırsal bölgelerde halkı toplayarak ayaklanmaya teşvik etti, bu da barışçıl, zararsız halka bayağı zarar verdi. Üstelik Botan bölgesinin kendisine ait olduğu yönündeki söylentilerini çıkaranları işe alarak, hükümete karşı yürüttüğü faaliyetlerinin sancağımızı (Siirt) olumsuz etkilemesi muhtemel olduğundan hükümetin kendisini tutuklayıp, İstanbul'a göndererek askeri mahkemenin önüne çıkarması gerekiyor.

Hükümetin niyetini öğrenen ve yasadışı davranışının sonuçlarını anlayan Hüseyin Paşa kaçtı, bu da onun gerici planlarını gerçekleştirmek için suç işlediğini kanıtladı. Bugün hükümet Hüseyin Paşa'yı bulmak için çaba sarf ederken, vatandaşlar onun nerede olduğunu bildikleri takdirde, onu hükümete teslim etmeleri gerekiyor. Ona yardım eden ya da onu koruyan herkes büyük bir sorumluluk üstlendiğinin farkında olmalıdır."

7 Haziran 1912

EK 23: İstanbul'daki Rus Konsolosluğu'ndan Rusya Dışişleri Bakanlığı'na

Meşhur Bedirhan'ın torunu Kürt Beyi Abdürrezzak, 26 Mart tarihinde Konstantinopolis'ten Tiflis, Şahtahti, Kotur ve Seray üzerinden Van'a varmış bulunmaktadır. Bedirhan'ın torunu Abdürrezzak, Kürtlerin milli çıkarlarını korumak için bir ayaklanma hazırlamaktadır. Konstantinopolis'te çok iyi bilinen bu adamın hayat hikâyesini anlatmayacağım, sadece şunu söyleyeceğim. Bu ener-

jik, eğitimli, iyi düzeyde Fransızca konuşabilen Kürt beyi, Kürtler arasında büyük bir rağbete sahiptir ve hiç şüphesiz onları etrafından atalarından daha iyi toplayabilecektir. Tiflis'teyken Abdürrezzak, D.S. Kohanovski'yi ziyaret etmiş ve planları hakkında bilgi vermiştir. Tiflis'ten Maku ve Kotur'a gitmiş, burada sonraki adımlarını Kürtlerle müzakere etmiştir. Van'a gelişi yerel yetkililer arasında büyük bir kargaşaya neden olmuştur. Konstantinopolis'ten Abdürrezzak'ı yakından takip etme emrini içeren telgraflar alınmaktadır. Polis, gizli bir gözetim kurmuş durumdadır. Abdürrezzak ile yaptığım ilk buluşmada, onu memnuniyetle dinleyeceğimi söyledim, ancak Rusya ile Türkiye arasındaki dostane ilişkileri dikkate almasını rica ettim ve Rusya Başkonsolosu olarak onun planlarını onaylama veya eleştirme gibi hakkımın olmadığını ifade ettim. Kürdistan'da olup biten her şeyi bilmek yükümlülüğüm olduğu için onun niyetlerini bilmeyi reddetmediğimi belirttim. Bu uyarıya rağmen, belirli anlamda şüphe uyandıran dürüstlüğü ile Abdürrezzak en mahrem düşüncelerini ve niyetlerini bana anlattı. Bu aşırı açık yüreklilik ve dürüstlük bende birtakım şüpheler uyandırdı, ancak Türklerin Abdürrezzak'a karşı tutumuna şahit olduğça, bu şüphelerim tedricen yok oldu. Düşüncelerinin tutarlılığı ve açık seçik olması onun lehine konuşuyordu adeta. Abdürrezzak'ın bana anlattıkları yaklaşık olarak şudur: "Biz Kürtler, Türklerin hâkimiyetine boyun eğemiyoruz. Kürdistan'da devamlı meydana gelen ayaklanmalar bunu kanıtlar niteliktedir. Türkiye'nin içinde bulunduğu mevcut zorlukları kullanarak bağımsızlığımızı elde etmeyi ve Kürdistan'da bir ayaklanma hazırlamayı umuyoruz. Biliyorsunuz ki, Rusya-Türkiye savaşlarında Kürtler neredeyse hiçbir zaman Türkiye'nin tarafında olmadı ve çok kez Ruslara hizmet etti. Bağımsızlığımızı seviyoruz ve Rusya'nın Küçük Asya'daki [Anadolu'daki] zaferlerinin, bağımsızlığımızı geri getireceğine her zaman inandık. Kürtlerin Rusya'ya karşı bu tarihten önce canlıdır. Kürtler, Rusya'nın yeni toprak alımlarına ihtiyaç duymadığını, sadece barışçıl ve güvenli komşular aradığını ve sınırlarına yakın bölgelerin huzuru açısından burada askerî birliklerden ziyade küçük bağımsız birimlerin varlığını yeğlemektedir. Akıllıca bir hesap, Kürtlere Ruslar ile dost olmalarını söyler. Bunu eylemlerimizle kanıtlayabileceğimiz zaman yaklaşmıştır." Neden bu zamanın yaklaştığına inandığını sorduğumda Abdürrezzak'ın verdiği cevabın Doktor Karabekov'dan ve Ermeni kaynaklarından düzenli olarak aldığım bilgilerle örtüşüyor olması, beni aşırı derecede şaşırttı: "Günümüz Türkiye'sinin Rusya'ya karşı tutumu, Sultan Abdülhamid döneminin tutumuyla kesinlikle aynıdır. Bu tutum, tarihsel nefret ve kötülük doludur. İktidarın yetenekli ve deneyimli ellerde olması nedeniyle daha önce bu duygular ustaca gizlenmişti. Eski den Türkler, ülkenin iyiliği için Rusya ile dost olmaları gerektiğini ve her türlü intikam düşüncesinden kaçınmaları gerektiğini anlardı." Beceriksiz, haddini

bilmez ve kendi hâkimiyetleriyle sarhoş insanlardan oluşan Jön Türkler, Rusya'nın zayıflığı hakkında söylentiler yayan bazı gürültülü gazetelerden etkilenmiş durumda. Ayrıca, bu söylentiler defalarca Rus devlet adamları tarafından açıkça onaylanmış ve Devlet Duma'sından seslendirilmiştir. Rus hükümetinin Jön Türklerle karşı olumlu tutumu, burada oldukça farklı bir şekilde anlaşılmış [algılanmış] ve Rusya'nın güçsüzlüğüne dair yanlışlarını güçlendirmiştir. Türklerin istisnasız olarak tüm Avrupa'ya yönelik duyguları, Rusya'ya karşı sahip oldukları duygularından tamamen farklıdır. Bu nedenle, Rusların Doğu'daki siyasi etkisine karşı düşmanlık içeren Türkiye politikasının, diğer Avrupa güçlerinin Rusya politikasından farklı olması anlaşılır bir durumdur. Rusya'ya dost olan ülkeler, Avrupa'dan gelen tehditler karşısında Rusların Doğu'daki sesinin ve etkisinin eskiden olduğu gibi daha güçlü olmasını arzu eder. Doğrucu sözlerim için beni bağışlayın, ama Rusların Türkiye'ye karşı aşırı derecede iyi niyetli davranmalarının tam tersi bir sonuca vardığına inanıyorum. Siz Türkler ile savaş arifesindesiniz. Dolayısıyla, Kürtlerin başlıca görevi, bu fırsatı kaçırmamak ve yardımına ve hoşgörüsüne güvendiği Rusya'ya karşı derin sadakatini amelleriyle kanıtlamaktır. Rusya'nın güçsüzlüğüne ikna olmuş ve Rus devrimcilerin planlarının gerçekleşmek üzere olduğuna inanan Türkler, şiddetle savaşa hazırlanıyorlar. Burada iki parti var. İkincisinin 3-4 yıl içinde güçlenmesinden korkuluyor. Hükümet ile İttihat ve Terakki Komitesi'nden oluşan çoğunluk ise yoğun bir biçimde Rusya ile savaşa hazırlanmayı tavsiye ediyor. Türkler bu devrime tüm düşünceleriyle ve gönülden inanmakta, bu yönde büyük umutlar beslemektedir. *Tanin* gazetesinin editörü, Rusya'nın en sinsi düşmanlarından biridir. Onun, Rusya düşmanlığıyla beslenen makalelerine asla inanmayınız. Rus Devrimci Partisi ile yakın ilişkilere sahiptir. Üyeleri arasında olup biten her şeyin farkındadır ve Rusya hükümetinin düşmanları tarafından büyük rağbet görmektedir. Doktor Karabekov'un görevlendirildiği misyonun başarısızlığı ve birliklerinizin İran'dan çekilmesi, Türk hükümetini büyük ölçüde bozguna uğrattı. Ancak Karabekov'un yerine, maaşları son derece gizli bir fondan ödenen onlarca başka elçilerin gönderildiğine inanıyoruz. Küçük Asya'daki 4. ve 6. askerî birliklerin yeniden düzenlenmesi için 5.000.000 liranın tahsis edilmiş olmasını da unutmamalıyız. Şu anda bu paranın Arabistan'a asker göndermek için harcanması olasıdır, ancak Rusya'ya karşı savaş için Türkiye her zaman parasal kaynak sağlayabilecek durumdadır. Türkler, Rusya'nın, Kürtler ise Türkiye'nin düşmanıdır. Bu nedenle, Rusya'nın bize inanması için her türlü nedeni var. Kürtlerin niyetlerini ve umutlarını dürüstçe açıklayacağım. Kürtler, Avrupa'dan medet ummazlar, bunlar Kürtlerden uzaktır. Biz Rusya'ya inanıyoruz. Bunun, Ruslara karşı bir platonik teveccüh olduğunu söylemiyorum. Bu ikiyüzlülük olur. Biz Rusya ile ameli olarak dostluk arıyoruz ve

Rus kültürüne dayanarak eğitilmek istiyoruz. Manevi yardımınızı istiyoruz. Olumlu bir şekilde İngiltere'ye güvenmiyoruz; o her zaman sadece aldatmıştır. Bir gün Türkiye ile Rusya arasında savaş çıkarsa, Rus ordusunun öncüsü olacağız. Ve bu savaş, Türkiye iç karışıklıklara kurban gitmezse, mutlaka yaşanacaktır. Türkiye için başka bir yol söz konusu değildir. Kürdistan'daki ayaklanma Rusya'ya sadece fayda sağlayacak. Bunu aklımızla ve yüreğimizle anlıyoruz ve bu nedenle Rusya'daki kamuoyunun bizim yanımızda olacağını biliyor ve inanıyoruz. Gücümüzün ve başarımızın güvencesi, bu inançtır. Türkler burada aralıksız gözetim kuracaklar, ancak beni tutuklamaları için hiçbir nedenleri yok. Onlara Van'a milletvekili seçimlerinin zeminini hazırlamak için geldiğimi söyledim. Görünüşe göre, hâlâ inanmaya meyilliler. Van'da yirmi gün daha kalacağım, çünkü bazı Kürt beyleriyle özel olarak konuşmam gerekiyor. Her şey hazır ve bugünlerde büyük vatansever Musa Bey'in Van'a gelişini bekliyorum. Benden önce İran'a gidecek. Askerler arasında güvendiğimiz çok sayıda Kürtlerin bulunduğunu dikkate alarak Van'ı hemen bugün alabilirim. Bununla birlikte, Van'ın ele geçirilmesinde halihazırda gerçek bir anlam göremiyorum, çünkü Türklerle savaşımızda işgal edilmiş pozisyonları başarılı bir şekilde savunmuyoruz. Elbette, bu durumda Rusya'nın yardımını isteyecek kadar saf değiliz. Van'dan İran'a gideceğim. İran hükûmetine, beni İran Kürdistanı'nın valisi tayin etmeyi teklif edeceğim ve Türkleri o topraklardan kovma sözü vereceğim. Nasrul-Mülk beni şahsen tanıyor ve umarım İranlılar teklifimi gönüllü olarak kabul ederler. Olmazsa, Salmas veya Urmiye'yi güç kullanarak işgal edeceğim. Ardından, Şah'a itaat telgrafı göndereceğim ve Türklerin İran'dan kovulması doğrultusunda hizmet etmek istediğimi bildireceğim. Aynı zamanda, Urmiye'deki Rus konsolosunun tüm emirlerini yerine getireceğimi şimdiden beyan ediyorum. Bunu, Koşaşvsi'ye de belirttim. Biz Kürtler, her şeyden önce kendimiz için sağlam bir yuva yaratmalıyız. Bunu İran'da yapmamız daha kolay olacak. Bu bağımsız bir emirliğin kurulmasına doğru atılacak ilk adım olacaktır. Bunu başarabilirsek, hemen Türkiye Kürdistanı'nda bir isyanı başlatacağız. Tekrar ediyorum, bunun için her şey hazırlandı ve Kürtler benim işaret vermemi bekliyor. Türkiye ya da İran'da derinlemesine yayılma niyetimiz yok, sadece Kürdistan'ın parçası olan toprakları ele geçirmeye niyetliyiz. Daha sonra, Kürtler onları himayesi altına almak ve bağımsızlıklarını sağlamak için Rus İmparatoru'na müracaat edecekler. Rusya'nın sadık komşuları ve müttefikleriyiz ve olmaya devam edeceğiz. Planımız budur. Uygulamada başarılı olmazsak, bu adımımızı hayatımızla ödemek durumuyla karşı karşıya kalacağız. Yine de kendi siyasi çıkarları uğruna Rusya'nın bizi zor bir zamanda terk etmeyeceğini ve bizi destekleyeceğini umuyoruz.

Başkonsolos Yardımcısı S. Olferiyev, 2 Nisan 1911, Van

EK 24: Rus Dışışleri Bakanlığı, İran departmanı, Hoy viskonsülünün gizli telgrafi

Bugün, Azerbaycan Birlikleri komutanı, Hoy garnizon birimi komutanı ve yerel İran makamlarının katılımıyla şenlikli bir atmosferde, İsmail Ağa Simko tarafından Hoy bölgesinin Kürtleri arasında toplanan bağışlarla bir Kürt okulu açıldı. Eğitim programı, Rusça, genel eğitim, el sanatları ve tarım sanatının öğretilmesinden ibarettir. Okul nezdinde Rus personel tarafından organize edilen ve bölgedeki Kürtlere tıbbi yardım hizmeti sunan yataksız dispanser bulunmaktadır. 29 öğrenci kabul edilmiştir. İlk Kürt okulunun temellerinin atılmasında Kürtler Rusya'nın kültürel etkisine borçlu olduklarına inanmaktalar. Bunun, Kürtler ile Ruslar arasında bir bağlantı görevi görmesi ve Rusların önderliğiyle eğitimin faydalarının Kürt topluluklara yayılması beklemektedir. Okulun bağışçıları ve kurucuları, başta İsmail Ağa Simko olmak üzere sınırsız ve sarsılmaz sadakat duygularına ilham veren imparatora derin saygılarını ifade ettiler. Çocuklarını Rus aydınlanmasına ve eğitimine emanet etme konusunda hiç endişe duymadan okullarının Rus İmparatorluğu'nun himayesine alınması için dua ediyorlar.

Chirkov

22 Ekim 1913

22 Ekim tarihli 92 numaralı telgrafımla İmparatorluk Misyonunu aynı gün Hoy kentindeki Kürt okulunun açılış töreni hakkında bilgilendirmekten onur duydum. Konsolosluğun yerel aşiretler için bir kültür merkezinin oluşturmaya katılımının temelini teşkil eden anlayışın açıklanması, bu yıl 14 Şubat tarihli 301 sayılı raporumda yer almaktadır. Bu anlayışa göre temel gaye, genç Kürt neslini asilleştirmek için eğitim vermek ve bölgeyi huzura kavuşturmaktır. Yerel halkın aşırı zihinsel ve ahlâkî geri kalmışlığı ile böyle bir görev kolay görünmüyordu. Çünkü barbar ve köleleştirilmiş insanların her türlü yenilik karşısında cehaleti ve güvensizliğiyle mücadelemizin yanı sıra yaptığımız işleri İranlı yetkililerin, toprak sahiplerinin ve din adamlarının her türlü entrika ve saldırılarından korumamız gerekti. Bunlar, yerel Kürtlerin yaşamındaki gelişimlere endişe ve kıskançlıkla bakmaktalar. Bu arada, yerli İranlılar, Kürtlerin bile geri kalmışlıklarının nedenini, kendi açgözlülüğü, atalet ve hatalı tembelliklerinde aramalıdır. Yaklaşık iki yıl önce Hoy kentine geldiğimde, 30.000 kişiye kadar nüfusa sahip bir şehirde okul bulunmadığını fark ettim. Yerel tüccarlar, toprak sahipleri, hanlar ve hükümet yetkililerinin önde gelen temsilcileriyle yaptığım görüşmelerde, çocuklarının okullarına ilgiyi uyandırma fırsatını kaçırmadım ve kendilerine şehirlerinde ilköğretim okulu kurmalarını şid-

detle tavsiye ettim ve bu konuda kendilerine destek vereceğimi söyledim. Herhangi bir yeni fikre karşı muhafazakâr davranan İranlılar, ilk bakışta benim tavsiyeme çok olumlu yaklaşıyorlardı, ancak kendi taraflarından maddi yardımlar konusunda soru sorulur sorulmaz, okula olan ilgileri derhal kayboluyordu ve hoşlanmadıkları bu konuya bir daha geri dönmemeye çalışıyorlardı. Yaklaşık bir yıl geçti ve öğütlerimin ve tavsiyelerimin aralarında çok zengin insanların da bulunduğu yerel İranlılar üzerinde herhangi bir etki ettiğini göremedim. Çocuklarına eğitim verme ve aydınlığa kavuşturma yönündeki son derece temkinli önerime karşı yabancı Kürtlerin tutumu tamamen farklı oldu. Doğrudur, Kürtler Abdürrezzak Bey'in vaazları sayesinde bu yolda ilerlemeye hazır hale gelmişlerdi. Her fırsatta kendi halkının derin ahlâki vahşiliklerine dikkat çeken ve bu durumun Kürtler için ölüm tehdidiyle eşanlamlı olduğunu vurgulayan Abdürrezzak, Rusya sayesinde kurtulma fırsatlarından bahsetmekteydi. Öte yandan, Tiflis'teki ilk gezisi sırasında Rus medeniyetinin İsmail Ağa Simko üzerinde yarattığı derin izlenim, bizim Kürtlere yönelik teşebbüslerimizi samimi bir şekilde desteklemesini ve ilk Kürt okulunun başarılı bir şekilde kurulmasını sağladı. Doğal bir zekâyâ ve güçlü bir karaktere sahip bu genç adam, Hoy'da Kürt eğitim cemiyetinin ("Gehandeni" - Gihandini) kurulması için Kürtler arasında para topladı. Beklenildiği gibi, okul konusunda Kürtlerin bu kadar büyük bir gayretinden habersiz olan İranlılar, yerel otoritelerin ve Sünni nüfusun gözünde Simko'nun faaliyetlerini karalamak için tasarlanan kışkırtma eylemlerine başvurmakta tereddüt etmediler. İnancı Türkiye destekçileri, Kürtlerin Rus aydınlanmasına maruz kalmaları sonucu Hristiyanlığa dönüştürüleceklerini iddia ederek Simko'nun niyetlerinin İslâm dini için tehlike oluşturduğunu düşünmekte. Telgraf vasıtasıyla Tebriz ve Tahran'a Simko'nun "Türkiye'deki Devrimci Rus Komitesi" lehine yasadışı mecburi harç topladığıyla ilgili şikâyetler yağmaya başladı. Türk hükümet ajanları, binlerce İranlı Kürt ailesinin Türkiye'ye sığınmak zorunda kalması sonucu Simko tarafından gerçekleştirilen şiddet olayları hakkında açıklamalar yapmaya başladı. Bununla birlikte ilk Kürt okuluyla ilgili işler sürdürülmeye çalışılmaktaydı. Hoy kentinin valisi Emir Amjed, Şuca-ud-Devle'ye "İran devleti için tehlikeli olan Kürt girişi" hakkında bilgi verdi. Okul binasının onarımı ve okulun ihtiyaçlarının karşılanması işleri geçici olarak durdurulmak zorunda kalındı. Daha sonra Abdürrezzak Bey, Tiflis'te yaşayan ve okulun teçhizatının başına getirilen eski arkadaşlarından Fransız Karet'in yardımına başvurdu. Tiflis'teki Fransız konsolosunun en iyi önerileriyle desteklenen ve uzun yıllar boyunca adı geçen şehirde bir Fransız hayır kurumunun saymanlık pozisyonunda çalışarak dürüstlüğüyle bilinen Karet, ilerlemiş yaşına rağmen, kendisine verilen görevi gençlik duygusuyla yerine getirmeye devam et-

ti. Ekim ayının başında, okula Avrupa tarzı sınıflar döşenmiş, 30 öğrenci için bir yemek odası, yurt, öğretim personeli için bir oda yapılmış, öğrenciler ve diğer hastalar için bir dispanser odası yapılmıştır. İsmail Ağa ve en yakınındaki Kürtlerin talebi üzerine, okulun açılışının Tsesareviç'in Ad Günü olan 5 Ekim'de yapılması kararlaştırılmıştır fakat ne yazık ki, Tiflis'ten gelmesi beklenen bazı eşyaların gecikmesi nedeniyle bir süre ertelenmek zorunda kalındı. 21 Ekim'de İsmail Ağa şahsen Çiarik, Somoy, Bradost ve Hoyder'den Hoy kentine 29 Kürt çocuğunun gelişini sağlamıştır. İkili sıra halinde dizilmiş, yeni Avrupa tarzı birörnek kostümler ve beyaz Kazak şapkaları giymiş ve Simko'nun kırk binici fahri konvoyuyla çevrili 8 ila 10 yaşları arasındaki çocuklar, ağırbaşlı bir yürüyüşle kendileri için hazırlanan odaya yöneldi. Şaşırmış İranlıların oluşturduğu kalabalık, dağ kurtları olarak adlandırdıkları Kürt çocukların Rus okulunun kapısına doğru kıvrak bir şekilde yürüyüşünü izlemekteydi. Akşama doğru Hoy kentinde Kürtlerin işgaline ilişkin haberler Tahran, Tebriz ve Konstantinopolis'e telgraflar ile gönderilmiştir. Kontrol ettiği sınırdan uzun süre ayrılamayan İsmail Ağa zaman kaybetmeden, bir sonraki gün okulun açılması için gerekli hazırlıklara başlamıştı. Müfreze komutanı Veselovski, Hoy garnizon birimlerinin komutanları, yerel vali Emir Amjed Karaguzar, onursal vatandaşlar, hanlar ve tüccarlar kutlamaya davet edilenler arasındaydı. Kutlama, okulda görevlendirilen molla tarafından okunan bir duayla başladı. Genç Kürt neslin hayatı ve geleceği için önemli olan okul teşebbüsüne hayır duası okuyarak molla, öğrenci ve refakatindeki akrabalarını Tanrı'ya şükretmeye ve bu topraklarda ilk Kürt okulunu görmelerine imkân sağlayan ve cehalet ve karanlıktan aydınlığa çıkmalarına yardımcı olan Ruslara büyük merhametle övgüde bulunmaya davet etti. "Tanrı, Büyük Rus İmparatoru'nun kıymetli hayatını uzun, Rus devletinin kudreti ve hâkimiyetini ise güçlü eylesin," şeklindeki dua, toplanan öğrenciler ve rehberlerini üç kez "âmin" demeleriyle sonlandırıldı. Okulun sınıf ve diğer odalarının detaylı bir incelemesinin ardından davetli misafirlere tatlı, çay ve meyve ikram edildi. Andan yararlanarak, orada bulunanlara okul tarihine, programına, bu yeni işten beklenebilecek sonuçlara dair bilgi verdim. Kürt kitlelerinin Azerbaycan ile ortak görevlerimizi yerine getirmedeki önemi göz ardı edilemez. Bu nedenle, onları bize daha da yaklaştırmak için aşamalı olarak verimli bir zemin hazırlamamız gerekiyordu. Düşmanlarımızın en büyük avantajı, Kürtlerin barbarlar, yıkıcılar ve baskıcılar olarak en olumsuz şekilde sunulan Ruslar hakkında az şey biliyor olmalarıydı. Ortaya çıkan karşılıklı çıkarları zemininde Rus yetkililer ve askeri birliklerle sık sık yapılan kısa süreli temaslar deneyimi, Kürtlerin bize karşı olan tavrını, Rusya yetkililerine güven duymalarını ve bazılarının himayemiz altına girmelerini sağladı. Bununla birlikte, düşmanlarımızın tetikte duracağı-

nı ve Kürtlerin Rusya yönelimini engellemeye çalışacağını unutmamalıyız. Bu nedenle, yetişen Kürt nesillerin vatanımız ve yaptığımız işlere daha güçlü bağlanmalarını aşılmalıyız. Böyle bir bağlantıyı sadece okul verebilir. Çalışmalarımızda, çocuğun genel gelişiminin ötesine geçmemeli, ona dünya görüşü, tarih ve uygulamalı temel matematik alanından gerekli bilgileri vermeliyiz. Öğrenciye, anavatanımız, sınırlarımız, doğal kaynaklarımız, devlet yapısı, adalet ve Müslümanlara yönelik geniş toleransı hakkında bilgiler vermeliyiz. Mutlak surette Rusça öğrenmelerini sağlamalıyız. Bu, öğrencilerin çoğunun Rusya'da eğitimlerine devam etmelerini kolaylaştıracaktır. Ayrıca çocukların, çiftçilik ve günlük hayatlarını kolaylaştıran diğer faaliyetlere yönelik ilgilerini artırmaya da özellikle dikkat etmeliyiz. Bu amaçla okulda, gerekli aletlerle donatılmış marangozluk, tornalama, dövme ve terzilik atölyeleri açılmıştır. Bizim tarafımızdan yapılan çalışmaları yaygınlaştırmak için, Kürt nüfusuna kapsamlı tıbbi yardım sağlanmıştır. Okulda, doktorun talimatlarına göre donatılmış ve yerel dili konuşan deneyimli Rusların nezaretinde oluşan bir eczane bulunmaktadır. Kürt ilçelerinin nüfusunda gözlenen gerileme göz önüne alındığında, çeşitli salgınlardan kaynaklanan aşırı çocuk ölümlerini önlemek için ayakta tedavi dispanserleri Kürt köylerini dönemsel olarak ziyaret edecektir. Gerektiği durumlarda, askerî doktorlar da davet edilir. Okul için planlanan programın uygulanmasının istenen sonuçlara yol açacağından şüphe etmemek gerekiyor, nitekim çok çaba ve maliyet sarf etmeden Kürtleri en yakın zamanda güvenebileceğimiz en sadakatli unsurlar haline getireceğiz. Bu varsayımım, Kürtlerin Türklere sıkı bir şekilde bağlı olmalarından yola çıkarak güvenilirlikleri konusundaki mevcut şüphelerle çürütülmeye çalışılmaktadır. Bu durumun, yerel aşiretlerin bizim hakimiyetimiz altında bir araya getirilmesini engelleyeceği ileri sürülmektedir. Kürtleri, onların yaşamlarını ve ihtiyaçlarını incelediğim iki yıllık deneyimime dayanarak, bu düşüncüyü aşağıdaki nedenlerle paylaşmadığımı belirtmek isterim. Kürtlerin dinî âdetlerini ve ihtiyaçlarını ihlal etmezsek, toprak sahipliğini teşvik edersek, eğitimlerini ve yaşamlarının fiziksel gelişimlerini önemsersek, o zaman buradaki Kürtlerin Türklere bağlılıkları doğal olarak felç olur. Zaten Türkler buradaki Kürt halkı kendi tarafına yapay olarak çekme programlarında tamamen başarısız olmuştur. Ne maddi imkânlar ne toprak mülkiyeti sağlayarak Türkler burada istenen sonuçları ulaşamadılar. Şüphesiz, ilk Kürt okulunun kaderi, onlara olan ilgimizin derecesine bağlı olacak. Kürt gençleri Erivan öğretmen seminerine alarak Kafkasyalı Kürtlerden oluşan öğretmen yetiştirme konusu bu yeni işe en pratik katılımı sağlayabilir. Bu tür öğretmenler daha sonra Azerbaycan'a gönderilebilir ve belki de yeni küçük okullar açarak ilk Kürt okulunun faaliyet alanını Çi-arikala, Somai, Bradost gibi tamamen Kürtlerden oluşan topraklara genişletme

fırsatı verecektir. Ancak İranlı aşiretler arasında kültürel kazanımlar yolunda gerçekleştirdiğimiz faaliyetlere ve çalışmalarımıza karşı Türkler bir eğitim dengesi oluşturma ihtiyacı hissetmeye başlamıştır. Yakın zamana kadar, Kürt meselesine tamamen kayıtsız kalan ve Kürtleri sadece savaşlarda harcayan Türkler, şimdi hararetle bir eylemle Van bölgesinin Kürtleri arasına bir okul kurmaya başladılar. İflas eden askerî hazine, Van yakınlarındaki Artamed köyünde 1.000'e yakın öğrenci alacak Kürt okulunun derhal kurulması için 17.500 Türk Lirası tahsis etmiştir. Ayrıca, belirli Kürt köylerindeki küçük ilköğretim okullarına 2.500 lira tahsis edilmiş, bunlardan birçoğunun İran sınırına en yakın köylere götürülmesine karar vermiştir. Ayrıca, Almanların Kürtleri eğitmeye yönelik ortaya çıkan ilgileri dikkat çekicidir. Kısa bir süre önce Musul'daki Alman Başkonsolosu, Van ziyareti esnasında Cizre'de durarak Abdürrezzak Bey'in kardeşi Hasan Bey ile görüştü. Kürt liderinden, Berlin'in Kürtlerin kültürel düzeyini yükseltme konusuyla ilgilendiğine inanmalarını istedi ve bu bağlamda, Almanya hükümetinin her yıl 10 Kürt öğrenciyi ücretsiz eğitim için Almanya'ya göndermeleri yönündeki teklifini ilettili. Bunun yanı sıra, yakın gelecekte Van'da Alman konsolosluğunun açılmasıyla Kürt çocukların yalnızca bölgedeki Alman okullarına erişmeyeceği, aynı zamanda yetenekli öğrencilerin bilimlerdeki gelişmeleri öğrenmeleri için Avrupa'ya (Almanya) devlet hesabına gönderileceğine dair de söz verdi. Benzer şekilde Goldstein, beni bu konuda bilgilendiren bir kişinin katılımıyla Van Valisi ile bir görüşme gerçekleştirdi. Tahsin Bey, Alman temsilcisine, Hükümet Komitesi'nin Kürt sorunuyla ilgili görüşlerinde halkın lehine belirleyici bir değişiklik olduğunu belirtti. Ayrıca, Kürt "Neşr-i Maarif, Ticaret ve Sanayi" eğitim komitesine başkanlık ettiğini ve Trabzonlu milyoner Nemli Oğlu aracılığıyla mal alan bir Kürt kooperatif ticaret şirketi kurduğunu belirtti. Kürdistan'ı dolaşan bir Alman hükümet ajanının ve bir Türk yöneticinin çıkarlarının kesişmesinin tesadüf olduğuna inanmak pek mümkün değildir. Bu tür şüpheler söz konusu olmaya başladıysa, gelecekte biz Kürtlerle Almanya ve Almanlar aracılığıyla etkileşim kurmak durumunda kalabiliriz. Bu nedenle bunu engellemizi sağlayacak koşullarla şimdiden Kürtlerin kültürel cazibesini bizim tarafımıza çekmemiz gerekmektedir.

*Konsolos Yardımcısı Chirkov
30 Ekim 1913*

EK 25: Rus Dışışleri Bakanlığı Arşivi-İran departmanı-Hoy'daki Rus İmparatorluğı konsolos yardımcılığına

22 Kasım 110 sayılı telgrafıma ek olarak Abdürrezzak Bey'in Tiflis'e gitmeden önce bana içeriğı aşağıda açıklanan yazıyı teslim ettiğini Departmanın bilgisine arz ederim:

Sultan Abdulhamid'in 9 yıl önce şahsen bana, aileme ve yaklaşık 3 bin Kürde işkence yaptığı biliniyor. Sürgüne gönderildik ve evlerimiz yağmalandı. Osmanlı İmparatorluğu'nda anayasanın ilanıyla istisnasız bütün siyasi suçlular affedildi, ancak ben sadece bir buçuk yıl sonra serbest bırakıldım. Yeni hükümete tazminat başvurusunda bulunduğumda Selanik'te hapsedilen Abdulhamid'e sormamı önerdiler. Abdulhamid'in sadece bir temsilcisi olduğu Türk hükümeti tarafından soyulduğum için, bu cevabı adil olarak kabul edemedim. Ve şimdi beni harap eden hükümete itiraz edemiyorum. Zorla mücadele etmek için yeterli imkânların olmaması nedeniyle, yasal yollarla varlığımı sürdürmek için Kürdistan'a gitmeye karar verdim, ama ne yazık ki, Türk hükümeti sadece bana zulmetmekle kalmayıp, devletin sınırları dışında bile bana zarar vermeye çalışıyor. Beni tutuklamaya ve sürgüne maruz bırakmaya çalıştı, diplomatik yollara başvurdu ve beni öldürmenin yollarını bulmaya çalıştı. Bu konuda sessiz kaldım ve yalnızca Rus makamları tarafından bilinen gerçekleri dile getiriyorum:

1) Konstantinopolis'ten Van'a geldiğimde Erzurum valisi, şehirde ve Van ile Urmiye seyahatim sırasında gizli ajanlarına beni denetlemeleri talimatını verdi. Daha o zamanlar Türklerin beni öldürme peşinde olduğuna dair uyarıldım, Van başkonsolosu Sayın Olferiev'in de bu konuda bilgisi vardı.

2) Urmiye'de şehbender Saadi Bey beni tutuklamaya çalıştı ama Sayın Golubinov beni kurtardı ve koruma altında beni Tebriz üzerinden Tiflis'e yolladı.

3) Konstantinopolis'teki yetkililer İttihat ve Terakki Komitesi tarafından ölüme mahkûm olduğumu ve bu hükmü yerine getirmek için özel fedailerin gönderildiğini Tiflis'e bildirdi.

4) İmparatorluk Bakanlığı'nın talimatı üzerine Kohanovski, Dışışleri Bakanlığı'nın benimle ilgili şikâyetleri hakkında bana bilgi verdi.

5) Geçen yıl Hoy kentine vardığımızda Seyid Taha ve ben Türk Konsolosluğu tarafından tutuklandık ve Van'a gönderildik. Serhelan bölgesinden geçerken İsmail Ağa Simko tarafından kurtarıldık.

6) Tahran Büyükelçiliğı, İranlı makamlar tarafından tutuklanmamı sağlamak için ciddi adımlar attı.

7) Konstantinopolis'te gazetelerde Hayreddin Bey Brazı cinayetiyle ilgili yayımlanan haberlerde benden de bahsedilmiş. Brazı'nın Türk polis ajanı Hüseyin

yin ve jandarma görevlisi Cafer tarafından haince öldürüldüğü bilinmektedir. Bu kişiler, söz konusu cinayeti işlemeyi önce, bana Hoy kentine gelip bana hizmet etme niyetleri hakkında yazmışlardı. Gerçekten de, Hoy'a geldiklerinde, bana kişisel koruma hizmetlerini teklif ettiler. Onlara güvenmeyerek hizmetlerini reddettim ve evime girmemelerini emrettim. Bana ulaşamadıklarını görünce, Bazi'yi kendi taraflarına çektiler ve bir süre sonra onlarla Türkiye'ye gitmeye ikna ettiler. Yolculuk esnasında ise onu öldürdüler. Bu kişilerin beni öldürmek için Van'a gönderildiği benim için çok açıktı.

8) Bu bahar Türk Hükümeti, 2 bin Kürt ile Başkala'ya saldırı planladığını iddiasıyla beni şikâyet etti.

9) Türk Hükümeti ayrıca 50 süvariyle birlikte Alend üzerinden Türkiye'ye girmeyi düşündüğüme dair bir şikâyetle daha bulundu.

Bütün hayatım sizin gözlerinizin önünde. Bana bu tür şikâyetlere sebebiyet verdiğimi söyleyebilir misiniz? Türk tarafındaki bu sürekli tacizden bıktığımı beyan ediyorum. Rus İmparatorluk Hükümetinden adalet adına benim lehime müdahalede bulunmasını ve Türklere esassız zulümlerini durdurmalarını ve mülkümü bana iade etmelerini talep etmesini rica ediyorum. Bu bana, meşru ticari faaliyetler yoluyla, İran'da varlığımı güvence altına alma fırsatı verecektir.

Abdürrezzak Bey'in Türk hükümetine esassız olarak kendisini takip ve zulüm ettiği konusundaki suçlaması samimiyetten uzaktır. Türkler, hiç şüphesiz, Abdürrezzak'ın Türkiye'nin bu bölgeye yönelik görevlerine düşmanca bir güç olarak önemini abartmaktaydı. Aynı zamanda, Abdürrezzak'ın buradaki faaliyetleri onun kişiliğinin önemli bir yönüne –Türklerin önem verdiği Bedirhan ailesinin adının cazibesi ve aşiretlerdeki olağanüstü saygısına–onarılması zor bir darbe vurmuştu. Abdürrezzak'ın faaliyetlerinin son dönemine bakıldığında, halkının yardımına ulaşmak için bir dizi ciddi ve samimi atılımlar yaptığını görüyoruz. Bununla birlikte, iddialı planlarının uygulanmasına inanan, kendi halkının tarihine ve ihtiyaçlarına aşina olan Abdürrezzak, uygulamada her zaman başarılı olamamıştır. Abdülhamid döneminde saraydaki maddi refah sağlayan kariyerini sürdürmek için tüm nimetlerden yararlanan Abdürrezzak, Konstantinopolis Kürtleri arasında bilinen Rıdvan Paşa'yı öldürmekte tereddüt etmemiş, bu eyleminden dolayı hapse atılmış ve işkenceye maruz kalmıştır. Af sonucu özgürlüğüne kavuşan Abdürrezzak, başkente dönmeye cesaret edememiş ve Kafkaslar ile Kürdistan arasında seyahate koyulmuş. Kürtler arasında bir kurtuluş hareketi yaratmayı umduğuna dair hiçbir şüphe yok, ancak bunun için dış destek, maddi kaynaklar veya yeterli enerji arzı sağlama konusunda yeterli eğitime sahip değildi ve sadece kendi gücüne güvenebildi. Planlarının bu zayıf yanı, kısa süre sonra kendi-

ni göstermiş ve bu nedenle faaliyetlerini sınırlandırmak durumunda kalmıştır. Başlıca görevlerden biri, Kürtlerin eğitilmesi temelinde Rusya'ya yaklaştırılması olmuştur. Ancak yerel halklar arasında bir medeniyet yayıcı rolünde de Abdürrezzak, Türklere olan derin nefretini terk etmeyerek, hatta etrafındaki destekçilerine aşılama çalışarak yanlış yoldan gitmeyi tercih etti. Kürt okullarının oluşturulması için fon sağlama konusunda Abdürrezzak, fonların önemli bir bölümünü Türk yönetimini rahatsız etmek için Van ve Erzurum topraklarındaki Kürt devrimcilere yönelik kullanma hakkını ilan etti. Bu niyetine İsmail Ağa Simko şiddetle karşı çıktı. Abdürrezzak'tan planlarının kapsamını daha doğru bir şekilde belirlemesi istendi. Porta'nın Afrika'daki ve Balkanlar'daki savaş nedeniyle yaşadığı aşırı zorluklardan yararlanarak Kürtlerin Türk hükûmetine karşı başlatılacak ayaklanmasının gerçekten başarılı olacağından emin olsaydı, Simko, Abdürrezzak ile bu yükü paylaşmaya hazır olduğunu söylerdi. Şayet Abdürrezzak, Kürt çeteleri aracılığıyla Türkleri rahatsız etmeyi planlıyorsa, Simko bunu kadim Kürt meselesinin çözümü babında yararlı bir yöntem olarak görmüyor ve kendi aşiret halkını anlamsız bir ölüme göndermenin akıllıca olmadığını ifade ediyordu. Kürt meselesi çerçevesindeki başlıca görevler hakkındaki görüşlerin bu çelişkisi, hızla kişisel rekabete dönüştü ve Abdürrezzak Bey ile İsmail Ağa Simko arasında karşılıklı söğuma ve güvensizliğe yol açarak aralarında açık düşmanlığa neden oldu. Abdürrezzak Bey'in yerel Kürt liderlerin arasında hemfikir arayışları başarısızlığa uğradı ve nihayetinde İran sınırlarındaki Türk düşmanı Kürtlerin lideri olarak önemini yitirdi. Herkes tarafından terk edilmiş Abdürrezzak, sadece planlarının gerçekleştirilememesiyle değil, öncelikli olarak sınırsız bencilliği ve özgüveninin sarsılmasıyla barışamadı. Bu planları, Kürtlere yarar sağlamaktan çok Türklere karşı nefret ve intikam arzusuyla oluşturulmuştur. İran'daki rolünün bittiğini anlayan Abdürrezzak, İsmail Ağa Simko'nun kınadığı projeyi yeniden üstlendi. Şeyh Taha ve ünlü soyguncusu Mîr Mihê arasındaki ufak bir kavgadan yararlanan Abdürrezzak, Mihê'yi Türk yetkililerine karşı terör eylemleri yapmak üzere Van Vilayeti'ne gönderdi. Bunlar daha sonra Gravî kabilesi lideri (Ertuşlar) Şakir Ağa'ya katıldılar ve Şahdağ bölgesindeki Türk birlikleriyle başarılı bir çatışmadan sonra, ana yollarda soygunculuğa başladılar. Türk idaresinin Abdürrezzak'a karşı yürüttüğü başarılı mücadeleyle bağlantılı olarak ve bu son durumun etkisiyle hem de Türk aşiretler arasında Abdürrezzak'ın itibarı ve yetkisi zayıfladı. Milan Kürtlerinin desteğini kazanma çabasının da başarısızlığa uğramasının ardından Abdürrezzak, Hoy kentinde inzivaya çekilerek Türklerle mücadele sahnesinden tamamen gitmek durumunda kalmıştır. Kuşkusuz, bizim tarafımızdan destek sağlanmış olsaydı, Abdürrezzak Türkiye'ye büyük zarar verebilecekti. Ancak konsolos yardımcısı

lığı onunla ilişkilerini sadece bulunduğu faaliyetlerini sürekli izlemekle sınırlandırdı ve Türklere karşı eylemlerinde kendini diğer Kürt liderler arasında tanıtmayı sağladı. Benim görüşüme göre, Türkler İran sınır bölgesinde zaten etkisiz olan bu Kürt lidere karşı endişelerinde çok fazla ısrar etmemeliydi, onun Türkiye'ye geri getirilmesi, beklenilenin aksine, hem Türk hükümetine hem de bize zarar getirebilirdi, belki de çok ciddi zorluklar yaşayabilirdik. İran'da Türklere karşı verdiği mücadele Abdürrezzak'ı, dışarıdan gerçek bir destek alınmadan ne Kürdistan'ı Türklerin yönetiminden kurtarmanın ne de Türklere ciddi zarar vermenin mümkün olacağı konusunda ikna edemedi. Bu bakımdan, Abdürrezzak'ın bize olumlu bir durum biçiminde sunmaya çalıştığı davasına olan ilgisizliğimizden şikâyetçi olması için elbette bir nedeni vardır. Anladığım kadarıyla, İran'daki başarısız mücadelesinden çıkardığı derslere dayanarak kendisi için farklı, daha elverişli bir ortamda benzer amaçları peşinde hareket etme niyetiyle yola çıkarak, Türklerle dış ilişkilerini düzene sokmak ve vatanına erişim sağlamak için her türlü çabayı göstermeye çalıştı. Aynı zamanda Kürdistan'ın kaderiyle ilgilenmeye başlayan Alman hükümetiyle de yakınlaşma çabası gösterdi. Eğer Abdürrezzak Bey, programının bu bölümünü gerçekleştirmeyi başarırsa, hedeflerine ulaşmak için özel çabalar göstermesine gerek kalmayacak. Almanlar tarafından desteklenen ve sağlamadığımız her şeyle donatılmış (silahlar ve para) Abdürrezzak'ın siyasi arenaya tekrar dönüşü mümkündür. Fakat bu sefer takip edilen bir kaçak olarak değil, uygun şekilde donatılmış ve açık bir şekilde desteklenen birisi, Almanya, Azerbaycan ve Küçük Asya'daki etkimize karşı çıkma konusunda net bir görevi olan lider olarak dönmesi oldukça olasıdır.

*Birinci Departmana
(Gizli)*

22 Aralık 1913. No. 2462
Konsolos Yardımcısı: Chirkov

EK 26: Şeyh Şahabeddin'den Bitlis Valisi Mazhar Bey'e

Doğruluktan ayrılmayan ve fesatlık etmekten kaçıp Allah'a sığınanlara selam olsun. Zaten doğru olan da Allah'a sığınmaktır. Bu kâğıdı okuyanlar bilsinler ki, mektupları bize ulaştı. Ne dediğinizi de anladık ve neyi kastettiğinizi de biliyoruz. Şimdi siz de biliniz ki, biz dünyaya fesatlık yaymak için gelmedik. Biz insanları doğruluğa yönlendiren ve onları terbiye eden kimseleriz. Hem Allah insanları doğruluğa yönlendirenlerle onları doğruluktan ayıranların kim olduğunu bilir. Bizim devlete bazı tekliflerimiz olacak ve biz bu teklifleri ancak

sözlü olarak size iletebiliriz. Bunun için de yanımıza bir adam göndermeniz gerekiyor. Allah buyurursa, tabii amacımız barış yoluyla bu sorunu çözmektir. Sonuçta hepimiz din kardeşiyiz ve Müslümanız. Lakin bunu yapmak istemezseniz, ölecek olan insanların günahı sizin boynunuza olur ve bu dünyada ve ahirette acı çekersiniz ve biz saldırıya geçip, buna sebep olanların başlarını kesip derisini soyup içine saman doldurup hükümet konağına asmak zorunda kalırız. Oraya asacağız ki, gelip geçenler üzerine tükürsün. Üç gün bekleyeceğiz. Üç gün sonra Allah'ın izniyle sizinle savaşaacağız.

Mart 1914

Şeyh Şahabeddin

EK 27: Şeyh Şahabeddin'den Bitlis Valisi Mazhar Bey'e

Selam ve duadan sonra, şunu söyleyebilirim ki bu mektupta söyledikleriniz Lokman Hekim'in nasihatlarıdır. Ve temiz bir kalpten gelen dilek ve isteklerdir. Sizin samimiyetinizden kuşku duyulmaz. Lakin üstadımın (Molla Selim) yapmak istediği, öyle bir emirdir ki, bu emri ihmal etmek caiz olmadığı gibi, engellemek de hiç kimsenin haddi değildir. Hocam, Allah'ın isteğiyle o kadar uyanık ki, dinin kınadığı kimselerin eleştirilerinden korkmaz. Her ne kadar bugün biz bir fil gibi cüsseli görünmek istesek de, aslında biz küçücük bir varlıız. Ve Allah'ın gücü her şeye yeter, öyle ki onların kibrini alçaltıp, üzerlerine eabil kuşlarını uçursun ve hükümet ne kadar güçlü olduğunu göstermek için asker hazırlasa da, Allah gözle görünmeyen "cünud-u maneviye" ile onları dağıtır. Her ne kadar bu yol bizim için ateşten bir elbise olsa da, sebebi bellidir ve dini için savaşanlara Allah'ın kapsı açıktır. Bundan dolayı kim bu yolda engel olursa, Kur'an ve Peygamber sünnetine göre lanetli ve Allah'ın zindanında hapistir. İşte bundan dolayı canımızı tehlikeye atarız ve savaşmaya mecburuz. Yoksa derdimiz, bir şeyin başkanlığı, siyaset ya da makam mevki gibi bozguncu niyetler ve şöhret isteği değildir. Yoksa yara, ölüm, zillet ve şiddete karşı kim rahatlığı, iyiliği ve güvenli bir ortamı istemez ki? Yoksa biz Allah'ın, Peygamberine, "sen ümmetini güzellik ile Allah yoluna çağır," dediğini biliriz ve elbette Peygambere uymak gerekir. Siz de "Allah emirlerini dinleyen kullarını cennet ile müjdeler" emrine uyun. Şimdi bana söyleyin; Allah'ın yolunda cihat etmek bütün Müslümanların yapmasının zorunlu olduğu bir şey değil midir? Ve yine bana söyleyin, insanları hakikate davet etmek hakkımız değil midir? Ve hakikatin dışındaki her şey yanlış değil mi? Allah'ın davetine uymayanlar için kurtuluş yoktur. Meşhur bir söz vardır. İki kötü taraf saldırıya geçtiğinde büyük bir umut ile ilkin büyüğü

ortadan kaldırılır. Ve söyleyin bana, dine zarar veren bir şeyden daha zararlı bir şey var mıdır? O halde Allah'a güvenerek isyan ediniz. Allah'ın da buyurduğu gibi, "evliyası Şeytan olanlar korkaktır. Din düşmanlarından korkmayın, eğer mümin iseniz sadece benden korkunuz." Allah'ın selamı doğruluk-tan şaşmayanların üzerine olsun.

Mart 1914

İmza: Şeyh Şahabeddin

EK 28: Hozan Şemdîn'den derlenen Şeyh Şahabeddin ve Seyyid Ali'nin idam edilmesine dair ilahi

Birin birin Şêxê min birin
Birin şêxê delal darda kirin
Li ber çavên me Kurda wenda kirin
Derd û kulê kevin teze kirin
Birin birin Şêxê min birin
Çûme Bitlisê gelî bi gelî
Çûme Xeydayê gelî bi gelî
Jê derketin cotek welî
Yek Şêx Şahabeddîn, Seyîd Ali
Birin birin Şêxê min birin
Çûme Bitlisê di kortê da
Dara qetlê di ortê da
Çûme Xeydayê du gor tê da
Dara zulme di ortê da
Darda kirin Şêx darê da
Kindir qetiya di aliye Xwedê da
Birin birin Şêxê min birin
Birin kekê min darda kirin
Ji Bitlisê çûme Tetwanê
Du şêx rabûn ji Hîzanê
Wê derê bûn bi îmanê
Serî hildan bo Kurdistanê
Wê derê bûn bi îmanê
Şehîd bûn ji bo Kurdistanê
Birin birin Şêxê min birin
Birin kekê min darda kirin
Hela rabin ji xewa giran

Götürdüler, Şeyhimi alıp götürdüler
Götürdüler o güzel şeyhi astılar
Biz Kürtlerin gözleri önünde kaybettiler
Eski yara ve dertleri tazelediler.
Götürdüler, Şeyhimi alıp götürdüler
Vardım ki Bitlis'e vadiler içinde
Vadiler içindeki Gayda'ya gittim.
Orada iki veli çıktılar oradan
Biri Şeyh Şahabeddin, öbürü Seyyid Ali
Götürdüler, Şeyhimi alıp götürdüler
Bitlis'e vardım ki çukur içinde
darağacı tam ortasında
Gayda'ya gittim içinde iki mezar vardı
Zulüm ağacı tam ortasında
Idam ettiler Şeyhi dârda
Allah tarafından idam ipi koptu
Götürdüler, Şeyhimi alıp götürdüler
Götürdüler, abimi/büyüğümü astılar
Bitlis'ten Tatvan'a gittim
Hizan'dan iki şeyh kalktı
Orada idiler iman ile
Kürdistan için başkaldırdılar
Orada idiler iman ile
Kürdistan için şehit düştüler
Götürdüler, Şeyhimi alıp götürdüler
Götürdüler, abimi/büyüğümü astılar
Hele gaflet uykusundan uyanın

Ka binhêrin kîrînên wan
Zilma neyar çû asîman
Kuştin zarok û dergûşan
Xenîqandin Şêxên bi îman
Xelkê me bê hêvî hîştin
Darda kîrin şêxê Kurdan
Kurdên me bê zana hîştin
Birin birin Şêxê min birin
Birin kekê min darda kîrin

Hele bakın yaptıklarına
Düşmanın zulmü arşa erişti
Çocuklar ve bebekleri öldürdüler
İmanlı şeyhleri boğdular
halkımızı ümitsiz bıraktılar
Astılar Kürt şeyhini
Kürtlerimizi bilgesiz bıraktılar
Götürdüler, Şeyhimi alıp götürdüler
Götürdüler, abimi/büyüğümü astılar

MAKALELER

- Abadan, Yavuz, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Anayasa Sistemine Geçiş Hareketleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Dergisi*, sayı 14/1, Ankara, 1956.
- Açıkses, Erdal, "Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri ile İlgili Bir Değerlendirme: İki Merkezden Örnekler", *Osmanlı II: Siyaset*, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.
- Adıbelli, Ramazan, "XIX. Yüzyılda Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşunda Misyonerlik Faaliyetlerinin Rolü: Kayseri Örneği", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 26/1, Kayseri, 2009.
- Akay, M. Orhan "Ahmet Hamdi Tanpınar Biyografisi", *TYB Akademi*, sayı 5, Ankara, 2012.
- Aktan, Coşkun Can, "Osmanlı İltizam Sistemi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 71, Nisan 1991.
- Asatryan, Garnik, "Die Ethnogenese der Kurden und frühe kurdisch-armenische Kontakte", (BRILL is collaborating), *Iran & the Caucasus*, sayı 5, 2001.
- Ateş, Sabri, "Millet ve Halife Yolunda I: Şeyh Ubeydullah İsyanı", *Kürt Tarihi*, sayı 7, İstanbul, 2013.
- , "Millet ve Halife Yolunda II: Şeyh Ubeydullah İsyanı", sayı 8, *Kürt Tarihi*, İstanbul, 2013.
- , "Millet ve Halife Yolunda III: Şeyh Ubeydullah İsyanı", sayı 9, *Kürt Tarihi*, İstanbul, 2013.
- Aydinkaya, Fırat, "Halidilik", *Kürt Tarihi*, sayı 30, İstanbul, 2017.
- , Fırat, "Halidilerin 'Ehli Zimme' Anlayışı ve Şeyh Celaeddin", *Kürt Tarihi*, sayı 30, İstanbul, 2017.
- , "Martin van Bruinessen ile Söyleşi-Mevlâna Halid: Bir Sünnet Milliyetçisi", çev. Şenol Tokman, *Kürt Tarihi*, sayı 30, İstanbul, 2017.

- Balcıoğlu, Mustafa, "Hamidiye Alaylarından Aşiret Alaylarına Geçerken Harbiye Nezaretine Sunulan İki Rapor", *Toplumsal Tarih*, sayı 1/4, İstanbul, 1994.
- Baz, İbrahim, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Norşin Dergâhı ve Şeyh Abdurrahman-ı Tağî", *Tassavuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, sayı 2/34, İstanbul, 2014.
- Bedirhan, Mehmet Salih, "Mehmet Salih Bedirhan'ın Anıları-4", *Özgür Gündem*, İstanbul, 1992.
- Bıçer, Bekir, "Sultan II. Abdülhamid'in Kürt Politikası", *Tarih Okulu Dergisi*, sayı 26, 2016.
- Beyazıt, Yasemin, "Evliya Çelebi'nin Sunduğu Önemli Bir Portre: Bitlis Hanı Abdal Han", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 10, Denizli, 2011.
- Blau, Joyce, "Le Rôle Des Cheikhs Naqshbandî Dans le Mouvement National Kurde", *Varia Turcica XVIII (Naqshbandis)*, İstanbul Fransız Enstitüsü Anadolu Çalışmaları, Paris, 1985.
- Bozan, Oktay, "Osmanlı Döneminde Amerikan Misyonerlerinin Diyarbakır Vilayetine Gelişi ve Faliyetleri", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 13, Diyarbakır, 2015.
- Bozarslan, Hamit, "Sosyotarihsel Bir Perspektiften Aşiret Asabiyyesi ve Kürt Politikası", *Kürtler: Milliyetçilik ve Politika*, ed. Faliş A. Cabbar, Hoşem Davud, Ayrintı Yayınları, İstanbul, 2017.
- Bozkurt, Serhat, Serfiraz, Mesud, "Belge: Kürdistan Ayaklanması", *Toplum ve Kuram*, sayı 4, İstanbul, 2010.
- Bruinessen, Martin van, "Les Kurdes, Etats et Tribus", *Etudes Kurde*, sayı 1, Paris, 2000.
- Cemal Paşa, "Ermeni Sorunu", *Ermeniler Hakkında Makaleler Derlemeler*, ed. Zeki Başar, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1982.
- Chante, M. Ernest, "Aperçu Sur les Caractères Ethniques des Anshariés et des kurdes", *Bulletin de la Société d'Anthropologie de Lyon*, XIII. Séance, cilt 1, Lyon, 4 Mayıs 1882.
- , "Les Kurdes Esquisse Historique et Ethnographique", *Bulletin de la Société d'Anthropologie de Lyon*, cilt 15, (1896), Lyon-Paris, 1897.
- Cherif Pacha, "Les Dangers du Nationalisme Turquie", *Mècheroutiette*, no. 5, Paris, 1910.
- Cora, Yaşar Tolga "Doğu'da Kürt-Ermeni Çatışmasının Sosyoekonomik Arkaplanı", ed. Fikret Adanır, Oktay Özel, 1915: *Siyaset, Tehcir, Soykırım*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015.
- , "Osmanlı Taşrasındaki Ermeniler Üzerine Olan Tarih Yazımında Sınıf Analizinin Eksikliği", *Praksis*, sayı 39, 2015.
- Çabuk, Fehminaz, "Osmanlı-İran Münasebetlerinde Hudut Boylarındaki Kürt Aşiretlerinin İltica ve Dehalet Meselesi (1890-1900)", *İASSS*, sayı 65, 2018.
- Çadırcı, Musa, "II. Abdülhamid'e Sunulan Bir Layiha: Heyet-i Teftişîye'nin Geşt ü Güzâr Eylemiş Olduğu Mahallerin Ahvâliyle Heyet-i Mezkûr'un Harekâtı", *OTAM*, sayı 3, Ankara, 1992.
- Çakır, Mehmet Saki, "Şeyh Abdurrahman-ı Tağî ve Norşin Tekkesi'nden Yayılan Kollar", *İhya*, sayı 3/2, İstanbul, 2017.

- Daglar, Oya, "İkinci Meşrutiyet'in İlanının İstanbul Basını'ndaki Yansımaları (1908)", *I.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, cilt 38, İstanbul, 2008.
- Danacıoğlu, Esra, "Ferasetli Alim, Büyü Usta, Öncü Kuvvet: Anadolu'da Birkaç Amerikalı Misyoner (1820-1850)", *Toplumsal Tarih*, sayı 120, İstanbul, 2003.
- Demir Abdullah, "XVI. Yüzyılda Bitlis Beyleri", *Bitlisim*, sayı 6, İstanbul, 2012.
- Demir, Bahattin, Dinç, Namık Kemal, Işık, Ayhan, Şahin, İnci, "Kürdistan Malumatı", *Toplum-Kuram*, sayı 3, İstanbul, 2010.
- Dj. Djalil (Celilê Celîl), O. Djalil (Ordixanê Celîl), "Abdurrezzak Badirhan i Russo-Kurdskie Otnosheniya: Dokumentı" [Abdurrezzak Bedirkhan ve Rus-Kürt ilişkileri], *Istoriografiya i Istochnikovedenie Istorii Stran Azii i Afriki*, sayı XXIV, Petersburg, 2006.
- Djendoyan, Mgr. Nerses, "Armenie: Rapport de Mgr Nerses Djendoyan sur le Diocèse Arméno-Catholique de Mouche", *Oeuvre des Ecoles D'Orient*, cilt XVII, Aux Bureaux de L'Oeuvre, Paris, 1894.
- Doğan, Cabir, "Bedirhan Bey İsyanı: Tanzimat'ın Diyarbakır ve Çevresinde Uygulanmasına Karşı Bir Tepki Hareketi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 2/12, Isparta, 2010.
- Dorronsoro, Gilles, "Les politiques ottomane et républicaine au Kurdistan à partir de la comparaison des milices Hamidiye et korucu: modèles institutionnels, retribalisation et dynamique des conflits", *European Journal of Turkish Studies*, sayı 5, 2006.
- Durmaz, Gülay, "Püsküllü Bela: Diyarbakırlı Osman Nuri Paşa Divanı'nda Fes", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 26, Bursa, 2014.
- Duval, R.P., "Mésopotamie: De son côté, le R. P. Duval nous écrit de Mossoul", *Oeuvre des Ecoles D'Orient*, cilt XIII, Aux Bureaux de L'Oeuvre, Paris, 1886.
- Duval, F.P.G., "Mésopotamie et Kurdistan: Rapport du R. P. Duval, préfet apostolique de Mossoul sur la Mission dominicaine de Mésopotamie et Kurdistan", *Oeuvre des Ecoles D'Orient*, cilt XVI, Aux Bureaux de L'Oeuvre, Paris, 1889-1890.
- , "Mésopotamie: Lettre du R. P. Duval, préfet apostolique de la Mission dominicaine en Mésopotamie, Kurdistan et Arménie, à M. le Directeur de l'Œuvre", *Oeuvre des Ecoles D'Orient*, cilt XVI, Aux Bureaux de L'Oeuvre, Paris, 1892.
- Ekinci, Rezan, "Aziz Efendi'nin Islahat-namesi Üzerine", *Kürt Tarihi*, sayı 2, İstanbul, 2012.
- Eldem, Edhem, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Adalet, Eşitlik, Hukuk ve Siyaset Üzerine", *Toplumsal Tarih*, sayı 288, İstanbul, 2017.
- Eppel, Michael, "The Demise of the Kurdish Emirates: The Impact of Ottoman reforms and International Reforms and International Relations on Kurdistan During the First Half of the Nineteenth Century", *Middle Eastern Studies*, sayı 44/2, 2008.
- Ertas, Kasım, "Bitlis Vilayetinde Ermeniler ve Vilayetin İdari Hayatındaki Konumları", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 8, Şırnak, 2017.
- Galland, F.J.G., "Mésopotamie, Kurdistan et Arménie: Rapport du R. P. Galland, supérieur de la Mission dominicaine de Mésopotamie, Kurdistan et Arménie, à Mgr Charmetant, Directeur général des Œuvres d'Orient", *Oeuvre des Ecoles D'Orient*, cilt XXIII, Aux Bureaux de L'Oeuvre, Paris, 1905-1906.

- Gencer, Fatih, "Merkezleşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı 49/30, Ankara, 2011.
- Gordlevskiy, V.A.U., "Sipandagskih Kurdov" [Sipan Dağı Kürtleri], *Musulmanskiy Mir*, S.I. Petersburg, 1917.
- Gölbaşı, Edip, "Heretik Aşiretler ve II. Abdülhamid Rejimi: Zorunlu Askerlik Me-selesi ve İhtida Siyaseti Odağında Êzdîler ve Osmanlı İdaresi", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sayı 9, 2009.
- , "1895-1896 Katliamları: Doğu Vilayetlerinde Cemaatler Arası 'Şiddet İklimi' ve Ermeni Karşıtı Ayaklanmalar", ed. Fikret Adanır, Oktay Özel, 1915: *Siyaset, Tehcir, Soykırım*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015.
- , "Hamidiye Alayları: Bir Değerlendirme", ed. Fikret Adanır, Oktay Özel, 1915: *Siyaset, Tehcir, Soykırım*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015.
- Gültekin, Ahmet Kerim, "Aşiret Ne Anlatır?", *Kürt Tarihi*, sayı 32, İstanbul, 2018.
- Gümüş, Ercan, "17. Yüzyılda Aşiret Geleneklerinin Şer'i Hukuktaki Yerine Dair Di-yarbakır Mahkemesinden Bir Örnek: Kan Davalarında Sulh Amacıyla Kız Ver-me Adeti ve Aşiretli Toplamlar Hakkında Bazı Değerlendirmeler", *Turkish Stu-dies*, sayı 13/1, Ankara, 2018.
- Güven, Tamer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlar, Sermaye Birikimi ve Girişim-cilik", *Türkiye İslâm İktisadî Dergisi*, sayı 3/1, Zonguldak, 2016.
- Halıcı, Şaduman, "Osmanlı Basınına Yansıyan Şekliyle 1914 Meclis-i Mebusan Se-çimlerinde Ermeniler", *Tarih Dergisi*, sayı 62, İstanbul, 2016.
- Heyderi, Hasan Sıddık, "Aşiret Mektebi ve Aşiret Alayları", *Yakın Tarihimiz*, sayı 2, İstanbul, 1962.
- Hovannisian, Richard G., "Ermeni Bağış/Bitlis ve Daron/Muş", çev. Zülal Kılıç, Hovannisian Richard G., *Bitlis ve Muş: Tarihi Kentler ve Ermeniler*, Aras Yayın-ları, İstanbul, 2016.
- İnbaşı, Mehmet, "XVIII. Yüzyılda Bitlis Sancığı ve İdarecileri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sayı 33, Erzurum, 2007.
- Kanat, Sedat, "II. Abdülhamid Döneminde Mabeyn-i Hümayun'un Başlıca Fonksi-yonları", *Akademik Matbuat*, sayı 1, 2017.
- Kaplan, Yaşar "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Şeyh Abdüsselam Barzani", *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, ed. İbrahim Özcoşar, Şahab Vali, Kitapevi, İstanbul, 2017.
- , "Kürtlerde Kan Bağı, Aşiret, Şehir ve Ulus", *Kürt Tarihi*, sayı 32, İstanbul, 2018.
- Karabulut, Serdar, "Şeyh Ali Sebtî ve Palu Çevresinde Halidîğin Yayılmasındaki Ye-ri", *Akademiar*, sayı 4, Elâzığ, 2018.
- Karaca, Erdem, "1914 Seçimleri Sürecinde İttihat ve Terakki Partisi'nin Ermeniler-le Uzlaşma Çabalarının Osmanlı Basınına Yansıması", *Cumhuriyet Tarihi Araş-tırmaları Dergisi*, Sayı 19, Bitlis, 2014.
- Karacakaya, Recep, "Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Ermeniler (1908-1914)", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, sayı 3, İstanbul, 2004.
- Karakoç Ercan, Yalçın, Enver, "Bir Siyasetçi ve Lider Olarak Seyyid Abdülkadir", *Mavi Atlas*, sayı 6, İstanbul, 2016.
- Kavak, Abdulcebbar, "Anadolu'daki İrşad Merkezlerinden Nehrî Tekkesinin Os-manlı Rus Savaşlarındaki Olumlu Katkıları", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakül-tesi Dergisi*, sayı 6, Bingöl, 2013.

- , “Bitlis Küfrevî Tekkesinin Ağrı'daki Temsilcileri ve Şehrin İlmî ve Manevî Hayatına Tesirleri”, *Akademik Bakış Dergisi*, sayı 66, Celalabat, 2018.
- Kayar, Ragıp, “Osmanlı Dönemi Tıp Terimlerimiz: Eski Nefroloji ve Üroloji Terimlerine Bakış”, *Türk Nefroloji Derneği Terim Kolu Bülteni*, sayı 10, İstanbul, 2015.
- Kılıç Orhan, “Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 11/1, Elazığ, 2001.
- Kılıç, Davut, “Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Ermeniler ve Kutsal Mekânları”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, sayı XI/2, 2011.
- Klein, Janet, “Kurdish Nationalists and Non-nationalist Kurds: Rethinking Minority Nationalism and the Dissolution of Ottoman Empire, 1908-1909”, *Nations and Nationalism*, sayı 13 /1, 2007.
- Kocabaşoğlu, Uygur, Birinci, Ali, “Osmanlı Vilayet Gazete ve Matbaaları Üzerine Gözlemler”, *Kebikeç*, sayı 2, 1995.
- Koç, Yener, “Siird Sancağı'nda 1912 Seçimleri Toplumsal Dinamikler ve Politik Farklılaşmalar”, *Toplum ve Kuram*, sayı 6-7, 2012.
- Köksal, Yonca, “Coercion and Mediation: Centralization and Sedentarization of Tribes in the Ottoman Empire”, *Middle Eastern Studies*, sayı 42/3, 2006.
- Küçük, Mehmet Alparslan, “Protestan Ermeni Milleti'nin Oluşumu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 50/2, 2009.
- Memduh Selim, “Bir Şehid-i Millet”, *Jfn*, sayı 36, İstanbul, 1920.
- Olgun, Kenan, “1912 'Sopalı' Meclis-i Mebusan Seçimlerinde Ermeniler”, *Yeni Türkiye*, Sayı 60, 2014.
- Ortaylı, İlber, “Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler”, *Amme İdare Dergisi*, sayı14/3, İstanbul, 1981.
- Özşavlı, Halil, “Ermeni Milliyetçilik Hareketlerinin Doğuşu, Taşnak-İttihat ve Terakki İttifakı”, *Ermeni Araştırmaları*, sayı 41, 2012.
- Pisson, Georges, “d'Arménie en Perse: à Travers le Kurdistan”, *Journal des Voyages*, cilt 39, Paris, 1896.
- Polat, Zekî, “Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin Sosyoekonomik Yapısından Kent-sel Kesitler”, *Yeni Türkiye*, sayı 60, Afyon, 2014.
- Rondot, Pierre, “Les Tribus Montagnardes de L'Asie Antérieure: Quelques Aspects Sociaux, Des Populations Kurdes et Assyriennes”, *Extrait du Bulletin D'Etudes Orientales de L'institut Français de Damas*, sayı VI, Damas, 1937.
- Sankıoğlu, Melike, “İran Arşivlerine Göre Şeyh Ubeydullah İsyanı”, *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı 3/5, Muğla, 2013.
- Scher, Addai, “Kurdistan”, *Oeuvre des écoles d'Orient*, Paris, 1908.
- Şahin, İlhan, “Tımar Sistemi Hakkında Bir Risale”, *İstanbul Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 10/2, İstanbul, 1979.
- Şengül, Serdar, “Halidî-Nakşibendilik ve Medreselerde İlim Anlayışının Dönüşümü”, *Kıyam ve Kıtıl: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Devletin İnşası ve Kolektif Şiddet*, ed.
- Ümit Kurt ve Güney Çeğin, *Kıyam ve Kıtıl: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Devletin İnşası ve Kolektif Şiddet*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2015.
- Tabakoğlu, Ahmet, “Osmanlı Ekonomisinde Fiyat Denetimi”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, sayı 43, İstanbul, 1987.

- Taylor, J.G., "Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in Their Neighbourhood", *The Journal of the Royal Geographical Society of London*, sayı 35, Londra, 1865.
- Tekdal, Danyal, "1907 Bitlis Depremi ve İsyanında Bir Vali: Ferit Paşa", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 27, Denizli, 2017.
- Tekin, Zeki, "Zeynel Bey ve Oğullarının Hakkarı Hâkimliği Mücadelesi ve İsyanları", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, sayı 10 /2, Erzurum, 2007.
- Tetik, Ahmet, "Portre: Viramyan", *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleler*, ed. Hikmet Özdemir, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 2007.
- Toplum Kuram, "Arsen Yarman ile 19. Yüzyılda Ermeniler ve Bozulan İlişkiler Üzerine", *Toplum ve Kuram*, sayı 3, İstanbul, 2010.
- Torun, Fatih Sadık, "Osmanlı Taşra İdaresinin Yeniden Yapılanma Süreci (1842-1876)", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, sayı 32, Trabzon, 2012.
- Uluç, A. Vahap, "Kürtler'de Sosyal ve Siyasal Örgütlenme: Aşiret", *Mukaddime*, sayı 2, 2010.
- Ulugana, Sedat, "Kürtlerin En Eski Tiyatro Eseri: Ecel-i Kaza", *Birnebn*, sayı 54, Stockholm, 2012.
- , "Zilanlı Mela Muhammed'in Muhaceratı", *Kürt Tarihi*, sayı 10, İstanbul, 2014.
- , "Bitlis Mirliği Tarihinde Abdal Han Dönemi", *Kürt Tarihi*, sayı 20, İstanbul, 2015.
- , "1894'de Bitlis ve Van Vilayetlerinin Nüfusu", *Kürt Tarihi*, sayı 18, 2015.
- , "Di Dewra Evdal Xan de Sınor û Statuya Mîrektiya Bitlîsê", *Nûbihar*, sayı 130, İstanbul, 2015.
- , "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Kürt Aşiret Alayları", *Kürt Tarihi*, sayı 23, İstanbul, 2016.
- , "Di Kurdolojiyê de Keşfeke Nû: Xewst û Dîwana Wî", *Nûbihar*, sayı 137, İstanbul, 2017.
- Uyanık, Ercan, "II. Abdülhamid ile Amerikan Protestan Misyonerlerinin Eğitim Mücadelesi: Amerika'ya Kaçırılan Nusayri Kızları", *Kebikeç*, sayı 37, Ankara, 2014.
- Quillard, Pierre, "Ceux qui ne Perdent pas Courage", *Pro-Armenia*, sayı 129, Paris, 1906.
- Yılmaz, Özcan, "L'Exil et le Nationalisme: Le Cas Kurde au Début du XXeme Siècle", *Relation Internationales*, sayı 141, 2010.

KİTAPLAR

- Abdulla Nejat, *İmparatorluk Sınır ve Aşiret: Kürdistan ve 1843-1932 Türk-Fars Sınır Çatışması*, çev. Mustafa Aslan, Avesta Yayınları, İstanbul, 2009.
- Achguer, K.S., *Les Arméniens de Turquie: Rapport du Patriarche Arménien de Constantinople à la Sublime Porte*, Paris, 1877.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, 12 cilt, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1974.
- Ahmed Rıza Bey, *Meclis-i Mebusan ve Ayan Reisi Ahmed Rıza Bey'in Anıları*, Arba Yayınları, İstanbul, 1988.

- Ahmed, Kemal Mazhar, *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kürdistan*, Berhem Yayınları, Ankara, 1992.
- Ahmed Mirazî, *Birâtinêd Min*, Deng Yayınları, İstanbul, 1997.
- Akpınar, Alişan, Rogan, Eugene L., *Aşiret Mektep Devlet: Osmanlı Devleti'nde Aşiret Mektebi*, Aram Yayınları, İstanbul, 2001.
- Aktan, Ali, *Muharrerat-ı Nadire*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2018.
- Anderson, Rufus, *History Of The Missions Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches*, cilt I, Congregational Publishing Society, Boston, 1872.
- Anscombe, Frederick F., *Osmanlı Dönemi ve Sonrası Ülkelerde Devlet, İnanç ve Millet*, çev. Ceren Can Aydın, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017.
- Avagyan, Arsen, Minassian, Gaidz F., *Ermeniler ve İttihat Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya*, çev. Ludmilla Denisenko, Mutlucan Şahan, Aras Yayınları, İstanbul, 2013.
- Aydeniz, Veysel, *Eski Said'in Ehemmiyetli Talebesi: Hamza*, Kent Işıkları Yayınları, İstanbul, 2010.
- Badıllı, A., *Bediüzzaman Said-i Nursi, Mufasssal Tarihçe-i Hayat*, cilt I, l'Amicale des Musulmans d'Europe, Choisy le Roi, 1998.
- Bajalan, Djene Rhys, *Birinci Dünya Savaşı'ndan Önce Kürt Hareketi (1898-1914)*, çev. Burcu Yalçinkaya, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010.
- Balcı, Ramazan, *Osmanlı'nın Doğu Siyaseti*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2010.
- Bardizaktsi, V., Natanyan, B., Sirvantsdyants, K., *Palu-Harput 1878: Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler / Adalet Arayışı*, 2 cilt, ed. Arsen Yarman, çev. Sirvart Malhasyan, Belge Yayınları, İstanbul, 2015.
- Bashanov, Mihail, *Türkiye'de Ermeni Meselesi: Rus Genel Kurmay Başkanlığı Belgeleri*, çev. İlyas Kamalov, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013.
- Bayrak, M. Orhan, *Türkiye Tarihi Yerler Kılavuzu*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979.
- Bayrak, Mehmet, *Açık-Gizli/ Resmi-Gayrresmi Kürdoloji Belgeleri*, Özge Yayınları, Ankara, 1994.
- Bedirhan, Abdürrezzak, *Otobiyografya*, Pêrî Yayınları, İstanbul, 2000.
- Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 2 cilt, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Diyarbakır, 2003.
- Bingöl, Nevzat, *Bitlis İsyanı ve Şeyh Selim*, Do Yayınları, İstanbul, 2013.
- Bishop Mrs., (Bird, Isabella L.), *Journeys in Persia and Kurdistan: Including a Summer in the Upper Karun Region and a Visit to the Nestorian Rayahs II*, Londra, 1891.
- Bozarslan, M. Emin, *Kürt Teavvün ve Terakki Gazetesi*, Deng Yayınları, Uppsala, 1998.
- Bozarslar, Hamit, *Ortadoğu: Bir Şiddet Tarihi*, çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- , Hamit, *Türkiye Tarihi: İmparatorluktan Günümüze*, çev. Işık Ergüden, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- Brant, James, *1838 Yazında Kürdistan*, çev. A. Celil Kaya, Rûpel Yayınları, İstanbul, 2014.

- Bruinessen, Martin van, Ağa, Şeyh ve Devlet, çev. Banu Yalkut, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- Burnaby, Captain Fred, *On Horseback Through Asia Minor*, cilt I-II, Sampson Low, Marston-Searle-Rivington, Londra, 1877 [At Sirtında Anadolu, çev. Fatoş Taşkent, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999].
- Canlı, Cemalettin, Baysülen, Yusuf Kenan, *Zaman İçinde Bediüzzaman*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- Celil Celil, XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler, çev. Mehmet Demir, Özge Yayınları, Ankara, 1992.
- , XIX. Yüzyıl Osmanlı Kürt İlişkileri, Özge Yayınları, Ankara, 1992.
- , *Safahat Mtn Nidalt Ebdurrezaq Bedirxan*, çev. Diyar Doskî, Duhok Yayınları, 1999.
- , *Kürt Aydınlanması*, çev. Arif Karabağ, Avesta Yayınları, İstanbul, 2000.
- , *Kürt Halk Tarihinden 13 İlginç Yaprak*, çev. Hasan Kaya, Evrensel Basım-Yayın, İstanbul, 2007.
- , *1880 Kürt Ayaklanması: Şeyh Ubeydullah Nehri*, çev. Yaşar Abdülselemoğlu, Avesta Yayınları, İstanbul, 2014.
- Cervati Frères, *Annuaire Oriental (Ancien Indicateur Oriental) du Commerce de L'industrie de L'administration et de la Magistrature*, İstanbul, 1891.
- Cırık, Bülent, *Üç Devirde Bir Kürt Aşireti Reisi: Hacı Musa Bey (1853-1928)*, Değişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- Cigerxwîn, *Hayat Hikâyetim*, çev. Gazi Fincan, Evrensel Basım-Yayın, İstanbul, 2003.
- Cilasun, Emrah, *Yeni Paradigmanın Eşiğinde "Bediüzzaman" Efsanesi ve Said-i Nursi Gerçeği*, Patika Kitap, İstanbul, 2015.
- Clemenceau, G., *Les Massacres d'Arménie: Témoignages des Victimes*, Paris, 1896.
- Contenson, Ludovic D., *Les Réformes en Turquie d'Asie: La Question Arménienne, La Question Syrienne*, Librairie Plon, Paris, 1913 [Anadolu'da Islahat-Ermeni ve Suriye Meselelerinin Tarihsel Kökenleri, yay. haz. Kemal Yakut, Mustafa Yaşar Özoyumlu, Dorlion Yayınları, Ankara, 2022].
- Cuinet, Vital, *La Turquie d'Asie: Géographie Administrative-Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de L'Asie-Mineure*, 2 cilt, ed. Ernest Leroux, Paris, 1894.
- Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- Çakır, Mehmet Saki, *Seyyid Taha Hakkârî ve Nehrî Dergâhı: 19. Yüzyılda Nakşibendi-Halidilik*, Nizamiye Akademi, İstanbul, 2017.
- Çelebyan, Antranik, *Antranik Paşa, Pêrt* Yayınları, İstanbul, 2003.
- Çelik, Adnan, Dinç, Namık Kemal, *Yüz Yıllık Ah! Toplumsal Hafızanın İzinde 1915 Diyarbekir*, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015.
- Dadrian, Vahakn N., Akçam, Taner, *Tehcir ve Taktik, Divan-ı Harb-i Örfî Zabıtları: İttihad ve Terakki'nin Yargılanması (1919-1922)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.
- Demeluci, Siddik, ed., *İmaret-u Bahdinan El Kurdiyye ve İmaret'ul İmadiyye*, Erbil, 1999.

- Deringil, Selim, 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde İhtida ve İrtidad, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.
- Durma, Abdulhalim, Evliyalar Şehri Bitlis, Erol Ofset, Samsun, 2014.
- Engelhardt, Turquie et le Tanzimat, Paris, 1882.
- Emiroğlu, Kudret, Anadolu'da Devrim Günleri: II. Meşrutiyet'in İlanı, İmge Kitapevi, Ankara, 1999.
- Eryılmaz, Bilal, Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992.
- Epözdemir, Şakir, Medreseye'n Kurdistanê: Di Dewra Mîran û Neqşebendiyan de, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2017.
- Erbaş, Ali, Hıristiyanlık'ta Reform ve Protestanlık Tarihi, İnsan Yayınları, İstanbul, 2004.
- Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi-Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini, cilt 4, çev. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.
- Fırat, Mehmet Halit, Yetmiş Beş Senelik Derbeder Bir Hayat Hikâyesi, Kardeş Matbaası, Ankara, 1968.
- Fırat, M. Şerif, Doğu İlleri ve Varto Tarihi, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1983.
- Fırat, Kutsal, Milletvekilliğine Değişmem, Doyuran Matbaası, İstanbul, 2000.
- Foggo, Hacer Yıldırım, Kırmızı Püskül: 1843-1846 Nasturi Katliamı, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul, 2002.
- Gencer, Mustafa, Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhu": 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- Giuseppe, R.P., Kürdistan Tarihi, çev. Heval Bucak, Avesta Yayınları, İstanbul, 2009.
- Gökalp, Ziya, Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1992.
- Guest, John S., Yezidilerin Tarihi, çev. İbrahim Bingöl, Avesta Yayınları, İstanbul, 2007.
- Hakan, Sinan, Müküs Kürt Mirleri Tarihi ve Han Mahmud, Pêri Yayınları, İstanbul, 2002.
- , Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1867), Doz Yayınları, İstanbul, 2011.
- Halaçoğlu Yusuf, XVIII. Yüzyılda İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- , Osmanlı Kimliği ve Aşiretler, Bab-ı Ali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2010.
- Hanioglu, M. Şükrü, Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1981.
- Heci Qadiri Koyi, Diwan, Nefel, Stockholm, 2004.
- Heciyê Cindî, Hewarî, Lis Yayınları, Diyarbakır, 2008.
- Hobsbawm, Eric J., Eşkıyalar, çev. Orhan Akalın, Necdet Hasgöl, Avesta Yayınları, İstanbul, 1997.

- Hubbard, Ethel Daniels, *Lone Sentinels in the Near East: War Stories of American Women in Turkey and Serbia*, Woman's Board of Missions-Congregational House, Boston, 1920.
- İdris-i Bitlisi, *Selim Şah-name*, çev. Hicabi Kırlangıç, T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, Ankara, 2001.
- Jwaideh, Wadie, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, Kökenleri ve Gelişimi*, çev. İsmail Ferhat Çekem, Alper Duman, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.
- Kafadar, Cemal, *Kendine Ait Bir Roma: Diyar-ı Rum'da Kültürel Coğrafya ve Kimlik Üzerine*, Metis Kitap, İstanbul, 2017.
- Kaiser, Hilmar, *Diyarbakır'da Ermeni Kırımı*, çev. Ayşen Gür, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2015.
- Kaligian, Dikran Mesrob, *Taşnaklar ve İttihatçılar*, çev. Deniz Mutlu Taşyürek, Aras Yayınları, İstanbul, 2017.
- Kansu, Aykut, *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Karaca, Ali, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993.
- Karademir, Nihat, *Osmanlı'nın Son Yüzyılında Kürtler: Modernleşme, Merkezîyetçilik ve Kürtler*, Nubihar Yayınları, İstanbul, 2017.
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014.
- Kars, H. Zafer, Maraşo, Emrah, *Asya Çağını Açan Devrimler (1905-1911): Rusya, İran, Türkiye, Çin, Moğolistan*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2018.
- Kevirbirt, Salih, *Filte Quto*, Pêrt Yayınları, İstanbul, 2001.
- Kévonian, Arménouhie, *Gülizar'ın Kara Dügünü: Bir Kürt Beyi Tarafından Kaçırılan Ermeni Kızın Gerçek Hikâyesi*, çev. Aslı Türker, Ece Erbay, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2015.
- Kévorkian, Raymond H., *Le Génocide des Arméniens*, Odile Jacob, Paris, 2006 [*Ermeni Soykırımı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015].
- Kılıç Orhan, XVI. ve XVII. Yüzyılda Van, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, Van, 1997.
- Kılıçoğlu, Cumhur, *Her Yönüyle Siirt*, yayınevi bilinmiyor, Ankara, 1992.
- Kınacı, Selahaddin, *Gavs-i Bilvanisi Hayatı*, Sey-Tac Yayınları, Ankara, 2002.
- Kieser, Lukas, *İskalanmış Barış: Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet (1839-1938)*, çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- Klein, Janet, *Hamidiye Alayları-İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, çev. Renan Akman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- Kodaman, Bayram, *Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu*, Anadolu Basın Birliği Yayınları, Ankara, 1986.
- Korkusuz, Muhammed Şefik, *Nehri'den Hazne'ye Meşayihî Nakşibendi*, Pak-ajans, İstanbul, 2010.
- Kutlu, Hüseyin, *Hace Muhammed Lûtfi Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*, Damla Yayınevi, İstanbul, 2006.
- Küfrevî, Vahyeddin, *Pir Muhammed Küfrevî*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2013.
- Kürkçügil, Masis, *Bir Başka Tarih Mümkün müydü? Ermeni Meselesi Üzerine Yazılar*, Edebi Şeyler Yayınları, İstanbul, 2018.

- Layard, Austen H.M.P, *Discoveries Nineveh And Babylon*, Harper-Brothers Publisher, New York, 1853.
- Layard, Austen Henry, *Ninova ve Kalıntıları: Kürtistan'ın Keldani Hristiyanları Ezediler ya da Şeytana Tapanların Ülkesine bir Gezi, Eski Asur'un Töre ve Sanatlarının Araştırılması*, çev. Zafer Avşar, Avesta Yayınları, İstanbul, 2000.
- Léart, Marcel (Krikor Zohrab), *Belgelerin Işığında Ermeni Meselesi*, çev. Renan Akman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- Manastırlı Mehmet Rifat Bey, *93 Harbi Faciası*, çev. Tahsin Yıldırım, Dün-Bugün-Yarın Yayınları, İstanbul, 2010.
- Lütfi (Ahmed Ramiz), *Emir Bedirhan: 20. YY'nin Başlarında Kürt Milliyetçi Söylemine Bir Örnek*, BGST Yayınları, İstanbul, 2007.
- M. Mahmut Beyazıdı, *Adetên Kurdistan*, çev. Margarita Borisovna Rudenko, Petersburg, 1963, ed. Delfio İzolt, Den Haag, 1979.
- Malmısaniy, *Kürt Teavvün ve Terakki Cemiyeti*, Avesta Yayınları, İstanbul, 1999.
- , *Kürt Talebe- Hêvî Cemiyeti: İlk Legal Kürt Öğrenci Cemiyeti*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2002.
- , *Cızıra Botanlı Bedirhaniler*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2009.
- Marchand, Alfred, *Letters du Maréchal de Moltke sur L'orient*, Librairie Sandoz et Fischbacher, Paris, 1877.
- Mardin, Şerif, *Türkiye'de Din ve Siyaset: Makaleler 3*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- , *Bediüzzaman Said Nursî Olayı Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
- Matossian, Bedross, der., *Parçalanın Devrim Düşleri: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Hürriyet'ten Şiddete*, çev. Renan Akman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.
- Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, çev. Alaattin Eser, Simurg Yayınları, İstanbul, 1997.
- Michael A. Reynolds, *İmparatorlukların Çöküşü: Osmanlı Rus Çatışması, 1908-1918*, çev. Yücel Aşıkoglu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.
- Minassian, Anaide Ter, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm (1887-1912)*, çev. Mete Tunçay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- Minorsky, V., Bois, T., Mac Kenzie, D.N., *Kürtler*, çev. Kamuran Fıratlı, Doz Yayınları, İstanbul, 1996.
- Mîr Şerefhanê Bedlîstî, *Şerefname*, çev. Ziya Avcı, Avesta Yayınları, İstanbul, 2007.
- Moreau, Odile, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Işık Ergüden, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.
- Mumcu, Ahmet, *Tarih Açısından Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2000.
- Mutlu, Şamil, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2005.
- Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

- Nezirê Cibo, *Kürt Tarihinde Garzan ve Pencinarlır*, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2016.
- Olgun, Said, *Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Siirt Sancağında Gayrimüslimler*, Libra Yayınları, İstanbul, 2020.
- Olson, Robert, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı (1880-1925)*, çev. B. Peker ve N. Kırac, Özge Yayınları, Ankara, 1992.
- Orkunoglu, Yener, *Marksizm, Milliyetçilik ve Demokratik Ulus*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.
- Ortaylı, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- Osman Sebrî, *Şerrên Sasûnê (1925-1937)*, Pêrt Yayınları, İstanbul, 2005.
- Öğün, Tuncay, *Doğu'nun Mirlerine Son Veda: Cizreli İzzeddin Şir Bey ve İsyanı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010.
- Önal, Sami, *Sadettin Paşa'nın Anıları: Ermeni Kürt Olayları (Van, 1896)*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004.
- Özbey, Mustafa, *Osmanlı Belgelerinde Varto İlçesi*, Doz Yayınları, İstanbul, 2010.
- Özcan, Ömer, *Risale-i Nur Hizmetkârı Ağabeyler Anlatıyor 5*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2013.
- Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- Özoğlu, Hakan, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.
- Özzorluoglu, Süleyman Tevfik, *Abdülhamid'in Cinci Hocası Abû'l-Hüda*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2011.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.
- Perinçek, Mehmet, *Sovyet Devlet Kaynaklarında Kürt İsyanları: Bağımsızlık, Özerklik. Anadilde Eğitim, Toprak Devrimi*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2012.
- , *Ermeni Milliyetçiliğinin Serüveni*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2015.
- Renda, M. Abdülhalik, *Hatırat*, ed. Aytaç Demirci ve Sabri Sayarı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018.
- Rich, C.J., *Narrative of a Kordistan and on the Site of Ancient Nineveh, with journal of a voyage down the Tigris to Baghdad and an account of visit to Shirauz and Persepolis*, ed. His Widow, cilt I, W. Clowks and Sons, Londra, 1836.
- Rouben, *Mémoires d'un Partisan Arménien*, çev. Waik Ter-Minassian, Edition de l'Aube, Marseille, 1990.
- Safrastian, Arshak, *Kurd û Kurdistan*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2007.
- Said-i Nursi, *Münazarat*, Yeni Asya Yayıncılık, 1999.
- , *Risale-i Nur Külliyyatı II*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2002.
- , *İçtima-i Dersler*, Zehra Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- , *Şualar*, Söz Basım, İstanbul, 2004.
- , *Eski Said Dönemi Eserleri*, Yeni Asya Neşriyat, İstanbul, 2009.
- Salihê Kurê Xan Budaq, *Dîroka Nîjada Şêrwan*, çev. Kerem Soylu, İstanbul Kürt Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2005.

- San, M. Salih, *Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi*, Yargıçoğlu Matbaası, Ankara, 1966.
- , *Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi: Muş Yöresindeki Ermeni Terörü ve Kürt Türkleri*, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1982.
- Sarı, İbrahim, *Güneydoğu Evliyalari*, Nokta-ebook, Antalya, 2016.
- Sarkisyan, Sarkis, *Hayastan*, Londra, 1983.
- Sasuni, Garo, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri*, çev. Memo Yetkin, Med Yayınları, İstanbul, 1992.
- Seçkin, Bekir Sami, *Başlangıçtan Günümüze Siirt Tarihi*, İstanbul Siirtliler Derneği Yayınları, İstanbul, 2005.
- Sever, Tahsin, *1925 Kürt Hareketi: Azadi Cemiyeti*, Nübihar Yayınları, İstanbul, 2018.
- Sevgen, Nazmi, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1982.
- Southgate, Horatio, *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Londra, 1840.
- Soylu, Kerem, *Mesail-i Mühimme-i Kurdistan*, Diyarbakır Kürt Enstitüsü Yayınları, Diyarbakır, 2010.
- , *Osmanlı Belgelerinde Bitlis ve Civarı*, İstanbul Kürt Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2017.
- Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1987.
- Süphandağ, Kemal, *Ağrı Direnişi ve Haydaranlılar*, Fırat Yayınları, İstanbul, 2001.
- , *Hamidiye Alayları, Ağrı Kürt Direnişi ve Zilan Katliamı*, Pêrt Yayınları, İstanbul, 2012.
- Svazlian, Verjine, *Ermeni Soykırımı: Hayatta Kalan Görgü Tanıklarının Anlattıkları*, Belge Yayınları, İstanbul, 2013.
- Şahbazyan, Hagop, *Kürt-Ermeni Tarihi*, çev. Ferit M. Yüksel, Kalan, Ankara, 2005.
- Şahiner, Necmettin, *Bilinmeyen Taraflarıyla Bediüzzaman Said Nursi*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2006.
- Şaşmaz, Musa, *Kürt Musa Olayı (1883-1890)*, Kitapevi, İstanbul, 2004.
- Şekeryan, Ari, *1909 Adana Katliamı: Üç Rapor*, Aras Yayınları, İstanbul.
- Şeref Han, *Şerefname: Kürt Tarihi*, çev. Mehmet Emin Bozarslan, Ant Yayınları, İstanbul, 1971.
- Şeyh Abdurahman-ı Taht, *Mektubat-ı Seyda-ı Taht*, çev. Ahmet Şahin, Semerkand Yayınları, İstanbul, 2013.
- Şimşir, Bilal N., *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri: 1850-1880*, çev. Şinasi Orel, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986.
- Teker, Mehmet, *Kürt Tarihinde Hormek (Alhas) Aşireti*, Kalan Yayınları, Ankara, 2006.
- Tekin, Zeki, *İbn-i Nuh Van Tarihi: İnceleme-Metin*, Ahenk Yayınevi, Van, 2003.
- Temel, Mihemed Seîd, *Eştra Reşkotan: Eştreka Nandar-Warê Dengbêjan*, Nübihar Yayınları, İstanbul, 2016.
- Termen, R. I., *1907 Yılında Van, Bitlis ve Diyarbekir Vilayetlerine Yapılan Araştırma Gezisinin Raporu*, Genel Kurmay Başkanlığı Kafkasya Askeri Bölgesi Tiflis Matbaası, Tiflis, 1909.

- Timur, Taner, *Osmanlı Kimliği*, İmge Kitabevi, Ankara, 2010.
- Türkmen, Zekeriya, *Vilayat-ı Şarkîye Islahat Müfettişliği (1913-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.
- Uluçam, Abdülcelal, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı II*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
- Ulugana, Sedat, *Ağrı Kürt Direnişi ve Zilan Katliamı (1926-1931)*, Pêrî Yayınları, İstanbul, 2009.
- , *Mîtrektîya Bitlîsê di Êwra Evdal Xan de (1618-1664)*, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2018.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi: İstanbul'un Fethinden Kanunî Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar: V:II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.
- Warfield, William, *The Gate of Asia: A journey from Persian Gulf to the Black Sea*, New York ve Londra, 1916.
- Weber, Max, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Zeynep Gürata, Ayraç Yayınları, Ankara, 2002.
- Yıldırım, Kadri, *Kürt Medreseleri ve Alimleri: Tekkelere Bağlı Medreseler II*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2018.
- Zinar Silopi (Kadri Cemil Paşa), *Doza Kurdistan- Kürt Milletinin 60 Seneden Beri Esaretten Kurtuluş Savaşı Hatıratı*, Stewr Basımevi, Banever, 1969.
- Zinar, Zeynelabidin, *Jnewariya Derwêşê Sado*, Nas Yayınları, İstanbul, 2011.
- Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

SEMPOZYUM VE KONFERANS BİLDİRİLERİ

- Arvas, Nimetullah, "Arvas Medresesi ve Toplum Üzerindeki Tesirleri", *Uluslararası Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu*, cilt 1, Muş Alparslan Üniversitesi Yayınları, Muş, 2013.
- , "Nakşi Geleneğinin Bir Takipçisi Olan Seyyid Abdulhakim Arvasî'nin İstanbul Yansımaları", *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması Sempozyumu*, Eskişehir, 2014.
- Baz, İbrahim, "Sünnî-Şîî Sınırında Nakşibendi-Halidî Şeyhlerin Ehl-i Sünnet Savunması", *Uluslararası Bahaeddin Nakşibend ve Nakşibendilik Sempozyumu Tebliğleri*, İSTAM, İstanbul, 2016.
- Çakır, Mehmet Saki, "Taha Hariri ve Sursure Tekkesi Üzerine Bir Saha Araştırması", *Uluslararası Bahaeddin Nakşibend ve Nakşibendilik Sempozyumu Tebliğleri*, İSTAM, İstanbul, 2016.
- Demir Abdullah, "16. Yüzyılda Safevî ve Osmanlı Hâkimiyeti Altında Arşiv Belgeleri Işığında Bitlis Beyleri", *I. Uluslararası Dünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri*, Beyan Yayınları, Ankara, 2008.
- Eren, Hıdır, "Dersim'in Sosyal Yaşamında 'Qol, Salesor, Cırm ve Kelepur' Kavramları", *II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl, 2012.
- Kardaş, Abdülaziz, "Dünya Savaşı Dönemi'nde Bitlis'ten Bir Portre: Ziyaeddin Efendi", *II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu*, 2013, Ahlat-Bitlis, ed. Oktay Belli-Vedat Evren Belli, Bitlis, 2017.

Kavak, Abdulcebbar, "Nakşibendiliğin Ortadoğu'da Yayılmasında Mevlâna Halid El-Bagdadî'nin Rolü", *Uluslararası Bahaeddin Nakşibend ve Nakşibendilik Sempozyumu Tebliğleri*, ISTAM, İstanbul, 2016.

Kılıç, Remzi, "Osmanlı Devletinde Amerikan Misyonerlerin Ermeni Okullarında Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri", *19. Yüzyıl'da Büyük Devletlerin Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri Sempozyumu*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, cilt 4, Kayseri, 2009.

Hamidi, Muhammet Sadık, "Doğu ve Güney Doğu Medreseleri'nin Mahiyeti ve Ders Müfredatı'nın Islah Önerisi", *Medrese Gelenegi ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu*, Muş Alparslan Üniversitesi Yayınları, cilt 1, Muş, 2013.

Mercan, M. Salih, "Van'ın Türk-İslâm Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, Van, 1990.

—, "Bitlis'te Amerikalı Bir Misyonerin Marifetleri", *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Ahlat Belediyesi-Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, Bitlis, 2011.

Sami, İsmetullah, "Doğu Medreselerinde Eğitim Öğretim: Çöküş Örneği", *Medrese Gelenegi ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu*, Muş Alparslan Üniversitesi Yayınları, cilt 1, Muş, 2013

Sevgili, Mehmet Macit, "Şeyh Mahmud Zokaydî ve Şeyh Fudeyl Zokaydî'nin Hayatları", *Uluslararası Siirt Sempozyumu Bildirileri*, İzmir, 2007.

Tezcan, Mehmet, "'Bagatş/ Balalış' Adından 'Badlîs/Bidlis' Adına: Ermeni ve Bizans Kaynaklarında 'Bitlis' Adının İlk Görünümleri", *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, cilt 1, ed. M. İnbaşı, M. Demirtaş, Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2019.

Ulutürk, Muammer, Çelik, Nihat, "Sason Ermeni İsyanında Halile Bışar ve Antranik Paşa Mücadelesi", *Tehcirin 100. Yılında Osmanlı'nın Son Dönemindeki İsyanlar Uluslararası Sempozyumu*, Diyarbakır, 2014.

ANSİKLOPEDİ MAKALELERİ

Kütükoğlu, Bekir, "Şeref Han", *İslâm Ansiklopedisi*, cilt 11, MEB Yayınları, İstanbul, 1979.

Uyan, Abdüllatif, *İslâm Meşhurları Ansiklopedisi*, cilt 3, İstanbul, 1991.

DOKTORA VE YÜKSEK LİSANS TEZLERİ

Ay, Tuncay, "Tanzimat'ın Hakkâri'de Uygulanması", Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Bitlis, 2015.

Bozkurt, Serhat, "Bir Toplumsal Mühendislik Kurumu Olarak Aşair ve Muhacirin Müdiriyyet-i Umumiyyesi", Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 2013.

Cırık, Bülent, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Bitlis Sancağı (1908-1914)", Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, Sakarya, 2015.

Çakır, Mehmet Saki, "Nakşibendi-Halidiliğin Seyyid Taha Hakkâri Nehri Kolu-XIX. Yüzyıl", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul, 2016.

- Çelik, Mehmet, "Tasavvuf ve İlmî Birleşti Bir Kurum olarak Medreseler: 19. ve 20. Yüzyıllarda Norşin Medresesi Örneği", Mardin Artuklu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Mardin, 2017.
- Deniz, Ahmet, "Şeyh Ubeydullah Nehri'nin Siyasi Faliyetleri", Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Mardin, 2017.
- Dennis, Brad, "Kurdish-Armenian Relations in the Late Ottoman Empire Power Structures and Interactive Behavior", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, University Of Utah, 2008.
- Duygu, İsmail, "426 Numaralı (H. 1302-1317 / M. 1885-1900) Siirt Şer 'iyye Sicili: Metin Çevirisi ve Değerlendirmek", Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Nevşehir, 2012.
- Ebinç, Sait, "Doğu Anadolu Düzeninde Aşiret-Cemaat-Devlet (1839-1950)", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, Ankara, 2008.
- Erdoğan, Dilşen İnce, "Osmanlı Devleti'nde Amerikalı Misyonerler ve Van Ermeni İsyanı (1896)", Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, İzmir, 2007.
- Esenkal, Ebru, "Yabancı Ülkeler Tarafından Osmanlı Coğrafyasında Açılan Okullar", Edirne Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Edirne, 2007.
- Kılıç, Orhan, "730 Numaralı Van, Adilcevaz, Muş ve Bitlis Livaları Tımar İcmal Defteri", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Elazığ, 1989.
- Kılıç, Mehmet Fırat, "Sheikh Ubeydullah's Movement", The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara, 2003.
- Kılıç, Avni, "Şeyh Ubeydullah İsyanı", Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Mardin, 2014.
- Kumbar, Timur, "Osmanlı Ordusunda Zorunlu Askerlik ve Aşiretler: Doğu ve Güneydoğu Anadolu Örneği (1843-1880)", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 2016.
- Moranian, Susan Elizabeth, "The American Missionaries and the Armenian Question", The University of Wisconsin, yayımlanmamış doktora tezi, Madison, 1994.
- Polat, Ebru, "H. 1316, 1317, 1318 (M. 1898, 1899, 1900) Tarihli Bitlis Vilayet Salmelerinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Kayseri, 2006.
- Sevgili, Abid, "Şeyh Mahmud ez-Zokaydı ve *ed-Dâ ve'd-Devâ* Adlı Eseri", Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Diyarbakır, 2011.
- Türkiylmaz, Yektan, "Rethinking Genocide: Violence and Victimhood in Eastern Anatoli, 1913-1915", Duke University Department of Cultural Anthropology, yayımlanmamış doktora tezi, Durham, 2011.
- Ülke, Cemal, "Kürdistan Eyaleti'nin İdari Yapısı (1847-1867)", Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Mardin, 2014.

YAYIMLANMIŞ OSMANLICA KİTAP VE MAKALELER

- Ahmet İhsan, *Ordu Salnamesi*, Matba-i Osmani Şirketi, İstanbul, (1332) 1913.
- Ali Sacit, "Anadolu'da Kürtler ve Hamidiye Alayları", *Feyz-i Hürriyet*, no. 7, 26.6.1324 / 8 Eylül 1908.
- Anadolu vilayet-i Osmaniyesindeki Arazi Meselesine Dair Ermeni Patrikhanesi'nden 7 Temmuz 1327 tarihiyle Makam-ı Sedaret-azama ile Dahiliye ve Adliye ve Mezahib Nezareti Celilelerine arz ve takdim Kılanan Takririn Sureti, Dikran Dogramacıyan Matbaası, İstanbul, (1328) 1912.
- Averyanof, P., 19. Asırda Rusya, Türkiye, İran Muharebeleri Türk-İran-Rus Kürtleri'nin Vaziyet-i Hazıraları, çev. Yüzbaşı Mustafa Efendi, Mülazım Adil Efendi, Hakkimiyet-i Milliye Matbaası, Ankara, 1926.
- Evliya Çelebi Muhammed Zeylî İbn-i Derviş, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, ed. Ahmed Cevdet Paşa, İkdam Matbaası, İstanbul, (1315) 1897.
- Geylangil, Safvet, *Memalik-i Osmani'nin Coğrafya-yı İktisadî, Kanaat Kitapevi*, İstanbul, (1326) 1910.
- Hakkı (İsmail), *Raporlarım*, Osmanlı Matbaası, Adana, (1328) 1912.
- Hoca Sadettin, *Tâci'ü't-Tevârîh*, cilt II, Matbaa-i Amere, İstanbul, 1863.
- Kürdizade Ahmed Ramiz, *Divançe-i Dehri*, Matbaa-yı Amedî, İstanbul, (1330) 1914.
- Menatik-ı Harbiyeden Vürud Eden Mültecilerin Sevk, Iskan, İlaş ve İkdarlarını Mübeyyin Talimatname, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, (1332) 1916.
- Mevlânâ Rıfat, *Hakk-ı Vatan yahut Tarik-i Mücahedede Hakikat Katmedilemez*, İstanbul, (1328) 1912.
- Müfettiş-i Umumilerin Vazife ve Selahiyetine Mûteallik Talimat, Hilal Matbaası, İstanbul, (1330) 1914.
- Tüccarzaade İbrahim Hilmi, *Memalik-i Osmaniye Cep Atlası*, İstanbul, (1323) 1907.
- Yüzbaşı Ömer Fevzi, *Muhafaza-i Asayişe Memur Zabitanın Vezâifi: Usul-i Takib-i Eşkîya ve Çete Muharebeleri*, Matbaa-i İkbal, İstanbul, (1325) 1909.

ÇEVİRİMİÇİ MAKALE

- Abdülselemoğlu, Yaşar, "Bitlis Beyliği'nin Statüsü, Rolü ve Önemi", <http://www.bitlisname.com/2017/11/23/bitlis-beyliginin-statusurolu-ve-onemi-arastirma/> (erişim 23.11.2017).
- Akgündüz Ahmet, "Yavuz Selim ve Kürtler", <https://osmanli.org.tr/yavuz-sultan-selim-kurtler/> (erişim 12.10.2017).
- Akpınar, Alişan, "Kürtler Ne Zaman ve Neden "Sorun" Oldular? Kısa Bir Tarihçe Denemesi", <http://www.bgst.org/kurdoloji-gundem/kurtler-ne-zaman-ve-neden-sorun-oldular-k-sa-bir-tarihce-denemesi> (erişim 14.6.2009).
- "Bitlis Misyonerleri ve Faaliyetleri", <http://bitliskentbellegi.com/home/product-detail/52/bitlis-misyonerleri-ve-faaliyetleri> (erişim 14.10.2018).
- Arda, Aris, "Sovyet Devlet Arşivinde Kürtler", <http://www.bazekurdistan.com/Tarix-belge/tabid/87/ID/143/Sovyet-Arsiv-Belgelerinde-Kurtler.aspx> (erişim 16.10.2008).
- Çetinoglu, Sait, "Tarihi Ermenistan'ın Tedricen Kürdistan'a Dönüşümü", <http://westernarmeniatv.com/tr/12080.html> (erişim 22.12.2017).

- Epözdemir, Şakir, "Tarih'te Kürt-Ermeni İlişkileri I", <http://www.bitlisname.com/2015/11/19/tarihte-kurt-ermeni-iliskileri-1-bolum/> (erişim 19.11.2015).
- Han, Abdülbari, "Liderler Topluma Güven Vermelidir", <http://www.bazekurdistan.com/Tarix-belge/tabid/87/ID/437/LIDERLER-TOPLUMA-GUVEN-VERME-LIDIR.aspx> (erişim 24.4.2015).
- Hirori, Mihemed Selim, "Ebdurrezaq Bedirxan (1864-1918)", <http://kovarabir.com/dr-selah-mihemed-selim-hirori-ebdurrezaq-bedirxan-1864-1918/> (erişim 5.7.2017).
- Mama Syria, "Vahan Papazyan'ın Anılarından; Devrimci, Aktivist ve Düşünürler", <http://mamasysria.blogspot.com/2015/12/vahan-papazyann-anlarndan-devrimci.html> (erişim 18.12.2015).
- "Pir Muhammed Küfrevi", <http://www.evliyalar.net/pir-muhammed-kufrevi-k-s/> (erişim 8.12.2015).
- Russel, Rosemary, "Bitlis-Missionaries", <https://www.houshamadyan.org/en/mapottomanempire/vilayet-of-bitlispaghesh/bitlis/religion/missionaries.html> (erişim 14.10.2016).
- Serdar, M. T. "Şeyh Muhammed Alaaddin Ohini", http://cevaplar.org/index.php?content_view=5277&ctgr_id=121 (erişim 31.12.2012).
- "Tarihsel Depremler", <https://deprem.afad.gov.tr/tarihseldepremler> (erişim 27.9.2018).
- Tatoyan, Robert, "Bir Zamanlar Muş'ta Ermeni Eğitim Kurumları", Çev. Arlet Incidüzen, <http://mamasysria.blogspot.com/2016/05/bir-zamanlar-musta-ermeni-egitim.html> (erişim 23.4.2016).
- , "Muş, Sason, Bitlis: Göçmenlik, Sürgün, Vatana Dönüş", çev. Tomas Terziyan, <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/sason/yerlesim-birimi/nuefus-hareketleri.html> (erişim 15.2.2018).
- Türkay, Bekir Berkay, "Torununun Ağzından Molla Halil Es-Siirdi", <http://archive.is/wxpyZ> (erişim 21.1.2011).
- Verheij Jelle, "The year of the firman:" The 1895 massacres in Hizan and Şirvan (Bitlis vilayet)", <https://journals.openedition.org/eac/1495> (erişim 7.10.2018).
- Zeydanlıgolu, Baran, "Bitlisli Musa Bey ve Misyonerler Hadisesi", <http://www.bitlisname.com/2018/05/07/bitlisli-musa-bey-ve-misyonerler-hadisesi/> (erişim 07.05.2018).

DERGİ VE GAZETE

Azadnamə, no. 1478, 15.2.1330-28 Nisan 1914.

Bitlis, no. 195, 4.4.1306-16 Haziran 1890; no. 264, 24.7.1309-23 Şubat 1892; no. 238, 17.4.1307-29 Haziran 1891; no. 202, 6.6.1306-20 Ağustos 1890; no. 195, 4.4.1306-16 Haziran 1890; no. 276, 18.11.1309-13 Haziran 1892; no. 270, 18.3.1308-30 Mayıs 1892; no. 249, 2.7.1307-14 Eylül 1891; no. 273, 27.2.1308-9 Mayıs 1892; no. 206, 4.7.1306-18 Eylül 1890; no. 263, 4.12.1307-16 Şubat 1892; no. 274, 11.3.1308-23 Mayıs 1892.

Biwzandion, no. 5117, 9 Ağustos 1913.

Feyz-i Hürriyet, no. 7, 26.6.1324-8 Eylül 1908.

İkdam, no. 4245, 18.1.1322-31 Mart 1906; no. 6143, 17.1.1330-30 Mart 1914; no. 6149, 23.1.1330-5 Nisan 1914.

- Jin*, no. 16, İstanbul; 1919; no. 17, İstanbul; 1919; no. 36, Paris, 1920.
- Kürt Teavvün ve Terakki Cemiyeti Gazetesi*, no. 4, 13.10.1324-26 Aralık 1908; no. 5, 20.10.1324-2 Ocak 1909; no. 6, 27.10.1324-9 Ocak 1909; no. 8, 10.11.1324-23 Ocak 1909; no. 9, 17.11.1324-30 Ocak 1909.
- L'Univers*, no. 7911, 30 Ağustos 1889.
- La Croix*, no. 8850, 25 Ocak 1912.
- La Jeune Turquie*, no. 3, 10.2.1330-23 Nisan 1914; no. 10, 28 Mayıs 1913; no. 31, 10.8.1326-29 Ekim 1910.
- Le Temps*, no. 12746, 23 Nisan 1896.
- Les Nouvelles d'Orient*, no. 16, 15 Mayıs 1895.
- Mècheroutiette*, no. 5, Mart 1910; no. 9, Temmuz 1910; no. 15, Şubat 1914; no. 23, Ekim 1911; no. 26, Ocak 1912; no. 38, Ocak 1914; no. 50, Ocak 1914; no. 55, Nisan 1914.
- Oeuvre des écoles d'Orient*, Tome V/2 1922; Tome, XXIII; 1905-1906, 5 Haziran 1908.
- Pour les Peuples d'Orient*, no. 2, 25 Aralık 1912; no. 12, 25 Mayıs 1913; no. 17, 10 Ağustos 1913; no. 18-19, 25 Ağustos-10 Eylül 1913.
- Pro-Armenia*, no. 2, 25 Aralık 1913; no. 6-7, 25 Şubat-10 Mart 1914; no. 9-10, 10-25 Nisan 1914; no. 11-12, 10-25 Mayıs 1914; no. 61, 15 Mayıs 1903; no. 83, 15 Nisan 1904; no. 84, 1 Mayıs 1904; no. 99, 1 Aralık 1904; no. 129, 1 Mart 1906; no. 165, 5 Eylül 1907; no. 154, 20 Mart 1907; no. 161, 5 Temmuz 1907; no. 182, 20 Haziran 1908; no. 184, 20 Temmuz 1908; no. 188, 20 Ağustos 1908; no. 189, 5 Eylül 1908; no. 190, 20 Eylül 1908.
- Rojt Kurd*, no. 3, 1.6.1329-14 Ağustos 1913.
- Sabah*, no. 8820, 7.2.1330-20 Nisan 1914.
- Servet-i Fünûn*, no. 353, 30.5.1324-12 Ağustos 1908.
- Takvim-i Vekayi*, no. 360, 5.1.1264-14 Aralık 1847; no. 230, 21.3.1325-3 Haziran 1909.
- Tanin*, no. 1897, 23.1.1330-5 Nisan 1914; no. 1898, 24.1.1330-6 Nisan 1914; no. 1899, 25.1.1330-7 Nisan 1914; no. 1900, 26.1.1330-8 Nisan 1914; no. 1911, 6.2.1330-19 Nisan 1914; no. 1913, 8.2.1330-21 Nisan 1914; no. 1932, 28.2.1330-10 Mayıs 1914.

DEVLET ARŞİVLERİ

Yayımlanmamış

Fransa

MAE (le ministère des Affaires étrangères)

Centre des Archives diplomatiques de La Courneuve/ Paris

Direction des Affaires Politiques et Commerciales, Serie D, carton 17, dossier 2

Direction des affaires politiques et commerciales, Serie D, carton 42, dossier 2

Direction des affaires politiques et commerciales, Serie D, carton 41, dossier 2

Direction des affaires politiques et commerciales, Serie D, carton 37, dossier 10

Centre des Archives diplomatiques de Nantes / Nantes

Troubles dans L'empire (Mouvement insurrectionnel à Bitlis / avril 1914) Serie D, carton 74

Affaires Etrangères Ambassade Turquie (affaires Arméniennes), Serie D, Carton 74, dosie 5

Ambassade de France à Constantinople, Serie D, carton 54

Affaires Ambassade de France à Constantinople (Affaires /Réformes Armeniennes), Serie D, Carton 73

Büyük Britanya

The National Archives /Londra

FO 195/2460 (Divers documents du consul britannique à Erzurum sur l'impact de la guerre en Armenia; 1914)

Yunanistan

Y.D.I.A /Atina

"Xénes Efimerides:Tourkía-Konstantinoúpoli-Aígyptos"

Tahidromos (*Ταχυδρόμος*), no. 531, 12 Avril 1914, Y.D.I.A, 1914-101g

Neologos (*Νεολόγος*), no. 10361, 13 Avril 1914, Y.D.I.A, 1914-101g

Rusya

AVPRF /Moskova

Posolstvo v. Konstantinopole

1907-1913, D. 3572. L. 113-113 ob., Istanbul

1914, D. 3573-ob 482, Istanbul

1914, D. 3312, L. 36 op.482, Istanbul

1912-1914, d. 546, l.313-319 ob, Bitlis

1912-1914, D. 546. L. 325-328 ob., Bitlis

1912-1914, d. 546, l.332-335 ob., Bitlis /Van

Persidskiy Stol (depart. Perse)

1907-1913, D. 103. L. 196 ob., Hoy

B.1913, D. 102. L. 3-5 s ob., Hoy

Türkiye

BOA / Başbakanlık Osmanlı Arşivi /Istanbul

(de 1600 à 1919)

A.AMD (Amedî Kalemi Defteri)

A.MKT.MVL (Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vala Evrakı)

A.MKT.MHM (Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı)

A.MKT (Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı)

A.MKT.UM (Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı)

BEO (Babialı Evrak Odası Evrakı)
BEO.SYS (Babialı Evrak Odası Siyasi Kısım)
C.DH (Cevdet Dahiliye)
C.BLD (Cevdet Belediye)
DH.EUM.EMN (Dahiliye Emniyet-i Umumiye Emniyet Şubesi Evrakı)
DH.EUM.MH (Dahiliye Emniyet-i Umumiye Muhasebe Kalemi Evrakı)
DH.EUM.II.Şb (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye İkinci Şube)
DH.EUM.AYŞ (Dahiliye Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemi Evrakı)
DH.MUI (Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evrakı)
DH.TMIK.S (Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Siyasi)
DH.TMIK.M (Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Mühimme)
DH.ŞFR (Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı)
DH.MKT (Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi)
DH.HTMU (Dahiliye Nezareti Heyet-i Teftiş-iye Müdüriyet-i Umumiyesi)
DH.ID (Dahiliye Nezareti İdare Evrakı)
DH.SYS (Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı)
DH.KMS (Dahiliye Nezareti Dahiliye Kalem-i Mahsus Evrakı)
DH.HMŞ (Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Evrakı)
DH.H (Dahiliye Nezareti Hukuk Evrakı)
DH.SAİD (Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval İdare-i Umumiyesi)
HAT (Hatt-ı Hümayun)
HR.SYS (Hariciye Nezareti Siyasi)
HR.MKT (Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı)
HR.TO (Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı)
HR.SFR (Hariciye Nezareti Sefaretler)
İ.AZN (İrade Adliye ve Mezahib)
İ.DH (İrade Dahiliye)
İ.DUIT (İrade Dosya Usulü)
İ.MSM (İrade Mesail-i Mühimme)
İ.MVL (İrade Meclis-i Vala)
İ.HUS (İrade Hususi)
İ.MMS (İrade Meclis-i Mahsus)
İ.TAL (İrade Taltifat)
İE.TCT (İbnülemin Tevcihat)
MF.MKT (Maarif Nezareti Mektubat)
MHM.d. (Mühimme Defterleri)
MV (Meclis-i Vükela Mazbataları)
MVL (Meclis-i Vala Evrakı)
ŞD (Şura-yı Devlet Evrakı)
Y.PRK.ASK (Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat)
Y.PRK.BŞK (Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı)

Y.E.E (Yıldız Esas Evrakı)

Y.MTV (Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı)

Y.PRK.A (Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Maruzatı)

Y.PRK.ŞD (Yıldız Perakende Evrakı Şura-yı Devlet Maruzatı)

Y.PRK.UM (Yıldız Perakende Evrakı Umumi)

Y.PRK.MYD (Yıldız Perakende Evrakı Evrakı Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi)

Y.PRK.ZB (Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı)

Y.A.HUS (Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı)

Y.PRK.TKM (Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği)

ZB (Zabtiye Nezareti Evrakı)

Milli Kütüphane / Ankara

Bitlis, (1305-1310), no. 1991- SC 6

Millet Yazma Eserler Kütüphanesi / İstanbul

Ibn-i Nuh, *Van Tarihi*, "Fatih Millet Yazma Eserler Kütüphanesi Ali Emiri Tarih Kitapları Koleksiyonu", no. 630

Tanin (1914)

Jin (1919)

Topkapı Sarayı Müzesi/İstanbul

"Evrak" no. 8333 (I.II.III.)

(IBBAKA / İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi /İstanbul

Bel.Mtf.048348

Yayınlanmış

Fransa

BNF (Bibliothèque nationale de France)

"Archives Diplomatiques: de Diplomatie et d'Histoire", Deuxième Serie, Tome LXII, (Publié sous la direction de M. Luis Renault), Paris, 1897.

"Archives Diplomatiques: de Diplomatie et d'Histoire", Deuxième Serie, Tome LIX (Publié sous la direction de M. Luis Renault), Paris, 1896.

Documents Diplomatiques; Affaires Arméniennes: projets de Réformes Dans L'Empire Ottoman (1893-1897), Imprimerie Nationale, Paris, 1897.

Büyük Britanya

Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism 1831-1979, v.4 (1900-1914), (ed. A.L.P. Burdett), Cambridge Archive Editions-Cambridge University Press, Cambridge, 2015.

Captain B. Dickson'dan Sir O. Conor, HM Ambassador'a 6 Temmuz 1907, Bitlis, (FO 195/2250).

- Vice-consulate Bitlis Dragoman'dan A.S. Shipley, HM Consul Erzurum'a, 11 Mayıs 1907, Bitlis, (FO 195/2250).
- A.S. Safrastian, HM Vice-consulat Bitlis'ten A.S. Shipley HM Consul Erzurum'a, 9 Mayıs 1908, Bitlis, (FO 195/2283).
- A.S. Safrastian, HM Vice-consulat Bitlis'ten A.S. Shipley HM Consul Erzurum'a, 16 Mayıs 1908, Bitlis, (FO 195/2283).
- A.S. Safrastian, HM Vice-consulat Bitlis'ten A.S. Shipley HM Consul Erzurum'a, 18 Ocak 1910, Bitlis, (FO 198/2347).
- A.S. Safrastian, HM Vice-consulat Bitlis'ten P.J.C. Mc Gregor, HM Consul, Erzurum'a, 19 Şubat 1910, Bitlis, (FO 195/2347).
- A.S. Safrastian, HM Vice-consulat Bitlis'ten P.J.C. Mc Gregor, HM Consul Erzurum'a, 22 Nisan 1910, Bitlis, (FO 195/2347).
- A.S. Safrastian, HM Vice-consulat Bitlis'ten P.J.C. Mc Gregor, HM Consul Erzurum'a, 24 Nisan 1910, Bitlis, (FO 195/2347).
- A.S. Safrastian, HM Vice-consulat Bitlis'ten P.J.C. Mc Gregor, HM Consul Erzurum'a, 19 Mayıs 1910, Bitlis, (FO 195/2347).
- A.S. Safrastian, HM Vice-consulat Bitlis'ten P.J.C. Mc Gregor, HM Consul Erzurum'a, 31 Mayıs 1910, Bitlis, (FO 195/2347).
- A.S. Safrastian, HM Vice-consulat Bitlis'ten P.J.C. Mc Gregor, HM Consul Erzurum'a, 12 Temmuz 1910, Bitlis, (FO 195/2347).
- A.S. Safrastian, HM Vice-consulat Bitlis'ten P.J.C. Mc Gregor, HM Consul Erzurum'a, 18 Temmuz 1910, Bitlis, (FO 195/2347).
- A.S. Safrastian, HM Vice-consulat Bitlis'ten P.J.C. Mc Gregor, HM Consul Erzurum'a, 30 Ocak 1911, Bitlis, (FO 78/2375).
- P.J.C. Mc Gregor, HM Consul Erzurum'dan Sir Gerard Lowther, HM Ambassador Turquie, Constantinople'ye, 12 Şubat 1911, Erzurum, (FO 195/2375).
- de A.S. Safrastian, HM Vice-consulat Bitlis à P.J.C. Mc Gregor, HM Consul Erzurum, 6 Haziran 1911 Bitlis, (FO 195/2375).
- de J. Morgan, HM Vice Consul à Van à Sir Gerard Lowther, HM Ambassador de Turquie, Constantinople, 25 Nisan 1910, Van, (FO 195/2347)
- de A.S. Safrastian, HM Vice-consulat Bitlis à P.J.C. Mc Gregor, HM Consul Erzurum, 25 Mayıs 1911, Bitlis, (FO 195/2375).
- de A.S. Safrastian, HM Vice-consulat Bitlis à P.J.C. Mc Gregor, HM Consul, Erzurum, 20 Ocak 1911, Bitlis (FO 195/2375).
- de A.S. Safrastian, HM Vice-consulat Bitlis à P.J.C. Mc Gregor, HM Consul Erzurum, 18 Haziran 1911, Bitlis (FO 195/2375).
- de A.S. Safrastian, HM Vice-consulat Bitlis à P.J.C. Mc Gregor, HM Consul Erzurum, 28 Nisan 1910, Bitlis (FO 195/2347).
- de A.S. Safrastian, HM Vice-consulat Bitlis à A.S. Shipley HM Consul Erzurum, 21 Aralık 1909, Bitlis, (FO 195/2347).
- de A.S. Safrastian, HM Vice-consulat Bitlis à P.J.C. Mc Gregor'a, HM Consul Erzurum, 29 Nisan 1911, Bitlis, (FO 195/2375).
- de A.S. Safrastian, HM Vice-consulat Bitlis à P.J.C. Mc Gregor, HM Consul Erzurum, 17 Temmuz 1911, Bitlis, (FO 195/2375).

- de (Despatch,lt) I.M. Smith, HM Vice-Consul à Van à Sir Luis Mallet, HM Ambassador de Turquie, Constantinople, 16 Nisan 1914, Van (FO 185/ 2458).
- de HM Vice Consul à Van à Sir Gerard Lowther, HM Ambassador de Turquie, Constantinople, 26 Haziran 1911, Van, (FO 195/2375).
- de A.S. Safrastian, HM Vice-consulat Bitlis à P.J.C. Mc Gregor, HM Consul Erzurum, 7 Kasım 1911, Bitlis, (FO 195/2375).
- de J.H. Monahan, HM Consul Erzurum à Sir L. Mallet, HM Ambassador de Turquie, Constantinople, 20 Haziran 1914, Erzurum, (FO 195/ 2458).
- de (Despatch,lt) I. M. Smith, HM Vice-Consul à Van à Sir L. Mallet, HM Ambassador de Turquie, Constantinople, 22 Mart 1914 Van, (FO 195/2458).
- de (Despatch) R.W. Bullard, Acting Consul à Erzurum à Sir L. Mallet, HM Ambassador de Turquie, Constantinople, 25 Mart 1914 Erzurum, (FO 195/2458).
- de (Despatch,lt) I. M. Smith, HM Vice-Consul à Van à Sir L. Mallet, HM Ambassador de Turquie, Constantinople, (raport), 3 Mayıs 1914 Van, (FO 195/2458).
- de (Despatch), J.H. Monahan, HM Consul Erzurum à Sir L. Mallet, HM Ambassador de Turquie, Constantinople, 6 Mayıs 1914, Erzurum, (FO 195/ 2458).
- de (Despatch lt) I. M. Smith, HM Vice-Consul à Van à Sir L. Mallet, HM Ambassador de Turquie, Constantinople, 16 Mayıs 1914 Van, (FO 195/ 2458).
- de Telegram,lt) I. M. Smith, HM Vice-Consul à Van (à Sir L. Mallet), no. 5, "reporting that Bitlis was under martial law", 13 Nisan 1914 Van (FO 195/ 2458).
- de Despatch L.H. Hurst à Diyarbekir à Sir L. Mallet, HM Ambassador de Turquie, Constantinople, 15 Haziran 1914 Diyarbekir, (FO 195 / 2458).
- de Despatch L.H.Hurst à Diyarbekir à Sir L. Mallet, HM Ambassador de Turquie, Constantinople, 14 Mayıs 1914 Diyarbekir, (FO 195 / 2458).

Türkiye

TBMM /Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi / Ankara

1908-1914

- MMZC (*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*), Devre I, İçtimai sene I, C. I
- MMZC (*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*), Devre I, İçtimai sene I, C. III
- MMZC (*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*), Devre I, İçtimai sene I, C. V
- MMZC (*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*), Devre I, İçtimai sene II, C. VI
- MMZC (*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*), Devre I, İçtimai sene III, C. I
- MMZC (*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*), Devre II, İçtimai sene I, C. I
- MMZC (*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*), Devre II, İçtimai sene I, C. II
- MMZC (*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*), Devre III, İçtimai sene V, C. I
- MMZC (*Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*), Devre III, İçtimai sene V, C. I
- TBMM Albümü (1920-2010)

ÖZEL ARŞİV

La bibliothèque Fondation Institut Kurde de Paris / Paris

Pierre Rondot Arşivi

Kamuran Ali Bedirhan Arşivi

GÖRSEL (SESİL KASET VE VİDEOLAR)

Abdulkerim, “Şêx Şabedîn”, (2011, Şubat), [Video], <https://www.youtube.com/watch?v=y7bdIJldlPU>

Hasmik Harutyunyan, “Gulo”, (2018, Aralık), [Video], https://www.youtube.com/watch?v=LqFG7Nt_qNU

Hemê Hecî, “Nemînîm”, (2018, Ağustos), [Video], <https://www.youtube.com/watch?v=85vxbz1cREs>

Huseyno, “Bavê Dilşahê”, (2018, Eylûl), [Video], <https://www.youtube.com/watch?v=YtQxRiuKT8g>

Meyrem Xan, “Mûşa Şewitî”, (2018, Kasım), [Video], <https://www.youtube.com/watch?v=7ksDKgRi9iA>

Nesoyê Agiriyê, “Seidê Nado”, (2019, Eylûl), [Video], <https://www.youtube.com/watch?v=s8TZsic04MM>

Reso, “Sefera Li ser Qersê/Osman Nuri Paşa”, (2018, Ağustos), [Video], <https://www.youtube.com/watch?v=YYZliZHdujk>

Reso, “Şerê Selanîkê”, (2019, Ocak), [Video], <https://www.youtube.com/watch?v=3HxDZDTk-9E>

Reso, “Lo Mîro/ Xalit Begê Cibrî”, (2018, Kasım), [Video], https://www.youtube.com/watch?v=_3yaYht3h4I

Reso, “Bavê Mîrbegê”, (2018, Ekim), [Video dosyası], <https://www.youtube.com/watch?v=breYHoLrLtM>

Reso, “Gula Serhedê” (2018, Eylûl), [Video], <https://www.youtube.com/watch?v=cykMJZMcXqc>

Reşîdê Baso, “Bavê Koroxlî”, (2018, Kasım), [Video], https://www.youtube.com/watch?v=XSq-o_NT6BA

Sîsa Mecîd, “Bavê Koroxlî”, (2019, Mart), [Video], <https://www.youtube.com/watch?v=7bHGnKNCWAs>

Şakiro, “Kekê Qiyasedîn” (2018, Kasım), [Video], <https://www.youtube.com/watch?v=9DUxoriX3O8>

Şakiro, “Lo Lo Riza”, (2018, Kasım), [Video], <https://www.youtube.com/watch?v=QPWmkk18-B4>

Şakiro, “Dêran Dêran”, (2018, Eylûl), [Video], <https://www.youtube.com/watch?v=4YkR85WdMDY>

Şemdîn, “Çûm Bitlîsê” (2014, Aralık), [Video], https://www.youtube.com/watch?v=eC-r_ilD6Go

Zahiro, “Ez Gulo Me” (2018, Aralık), [Video dosyası], <https://www.youtube.com/watch?v=d4CrwCutaXY>

SÖZLÜ MÜLAKAT

Budak Fırat, 3 Aralık 2018, İstanbul

Celadet Gaydalı, 15 Ağustos 2018, Ankara

Celalettin Çelebi, 12 Mart 2016, Van/Erciş

Celîle Celîl, 5 Şubat 2016, Viyana

Dengbêj Maruf, 12 Kasım 2016 ve 12 Mart 2019, Paris-Brüksel

Dengbêj Mihemedê Beyro, 12 Mayıs 2018, İstanbul

Dengbêj Zahiro, 1 Mart 2018, İstanbul

Hişyar Barzan Şerefhanoglu, 28 Haziran 2014, Bitlis

Hozan Şemdîn, 10 Mart 2019, Brüksel

Hüseyin Aksaç, 13 Mart 2017, Stockholm

Kemal Süphandağ, 12 Kasım 2012, İstanbul

Muhlis Erdem, 13 Mart 2017, Stockholm

Müfit Yüksel, 14 Eylül 2018, İstanbul

Ruşen Aslan, 2 Eylül 2018, İstanbul

Yektan Türkyılmaz, 24 Eylül 2018, Almanya

Tahir Nas, 1 Şubat 2015, Van/ Erciş

edat Ulugana'nın çalışması merkezine Kürt ve Ermeni coğrafyasının önemli bölgelerinden biri olan Bitlis'i alıyor. Tanzimat'la birlikte resmî ve gayriresmî idari biçimlerin değiştiği bu coğrafyada Osmanlı'nın aşiretlerle olan ilişkilerini inceliyor. Jön Türklerden başlayarak ele alınan "şiddet", bölgedeki gayrimüslimlerin, Sünni olmayan unsurların kaderini gözler önüne seriyor. Jön Türk Devrimi'nin önce yarattığı heyecanı, akabinde yaşattığı hayal kırıklığı ve kaosu ve bu hayal kırıklığının isyana nasıl dönüştüğünü anlatıyor. Ermeniler ve Kürtlerin birlikte hareket edememelerinin sonuçlarını, kısa bir süre sonra gerçekleşecek soykırımı da bu çerçeveden çıkarmadan inceliyor. *Kürt-Ermeni Coğrafyasının Sosyopolitik Dönüşümü (1908-1914)-Halidiler, Hamidiyeliler, Bedirhaniler ve Taşnaklar*, ihmal edilmiş bir coğrafyayı ele alarak tarihin eksiklerinden birini gideriyor. ■

"Yoğun bir arşiv ve yerel basın taramasını gerektiren Kürt-Ermeni Coğrafyasının Sosyopolitik Dönüşümü (1908-1914) Halidiler, Hamidiyeliler, Bedirhaniler ve Taşnaklar kitabı, Kürt-Ermeni coğrafyasının Tanzimat, II. Abdülhamid ve İttihat ve Terakki dönemlerindeki değişimlerini ve sosyal, ekonomik ve siyasi dinamiklerini okumakla yetinmemekte, aynı zamanda 20. yüzyıl Kürt tarihinin en az bilinen sayfalarından biri olan Bitlis İsyanı'nı ele alan ilk referans olarak da okuyucularının eline ulaştırmaktadır."

Hamit Bozarslan

